

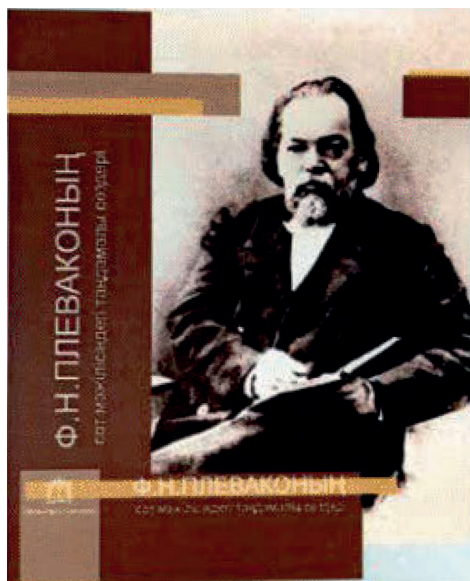
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

АЙДАРБАЕВ САГЫНГАЛИЙ
ЖОЛАМАНОВИЧ

доктор юридических наук, профессор,
Декан факультета международных отношений КазНУ им. аль-Фараби
Лучший преподаватель вуза – 2005 г., 2015 г.

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

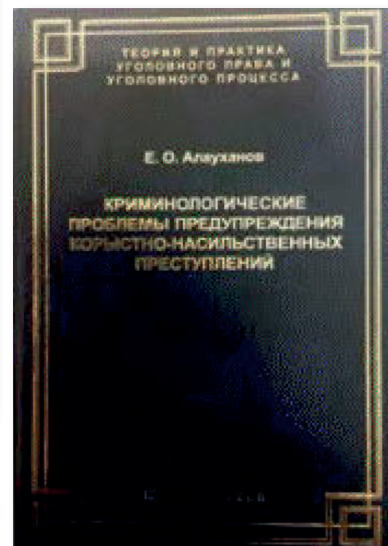
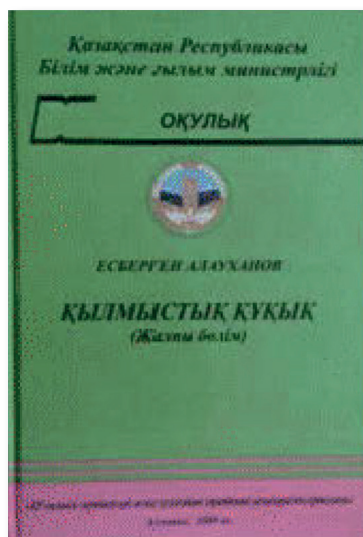
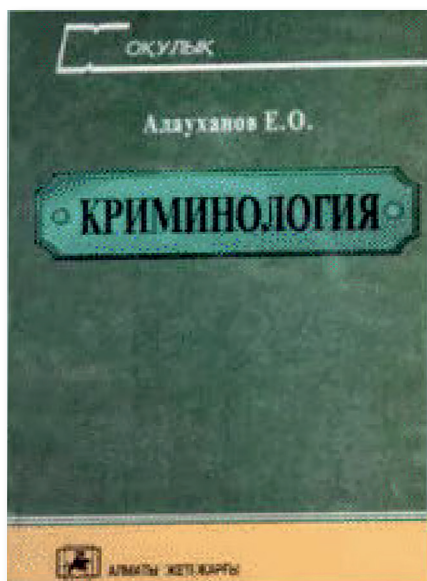
Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабыл-

саят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:

INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№11/1 (144)
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң
ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор
юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor
of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
2. Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
3. Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
6. Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
7. Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
9. Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
10. Бабулин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
11. Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
12. Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
13. Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
14. Бөрібеков К.К., қоғам қайраткері
15. Букалерева Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
16. Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
17. Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
18. Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
19. Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
20. Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
21. Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
22. Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
23. Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
24. Елешов Р., а.-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
25. Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
26. Есім Ф., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
27. Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
28. Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
29. Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
30. Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
31. Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
32. Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
33. Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
34. Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
35. Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
36. Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
37. Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
38. Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
39. Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
40. Мұтанов Ф.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
41. Мұхамеджанов Т.М., профессор, композитор
42. Оразалин Н.М., ақын-драматург
43. Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
44. Рахимжанов А.М., с.ғ.д., профессор
45. Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
46. Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
47. Сыдықов Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
48. Тұрсынов С.Т., з.ғ.д., профессор
49. Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті
50. Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор
2. Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
3. Асанғазы О., қоғам қайраткері
4. Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
5. Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор
6. Әлиев Д.М., з.ғ.к., қоғам қайраткері
7. Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
8. Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
9. Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
10. Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
11. Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
13. Жанабилев Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
14. Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
15. Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
16. Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
17. Ивона Массакки, профессор (Польша)
18. Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
19. Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
20. Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
21. Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
22. Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
23. Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
24. Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
25. Мажейка Кипрас И., MEATP акад. (Мәскеу)
26. Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
27. Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
28. Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
29. Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
30. Мұхамедидұлы А., ф.ғ.д., профессор
31. Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
32. Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
33. Рүстемов Б.Т., жазушы-публицист
34. Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
35. Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
36. Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
37. Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
38. Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
39. Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
40. Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
41. Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
42. Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры
43. Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
44. Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
45. Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ
46. Усманов А., п.ғ.д., профессор
47. Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
48. Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
49. Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)
50. Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
51. Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
52. Шаукенова З.К., з.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
2. Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
3. Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
6. Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
7. Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
9. Байменов А.М., к.тех.н., профессор
10. Бабурин С.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
11. Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
12. Бисенов К.А., д.т.н., профессор
13. Борибеков К.К., общественный деятель
14. Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
15. Букалерева Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
16. Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
17. Гаипов З.С., д.п.н., профессор
18. Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
19. Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
20. Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
21. Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
22. Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)
23. Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
24. Елешов Р., д.с.-х.н., академик НАН РК
25. Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
26. Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
27. Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
28. Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
29. Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
30. Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
31. Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
32. Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
33. Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
34. Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
35. Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
36. Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
37. Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
38. Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
39. Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
40. Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
41. Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
42. Мухамеджанов Т.М., профессор, композитор
43. Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
44. Рахимжанов А.М., д.полит.н., профессор
45. Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
46. Оразалин Н.М., поэт-драматург
47. Султанов К.С., д.пол.н., профессор
48. Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
49. Турсьинов С.Т., д.э.н., профессор
50. Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
2. Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
3. Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
4. Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
5. Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель
6. Асангазы О., общественный деятель
7. Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
8. Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
9. Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
10. Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
11. Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
13. Жанабилева Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
14. Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
15. Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
16. Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
17. Ивона Массакки, профессор (Польша)
18. Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
19. Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
20. Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
21. Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
22. Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
23. Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
24. Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
25. Мажейка Кипрас И., академик MEATP (Москва)
26. Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
27. Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
28. Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
29. Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
30. Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
31. Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
32. Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
33. Рустемов Б.Т., писатель-публицист
34. Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
35. Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
36. Сапиев О.С., общественный деятель РК
37. Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
38. Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
39. Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
40. Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
41. Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
42. Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
43. Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
44. Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
45. Турсьинов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави
46. Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
47. Усманов А., д.п.н., профессор
48. Усманов С.У., д.т.н., профессор
49. Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
50. Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
51. Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
52. Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasilov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov Kh.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
10. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
11. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
12. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
13. *Boribekov K.K., public figure of RK*
14. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
15. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
16. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
17. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
18. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
19. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
20. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
21. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
22. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
24. *Yeleshov R., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
25. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
27. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
28. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
29. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
30. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
31. *Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
32. *Kozachenko I.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
33. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
34. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
35. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
36. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
37. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
38. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
39. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
40. *Mukhamedzhanov T.M., Prof., composer*
41. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
42. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
43. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
44. *Rakhimzhanov A.M., Dr. of Political Science, Prof.*
45. *Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
46. *Orazalin N.M., poet, playwright*
47. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
49. *Tursynov S.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
50. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., President of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
8. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
9. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
10. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
11. *Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Petersburg)*
12. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
13. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
14. *Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
15. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
17. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
18. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
19. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
20. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)*
21. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
22. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
23. *Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
24. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
25. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
26. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)*
27. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
28. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
29. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
30. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
31. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
32. *Rustemov B.T., writer, publicist*
33. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
34. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
35. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
36. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
37. *Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
38. *Siegmund O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
46. *Fadeyev V.N., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
47. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
49. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
50. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
51. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
52. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта

бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- ▶ Байқау жеңімпаздары;
- ▶ Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- ▶ Білім мен ғылым мәселелері;
- ▶ Жас ғалымдар мінбері;
- ▶ Мерейтой;
- ▶ Айтулы шара;
- ▶ Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1, 25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:

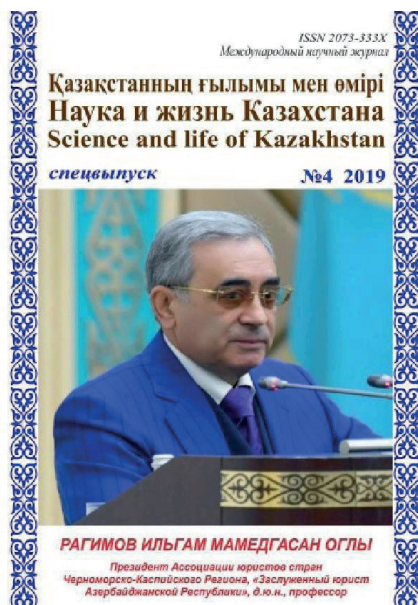
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ**» включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география

подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана» – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- ▶ Победители конкурса ▶ Имя в истории и науке
- ▶ Вопросы образования и науки ▶ Трибуна молодых ученых
- ▶ Юбилей ▶ Мероприятия
- ▶ Рецензии, новые книги ▶ Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей. **Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!**

9) **НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!**

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы УДК и / или ББК; пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3–4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) **Статья** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) **Текст** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1, 25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) **Ссылки** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. **Пример внутри текстовой библиографической ссылки:** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. **Например, в тексте:** «В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) **Библиографический список** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. — Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. — С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм — М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. — С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX — первой половине XX в.: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. — М., 2013. — 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX — начала XX вв.: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. — М., 2018. — 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) **Статьи**, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) **Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.**

10) Число авторов не должно превышать не более двух.

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!

**МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!**

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:

Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:

Акжанар
+7 778 515 99 50

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ КАФЕДРАСЫНА 30 ЖЫЛ!20

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Алауханов Есберген Оразович, Исмаилова Диляра Шахмуратовна, Жугралина Бахыт Мапашевна
ГОСУДАРСТВЕННЫЕ МЕРЫ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ БЕЗОПАСНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ ЧРЕЗВЫЧАЙНОГО ПОЛОЖЕНИЯ, ВВЕДЕННОГО В РЕЗУЛЬТАТЕ ЭПИДЕМИИ КОРОНОВИРУСА: ВОПРОСЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И НАКАЗАНИЯ26

Абдрахманова Эльмира Сериккельдиевна
ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ ПРИНЦИПЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ГРАЖДАНСКОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РК И В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ33

Айдарбаев Сагынғалий Жоламанович, Тлеубеков Султан Торбекович
ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ СОГЛАШЕНИЙ WTO В СПОРАХ ПО ТОРГОВЛЕ МЯСОМ И МЯСНОЙ ПРОДУКЦИЕЙ40

Әпенев Серік Мейрамұлы, Байтукаева Дана Умирбековна
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢЫ БОЙЫНША АЗАМАТТЫҚТАН АЙЫРУ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ46

Баймағамбетова Зульфия Мажитовна, Ахметова Асем Алтынбековна
ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ РЫНКА ЗЕРНА В ЕВРАЗИЙСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ СОЮЗЕ (ЕАЭС)52

Букенбаев Руслан Муратович, Ахметов Ерик Бауыржанович
СТАНОВЛЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ СИСТЕМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА НАЧИНАЯ С СЕРЕДИНЫ XIX ВЕКА ПО НАЧАЛО XX ВЕКА (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ)56

Досымбекова Мариям Султановна, Токтыбеков Темир Абикенович
ВОПРОСЫ АДМИНИСТРАТИВНОЙ РЕФОРМЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ НОВОЙ МОДЕЛИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ61

Ергобек Шынғыс Кулбекулы, Алтаева Камиля Жакипбековна
ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИИ СЛЫШАЩЕГО ГОСУДАРСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН66

Жунисов Жасулан Сейткаримович
ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ71

Калишева Нажия Хусаиновна
НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ НОРМ МЕЖДУНАРОДНЫХ АКТОВ О МЕСТНОМ САМОУПРАВЛЕНИИ В КАЗАХСТАНСКОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО76

Курбанов Габиль
ИНСТИТУТ ПРОБАЦИИ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА И ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ81

Машимбаева Гульмира Амангельдиновна, Жақсылықбаева Әсем Алмазқызы
КРИПТОВАЛЮТА АЙНАЛЫМЫНЫҢ ЗАҢИ ШЕГІ: ШЕТЕЛ ТӘЖІРИБЕСІ86

Нысанбекова Ләззат Бегимжановна, Жайлау Жанат
ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНА ӘСЕРІ90

Otyunshiyeva Aidana Aitukyzy
THE POLITICAL AND LEGAL ASPECTS OF MULTICULTURALISM POLICY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN94

Рустамов Расул
УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ НЕЗАКОННОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ НАРКОТИКОВ 100

Tusupova Almagul Zhagaltaevna, Makisheva Mariyash Kaidaulovna
ON THE INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF STATE LEADERS 105

Уинстон Наган (Winston P. Nagan), Омиржанов Есбол Токтарбаевич
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ДОГОВОРЫ КАК КОМПОНЕНТ МОЩНОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 112

Фадеев Виктор Николаевич КОГНИТИВНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В СИСТЕМЕ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ.....	122
Шакиров Каримжан Нурумович О ЗАРУБЕЖНОМ ОПЫТЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИОННЫМ ПРОЯВЛЕНИЯМ.....	131

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Abaideldanova Meruyert INTELLECTUAL ACTIVITY AS A COMPONENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF FUTURE SPECIALISTS.....	136
Абдрахманова Алтынай Алимжановна ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ФОРМАЛАРЫ МЕН ТҮРЛЕРІ.....	141
Абыканова Бакытгуль, Кусаинов Габит Муканаевич ДИДАКТИКА В ВУЗОВСКОЙ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ...	144
Adilbayeva Ulzhalgas, Tleulinova Meiramkul DEVELOPMENT OF STUDENTS' SPEAKING SKILLS WITH THE HELP OF COMMUNICATIVE SITUATIONS.....	149
Ақбарқан Даулетәлі МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ЖЕЛІЛІК МӘДЕНИЕТ ПЕН ИДЕЯЛЫҚ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕСІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ.....	154
Algyr Yerzhan, Mambetova Manshuk Kudaibergenkyzy ORGANIZATION OF STUDENTS' INDEPENDENT LEARNING ACTIVITIES THROUGH PROJECT WORK.....	159
Атем Маржан Нурланқызы, Құсайынов Асқарбек Қабыкенұлы «САПА», «БІЛІМ БЕРУ САПАСЫ», «БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН БАСҚАРУ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ.....	165
Әділбекова Жеңіскүл Қуандыққызы, Макулова Лаура Төлегенқызы БІЛІМ БЕРУДЕГІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛІНІҢ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕСІ.....	171
Bekish Azamat, Ybyraimzhanov Kalibek DEVELOPMENT OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES.....	177
Бекишева Рысжан Ибраевна ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ПРЕЗЕНТАЦИИ В КУРСЕ ДИСЦИПЛИНЫ «РУССКИЙ ЯЗЫК».....	181
Газизова Назигул Слямболовна, Толысбаева Алия Дүйсеновна, Ергалымова Ақбөпе Нұрмағамбетовна АБАЙДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢ.....	185
Даменова Айгуль Касеновна, Джармуханбетова Дана Байсериковна ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	191
Еркебаева Гулназ Абдураманқызы, Онгарбаева Меруерт Сырлыбаевна ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ СІЛІ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ	
Жұмағұлова Айша Алғабекқызы БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЭМОТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	198
Ильясова Гулжахан Уалибековна, Жолдасбек Балкенже Казыбекқызы ХИМИЯНЫ ОҚЫТУ ҮРДСІНДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ.....	203
Исаев Мұхтар Сеитханұлы, Данияров Талғат Әбубәкірұлы ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ЖАСТАРДЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕСІ.....	206
Кожобекова Акмарал Дабыртаевна КУЛЬТУРА ОБЩЕНИЯ КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНО ЗНАЧИМОЕ КАЧЕСТВО СПЕЦИАЛИСТА ОСНОВ ПРАВА И ЭКОНОМИКИ.....	210
Кожгельдиева Сауле, Жанерке Бейсенбай БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ ПӘНІ АРҚЫЛЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ.....	215
Койшибаев Махамбетжан Нахипбекович, Ерназарова Гүлбаршын Шаршыбекқызы БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӨЛШЕУГЕ ДАЯРЛАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	218

Кішібаева Дариха Джунибекқызы, Турумбетова Гүлжан Абубакировна ТАРИХ ПӘНІНІҢ МҰҒАЛІМДЕРІН ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ОҚЫТУҒА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУ МҰМКІНДІКТЕРІ.....	223
Кішібаева Дариха Джунибекқызы, Рысбекова Лаззат Қасымбекқызы ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘНІ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ.....	227
Қаратаева Ақерке Омарбекқызы, Бактыбаев Жанат Шаймуратович БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН БАСҚАРУ БІЛІКТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ.....	231
Қыдырбаева Гүлназ ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА АЯСЫСЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ҮШ ТҰҒЫРЛЫ ТІЛДЕ БІЛІМ БЕРДІҢ МАҢЫЗЫ.....	238
Медешова Айгуль Бактығалиевна, Гинятова Айнагуль Жаббаровна ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҮЙІНДІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ФИЗИКА ЕСЕПТЕРІН ШЫҒАРУ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	242
Мейірова Гүлжәмилә, Нурмаханова Дина Ерхановна СТУДЕНТТЕРДІҢ НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЕСКЕРІП ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	247
Мусина Гульдана Кайратовна, Бекмагамбетова Роза Карпыковна ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПОДГОТОВКЕ К САМООБРАЗОВАНИЮ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ.....	251
Раимов Абдурасул Бахадырович, Яковенко Людмила Константиновна ПРИМЕНЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ПРИЛОЖЕНИЮ	256
Sagdullaev Ibrokhim Irismatovich, Ergeshbayeva Shohsanam Sheralikyzy THE EFFECT OF ENGLISH TEACHERS EMOTIONAL INTELLIGENCE ON THEIR LANGUAGE LEARNING STRATEGIES.....	260
Садыбекова Салима Ізбасқанқызы, Басқынбаева Жансая Иманғалиқызы ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН ШЕТЕЛ ТІЛІНЕН ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫСЫН ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	265
Саметова Фаузия Толеушайховна, Смагулова Бакыт Абаевна РУССКИЙ ЯЗЫК КАК УЧЕБНАЯ ДИСЦИПЛИНА В ВУЗЕ.....	271
Sakhariyeva Svetlana Gennadiyevna, Radchenko Nataliya Nilolayevna DEVELOPMENT OF STUDENTS CIVIC CONSCIOUSNESS.....	278
Тоқпанов Еркін Айыпұлы, Семинар Еркегул ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ЗАМАНАУИ ЭЛЕКТРОНДЫ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕРІ.....	285
Tolybayeva Gauhar Rustemkyzy, Tausogarova Ayauzhan Kairatkyzy QUEST AS AN EDUCATIONAL-PEDAGOGICAL TECHNOLOGY.....	290
Турдалиева Шолпан Турсумбаевна, Стыбаева Айгуль Шилдебайқызы СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ТРЕНИНГ КАК МЕТОД РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ.....	295
Шужебаева Арзигуль Исмаиловна, Абдрашитова Каламкас Болатовна МҰҒАЛІМНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛЫҒЫ.....	298

**ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА –
PHILOLOGICAL SCIENCE**

Абилхамитқызы Рысгүл, Сұлтанова Ақторқа Амангелдіқызы КӨРКЕМ МӘТІН – УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІКТІҢ ШАҒЫН МОДЕЛІ.....	301
Algozhayeva Madina Uertaykyzy, Bektemirova Saule Bekmukhamedovna THE INFLUENCE OF TURKISM ON THE LEXICAL AND SEMANTIC CHANGES OF ENGLISH LANGUAGE..	305
Amirbekova Aigul, Berikbayeva Karlygash THE VALENCE POTENTIAL OF KAZAKH NEOLOGISMS.....	311
Бисенбаева Меруерт Кенжеғұлқызы ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ КІРМЕ ҚАБАТТАРЫ.....	318

Бүркітбаева Шынарай Дүбірқызы
 ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АХЫСКА ТҮРІКТЕРІ АҚЫНДАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА «ТАРИХИ ОТАН»
 ТАҚЫРЫБЫНЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ 323

Кенжебаева Аида Абдыганиевна, Джельдыбаева Раушан Базикенқызы
 ТҮРЛІ ҚҰРЫЛЫМДЫ ТІЛДЕРДЕГІ ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕР АТАУЛАРЫ: ҚЫТАЙ, ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН
 ТІЛДЕРІ МӘЛІМЕТІ НЕГІЗІНДЕ 332

Kaldybay Bakhytgul Nurlanovna, Seitzhanov Zufar Nursapaeovich
 HISTORICAL ACCURACY OF THE TRILOGY «AK ZHAIYK»..... 341

Мақұлова Лаура Төлегенқызы, Мейірманова Гүлнұр Советқызы
 АНАФОРАЛЫҚ ФУНКЦИЯДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН СІЛТЕУШІ ЕСІМДІКТЕР..... 347

Михальченко Елена Николаевна, Гумарова Шолпан Билашевна
 ОВЛАДЕНИЕ АНГЛИЙСКИМ ЯЗЫКОМ БИЛИНГВАМИ В КАЗАХСТАНЕ.
 ПРЕИМУЩЕСТВА БИЛИНГВИЗМА 353

Мустафина Майгул Адилбековна, Әбутәліп Орынғазы Мұратұлы
 УЧЕНИЯ АБАЯ – ГЛОБАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ..... 358

Оразбаева Фаузия Шамсиқызы
 ТІЛДІК КОММУНИКАЦИЯ АЯСЫНДАҒЫ АЙТЫЛЫМ ҮДЕРІСІ..... 362

Torekeyev Bakhytzhan Asilkhanovich, Artykbayeva Akzharkyn Kadyrbayevna
 DIDACTICS OF DIGITALIZATION OF FOREIGN LANGUAGE EDUCATION IN KAZAKHSTAN:
 OPPORTUNITIES AND PERSPECTIVES..... 366

Тубажанов Ермек Махмұтович
 АРАБ ТІЛІНДЕГІ МАСДАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 372

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Муканов Малик Флоберович, Байдильда Бауыржан Нурбекулы,
Базарбаева Раушан Еркеновна
 СИМВОЛИКА СУФИЗМА В АВТОРСКОМ ГОБЕЛЕНЕ ДОСЖАНОВА БАУЫРЖАНА «ПРОРОК» 376

Муқышев Талгат Карипжанович
 БАШҚҰРТ ХАЛҚЫНЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАБЫ ҚУРАЙ..... 381

ТҰЛҒАЛАР – ПЕРСОНАЛИИ – PERSONALIA

Ниязов Турсун Равшанович
 О ЗАСЛУЖЕННОМ ЧЕЛОВЕКЕ! 384

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ –
INFORMATION ABOUT AUTHORS 386

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ БІЛІМНІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ – ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ КАФЕДРАСЫНА 30 ЖЫЛ!

*ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ КАФЕДРАНЫҢ МЕҢГЕРУШІСІ, З.Ф.К., ПРОФЕССОР
САЙРАМБАЕВА ЖҰЛДЫЗ ТАЛҒАТ ҚЫЗЫ*

Биылғы жылы Қазақ ұлттық университетінің Халықаралық қатынастар факультетінің құрылғанына 25 жыл, ал, Халықаралық құқық кафедрасына 30 жыл толды. Осындай айшықты мерейтой қарсаңында Халықаралық қатынастар факультеті мен Халықаралық құқық кафедрасы жайлы аздаған ақпаратпен бөліскім келеді.

Еліміз тәуелсіздік алған соң халықаралық қатынастар жолға қойылып, халықаралық қатынастар және халықаралық құқық бойынша мамандар даярлау қолға алына бастады. Осы себептен 1990 жылы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ заң факультеті құрамында халықаралық құқық кафедрасы құрылды. Ол Қазақстан тарихындағы алғашқы мамандандырылған халықаралық құқық кафедра болды. Кафедраның бастауында з.ғ.д., профессор М.А.Сәрсембаев тұрды және ол кафедраны 1990 жылдан 2000 жылға дейін басқарды.

Қазақстан әртүрлі мемлекеттермен және халықаралық ұйымдармен байланыстарды тереңдеткен сайын халықаралық заңгерлерді дайындаудың маңыздылығы арта түсті, осы себептен халықаралық құқық бойынша жаңа мектеп қалыптастыру жолға қойылды. Кафедраны әр жылдары з.ғ.д., профессор С.Ж.Айдарбаев, з.ғ.к., доцент М.С.Досымбекова басқарды, қазіргі кезде з.ғ.к., профессор м.а. Ж.Т.Сайрамбаева жетекшілік етуде. Кафедра ұжымы әр кезде де университеттің алдына қойылған мақсаттарға жету жолында жұмыла жұмыс істеп, жақсы нәтижелерге қол жеткізіп келеді. Университет басшылығымен ұйымдастырылатын ішкі рейтингтерде әрқашан алдыңғы орындарды иеленіп жүр.

Кафедра отыз жыл ішінде халықаралық құқық саласындағы жоғары білікті мамандар дайындау бойынша Қазақстанның жетекші ғылыми орталығына айналды. Кафедрада халықаралық құқық саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарының басым бөлігі атқарылуда, осы сала бойынша барлық алғашқы оқулықтар, монографиялар, басқа да оқу-әдістемелік жұмыстар жазылуда.

Халықаралық құқық кафедрасы осы мамандық бойынша білім берудің түрлі модельдерін Республикада бірінші болып апробациялады. Осылайша 2000 жылы бакалавриат бағдарламасы бойынша мамандарды дайындау басталды, ал 2001 жылы кафедра базасында «Халықаралық құқық және сыртқы экономикалық қызмет», «Халықаралық қылмыстық құқық», «Халықаралық құқық және дипломатия» бағыттарында маманданумен «Халықаралық құқық» мамандығы бойынша алғаш рет магистратура ашылды. 2005 жылы отандық ғылыми жетекшімен қатар, шетелдік жетекші тағайындау және ізденушінің Еуропа, АҚШ және Қытайдың жетекші ғылыми орталықтарына оқу іссапарлары көзделген оқу мерзімі үш жылдық PhD докторантура өз жұмысын бастады.

Кафедра құрылғалы бері ұйымдық, ғылыми және әдістемелік тұрғыда нығая түсті. 1990 ж. кафедра құрамы 4,5 штаттық бірлікке тең болса, қазір бұл көрсеткіш бірнеше есе ұлғайған. Халықаралық құқық бөлімінің оқу процесінде әр түрлі білім беру технологиялары белсенді қолданылады. Қазіргі кезде Covid-19 пандемиясына байланысты кафедраның барлық жұмысы онлайн негізде іске асырылуда. Бұл мәселеде де кафедра ұжымы қажырлылық танытып барлық пәндердің онлайн нысанда, жоғарғы деңгейде өткізілуін қамтамасыз етуде.

Кафедра шетелдік университеттермен, халықаралық ұйымдар және қорлармен ғылыми байланыстар орнатқан. Кафедра мүшелерінің еңбектері қазақ, орыс, ағылшын, неміс, қытай, түрік тілдерінде, бірқатар шет елдерде шығарылды. Кафедра әртүрлі шет елдік ғалымдармен байланыс орнатып, бірлескен зерттеу жұмыстарын табысты жүргізуде. Оның жарқын мысалы ретінде кафедраның француз және корей ғалымдарымен бірлесе Еуропа мен Азия елдерінің құқықтық-саяси жүйелерін зерттеу бойынша атқарған жұмыстарын атап өтуге болады. Осынау жүйелі жұмыстардың нәтижесінде Еуропалық Peter Lang баспасынан төрт ұжымдық монография жарық көрді және оның екеуі Scopus деректер базасына енді. Бұл өз кезегінде кафедраның халықаралық деңгейде өзге елдердің халықаралық құқық саласындағы ұйымдарының арасындағы танымалдығын арттырып, кафедраның ғылыми потенциалының артуына оң әсерін тигізді.

Жыл өткен сайын кафедра ұжымы қазақ, ағылшын, орыс тілдерін жетік меңгерген мамандармен толығып, кафедраның тек қана өз еліміздің ғана емес алыс жақын шет елдердің білім іздеушілерін оқуға қабылдауға әлеуеті артуда. Бұл өз кезегінде Халықаралық құқық кафедрасының тек өз елімізде ғана емес алыс жақын шет елдерде де мәртебесінің артып, болашақта бұдан да жақсы нәтижелерге қол жеткізетіндігіне жол ашары сөзсіз! Кафедра ертеңгі күнге сеніммен қарайды және алдына жаңа міндеттер қояды.

ППС кафедры международного права

4-ая Евро-азиатская международная конференция 25.04.2019 г.

Награждение проф. Шакирова К.Н. медалью Ерен еңбегі үшін 24.12.2019 г.

Презентация Учебника Международное право. Автор - Малкольм Шо (переведена на каз.язык). Научный редактор проф. Сарсембаев М.А.) 18.04.2019 г. Библиотека КазНУ

Презентация Учебного пособия Правовые основы противодействия коррупции, автор - доцент Самалдыков М.К. 15.11.2019 г. КазНУ, ФМО

Встреча с проф. Вельяминовым Г.М. (РАН РФ) 2002 г.

Международная конференция в Университете Гавр (Франция) 2016 г.

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ФАКУЛЬТЕТІНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ КАФЕДРАСЫНЫҢ ҰЖЫМЫНА

Халықаралық құқық кафедрасының ұжымын 30-жылдық мерейтойымен құттықтаймыз! Бүгінгі таңда, халықаралық құқық кафедрасы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің маңызды білім беру ошақтарының бірі болып саналады.

Кафедраның профессорлық-оқытушылық құрамы әрдайым алға қойған міндеттемелерді сәтті орындап, жыл сайын білікті, кәсіби деңгейі жоғары және нарықта бәсекеге қабілетті мамандарды тәрбиелеп шығаруда. Кафедра бірнеше жылдар бойы мемлекеттік органдарға, ұлттық компанияларға, түрлі меншік нысанындағы ұйымдар мен халықаралық ұйымдарға кадрлар даярлауда. Бұл кафедраның еліміздің білім беру саласына қосқан зор үлесі болып табылады.

Мақсаткерліктің, орасан зор жасампаз қуаттың, шығармашылық ізденістің, жоғары кәсіпқойлықтың, қалыптасқан дәстүрлерді ұқыпты сақтай білудің арқасында Сіздердің ұжым ең батыл жоспарлар мен идеяларды жүзеге асыруда әрдайым табыстарға жетуде.

Алдағы уақытта да Сіздер жоғары білікті кадрларды даярлауға және белсенді ғылыми және мәдени-ағарту ісіне лайықты үлес қосасыздар деп сенеміз! Баршаңызға кәсіби табыс пен жаңа жетістіктер тілейміз!

*«Қазақстанның ғылымы мен өмірі»
ғылыми журналының редакциялық
алқасы мен кеңесі*

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА LAW SCIENCE

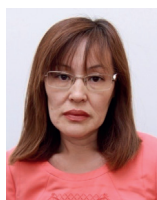
АЛАУХАНОВ ЕСБЕРГЕН ОРАЗОВИЧ

«Заслуженный деятель Казахстана»,
доктор юридических наук, профессор, ученый-криминолог,
член Союза писателей и журналистов Казахстана,
почетный академик Национальной Академии Наук Казахстана,
главный редактор международного научного журнала
«Наука и жизнь Казахстана»

ИСМАИЛОВА ДИЛЯРА ШАХМУРАТОВНА

к.ю.н., доцент кафедры «Юриспруденция и международное право»
Университета «Туран»

ЖУГРАЛИНА БАХЫТ МАПАШЕВНА

к.ю.н., доцент кафедры международного права
Казахского университета международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ МЕРЫ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ БЕЗОПАСНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ ЧРЕЗВЫЧАЙНОГО ПОЛОЖЕНИЯ, ВВЕДЕННОГО В РЕЗУЛЬТАТЕ ЭПИДЕМИИ КОРОНОВИРУСА: ВОПРОСЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И НАКАЗАНИЯ

Түйін. Мақалада қауіпті инфекциялардың эпидемиялық таралуы нәтижесінде (коронавирус-тық инфекциялар мысалында) енгізілген төтенше жағдай кезінде Қазақстан Республикасы халқының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік шараларды нормативтік реттеу, сондай-ақ жауапкершілік пен жазалау проблемалары қарастырылады.

Кілт сөздер: қауіпсіздік, мемлекеттік шаралар, төтенше жағдай, төтенше жағдай, жауапкершілік, жаза.

Резюме. В статье рассматриваются нормативно-правовое регулирование государственных мер по обеспечению безопасности населения Республики Казахстан в условиях чрезвычайного положения, введенного в результате эпидемического распространения опасных инфекций (на примере коронавирусных инфекций), а также проблемы ответственности и наказания.

Ключевые слова: безопасность, государственные меры, чрезвычайное положение, чрезвычайная ситуация, ответственность, наказание.

Summary. The article deals with the regulatory regulation of state measures to ensure the safety of the population of the Republic of Kazakhstan in a state of emergency, introduced as a result of the epidemic spread of dangerous infections (for example, coronavirus infections), as well as the problems of responsibility and punishment.

Keywords: security, state measures, state of emergency, emergency situation, responsibility, punishment.
Актуальность обеспечения безопасности населения обусловлено тем, что в последнее время ко-

личество чрезвычайных ситуаций имеет тенденцию к увеличению, возрастают материальный ущерб и потери среди населения, ухудшаются условия жизнедеятельности людей в целом. На фоне объективных предпосылок для формирования указанных рисков, все чаще проявляются тенденции к возрастанию угроз непосредственно для жизнедеятельности человека. События последних месяцев 2019 года, когда появились первые угрозы для пандемии COVID 19 показали, что мировое сообщество, в целом, и отдельные страны, в частности, не готовы к вызовам данного вида угроз безопасности жизнедеятельности человека. За этим стоят такие причины, как ослабление системы государственного управления и контроля за обеспечением безопасной жизнедеятельности в обществе, а также глобальные тенденции снижения эффективности деятельности социально – экономических систем в большинстве стран мира. Пандемия коронавируса показала, что медицинская, правоохранительная, образовательная системы многих развитых стран в считанные дни могут оказаться неспособными оказать должную помощь своему населению и дать сбой, как это произошло в странах Западной Европы, в США.

Многие проблемы, объясняются законодателями и политиками несовершенством правовой базы. Как показывает практика, при обострении обстановки в стране или отдельных ее регионах при чрезвычайных обстоятельствах экстремальные ситуации иногда достигают такой степени кризисности, что устранить их обычными правовыми мерами невозможно. Действия повседневного законодательства оказываются неэффективными. В таких случаях для устранения угроз безопасности людей или сохранения конституционного строя применяются чрезвычайные меры. Возникает объективная необходимость временного ограничения отдельных прав и свобод граждан и расширения полномочий органов государственной власти путем введения режимов чрезвычайного. Современная нам ситуация, сложившаяся в Казахстане вокруг борьбы с коронавирусом заставляет детально обратиться к вопросам совершенствования нормативно регулирования государственных мер по обеспечению безопасности населения Республики Казахстан в условиях чрезвычайного положения, введенного в результате эпидемического распространения опасных инфекций.

Целью данной статьи становится – поиск перспектив развития нормативно – правового обеспечения мер государственного регулирования безопасной жизнедеятельности населения Республики Казахстан в условиях чрезвычайного положения, введенного в результате эпидемического распространения вирусно - инфекционных болезней.

Научные исследования современного пе-

риода затрагивают в основном проблемы конституционно-правового регулирования режима чрезвычайного положения, ограничения прав и свобод граждан в условиях введения особых правовых режимов.

Однако, текущая ситуация поставила многие государственные органы перед лицом вновь открывшихся обстоятельств, связанных с обеспечением безопасности для всех участников борьбы с коронавирусом. Практическое решение задач обеспечения безопасности населения позволит раскрыть новые научные подходы к решению актуальных правовых проблем в данном направлении.

Степень изученности данного научного направления не отличается обширным списком авторов. Наиболее крупной монографией на русском языке конца XIX и начала XX вв., предметом которой был избран режим чрезвычайного положения, является работа В.М. Гессена «Исключительное положение», изданная в 1908 г. в Санкт-Петербурге. В силу целого ряда причин в Советском Союзе вопросы чрезвычайного положения не исследовались ни с теоретической стороны, ни с позиций анализа практики применения, так как режим чрезвычайного положения был объявлен несвойственным для права того периода. Редкими исключениями указанного времени становятся научно - информационные обзоры законодательства зарубежных стран по вопросам ограничительных мер. В условиях суверенного Казахстана, подход, демонстрирующий слабый интерес к научному изучению проблемы чрезвычайного положения был унаследован представителями, как конституционной, так и административно – правовой науки. Более пристальное внимание к правовым проблемам чрезвычайного положения, главным образом, к безопасности личности в период ограничительных мер, в научной литературе, уделялось в работах представителей науки уголовного права. Здесь хотелось бы особенно выделить труды д.ю.н., Рустемовой Г.Р. [Рустемова Г.Р., 2012], которая поднимает вопросы безопасности личности в условиях ограничительных мер, предпринимаемых государственными органами, на должную научную высоту.

Нельзя также умалять значимость накопленного опыта в исследовании разных направлений правового института чрезвычайного положения у представителей других наук. Здесь хотелось бы отдельно отметить научную деятельность Кокшетауского технического института Комитета по чрезвычайным ситуациям Министерства внутренних дел Республики Казахстан. Научная школа данного учебного заведения Комитета по ЧС стала основой для развития нового для казахстанской науки исследовательского направления – регулирование вопросов безопасности граждан и государства в условиях ограничитель-

ных мер.

Сказанное выше позволяет ученым - правоведам осознать необходимость дальнейшей разработки, основных теоретико - правовых вопросов обеспечения безопасности населения и государства в условиях ограничительных мер, которые требуют повышенного внимания в период чрезвычайного положения, введенного в результате эпидемий (на примере карантинных мер, примененных на фоне распространения COVID 19).

Становление и развитие законодательства в области регулирования отношений, связанных с чрезвычайными ситуациями, происходит в нашей стране очень высокими темпами. Текущая ситуация с заболеванием COVID 19 или коронавирусом в мире вызывает у большинства переживания относительно своей безопасности и близких. Данная озабоченность присуща не только обычным гражданам, но государствам. Однако все мы смогли убедиться в том, насколько разнообразна правовая культура граждан, система санитарного законодательства, система работы правоохранительных органов, а также политические режимы в различных странах мира. Эта пестрая картина отличия государств друг от друга обнажила их сложности в обеспечении безопасности при борьбе с эпидемиями. И тот факт, что COVID 19 – это одна из форм вируса гриппа, который имеет осложнения для отдельных людей, а у более чем 70 % населения проходит бессимптомно, позволяет сделать предположение: а к каким бы последствиям в системе государственного управления могло привести распространение таких болезней, как чума или холера, тоже распространяющихся воздушно – капельным путем. Такая проверка органов обеспечения безопасности жизнедеятельности человека была нужна всему человечеству.

Все страны мира, несмотря на то, что имеют унифицированные подходы к управлению системой безопасности жизнедеятельности граждан, приняли похожие, но в целом разные карантинные меры. Китай, Южная Корея, Италия, Германия, США – вот список стран, где данная пандемия нанесла наибольший урон обществу. Казахстан в самом начале сообщения Китаем сведений об обнаружении нового заболевания на своей территории осуществил ряд мер, которые позволили на два с половиной месяца продержаться от завоза этого заболевания на свою территорию. Были эвакуированы граждане РК и стран СНГ с территории города Ухань, закрыты приграничные центры торговли, приостановлена возможность безвизового посещения гражданами КНР Казахстана при транзитном рейсе, обеспечение помещения всех прибывших с территорий КНР, а затем других стран с наибольшим количеством заболевших на карантин в медицинские учреждения, введение запрета на въезд

иностранных граждан из стран с наибольшим количеством заболевших.

Министерство здравоохранения РК в ускоренном порядке внесло коронавирус перечень заболеваний, представляющих опасность для окружающих внеся дополнение в Приказ Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 21 мая 2015 года № 367 «Об утверждении перечня социально значимых заболеваний и заболеваний, представляющих опасность для окружающих» [Приказ МЗСР РК. 2015]. Для Казахстана, впервые принимающего такие меры, для обеспечения безопасности здоровья населения - это хорошие достижения. Однако, первые же дни карантина обозначили ряд проблем:

- имело место отставание в информационном обеспечении граждан, в части оповещения их о том, что та или иная территория закрывается на карантин и вступают в действия нормы законодательства о ЧС;

- имели место жалобы граждан в соответствующие государственные органы, многие из которых были связаны с вопросами свободы передвижения, с вопросами получения социальной помощи и пр.;

- в период карантина в отдельных публикациях средств массовой информации должностные лица предупреждали граждан об уголовной ответственности за уклонение от лечения или карантина, вводя при этом людей в заблуждение и внося панику в их поведение.

Для того, чтобы определить уместны ли данные жалобы граждан, далее в работе проводится анализ законодательства Республики Казахстан с целью выяснения допустимости и правомерности для Казахстана мер, которые были приняты в странах мира и собственных мер принятых в Казахстане, определения их недостатков, проблем в их реализации, наличие соответствующих процедур и порядков, установлению полномочий должностных лиц, юридической ответственности граждан и юридических лиц, недостатков, а также для выработки рекомендаций для совершенствования законодательства РК.

Статьей 403 Кодекса РК об административных правонарушениях от 5 июля 2014 г. предусмотрена административная ответственность физических лиц (граждан РК, иностранных граждан) за уклонение от лечения лиц с заболеваниями, представляющими опасность для окружающих [КоАП РК 05.07.14].

Такие действия лиц как отказ от приема лекарственных средств и иное уклонение от лечения лиц с заболеваниями, представляющими опасность для окружающих, а также лиц, находившихся в контакте с ними и нуждающихся в профилактическом лечении, продолжающиеся после письменного предупреждения, сделанного учреждением здравоохранения, влекут штраф

в размере пяти месячных расчетных показателей.

Аналогичные действия родителей или лиц, их заменяющих, от лечения несовершеннолетних детей с заболеваниями, представляющими опасность для окружающих, влечет штраф на физических лиц в размере десяти месячных расчетных показателей.

Как показал анализ нормативных актов, граждане в Республики Казахстан могут быть привлечены только к административной ответственности за уклонение от лечения. Отдельные причины, по которым они не могут быть привлечены к уголовной ответственности указаны ниже. И это первый выявленный пробел в уголовном законодательстве РК в области охраны здоровья населения [Кожаметов Р.М., 2020].

Кроме этого, предусмотрена административная ответственность за сокрытие лицами с заболеваниями, представляющими опасность для окружающих, источника заражения и лиц, находившихся с ними в контакте в статье 431 КоАП РК.

Сокрытие лицами с заболеваниями, представляющими опасность для окружающих, источника заражения и лиц, находившихся с ними в контакте, создающее опасность заражения этими болезнями других лиц, влечет штраф в размере пяти месячных расчетных показателей.

К ответственности по обеим статьям КоАП РК могут быть привлечены физические лица (граждане, иностранцы, лица без гражданства) как заболевшие коронавирусом (также КВИ), так и имевшие контакт с такими лицами.

На лиц, вернувшихся из стран перечисленных в приложении 2 Постановления Главного государственного санитарного врача Республики Казахстан от 4 марта 2020 года № 12-ПГВр «О дальнейшем усилении мер профилактики коронавирусной инфекции в Республике Казахстан» и уклонившихся от карантина также может быть наложено административное взыскание. Однако, указанные нормативные установления Главного государственного санитарного врача не смогли создать достаточные условия для нераспространения КВИ и Постановление утратило силу, в связи с тем, что было принято 14.03.2020 г. Главным государственным санитарным врачом РК новое постановление «О введении дополнительных мер по недопущению распространения коронавирусной инфекции в Республике Казахстан», которое должно было быть направлено на определение лиц, которые считались находившимися в контакте с заболевшими.

Постановление от 14 марта 2020 года контакты больных КВИ подразделяет на близкий и потенциальный контакт.

Близкий контакт подтвержденного случая определяется как:

- лицо, проживающее совместно в одном

жилище;

- лицо, имевшее прямой физический контакт (например, рукопожатие)

- лицо, имеющее незащищенный прямой контакт с инфекционными выделениями (например, при кашле);

- лицо, находившееся лицом к лицу ближе 2 метров и более 15 минут;

- лицо, находившееся в закрытом помещении (например, в классе, комнате для совещаний, комнате ожидания в больнице и т.д.) вместе в течение 15 минут или более и на расстоянии менее 2 метров;

- медицинский работник или другое лицо, обеспечивающее непосредственный уход, или лабораторные специалисты, работавшие с биообразцами без рекомендованных СИЗ или с возможным нарушением применения СИЗ;

- контакт в самолете, автобусе междугороднего сообщения, поезде, который находился на расстоянии двух сидений в любом направлении либо в одном купе (в поезде), а также члены экипажа, которые обслуживали секцию самолета, где летел.

Потенциальный контакт:

- это лицо, прибывшее из страны/территории отнесенной к категории 1А или 1Б;

- лица находившееся со случаем COVID-19 в самолете, поезде, автобусе, но не имевшие близкий контакт с ним.

Никаких других взысканий кроме штрафа на лиц, уклонившихся от лечения или карантина возложены не могут быть. Такое может продолжаться до момента пока медицинское учреждение не обратится в суд и судом не будет принято решение о принудительной госпитализации такого лица. Основание и порядок рассмотрения таких дел будут рассмотрены ниже.

Если лицо, в отношении которого судом принято решение о его принудительной госпитализации уклоняется от пребывания в медицинском учреждении, то оно может быть привлечено к административной ответственности по статье 669 КоАП РК [КоАП РК 05.07.14] за неисполнение решения суда или иного судебного акта и исполнительного документа.

Неисполнение приговора суда, решения суда или иного судебного акта и исполнительного документа, может повлечь штраф на физических лиц в размере пяти месячных расчетных показателей либо административный арест на срок до пяти суток.

Эти же действия, совершенные повторно в течение года после наложения административного взыскания, могут повлечь административный арест на срок до десяти суток.

При анализируемых обстоятельствах на лицо, уклоняющееся от лечения, суд с большой вероятностью наложит административный арест. Данная мера взыскания обеспечивает изоляцию

больного и предоставляет возможность организовать его лечение в условиях учреждения его содержания на период ареста.

Разумеется, срок ареста при необходимых сроках лечения или карантина от 14 дней недостаточен, но с учетом того, что лицо может быть снова возвращено в медицинское учреждение это позволит минимизировать риск распространения безответственным лицом инфекционного заболевания. На субъектов данного правонарушения налагается штраф в размере тридцати месячных расчетных показателей. Но они все равно могут быть снова возвращены в медицинское учреждение при наличии решения суда.

Уголовный кодекс РК от 3 июля 2014 г. в статье 304 предусматривает уголовную ответственность за нарушение санитарных правил или гигиенических нормативов [УК РК 03.07.14]. Для понимания последующего вывода было обращение к определениям, раскрывающим содержание санитарных правил и гигиенических нормативов за нарушение, которых могут быть привлечены лица к уголовной ответственности при наступлении указанных неблагоприятных последствий.

Статьи 144 и 145 Кодекса РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 18.09.2009 г. [Кодекс РК о здоровье народа, 2009] (далее по тексту - Кодекс РК о здоровье народа) позволяют определить их содержание. Но при этом важно отметить, что исходя из приведенного можно сделать вывод, что санитарные правила и гигиенические нормативы не устанавливают никаких требований к поведению граждан во время заболевания, при подозрении на наличие заболевания, в условиях карантина и иных условиях. Их действие распространяется на процессы, продукцию, услуги, работы, выполняемые и выпускаемые индивидуальными предпринимателями, лицами, осуществляющие частную практику, юридическими лицами и занимаемые ими помещения, территории. Они устанавливают также обязанности работников, обеспечивающие безопасность работ, услуг, товаров для населения.

Обязанности граждан установлены только статьями 90 и 92 Кодекса РК о здоровье народа [Кодекс РК о здоровье народа, 2009]. Эти обязанности граждан, прописанные в данном законодательном акте, не считаются санитарными правилами или гигиеническими нормативами.

Поэтому принятое 14.03.2020 г. Постановление Главного государственного санитарного врача РК «О введении дополнительных мер по недопущению распространения коронавирусной инфекции в Республике Казахстан» и его приложения не относились к санитарным правилам и гигиеническим нормативам в том юридическом значении и по силе, которое необходимо для отнесения их таковым.

Далее было созданы еще ряд Постановлений

Главного государственного санитарного врача Республики Казахстан: от 16 марта 2020 года № 25-ПГВр «О мерах по обеспечению безопасности населения Республики Казахстан в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан «О введении чрезвычайного положения в РК» (утратило силу в соответствии с постановлением Главного государственного санитарного врача РК от 22 марта 2020 года № 26-ПГВр); от 22 марта 2020 года № 26-ПГВр «О мерах по обеспечению безопасности населения Республики Казахстан в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан «О введении чрезвычайного положения в РК» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.03.2020 г.) (утратило силу в соответствии с постановлением Главного государственного санитарного врача Республики Казахстан от 1 апреля 2020 года № 30-ПГВр); от 1 апреля 2020 года № 30-ПГВр «О мерах по обеспечению безопасности населения Республики Казахстан в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан «О введении чрезвычайного положения в РК» (утратило силу в соответствии с постановлением Главного государственного санитарного врача Республики Казахстан от 9 апреля 2020 года № 32-ПГВ) [Пост. Гл.гос.сан.врача, 09.04.20].

И только 14.04.2020 года ситуация выравнивается, так как сформулированы и прописаны все возможные нормативные правила меры, по снижению риска распространения коронавирусной инфекции. В последнем постановлении приняты ряд мер, (вероятно, что, эти меры пригодятся и для других инфекционных болезней), устанавливающих алгоритмы снижения риска распространения коронавирусной инфекции среди разных категорий населения (военные, полицейские, врачи, жители карантинных домов, контактные, люди, занятые на погребении трупов, доставщики еды, работники лабораторий для диагностики COVID-19, сотрудники, занятые на объектах торговли, граждане, отбывающие наказание, работники домов престарелых, домов ребенка, детских домов и др.).

Подобного рода «эпопея» с разработкой нескольких десятков приказов Главного государственного санитарного врача, отмененных друг за другом говорит о многих недостатках и незнании предмета правового регулирования в режиме ЧС.

Именно поэтому, в течение первых 20 дней карантина в нашей стране сменилось два Главных санитарных врача. Роль и место Главного санитарного врача в условиях ЧС должны быть изучены в системе административно – правовой науки. Его роль и уровень его правовой грамотности играет огромное значение в вопросах соблюдения прав граждан и обеспечения безопасности жизнедеятельности населения в такой сложный для страны период.

Санитарные врачи и другие чиновники от зд-

равоохранения должны знать, что санитарные правила и гигиенические нормативы по законодательству РК вводятся в действие приказами Министра здравоохранения РК [Пост. Глав. Сан. Врача, 09.04.20]

Таким образом, принятые Главным государственным санитарным врачом РК постановления в течении трехмесячного периода (их было около 15 постановлений, изданных и отмеченных с разницей не более одной недели), вызывают определенные вопросы в части наличия оснований, полномочий и их правовой природы. Сказывается тот факт, что правовая наука долгое время не обращала должного научного внимания правовому статусу органов, обладающих дополнительными полномочиями в период ЧС. Пандемия была объявлена, а нормативно – правовая база шла за ней, не успевая учитывать все новые и новые открывшиеся обстоятельства.

В этой связи, для того, чтобы не допустить двоякого толкования применения норм статьи 304 УК РК, еще раз подчеркнем, что граждане уклоняющиеся от лечения или карантина в связи подозрением или наличием у них опасного инфекционного заболевания не являются субъектами данного уголовного правонарушения и не могут нести уголовную ответственность по статье 304 УК РК.

К уголовной ответственности за ее нарушение могут привлечь только физических лиц, ответственных за соблюдение тех санитарно-эпидемиологических требований, которые относятся к их деятельности по выпуску товаров, оказанию услуг, выполнению работ и их помещениям, средствам и иным объектам используемых при этом.

Отметим, что данная статья УК РК неприменима в настоящее время, к случаям даже при заражении лицом кого-либо коронавирусом или иным заболеваниями, передающимся воздушно-капельным путем.

Законодательство РК не предусматривает ответственности за умышленное или неосторожное заражение опасными инфекциями одним лицом другого или других, при отсутствии признака *массовости*. Это обусловлено тем, что отсутствует возможность доказать прямую причинно-следственную связь заболевания одного

лица вследствие заражения его другим и идентифицировать уникальные особенности этого заболевания с заболеванием источника заражения. Не имеется такой судебной экспертизы или методики исследования. Можно только объективно вменить, что недопустимо согласно УК РК. По мнению Алауханова Е.О. «реально пострадавшие от преступлений граждане не получают от государства необходимой правовой помощи и защиты, задекларированной в Конституции Республики Казахстан» [Алауханов Е.О., 2013].

Таким образом, после проведенного исследования законодательства РК важно сделать общий вывод: многочисленные жалобы населения, чья жизнь и свобода была ограничена в результате прямого или косвенного влияния коронавируса во многом были обоснованы. Но сотрудники органов, обеспечивающих правопорядок в условиях ЧС, объявленного на фоне коронавируса, на первых этапах борьбы с инфекцией также столкнулись с неизвестными для них последствиями болезни и только через некоторое время смогли адаптироваться к новым условиям работы. Для данных служб правопорядка, равно, как и для медицинских работников этот этап стал новой возможностью получения опыта борьбы с особо опасными болезнями. В этой связи, считаю, что список опасных болезней, требующих принудительной госпитализации на основе решения суда должен быть расширен (сейчас к таким болезням отнесен лишь туберкулез). Более того, важно уточнить понятие «массовое» заражение или «массовое» инфицирование, так как, только этот признак становится основанием для применения норм ст. 304 УК РК. Возможным вариантом решения указанной проблемы станут геолокационные сведения, которые могут быть при помощи специальной программы проанализированы и результаты покажут, что именно данный больной нарушил карантин, общался с большим количеством вновь выявленных больных (на базе определения их местоположения) в то или иное время, в определенном месте. Другим методом причинно – следственную связь пока установить невозможно, так как нет в законе четкого критерия определения массовости для заразивших лиц.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Рустемова Г.Р. Избранные труды. Монография. – А., 2012 // [Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31682049#pos=47;-52 от 20.04.2020]

Приказ Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 21 мая 2015 года № 367 «Об утверждении перечня социально значимых заболеваний и заболеваний, представляющих опасность для окружающих» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500011512> Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 30 июня 2015 года № 11512 [Режим доступа: 20.04.2020]

Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях. 14 июля 2014 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.01.2020 г.) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31577399

2. Кожаметов Р.М. Правовое положение граждан, их ответственность в случае заболевания инфекциями, опасными для окружающих (на примере, коронавируса) // <https://www.zakon.kz/5011715-pravovoe-polozhenie-grazhdan-ih.html> [Режим доступа: 20.04.2020]

Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.01.2020 г.) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31577399

Уголовный кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.01.2020 г.) // https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovnyj_kodeks/304.htm [Режим доступа: 20.04.2020]

Кодекс Республики Казахстан от 18 сентября 2009 года № 193-IV «О здоровье народа и системе здравоохранения» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2020 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30479065 [Режим доступа: 20.04.2020]

3. Кодекс Республики Казахстан от 18 сентября 2009 года № 193-IV «О здоровье народа и системе здравоохранения» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2020 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30479065 [Режим доступа: 20.04.2020]

Постановление Главного государственного санитарного врача Республики Казахстан от 9 апреля 2020 года № 32-ПГВр О мерах по обеспечению безопасности населения Республики Казахстан в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан «О введении чрезвычайного положения в РК» (с изменениями и дополнениями от 14.04.2020 г.)

Постановление Главного государственного санитарного врача Республики Казахстан от 9 апреля 2020 года № 32-ПГВр О мерах по обеспечению безопасности населения Республики Казахстан в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан «О введении чрезвычайного положения в РК» (с изменениями и дополнениями от 14.04.2020 г.)

Алауханов Е.О. Криминология. Учебники и учебные пособия (Юридический Центр Пресс). 2013 год – 820 с. // [Режим доступа // https://kartaslov.ru/книги/Алауханов_Е_О_Криминология/3]

АБДРАХМАНОВА ЭЛЬМИРА СЕРИККЕЛЬДИЕВНА,
кандидат юридических наук, старший преподаватель,
кафедра международного права,
факультет международных отношений,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби (КазНУ),
Республика Казахстан, г. Алматы,
E-mail: powerlaw2017@yandex.kz

ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ ПРИНЦИПЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ГРАЖДАНСКОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РК И В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

Түйін. Мақалада халықаралық азаматтық іс жүргізу құқығы қағидаларының жіктелуі, мағынасы, түсінігін анықтау мәселелері қарастырылған. Қазақстандық, ресейлік және шетелдік авторлардың құқық жүйесіндегі халықаралық азаматтық іс жүргізу құқығының тұжырымдамасын, мағынасын, қағидаларын жіктеу мәселесі бойынша әртүрлі тәсілдер талданды. Халықаралық азаматтық іс жүргізу құқығының негізгі қағидаларын жіктеуге қатысты ұлттық заңнама мен халықаралық шарттардың нормалары қаралды. Халықаралық азаматтық іс жүргізудің жаңа қағидаларының пайда болуы мен даму бағыты қарастырылып, олардың құқықтың жаңа тәуелсіз саласын қалыптастырудағы маңызы айқындалды. Жаңа халықаралық азаматтық іс жүргізу құқығының жаңа қырынан дамуына орай, жүргізілген зерттеу негізінде автор халықаралық азаматтық іс жүргізу құқығының қағидаларын егжей-тегжейлі зерделеуді ұсынады.

Түйінді сөздер: халықаралық азаматтық іс жүргізу құқығы, халықаралық азаматтық іс жүргізу құқығының қағидалары, құқық саласы, халықаралық құқық, халықаралық жеке құқық.

Резюме. В данной статье рассмотрены вопросы посвященные определению понятия, значения, классификации принципов международного гражданско-процессуального права. Проанализированы различные подходы казахстанских, российских и иностранных авторов по вопросу определения понятия, значения, классификации принципов международного гражданско-процессуального права в системе права. Рассмотрены нормы национального законодательства и международных договоров в отношении классификации основных принципов международного гражданско-процессуального права. Рассмотрены тенденции развития и появления новых принципов международного гражданско-процессуального права. Рассмотрены тенденции развития и появления новых принципов международного гражданско-процессуального права. На основе проведенного исследования автором предлагается провести более детальное изучение принципов международного гражданско-процессуального права, в ракурсе развития новой отрасли – международное гражданское процессуальное право.

Ключевые слова: международное гражданское процессуальное право, принципы международного гражданско-процессуального права, отрасль права, международное право, международное частное право.

Summary. This article deals with issues related to the definition of the concept, meaning, and classification of principles of international civil procedure law. Various approaches of Kazakh, Russian and foreign authors on the definition of the concept, meaning, and classification of the principles of international civil procedure law in the legal system are analyzed. The author considers the norms of national legislation and international treaties regarding the classification of the basic principles of international civil procedure law. Trends in the development and emergence of new principles of international civil procedure and their significance for the formation of a new independent branch of law are considered. Based on the research, the author suggests conducting a more detailed study of the principles of international civil procedure law, from the perspective of the development of a new branch – international civil procedure law.

Keywords: international civil procedure law, principles of international civil procedure law, area of law, international law, private international law.

Актуальность представленной нами статьи обусловлена тем, что в современной науке ни что не стоит на месте, все течет и изменяется. Возникают новые институты права, отрасли права. Но каждая новая отрасль права должна доказать свое право на существование. В право-

вой науке основанием выделения новой самостоятельной отрасли права – является наличие у нее основных составляющих. Таких как: объект изучения, предмет, изучения, основные собственные методы, собственные источники права и, конечно же, наличие собственных принципов

новой отрасли права. «Наряду с предметом регулирования, принципы являются одним из основных отраслеобразующих признаков» [1, с. 61] - пишет Юрова Н.М. Ученые считают, что только при наличии совокупности всех составляющих, можно говорить о возникновении новой отрасли права.

В данной статье речь идет о принципах международного гражданского процессуального права. В современном мире растет количество частноправовых взаимоотношений, а это значит, что они требуют урегулирования связанных с ними не только частных правоотношений с иностранным элементом, но и споров, которые могут спровоцировать данные правоотношения. Что делает актуальными процессуальные вопросы, а так как отношения, рассматриваемые нами имеют иностранный элемент, то актуальными становятся именно международные гражданские процессуальные правоотношения и принципы права, которым подчиняются отношения в сфере гражданского процессуального права. Сложность решения данного вопроса обуславливается, его недостаточной изученностью в современной науке Казахстана. Таким образом, изучение принципов Международного гражданского процесса, является важным и актуальным вопросом для современной науки международного гражданского процессуального права. В данной сфере имеются труды Осавелюк Елены Алексеевны, Саенко Анны Владимировны, Юровой Натальи Мизайловны и других авторов, но по нашему мнению именно вопрос о принципах международного гражданского процесса в системе науки и законодательства Республики Казахстан и в международных договорах является не достаточно изученным и представляет для нас достаточно большой интерес для его дальнейшего изучения. «Принципы являются основой права, заключены в его содержании, выступают в качестве ориентиров в формировании права, отражают сущность права и основные связи, реально существующие в правовой системе. В принципах сосредоточен мировой опыт развития права, опыт цивилизации. Поэтому принципы права можно назвать стержнем правовой материи» [2] пишет О.Ф. Скакун.

Объектом исследования в данной статье является изучение взглядов различных ученых на проблему определения понятия, видов, классификации принципов Международного гражданского процесса, определения их места в системе законодательства, их взаимосвязь с принципами смежных отраслей права.

Целью нашего исследования является полное и всеобъемлющее научное изучение, анализ практических и теоретических вопросов, рассмотрение и разрешение вопроса о наличии самостоятельных и заимствованных принципов международного гражданского процессуально-

го права в системе законодательства Республики Казахстан в источниках международных норм.

В соответствии с указанными в статье целями автор рассчитывает решить следующие предполагаемые задачи:

- рассмотреть теоретическую основу, мнения ученых и практиков в сфере международного гражданского процессуального права в отношении наличия самостоятельных принципов международного гражданского процессуального права, определить место и положение теоретических изысканий ученых в современном международном гражданском процессе в отношении принципов международного гражданского процессуального права;

- рассмотреть и дать оценку нормам законодательства Республики Казахстан, Российской Федерации содержащим основные принципы международного гражданского процесса;

- выявить современные нюансы формирования принципов международного гражданского процесса в Республике Казахстан и в международном праве;

- рассмотреть основные подходы к изучению проблемы принципов международного гражданского процесса в Республике Казахстан и в международном праве.

В работе над статьей автор использовал опыт и практику юридической науки, в частности автором используются общие методы исследования в виде: обобщения, наблюдения, сравнения, описания исследуемого материала; общенаучные методы в виде использования диалектического подхода путем анализа и синтеза исследуемого материала, перехода от абстрактного к конкретному и от конкретного к абстрактному, а так же логический метод исследования изучаемой проблематики.

Долгое время отношения в сфере международного гражданского процесса относили к сфере международного частного права либо к ведению национального гражданского процессуального права, поэтому вставал вопрос, о том принципы какой отрасли права являются более подходящими для применения в сфере международного гражданского процессуального права. В данной статье исследуется вопрос наличия самостоятельных принципов, являющихся основанием для формирования самостоятельной отрасли международного гражданского процессуального права.

Статья должна будет иметь теоретическое и практическое значение для дальнейшего исследования данной тематики. Практическое значение исследования, дает возможность использовать полученные результаты при дальнейшем изучении курса международного гражданского процессуального права. Теоретическое значение исследование необходимо для дальнейшего развития науки международного гражданского

процессуального права.

Выбранная автором тема статья «Основополагающие принципы международного гражданского процессуального права по законодательству РК и в международном праве», не была обширно исследована в научной литературе. По выбранной тематике есть схожие исследования таких авторов как Саенко А.В. «Принципы международного гражданского процесса», Е.А. Осавелюк «Определение места МГП в системе Российского права», И.В. Дробязкина «Особенности рассмотрения дел с иностранным элементом.», где авторы рассматривают такие вопросы, как процессы формирования взглядов на понятие, сущность и классификацию принципов международного гражданского процесса в системе российского права, вопросы развития становления концепций места и значения принципов международного гражданского процесса, проводят терминологический и концептуальный анализ классификации принципов международного гражданского процессуального права, рассматривают проблему отнесения тех или иных принципов смежных наук к системе принципов международного гражданского процесса. В Казахстане исследованием по данной тематике занимался М.К. Сулейменов, в частности им издан учебник – международный гражданский процесс. Среди иностранных авторов можно выделить: М. Вольфа, К. Домингеса, Шак Х. Хотя, как мы видим, исследования в этой области имеются, но в Казахстане данный вопрос не достаточно изучен, и требует более детального рассмотрения.

Как мы писали выше, отрасль права имеет одной из своих характеристик – наличие собственных обособленных принципов. Пушмина Э.А. отмечает, «будучи закрепленными в определенной совокупности юридических норм как общезначимых, общепризнанных и общеобязательных требований и правил поведения, они отражают конкретное нормативное содержание данной системы права» [3, с. 76].

В литературе рассматриваются и различаются принципы права и нормы принципов. Отличие их в том, что нормы-принципы прямо закреплены в определенных нормах права и являются их внутренним выражением. Как пишет Осавелюк Е.А.: «Способы законодательного закрепления принципов могут быть различными и могут выражаться в:

- наличия норм, выражающих конкретное содержание принципа с определенной степенью детализации;
- норм, содержащих краткое описание сущности принципа;
- норм, содержащих лишь наименование принципов;
- и, наконец, принципы могут быть выражены не только отдельными статьями, но и целой

группой статей» [4, с. 131]. Это то, что касается норм-принципов.

Принципы же права – это объективно существующие основополагающие начала права.

Как пишет Чечина Н.А.: «правовой принцип отличается от научных и философских принципов тем, что он всегда находит свое закрепление в норме права» [5, с-78-84].

Саенко А.В. считает, что «Принципы международного гражданского процессуального права, являются одним из признаков становления новой отрасли права Система принципов международного гражданского процессуального права совместно с другими признаками отрасли права подтверждает начало формирования новой отрасли права» [6, с. 32].

Таким образом, принципы международного гражданского процесса можно рассматривать как систему принципов вытекающих из:

- общих принципов права;
- принципов национального гражданского процессуального права;
- общепризнанных принципов международного права;
- принципов международного частного права;
- специальных принципов международного гражданского процессуального права.

Такой же точки зрения придерживается Осаевлюк А.Е.: «применительно к международному гражданскому процессу для доказательства определенной степени его автономизации, рассматривается вся система принципов, которая в совокупности служит стержнем для внутреннего структурирования международного гражданского процесса. Данную систему принципов составляют, прежде всего:

- общие принципы глобальной юридической системы права (законность, справедливость, демократизм, гуманизм, равенство и др.), соединяющие международный гражданский процесс с системой права в целом;
- основные принципы международного права, которые, в данном контексте приобретают определенную, существенную специфику (сотрудничество государств, уважение и защита прав человека и т.д.);
- межотраслевые принципы, характеризующие смежные процессуальные отрасли (подчинение судей только закону, равенство граждан и организаций перед законом и судом и равноправие сторон, состязательность, принцип объективной истины, гласности судебного разбирательства и др.);
- специальные отраслевые принципы (собственно принципы международного гражданского процессуального права), выражающие существо международного гражданского процессуального права как отрасли» [4, с. 10].

Похожей точки зрения на принципы между-

народного гражданского процесса придерживается Саенко А.В.: «система принципов международного гражданского процессуального права состоит из:

- 1) принципов национального гражданского процессуального права;
- 2) принципов международного частного права;
- 3) общепризнанных принципов международного права;
- 4) специальных принципов международного гражданского процессуального права» [6, с. 102].

Особое внимание принципам международного гражданского процессуального права уделяет и Юрова Н.М., она считает, что «Помимо принципов, присущих МГПП как отрасли права в целом, существуют и принципы отдельных институтов МГПП (правовой помощи, «компетентности» судов и др.)» [1, с. 64], т.е. таим образом, еще более расширяя количество и качество принципов МГПП.

Обоснованность данного предположения, мы попробуем раскрыть.

1. Как пишет Храпонюк В.Н. «Общие принципы — это основные начала, которые определяют наиболее существенные черты права в целом, его содержание и особенности как регулятора всей совокупности общественных отношений. Они распространяются на все правовые нормы и с одинаковой силой действуют во всех отраслях права в независимости от характера и специфики регулируемых ими общественных отношений» [7].

Данные принципы вполне по своей направленности совпадают с основными идеями и основополагающими началами Международного гражданского процесса и подтверждают постулат о возможности их быть в системе принципов МГПП.

2. Что касается принципов национального права и их соотношения с принципами международного гражданского процессуального права, то по этому поводу М.А. Гурвич пишет: «принципы гражданского процессуального права представляют собой руководящие положения, имеющие определяющее значение для всей системы процессуальных институтов и выражающие наиболее существенные черты данной отрасли права. По своему содержанию принципы являются правовыми взглядами на задачи и средства деятельности суда по разбирательству и разрешению гражданских дел. Обязательное действие принципов закреплено законами» [8, с. 16-17]. Саенко А.В. считает, что «Принципы гражданского процессуального права - это основные начала гражданского процессуального права, закрепленные в правовых нормах, они подчеркивают специфические особенности данной отрасли права и дополнительно к предмету и методу правового регулирования способствуют

индивидуализации гражданского процессуального права как самостоятельной отрасли права, выражаются в регулировании процессуальной деятельности и процессуальных правоотношений и тем самым становятся принципами гражданского судопроизводства (гражданского процесса)» [6, с. 39].

Баймолдина З.Х. также считает, что: «Принципами гражданского процессуального права называют фундаментальные его положения, основополагающие идеи о правосудии по гражданским делам» [9, с. 67].

Принципы национального гражданского процессуального права обычно прописываются в гражданском процессуальном законодательстве каждого государства. Так в РК принципам посвящена Глава 2. ГПК РК «Задачи и принципы гражданского судопроизводства», и соответственно прописано 17 принципов [10].

Как пишет Саенко А.В.: «Исходя из содержания ст. 398 Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации от 14.11.2002 г. [11], можно сделать вывод, что все основные принципы, содержащиеся в нормах национального гражданского процессуального законодательства распространяются на судебные разбирательства с участием иностранных физических и юридических лиц, что также подчеркивают такие ученые, как Н.А. Васильчикова, В.П. Звезков, С.Н. Лебедев, Н.И. Марышева, О.Н. Садиков, А.Г. Светланов, М.К. Треушников, В.В. Ярков» [6, с-40]. ГПК РК так же подтверждает данный постулат, в частности в ч 5. ст. 23 и ч. 2 ст. 472 провозглашается «Иностранные лица пользуются процессуальными правами и выполняют процессуальные обязанности наравне с гражданами и юридическими лицами Республики Казахстан, если иное не предусмотрено международным договором, ратифицированным Республикой Казахстан» [10]. Таким образом, подпадают под действие принципов ГПП.

3. Общепризнанные принципы международного права. Как пишет Саенко А.В.: «В силу того, что международный гражданский процесс характеризуется как публично-правовой, стоит рассмотреть принципы международного публичного права, которые воздействуют на международный гражданский процесс» [6, с. 42]. В международном праве не сложилось общего мнения о принципах международного права. «В связи с этим в международно-правовой литературе сложились несколько точек зрения на природу общих принципов права. Так, одни авторы полагают, что общие принципы права — это общепризнанные, основные принципы международного права Другие с этим не согласны, считая, что последние — это те принципы, которые отражены в основных источниках международного права, договорах и обычаях. А под «общими принципами» следует понимать юридические

начала, которые признаются многими государствами в их национальных правовых системах» [12, с. 89]. Богатырев В.В. пишет: «Для того чтобы принцип стал общеобязательным, необходимо признание его международным сообществом в целом, т. е. достаточно представительным большинством государств» [13, с. 72-73].

Как видим, принципы международного права вместе и по отдельности соответствуют основным началам международного гражданского процесса, и может быть признаны основополагающими принципами МГПП. Еще в 1909 г. Т.М. Яблочков, раскрывая сущность взаимности, говорил о том, что «судьи одного государства должны выполнять поручения и требования суда другого государства даже в случае отсутствия конвенции между государствами» [14, с. 166]. Так же, он отмечал, что «Сущность взаимности состоит, во-первых, в признании государством принятых законов и вынесенных судебных актов в иностранном государстве, а, во-вторых, в предоставлении физическим и юридическим лицам иностранного государства определенных прав при том условии, что физические и юридические лица предоставляющего эти права государства будут пользоваться аналогичными правами в данном иностранном государстве» [15, с. 58].

4. Принципы международного частного права

«Специальные принципы МЧП — это «безусловные формально определенные правила поведения, представляющие собой наиболее общие нормы МЧП, это основополагающие нормы прямого действия национального права» [16].

Большинство ученых, в частности Л.П. Ануфриева, Г.К. Дмитриева, Т.Н. Нешатаева, Саенко А.В. считают возможным перенести действие принципов международного частного права, на сферу международного гражданского процессуального права. И если, рассмотреть каждый из вышеназванных принципов, то, безусловно, мы так же, приходим к выводу, что принципы МЧП, применимы и актуальны для международного гражданского процессуального права.

5. Специальные принципы международного гражданского процессуального права.

«Что касается формы закрепления принципов в международном гражданском процессе, то, несмотря на то, что специальной нормы, содержащей краткое описание сущности всех принципов или их наименования пока нет, это не означает, что такие принципы отсутствуют» [4, с. 130].

Таким образом, Осавелюк А.Е. выделяет следующие принципы МГПП: принцип международного судебного контроля, принцип единства, непрерывности и экстерриториальности процесса, принцип корреляции, принцип адаптации, принцип транснациональной дифференциации процесса, принцип запрещения отказа в

правосудии иностранцам, принцип верховенства международного договора, принцип суверенного равенства государств и невмешательства во внутренние дела государства, добросовестного выполнения государствами своих международных обязательств., принципом сотрудничества государств, Принцип защиты прав и основных свобод граждан [4, с. 94].

Саенко А.В. считает, что «к специальным принципам международного гражданского процессуального права относятся: 1) принцип равенства судебных процессов государств, 2) принцип контролируемой множественности процессов, 3) принцип эффективности средств правовой защиты, 4) принцип международного судебного сотрудничества и 5) принцип признания иностранных судебных решений» [6, с. 10].

Юрова Н.М рассматривает следующие принципы МГПП как отрасли права, при этом она пишет, что, «Часть из них можно назвать принципами «судоустройства», часть - принципами «судопроизводства». Разделение принципов по функциональному признаку на судоустройственные (организационно-правовые) и судопроизводственные (процессуально-правовые) предложено в литературе применительно к процессуальным отраслям права» [1, с. 64], таким образом, по мнению Юровой Н.М. к принципам МГПП следует отнести:

1. «Принцип независимости и беспристрастности суда;

2. Принцип равенства судебных процессов государств;

3. Принцип контролируемой множественности процессов;

4. Принцип процессуального равноправия и состязательности сторон;

5. Принцип гласности судебного разбирательства;

6. Принцип эффективности средств правовой защиты;

7. Принцип эффективности средств правовой защиты. Принцип диспозитивности» [1, с. 64-79]

В.О. Аболонин [17, с. 34], К.Л. Брановицкий [18, с. 29], Х. Шак [19, с. 14] рассматривают как один из основных принципов международного гражданского процессуального права - принцип взаимности. К.Л. Брановицкий в своей работе пишет «в международном гражданском процессе взаимность можно рассматривать как отношения, то есть реальную двустороннюю связь между двумя государствами при разрешении споров частноправового характера» [18, с. 29]. Шак Х. пишет о принципе взаимности, принципе равенства и законе места судебного разбирательства [19, с. 14]. Л.А. Лунц говорит о принципе места судебного разбирательства (принцип *lex fori*) [20, с. 15-21] в МГПП. В ст. 10 Всеобщей декларации прав человека от 10.12.1948 г. [21] и ст. 6 Конвенции о защите прав человека и

основных свобод 1950 г. провозглашает право «Каждый человек для определения его прав и обязанностей имеет право, на основе полного равенства, на то, чтобы его дело было рассмотрено гласно и с соблюдением всех требований справедливости независимым и беспристрастным судом» [22].

Во Флоренции в 1971 году Международной Ассоциации юридической науки (ЮНЕСКО) была проведена конференция, под эгидой Флорентийского университета, на которой «были представлены национальные доклады 17 стран и генеральный доклад, подготовленный выдающимся итальянским ученым Мауро Капелетти, в котором впервые были сформулированы общемировые тенденции развития процессуального права» [6, с. 45]. Начиная с 1999 по 2004 гг. Американский институт права (ALI) совместно с Международным институтом унификации частного права (UNIDROIT) занимается вопросами унификации гражданского судопроизводства и созданием комплекса норм в области международного гражданского процесса. В рабочую группу входили 12 экспертов, 130 профессиональных юристов и 156 адвокатов из 40 стран мира [23].

Конференцией был разработан 31 принцип транснационального гражданского процесса [23].

При этом Ермакова Е.П. пишет, что «только 2 последних принципа непосредственно относятся к международному гражданскому процессу: принцип признания решений национальных судов и принцип международного сотрудничества между судами. Остальные 29 принципов можно назвать внутренними принципами, регулирующими гражданское судопроизводство в каждой отдельной стране» [24, с. 141], т.е. как видим, принципы сформированы путем вычленения их из национального права, и по той системе, которую, мы предлагаем, для рассмотрения принципов МГПП, а именно считать, что система принципов МГПП состоит из:

- общих принципов права;
- принципов национального гражданского процессуального права;
- общепризнанных принципов международного права;
- принципов международного частного права;
- специальных принципов международного гражданского процессуального права.

А раз МГПП имеет свою систему принципов, то доказывает, возможность МГПП быть самостоятельной отраслью прав, одной из составляющих, которой, строительным кирпичиком является наличие собственного комплекса принципов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Юрова Н.М. Международное гражданское процессуальное право: проблемы реализации норм в Российской Федерации :Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. -Воронеж: РГБ, 2006 -246-с
2. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. — Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000.- 704 -с.// <https://lawbook.online/page/tgpua/ist/ist-16--idz-ax308--nf-79.html> (дата обращения: 06.10.2020)
3. Пушмин Э.А. О понятии основных принципов современного общего международного права // СЕМП. 1978. - М.,1980.-76-с.
4. Осавелюк Е.А. Определение места международного гражданского процесса в системе российского права: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 .-М.: РГБ, 2005.- 234-с.
5. Чечина Н.А. Принципы советского гражданского процессуального права и их нормативное закрепление // Правоведение -1960.- № 3.- С. 78-84.
6. Саенко А.В. Принципы международного гражданского процесса: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 .-М.: Российский университет дружбы народов -190-с.
7. Хропанюк В.Н. Теория государства и прав: Учебник – 3- изд., дополн. И испр. – М.: 2008.-384-с. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/Hrop/10.php(дата обращения: 29.07.2020)
8. Гурвич М.А. Советский гражданский процесс. М.: Высшая школа, 1975. - . 399-с
9. Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан. Учебник Т.1. Общая часть.-Алматы: КазГЮА – 2001- 416с.
10. Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V Гражданский Процессуальный Кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.07.2020) //http://online.zakon.kz/document/?doc_id=34329053#pos=760;-24 (дата обращения: 06.10.2020)
11. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 14.11.2002 N 138-ФЗ (ред. от 31.07.2020)//http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_39570/d0602683cc1b9ee1fca01ad2fc8d5cbe48163bd0/ (дата обращения: 06.10.2020)
12. Международное право: Учебник / Отв. ред. Вылегжанин А. Н. 2-е изд. — М. : Издательство Юрайт ; ИД Юрайт- 2010.-1003- с.
13. Международное право : Учеб.пособие / В. В. Богатырев - Владим. гос. ун-т им. А. Г. и Н. Г. Столетовых. – Владимир : Изд-во ВлГУ- 2016. – 276- с

14. Яблочков Т.М. Курс международного гражданского процессуального права– Ярославль: Типография Губернского Правления, 1909. 212- с
15. Гражданский процесс : учебник / отв. ред. В.В. Ярков. – 10-е изд., перераб. и доп. – М.: Статут-2017. – 702- с.
16. Ануфриева Л. П. Соотношение международного публичного и международного частного права (сравнительное исследование правовых категорий) : дис. ... д-ра юрид. наук.: 12.00.03. -М. -2004. - 632-с
17. Аболонин В.О. Понятие взаимности в международном гражданском процессе // Арбитражный и гражданский процесс. -2004.- № 3.- С. 34
18. Брановицкий К.Л. Принцип взаимности в международном гражданском процессе // Арбитражный и гражданский процесс- 2005. -№ 8.- С. 29.
19. Шак Х. Международное гражданское процессуальное право: Учеб. / Шак Х. Пер. с нем.- М: изд.БЕК- 2001.- 560-с.
20. Лунц Л.А., Марышева Н.И. Курс международного частного права. Международный гражданский процесс- М.-1976. С. 363
21. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года// https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата обращения: 06.10.2020)
22. Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Рим, 4 ноября 1950 года.// <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz17euroco.html> (дата обращения: 06.10.2020)
23. Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики).под ред. д.ю.н. Морщаковой Т.Г.: Мысль - М.-2012.- 584- с
24. Е.П. Ермакова. Унификация правил о порядке рассмотрения гражданских споров в Европейском Союзе и США и ее влияние на эволюцию принципов гражданского судопроизводства в странах Латинской Америки. /Вестник РУДН, серия Юридические науки- М.- 2009, № 5./ <https://cyberleninka.ru/article/n/unifikatsiya-pravil-o-poryadke-rassmotreniya-grazhdanskih-sporov-v-evropeyskom-soyuze-i-ssha-i-ee-vliyanie-na-evolyutsiyu-printsipov> (дата обращения: 06.10.2020).

УДК: 341.61

АЙДАРБАЕВ САГЫНГАЛИЙ ЖОЛАМАНОВИЧ,
доктор юридических наук, профессор,
декан факультета международных отношений,
кафедра международного права,
КазНУ имени аль-Фараби,
E-mail: aydarbaevs@gmail.com

ТЛЕУБЕКОВ СУЛТАН ТОРЕБЕКОВИЧ,
магистр юридических наук, докторант PhD,
кафедра международного права,
КазНУ имени аль-Фараби,
E-mail: tleubekov.s@gmail.com

ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ СОГЛАШЕНИЙ ВТО В СПОРАХ ПО ТОРГОВЛЕ МЯСОМ И МЯСНОЙ ПРОДУКЦИЕЙ

Түйін. Бұл мақалада ет және ет өнімдері саудасы бойынша ДСҰ дауларында ДСҰ Келісімдерін қолдану тәжірибесі қарастырылған. ДСҰ ет дауларының статистикасы және саны, сонымен қатар осы дауларда көзделген ДСҰ Келісімдерінің ережелері туралы ақпарат келтірілген.

Түйінді сөздер: Дүниежүзілік сауда ұйымы, ДСҰ Келісімдері, ДСҰ дауларды шешу тәжірибесі, ет және ет өнімдері саудасы бойынша даулар.

Резюме: В данной статье рассмотрена практика применения Соглашений ВТО в спорах ВТО по торговле мясом и мясной продукцией. Приведены статистика и количество споров ВТО по мясу, а также дана информация о положениях Соглашений ВТО, которые были затронуты в этих спорах.

Ключевые слова: Всемирная торговая организация, Соглашения ВТО, практика разрешения споров ВТО, споры по торговле мясом и мясной продукцией.

Summary. In this article it has been reviewed the practice of application of the WTO Agreements in the WTO disputes on trade in meat and meat products. The statistics and number of the WTO meat disputes have been given, as well as information on the provisions of the WTO Agreements that were cited in these disputes.

Keywords: World Trade Organization, WTO Agreements, WTO Dispute Settlement Practice, disputes on trade in meat and meat products.

На сегодняшний день, центральным звеном международного торгового права выступает, безусловно, право Всемирной торговой организации (далее – ВТО). Под термином «право ВТО» следует понимать совокупность норм учредительного документа ВТО, приложенных к нему многосторонних торговых соглашений и иных документов, а также норм внутренних регламентов и резолюций органов ВТО.

Как справедливо отмечает Л.П. Ануфриева: «Основным, принципиальным и главенствующим «блоком» в праве ВТО, несомненно, служит система международных договоров (пакет соглашений), которая, собственно, определяет понимание, функционирование, реализацию всех остальных частей, komponующих целое – право ВТО» [1, с. 70].

К. Кеннеди, отдавая должное Соглашению об учреждении ВТО и многосторонним Соглашениям ВТО, устанавливающим институциональную структуру организации, подчеркивает, что «не менее важен и значительно улучшенный механизм урегулирования споров, кодифицированный в «Договоренности ВТО по правилам и процедурам разрешения споров» [2, с. 98].

А.С. Смбалян отмечает: «Орган по разрешению споров (далее – ОРС) ВТО вносит большой вклад в процесс мирного урегулирования международных споров. Доверие к ОРС является одним из главных подтверждений действительного авторитета ВТО. Международная система разрешения споров еще никогда не знала такого большого числа рассмотренных и урегулированных споров» [3, с. 11].

Учитывая экспортный потенциал мясной промышленности и в целом экономическую важность агропромышленного сектора для Республики Казахстан [4], споры ВТО по торговле мясом и мясной продукцией представляют существенный интерес.

С момента основания ВТО в 1995 году и по 1 октября 2020 года государствами-членами было подано 596 жалоб в Орган по разрешению споров (далее – ОРС) ВТО. В частности, за этот период времени, из общего количества поданных жалоб в ОРС ВТО, 47 споров были связаны с торговлей мясом и мясной продукцией.

В качестве заявителей и ответчиков в спорах по торговле мясом и мясной продукцией выступали следующие государства: Австралия, Арген-

тина, Бразилия, Венесуэла, Венгрия, Европейский Союз, Индия, Индонезия, Канада, Китай, Мексика, Новая Зеландия, Норвегия, Польша, Россия, Румыния, США, Таиланд, Украина, Филиппины, Хорватия, Чехия, ЮАР, Южная Корея и Япония.

Наиболее активно использовали возможности ОРС ВТО США и Евросоюз. США был участником в 23 спорах по мясу, из них 14 раз в качестве заявителя и 9 раз в качестве ответчика. ЕС, в свою очередь, участвовал в 17 спорах по мясу: 6 раз в лице заявителя и 11 раз в лице ответчика.

К примеру, в 2014 году 40% доли от всех споров рассматривались с прямым участием США или ЕС [5]. К 2016 году эти же статистические показатели в 40% не изменились [1, с. 514].

Также по своей активности в спорах по мясу можно отметить такие страны, как Бразилия, Индонезия и Канада. Бразилия в своих 7 спорах выступала только в качестве заявителя, а Индонезия в своих 7 спорах была исключительно ответчиком. Канада имеет на счету 6 разбирательств, 5 из них в лице заявителя и одно в лице ответчика.

Что касается нашей страны, Республика Казахстан еще не участвовала в спорах по мясу в качестве заявителя или ответчика. Однако Казахстан один раз выступал в качестве третьей стороны в споре по мясу DS475 (Russia – Pigs). Предметом данного спора была жалоба Европейского Союза против Российской Федерации «Об ограничениях на импорт живых свиней, свинины и других свиных продуктов из ЕС» [6].

Некоторые споры, связанные с торговлей мясом и мясной продукцией, были связаны между собой и затрагивали схожие вопросы, однако каждый спор имеет свою специфику. Специфика споров заключается в том, что процесс разрешения споров приводит к определенному логическому пониманию практического применения Соглашений ВТО. В целом, система Соглашений ВТО – это сложный и объемный комплекс правовых документов, которые охватывают фактически все сферы международного обмена товарами и услугами. Именно на положения этих документов государства ссылаются при подаче своих жалоб в ОРС ВТО. В этом контексте можно сказать о роли споров ВТО, так как каждый рассмотренный спор позволяет определить практическое применение Соглашений ВТО.

Таким образом, в спорах ВТО, связанных с торговлей мясом и мясной продукцией, предметом обсуждения были положения следующих Соглашений ВТО:

- Соглашение об учреждении ВТО;
- Генеральное соглашение по тарифам и торговле 1994 года (далее – ГАТТ);
- Соглашение по сельскому хозяйству;
- Соглашение по санитарным и фитосанитарным мерам (далее – Соглашение по СФС);
- Соглашение по техническим барьерам в

торговле;

- Соглашение по процедурам импортного лицензирования;
- Соглашение по применению статьи VI ГАТТ (далее – Антидемпинговый кодекс);
- Соглашение по субсидиям и компенсационным мерам;
- Соглашение по защитным мерам;
- Соглашение по правилам происхождения;
- Соглашение по применению статьи VII ГАТТ (далее – Соглашение о таможенной оценке);
- Соглашение по предотгрузочной инспекции;
- Соглашение по инвестиционным мерам, связанным с торговлей (далее – ТРИМС);
- Соглашение по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности (далее – ТРИПС).

Важно отметить, что не все Соглашения ВТО были затронуты в спорах по мясу. Представленные статистические данные по спорам актуальны по состоянию на 1 октября 2020 года.

Соглашение об учреждении ВТО. Марракешское соглашение о создании ВТО было принято 15 апреля 1994 года в рамках Уругвайского раунда переговоров, и вступило в силу с 1 января 1995 года. Основные положения Соглашения о создании ВТО были затронуты в трех спорах по торговле мясом и мясной продукцией (DS290, DS447, DS525). В этих спорах заявители ссылались на ст. XVI:4 Марракешского соглашения, которое предусматривает следующее: «Каждый участник обеспечивает соответствие своих законов, нормативных актов и административных процедур своим обязательствам, предусмотренным в прилагаемых Соглашениях» [7].

Генеральное соглашение по тарифам и торговле 1994 года. ГАТТ – многостороннее соглашение, целью которого является снижение барьеров в международной торговле. Структура ГАТТ 1994 построена вокруг пяти правовых принципов, которые составляют основу юридических обязательств, взятых на себя членами ВТО. Эти пять принципов: 1) безусловное обязательство в отношении режима наибольшего благоприятствования; 2) установление тарифов; 3) обязательство по национальному режиму; 4) устранение количественных ограничений; и 5) прозрачность государственного регулирования, влияющего на торговлю.

Заявители в своих жалобах, поданных в ОРС ВТО, практически в каждом споре, связанном с торговлей мясом и мясной продукцией, ссылались на положения ГАТТ, а именно в 44 спорах из 47. Так, были затронуты следующие пункты ГАТТ: ст. I «Общий режим наибольшего благоприятствования»; ст. II «Перечень концессий»; ст. III «Национальный режим внутреннего налогообложения и регулирования»; ст. V «Свобода транзита»; ст. VI «Антидемпинговые и компенсационные пошлины»; ст. VIII «Сборы и формаль-

ности, связанные с импортом и экспортом»; ст. X «Публикация и применение торговых правил»; ст. XI «Общая отмена количественных ограничений»; ст. XIII «Недискриминационное применение количественных ограничений»; ст. XVI «Субсидии»; ст. XVII «Государственные торговые предприятия»; ст. XIX «Чрезвычайные меры в отношении импорта определенных товаров»; ст. XX «Общие исключения»; ст. XXII «Консультации»; ст. XXIII «Аннулирование или сокращение выгод»; ст. XXIV «Территориальное применение. Приграничная торговля. Таможенные союзы и зоны свободной торговли»; ст. XXVIII «Изменение перечней».

Соглашение по сельскому хозяйству. Соглашение затрагивает три основные проблемы, такие как: 1) доступ к рынку (аграрный протекционизм осуществляется, посредством импортных барьеров тарифного характера); 2) сокращение уровня государственной (внутренней) поддержки сельского хозяйства, 3) сокращение экспортных субсидий.

Государства в 23 жалобах, поданных в ОРС ВТО, то есть почти в половине от общего количества споров, связанных с торговлей мясом, ссылались на нарушение обязательств по данному Соглашению (DS5, DS26, DS48, DS69, DS74, DS102, DS161, DS169, DS198, DS275, DS289, DS365, DS389, DS392, DS400, DS401, DS455, DS465, DS466, DS477, DS478, DS484, DS506). Самой дискуссионной нормой в Соглашении по сельскому хозяйству является ст. 4 «Доступ к рынку», в частности п 4.2, который гласит, что «члены не должны сохранять, применять или вновь вводить любые такие меры, которые требуется трансформировать в обычные таможенные пошлины». К числу таких мер относятся количественные ограничения импорта, скользящие импортные сборы, минимальные импортные цены, выборочное лицензирование импорта, нетарифные меры, применяемые через государственные торговые предприятия, добровольные ограничения экспорта и аналогичные пограничные меры, иные, чем обычные таможенные пошлины [8]. Таким образом, положение касательно доступа к рынку предусматривает импортные барьеры через регламентированное тарифное регулирование. Также в этих спорах были затронуты такие пункты Соглашения, как: ст. 3 «Включение уступок и обязательств»; ст. 5 «Специальные защитные положения»; ст. 6 «Обязательства по внутренней поддержке»; ст. 7 «Общие правила по внутренней поддержке»; ст. 13 предусматривающая должную сдержанность относительно применения Соглашения по субсидиям и компенсационным мерам; ст. 14 регламентирующая правило касательно применимости Соглашения по СФС.

Соглашение по санитарным и фитосанитарным мерам. Соглашение по СФС регламентирует вопросы применения санитарных и фи-

тосанитарных мер. Данные меры направлены на охрану здоровья населения, безопасность пищевых продуктов, защиту животного мира и сельского хозяйства от рисков, возникающих в связи с распространением болезней, их переносчиков, загрязняющих веществ, токсинов, болезней, переносимых животными, растениями или продукцией из них.

Следующие 17 споров по торговле мясом и мясной продукцией затронули положения Соглашения по СФС: DS5, DS26, DS48, DS100, DS287, DS297, DS384, DS386, DS389, DS391, DS392, DS430, DS447, DS475, DS484, DS506, DS525. Государства в своих жалобах ссылались на следующие нормы Соглашения: основные права и обязательства, предусмотренные Соглашением; вопросы гармонизации эквивалентности; оценка риска и определение надлежащего уровня санитарной или фитосанитарной защиты; приспособление к региональным условиям, включая зоны, свободные от вредителей или заболеваний, и зоны с незначительным распространением вредителей или заболеваний; транспарентность санитарных и фитосанитарных правил; процедуры контроля, инспектирования и одобрения; специальный и дифференцированный режим; а также реализация надлежащих мер.

Соглашение по техническим барьерам в торговле. Соглашение направлено на то, чтобы технические стандарты и регламенты, а также процедуры тестирования и сертификации не создавали ненужных препятствий для международной торговли. Так, Соглашение предусматривает, что страны-участницы должны гарантировать для импортируемой продукции не менее благоприятные условия, чем для аналогичной продукции отечественного производства. Тем не менее, Соглашение учитывает, что страны имеют право устанавливать защиту на уровнях, которые они считают подходящими, например, для жизни или здоровья человека, животных или растений или окружающей среды, и не должны препятствовать принятию мер, необходимых для обеспечения этих уровней защиты. Положения Соглашения по ТБТ были затронуты в 14 спорах по торговле мясом и мясной продукцией: DS5, DS26, DS48, DS100, DS290, DS369, DS384, DS386, DS389, DS400, DS401, DS484, DS506, DS525. В вышеуказанных спорах предметом обсуждения были следующие правила Соглашения: подготовка, принятие и применение технических регламентов центральными правительственными органами; разработка, принятие и применение технических регламентов местными правительственными органами и неправительственными органами; разработка, принятие и применение стандартов; процедуры и признание оценки соответствия центральными правительственными органами; процедуры оценки соответствия местными правительст-

венными органами и/или неправительственными органами; международные и региональные системы оценки соответствия; а также вопросы специального и дифференцированного режима в отношении членов – развивающихся стран.

Соглашение по процедурам импортного лицензирования. По Соглашению предусмотрены следующие правила: процедуры выдачи лицензии не должны быть более обременительными, чем того требует система лицензирования; понятность и предсказуемость процедур; а также процедуры не должны необоснованно откладываться и затягиваться. Нормы Соглашения были затронуты в 14 спорах, связанных с торговлей мясом и мясной продукцией (DS69, DS74, DS102, DS161, DS169, DS275, DS455, DS465, DS466, DS477, DS478, DS484, DS506, DS525). Государства в своих жалобах ссылались на такие правила Соглашения, как автоматическое и неавтоматическое лицензирование импорта, и вопросы уведомления по процедурам импортного лицензирования.

Соглашение по применению статьи VI ГАТТ. Антидемпинговый кодекс устанавливает определенные критерии того, когда импортируемый товар является демпинговым. Определено, что продукт считается демпинговым, если его экспортная цена ниже внутренней продажной цены аналогичного товара в стране-экспортере. Однако, Соглашение предусматривает оговорки по критериям, которые устанавливает иные правила определения демпинга. Нормы Соглашения были рассмотрены в четырех спорах, связанных с торговлей мясом и мясной продукцией: DS241, DS295, DS427, DS439. В вышеуказанных спорах были затронуты следующие пункты Соглашения: ст. 1 «Принципы»; ст. 2 «Установление факта демпинга»; ст. 3 «Установление наличия ущерба»; ст. 4 «Определение отечественной отрасли»; ст. 5 «Начало и последующее проведение расследования»; ст. 6 «Доказательства»; ст. 7 «Временные меры»; ст. 9 «Введение и взимание антидемпинговых пошлин»; ст. 10 «Обратная сила»; ст. 11 «Срок действия и пересмотр антидемпинговых пошлин и ценовых обязательств»; ст. 12 «Публичное уведомление и объяснение вынесенных решений»; и Приложение II к Антидемпинговому кодексу, регламентирующее вопросы предоставления наилучшей имеющейся информации относительно доказательств.

Соглашение по субсидиям и компенсационным мерам. Соглашение по СКМ устанавливает три категории субсидий, предоставляемые правительством: 1) запрещенные («красная корзина»); 2) допустимые, но наказуемые («желтая корзина»); 3) допустимые ненаказуемые («зеленая корзина»). Также одна часть Соглашения касается использования компенсационных мер в отношении субсидируемых импортных товаров. Положения Соглашения были затронуты

в трех спорах, связанных с торговлей мясом и мясной продукцией: DS295, DS365, DS427. Государства-заявители ссылались на следующие нормы Соглашения: запрещенные субсидии; вопросы компенсационных мер, такие как процедура расследования, доказательства, консультации, определение ущерба и отечественной промышленности; временные меры; введение, взимание, срок действия и пересмотр компенсационных пошлин.

Соглашение по защитным мерам. Соглашение позволяет импортирующим странам временно ограничивать импорт, если они смогут доказать, что такой импорт наносит серьезный ущерб национальной промышленности, производящей аналогичный продукт, или непосредственно конкурирующий продукт. Защитные меры могут быть применены в виде увеличения тарифов или в виде количественных ограничений. При этом, защитные меры должны применяться только в той мере, в какой это необходимо для предотвращения или устранения серьезного ущерба и для способствования адаптации. Два спора по мясу затронули положения Соглашения: DS177, DS178. В этих спорах Новая Зеландия и Австралия подали жалобу против США касательно защитных мер при импорте свежей, охлажденной или замороженной баранины. Предметом разбирательства были следующие нормы Соглашения: условия применения защитных мер и специальных защитных мер; порядок проведения расследования; определение серьезного ущерба или угрозы серьезного ущерба; уровень уступок; запрещение и устранение некоторых мер; а также порядок уведомлений и консультаций.

Соглашение по правилам происхождения. Соглашение направлено на долгосрочную гармонизацию правил происхождения и предусматривает, что такие правила не должны создавать ненужных препятствий для международной торговли. Положений Соглашения коснулись два спора по торговле мясом и мясной продукцией: DS384, DS386. Жалобы были инициированы Канадой и Мексикой против США. Спор получил название «Некоторые требования к маркировке страны происхождения». В своих жалобах заявители в лице Канады и Мексики ссылались на обязательства США по правилам происхождения товара в течение переходного периода. Переходным периодом здесь признается этап до завершения реализации рабочей программы по гармонизации правил происхождения.

Соглашение по применению статьи VII ГАТТ. Соглашение о таможенной оценке предоставляет таможенным органам право запрашивать дополнительную информацию у импортеров, если у них есть основания сомневаться в точности заявленной стоимости импортируемых товаров. Если орган сохраняет разумные сомне-

ния, несмотря на любую дополнительную информацию, может быть сочтено, что таможенная стоимость ввозимых товаров не может быть определена на основе заявленной стоимости, и таможенный орган должен будет установить стоимость с учетом положений Соглашения. Два спора, связанных с торговлей мясом и мясной продукцией, коснулись положений Соглашения (DS198, DS241). Так, заявители в своих жалобах ссылались на правила таможенной оценки импортируемых товаров.

Соглашение по предотгрузочной инспекции. Соглашение по предотгрузочной инспекции товаров направлено на то, чтобы снизить трудности, с которыми сталкиваются экспортеры при проведении сделок со странами, использующими предотгрузочную инспекцию. Также в Соглашении предусмотрены также специальные положения, которые определяют порядок проверки цены контракта, чтобы не допустить искажения таможенной стоимости. В этой части Соглашение соприкасается своим действием с Соглашением о таможенной оценке. Пять споров, связанных с торговлей мясом, затронули положения Соглашения (DS465, DS466, DS477, DS478, DS484). Государства в своих жалобах ссылались на обязательства ответчиков по предотгрузочной инспекции, в частности по требованиям недискриминации и необоснованным задержкам при инспектировании грузов.

Соглашение по инвестиционным мерам, связанным с торговлей. ТРИМС признает, что определенные инвестиционные меры ограничивают и искажают международную торговлю. Также ТРИМС предусматривает, что ни одна из договаривающихся сторон не должна применять какие-либо инвестиционные меры, связанные с торговлей, несовместимые с определенными положениями ГАТТ и предусмотренными Соглашением. Три спора, связанные с торговлей мяса, затронули положения ТРИМС: DS74, DS102, DS275.

Соглашение по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности. ТРИПС устанавливает правовое поле, соединяющее од-

новременно отрасль международного права по вопросам интеллектуальной собственности и основные принципы системы ВТО. ТРИПС предусматривает создание целой системы контроля по вопросам прав интеллектуальной собственности в отношении установленного правового режима на всех уровнях. Положения ТРИПС были затронуты в одном споре, связанном с торговлей мясом – DS290.

Таким образом, практика применения Соглашений ВТО в рамках споров по торговле мясом и мясной продукцией имеет достаточно широкий охват.

По мнению М.В. Шумилова, право ВТО ведет международную торговую систему в сторону единого глобального торгового пространства с полной свободой трансграничного движения товаров и услуг. При этом его нормы и принципы позволяют достаточно эффективно защитить государственные интересы отдельных стран, благодаря системе исключений из общих правил. Главное – научиться пользоваться этими исключениями [9, с. 114].

Разрешение торговых споров на многостороннем уровне – важный элемент внешнеэкономической стратегии государств-членов ВТО и особенно важный для новых участников [10, с. 72]. Обоснованным представляется мнение А.С. Исполинова, который отмечает, что для страны, недавно вступившей в ВТО и лишь набирающей опыт при разрешении в ней споров, наиболее прагматичным подходом была бы трезвая оценка особенностей данной системы для того, чтобы пытаться их использовать в своих интересах [11, с. 25].

Мы разделяем мнение, что основательное изучение практики разрешения споров ВТО позволит Республике Казахстан полноценно использовать возможности, предоставленные ОРС ВТО. Наша страна, эффективно защищая свои государственные интересы в правовом поле, с уверенностью сможет достичь высоких показателей в рамках международной торговли, в частности в наращивании казахстанского экспорта мяса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ануфриева Л.П. Право ВТО: теория и практика применения: монография под ред. Л.П. Ануфриевой. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2016. – 528 с.
2. Kennedy, K. GATT 1994. The World Trade Organization: Legal, Economic and Political Analysis. – Springer US, 2005. – pp. 89–186.
3. Смбалян А.С. Международные торговые споры в ГАТТ/ВТО: избранные решения (1952-2005 гг.). М.: Волтерс Клувер, 2006. – 344 с.
4. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 июля 2018 года № 423 «Об утверждении Государственной программы развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017-2021 годы» [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативно-правовых актов РК «Әділет» URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000423> [дата обращения 01.10.2020 ж.]
5. Leitner K., Lester S. WTO Dispute Settlement 1995–2013 – a statistical analysis // Journal of International Economic Law. 2014. Vol. 17. No. 1. – pp. 191-201.

6. Appellate Body Report, Russian Federation – Measures on the Importation of Live Pigs, Pork and Other Pig Products from the European Union, WT/DS475/AB/R, adopted 21 March 2017, DSR 2017:I, p. 207.
7. Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Apr. 15, 1994. –U.N.T.S. Vol. 1867. No. 31874. – pp. 154.
8. WTO Agreement on Agriculture, Annex 1A to the Marrakesh Agreement, Apr. 15, 1994. – U.N.T.S. Vol. 1867, No. 31874 – pp. 410.
9. Шумилов М.В. Международное экономическое право: Учеб. пособие. М.: Всероссийская академия внешней торговли, 2014. – 287 с.
10. Baimagambetova Z.M., Gabdulina A. Features Resolving Trade Disputes under World Trade Organization (WTO) // Scientific journal «Fundamentalis scientiam». 2017. No. 4 (5). – pp. 70-73.
11. Исполинов А.С. К 20-летию ВТО: критический взгляд на практику Органа по разрешению споров // Торговая политика. 2015. №1. – с. 10-30.

ӘПЕНОВ СЕРІК МЕЙРАМҰЛЫ,
аға оқытушы, заң ғылымдарының кандидаты,
халықаралық құқық кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті,
Алматы қаласы,
E-mail: Apienov68@mail.ru

БАЙТУКАЕВА ДАНА УМИРБЕКОВНА,
аға оқытушы,
халықаралық құқық кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті,
Алматы қаласы,
E-mail: Baitukaeva_dana@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢЫ БОЙЫНША АЗАМАТТЫҚТАН АЙЫРУ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада азаматтықтан айыруды жаза ретінде заң жүзінде белгілеу мәселесі бойынша шет елдердің заң практикаларына салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізілген. Шет елдерің практикаларын талдау, азаматтықтан айыруды жаза ретінде қарастыратын елдерде бұл жазаның мақсаты туралы талап белгіленбегендігін көрсетеді. Осыған байланысты авторлармен мұндай бағыт тек жазаның арнайы мақсаты белгіленбеген елдер үшін тән деген қорытынды жасалды. Авторлар қылмыстық заңмен қарастырылған жазаларға сотталған адамды түзеу, әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сонымен қатар қылмыстылықтан сақтандыру деген жазаның жалпы мақсаттары қолданбалы болуы керектігін айтады. Әрбір жаза нәтижесінде оның әлеуметтік әділеттілігін көрсететін ерекше міндеттерді алдына қояды. Қылмыстық заңмен қарастырылған жазалардың бұл екі критериіге сәйкестігі олардың заң жүзінде белгіленуінің негізділігін қамтамасыз етеді. Ғылыми талдаудың нәтижесінде азаматтықтан айыру түріндегі жазаға жоғарыда аталған мақсаттар мен міндеттер қолданылмайды деген қорытынды жасалды. Оның мазмұнында әлеуметтік пайдалы, ізгі мақсаттар болмағандықтан, ол таза жазалаушылық мақсатты көздейді. Аталған жағдайлар қарастырып отырған жазаны тиімсіз деп тануға негіз береді және осыған байланысты оны Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінен алып тастау ұсынылады.

Түйінді сөздер: қылмыстық заң, жаза, мемлекет, азаматтықтан айыру, мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделері, жазаның әділеттілігі, жазаның мақсаттары.

Резюме. В статье проведен сравнительно-правовой анализ зарубежной законодательной практики по вопросу законодательного установления лишения гражданства как наказание. Анализ зарубежной практики показывает, что в странах, предусматривающих лишение гражданства как наказание, не установлены требования о целях данного наказания. В этой связи, авторами сделан вывод о том, что данный подход характерен только для тех стран, где законодательно не установлены специальные цели наказания. Авторы отмечают, что на наказание, предусмотренные уголовным законом должны распространяться общие цели наказания, такие, как исправление осужденного, восстановление социальной справедливости, а также предупреждение преступности в государстве. Каждое наказание ставит перед собой специфические задачи, которые, в конечном итоге, показывают его социальную полезность. Соответствие наказания, предусмотренные уголовным законом этим двум критериям, обеспечивают обусловленность их законодательного установления. По результатам научного анализа был сделан вывод о том, что на наказание в виде лишения гражданства не распространяются вышеуказанные цели и задачи. Из-за отсутствия в его содержании гуманных, социально-полезных целей, оно преследует чисто карательные цели. Указанные обстоятельства дают повод признать рассматриваемое наказание неэффективным, и в этой связи предлагается исключить его из Уголовного кодекса Республики Казахстан.

Ключевые слова: уголовный закон, наказание, государство, лишение гражданства, жизненно важные интересы государства, справедливость наказания, цели наказания.

Summary. The article provides a comparative legal analysis of foreign legislative practice on the issue of legislative establishment of deprivation of citizenship as a punishment. Analysis of foreign practice shows that in countries that provide for deprivation of citizenship as a punishment, there are no requirements for the purpose of this punishment. In this regard, the authors conclude that this approach is typical only for those countries where the law does not set special goals for punishment. The authors note that punishments provided for by criminal law should be subject to the General goals of punishment, such

as the correction of the convicted person, the restoration of social justice, and the prevention of crime in the state. Each punishment sets specific tasks that ultimately show its social utility. The compliance of the penalties provided for by the criminal law with these two criteria is ensured by the conditionality of their legislative establishment. Based on the results of scientific analysis, it was concluded that the above-mentioned goals and objectives do not apply to the punishment of deprivation of citizenship. Due to the lack of humane, socially useful goals in its content, it pursues purely punitive goals. These circumstances give reason to recognize the considered punishment as ineffective, and in this regard, it is proposed to exclude it from the criminal code of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: criminal law, punishment, state, deprivation of citizenship, vital interests of the state, justice of punishment, goals of punishment.

Кіріспе

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасының қылмыстық заңында ауыр және аса ауыр қылмыстар, оның ішінде қылмыстық топпен, кәметке толмағандардың заңды мүдделеріне қарсы жасалған қылмыстар, сонымен қатар жемқорлық, террористік, экстремистік қылмыстар бойынша жазаның көлемі мен түрлерін қатаңдату байқалады. Осындай бағыттағы заңшығарушылық қызметтегі жаңа жазаның бірі, ол Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру болып табылады. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңы азаматтықтан айыру жазасын мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделеріне қарсы қылмыстар үшін белгілеген. Қазіргі уақытта қазақстандық қылмыстық құқық ғылымында және қылмыстық заңда да «мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделері» деген ұғымға анықтама берілмеген. Қылмыстық кодексте мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделеріне ауыр зардаптар келтіре алатын қылмыстардың түрлерін анықтағанмен, бірақ аталған мүдде ретінде нені түсіну керек екендігін анықтамаған.

Осыған байланысты бұл **мақаланың мақсаты** «мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделері» деген ұғымға авторлық анықтама беру және азаматтықтан айыру түріндегі жазаның тиімділік мәселесін, яғни оның жаза мақсаттарына сәйкестік, әлеуметтік пайдалылық дәрежелерін зерттеу болып табылады.

Негізгі бөлім

1991 жылы 20 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы азаматтықты мемлекет пен адамның өзара құқықтары мен міндеттерін көрсететін тұрақты саяси-құқықтық байланыс ретінде анықтайды «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» 1991 жылғы 20 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының № 1017-XII Заңы (16.04.2018 ж. жағдайындағы өзгерістер мен толықтыруларымен) [Электрондық ресурс]: Қол жетімділік режимі: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000816. (пайдалану күні: 04.02.2019). 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы Республика азаматы азаматтықтан, азаматтығын ауыстыру құқығынан айырылмайды, сонымен қатар Қазақстан аумағынан сыртқа қуылмайды деген ереже келтірген

болатын. «Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылы 30 тамызда республикалық референдуммен қабылданған)» (10.03.2017 ж. жағдайындағы өзгерістер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс]: Қол жетімділік режимі: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029. (пайдалану күні: 04.02.2019). Алайда 2017 жылғы 10 наурыздағы «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңы бұл конституциялық норманы «Азаматтықтан айыруға террористік қылмыстар жасағаны, сондай-ақ Қазақстан Республикасының өмірлік маңызы бар мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін соттың шешімімен ғана жол беріледі» деген ережемен толықтырды. «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жыл 10 наурыздағы № 51-VI Қазақстан Республикасының Заңы [Электрондық ресурс]: Қол жетімділік режимі: http://online.zakon.kz/document/?doc_id=32937557. (пайдалану күні: 04.02.2019). Осыған байланысты 2017 жылғы 11 шілдедегі «Қазақстан Республикасының Конституциясы нормаларына оларды сәйкестікке келтіру мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңымен Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру түріндегі жазаны қарастыратын норма енгізілді. «Қазақстан республикасының кейбір заңнамалық актілеріне оларды Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларына сәйкес келтіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2017 11 № 91-VI ҚРЗ Заңы [Электрондық ресурс]: Қол жетімділік режимі: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000816. Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне толықтыру ретінде 50-1 бап енгізіліп, онда азаматтықтан айыру жазасына «Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру мемлекеттің сотталған адаммен орнықты саяси-құқықтық байланысты мәжбүрлі тоқтатуынан тұрады, бұл олардың өзара құқықтары мен міндеттерінің жиынтығын білдіреді. Он сегіз жасқа дейін қылмыс жасаған адамдарға Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру тағайындалмайды» деген мазмұнда сипаттама береді. «Қазақстан Республикасының

2014 жылы 3 шілдеде қабылданған Қылмыстық кодексі» (21.01.2019 жағдайындағы өзгерістер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс]: Қол жетімділік режимі: http://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=31575252. Сонымен, бұл жаза Қазақстанның қылмыстық заң бойынша практикасында бұрын болмағандықтан жаңа жазаның түрі болып табылады. Осыған байланысты оның жаза ретіндегі мәнін зерттеу, бұл жазаның мақсатқа сәйкестігін, негізділігін анықтау туралы мәселе туындайды.

Отандық және посткеңестік елдердің көлемінде азаматтықтан айыру жазасының бұрын қолданылмауына байланысты бұл жазаның теориялық зерттелу деңгейі жеткілікті мәліметтер келтіру қиын. Отандық зерттеушілердің ішінде М.К. Самалдықов азаматтықтан айыруды әлемдік заң практикасында кездесетін жаза ретінде таниды және оның қандай да бір қылмыстар бойынша қолданылу негізділігін қарастырады. Ол елдің негізгі заңына және қылмыстық заңына енгізілген бұл толықтырудың 1961 жылғы азаматтығы жоқтықты азайту туралы Конвенцияның 8 бабының 3 тармағы) тармақшасының ережелеріне қайшылық байқатпайтынын келтірген. Осыған байланысты автор, ұлттық заңға енгізілген азаматтықтан айыру туралы жаза анықтамасының анық еместігі және көлемділігі, сонымен қатар азаматтықтан айырылған адамның отбасы үшін құқықтық кепілдіктерді қарастырмайтындығына байланысты авторитарлық сипатқа ие деп қорытынды жасайды [Самалдықов М.С., 2017, 58 б.].

Қазақстан Республикасының өмірлік маңызы бар мүдделеріне ауыр зардаптар келтіру үшін жауаптылық қарастыратын норманы келтіре отырып, заң шығарушы осы аталған ұғым ретінде нені түсіну керек екендігін Конституцияда да, қылмыстық заңда да анықтамаған. Бұл ұғымның мағынансын анықтау маңызды болып саналады, себебі Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімі мемлекеттің маңызы бар мүдделеріне зиян келтіргендік үшін азаматтықтан айыру жазасын қарастыратын баптарды келтірген. М.К. Самалдықов ҚР қылмыстық заңында Қазақстан Республикасының өмірлік маңызы бар мүдделеріне әртүрлі ауыр зардаптар келтіргендік үшін жауаптылық қарастыратын баптардың жоқтығын сынап келтіреді. Ол ҚР ҚК IV тарауындағы бейбітшілікпен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстарды және ҚР V тарауындағы Конституциялық құрылыс пен мемлекеттің қауіпсіздігіне қарсы қылмыстарды мемлекеттік өмірлік маңызы бар мүдделеріне зиян келтіретін қылмыстар ретінде тануды ұсынады. Бірақ аталған автор қарастырып отырған мақаласының кейінгі беттерінде өз бағытын өзгертіп, «Қазақстанның өмірлік маңызы бар мүдделеріне келетін елеулі зардаптар ретінде мемлекетке опасыздық немесе төңкеріс жасауға ұмтылу немесе Қазақстан Республикасына қарсы қарулы бүлік жасауды жатқызу керек» дейді.

Оның пікірі бойынша аталған іс-әрекеттер бойынша ғана азаматтықтан айыру түріндегі мемлекеттік құқықтық санкция қолданылуы керек [6, 64]. Аталған автордың бұл мақаланы жариялаған кезінде Қылмыстық кодексте мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделеріне зиян келтіретін қылмыстардың түрлері анықталмаған, ондай қылмыстардың түрлері кейіннен белгіленген. ҚР ҚК 20-1) бойынша Қазақстан Республикасының өмірлік маңызы бар мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіретін қылмыстарға 160-бабының екінші бөлігінде, 163-бабында, 164-бабының екінші бөлігінде, 168, 169, 175-баптарында, 179-бабының үшінші бөлігінде, 180-бабының үшінші бөлігінде, 181-бабында, 182-бабының үшінші бөлігінде, 455-бабында көзделген іс-әрекеттер жатады.

ҚР ҚК аталған баптарының мазмұнына қарай отырып, мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделеріне келетін әртүрлі ауыр зардаптар ретінде әскери тұтқындардың және бейбіт халықтың жеке басына материалдық және физикалық зияндар, адамзаттың қауіпсіздігіне, ұлттық мүліктерге, стратегиялық маңызды объектілерге, елдің қорғаныс қабілетін қамтамасыз ететін объектілерге және мемлекеттің территориялық тұтастығы мен бұртұтастығына келетін зияндар түрінде болады деген қорытынды жасауға итермелейді. Мұнымен қатар ҚР қылмыстық заңы бәрібір «мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделері» деген ұғымға арнайы анықтама бермегендігін ескеру керек. Қылмыстық заңның осы бағыттағы қызметін жетілдіру мақсатында және жоғарыда аталған баптардың атауына сүйене отырып, **мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделері ретінде мемлекеттің қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілеті, егемендігі мен елдің территориялық тұтастығы, адамзаттың қауіпсіздігі мен конституциялық құрылыстың заңдылығы құрамдас элементтері болып табылатын қоғамның құндылықтары танылады** деген авторлық анықтама ұсынамыз.

Өз кезегінде қарастырылып отырған жазаның кей қылмыс құрамдарына жаза ретінде белгіленуінің негізделігіне күмәнмен қарауға болады. Біздің көзқарасымыз бойынша ҚР ҚК 179-бабының 3 бөліміндегі Қазақстан Республикасының билігін күштеп басып алуға немесе Қазақстан Республикасының Конституциясын бұза отырып билікті күштеп ұстап тұруға немесе конституциялық құрылысты күштеп өзгертуге бағытталған әрекеттер үшін жауаптылық ретінде бұл жазаны белгілемеуге болар еді. Мұның себебі аталған қылмыс экстремистік, оның ішінде саяси экстремистік қылмысқа жатады. Бұл елдің конституциялық құрылысын күштеп өзгерту үшін билікті басып алуға немесе конституциялық құрылысты күштеп өзгертуге бағытталған әрекеттерді жасайтын адамдардың ниеті мемлекеттің қолданыстағы саяси режиміне келіспегендігін білдіреді.

Адамның мемлекеттің саяси режиміне келіспеушілігі, оның қоғам алдындағы саяси мәселелер бойынша патриоттық сезімінен пайда болып, ол кейде билікті күштеп өзгертуге бағытталған әрекеттерге ұласуы мүмкін. Осы себептен де мұндай қылмыскерлерді қылмыстық заң «саяси қылмыстар» немесе «саяси қылмыскерлер» деген атауды қолданбаса да, жай қылмыскерлердің қатарына жатқызуға боламайды. Бірақ кей қылмыстар бойынша «саяси ниет» деген қылмысқа итермелеуші сезімнің болуын қылмыстық заң мойындайды.

Егер осы мәселе бойынша шет елдердің хзаң практикаларына шолу жасасақ, онда қазақстандық заң шығарушылар жоғарыда аталған тәрізді қылмыстар бойынша азаматтықтан айыруды кей елдердің практикаларынан алып отырғанын байқауға болады. Мысалы, Францияда азаматтықтан айыру мемлекетке опасыздық, ел Конституциясына қарсы, сонымен қатар мемлекетке зиян келтіре отырып шет мемлекеттің пайдасына жасалған қылмыстар бойынша белгіленген «Code pénal Version consolidée au 25 novembre 2018 [Электрондық ресурс]: Қол жетімділік режимі: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT00000607071>. Ал 1952 жылғы «Имиграция және натурализация туралы» АҚШ Заңының 349 бөлімінің «а» тармағы бойынша мұндай жаза сырттан келіп азаматтықты алған және тумысынан АҚШ азаматы болып саналатын адамдарға сатқындық актісі, АҚШ-қа қарсы қарулы бүлік, АҚШ үкіметін күштеп өзгерту бағытында құпия жасалған әрекеттер үшін қолданылады [Боярс Ю.Р., 1986, 66-67 бб.]. Сонымен қатар азаматтықтан айыру жаза ретінде Үндістен, Бангладеш, Египет, Алжир, Колумбия, Болгария елдерінде де қолданылады. Кейбір елдерде, мысалы Иранда азаматтықтан айырудың негізі, мемлекет мүддесіне қарсы бағытталған қылмыстарды жасау емес, басқа елдің азаматтығын қабылдау да бола алады [Mansour Farrokhi, 2015, p.160].

Шет елдердің қылмыстық заңдарына шолу жасасақ, онда көптеген елдерде азаматтықтан айыру жаза ретінде қолданылмайтынын байқауға болады. Осындай мәліметтерді келтіре отырып, **қазіргі уақытта мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделеріне қауіп төндіретін қылмыстар үшін азаматтықтан айыру жазасын қолдануға қатысты отандық қылмыстық құқық ғылымының екі маңызды мәселесін шешу қажеттілігі туындайды. Біріншісі, қазақстандық қоғам және құқық қолдану практикасы қаншалықты осындай жазаны қолдануға мұқтаж, яғни азаматтықтан айыру жазасының заңда белгіленуінің негізділігін анықтау керек және екіншісі, оны қолдануды мақсаты, яғни бұл жаза болашақта қандай тиімді нәтижелер көрсетуі мүмкін.** Біздің көзқарасымызша аталған мәселелерді дұрыс шешу, аталған жазаның қолданылуының әділеттілігін қамтамасыз етер еді. Жаза мәселесінде белгілі бір жазаның қол-

данылуының әділеттілігі мәселесі бойынша, яғни жазаның мақсаты, әділеттілігі қылмыстық құқықтың классикалық дәуірінен бастап қарастырылған болса да, осы уақытқа дейін құқық теориясында бірыңғай пікір қалыптаспаған. Иммануил Кант еңбектерінде жаза мәселесі ат үсті (абстракттілі) қарастырылып, оларда жазаның жекелеген мәселелері қарастырылмаған. Әрине философия тұрғысынан жазаның мәселелерін зерттеу, оның жекелеген түрлеріне қатысты емес, олардың ортақ, маңызды мәселелерін талқылауды талап етеді. И. Кант жаза туралы ілімде әділеттілік қағидасын ұстана отырып, «әрбір жазада алдымен әділеттілік болуы керек, ол бұл ұғымның мәнін құрайды» дейді [Кант И., 1965, 357 б.]. Оның бұл шешімі әрбір жаза сипаттамасы және ерекшелігі бойынша әділеттілік қағидасына сай болуы керек дегенге саяды. Әділеттілік, біздің түсінігімізде заңда белгіленген жазаның түрі мен көлемі қылмыстың қауіптілігі мен сипатына сай болуы керек дегенді білдіреді. И. Канттың жаза – қылмыс жасағандығы үшін қоғамның қайтарған жауабы, басқа ештеңе де емес деген шешімімен келісуге болады [Кант И., 1965, 256 б.]. Канттың еңбектерінде қылмыс жасаған адамды түзеу, қандай да бір себептерге байланысты жазаны жеңілдету, рақымшылық жасау туралы пікір кездеспейді, керісінше «бақыт туралы ілімнің бұрылыстарында заңмен уәде етілген пайда үшін оны жазадан немесе кем дегенде оның бір бөлігінен құтқарып пайда табуға тырысатындардың қайғысы» дейді [Кант И., 1965, 256 б.]. Жазаның рөлі мен мағынасы туралы осыған ұқсас ұстаным қазіргі уақытта кейбір шет елдердің қылмыстық құқығының дәстүрлі теориясында кездеседі. Мысалы американ қылмыстық құқық теориясы үшін «қылмыстық құқықтағы жаза – бұл құқық нормаларына сәйкес және қылмыстық құқық бұзушылық жасағандығы үшін сот үкімі бойынша немесе заңмен белгіленген міндеттерін орындамағандығы үшін адамға тағайындалған сазайын тарттыру, қиналыс, шектеу, күйзеліс» [Rush. G., 1977, p. 290-291]. Жазаның осы тәріздес мағынасы англо-американ құқықтық жүйесінің қылмыстық-құқықтық доктринасына тән болып саналады.

Германияның да Қылмыстық кодексі жазаның түсінігі мен мақсатын анықтамайды. ГФР ҚК III бөлімінің I тарауы толығымен жекелеген жазалардың сипаттамасына арналған. Бұл елде жазаның мақсаты қылмыстық-құқықтық доктринада қарастырылады «Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии». [Электрондық ресурс]: Қол жетімділік режимі: <http://constitutions.ru/?p=5854>.

Құқық бұзушыларға жазаның гуманистік бағыты Ш. Монтесьюкеде кездеседі. Ол Кантқа дейін жарты ғасыр бұрын «жазаның қаталдығы – негізгі қағида ретінде бастысы абырой мен ізгілік болып саналатын монархиялар мен республикаларға қарағанда қорқыныш болып табылатын

диспотиялық мемлекеттерге орынды» деп жазған болатын [16 Монтескье Ш., 1955, 231 б.]. Бұл жағдайда жазаны қолдану процесіне қатысты мемлекеттің абыройы мен ізілігі ретінде біріншіден, жазаның болмай қоймайтындығын, яғни кем дегенде қылмыстық заң деңгейінде қылмысты жазасыз қалдырмауды, екіншіден, заңмен қарастырылған жеңілдіктерді қылмыскерге беруді түсіну керек. Жазаның жеңілдетуді жақтаушылардың және өлім жазасын қолдануға қарсы болушылардың бірі танымал құқықтанушы және қоғам қайраткері Чезаре Беккариа болған. Ол «қылмыстылықпен күрестегі ең ұтымды құрал жазаның қаталдығы емес, оның болмай қоймайтындығы» деген. Ол өзінің «Қылмыстар және жазалар» деген танымал трактатында «жаза неғұрлым қатаң болған сайын, адамдардың да жаны қатаңданады» деп жазады [Беккариа Ч., 2011, 124 б.].

Бұрынғы зерттеушілердің жазаның мағынасы мен мақсатына байланысты осындай мәліметтерін келтіре отырып, азаматтықтан айыру жазасы қаншалықты құқық бұзушыларға әділетті және ізгі қатынасты білдіреді деген сұрақ туындайды. Қылмыс жасағандығы үшін мемлекеттің өз азаматынан бас тартуын, гуманистік бағыттың жоқтығын білдіреді деп бағалауға болады. Мұндай баға мемлекет қылмыскерді азаматтықтан айыра отырып, уақытта адал, заңды сақтай алатын қоғам мүшесін көргісі келмейтіндігімен, ол адамға жазаның мақсатын қолдана отырып, сотталған адамды түзеуді қолдануды көздемейтіндігімен анықталады. Азаматтықтан айыру саяси құқықтардан (мысалы, саяси партияларға мүше болу, демонстрация, ереуілдерше және т.б. қатысуы), сонымен қатар экономикалық құқықтарынан (мысалы, қозғалмайтын мүліктерге қатысты меншік құқығынан айыру) айыруды білдіреді. Мұнымен қатар азаматтығы жоқ адамдар өзінің тұратын жері бойынша мемлекеттен әлеуметтік көмектерді де ала алмайды.

«Жазаның әділеттігі» туралы қылмыстық-құқық ғылымында әртүрлі пікірлер кездеседі. Мысалы Ү.С. Жекебаев «Қылмыстылықты тоқтатуға қабілетті жазалар ғана әділетті болып танылады. Бұл құқық пен әділеттіліктің байланысы бірдей емес дегенді білдіреді» дейді [Жекбаев Ү., 2001, 78 б.]. Н.Ф. Кузнецованың пікірінше «әділеттілік қағидасы жазаның қылмыстың қоғамға қауіптілігінің дәрежесі мен сипатына, қылмыстың жасалу жағдайларына және кәнілі адамның жеке басына дәл сәйкес болуын талап етеді. Бір қылмыс үшін екі еселеп жазалауға жол берілмейді» [Кузнецова Н., 2002, 70 б.]. И.И. Рогов және С.М. Рахметов сияқты басқа бір зерттеушілер жазаның мақсаты туралы сөз қозғай отырып, «жазаның әлеуметтік әділеттілігі – сот әділетті жаза тағайындай отырып (сот процестері негізінен ашық мәжіліс түрінде өткізіледі) қоғамның әрбір мүшесін Қылмыстық кодексті бұзған адам-

дарды жазалай алатындығымен және қоғамдық тәртіпті, қоғам қауіпсіздігін, қоршаған ортаны, халықтың денсаулығын қорғай алатындығына сендіруімен қалпына келтіріледі» дейді [Рогов И., Рахметов С., 2005, 169 б.].

Зерттеушілердің келтірілген пікірлеріне қарай отырып олардың бұл мәселе бойынша пікірлері әртүрлі екендігін көруге болады. Н.Ф. Кузнецова жазаның әділеттік қағидасын қолданыстағы қылмыстық-құқықтық доктрина бойынша анықтайды, яғни одан «тағайындалған жаза әділетті болуы үшін қылмыс жасаған адамды қаншалықты шамада соттау керек» деген сұраққа жауап алуға болады. Әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру – қоғамның қылмыскерге қатысты пікірін білдіре алады, бірақ бұл пікір біздің ойымызша, қоғам қауіпсіздігі, адамдардың денсаулығы сияқты т.б. қоғам құндылықтарын қорғау мақсатын көздемейді. Аталған қоғамның құндылықтарын қорғау жазаның басқа мақсатына – қылмыстылықтан сақтандыруға жатады. Осыған ұқсас пікір, жазаның әділеттілігін жазаның сақтандыру қызметімен байланыстыратын Ү.С. Жекебаевта кездеседі.

Біздің түсінігіміз бойынша «жазаның әділеттілігі» және «әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру» ұғымдары жекеше мағынаға ие. Егер «жазаның әділеттілігі» Н.Ф. Кузнецова айтқандай, жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесі мен сипатына және қылмыскердің жеке басына қолданылған жазаның сәйкес болуын білдірсе, ал «әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру» қылмыс жасаған адамды қылмыстық жауаптылыққа тартуды, яғни қылмысты әрекет жасаған адамды жазасыз қалдырмауды білдіреді. Бұл қылмыскерге қатысты қоғамның пікірін де білдіреді.

«Жазаның әділеттілігі» ұғымының осындай сипаттамасын келтіре отырып, азаматтықтан айыруға жазаның ізгі, оң мақсаттары қолданылады, таралады деп айтуға келмейді. Мұндай бағалау, мазмұны бойынша азаматтықтан айыру сотталушыны түзеуді де, әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруді де көздемейтіндігімен анықталады. Бұл жазада қылмыскерді түзеу элементтері кездеспейді, себебі қылмыстық заң ең болмаса азаматтықты қалпына келтіру мерзімін, шарттарын да қарастырмайды. Сол сияқты бұл жазада әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтірудің элементтері де кездеспейді, себебі онда қоғамның еркі мен тілегі бейнеленбеген. Басқаша айтқанда, қазақстандық қоғамда әзірге «мемлекет қауіпсіздігіне, конституциялық құрылысқа қарсы қылмыс жасаған адамдарды ҚР азаматтығынан айыру керек» деген пікір кездеспейді. Тіпті мұндай пікір қоғамда кездескеннің өзінде бұл жаза негізсіз, өзін ақтамамайтын жаза болар еді, себебі онда қылмыстылықты бөгеу элементтері жоқ, яғни азаматтықтан айрылған қылмыскерде, алдағы уақыттарда да осы сияқты қылмыстарды жасау мүмкіндігі бола береді.

Азаматтықтан айыру түріндегі жазаны қолдануда гуманистік мақсаттардың болмауы, бұл жазаның мазмұнында және мағынасында жазаның басқа бір элементі болып табылатын сазайын тарттырудың белгілері бар ма деген ойға жетелейді. Қазіргі кездегі қылмыстық құқық ғылымында «сазайын тарттыру» жазаның мақсатын білдірмейді, ол жазаның элементтерінің бірі болып табылады деген түсінік қалыптасқан. Бұл «сазайын тарттыру» мемлекеттің жазаның алдына қойған өзгедей мақсатына жетудің құралы ретінде қолданылады дегенді білдіреді. Құқық теориясында «сазайын тарттыруды қылмыстық құқықта жазаның мақсаты ретінде санау керек пе, әлде керек емес пе» деген мәселені кезінде И.С. Ной қарастырған [Ной И., 1973, 59 б.]. Сазайын тарттыруды жазаның мақсаты ретінде тану теориясының жақтаушыларына И.И. Карпец, Ю.М. Ткачевский және басқа да ғалым-криминалистер жатады [Карпец И., 1961, 30 б.], [Ткачевский Ю., 1970, 67 б.]. И.И. Карпец жазаның мақсаттарына тоқтала отырып, «Сот жаза тағайындаған кезде белгілі бір мақсаттарды жетекшілікке алады: жазаны қолдану арқылы қылмыскердің сазайын тарттыруды да, түзеуді де көздейді. Жазаны қолдануды сазайын тарттыру мақсатынсыз елестету де қиын» дейді [Карпец И., 1973, 38 б.].

А.А. Герцензон, А.А. Пионтковский сияқты ғалымдардың екінші бір тобы сазайын тарттыру барлық жазаның мәні болып табылады, бірақ

олардың мақсаты болып санлмайды деген мағынадағы идеяны ұсынған [Герцензон А., 1958, 43 б.], [Пионтковский А., 1969, 38 б.]. Бұл мәселеде жалпы түсінікпен айтқанда, қылмыс жасағандығы үшін қылмыскердің сазайын тарттыру мемлекеттің есе қайтару актісін және жазаның әртүрлі құралдары арқылы сотталған адамға күйзеліс келтіруді білдіреді.

Қорытынды

Сонымен бұл мақалада «мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделері» деген ұғымға анықтама берілді. Ал Қазақстан Республикасының қылмыстық заңы бойынша азаматтықтан айыру түріндегі жазаның сипаттамасын зерттеу, бұл жазаның мазмұны мен мағынасы «жазаның әділеттілігі деген мәселеге келгенде ешқандай да қылмыскерді түзеу, жазаны жеңілдету туралы сөз болмауы керек» деген И. Канттың іліміне сәйкес келеді. Осы арқылы қарастырылған жаза түрі қоғамдық пайдалы мақсаттарды алға тарта отырып, қылмыскерді жасалған қылмыстың ауырлығына қарай жазалауды ұсынатын, сол арқылы жазаның гуманистік мақсаттары мен қағидаларын қарастыруды ұсынатын зерттеушілердің іліміне қайшы келеді және қоғам үшін де сотталған адам үшін де әлеуметтік пайдалы мақсаттарды көздемейді, сондықтан да «негізділігі» жоқ деген қорытынды жасап, ҚР Қылмыстық кодексінен азаматтықтан айыру жазасын алып тастауды ұсынамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. –М.: Инфра-М, 2011. –184 с.
2. Боярс Ю.Р. Вопросы гражданства в международном праве. Монография. – М.: Международные отношения, 1986. –160 с.
3. Герцензон А.А. Об основах уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. – М., 1958.
4. Джекебаев У.С. Основные принципы уголовного права Республики Казахстан (Сравнительный комментарий к книге Дж. Флетчера и А.В. Наумова «Основные концепции современного уголовного права»). – Алматы: Жеті Жарғы, 2001. –256 с.
5. Кант И. Критика практического разума // Соч. в шести томах. –М., 1965. Т. 4. Ч. 1. С. 311-501.
6. Кант И. Метафизика нравов в двух частях // Соч. в 6-ти тт. –М., 1965. Т. 4. Ч. 2. С. 107-438.
6. Карпец И.И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. –М.: Госюриздат, 1961. –152 с.
7. Карпец И.И. Наказание: социальные, правовые и криминологические проблемы. – М.: Юридическая литература, 1973. –287 с.
8. Курс уголовного права. Учение о наказании –М. Зерцало, 2002. –535 с.
9. Монтескье Ш. О духе законов // Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1955. –803 с.
10. Non-Recognition of Dual Citizenship in Iranian Law: A Compendious Survey of Statutory Law by Mansour Farrokhi p.160 http://www.aijssnet.com/journals/Vol_4_No_2_April_2015/14.pdf
11. Ной И.С. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве. –Саратов: изд. Саратовского ун-та, 1973. –192 с.
12. Пионтковский А.А. Основные аспекты теории наказания //Советское государство и право. 1969. №7. – С. 34-42
13. Poole A. L. From Doomsday Book to Magna Carta, 1087—1216. Oxford, 1993. P. 403.
14. Rush. G/ Dictionary of criminal justice. Boston,1977.P.290-291
15. Самалдыков М.С. Лишение гражданства Казахстана и безопасность, проблемы правового характера. //Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. 3(79)2017. – С. 58-66.
16. Ткачевский Ю.М. Освобождение от отбывания наказания. –М.: Юридическая литература, 1970. –237 с.
17. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть)./Под ред. проф.И.И. Рогова и С.М. Рахметова. – Алматы: Норма-К, 2005. – 296 с.

БАЙМАГАМБЕТОВА ЗУЛЬФИЯ МАЖИТОВНА,

доктор PhD, доцент,
кафедра международного права,
КазНУ имени аль-Фараби,
E-mail: zulfiya.baymagambetova@kaznu.kz

АХМЕТОВА АСЕМ АЛТЫНБЕКОВНА,

магистр, докторант PhD,
кафедра международного права,
КазНУ имени аль-Фараби,
E-mail: asema1903@gmail.com

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ РЫНКА ЗЕРНА В ЕВРАЗИЙСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ СОЮЗЕ (ЕАЭС)

Түйін. Бұл мақала Еуразиялық экономикалық одақтағы астық нарығын құқықтық реттеу мәселелерін зерттейді. Астық саудасын реттейтін нормативтік-құқықтық актілерді талдау негізінде ЕАЭО-ның Бірыңғай астық саясатын дамытудың негізгі мәселелерді ашып көрсетеді. ЕАЭО шеңберінде астық бойынша секторалдық келісім құру мүмкіндігіне баға берілді.

Түйінді сөздер: Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО), бірыңғай астық саясаты, астық нарығы, азық-түлік қауіпсіздігі, ЕАЭО шеңберіндегі халықаралық шарттар, ЕАЭО органдарының шешімдері.

Резюме. Данная статья исследует вопросы правового регулирования рынка зерна в Евразийском экономическом союзе. На основе анализа нормативно-правовых актов, регулирующих торговлю зерном, раскрываются основные проблемы развития единой зерновой политики ЕАЭС. Дана оценка возможности создания секторального соглашения по зерну в рамках ЕАЭС.

Ключевые слова: Евразийский экономический союз (ЕАЭС), единая зерновая политика, рынок зерна, продовольственная безопасность, международные договоры в рамках ЕАЭС, решения органов ЕАЭС.

Summary. This article examines the issues of legal regulation of the grain market in the Eurasian Economic Union. Based on the analysis of normative legal acts regulating grain trade, the main problems of the development of the unified grain policy of the EAEU are revealed. The possibility of creating a sectoral agreement on grain within the EAEU is assessed.

Keywords: The Eurasian economic Union (EAEU), Common grain policy, grain market, food security, international agreements within the EAEU, decisions of the EAEU bodies.

Правовое регулирование развития агропромышленного комплекса, определяя основу международной и национальной продовольственной безопасности, занимает важное место в социально-экономическом развитии государств-участников Евразийского Экономического Союза (ЕАЭС). Аграрная политика государств-участников ЕАЭС направлена на стимулирование развития производства сельскохозяйственной продукции. Зерновой рынок является важной составляющей аграрной политики государств-участников ЕАЭС.

В научном труде Анисимов А.М. с группой ученых, подчеркивая особое место зернового производства в развитии сельского хозяйства, отмечают, что «производство зерна исторически является основой функционирования национального агропродовольственного сектора, носит системообразующий характер для других отраслей экономики страны и служит своеобразным индикатором экономического благополучия государства» [А.М. Анисимов, А.Л. Злочевский, Р.Е. Булавин, Е.А. Ган, И.В. Кобута, А.В.

Корбут, 2013, с. 19].

По мнению Хан Ю.А. вступление Казахстана в ЕАЭС имеет ряд объективных последствий, где основная цель данного объединения состоит в модернизации торгово-экономических отношений, охватывающих такие направления, как: 1) взаимный доступ к рынкам стран интеграционного объединения, предполагающий переход на унифицированные и международные стандарты на реализуемые продукты; 2) отмена либо унификация и согласование экспортных субсидий на продукцию; 3) политика сглаживания внутренней государственной поддержки зернового хозяйства и пр. [Хан Ю.А., 2016, с. 15].

В рамках ЕАЭС правовое регулирование рынка зерна осуществляется в контексте ведения единой аграрной политики. Правовой базой формирования единой аграрной политики Евразийского экономического союза являются статьи 94-95 Договора о ЕАЭС, Протокол о мерах государственной поддержки сельского хозяйства, Концепция согласованной (скоординированной) агропромышленной политики государств-

членов ТС и ЕЭП и ряд других норм [Шкуренко А.В., 2015, с. 74].

Цель аграрной политики регламентирована статьей 94 раздела XXV Договора о ЕАЭС состоит в «эффективной реализации ресурсного потенциала государств-членов для оптимизации объемов производства конкурентоспособной сельхозпродукции и продовольствия, удовлетворении потребностей общего аграрного рынка, а также наращивании экспорта сельхозпродукции и продовольствия»¹.

Необходимо отметить, что в рамках Концепции согласованной агропромышленной политики государств-членов ТС и ЕЭП, государства-участники должны стремиться к созданию и заключению международного соглашения, регулирующего единую аграрную политику. Положения данного международного договора должны регламентировать четко определенные действия в целях реализации евразийской интеграции в аграрном секторе и носить обязательный характер для всех стран-участников ЕАЭС. Однако, обзор национальных правовых источников, регулирующих вопросы аграрной политики государств-участников ЕАЭС, свидетельствует о том, что существует национальный приоритет над региональным.

Таким образом, регулирование зернового рынка ЕАЭС осуществляется посредством ведения обособленных национальных программ государств-участников союза. Отсутствие единой законодательной системы регулирования зернового рынка ЕАЭС препятствует созданию комплексного регионального механизма эффективного функционирования и развития рынка зерна на практике. Такое положение дел отрицательно влияет на развитие зернового сектора России и Казахстана, которые занимают преобладающую роль в производстве зерна в рамках ЕАЭС.

Тем не менее, ЕАЭС были приняты попытки по созданию единого механизма правового регулирования зернового рынка государств-участников. Так, в 2012 году Совет по агропромышленной политике при интеграционном комитете ЕАЭС поддержал проект соглашения об организации и функционировании рынка зерна государств – членов ЕАЭС. Следует также отметить, что в рамках СНГ, в 2001 году в Душанбе Межправительственный Совет агропромышленного комплекса принял Программу создания и функционирования рынка зерна СНГ на 2001-2010 годы [Программа создания и функционирования рынка зерна СНГ: 2001].

Однако следует отметить, что в рамках Таможенного Союза решением комиссии ТС №874 в

2011 году был принят технический регламент ТС «О безопасности зерна». Данный регламент статьей 1 определяет «обязательные для применения и исполнения на территории Таможенного союза требования к зерну и связанные с ними требования к процессам производства, хранения, перевозки, реализации и утилизации зерна, в целях защиты жизни и здоровья человека, имущества, окружающей среды, жизни и здоровья животных и растений, а также предупреждения действий, вводящих в заблуждение потребителей зерна»². Таким образом, данный нормативно-правовой акт устанавливает единые требования к качеству зерна для всех участников Таможенного союза.

Процесс евразийской интеграции зернового сектора необходимо рассматривать в контексте участия государств во Всемирной Торговой Организации (ВТО). В условиях членства в ВТО, государства должны придерживаться политики либерализма. В соответствии со статьей XXIV ГАТТ допускается деятельность экономических интеграционных объединений, положения которых соответствуют принципам Всемирной Торговой Организации. В ходе переговоров по вступлению Казахстана в ВТО наиболее спорными аспектами были объемы субсидирования сельскохозяйственной отрасли и право предоставления транспортных субсидий на экспорт зерна – один из «чувствительных» для нашей экономики вопросов [Aidarbayev S.Zh., Baimagambetova Z.M., Umirzakova A., 2015, с. 3].

Так, основываясь на принципах ВТО, 18 октября 2011 года был заключен Договор о зоне свободной торговли государств-участников СНГ³, вступивший в силу 20 октября 2012 года для России, Беларуси и Украины, которые первыми выполнили порядок ратификации договора. Республика Казахстан ратифицировала данный договор 25 октября 2012 года Законом № 46-V⁴

Следует также отметить, что в период до заключения Договора о ЕАЭС действовало Соглашение о единых правилах государственной поддержки сельского хозяйства между Россией, Казахстаном и Беларусью. Соглашение устанавливало объем допустимых мер государственной поддержки, который соответствовал требованиям ВТО. В рамках указанного соглашения Комиссия Таможенного союза осуществляла мониторинг нормативно-правовых актов государств-участников на предмет соответствия и применения строго регламентированных мер государственной поддержки, предусмотренных в рамках соглашения. Вместе с тем, Комиссия Таможенного союза осуществляла консультации относительно про-

¹ Договор о Евразийском Экономическом Союзе (г. Астана, 29 мая 2014 года) [электронный ресурс] // Информационная система Параграф URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31565247#pos=4;-106 [дата обращения 24.10.2020 г.]

² ТР ТС 015/2011 Технический регламент Таможенного союза «О безопасности зерна» (с изменениями на 15 сентября 2017 года) / <http://docs.cntd.ru/document/902320395> [дата обращения 24.10.2020 г.]

³ Договор о зоне свободной торговли (г. Санкт-Петербург, 18 октября 2011 года) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31081841#pos=1;-170

⁴ Закон Республики Казахстан от 25 октября 2012 года №46-V «О ратификации Договора о зоне свободной торговли» // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31280518#pos=3;-106

цессов гармонизации и унификации норм национального права. Однако, Соглашение о единых правилах государственной поддержки сельского хозяйства не являлось эффективным механизмом регулирования аграрной политики ЕАЭС, так как не разрешало в полной мере вопросы развития единой сельскохозяйственной политики и продовольственной безопасности. Пробелы данного соглашения явились поводом для разработки нового правового документа, который должен был определить основные направления ведения единой аграрной политики союза.

Так, в рамках ЕАЭС была принята Концепция согласованной (скоординированной) агропромышленной политики государств-членов ТС и ЕЭП¹. Основные положения Концепции и Соглашения о единых правилах государственной поддержки сельского хозяйства были заложены в Договор о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 года [Офиц. сайт ЕЭК].

В рамках ВТО регулирование торговли зерном осуществляется посредством применения следующих основных соглашений:

- Генеральное соглашение о тарифах и торговле 1947 года;
- Генеральное соглашение о тарифах и торговле 1994 года;
- Соглашение по сельскому хозяйству;
- Соглашение по применению санитарных и фитосанитарных норм;
- Соглашение по техническим барьерам в торговле;
- Соглашение по применению статьи VI ГАТТ 1994;
- Соглашение по защитным мерам.

Особое место занимает Соглашение по сельскому хозяйству, которое регламентирует допустимые меры государственной поддержки в рамках ВТО. Меры государственной поддержки зернового сектора в ЕАЭС регламентированы внутренним законодательством государств-участников союза.

В целях создания эффективного механизма регулирования единого зернового сектора аграрной политики ЕАЭС следует учитывать интересы и обязательства каждого участника союза в условиях их членства в ВТО. Создание единой зерновой политики ЕАЭС подразумевает формирование процессов, обеспечивающих общепринятый порядок регулирования торговли зерном в рамках союза, учитывая национальные интересы государств-участников. Реализация таких процессов должна будет осуществляться посредством принятия новых региональных нормативно-правовых актов.

Как справедливо отмечает А.В. Шкуренко создание единого аграрного рынка должно строить-

ся на принципах «единства рынков, приоритетности собственной аграрной продукции и финансовой солидарности» [Шкуренко А.В., 2015, с. 90].

На сегодняшний день отсутствует единое правовое регулирование процесса интеграции зернового сектора ЕАЭС. В соответствии со статьей 95 Договора о ЕАЭС согласованная агропромышленная политика осуществляется посредством проведения консультаций Евразийской Экономической Комиссией не реже одного раза в год, что является неэффективным. В целях реализации развития единой аграрной политики Договор ЕАЭС регламентирует применение «механизмов межгосударственного взаимодействия»².

Эффективным механизмом в формировании единой зерновой политики ЕАЭС, на наш взгляд, является принятие регионального секторального соглашения о зерне в рамках союза, учитывая положения статьи XXIV ГАТТ в рамках ВТО.

Секторальное соглашение о торговле зерном должно содержать положения, регулирующие вопросы создания единой зерновой политики. Данный международный договор должен определять цели, задачи, принципы и конкретные действия и направления реализации единой зерновой политики в ЕАЭС. Так, на наш взгляд, международное секторальное соглашение должно регулировать следующие вопросы:

- вопросы создания единой зерновой политики;
- вопросы налогообложения;
- меры государственной поддержки зернового сектора;
- ценовое регулирование рынка зерна;
- информационно-аналитический обмен;
- вопросы гармонизации национального права.

Следует отметить, что создание единого регионального института регулирования зерновой политики позволит структурировать рынок зерна. Так, в России действует Объединенная зерновая экспортная компания, в Казахстане аналогичной организацией является Единый зерновой холдинг. Создание единого институционального механизма регулирования зерна позволит, в том числе, повысить продовольственную безопасность государств-участников ЕАЭС.

Таким образом, создание секторального зернового соглашения в рамках ЕАЭС обеспечит реализацию единой аграрной политики союза. Решение проблем развития евразийского рынка зерна допустимо в осуществлении единой политики государств-участников интеграционного объединения.

¹ Концепция согласованной (скоординированной) агропромышленной политики государств - членов Таможенного союза и Единого экономического пространства (Решение Высшего Евразийского экономического совета на уровне глав государств от 29 мая 2013 г. №35) // <http://www.eurasiancommission.org/>

² Договор о Евразийском Экономическом Союзе (г. Астана, 29 мая 2014 года) [электронный ресурс] // Информационная система Параграф URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31565247#pos=4;-106 [дата обращения 24.10.2020 г.]

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Анисимов А.М., Злочевский А.Л., Булавин Р.Е., Ган Е.А., Кобута И.В., Корбут А.В. Зерновой сектор. Потенциал Евразийской интеграции и задачи экономической политики // Евразийская экономическая интеграция . 2013. №1 (18) – С. 18-32.
2. Хан Ю.А. Зерновая политика Казахстана в условиях евразийской интеграции // Научный вестник международного гуманитарного университета. Серия Экономика и менеджмент. Выпуск 18. – Одесса, 2016. – С.10-16
3. Шкуренко А.В. Формирование общего аграрного рынка в ЕС: уроки для Евразийского Экономического Союза // Практика интеграции ЕЭИ., 2015. - №4 (29). – С. 73-94.
4. Договор о Евразийском Экономическом Союзе (г. Астана, 29 мая 2014 года) [электронный ресурс] // Информационная система Параграф URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31565247#pos=4;-106 [дата обращения 24.10.2020 г.]
5. Программа создания и функционирования рынка зерна СНГ (Программа «Рынок зерна») // Межправительственный совет по вопросам АПК государств – участников СНГ. – М., 2001.
6. Технический регламент Таможенного союза «О безопасности зерна» (ТР ТС-015-2011) [электронный ресурс]// URL:<http://docs.cntd.ru/document/902320395> [дата обращения 24.10.2020 г.]
7. Aidarbayev S.Zh., Baimagambetova Z.M., Umirzakova A. Standards of the WTO in the Field of Subsidizing of Agriculture and their Influence on the Agrofood Sector of Kazakhstan // European Reforms Bulletin, Люксембург. №4, 2015. – С.3-5.
8. Договор о зоне свободной торговли (г. Санкт-Петербург, 18 октября 2011 года) [электронный ресурс] // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31081841#pos=1;-170 [дата обращения 24.10.2020 г.]
9. Закон Республики Казахстан от 25 октября 2012 года №46-V «О ратификации Договора о зоне свободной торговли» [электронный ресурс] // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31280518#pos=3;-106[дата обращения 24.10.2020 г.]
10. Концепция согласованной (скоординированной) агропромышленной политики государств - членов Таможенного союза и Единого экономического пространства (Решение Высшего Евразийского экономического совета на уровне глав государств от 29 мая 2013 г. №35) [электронный ресурс] // <http://www.eurasiancommission.org/>
11. Официальный сайт Евразийской экономической комиссии (ЕЭК) // http://www.eurasiancommission.org/ru/act/prom_i_agroprom/dep_agroprom/agroprom/Pages/regulatory-framework.aspx

УДК 341.231.14

БУКЕНБАЕВ РУСЛАН МУРАТОВИЧ,старший юрист АО «БТА Банк»,
доктор Ph.D.**АХМЕТОВ ЕРИК БАУЫРЖАНОВИЧ,**и.о. доцента, доктор Ph.D,
кафедра юриспруденции,

Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем

СТАНОВЛЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ СИСТЕМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА НАЧИНАЯ С СЕРЕДИНЫ XIX ВЕКА ПО НАЧАЛО XX ВЕКА (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ)

Түйін. Мақала жұмыс істейтін адам құқықтарын қорғаудың халықаралық-құқықтық жүйесінің қалыптасуы мен дамуының кейбір өзекті қырларын зерттеуге арналған. Мақала аясында логикалық жүйелілікте аталған жүйенің қалыптасуы мен нығайуының негізгі кезеңі болып табылатын XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басына дейінгі кезең қарастырылып, талдау жасалған. Авторлармен адам құқықтарын қорғаудың халықаралық жүйесінің қалыптасуындағы ең негізгі тарихи кезең жинақталып және айқындалған, сонымен қатар, оның жаңашылдықтары мен ерекшеліктері көрсетілген.

Түйінді сөздер: азамат, құқықтарды қорғау, адам құқықтары, теңдік, бостандық.

Резюме. Статья посвящена исследованию некоторых актуальных аспектов становления и развития функционирующей международно-правовой системы защиты прав человека. В ее рамках в логической последовательности рассмотрен и проанализирован один из основных этапов становления и укрепления данной системы начиная с середины XIX века по начало XX века. Авторами обобщен и выявлен один из значимых исторических этапов в становлении международной системы защиты прав человека, а также отмечены его новшества и особенности.

Ключевые слова: гражданин, защита прав, права человека, равенство, свобода.

Summary. The article investigates some relevant aspects of the establishment and functioning of the international legal protection of human rights. Within its framework in a logical sequence considered and analyzed by one of the main stages of the formation and strengthening of the system since the mid XIX century and the beginning of the XX century. The authors summarized and identified the most important historical stage in the development of international human rights protection system, and marked his innovations and features.

Keywords: citizen, protection of rights, human rights, equality, freedom.

Защита прав человека и неотъемлемых от него свобод является специфичным, своеобразным, и, пожалуй, самым основополагающим институтом в рамках современного международного права прав человека и при исследовании обязывает непременно учитывать собственные особенности, сложившиеся и развивающиеся в правоприменительной практике, а также фундаментальные общетеоретические представления.

Середина XIX века характеризуется тем, что «происходит изменение философско-правовых взглядов на границы государственного вмешательства в жизнь общества» [Мосин О.В.], а на международно-правовом уровне преобладает «точка зрения о законности вмешательства в дела других государств и правомерности интервенции по мотивам «гуманности» для защиты основных прав и свобод человека» [Лукашева Е.А., 1996, С. 419]. Последнее суждение при этом оправдывается обоснованием или оговоркой, если только христианское население необра-

зованных народов «подвергается варварскому гонению и избиению» [Мартенс Ф.Ф., 1904, С. 298]. Законность применения доктрины гуманитарной интервенции лишь против нецивилизованных народов поддерживают в то время и позже и другие юристы (например, кроме Ф.Ф. Мартенса это и Н.А. Захаров) [Захаров Н.А., 1917, С. 134]. Вместе с тем ряд ученых, среди которых и немецкий специалист Ф. Лист считали, что «право на «гуманитарную» интервенцию возникает не в одностороннем порядке, а в результате решения группы государств» [Лист Ф., 1917, С. 87]. Профессор Берлинского университета развивая свою мысль писал, что «нельзя согласиться с тем, что право вмешательства существует также и в том случае, когда, по мнению отдельного государства, даже вполне основательно, вторжение представляется для охраны общих интересов человечества» [Лист Ф., 1917, С. 87]. Исходя из этого «право вмешательства может быть представлено совместно нескольким госу-

дарствам» [Лист Ф., 1917, С. 87], которое можно назвать коллективным вмешательством [Лист Ф., 1917, С. 87]. Английский юрист-международник Я. Броунли анализируя в основном практику европейских государств в этой области в XIX веке, вообще пришел к выводу о том, что «в действительности ни одна интервенция не происходила в гуманных целях, за исключением, пожалуй, оккупации Сирии в 1860-1861 гг.» [Brownlie I., 1963, P. 339, 340] Францией под предлогом защиты христиан-маронитов от «нецивилизованного» мусульманского населения. Поэтому, лишь отдельные ученые, и в особенности А. Гефтер, утверждали, что если то или иное государство нарушает права и свободы собственных граждан, «то следует с ним прекратить всякие отношения», но ни в коем случае «вмешиваться силой оружия в его внутренние дела» [Гефтер А., 1880, С. 99]. Что касается в этой связи различий цивилизаций как носителей региональной традиционной культуры и, что очень важно, ислама как религии, которая сформировала ближневосточную цивилизацию и фикх-мусульманское право, то его недопонимание христианами – «образованными» народами и их отдельными представителями-учеными в большей степени заключалось в том, что человек, исповедующий ислам, соотносил свое поведение исключительно с интересами других правоверных, а право, основанное на его нормах и принципах было «призвано детально регулировать не только внешнее поведение мусульман, но и лежащую в основе их постулатов внутреннюю мотивацию» [Мосин О.В.].

Указанный отрезок времени XIX века и его последующие периоды одновременно имеют и такую особенность, как закрепление в основных законах отдельных государств норм, регулирующих сотрудничество в области защиты прав человека и положений, определяющих объем прав и свобод конкретного гражданина (индивида), вопросы экстрадиции и права убежища. Они, к примеру, находят свое отражение в Конституционной хартии Португалии 1826 г., Основном статуте Италии 1848 г., Конституции Дании 1866 г., Конституции Японии 1889 г.

В конце XIX – начале XX веков новое юридическое звучание, осмысление и распространение в мире получает концепция правового государства – особая форма организации и функционирования публичной политической власти. В этот период она «обретает те черты, свойства и характеристики, без которых цивилизованное общество не может существовать: гуманизм (приоритет прав человека по отношению к власти); демократичность (преодоление отчуждения личности от государства, создание массовой социальной базы); нравственность (равноправие и справедливость); ограничение его всевластия (разделение властей, создание сдержек и проти-

вовесов)» [Мосин О.В.]. Отсюда становится понятным, как писал казахский юрист и ученый С. Узбекулы, что «права человека и их эффективная защита со стороны государства – одна из самых актуальных проблем идеи правового государства» [Узбекулы С., 1995, С. 10]. Он в этой связи обращает внимание на наименее изученные взгляды относительно принципов правового государства Абая – великого казахского мыслителя и общественного деятеля, и не только носителя литературных, исторических, педагогических, культурных, этических, эстетических, логических идей и суждений, но и крупнейшего юриста, государствоведа и теоретика права, который «в 1885 году на Чарском чрезвычайном съезде биев (судей) составил текст Ереже (Постановление), вошедший в историю под названием «Закон, написанный Абаем» [Узбекулы С., 1995, С. 5].

Центральной, основополагающей идеей правового государства по Абаю Кунанбаеву является «защита прав человека, их реальная гарантированность государством» [Узбекулы С., 1995, С. 5]. Он писал, что «все люди равны от природы» [9], от самого факта своего рождения. И «здесь он, следуя концепции западноевропейских мыслителей об естественных правах» не только «привносит ее в казахскую степь» [Узбекулы С., 1995, С. 5], но и «доказывает ее необходимость для казахского общества» [Узбекулы С., 1995, С. 10]. По этому поводу он пишет: «Человеку человечество – друг. Это потому, что твое рождение, воспитание, нужда, несчастье – вся твоя природа, место, откуда ты взялся и куда ты должен идти, вся твоя судьба одинакова с судьбой всех остальных людей» [Кунанбаев А., 1945, С. 297]. Также он выступал за разделение властей в государстве и за независимость судебной власти; считал, что приоритетной функцией государства с демократическим режимом должна быть действительное обеспечение прав человека и верховенство закона; был противником вопиющих фактов произвола, беззакония и нарушений прав человека.

Таким образом, Абай Кунанбаев, «опережая свое время, высказал ряд оригинальных суждений по вопросу формирования некоторых принципов правового государства» [Узбекулы С., 1995, С. 5]. При этом, однако, очевидно и то, что в современных юридических и политических реалиях «правовое государство по своей сути может признаваться таковым лишь при условии, что оно обеспечивает безопасность граждан, охрану и защиту их прав и законных интересов, эффективное восстановление в правах» [Геляхов А.С., 2004, С. 323], то есть речь идет о том, насколько в действительности действительно обеспечивается защита прав человека и гражданина в конкретном государстве. В этом аспекте, безусловно, «испытание действенности норм по правам человека зависит от того, имеется ли в

наличии реальный механизм защиты по реализации как позитивных, так и естественных прав» [Геляхов А.С., 2004, С. 324]. В это же время следует не забывать и о том, что «конечно, проблема гарантий прав и свобод личности – очень существенная проблема» [Нерсисянц В.С., 1990, С. 214], но она, как писал В.С. Нерсисянц, «является лишь одной из сторон концепции правового государства, т.е. частью этой концепции» [Нерсисянц В.С., 1990, С. 214], поэтому «так ее и надо воспринимать» [Нерсисянц В.С., 1990, С. 214].

В начале, вернее в первом десятилетии XX века или после окончания первой мировой войны и распада Османской, Российской и Германской империй, а также образования новых суверенных государств, и что немаловажно, создания Лиги Наций, в рамках международного права преимущественно между европейскими государствами разрабатываются и подписываются договоры, предусматривающие меры для защиты прав этнических, религиозных и языковых меньшинств. Необходимость таких соглашений, как считали ведущие державы того времени, состояла не только «в том, чтобы способствовать сохранению политической стабильности в мире, в котором национальное сознание окончательно вытеснило религиозное» [Нурумов Д.И., 2000, С. 12], но и была обусловлена тем, что своевременное закрепление статуса этнических меньшинств помогало избежать повода для интервенции со стороны государства, где данная этническая группа находилась у власти или составляла большинство населения и для нее была безразлична участь своих соплеменников» [Нурумов Д.И., 2000, С. 12, 13].

В таких договорах, участниками которых являлись Австрия, Албания, Венгрия, Ирак, Греция, Польша, Румыния, Турция, Литва, Латвия, Эстония, Финляндия, Чехословакия и Югославия, закреплялись в основном такие гражданские и политические права и свободы, как «равенство обращения и недискриминации, право на гражданство, право пользования родным языком, права в культурной сфере, включая создание соответствующей инфраструктуры, в том числе школ, где обучение должно было происходить на языке меньшинств, компактно проживающих на данной территории, равная государственная финансовая поддержка таких школ и др.» [Нурумов Д.И., 2000, С. 13], создавшие в совокупности для меньшинств специальный правовой режим. К примеру, согласно ст. 2 Малого Версальского трактата от 28 июня 1919 г. с Польшей, польское правительство обязалось «предоставить всем жителям Польши полную и совершенную защиту их жизни и их свободы без различия происхождения, национальности, языка, расы или религии» [Ключников Ю.В., Сабанин А., 1926, С. 330]. Статья же 8 Договора гласила, что «польские граждане, принадлежащие к меньшинствам

этническим, по религии или языку будут пользоваться тем же режимом и теми же правовыми и фактическими гарантиями, что и другие польские граждане» [Ключников Ю.В., Сабанин А., 1926, С. 337]. Примечательно, что обязательства государств по этому договору, как и по аналогии с другими международными актами по защите тех или иных групп меньшинств, были поставлены под гарантию Лиги Наций.

Однако, нельзя это не отметить, обладали такие соглашения и некоторыми существенными недостатками, что и было в принципе характерно для того времени. Прежде всего, как уже нетрудно догадаться, хотя почти все эти договоры заключались формально в рамках Лиги Наций, в действительности, как по кругу участников, так и по степени открытости они не нашли всеобъемлющего, многостороннего характера. Далее «главные союзные и объединившиеся державы не брали на себя никаких обязательств о предоставлении меньшинствам, проживающим на их территории, тех же прав, что и всем своим гражданам» [Лукашева Е.А., 1996, С. 422]. Они согласились выступать «лишь в роли гарантов созданной системы и не были связаны какими-либо обязательствами перед Лигой Наций» [Лукашева Е.А., 1996, С. 422]. Поэтому и не удивительно, что «некоторые государства-члены Лиги Наций расценивали договоры о меньшинствах как неравноправные, несовместимые с суверенитетом государств и открывающие лазейки для вмешательства в их внутренние дела» [Лукашева Е.А., 1996, С. 422].

В итоге все эти негативные аспекты, оценки и упреки привели к такому последствию, что «государства-члены Лиги Наций даже не ставили перед собой задачу выработать универсальный международный документ, который содержал бы положения об уважении и соблюдении хотя бы элементарных прав и свобод человека» [Лукашева Е.А., 1996, С. 423]. Не являлась в этой связи исключением и система национального права. Например, попытки в начале XX века «даровать населению незыблемые основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов» в Манифесте 17 октября 1905 г. не могли изменить ситуацию в России, «дать ей новые правовые ориентиры – права человека и свободу личности» [Мосин О.В.]. Правда, с установлением в 1917 году «диктатуры пролетариата» положение с правами человека, обусловленное идеологическими и классическими подходами, в России немного улучшилось. В частности, «было провозглашено право наций на самоопределение (Декларация прав народов России), принята Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа, опубликовано Обращение ко всем трудящимся-мусульманам России и Востока» [Давид Р., Жоффре-Спинози К.,

2009, С. 137]. Кроме того, церковь была «отделена от государства, принят Кодекс законов о браке» [Давид Р., Жоффре-Спинози К., 2009, С. 137]. Но вместе с тем у такого строя имелась и обратная сторона: преследуя цель немедленно создать новое, коммунистическое общество, в России, как пишет в своей работе Дж.Н. Хазард, «к юристам относились с недоверием – подозрительный класс: старые судьи и судебная процедура были ликвидированы» [Hazard J.N., 1960, P. 152], а «вновь созданные суды выносили решения вне формальной процедуры, в соответствии с революционной совестью и правосознанием, в интересах власти рабочих и крестьян» [Hazard J.N., 1960, P.152]. В дальнейшем ситуация существенно не изменилась: с образованием СССР и проведением с 1921 по 1928 гг. так называемой «новой экономической политики» «частным лицам было запрещено занятие коммерцией, и нарушение запрета каралось уголовным правом как спекуляция» [Chambre M., Wronski H., Lasserl G., 1969, P. 157]. Это коллективное мнение М. Шамбре, Х. Вронского и Г. Лазерля подтверждают в своем совместном научном труде другие западные специалисты Р. Давид и К. Жоффре-Спинози, которые отмечают, что частная собственность в России/СССР «была переименована в «личную собственность»; это подчеркивало, что в той степени, в какой она допускается, личная собственность должна служить удовлетворению собственных нужд и не может быть источником трудового дохода» [Давид Р., Жоффре-Спинози К., 2009, С.139].

С принятием Конституций 1936 и 1977 гг. и вплоть до прекращения существования СССР сохраняется *status quo*, однако отпадает «диктатура пролетариата», «но государство, далекое от отмирания, сильно и мощно как никогда; оно стало общенародным» [Koudriavtzev V., Krutogolov M., Toumanov V., 1987, P. 5]. При этом «советское право также не отмерло, оно более обширно и императивно, чем когда-либо» [Koudriavtzev V., Krutogolov M., Toumanov V., 1987, P. 5]. Основываясь на идеях и принципах социализма, последнее, как писала Е.А. Лукашева, представляет собой «эффективное средство воздействия на сознание и поведение личности, способствующее преодолению негативных явлений, противоречащих нормам и принципам социалистического строя» [Лукашева Е.А., 1987, С. 5]. Поэтому оно должно было бы «быть внутренне согласованным, точно соответствовать достигнутому этапу развития общества, освобождаться от устаревших и противоречивых норм и институтов» [Лукашева Е.А., 1987, С. 6].

Академик С.Н. Сабикенов подчеркивает, что «в современном мире права и свободы человека перестали быть только внутренним делом государства, теперь это объект внимания всего международного сообщества» [Сабикенов С.Н., 2006, С. 2], и, при этом по его утверждению, «защита

прав человека не может рассматриваться как задача, противоречащая другим основным задачам, имеющим важность для современного демократического общества» [Сабикенов С.Н., 2006, С. 2]. Соответственно, «соблюдение принципов в области прав человека фактически может быть достигнуто раньше по сравнению с задачами, которые в большей степени зависят от структурных изменений в обществе» [Сабикенов С.Н., 2006, С. 2]. Подобное аксиологическое измерение прав и свобод человека в современной юридической литературе получило свое адекватное признание [Неказаков В.Я., 2013, С. 190]. Так, например, известно утверждение: «Права человека – это универсальная ценность, позволяющая «измерять» все важнейшие явления и события, происходящие в обществе и мире» [Лукашева Е.А., 2003, С. 254]. Не менее яркий пример такого признания представляет собой название главы III «Права человека как высшая конституционная ценность» в фундаментальном сравнительно-правовом исследовании, посвященном конституционному развитию в XXI в. [Чиркин В.Е., 2011, С. 15]. По мнению А.Х. Абашидзе и А.О. Гольяева в нормах и стандартах в области прав человека «... Отражен комплекс традиционных ценностей человечества – категорий, которые были воплощены в религиозных учениях, философских дискурсах, общественных устоях, обычаях, да и просто в повседневной жизни различных обществ, народов и цивилизации... Эти ценности настолько сильны и укоренены, что представляют собой нравственный императив для многих и многих людей» [Абашидзе А.Х., Гольяев А.О., 2013, С. 4].

На основе изложенного можно сделать вывод о том, что обеспечение и защита прав и основных свобод человека, в том числе различных категорий меньшинств, имея не столько международно-правовую, сколько внутригосударственную природу, в случае ненадлежащего регулирования, фактически превращается в серьезную проблему, и, следовательно, может создать угрозу не только интересам в рамках национальной безопасности, но и состоянию и стабильности международного мира и безопасности. В.Я. Неказаков в этом контексте убежден в том, что прежде всего «без аксиологического базиса система прав человека может не только утратить свою устойчивость, но и трансформироваться («выродиться») в свою противоположность, в особенности когда забывается либо умаляется самая главная ценность – Человек, его жизнь и свобода» [Неказаков В.Я., 2013, С. 190]. Вместе с тем, как видно отчетливо из приведенных примеров, рассматриваемый вопрос, по компетентному мнению С.Ж. Айдарбаева, «не может быть эффективно решен без использования комплексного подхода, выражающегося в задействовании всего арсенала, как внутренних, так и международно-правовых средств и методов» [Айдарбаев С.Ж., 2006, С. 3].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мосин О.В. Права человека как философско-правовая проблема //URL: <http://www.opraved.ru/Philosophia/pilosof-01p.html>
2. Общая теория прав человека /руководитель авторского коллектива и ответственный редактор д.ю.н. Е.А. Лукашева. – М.: Издательство НОРМА, 1996. – 520 с.
3. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. – 5-е изд., доп. и испр. – СПб.: Тип. М-ва пут. сообщ. (А. Бенке), 1904. – Т.1. – 468 с.
4. Захаров Н.А. Курс общего международного права. – Петроград: Д.П. Вейсбрут, 1917. – 476 с.
5. Лист Ф. Международное право в систематическом изложении: перевод с 6-го немецкого /под ред., с предисл. и доп.: В.Э. Грабарь, проф. – 4-е рус. изд., испр. и доп. – Юрьев (Дерпт): Тип. К. Маттисена, 1917. – 674 с.
6. Brownlie I. International law and the use of force by states. – Oxford: Clarendon Press, 1963. – 560 p.
7. Гефтер А. Европейское международное право / пер.Таубе К., предисл.: Мартенс Ф.Ф. – СПб.: Тип. В. Безобразова и Комп., 1880. – 619 с.
8. Өзбекулы С. Абай жәнеадамқұқы. – Алматы: «Жетіжарғы», 1995. – 112 б.
9. Узбекулы С. Абай о некоторых принципах правового государства //Юридическая газета. – 1995, март - 15. – С.5.
10. Кунанбаев Абай. Избранное. /под общ. ред. Л. Соболева; с предисл. М. Ауэзова; пер. с каз. – М.: Худ. Лит., 1945. – 315 с.
11. Геляхов А.С.Механизмы обеспечения защиты прав и свобод человека в субъектах Российской Федерации //Материалы всероссийского совещания (Москва, 24 декабря 2002 г.). – М.: Международные отношения, 2004. – С. 323-331.
12. Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации /сост.: Чиркин Э.А.; отв. ред.: Нерсисянц В.С. – М.: Юрид. лит., 1990. – 320 с.
13. Нурумов Д.И. Становление и развитие международной системы защиты прав человека: автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2000. –25 с.
14. Ключников Ю.В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, ноттах и декларациях. От империалистической войны до снятия блокады с Советской России. – М.: Издательство Литиздата НКВД, 1926.Ч.II. – 464 с.
15. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / пер. с фр. В.А. Туманова. – М.:Международныеотношения, 2009. – 456 с.
16. Hazard J.N. Setting Disputes in Soviet Society. The formative era of legal institutions. – New York: Columbia University Press, 1960. – 534 p.
17. Chambre M., Wronski H., Lasserl G. Les cooperatives de consommation en USSR. – 1969. – 234 p.
18. Koudriavtzev V., Krutogolov M., Toumanov V. Introduction au droit soviétique. – М., 1987.– 420 p.
19. Лукашева Е.А. Социалистическое право и личность (Серия «Конституция СССР. Личность и право»). – М.: Наука, 1987. – 155 с.
20. Сабикенов С.Н. Еще раз о правах человека. Конституционные права и свободы граждан Республики Казахстан: состояние и перспективы // Мир закона. – 2006. – № 4. – С. 1-5.
21. Неказаков В.Я. Конституционно-ценностное измерение прав и свобод человека и гражданина // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2013. – № 3. – С. 187-191.
22. Права человека: учебник для вузов /отв. ред. чл.-корр. РАН, д.ю.н., профессор Е.А. Лукашева. – М.: Издательство НОРМА, 2003. – 573 с.
23. Конституция в XXI веке: сравнительно-правовое исследование /отв. ред. В.Е. Чиркин. – М.: Норма: ИНФРА М, 2011. – 656 с.
24. Абашидзе А.Х., Гольтяев А.О. Универсальные механизмы защиты прав человека. – М: ЮНИТИ-ДАНА, 2013. – 135 с.
25. Айдарбаев С.Ж. Статус национальных меньшинств в Казахстане по международному и внутригосударственному праву. – Алматы: Қазақуниверситеті, 2006. – 216 с.

ДОСЫМБЕКОВА МАРИЯМ СУЛТАНОВНА,

к.ю.н., доцент,
кафедра международного права,
факультет Международных отношений,
КазНУ им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан,
E-mail: m.sultanovna.777@mail.ru

ТОКТЫБЕКОВ ТЕМИР АБИКЕНОВИЧ,

к.ю.н., доцент,
кафедра Юриспруденции и Международного права,
Гуманитарно-юридический факультет,
университет Туран,
Алматы, Казахстан,
E-mail: t.toktybekov@turana-edu.kz

ВОПРОСЫ АДМИНИСТРАТИВНОЙ РЕФОРМЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ НОВОЙ МОДЕЛИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Түйін. Мақалада ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл уақыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы аясында мемлекеттік басқарудың жаңа моделін қалыптастырудың негізгі мәселелері қарастырылады. Мемлекеттік басқарудың тұжырымдамаларын, заңдары мен модельдерін, әкімшілік реформалар тәжірибесін талдау негізінде аппарат ұғымдар аппараты және Мемлекеттік басқарудың жаңа моделін қалыптастырудың негізгі тәсілдері нақтыланады.

Түйінді сөздер: тұжырымдама, модернизация (жаңғырту), әкімшілік реформа, қалыптастыру тәсілдері, мемлекеттік басқару моделі.

Резюме. В статье рассматриваются основные вопросы формирования новой модели государственного управления в свете послания Президента РК К. Токаева народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий» от 1 сентября 2020 г. На основе анализа концепций, законодательства и моделей государственного управления, опыта административных реформ уточняются понятийный аппарат и основные подходы к формированию новой модели государственного управления.

Ключевые слова: концепция, модернизация, административная реформа, подходы к формированию, модель государственного управления.

Summary. The article examines the main issues of the formation of a new model of public administration in the light of the message from the President of the Republic of Kazakhstan K. Tokayev to the people of Kazakhstan "Kazakhstan in a new reality: time for action" dated 1st September, 2020. Based on the analysis of concepts, legislation and models of public administration, the experience of administrative reforms, the conceptual apparatus and main approaches to the formation of a new model of public administration are clarified.

Key words: concept, modernization, administrative reform, approaches to formation, model of public administration.

Прошедшая в этом году в стране пандемия коронавируса по существу обнажила все недостатки действующей концепции и модели государственного управления, особенно в чрезвычайных условиях. В частности, в первые месяцы пандемии органы исполнительной власти в центре и на местах оказались неподготовленными для работы в новых условиях, а население - без необходимых лекарственных препаратов, в регионах оказались неподготовленными многие медицинские учреждения, ощущалась острая нехватка врачей, медицинских средств и оборудо-

ования, проблемы были даже с обеспечением населения простыми санитарно-гигиеническими масками. В результате уровень доверия общества к государственному аппарату страны и системе государственного управления оказался ныне самым низким со дня приобретения государственной независимости страны.

В Послании Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий» от 1 сентября 2020 года было указано о необходимости формирования новой модели госу-

дарственного управления на основе проведения административной реформы.

В стране создается Высший президентский совет по реформам, а также Агентство по стратегическому планированию и реформам с прямым подчинением Президенту.

Президент РК указал, что реформу государственного управления ныне следует проводить системно, ее задачей является изменение подходов к строительству новой системы государственного управления, к кадровой политике, системе принятия решений и ответственности за их выполнение[1].

Как показывает анализ, что основными вопросами административных реформ последних десятилетий в мире являлись, первое, - это изменение отношений между государством и гражданами, а второе - это изменение модели государственного управления с целью совершенствования технологии реализации функции и задач государства, а также его органов управления на основе разработанной концепции.

Отметим, со дня приобретения государственного суверенитета в нашей стране было проведено пять административных реформ: в 1991 – 1995, 1996 – 2000, 2000 – 2010, 2010 – 2015 годах. А последняя реформа государственного управления была начата в 2015 году в целях реализации Плана нации – 100 конкретных шагов, то есть пяти институциональных реформ Главы государства-Елбасы Н.А. Назарбаева от 6 мая 2015 года.

Однако, как показывают исследования Фонда Первого Президента-Елбасы, за годы независимости государственные органы подвергались реорганизациям более 500 раз. Каждая из них обходилась государственному бюджету примерно в 160 млн. тенге. Фонд также отмечает, что ни одна из них не оказалась эффективной. Фонд подчеркивает, что выводы предсказуемы: наступил этап, когда развитие госаппарата за счет увеличения его масштабов и усложнения функций подошло к критическому рубежу, как по финансовым, так и по управленческим причинам. Денег уже нет, и цена ошибок будет высокой, и теперь самое время вовлечь общество в решение накопившихся проблем [2].

Как показывает анализ подготовки и проведения административных реформ в развитых зарубежных странах, эта деятельность требует серьезной подготовки: от подбора специалистов-ученых, научного анализа основных институтов, уточнения многих определений - до разработки концепции новой модели государственного правления, разработки механизмов ее реализации, а также расчетов предполагаемых социальных, экологических и иных результатов.

Российский ученый Байгузин Р.Н. отмечает следующий типичный мировой опыт подготовки и проведения административных реформ в

странах с развитой демократией:

1. обнародование планируемых преобразований, обсуждение и одобрение их основной массой граждан страны;

2. планирование содержания, как самих реформ, так и этапов их проведения;

3. подкрепление планируемых реформ глубоко обоснованной правовой базой;

4. всестороннее разъяснение смысла реформ народу;

5. мониторинг реакции населения на проведение реформ;

6. минимизация экономических, социальных, моральных издержек и потерь в ходе проведения реформ, оптимизация реформ [3].

По мнениям экспертов Всемирного банка, в процессе административных реформ в основном решались такие задачи, как: стремление сократить государственные расходы, повысить эффективность принятия политических решений и их последующей реализации, укрепить имидж государственной службы, совершенствовать предоставление государственных услуг и укреплять доверие к правительству со стороны граждан и частного сектора.

Ученые Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации отмечают, что ключевыми областями административных реформ в разных странах мира были: роль государства в обществе; структура и функции органов государственного управления; повышение эффективности и результативности деятельности государственного аппарата; управление государственной службой; реформа финансового управления; подотчетность и прозрачность государственного аппарата.

Как показывает анализ, эффективные административные реформы в мире проводятся с учетом местных и отечественных факторов: политические, экономические и другие задачи страны, а также возможности страны: демографические, ресурсные и интеллектуальные (научные) и другие.

Однако, сегодня среди ученых, политиков и чиновников нашей страны нет даже единства в определении и знании многих понятий, например: «модернизация», «реформа» и другие. Во-вторых, полагаем, что новая модель государственного управления требует разработки или выбора новой концепции государственного управления, а в-третьих, - новая модель государственного управления требует также, особенно в регионах, демократических механизмов реализации. Поэтому ограничимся обсуждением этих вопросов.

Понятие «модернизировать» (франц.) означает - «делать современным, изменять соответственно требованиям современности, вводя различные усовершенствования».

Н. Варламова, в этой связи уточняет, что под модернизацией понимают изменение чего-либо устаревшего с целью приспособления его к современным требованиям, часто посредством применения новых методов и технологий, обновления оборудования [4].

Слово реформа (лат.) – означает «существенное переустройство государственной и общественной жизни». В научной литературе В. Балытников, В. Иванов уточняют, что понятие «реформа» предполагает кардинальный пересмотр или даже смену действующей конституционной модели. В то время как «модернизация» означает ее совершенствование через развитие позитивных элементов и минимизацию негативных [5].

Исследование мирового опыта подготовки и проведения реформы государственного управления показывает, что административная реформа - это важное политико-правовое явление, как правило, проводимое, как правило, один раз в 15-20 лет, после больших кризисов и для перевода развития страны на новый виток.

Слово реформа (лат.) – означает «существенное переустройство системы государственной и общественной жизни».

В итоге, рассматривая соотношение понятий «модернизация» и «реформа», полагаем, что если «модернизация» предусматривает совершенствование лишь сторон или частей государственного управления, то «реформа» предусматривает системный подход к совершенствованию: обновление всей модели государственного управления, включая его принципы, функции, формы и методы деятельности государственных органов.

Как показывает наш анализ, что основными вопросами административных реформ последних десятилетий в мире являлись, первое, -это изменение отношений между государством и обществом, а также - между государством и гражданами, а второе - это изменение модели государственного управления на основе разработанной концепции с целью совершенствования функций и задач государства, технологии реализации новой модели управления.

Все административные реформы, проводившиеся в нашей стране со дня приобретения государственного суверенитета, преследовали в целом одни цели - это повышение эффективности государственного управления и профессионализация государственных служащих. Однако формы и методами решения этих задач были разными и несовершенные, а поэтому результаты реформ были незначительные для общества.

По нашему мнению, административную реформу следует рассматривать как системное организационно-правовое обновление законодательства и институтов исполнительной власти для формирования новой модели государственного управления, нацеленной на эффектив-

ное решение текущих и стратегических задач социально-экономического развития страны, обеспечение национальной безопасности и повышение конкурентного потенциала страны.

Новую административную реформу в нашей стране, проводимую по указанию Главы государства К.К. Токаева следует рассматривать как изменение концепции государственного управления и совокупности нормативно-правовых актов и институтов государственного управления организационных мероприятий с целью перевода системы государственно-управленческих отношений на всех административно-территориальных уровнях управления из одного качественного состояния в более высокое и эффективное.

Отметим, что ныне государственное управление в Казахстане реализуется на основе двух концепции:

1) Концепция экономического восприятия государственного управления, внедренная в 90-х годах прошлого века Всемирным банком практически во всех постсоветских странах,

2) Концепция нового государственного управления, поэтапно реализуемая в стране под влиянием иностранных инвесторов, а ныне - Плана нации «100 конкретных шагов» [6].

В частности, именно при внедрении в нашей стране на заре государственной независимости Казахстана 10 рекомендаций Вашингтонского консенсуса [7].

Всемирным банком была рекомендована также новая Концепция экономического восприятия государственного управления, на основе которой наука и специальность «Государственное управление» были переведены из категории «юридической» в категорию «экономическую». С этого времени научные исследования и подготовка специалистов в ВУЗах по специальности «Государственное и местное управление» стали осуществляться в нашей стране, как на всем постсоветском пространстве, на экономических факультетах, хотя в СССР, а ныне в европейских и других развитых странах - специальность «государственное управление» находится на юридических факультетах.

По нашему мнению, для перевода «государственного управления», как науки и специальности из категории «экономической» в категорию «юридическую» имеется ряд оснований.

В частности, положения ст.1 Конституции Республики Казахстан утверждают, что государство - это демократический, правовой и социальный институт общества.

Немецкий философ И. Кант в своих научных трудах также утверждал, что «Государство есть чисто юридическое учреждение, оно необходимо для твердости права и в этом его основное значение» [8].

Миссия государственного управления, как

института государства - это осуществление регулирования и обеспечения порядка в общественных отношениях в стране на основе политико-правовых средств.

Концепция нового государственного управления также реализовывалась в нашей стране с середины 90-х годов прошлого века, а особенно ее положения активно начались внедряться в систему государственного управления в последнее десятилетие.

Основная задача данной концепции - это поэтапное внедрение в государственно-управленческую деятельность форм и методов менеджмента.

Данная концепция была разработана в начале 90-х годов прошлого века в США и Великобритании, как средство решения проблем бюджетного дефицита в стране путем максимального сокращения неэффективных бюджетных расходов государства.

Основной новацией в концепции является видение государства, как публичную корпорацию в обществе, то есть не только как политико-правового института общества, которая ранее функционировала в обществе в монопольном и закрытом режиме.

Согласно этой концепции, население рассматривается, как ассоциация налогоплательщиков и потребителей государственных услуг, целесообразно перевод многих государственных учреждений в категорию ТОО или АО, то есть в категорию субъектов рыночных отношений, где культивируется капитал.

Полагаем, новая модель государственного управления в рамках новой административной реформы должна формироваться в нашей стране на основе Концепции качественного управления (good governance), разработанной и рекомендованной ООН, которая объединяет механизмы, процессы и институты, через которые граждане и их группы выражают свои интересы, реализуют свои законные права, выполняют обязанности и балансируют между различиями» [9].

Полагаем, что в рамках новой модели государственного управления, разработанной на основе Концепции качественного управления, один из основных вопросов административной реформы - восстановления юридического статуса науки и специальности «государственное

управление», получит свое справедливое положительное решение.

Важным в процессе формирования новой модели государственного управления остается вопрос определения эффективных механизмов ее реализации. Отметим, что в ныне действующей «рыночной модели» государственного управления механизмы ее реализации отличались крайней замкнутостью от общественности и авторитарностью, то есть принятием актов управления только единолично первым руководителем органа государственного управления.

Поэтому, по нашему мнению, при формировании новой социально эффективной модели государственного управления целесообразно предусмотреть в ней следующие демократические механизмы реализации:

1. Реализация новой модели государственного управления в регионах под руководством и контролем таких региональных институтов представительной демократии и местного самоуправления, как маслихаты,

2. Организация выборов руководителей местных органов государственного управления (акимов, руководителей управлений, отделов) на сессиях маслихатов, как местных органов представительной демократии и самоуправления,

3. Делегирование ряда функций центральных органов государственного управления региональным органам местного самоуправления (по опыту Польши и др. стран),

4. Целесообразно (по опыту развитых стран) принятие законов об административно-территориальных единицах (сельском округе, районе, городе, районе в городе, области, городе республиканского значения), а на их основе - принятие маслихатами Уставов соответствующих административно-территориальных единиц, как средства рационализации государственного управления и местного самоуправления.

Реформа государственного управления, а также создание его новой модели в нашей стране - процесс многогранный, требующий знаний наук государственного управления, административного права, муниципального права и других научных знаний, учета положительного опыта передовых зарубежных государств, а главное - привлечение специалистов по разным отраслям государственного управления из числа общественности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. «Казахстан в новой реальности: время действий» от 1 сентября 2020 г. - https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana -1-sentyabrya-2020-g
2. Реформа государства: попытка пятьсот один -<http://www.exclusive.kz/expertiza/politika/119149/>
3. Административные реформы в России: история и современность/Под общей ред. Р.Н. Байгузина. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006, С.62

4. Варламова Н. Конституционная модернизация: игра в термины, игра в реформу или игра с огнем // Конституционное право: восточноевропейское право. - 2000. - № 2, С.122
5. Балытников В., Иванов В. Конституционная модернизация: обновляя – сохранять, сохраняя - обновлять // Конституционное право: восточноевропейское право. -2000, № 2, С.116
6. Токтыбеков А.А. Новые подходы к профессионализации государственных служащих //Мәслихат және әкімдік-маслихат и акимат, 2016, №1, С.25
7. Сергеев А. Вашингтонский консенсус» в России // <https://intuiciy.livejournal.com/753231.html>
8. Кант И. Трактаты и письма. - М.:Наука, 1980, С.168
9. См.: What is good governance? // UNESCAP [Электронный ресурс]. URL: <http://www.unescap.org/pdd/prs/ProjectActivities/Ongoing/gg/governance.asp>.

УДК: 32.323.2

ЕРГОБЕК ШЫНГЫС КУЛБЕКУЛЫ,кандидат юридических наук, ассоциированный профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби**АЛТАЕВА КАМИЛЯ ЖАКИПБЕКОВНА,**доктор PhD, ассоциированный профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИИ СЛЫШАЩЕГО ГОСУДАРСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасында халық үніне құлақ асушы мемлекет тұжырымдамасын жүзеге асырылуы мәселелеріне арналған. Халық үніне құлақ асушы мемлекет белгілері мен түсінігіне тиянақты сараптама жасалды. Сондай-ақ халық үніне құлақ асушы мемлекет қағидаларын жүзеге асыру мәселелеріне жіті назар аударылады. Жоғарыда көрсетілген тұжырымдаманы жүзеге асыруда Президент өкілеттігі мен қызметінің ерекшеліктері қарастырылды.

Түйін сөздер: халық үніне құлақ асатын мемлекет, Парламент, Президент, азаматтық қоғам.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы реализации концепции слышащего государства в Республике Казахстан. Проведен подробный анализ понятия и признаков слышащего государства. Также важное место уделено механизмам реализации принципов слышащего государства. Детально рассмотрены вопросы функции и полномочии Президента в реализации вышеназванной концепции.

Ключевые слова: слышащее государство, Парламент, Президент, гражданское общество.

Abstract: the article deals with the implementation of the concept of a listening state in the Republic of Kazakhstan. A detailed analysis of the concept and features of the listening state is carried out. An important place is also given to mechanisms for implementing the principles of the listening state. The issues of the functions and powers of the President in the implementation of the above-mentioned concept are considered in detail.

Keywords: listening state, Parliament, President, civil society.

Введение

В своем первом послании народу Казахстана Президент Касым-Жомарт Кемелевич Токаев обозначил в качестве одного из главных приоритетов страны построение «слышащего государства». Что вложил глава государства в это понятие, осталось тайной, что и породило разночтение в экспертном сообществе. Мировые аналоги данного понятия ассоциируются зачастую с социальной функцией государства и укреплением взаимосвязи между гражданином и государством. Оно может быть ассоциировано с рядом концепции, которые предопределили развитие США и страны Западной Европы. Ценностная ориентация государства изначально была определена в Конституции Республики Казахстан, где человек является важнейшей ценностью государства. В ходе данного исследования мы попытались выяснить понятие слышащего государства и проблемы его формирования в Республике Казахстан.

Основная часть

Понятие слышащего государства. В послании Главы государства определен основной контур слышащего государства как концепции государства, которое оперативно и эффективно

реагирует на все конструктивные запросы граждан. Только путем постоянного диалога власти и общества можно построить гармоничное государство, встроенное в контекст современной геополитики. Лейтмотив послания был задан самим названием: вопрос конструктивного диалога между обществом и государством стоял неотступно уже на протяжении ряда лет. Однако как не удивительно это не звучит, казалось бы прагматичная и простая конструкция поставленной задачи не получила окончательного оформления.

При этом следуя логике теории государства можно отметить что поклонники «слышащего государства» относятся к органической теории возникновения государства. Слух это одно из пяти важнейших органов чувств. И если продолжить рассуждение в данном направлении логический напрашивается вопрос, а что до этого государство было не слышащим? Если да, то в чем проблема в центральной нервной системе, либо в ухе. Так какой же орган следует подразумевать под слуховым органом. Скорее всего, критерий определения гласа, глаза народа и соответственно слуховую функцию можно возложить на Парламент [1] и Маслихаты, хотя умение эффективно реагировать на нужды населения это, прежде

всего функция, связанная с местными исполнительными органами. То есть понимание логики необходимых изменений следует из необходимости формирования не просто функции представительской, но необходимости подотчетности местной власти перед населением. Таким образом, Президент страны обозначил не просто дальнейший вектор развития страны, но вместе с тем обозначил проблемы развития представительской демократии в стране [2].

В целом, конечно, необходимо отметить, что запрос на политические и социальные реформы со стороны общества вырос очень сильно. И причина здесь скорее кроется в том, что общество перестало понимать государство, а отсутствие диалога направленного на формирование положительного имиджа государства необходимо восстанавливать [3].

Несмотря на неопределенность, связанную с разграничением понятия слышащего государства, исходя из содержания самого послания и заявления главы государства, можно постараться вывести характерные черты, ассоциирующиеся с данным феноменом в Казахстане.

1) Содержание послания Президента дает собственно понимание слышащего государства как диалоговой площадки [4]. Для реализации данной функции Послание предлагает укрепление гражданского общества и вовлечение его в обсуждение наиболее актуальных задач государства. При этом особый упор делается на создание Национального Совета общественного доверия, который будет рассмотрен более детально далее. Однако естественно, как и в любом другом документе, представляющий интерес четкого определения гражданского общества не дано.

2) Несколько туманное определение элементам гражданского общества дается в рамках задачи построения партийной системы [4]. Так Президент подчеркивает необходимость сотрудничества «другими политическими партиями и движениями, проводящими конструктивную политику на благо общества». Данное определение носит весьма рамочный и неопределенный характер. При этом не очень понятно, какие партии можно было бы отнести к категории конструктивных сил в обществе. При этом особенная роль уделяется Парламенту как будущей диалоговой площадке, что скорее выглядит как признание бессилия действующего условно многопартийного Парламента [5]. Конечно, Президент делает очень важный реверанс в сторону партий большинства Нур-Отан. Делая реверанс в пользу ведущей политической силы Касымжомарт Токаев дает понять, что необходимо усиливать политическую конкуренцию и политический плюрализм в стране. Таким образом, он не просто указывает на существующие проблемы партийного строительства и демократизации

общества, он пытается позиционировать себя вне партийных блоков, как человека неаффилированного ни с одной из партий. Более того подчеркивание руководства ведущей политической силой страны Первым Президентом дает некий карт-бланш действующему Президенту.

Таким образом, уже в рамках решения первой задачи Президент обозначил свою позицию как лидера, который планирует оставаться вне системы политической борьбы и как арбитра призванного обеспечить равные возможности в создании новой политической среды.

3) Создание эффективной обратной связи с населением [4]. Здесь Президент проявил себя как сторонник сервизоориентированного государства. Основной посыл блока исходит из того что отныне государство и государственные органы перестают быть центрами управления а трансформируются в центры обслуживания. Четко проявляется антитезис к крылатой фразе брошенной Президентом Кеннеди: «Не спрашивай, что твоя родина может сделать для тебя, спроси, что ты можешь сделать для нее», которая в современной казахстанской трактовке звучит «Помоги определить, чем твоя родина может помочь тебе». Определение критерия эффективности местных и центральных органов власти на основе обратной связи с населением является одним из ключевых факторов изменения философии власти [6]. Здесь впервые Президент обращает внимания на антипод «слышащего государства». Это «глухота» и закрытость чиновников. При этом комплексная система реформ предполагает создание в стране управленцев нового поколения и оптимизацию государственных органов. При этом естественно Президент оставляет за собой последнее слово. Он создает специальный орган, который будет заниматься мониторингом государственной службы. Об этом же он сказал в ходе выступления на церемонии вручения государственных наград, где отметил:

«Мы поставили для себя задачу построить слышащее государство.

Современные модели государственного строительства уже дистанцировались от концепции элитарности, исключительности власти.

Каждый чиновник должен помнить: мы часть народа, работаем для народа и среди народа!

Слышащее государство – это отсутствие бюрократии в ее худшем проявлении и прозрачность всех процедур на основе цифровизации.

Нужно привлечь новую волну управленцев в систему государственной власти.

Первый шаг сделан – формируется Президентский молодежный кадровый резерв. Молодые профессионалы будут направлены на ответственные участки системы госуправления.

В слышащем государстве каждый гражданин должен чувствовать себя в безопасности и за-

щищенным от любых проявлений самодурства и некомпетентности со стороны чиновников. От таких чиновников мы будем решительно избавляться.

Правоохранительную и судебную системы ожидает серьезная трансформация.

Полиция постепенно переходит на сервисную модель работы. Суд станет полноценным институтом обеспечения справедливости в обществе.

В слышащем государстве местная власть оценивается местными жителями, а ключевые решения принимаются с их одобрения.

Продолжатся политические реформы, направленные на повышение роли гражданского общества.

Начал работать Национальный совет общественного доверия, совершенствуется законодательство в части защиты прав наших граждан» [7].

Изменение критериев оценки власти посредством общественного анализа является важным фактором становления и развития института государственного управления. Концептуальный подход, исключая элитарность в вопросах обслуживания населения, является одним из определяющих факторов

4) Совершенствование законодательства о митингах [4]. Культура протестов в Центрально-Азиатском и Кавказском регионах оставляет желать лучшего. В отсутствие или низкой эффективности механизмов государственного регулирования развитие культуры протеста в большей степени призвано обеспечить устойчивость государства. Совершенствование законодательства в данной области призвано обеспечить рациональное понимание нужд общества.

5) Укрепление общественного согласия [4] остается традиционно важным пунктом во всех Посланиях народу Казахстана. Президент придает особое значение именно мониторингу и принятию превентивных мер направленных на дестабилизацию общества. Особое значение при этом имеют свободы гарантированные государством, как-то свобода вероисповедания, свобода самовыражения [8]. Концептуально новый подход к формированию и развитию гражданского общества призван укрепить единство нации [9]. Как и во всех посланиях, гражданская идентичность перекликается с национальной идентичностью, сочетая идею национального единства с необходимостью развития государственного языка.

Исходя из вышесказанного, можно обобщенно сформировать понятие слышащего государства как сервисоориентированного государства основанного на принципах справедливой политической конкуренции, свободе самовыражения, подотчетности населению и национального единства с сильным Президентским властным центром. Данное определение исходит из принципа сильной президентской власти, и не может не исходить из него. Это и является ключевым

элементом реализации поставленных задач. Особенностью евразийской системы политического строительства является ее безусловная опора на сильную центральную власть. Только первое лицо со всей полнотой властью может обеспечить эффективное развитие политической системы страны. Хотелось бы особо отметить, что в самом послании говоря о развитии ветвей власти, Президент не затрагивает вопроса пересмотра полномочий Главы государства.

Роль национального совета общественного доверия в реализации концепции слышащего государства. Создание национального совета общественного доверия открыла новую веху в диалоге между обществом и государством. Был очевиден кризис традиционных представительских институтов как Парламент Республики Казахстан и местные маслихаты. Глубокий кризис во властных структурах показал необходимость принятия эффективных мер по укреплению доверия и легитимности власти [10]. А если учесть что последние выборы сопровождались высокой активностью населения и протестными настроениями, то единственным выходом из создавшегося положения была активизация диалога между государством и обществом.

При наличии фундаментальных основ для создания подобного органа совершенно не понятны конституционно-правовые основы формирования Совета, которые позволяют говорить о слабости данной конструкции. Так деятельность совета регламентируется «Положением» [11] что не до конца определяет его статус в иерархии нормативно-правовых актов. Хотя положение и утверждено Указом Президента [11] – сам статус говорит о неопределенности подхода к данному органу. В соответствии с Законом Республики Казахстан «положение - нормативный правовой акт, определяющий статус и полномочия какого-либо государственного органа» [12]. При этом государственный орган реализует некие властно-распорядительные функции, и можно ли отнести к данной категории задач консультативные функции механизм реализации, которые не прописаны ни в одном нормативном акте, вызывают определенные сомнения. Единственным гарантирующим реализацию решений Совета механизмом является Президент Республики Казахстан, который, однако, может принимать или не принимать во внимание рекомендации совета.

Большие вопросы вызывает порядок назначения членов Национального совета. Они назначаются Указом Президента с учетом нескольких критериев:

«Состав Национального совета формируется из числа известных государственных и общественных деятелей, представителей политических партий, неправительственного сектора.

Руководитель Администрации Президента Республики Казахстан, Уполномоченный по

правам человека в Республике Казахстан, Уполномоченный по правам ребенка в Республике Казахстан, Уполномоченный по защите прав предпринимателей Казахстана входят в состав Национального совета по должности.

По решению Председателя в Национальный совет могут быть включены представители общественных советов республиканского и местного уровней, а также иные лица» [11]. Если политическими партиями все более или менее ясно (хотя и здесь есть вопросы) кого конкретно можно отнести к категории известных государственных и общественных деятелей и представителям неправительственного сектора является весьма туманной. Если обратить внимание на первый состав Совета, то можно заметить, что политические партии представлены только несколькими партиями. При этом среди членов совета преобладают лица без четкой политической аффилиации, как-то правозащитники, журналисты, эксперты в различных областях общественной жизни. При этом насколько они известны и легитимны, представлять общество остается открытым.

Интересна попытка вовлечение в деятельность Совета известного предпринимателя Сейсембаева Маргулана, который согласился стать членом совета только при соблюдении требования по освобождению «политических заключенных» и ряда других. Требования были не выполнены и членства не состоялось.

При этом интересен тот факт, что в состав совета входят руководитель Администрации Президента и омбудсмены, что скорее говорит о правозащитной конструкции совета и попытке отмежеваться от Правительства. Это тем более интересно с учетом того что предыдущие советы подобного содержания формировались скорее на уровне отдельных министерств чем даже на уровне Правительства. Таким образом, Президент не просто дистанцируется от традиционных институтов власти, но пытается создать новый Центр креативных политических и экономических реформ, который призван генерировать идеи дальнейшего государственного строительства.

Однако орган, созданный по инициативе Главы государства, все же в своей деятельности связан с ним и только с ним. То есть отсутствие институциональной основы, четких критериев отбора кандидатов, порядок назначения скорее говорит о слабости этого органа. Воля руководителя государства в этих обстоятельствах является единственным источником регламентации деятельности и состава Национального Совета общественного доверия.

Состав Совета говорит о стремлении сбалансировать интересы различных социальных групп. Так вместе с включением таких традиционных игроков политического поля как Ассамблея народа Казахстана, в состав совета включен Мукибек Ауыт, который призван представлять интересы «соотечественников» прибывших из-за

рубежа, национальный фронт представлен депутатом Мажилиса Парламента Республики Казахстан Бекболатом Тлеуханом.

Весьма интересен состав экспертного сообщества. Здесь можно найти и активистов экологов и известных аналитиков, политологов, социологов, экономистов. Это люди известные своей активной гражданской позицией. Конечно, возникает вопрос, почему они, а не другие и вряд ли можно получить вразумительный ответ на этот вопрос. Причины, по крайней мере, с формальной точки зрения могут быть известны только Главе государства, который утвердил этот состав своим Указом.

Понятно, что ожидания от деятельности совета очень высокие, так в соответствии с «Положением» к основным задачам Совета отнесены:

- «проведение общественной экспертизы проектов концепций, государственных программ и нормативных правовых актов;

- рассмотрение значимых стратегических проблем с учетом мнения общественности и гражданского общества;

- обеспечение конструктивного диалога между представителями общественности, политических партий, неправительственного сектора и государственных органов;

- осуществление иной деятельности в рамках своей компетенции, не противоречащей законодательству Республики Казахстан».

Но опять же существуют пробелы, что подразумевать под словами общественность, гражданское общество? Какой смысл пытались вложить авторы в данные значительные, но туманные формулировки? При каких условиях диалог и обсуждение можно считать состоявшимся?

Как бы там ни было нужно отметить, что это шаг вперед. Создание альтернативного аналитического центра, откуда Президент может черпать информацию и идеи для дальнейшего развития, безусловно, является актуальным.

Роль и значение института президентства в формировании слышащего государства.

Одним из интересных на наш взгляд проблем является определение роли Президента в формировании слышащего государства. Безусловно, в соответствии с действующей Конституцией Президент Республики Казахстан является высшим должностным лицом, который определяет основной вектор развития внутренней и внешней политики государства. Центральная роль Президента в формировании государственной политики является специфической особенностью Казахстана. Недаром сам посыл о формировании «слышащего государства» был освящен в Послании Президента, что опять же говорит о слабости институтов представительной демократии в государстве.

Нужно признать, что в условиях сформированного в стране института Президентства не один другой орган, кроме Президента, не обладает достаточными полномочиями и возможностями для полноценной реализации принци-

пов трансформации политической системы и политического режима. Интересна сама постановка задачи Президентом, который не предусматривает активного действия со стороны законодательной ветви власти. Логика трансформации предусматривает ментальное изменение в бюрократии как одного из основных центров принятия тех или иных решений.

Более того роль Президента определяется его отношением к главному мозговому центру задуманных реформ в лице Национального Совета общественного доверия который как отмечалось выше формируется самим Президентом. И единственный рычаг, на который сам совет и его члены могут повлиять, и есть Президент.

При этом Президент, безусловно, обладает достаточными полномочиями для реализации поставленных задач. Однако хотелось бы отме-

тить, что механизм принятия решений одним человеком, пусть даже окруженного лучшими советниками создает некую уязвимость.

Заключение

В целом можно констатировать что внедрение и расширение принципов «слушающего государства» будут способствовать модернизации общества, либерализации политического режима. Однако для полноценного ведения общественного диалога необходимо институциональное укрепление институтов, как гражданского общества, так и представительной демократии. Становление и развитие институтов «слушающего государства» не должны зависеть от воли отдельного человека, а должны гарантироваться конституционным строем Республики Казахстан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Едил Оспан. Делиберативная демократия как основа концепции «Слушающего государства», Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет. Халықаралық ғылыми-талдау журналы// <https://repository.ara.kz/bitstream/handle/123456789/34/%d0%a1%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%8c%d1%8f%20%d0%95%d0%9e%d1%81%d0%bf%d0%b0%d0%bd.pdf?sequence=3&isAllowed=y>
2. Kazantsev, Andrey A. "Social Capital and Development of Civil Society in Central Asia: A Path Dependency Perspective." In *Civil Society and Politics in Central Asia*, edited by Ziegler Charles E., 21-56. Lexington, Kentucky: University Press of Kentucky, 2015. Accessed October 11, 2020. doi:10.2307/j.ctt12880hp.4.
3. Hanks, Reuel R. "Islamization and Civil Society in Central Asia: Religion as Substrate in Conflict Management and Social Stability." In *Civil Society and Politics in Central Asia*, edited by Ziegler Charles E., 59-80. Lexington, Kentucky: University Press of Kentucky, 2015. Accessed October 11, 2020. doi:10.2307/j.ctt12880hp.5.
4. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана: КОНСТРУКТИВНЫЙ ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДИАЛОГ – ОСНОВА СТАБИЛЬНОСТИ И ПРОЦВЕТАНИЯ КАЗАХСТАНА// https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana
5. Казахстан. Токаев. Перегрузка. Аналитический доклад.//Казахстанский Совет по международным отношениям// Нур-Султан, 2020 – 41 стр.// <https://caa-network.org/wp-content/uploads/2020/01/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%BA%D0%B0-1.pdf>
6. Cooper, Jay. "The Real Work: Sustaining NGO Growth in Central Asia." In *Civil Society in Central Asia*, edited by Ruffin M. Holt and Waugh Daniel C., 214-32. Seattle; London: University of Washington Press, 1999. Accessed October 11, 2020. <http://www.jstor.org/stable/j.ctvcwn8m1.17>.
7. Глава государства принял участие в торжественной церемонии вручения государственных наград и премий// http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-torzhestvennoi-ceremonii-vrucheniya-gosudarstvennyh-nagrad-i-premii
8. Achilov, Dilshod. "Islamic Revival and Civil Society in Kazakhstan." In *Civil Society and Politics in Central Asia*, edited by Ziegler Charles E., 81-110. Lexington, Kentucky: University Press of Kentucky, 2015. Accessed October 11, 2020. doi:10.2307/j.ctt12880hp.6.
9. Laruelle, Marlene. "Negotiating Social Activism: National Minority Associations in Kazakhstan, or the Other Face of "Civil Society"." In *Civil Society and Politics in Central Asia*, edited by Ziegler Charles E., 111-34. Lexington, Kentucky: University Press of Kentucky, 2015. Accessed October 11, 2020. doi:10.2307/j.ctt12880hp.7.
10. Omelicheva, Mariya Y. "Western Perspectives on Democracy in Central Asia." In *Democracy in Central Asia: Competing Perspectives and Alternative Strategies*, 35-56. Lexington, Kentucky: University Press of Kentucky, 2015. Accessed October 11, 2020. doi:10.2307/j.ctt15hvxnx.6.
11. Об утверждении положения и состава Национального совета общественного доверия при Президенте Республики Казахстан Указ Президента Республики Казахстан от 17 июля 2019 года № 63.// доступ из Информационно-правовой системы нормативно-правовых актов РК «Әділет». Режим доступа <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U190000063U> свободный (дата обращения 11.10.2020 г.).
12. О правовых актах Закон Республики Казахстан от 6 апреля 2016 года № 480-V ЗРК.// доступ из Информационно-правовой системы нормативно-правовых актов РК «Әділет». Режим доступа <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480> свободный (дата обращения 11.10.2020 г.).

ЖУНИСОВ ЖАСУЛАН СЕЙТКАРИМОВИЧ,
аға оқытушы, халықаралық құқық магистрі,
Әл-Фараби атандағы Қазақ ұлттық университеті

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Түйін. Мақалада Еуразиялық экономикалық одақтың құрылу алғышарттары мен кезеңдері қарастырылады. Сонымен қатар мақалада Одаққа мүше мемлекеттер арасындағы жасалған келісім-дерталданған. Сонымен қатар Еуразиялық экономикалық одақтың басты органдарының құқықтық мәртебесі де талдаудан өткен.

Түйінді сөздер: Еуразиялық экономикалық одақ, Кеден одағы, Кеден кодексі, интеграция, қатысушылар.

Резюме. В статье рассматриваются предпосылки и этапы создания Евразийского экономического союза. Кроме того, в статье анализируются соглашения, заключенные между государствами-членами Союза. Также был проанализирован правовой статус главных органов Евразийского экономического союза.

Ключевые слова: Евразийский экономический союз, Таможенный союз, Таможенный кодекс, интеграция, участники.

Annotation. The article discusses the prerequisites and stages of the creation of the Eurasian economic Union. In addition, the article analyzes the agreements concluded between the member States of the Union. The legal status of the main bodies of the Eurasian economic Union was also analyzed.

Key words: Eurasian economic Union, Customs Union, Customs code, integration, participants.

Посткеңестік кеңістікте қандай да бір интеграциялық экономикалық одақ құру қажеттілігі Кеңестік социалистік республикалар одағы (КСРО) ыдырағаннан кейін пайда болды. КСРО болған кезде одақтас республикалардың экономикалары бір-біріне тәуелді болды. КСРО кезінде республикалардың шекаралары арқылы тауарлар мен адамдардың қозғалысында проблемалар болған жоқ. Бірақ КСРО ыдырағаннан кейін саяси егемендік пен шекарадағы қатаң кедендік бақылау сыртқы сауданың дамуына және экономикалық өсуге ықпал ететіндігі белгілі болды. Сонымен қатар, XX ғасырдың екінші жартысында Еуропалық Одақтың құрылуы осы көріністердің айқын көрінісіне айналды. Яғни, Еуропаның тәуелсіз мемлекеттері экономикалық интеграцияның қажеттілігін түсінді және жүйелі түрде соған бет бұрды.

1994 жылы Ресей Федерациясына жасаған алғашқы ресми сапарында Нұрсұлтан Назарбаев «Еуразиялық одақ» терминін қолданды: «Біздің елдеріміз арасындағы қатынастардың еріктілік пен тең құқықтылық қағидасы негізінде құрылған жаңа мемлекетаралық бірлестік негізінде сапалы жаңа деңгейге көшу қажет. Еуразиялық Одақ Тәуелсіз мемлекеттер достастығынан (ТМД) басқа қағидаларға негізделуі керек, өйткені жаңа бірлестіктің негізін екі негізгі міндетті шешуге арналған мемлекеттен үстем органдар құрауы тиіс: бірыңғай экономикалық кеңістікті қалыптастыру және біріккен қорғаныс саясатын қамтамасыз ету» [1].

Сондай-ақ маңызды факторлардың бірі 1995 жылы Дүниежүзілік сауда ұйымының (ДСҰ) құрылуы болды. Бұл оқиға таяудағы бірнеше жылда Еуразиялық интеграция туралы пікірталастардың ақпараттық күн тәртібін айқындап, ДСҰ-ға кіруді әрбір өзін құрметтейтін ұлттық экономиканың үлкен мақсаты ретінде белгіледі. Бұл мағынада жақын көршілермен өңірлік экономикалық интеграция ДСҰ-ға енуінің аралық кезеңі ретінде қарастырылды. Өйткені, ДСҰ-ға кіруге үміткер елдің белгілі бір заңнамалық базасы мен кедендік және экономикалық бақылаудың дамыған құралдары болуы міндетті болды. Тиісінше, Еуразиялық экономикалық интеграция мақсаттарының бірі ұлттық заңдар мен жоғарыда аталған құралдарды дамыту, оларды ДСҰ-ға кіру үшін қажетті деңгейге келтіру болды [1].

Еуразиялық экономикалық одақтың (ЕАЭО) пайда болуының себептері мен алғышарттарын, оның алдында тіршілік еткен интеграциялық бірлестіктер мен олардың ЕАЭО пайда болуына жасаған әсерін, бүгінгі күндегі ЕАЭО басты мақсаттары мен міндеттерін анықтау өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Сондықтан осы сауалдарға жауап беру керек. Ол үшін, ең алдымен, ЕАЭО-ның пайда болу алғышарттарынан бастайық.

Беларусь, Қазақстан, Ресей, Армения мен Қырғызста арасындағы ЕАЭО 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енген халықаралық интеграциялық экономикалық бірлестік және посткеңестік кеңістіктегі бес мемлекеттің экономикалық интеграциясының нысаны болып

табылады. ЕАЭО Кедендік одақ пен Еуразиялық экономикалық қауымдастықтың (ЕурАзЭК) базасында ынтымақтастықты одан әрі дамыту, экономиканы нығайту және әлемдік нарықта қатысушы елдердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында құрылды. Бұл интеграция тауарлардың өзара саудасында арнайы қорғау, демпингке қарсы және өтемақы шараларын қоспағанда, кедендік баждар мен экономикалық сипаттағы шектеулер қолданылмайтын Бірыңғай кеден аумағын құруды көздейді. ЕАЭО-ға қатысушы елдер үшінші елдермен сауда кезінде бірыңғай кедендік тарифтерді қолдану және басқа да реттеу шараларын қолдану жөнінде келісті.

ТМД кеңістігіндегі ынтымақтастық тәжірибесі көп жағдайда ЕурАзЭК, Кеден одағы және Бірыңғай экономикалық кеңістік шеңберінде әртүрлі форматты интеграциялық процестерді тереңдету үшін негіз болды. Интеграциялық бірлестік ретінде Достастықтың жалғасы ЕурАзЭК, сондай-ақ оның шеңберінде қалыптасқан Кедендік одақ, Бірыңғай экономикалық кеңістік және ЕАЭО болды [2, 101 б.].

ЕурАзЭК арқылы ЕАЭО-ға алып келген бірыңғай КСРО республикаларының аймақтық экономикалық интеграцияның түп-тамырына үңілетін болсақ, хронологияны сонау 1994-ші жылдан бастауымыз керек.

Еуразиялық интеграцияның алғашқы кезеңі, біздің ойымызша, 1994-2000 жылдар аралығы - бұл интеграциялық бірлестіктің қалыптасу кезеңі еді. Осы уақытта ынтымақтастықтың оңтайлы жолдарын іздеу жүріп, интеграцияның әлі де нысандарын емес, осы нысандарды әзірлеу мен енгізу жөніндегі өзара міндеттемелерді сипаттайтын аралық шарттар мен келісімдерге қол қойылып келді.

1994 жылы ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев Мәскеуде алғаш рет Еуразиялық одақ құру туралы ұсыныс жасады.

1995 жылдың 6 қаңтарында Ресей мен Белоруссия «Кеден одағын құру және ортақ нарықты қалыптастыру туралы» Келісімін жасасты, ал 20 қаңтарда осы Келісімге Қазақстан қосылды. Мұны қазіргі Еуразиялық экономикалық одақты құрудың бастапқы нүктесі деп санауға болады.

Осы Келісімнің мақсаты тараптар арасында экономикалық ынтымақтастық орнату, тауарлардың еркін алмасуын және адал бәсекелестікті қамтамасыз ету болды.

1996 жылдың 29 наурызында Ресей, Белоруссия, Қазақстан және Қырғызстан «Экономикалық және гуманитарлық салалардағы интеграцияны тереңдету туралы» Шартқа қол қойды. Шын мәнінде, бұл келісіммен елдер өздерінің интеграцияға деген ниеттерін жария және ресми түрде растады, бірақ әзірше тұжырымдаулар, механизмдер мен форматтарда нақтылық болмады.

1999 жылғы 26 ақпанда Кеден одағы және Біртұтас экономикалық кеңістік туралы шартқа

қол қойылды. Келісімнің тараптары Ресей, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және 2006 жылдан бастап Өзбекстан болды. Алайда, мұндай құрамда одақ бар-жоғы бір жарым жыл ғана жұмыс істеді. 2000 жылдардың басына дейін қатысушы елдерде қызметтің түрлі салаларында (әлеуметтік-мәдени, ғылыми) ынтымақтастық орнату процесі белсенді жүріп жатты.

Еуразиялық экономикалық интеграцияның келесі, екінші кезеңі 2000-2011 жылдарды қамтыды. Бұл кезең Бірыңғай экономикалық кеңістікті (БЭК) құру мәселесімен сипатталды. Бұл кезде бірыңғай кедендік кеңістік іске асырылғанына қарамастан, қатысушы елдердің басшылары неғұрлым терең, экономикалық интеграцияға ұмтылыс білдірді. Олардың ендігі мақсаты жай ғана «ортақ шекара» емес, «ортақ экономиканы» құру еді.

2000 жылдың 10 қазанында Ресей, Белоруссия, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан Еуразиялық экономикалық қауымдастық құру туралы Шартқа қол қойды, онда сол кездің өзінде мемлекеттік экономикалық реттеудің мемлекеттерден үстем элементтері бар еді. Мемлекеттерден үстемдігі бар алғашқы мемлекеттік орган - ЕурАзЭК Соты пайда болды. 2001 жылдың 30 мамырында бұл Шарт күшіне енеді. Осы сәттен бастап, жоғарыда аталған Кеден одағы өзінің қызметін тоқтатты, бірақ оның барлық ережелері мен қағидалары ЕурАзЭК-қа мұра болып қалды.

2003 жылдың 19 қыркүйек күнінде Ресей, Беларусь, Украина және Қазақстан Бірыңғай экономикалық кеңістік құру туралы Келісімге қол қойды. Осы сәттен бастап тауарлар, қызметтер, капитал және жұмыс күшінің (бүгінгі күні оны ЕАЭО-ның «төрт бостандығы» деп атайды) еркін қозғалысын қамтамасыз ететін бірыңғай экономикалық кеңістік құру мақсатында құқықтық негізді дайындау жұмыстары басталып кетті.

Кедендік одақтың құрылуындағы маңызды оқиғалар ЕурАзЭК мемлекет басшыларының екі бейресми саммиті болды. 2006 жылғы 16 тамызда өткен бейресми саммитте ЕурАзЭК мемлекет басшылары ЕурАзЭК аясында Кеден одағын құру туралы шешім қабылдады, соған сәйкес Қазақстан, Беларусь және Ресейге заңнамалық базаны дайындау тапсырылды.

Бір жылдан кейін, 2007 жылғы 6 қазанда, ЕурАзЭК саммитінде Кеден одағының құқықтық базасын құруға негіз болған құжаттар пакеті бекітіліп, қол қойылды (Бірыңғай кедендік аумақ құру және Кеден одағын қалыптастыру туралы Келісімдер, Кеден одағының Комиссиясы туралы, ЕурАзЭК құру туралы Келісімге өзгерістер енгізу, ЕурАзЭК, Кеден одағының құқықтық базасын қалыптастыруға, олардан шығуға және оларға қосылуға бағытталған халықаралық шарттардың күшіне енуі туралы хаттамалар). Сонымен қатар, ЕурАзЭК аясында Кеден одағын құру жөніндегі іс-шаралар жоспары бекітілді. 2007 жылдың 6

қазанында Ресей, Беларусь және Қазақстан ЕурАзЭҚ негізінде бірыңғай кеден аумағын құру және Кеден одағын құру туралы қол қоған Келісімге сәйкес мемлекеттерден үстемдігі бар тағы бір жоғары орган - Кеден одағының Комиссиясы пайда болды. Бұл Кеден одағының шеңберінде 5 жылдан кейін көптеген техникалық регламенттер пайда болды [1].

2010 жылдың 1-ші қаңтар күнінен Кеден одағы өз жұмысын бастады, ал шілде айында Кеден Одағына мүше мемлекеттер үшін бірыңғай Кеден кодексі енгізілді. Ресми түрде, 2010 жылдың 1 қаңтарынан бастап Беларусь Республикасының, Қазақстан Республикасының және Ресей Федерациясының Кеден одағы жұмыс істей бастады. Біріккен мемлекеттер үшінші елдермен сыртқы саудада бірыңғай кедендік тарифті және тарифтік емес реттеудің бірыңғай шараларын, сонымен қатар үшінші елдерден келетін тауарларға жеңілдетілген тарифтік жеңілдіктер мен преференцияларды қолдана бастады. Біртіндеп Кеден одағына мүше елдердің ішкі шекараларында кедендік ресімдеу және кедендік бақылау жойылып, хабарламаларды қабылдау бекеттері жойылды.

2010 жылдың 9 желтоқсанында Біртұтас экономикалық кеңістікті құру туралы Декларацияда алғаш рет ЕурАзЭҚ-қа мүше-мемлекеттер интеграцияның жаңа, тереңдетілген нысаны - ЕАЭО-ға көшіп жатқандығы туралы ресми түрде жарияланды. Осыған байланысты, техникалық реттеудің бірыңғай жүйесіне және түбегейлі жаңа мемлекеттерден үстем жоғары стандарттарды (техникалық регламенттерді) енгізу қажеттілігі белгіленді.

2011 жылдың шілде айынан бастап кедендік бақылау Кеден одағының тек сыртқы шекараларында ғана қалдырылды. Осы жылдың 18 қараша күні Еуразиялық экономикалық комиссияны құру туралы шешімге қол қойылды.

2011 жылдың 16 тамызында алғашқы Кеден одағының техникалық регламенттер жарияланды: КО ТР 006/2011 «Пиротехникалық бұйымдардың қауіпсіздігі туралы» [3](2012 жылы 15 ақпанда күшіне енді) және КО ТР 005/2011 «Қаптаманың қауіпсіздігі туралы» [4](2012 жылы 1 маусымда күшіне енді). 2011 жыл ішінде барлығы 24 техникалық регламент мақұлданып, жарияланды. Олардың барлығы 2012-2015 жылдар аралығында күшіне енді. Белгілі бір өнімдерге арналған техникалық регламенттердің күшіне енуі осы өнімдердің ұлттық стандартының күшін автоматты түрде жойып отырды. Бұл, әрине, бірізгілендіру (унификация) процесі еді.

Еуразиялық экономикалық интеграцияның үшінші кезеңі 2012-2020 жылдарды қамтып отыр. Бұл кезең ЕАЭО-ның құрылуымен және қызмет етуімен сипатталады. Осы кезеңде қазіргі бірыңғай экономикалық интеграция қауымдас­тығы, яғни ЕАЭО қалыптасты. Бұл кезде өтпелі формалардан бас тартылып, мемлекеттерден үс-

тем институттардың дамуы байқалады.

2012 жылдың 2 ақпанында Еуразиялық экономикалық комиссия (ЕЭК) жұмыс істей бастады. Кеден одағының комиссиясы таратылып, оның функциялары ЕЭК-ке берілді. Осы жылдың 19 қазаны күні Қырғызстан Кедендік одаққа кірді. Сонымен қатар осы жылы 18 қарашада Еуразиялық экономикалық интеграция туралы Декларацияға (іс жүзінде, ЕАЭО құрудың жол картасына) және Еуразиялық экономикалық комиссия туралы Шартқа қол қойылды және мемлекет басшылары Еуразиялық экономикалық комиссия (ЕЭК) мемлекеттерден үстем орган ретінде ресми мойындады.

2012 жылы Беларусь Республикасының, Қазақстан Республикасының және Ресей Федерациясының Біртұтас экономикалық кеңістігінің құқықтық негізін құратын, тауарлардың ғана емес, қызметтердің, капиталдың және жұмыс күшінің де еркін жүруіне негіз болатын халықаралық шарттар күшіне енді.

2014 жылдың 29 мамырында Астана қаласында Еуразиялық экономикалық одақ туралы Шартқа қол қойылды. Ресей, Беларусь және Қазақстан осы келісімді тиісінше 5-ші, 9-шы және 14-ші қазанда ратификациялады. 2014 жылғы 29 мамырда осы Шартқа қол қойылғаннан кейін Кеден одағы мен Біртұтас экономикалық кеңістікке мүше елдер жаңа тығыз өзара іс-қимылдың негізін қалады.

2014 жылдың 10 қазанда Армения Еуразиялық экономикалық одаққа қосылу туралы Келісімге қол қойды, ал 4 желтоқсан күні осы Келісімді ратификациялады. Осы жылы 23 желтоқсанда Қырғызстан осы Келісімге қол қойылды. 2015 жылдың 1 қаңтарында Еуразиялық экономикалық одақ туралы Шарт күшіне енді. Бұл күн ЕАЭО-ның ресми «туған күні» болып есептеледі. Ал 2 қаңтар күні Армения ЕАЭО-ң ресми мүшесі болып танылды. Осы жылы 21 мамырда Қырғызстан Еуразиялық экономикалық одаққа қосылу туралы Келісімді ратификациялады және тамыз айында оның ресми мүшесі болып танылды.

2016 жылдың 2 мамырында ЕАЭО мен Вьетнам арасында еркін сауда туралы келісімге қол қойылды. 2017 жылдың 14 сәуірінде Молдавия ЕАЭО-ға алғаш бақылаушы ел болып қабылданды.

2018 жылдың 1 қаңтар күнінен бастап ЕАЭО Кеден кодексі Кеден одағының бұрынғы Кеден кодексін жойып, күшіне енді. Ендігі жерде ЕАЭО-ға кіретін барлық елдер автоматты түрде ЕАЭО Кеден одағына қосыла береді.

Сөйтіп біз бұрыңғы КСРО кеңістігіндегі еуразиялық интеграцияның келесі кезеңдерін бөліп қарастырып өттік:

- 1) 1994-2000 жылдар - еуразиялық интеграцияның алғашқы кезеңі: интеграциялық бірлестіктің қалыптасу кезеңі;
- 2) 2000-2011 жылдар - ЕурАзЭҚ құруға байланысты кезең;

3) 2012-2020 жылдар - ЕАЭО құрылуы және қызмет етуі.

Жалпы алғанда ЕАЭО мен оның Кеден одағы екі басқа бірлестік болып табылатынын айтып өту керек. Кеден одағы ЕАЭО құрамына кіреді, бірақ болашақта Кеден одағына кіріп, ЕАЭО-ға кірмейтін мемлекеттер де пайда болуы мүмкін. Бірақ ЕАЭО-ға кірген мемлекет бірден оның Кеден одағының мүшесі ретінде танылады. Осыны ескеру керек.

Кейбір басылымдарда ЕАЭО-ның мемлекеттерден үстем органдарының санынан қатысты белгілі бір шатасулар кездесіп жүреді. Мысалы, осы басылымдардың біреуінде ЕАЭО-да мемлекеттерден үстем болып табылатын төрт жоғары орган бар деп айтылады және олардың қатарына келесі органдар жатқызылған [1]:

1) Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңес - бұл ЕАЭО-ға мүше елдердің басшыларынан құралатын жоғарғы орган. Жоғары Кеңестің отырыстары жыл сайын өткізіліп тұрады.

2) Еуразиялық үкіметаралық экономикалық кеңес - бұл ЕАЭО-ға мүше елдердің үкімет басшыларын (премьер-министрлерін) біріктіретін орган. Кеңес отырыстары жыл сайын өткізіліп тұрады.

3) ЕЭК тұрақты жұмыс істейтін реттеуші орган болып табылады, оның міндеттеріне Одақтың тікелей қызметі, интеграцияны және мемлекеттерден үстем институттар мен құралдарды дамыту кіреді. Ол Кеңестің Комиссиясынан және Кеңестің Алқасынан (Коллегиясынан) тұрады.

4) ЕАЭО Соты - ЕАЭО-ның ұлттық заңнамасының құқық қолдану практикасы мәселелерін шешетін сот органы.

Бұл жерде бірден түсіндіріп өтетін болсақ, «мемлекеттен үстемділік» немесе «ұлттан үстемділік» ұғымдары синоним болып табылады және олар алғашында еуропалық интеграция тәжірибесінде пайда болған еді. 1951 жылғы Еуропалық көмір мен болат бірлестігін құру туралы Шарттың 9-шы бабында «ұлттан үстемділік» ұғымы қолданылып, бірақ оның түсінігі берілмеген еді. Ресейлік ғалым О.М. Мещерякованың айтуынша 1967 жылы Шарттың бұл бабы жойылды, ал кейін Көмір мен болаттың еуропалық бірлестігінің өзі де өз тіршілігін тоқтатты. Ал қазіргі кезде «ұлттан үстемділік» ұғымын бекітетін халықаралық құқықтық акті жоқ және халықаралық құқықтық әдебиеттерде де бұл ұғымның барлығымен танылған және қалыптасқан анықтамасы жоқ [5, 616].

Мемлекеттерден үстем болуы үшін халықаралық ұйымның қабылдаған шешімдері мүше-мемлекеттердің аумағында тікелей, яғни ешқандай ратификациясыз, бекітусіз не басқа да рұқсат берусіз қолданылуы тиіс және бұл шешімдердің заңи күші мемлекеттердің ішкі заңнамасынан басым болуы тиіс. Осы тұжырымға сүйенетін болсақ, жоғарыда аталған төрт органның тек екеуі ғана «мемлекеттен үстемділік» немесе «ұлттан үстемділік» ұғымының талаптарына сәйкес келеді,

олар Еуразиялық экономикалық комиссия және ЕАЭО Соты.

Біріздендірудің ең тиімді тәсілдерінің бірі болып табылатын техникалық регламенттерге келсек ЕАЭО шеңберінде олардың саны жылдан жылға өсіп, жүзге жақындап келе жатыр.

ЕАЭО-ны құру 2000, 2007 және 2014 жылдары қол қойылған үш мемлекетаралық шартты қабылдау жолымен бірнеше кезеңде өтті, оның соңғысы ЕАЭО-ны қалыптастыруды құрды. Өнімнің ЕАЭО аумағына кіруі осы өнімдерге қолданылатын Одақтың техникалық регламенттерінің талаптарына сәйкестігін тексергеннен кейін жүзеге асырылады [6].

Ресей, Беларусь және Қазақстан арасындағы кедендік шекараларды жою Кеден одағын және одан әрі Еуразиялық экономикалық одақты дамытудың ең маңызды кезеңдерінің бірі болды. Еркін саудаға шектеулерді және шекаралық бақылауды жою сияқты шаралар қатысушы мемлекеттер арасындағы сауданы, әсіресе қаржы және экономикалық дағдарыс кезінде жеңілдетуге айқын ықпал еткендігі сөзсіз [7].

Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) бүгінгі күні халықаралық-құқықтық субъектілікке ие және ол Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартта белгіленген аймақтық экономикалық интеграцияның халықаралық ұйымы болып табылады. ЕАЭО тауарлар, қызметтер, капитал мен жұмыс күшінің еркіндігін, сондай-ақ экономика салаларында келісілген, келісілген және бірыңғай саясатты қамтамасыз етеді. ЕАЭО құру мақсаттары[1]:

- жан-жақты модернизация, ынтымақтастық және ұлттық экономикалардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру;

- өз халқының өмір сүру деңгейін жақсарту мақсатында мүше мемлекеттер экономикаларының тұрақты дамуы үшін жағдай жасау.

Қазіргі кезде ЕАЭО аясында:

- тауарлардың ішкі нарығы жұмыс істейді;

- ЕАЭО бірыңғай кедендік тарифі және үшінші тараптармен тауарлардың сыртқы саудасын реттеудің басқа да бірыңғай шаралары қолданылады;

- тауарлармен сауданың бірыңғай режимі үшінші елдерге қолданылады;

- бірыңғай кедендік реттеу іске асырылады;

- кедендік декларацияны және мемлекеттік бақылауды (көлік, санитарлық, ветеринарлық, карантиндік, фитосанитарлық) қолданбай мүше мемлекеттердің аумақтары арасында тауарлардың еркін жүруі қамтамасыз етіледі.

ЕАЭО-ның одақтың басқару органдарының қатарына жататындар[8]:

- Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңес (жоғарғы басқару органы);

- Еуразиялық үкіметаралық кеңес;

- Еуразиялық экономикалық комиссия (тұрақты жұмыс істейтін орган);

- Еуразиялық экономикалық одақтың соты.

Еуразиялық экономикалық комиссия қызметінің негізгі бағыттарына келсек, олар:

- кедендік баж салығын есептеу және бөлу;
- үшінші елдерге қатысты сауда режимдерін орнату;
- сыртқы және өзара сауда статистикасы;
- өндірістік және ауылшаруашылық субсидиялар;
- энергетикалық саясат;
- табиғи монополиялар;
- қызметтер мен инвестициялардың өзара саудасы;
- көлік және тасымалдау;
- ақша-несие саясаты;
- интеллектуалдық қызмет нәтижелерін және тауарларды, жұмыстар мен қызметтерді дараландыру құралдарын қорғау және қорғау;
- кедендік-тарифтік және тарифтік емес реттеу;
- кедендік әкімшілендіру;
- және т.б. [8].

ЕАЭО-ның нормативтік-құқықтық базасының қалыптасуына байланысты мүше мемлекеттердің кеден заңнамалары өзгеруде. Біріншіден, қолданыстағы ұлттық заңнамаға қосымша реттеудің тағы екі деңгейі пайда болды: Кеден одағына мүше мемлекеттердің халықаралық келісімдері және Кеден одағы Комиссиясының шешімдері (қазіргі уақытта Еуразиялық экономикалық комиссия). Қазіргі уақытта ЕАЭО кеден заңнамасы төрт деңгейлі жүйе болып табылады:

- Еуразиялық экономикалық одақтың Кеден кодексі;
- ЕАЭО мүше мемлекеттердің кедендік қатынастарды реттейтін халықаралық келісімдері;
- Еуразиялық экономикалық комиссияның шешімдері;
- қатысушы елдердің ұлттық кеден заңнама-

лары.

Интеграцияның неғұрлым жоғары деңгейіне өту Одақтың нормативтік-құқықтық базасында үлкен өзгерістерді талап етті. Жаңа Кеден кодексін қабылдау бойынша жұмыс бірнеше жыл бойы жүргізілді, бұл үшін Одаққа мүше мемлекеттердің көптеген түзетулерін қабылдау қажет болды. 2016 жылғы 26 желтоқсанда ЕАЭО Кеден кодексі қабылданды, ол 2018 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енді. Құжат Кеден одағының көптеген халықаралық шарттары мен келісімдерін біріктірді (мысалы, Кеден одағының кедендік шекарасы арқылы өткізілетін тауарлардың кедендік құнын айқындау туралы келісім сияқты). Осылайша, ЕАЭО Кеден кодексі жобасында концептуалды аппарат жаңартылды, «бір терезе» қағидасы енгізілді, электронды декларацияның басымдылығы жарияланды, кедендік рәсімдерге бірқатар өзгерістер енгізілді, уәкілетті экономикалық оператор институты қайта құрылды.

Бүгінгі күні ЕАЭО құрамына бес мемлекет кіреді: Ресей, Беларусь, Қазақстан, Армения және Қырғызстан. Молдова бақылаушы ел болып табылады. Вьетнам, Иран, Қытай және Кубамен ЕАЭО еркін сауда туралы келісімдер жасасты. Сингапур, Үндістан, Мысыр (Египет), Таиланд, Израиль және Сербиямен еркін сауда режимін құру туралы келіссөздер жүргізілуде.

ЕАЭО ендігі жерде Азия мен Еуропаны біріктіретін «континентальды интеграцияның өзегі» ретінде ұсынылады. Оның тұжырымдамасы Еуропа мен Азия арасындағы жылдам және тиімді сауда бағыттарын құруға бағытталған жаһандық қытайлық «Бір белдеу - бір жол» жобасының қисындылығын ескере отырып жасалады. Сонымен қатар ЕАЭО саяси одақ емес, тек экономикалық бірлестік екенін ескере кеткеніміз жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. История создания и развития ЕАЭС: от ЕврАзЭС через ТС и ЕЭП // Режим доступа: URL:<https://www.rctest.ru/news/istoriya-sozdaniya-i-razvitiya-eaes-ot-evrazes-cherez-ts-i-eep.html>
2. Международно-правовые основы создания и функционирования Евразийского экономического союза / К.А. Бекашев, Д.К. Бекашев, С.Ю. Кашкин и др. Отв. ред. Е.Г. Моисеев. - М.: Проспект, 2015. -176 с.
3. Технический регламент Таможенного Союза 006/2011 «О безопасности пиротехнических изделий» (утвержден Решением Комиссии Таможенного союза от 16 августа 2011 года №770). Информационно-правовая система «online.zakon.kz». Режим доступа: URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31052380
4. ТР ТС 005/2011 «О безопасности упаковки» (утвержден Решением Комиссии Таможенного союза от 16 августа 2011 г. №769). Информационно-правовая система «online.zakon.kz». Режим доступа: URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31051935
5. Мещерякова О.М. Понятие «наднациональность» и суверенитет государств-членов Европейского союза // Вестник Российского университета Дружбы народов. Серия «Юридические науки». - 2007. - №3. - С.58-63.
6. Дмитриева Ю. Евразийский экономический союз: становление, развитие, значение // Режим доступа: URL:<http://eurasian-studies.org/archives/3267>
7. Попов В.В., Райкова Н.Е. Развитие показателей таможенной статистики Российской Федерации и проблема их сопоставимости // Молодой ученый. - 2012. - №8.
8. ЕАЭС. Режим доступа: URL:<http://www.eurasiancommission.org/ru/Pages>

УДК 342.574, 341.41

КАЛИШЕВА НАЖИЯ ХУСАИНОВНА

д.ю.н., доцент
кафедра международного права
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г. Алматы, Республика Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ НОРМ МЕЖДУНАРОДНЫХ АКТОВ О МЕСТНОМ САМОУПРАВЛЕНИИ В КАЗАХСТАНСКОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО

Аңдатпа. Бұл мақалада егеменді Қазақстан Республикасының алдында тұрған өзекті мәселелер: жергілікті өзін-өзі басқарудың тиімді формасын таңдау мәселесі қарастырылған. Дамыған және мықты жергілікті басқару - бұл азаматтық қоғамды қалыптастырудың бір шарты. Сарапшылар қауымдас­тығының басым пікірі - Қазақстанда мемлекеттік принцип басым деген пікір. Ол үшін бірқатар шет елдердегі жергілікті мемлекеттік басқару және жергілікті өзін-өзі басқару сияқты құқықтық категорияларды талдау маңызды екені сөзсіз. Осы талдаудың және осы заңды категориялардың корреляциясы негізінде авторлар Қазақстанда қалыптасып келе жатқан жергілікті өзін-өзі басқару реформасын оңтайландыруға және тиімділігін арттыруға бағытталған бірқатар теориялық және заңдық ережелерді енгізеді.

Түйін сөздер: жергілікті басқару, жергілікті басқару, биліктің бөліну принципі, жергілікті басқару органдарының жүйесі, жергілікті өзін-өзі басқарудың Еуропалық хартиясы.

Резюме. Данная статья рассматривает актуальные проблемы, которые стоят перед суверенной Республикой Казахстан: проблема выбора эффективной формы местного самоуправления. Согласно оценкам экспертного сообщества имеется суждение о том, что в государстве Казахстан тяготение у института местного самоуправления к государственному началу, нежели к общественному. Для этого, несомненно, важен анализ таких правовых категорий как местное государственное управление и местное самоуправление в ряде зарубежных стран. На основе данного анализа и соотношения этих правовых категорий, авторы вносят ряд теоретико-правовых положений, направленных на оптимизацию и повышения эффективности, назревающей в Казахстане реформы местного самоуправления.

Ключевые слова: местное государственное управление, местное самоуправление, принцип разделения властей, система органов местной государственной администрации, Европейская хартия местного самоуправления.

Summary. The article examines the issues facing the sovereign Republic of Kazakhstan: the issues of choosing an effective form of local self-governance. The prevailing opinion of the expert community considers that the state principle prevails in Kazakhstan. As a result, it is vital to analyze such legal categories as local state governance and local governance in a number of foreign countries. Based on this analysis and the correlation of these legal categories, the authors introduce theoretical and legal provisions aimed for optimizing and increasing the efficiency of the emerging reform of local self-governance in Kazakhstan.

Keywords: local state governance, local governance, separation of powers, local government entities, the European Charter of Local Self-Government.

Введение

Современный этап местного управления начался с изменений и дополнений, внесенных в Конституцию Республики Казахстан Законом РК от 21 мая 2007 г.¹, нашел развитие в конституционной реформе 2017 г.² и имеет свое продолжение по настоящее время.

Все преобразования, связанные с институтом местного самоуправления в Республике Казахстан, которые происходят на современном этапе

государственно-правового строительства, всегда будут актуальны. Своеобразие данного института, который находится на стыке государства и гражданского общества требует своего дальнейшего укрепления и развития. Очень важно научиться разграничивать существенные характеристики функций государственного управления и местного самоуправления, но этого не достаточно, требуется также научиться заинтересовывать органы местного самоуправления к участию в

¹ Закон Республики Казахстан от 21 мая 2007 года N 254 Қазақстан [Электронный ресурс]: «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000254_links (Дата обращения: 01.10.2020)

² Закон Республики Казахстан от 10 марта 2017 года № 51-VI [Электронный ресурс]: «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан». Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=32937557 (Дата обращения: 01.10.2020)

реализации государственных функций, которые имеют местное значение. Бесспорно, это станет возможным только при внедрении в данный процесс элементов деконцентрации и децентрализации [Kalisheva N, Kh., 2015, с. 297].

Процессы «огосударствления» местного самоуправления во многих странах вынудили центральные власти всех государств искать более действенные пути воздействия на местные органы, для того, чтобы найти способы подчинить их деятельность выполнению задач, и прежде всего тех, которые направлены на выполнение политического курса центрального правительства. Так, немецкий исследователь Р. Граверт, справедливо подмечает: «Чем полнее втягиваются местные территориальные единицы в осуществление конституционно - правовых принципов социальной государственности, тем больше они вынуждены абстрагироваться от местных особенностей и следовать единым для всей страны принципам государственной политики» [Граверт Р., 1992, сс. 96-107]. Именно «они, тесно связанные с налоговой и финансовой государственной системой государства скорее являются частью единого целого, чем независимыми территориальными единицами, и возможность что – либо предпринять на местном уровне больше зависит от общей ситуации в государстве, чем от специфических местных обстоятельств» [Черкасов А., 1998, сс.96-107].

Можно отметить превалирующее мнение многих ученых специалистов в области муниципального права, таких как шведский ученый С. Монтин, английский мыслитель П.М. Слоу, которые указывают о подмене трактовок самоуправляющихся общим положением о том, что местное управление производно от государственной власти или то, что местное самоуправление, поддерживающее в форме местную инфраструктуру, есть часть «гегемонистского национального государства» [Граверт Р., 1992, сс. 96-107].

Если же обратиться к трудам исследователей романо-германской правовой семьи, то можно проследить самоуправленческие начала в местном самоуправлении как проявление «естественных» прав. Интересным представляется мнение правоведа из Германии Баллейса З., который в своих рассуждениях объявляет муниципалитеты «естественными» корпоративными единицами, и их автономность есть следствие суверенитета народа, права которого должны реализовываться. В свою очередь, у муниципалитета в случае обнаружения возможных нарушений имеются рычаги добиваться защиты данного права в судебном порядке, вплоть до Федерального суда.

Что же касается позиции французских ученых по данной проблематике, то для неё характерно видимое различие между актами центральных властей, которые «искусственно» созданы

административно – территориальными единицами и образованиями, которые признаются центральными властями (например, город) на естественной основе. При этом для первых доминирование интересов государства считается обоснованным и справедливым, а вторые могут иметь самостоятельные права, руководствуясь при этом местными интересами [Граверт Р., 1992, сс. 96-107].

Основная часть

Отличительной чертой вышеизложенных рассуждений зарубежных исследователей является вывод о том, что имеет место двойственная природа позиции местного самоуправления в рамках аппарата государства. Во-первых, местное самоуправление зависит от центра и выступает в качестве организации административного характера по оказанию услуг и во-вторых, является, децентрализованным и организационно обособленным элементом механизма любого государства. Безусловно, местные общины автономны в отличие от субъекта федерации, например, носит «не конституционный, не законодательный, а лишь административный характер» [Черкасов А.И., 1998, с. 18]. Данный орган не способен самостоятельно определять круг своих полномочий, так как это также является прерогативой вышестоящих органов, а также органов судебной власти.

Надо признать и то, что местные органы обладают собственной легитимностью, образуются непосредственным способом, но посредством населения страны, или при его участии [Черкасов А.И., 1998, сс.19-21]. Данные органы обладают нарочитой самостоятельностью, в их руках имеются собственные ресурсы в том числе: финансовые (налоги, сборы), материальные (муниципальная, коммунальная собственность) и людские (штат служащих) и что, архиважно, у них есть все полномочия юридического лица.

По справедливому мнению казахстанского ученого Сапаргалиева Г.С., «формально можно отделить местное государственное управление от самоуправления, а фактически это сделать невозможно», но и это снова «приведет к законодательному тупику», поскольку Основной Закон четко не устанавливает одним, двумя или несколькими законами должны регулироваться вопросы управления на местах, «оторвать государственное управление от местного самоуправления невозможно в силу наличия элементов их естественной связи»[Сапаргалиев Г.С., 2007, сс. 512-513].

Бесспорно, будет неверным утверждать, что местное самоуправление полностью независимый от государства процесс, обладающий самостоятельностью. Государство обязано признать сформировавшееся и развившееся в его лоне местное самоуправление, на добровольной ос-

нове уступить ему часть своих полномочий по решению вопросов местной жизни. Государству необходимо позаботиться о правовом закреплении и издать специальные законы о местном самоуправлении, провести государственную регистрацию актов местного самоуправления, а также поспособствовать осуществлению реального контроля за их деятельностью.

Считаем, что в современном Казахстане имеются все условия для формирования финансовой и экономической базы местного самоуправления через отчисление ему части государственных налогов и сборов, предоставление права введения местных налогов и платежей, дотации и субвенции из государственного бюджета в муниципальные бюджеты, передачу в муниципальную собственность части объектов государственной собственности. Можно отметить еще одну зависимость местного самоуправления от государства, и выражена она в виде формального разбирательства в судебной инстанции.

Примечательно и то, что при формировании системы местного самоуправления в Казахстане опирались на «государственную» теорию самоуправления, нежели на «общественную» (хозяйственную).

Таким образом, резюмируя вышеизложенное, можно с уверенностью сказать, что местное управление, находится в зависимости от центральных властей и помогает государственным органам осуществлять деятельность на низовом уровне, при этом законно выражает интересы местных сообществ.

Мнения исследователей в вопросе о соотношении понятий «местное управление» и «местное самоуправление» постоянно расходятся, ибо они пытаются через эти важные термины, обозначить две различные системы, параллельно функционирующие на местном уровне (подобная тенденция, в частности имеется и в Законе Республики Казахстан от 23 января 2001г. «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан»¹). Так, под *местным управлением согласно вышеназванного Закона* имеются в виду органы, которые назначены центром и представляют государственную администрацию на местах, а под *местным самоуправлением* только местные представительные органы. Несостоятельность данного подхода очевидна и требует ясности. Обращаясь к зарубежной практике наличие отсутствия в странах англосаксонского права назначаемых сверху представителей центра на местах, вовсе не имеет в виду, что там вообще нет местного самоуправления. Повсеместно, и в законодательстве, и в теоретических исследованиях этих стран вменяется понятие местное самоуправление.

¹ О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан [Электронный ресурс]: Закон Республики Казахстан от 23 января 2001 года № 148. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/ZO_10000148_ (Дата обращения: 01.10.2020).

Представляется справедливым мнение, что правильным подходом будет не противопоставлять местное самоуправление с государственным управлением, а рассматривать их взаимную деятельность на благо общества в соотношении как части с целым. Будучи сложносоставным государственно-правовым институтом, может одновременно охватить государственную администрацию на местах, местные представительные и исполнительные органы. В этом заключается своеобразие местного самоуправления именно в таком качестве оно входит в государственный аппарат, наделено определенной самостоятельностью по сравнению с другими его элементами.

Таким образом, местное самоуправление обладает специфичностью и является составной частью еще более обширного управления на местах. Это выражено в представленном немецким правоведом Ф.Л. Кнеймаером определении «местного самоуправления как автономии малых территориальных единиц в рамках общих для всего государства законов» [Кнеймайер, 1995, с. 6].

Нельзя не отметить и утверждение о прикладном идеолого-теоретическом характере термина «местное самоуправление», поскольку, именно им обозначается тождество объекта и субъекта в делах управления конкретно-взятой территориальной единицы, разрешение самостоятельно решать ему вопросы местного *хозяйственного* характера без вмешательства со стороны центральных властей. Именно поэтому в Европейской хартии о местном самоуправлении последнее интерпретируется, прежде всего, как право и эффективная способность местных органов власти регулировать и управлять в рамках закона и под свою собственную ответственность важной частью публичных дел в интересах всего населения [Черкасов А.И., 1998, сс. 19-21]. Несомненно, что именно с этим международным документом, данное право осуществляется советами или собраниями, состоящими из членов, избранных путем свободного, тайного, равного, прямого и всеобщего голосования и при этом могущих иметь исполнительные органы, несущие ответственность перед этими советами [6] (Драго Р., Москва, сс. 27-37).

Смысл понятия местного самоуправления заключается в самостоятельном управлении населения собственными делами в пределах определенной административно – территориальной единицы. Однако процесс управления может осуществляться лишь через соответствующие органы, непосредственно формируемые населением. В целом, местные органы формируются и функционируют на основе тех же принципов, что и вышестоящие органы государственного

управления. Из этого следует, что не стоит абсолютизировать и фетишизировать понятие самоуправления применительно к местному уровню и наделять его какими – то особыми общественными, самобытными свойствами и, тем более, противопоставлять понятия местное самоуправление и государственное управление. В противном случае самоуправленческими чертами можно наделить государственные органы и государство в целом.

Местное управление, таким образом, представляет собой относительно децентрализованную форму государственного управления. Главными признаками органов этого управления являются их выборность и сравнительная самостоятельность с делами местного значения (наличие собственного исполнительного аппарата материальной базы в виде муниципальной или коммунальной собственности, права установить и взимать местные налоги, сборы, издавать локальные нормативные акты). Уместно отметить, что органы местного управления в силу их выборности и официальной роли представителей местного населения составляют часть представительной системы, а их деятельность в жизненно-важных сферах неопределима для общества.

Для более полного уяснения соотношения местного самоуправления с государственным аппаратом и определения роли и места местного самоуправления в механизме государства, необходимо более пристально рассмотреть проблему взаимоотношений местных органов с центральной властью.

В суверенном Казахстане в научной литературе извечно актуальной является проблема разграничения компетенции органов местного самоуправления и государственной власти, но в некоторых странах имеет место проблема устранения противоречий между центральной властью и органами местного самоуправления. Несомненно, именно в данном аспекте полезно использовать опыт ряда развитых зарубежных стран, с общими юридическими принципами взаимоотношений органов муниципалитета с центральной властью.

Достаточно полезным представляется зарубежный опыт рассмотрения вопроса о том, как может вмешиваться правительство в дела муниципалитета, как при этом осуществляется правовое регулирование муниципальной деятельности; имеются ли особенности в проведении контроля за работой муниципальных органов, и о том, как создать рычаги финансовой зависимости муниципального управления от правительства.

В этой связи представляется небезынтесным рассмотрение форм административно-правового регулирования деятельности муниципальных органов. Сущность одной из форм, заключается в издании правительством и отдель-

ными министерствами актов правотворчества, которые посвящены вопросам организации и компетенции муниципалитетов. Сразу же хотим обратить внимание на то, что это может привести к тому, что будет нарушен принцип подчинения муниципалитетов исключительно законодательной власти парламента. Общеизвестно, что в мировой практике известны случаи, когда используется для этого преднамеренно институт делегированного законодательства. А в свою очередь, нарушением вышеобозначенного института может явиться и практика издания правительственными органами законодательных актов, зачастую нарушающих рамки дозволенного

Важной формой административного регулирования, которую нельзя не отметить является возможное издание определенных законодательных актов, право проводить муниципальными властями разрешенные мероприятия лишь с одобрения, либо предварительного разрешения правительственных органов. Безусловно, к числу таких вопросов, по которым муниципалитеты не вправе принимать самостоятельные решения, относятся финансовые и обще-нормативные акты муниципалитетов, сделки с муниципальным имуществом и др. акты муниципалитетов, которые содержат общеобязательные предписания, акты о местных налогах (практика Великобритании), также это распространяется на создание ряда административных органов и назначение на руководящие муниципальные должности в префектурах (например, в области образования, социального обеспечения) производится с одобрения или при прямом участии соответствующих министерств (практика Японии). И все они подлежат утверждению министров.

В практике вышеназванных стран указания органов правительственной власти по вопросам, которые рассматриваются как делегированные муниципалитетам дела общегосударственного значения, являются обязательными для исполнения муниципальных властей. Существует и умышленное создание состояния зависимости муниципалитетов от правительственного аппарата путем налаженной системы государственных дотаций выборному местному управлению. Подчинение муниципальных органов правительству и его агентам на местах может обеспечиваться угрозой применения против них санкций, таких как роспуск муниципалитетов, принудительная отставка муниципальных советников, передача тех или иных полномочий муниципалитета правительственным агентам и др.

Таким образом, по мнению теоретиков муниципального права, под системой местного самоуправления в юридической литературе понимается нечто более широкое, чем система органов местного самоуправления, так как в нее включают еще институты непосредственной демократии (территориальное общественное

самоуправление, выборы и иные формы осуществления местного самоуправления жителями муниципального образования, сюда можно отнести муниципальных служащих и их деятельность, муниципальные права и свободы гражданина) [Рыбакова Т.В., 2003, сс. 126-128; Елкина А.В., 2012, с. 17]. То есть в систему местного самоуправления могут быть включены практически все организационно-правовые формы участия населения в местном самоуправлении.

Заклучение

Анализ эволюции функционирования систем местного самоуправления в ряде современных развитых зарубежных стран, позволяет сделать определенные выводы, направленные на усовершенствование процесса, поэтапно проводимого в Республике Казахстан, связанного с реформой местного самоуправления:

- При проведении процесса децентрализации, следует учесть те ошибки, которые имели место в ряде зарубежных стран.

- Необходимо в будущей концепции реформы местного самоуправления и в законодательстве о нем, исходить из положения о том, что, несмотря на разнообразие моделей местного самоуправления, имеющихся в современном

мире, ни одну из них невозможно механически воспроизвести в Республике Казахстан.

- Развитие системы местного самоуправления в Казахстане должны руководствоваться не только положениями Европейской Хартии местного самоуправления, но и теми принципами и договоренностями, которые выработали по данному вопросу в процессе совместного сотрудничества страны СНГ. Речь идет о модельных законах, принятых Межпарламентской Ассамблеей государств-участников СНГ: «Об общих принципах организации местного самоуправления» от 6 декабря 1997 г.,¹ «О статусе выборного лица местного самоуправления» от 19 апреля 2001 г.² и «Об общих принципах и порядке наделения органов местного самоуправления отдельными государственными полномочиями» от 7 декабря 2002 г.³

- Необходимо использовать положительный зарубежный опыт в разработке законодательства о службе в органах местного самоуправления, обратив особое внимание на вопросы определения правового статуса служащих этих органов и привлечения к юридической ответственности политических служащих органов местного самоуправления.

¹ Модельный закон СНГ «Об общих принципах организации местного самоуправления». Принят на десятом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ (постановление № 10-17. от 6 декабря 1997 г.) // <http://docs.cntd.ru/document/901914322> (Дата обращения: 01.10.2020)

² Модельный закон СНГ «О статусе выборного лица местного самоуправления» // Принят на семнадцатом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ (постановление № 17-9 от 21 апреля 2001 г.) // <http://docs.cntd.ru/document/901914429> (Дата обращения: 01.10.2020)

³ Модельный закон СНГ «Об общих принципах и порядке наделения органов местного самоуправления отдельными государственными полномочиями». Принят на двадцатом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ (Постановление N 20-11 от 7 декабря 2002 года) // <http://docs.cntd.ru/document/901865098> (Дата обращения: 01.10.2020)

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Kalisheva N.K., Duisenov E.E., Zholat Y.B., Kaliskarov Y.D. Some Constitutional and Legal Issues for Local Self-Government Development in the Republic of Kazakhstan. [Журнал] // *Mediterranean Journal of Social Sciences*. - 2015 г. - 4. - стр. 294.
2. Граверт Р. Финансовая автономия органов местного самоуправления в ФРГ [Статья] // *Государство и право*. - 1992 г. - 10. - стр. 96-107.
3. Драго Р. Административная наука [Книга]. - 1982 : Прогресс, Москва. - стр. 27-37.
4. Европейская хартия местного самоуправления . - Страсбург : [б.н.], 1985 г..
5. Елкина А.В. Органы местного самоуправления элемент системы местного самоуправления: общая характеристика [Журнал]. - [б.м.] : Государственная власть и местное самоуправление, 2012 г. - 17. - стр. 17.
6. Кнеймайер Ф.Л. Организация местного самоуправления в Баварии (основные структуры, особенности, недостатки) [Журнал]. - [б.м.] : Государство и право, 1995 г.. - 4. - стр. 4.
7. Рыбакова Т.В. Территориальное общественное самоуправление в системе местного самоуправления [Конференция] // Публично и частноправовое регулирование в России. Теоретические и практические проблемы: Мат. Всерос. научн. конф. / Под ред. В. Я. Музюкина, В. В. Сорокина. - Барнаул : [б.н.], 2003. - стр. 126-128.
8. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан [Книга]. - Алматы : Жеті жарғы, 2007. - стр. 512-513.
9. Черкасов А.И. Сравнительное местное управление: теория и практика [Книга]. - Москва : Инфра-М, Форум, 1998. - стр. 18-21.

КУРБАНОВ ГАБИЛЬ

Доктор юридических наук, профессор

ИНСТИТУТ ПРОБАЦИИ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА И ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ

Аннотация. Әзірбайжан Республикасының заңнамасын, шет мемлекеттерді және халықаралық құжаттарды зерделеу негізінде мақалада пробация институтын зерттейді, оны одан әрі жетілдіру бойынша ұсыныстар енгізіледі.

Түйінді сөздер: пробация, шартты түрде босату, шартты үкім, жазаны орындауды кейінге қалдыру.

Аннотация. В статье на основе изучения законодательства Азербайджанской Республики, зарубежных государств и международных документов исследуется институт пробации, вносятся предложения по его дальнейшему совершенствованию.

Ключевые слова: пробация, условное освобождение, условное осуждение, отсрочка исполнения наказания.

Summary. In article based on studying of the legislation of the Azerbaijan Republic, the foreign states and the international documents the institute of a probation is investigated, offers on his further improvement are made.

Keywords: probation, conditional release, conditional condemnation, delay of execution of the punishment.

Уголовное наказание, наряду с иными мерами уголовно-правового характера, не являющимися наказанием, рассматривается в качестве одного из важных средств борьбы с преступностью. Как можно заключить из теоретических источников, именно меры и санкции, связанные с лишением свободы вызывают наибольший теоретический интерес и широкое практическое применение. Принципы гуманизации системы уголовных наказаний и устойчивая тенденция декриминализации и депенализации уголовных деяний лежат в основе института пробации, получившего широкое распространение во многих государствах Америки, Европы и Азии.

В декабре 1990 года Генеральная Ассамблея ООН приняла резолюцию и утвердила Минимальные стандартные правила в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила), нормы-принципы и нормы-рекомендации которой были приняты за основу в процессе разработки нового законодательства Азербайджанской Республики и организации на его основе исполнения наказаний, не связанных с лишением свободы. В целях гуманизации уголовно-правовой политики распоряжением Президента Азербайджанской Республики от 10 февраля 2017 года «Об упорядочении деятельности в пенитенциарной сфере, гуманизации политики наказания, а также расширению применения альтернативных видов наказания и процессуальных мер принуждения, не связанных с изоляцией от общества» (7) были подготовлены и представле-

ны законопроекты в нескольких направлениях по либерализации наказаний и углублению судебно-правовых реформ, в том числе по декриминализации преступлений, в частности, преступлений в области экономической деятельности. В этой связи представляется необходимым ввести в уголовный, уголовно-процессуальный и уголовно-исполнительный кодексы ряд новых норм, регламентирующих назначение и исполнение альтернативных лишению свободы наказаний и, в частности, условного освобождения под надзор, аналогичного институту пробации.

Пробация может быть рассмотрена с точки зрения ее двуединой сущности: как уголовно-правовой институт и как деятельность, осуществляемая системой компетентных органов. Уголовно-правовая сущность пробации близка природе условного осуждения по ныне действующему законодательству Азербайджанской Республики (1). Изучение уголовно-правовой природы пробации, характера связанных с ее назначением правоограничений, а также анализ совокупности ее признаков позволил некоторым авторам сделать вывод о том, что пробация является видом наказания (например, по американскому уголовному праву), а с учетом ее организационно-управленческой сущности - и системой исполнения этого вида наказания (16, с.8).

Несмотря на то, что институт пробации получил довольно полное теоретическое рассмотрение и имеет длительный опыт практического применения как в США, так и иных государствах,

различные аспекты данной проблемы все еще остаются спорными и неясными. К ним относятся, прежде всего вопросы о разграничении probation от условного осуждения, то есть правовой природе probation, ее сущности и месте в системе мер борьбы с преступностью, задачах и целях probation. Помимо того, по нашему мнению, в действующем законодательстве нет достаточно развернутого и четкого определения данного института, а также не определено его место как уголовно-правового, уголовно-процессуального или уголовно-исполнительного института.

Нет такой определенности и в зарубежном праве. Так, например, probation рассматривается как «правовой статус лица, отличный от статуса свободного гражданина или заключенного», «приговор суда», «альтернатива тюремному заключению», «разновидность условного осуждения», «альтернатива тюремному заключению» и т.д. (16, с.9). Отмечается двойственная природа данного института как организационно-управленческая и уголовно-правовая.

В правовой литературе существуют различные определения probation. Так, например, предлагается следующее определение: «probation – это сложный социально-правовой институт являющийся, с одной стороны, мерой наказания в виде передачи лица, признанного судом виновным в совершении преступления без применения к нему тюремного заключения, под надзор специальной службы на определенный срок и на условиях, устанавливаемых судом, нарушение которых влечет назначение тюремного заключения, а с другой стороны, – это система исполнения данного уголовного наказания, включающая комплекс сил и средств, направленных на достижение цели ресоциализации осужденных» (16, с.14).

Следует указать, что в международных документах институт probation также определяется неоднозначно. Так, в Минимальных стандартных правилах ООН, посвященных мерам, не связанным с тюремным заключением («Токийские правила»), probation определяется как «условная отсрочка исполнения наказания с помещением на это время преступника под индивидуальный надзор с обеспечением над ним руководства или проведения исправительного курса» (4). Резолюция Совета ООН по экономическим и социальным вопросам (1951 г.) характеризовала probation как «режим помещения на испытательный срок определенной части осужденных» и рекомендовала ее для широкого использования в национальной уголовной юстиции стран с различными правовыми системами (10).

Как неоднократно отмечалось многими зарубежными, советскими и азербайджанскими исследователями между уровнем преступности и количеством лиц, находящихся в пенитенциарных заведениях страны отсутствует прямая

корреляционная зависимость. Практика свидетельствует о том, что само по себе усиление репрессии по отношению к преступникам вовсе не приводит к сокращению преступности, в том числе рецидивной. Для обеспечения реального снижения уровня преступности должны предприниматься меры как профилактического, так и реабилитирующего и восстановительного характера. Утверждение, согласно которому применение лишения свободы скорее обуславливается культурными и политическими факторами обосновывается давно и серьезно. Страх перед наказанием и его неотвратимость всегда оказывали гораздо более сильное воздействие нежели само наказание. Этот фактор по-разному учитывался в деятельности уголовных систем различных государств, однако служба probation рассматривается как средство способное внести весомый вклад в решение данных проблем (12, с.279).

Если рассматривать первоначальный замысел, то институт probation представляет собой использование так называемой «ситуации страха», то есть угрозу реального применения наказания в случае повторного совершения преступления. Поскольку общепризнанным является разрушительное воздействие на психику человека его пребывание в пенитенциарном учреждении, во многих странах за преступления, не представляющие большой общественной опасности предусматриваются краткие сроки лишения свободы либо наказания не связанные с лишением свободы. Главным инструментом воздействия на преступника признается не реальное применение, а угроза применения наказания, которая удерживает виновного от совершения нового преступления.

Применение наказаний, не связанных с лишением свободы, объясняется наличием присущих лишению свободы существенных недостатков, в особенности неспособностью реализации таких предусмотренных законодательством целей наказания как исправление осужденных и предупреждение совершения новых преступлений. Исполнение наказания в виде лишения свободы мешает социальной адаптации или социальной реабилитации личности, препятствует ее последующему возвращению в социум, поскольку в обстановке изоляции человек утрачивает социально-значимые навыки. Наряду с этим, лицо, находящееся в месте лишения свободы, зачастую подпадает под воздействие криминальной субкультуры, способствующей его дальнейшей криминализации. Применение к виновным наказания, не связанного с изоляцией от общества, но под специальным надзором способствует нейтрализации отрицательных физических, психологических и нравственных недостатков изоляции, поскольку в таком случае при активном содействии работников службы probation и под

воздействием социальной среды сохраняются и развиваются навыки социального взаимодействия (3, с.864).

Пробация как альтернативное уголовное наказание позволяет применять более широкий перечень мер уголовно-правового воздействия к лицам, совершившим преступление, придает государственной уголовной политике больше гибкости, способствуя реализации принципов социальной справедливости дифференциации ответственности и индивидуализации наказания. Широкое применение альтернативных наказаний способствует улучшению работы пенитенциарных учреждений, облегчению их работы с последующей концентрацией усилий на работе с осужденными по месту жительства. Осуществление такого подхода имеет важное значение для осуществления социальной реадaptации преступников молодого возраста и несовершеннолетних, поскольку изоляция от общества и помещение в криминальную среду этой категории лиц наносит психологическую травму и деформирует процесс их социализации (5, с.6-7).

Существующие во многих странах мира государственные службы пробации представляют собой государственное учреждение, назначением которых являются забота об общественной безопасности, а также осуществление работы с лицами, отбывающими наказание в обществе, а не в местах лишения свободы (например, принудительные работы, условное осуждение), и способствуют ресоциализации лиц отбывшим наказание в виде лишения свободы. К главным направлениям деятельности служб пробации относятся организация и развитие практикореализации уголовных наказаний и оказание после освобождения из мест лишения свободы содействия бывшим осужденным.

Основная задача службы пробации заключается в выявлении оказании содействия в удовлетворении всех насущных нужд и основных потребностей лица, оказавшегося в поле ее деятельности. При этом в сферу деятельности службы пробации не входит оказание какой-либо финансовой или иной материальной помощи, а ограничивается выполнением посреднических функций между упомянутым лицом и различными государственными и муниципальными органами и учреждениями» (6, с.29).

Следовательно, путем создания государственной службы пробации государство свидетельствует о своем намерении взять на себя ответственность за граждан, а также о том, что система наказаний не преследует цели мести преступнику и каждый преступник важен для общества.

Служба пробации в настоящее время представляет собой важнейшее составное звено всей сферы уголовной политики и системы профилактики преступлений на Западе. Однако в различных государствах существуют различия

в организационном построении, осуществляемых функциях и характере деятельности службы пробации. Так, в частности, в законодательстве одних государств (например, в США) правовая природа пробации еще не определена, в других применение пробации рассматривается как уголовное наказание (например, Латвия, Финляндия, Швеция), третьих, (например, в Эстонии) применение данной меры рассматривают как освобождение от наказания, в четвертых, (например, Дания, Англия), признают не наказанием, а причисляют к иным мерам уголовно-правового характера (13, с.121).

Попытка закрепить институт пробации как новый для правовой системы России была предпринята в России только в 2008 году. Основные предложения по предотвращению рецидива преступлений и обеспечения постпенитенциарной адаптации осужденных посредством службы пробации нашли закрепление в Концепции развития уголовно-исполнительной системы Российской Федерации до 2020 года. В качестве самостоятельного правового института служба пробации получила свое правовое закрепление и регламентацию в Концепции долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации до 2020 года, утвержденной распоряжением Правительства Российской Федерации от 17 ноября 2008 года № 1662-р (2).

В настоящее время в этом направлении осуществлено множество теоретических и практических, а также общественных мер. В этом отношении самый большой интерес как в средствах массовой информации, так и научных кругах вызвал ряд активных дискуссий и обсуждений, организованных в 2008-2010 годах Общественной палатой Российской Федерации и посвященных перспективам реформы пенитенциарной системы в России.

В современный период институт пробации существует во многих зарубежных странах, включая Францию, США и Англию. Если в США и Англии данный институт существует и успешно действует в течение длительного времени, то в странах континентальной правовой системы институт пробации является сравнительно новым. Для законодательства этой правовой системы пробация представляет собой либо условное неназначение наказания с помещением осужденного на определенный срок под индивидуальный надзор специального должностного лица (уполномоченного по пробации, помощника, агента), либо условное неисполнение назначенного наказания. Специальное должностное лицо не только контролирует поведение лица, подвергнутого пробации и выполнение им условий пробации и определенных обязанностей, но и обеспечивает реализацию исправительного курса. Пробация, как правило, предполагает реализацию нижеследующих условий:

выполнение указанных в приговоре суда условий и совершение новых преступлений. К числу предъявляемых условий, в частности относятся обязанность являться в суд по вызову агента по пробации, немедленное сообщение о фактах изменения места жительства или работы, возмещение причиненного преступлением ущерба, обязательство не владеть огнестрельным или холодным оружием, не посещать запрещенные судом места (казино, увеселительные заведения и пр.), пройти соответствующий курс лечения, получить профессиональное образование и т.д. При соблюдении указанных условий лицом, подвергшимся пробации оно может быть полностью освобождено от наказания за совершенное преступление, а также судимости как правового последствия осуждения за преступление.

Действующее уголовное законодательство Франции регламентирует два самостоятельных института: отсрочку назначения наказания и отсрочку исполнения наказания (15).

В соответствии с первым видом отсрочки, суд признавая лицо виновным в совершении преступления, выносит постановление согласно которому решение о назначении наказания будет принято через определенное время.

В соответствии со вторым видом отсрочки, суд признав лицо виновным в совершении преступления и определив ему наказание, выносит постановление об отсрочке исполнения этого наказания.

Выделяются три вида отсрочки исполнения наказания, которая может применяться только как часть наказания в виде лишения свободы: простая, с режимом испытания, и с обязанностью выполнения общественно-полезных работ.

В случае если 1 – осужденный совершит в течение испытательного срока новое преступление или проступок, на которые ему назначается наказание в виде лишения свободы на любое срок либо 2 – невыполнения осужденным возложенных на него судом обязанностей, суд может частично или полностью отменить отсрочку.

При одновременном наличии следующих условий может быть применена отсрочка назначения наказания с режимом испытания: 1 – присутствие в судебном заседании; 2 – совершение деяния в виде нарушения или проступка физическим лицом; 3 – «ресоциализация виновного на пути к достижению, причиненный ущерб возмещается и нарушения, вызванные преступным деянием, в скором времени прекратятся» (ст. 132-60 УК Франции). Иные виды отсрочки исполнения или назначения наказания испытание осужденного не включают в качестве необходимого условия такой отсрочки. За проступок или нарушение лицо может быть полностью освобождено от наказания (17).

Институт отсрочки исполнения наказания существует также в уголовном законодательстве

Японии (14). При этом в качестве основных условий применения отсрочки признаются: 1) назначение осужденному штрафа в размере не превышающем пятьсот тысяч иен либо наказания в виде лишения свободы сроком не более трех лет с принудительным трудом либо без него; 2) отсутствие факта осуждения за ранее совершенное преступление к наказанию в виде лишения свободы без принудительного труда или более строгому наказанию, либо в случае осуждения ранее к лишению свободы без принудительного труда или к более строгому наказанию, но после отбытия данного наказания в течение пяти лет не был вновь осужден к лишению свободы без принудительного труда или более строгому наказанию (14). В соответствии с уголовным законодательством Японии отсрочка применяется на срок от одного года до пяти лет с момента вступления приговора в законную силу. На время отсрочки осужденный подвергается защитному надзору, в процессе которого на него возлагается выполнение определенных обязанностей. В случае совершения лицом, к которому применена отсрочка в период испытательного срока нового преступления, а также в некоторых иных случаях, предусмотренных ст. 26 УК Японии, отсрочка отменяется. Приговор о наказании теряет свою силу если назначенный судом испытательный срок истекает без отмены приговора об отсрочке исполнения наказания (17).

В области пробации существует большое число международных нормативно-правовых актов. Различными международными организациями в разные годы принято около двадцати правил, рекомендаций и резолюций различным образом способствующих развитию института пробации в уголовном судопроизводстве стран-членов ООН и стран-участниц Совета Европы. Так, например, посвященная пробации, отложенным приговорам и другим альтернативам лишению свободы, Резолюция от 22 января 1965 года Комитета министров Совета Европы содержит следующие рекомендации: страны-члены в своем законодательстве должны предоставлять судье или другому компетентному органу в случае вынесения лицу впервые совершившему преступление либо совершившему преступление небольшой тяжести полномочие заменять приговор, содержащий лишение свободы, или исполнение такого приговора до его осуществления, условной мерой (отсрочка приговора, применение пробации или аналогичные меры) (9).

Посвященная практической организации мер по надзору за условно осужденными или условно освобожденными преступниками последующему их сопровождению Резолюция Комитета министров Совета Европы, принятая 26 января 1970 года, предусматривает, что «во всех государствах-членах эффективность мер по некарательному воздействию представляет самую важную цель

уголовной политики», вследствие чего предлагает «обеспечить разработку методов надзора, которые способствуют созданию и установлению отношений между служащим пробации и его клиентом в социальном контексте, с помощью чего преступнику может быть оказана помощь в решении личных проблем. Комитет министров также предлагает «рассмотреть целесообразность использования работников-добровольцев в работе профессионального персонала» (8).

Резолюция Экономического и социального Совета ООН «Основные принципы применения программ восстановительного правосудия в уголовных делах» указывает, что «программы восстановительного правосудия должны быть доступны и на всех стадиях уголовного процесса (10).

В Рекомендации № R (2000) 19 Комитета министров Совета Европы «О роли прокуратуры в системе уголовного правосудия» прокурорам

предлагается внимательно рассматривать возможность выведения уголовных дел из системы официального судопроизводства с безусловным соблюдением прав подозреваемых и жертв (11).

Основываясь на вышеизложенном полагаем необходимым внести в уголовное законодательство Азербайджанской Республики следующие изменения:

1 – предусмотреть новый вид наказания в виде пробации, то есть помещение под надзор соответствующих органов на определенный срок и под определенными условиями, нарушение которых должно влечь назначение наказания по совокупности приговоров;

2 – в статье 15 УК АР предусмотреть, что за преступления, не представляющие большой общественной опасности, не может быть назначено наказание в виде лишения свободы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi / Maddələr üzrə normativmənbələrə istinadlarla. Bakı. "Digesta" nəşriyyatı. 2017.

2. Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации до 2020 года, утвержденная распоряжением Правительства Российской Федерации от 17 ноября 2008 года № 1662-р.

3. Мозяков В.В. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Расширенный уголовно-правовой анализ. М.: Экзамен, 2002.

4. Минимальные стандартные правила в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила). Резолюция Генеральной ассамблеи ООН (декабрь 1990 года).

5. Обзор законодательства скандинавских и балтийских стран по службе пробации (уголовному надзору). Серия «Права человека» - СПб. Составитель - Санкт-Петербургская общественная правозащитная организация «Гражданский контроль», 2005.

6. Пудовочкин Ю.Е. Ювенальное уголовное право - понятие, структура, источники. Журнал российского права. 2002. № 3.

7. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики от 10 февраля 2017 года «Об упорядочении деятельности в пенитенциарной сфере, гуманизации политики наказания, а также расширении применения альтернативных видов наказания и процессуальных мер принуждения, не связанных с изоляцией от общества».

8. Резолюция Комитета министров Совета Европы, принятая 26 января 1970 года.

9. Резолюция Комитета министров Совета Европы, принятая 22 января 1965 года.

10. Резолюция Экономического и социального Совета ООН «Основные принципы применения программ восстановительного правосудия в уголовных делах».

11. Рекомендации № R (2000) 19 Комитета министров Совета Европы «О роли прокуратуры в системе уголовного правосудия».

12. Рарог А.И. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. М.: Проспект, 2004.

13. Рубанцев С.П. Применение пробации и досрочного освобождения от отбытия наказания в виде лишения свободы в США. Журнал российского права. 2006. № 1.

14. Уголовный кодекс Франции.

15. Уголовный кодекс Японии.

16. Хуторская Н.Б. Институт пробации в США: Уголовно-правовые, криминологические и организационно-управленческие аспекты. Автореф. канд. дисс. М., 1992.

17. <http://xn--80aaivfjy3e.com/pravo-zarubejnyih-ugolovnoe/analiz-osobennoy-chasti-ugolovnogo-prava-68494.html>

УДК 347.73

МАШИМБАЕВА ГУЛЬМИРА АМАНГЕЛЬДИНОВНА,

з.ф.к., доцент,
Халықаралық құқық кафедрасы,
Халықаралық қатынастар факультеті,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ЖАҚСЫЛЫҚБАЕВА ӘСЕМ АЛМАЗҚЫЗЫ,

2-ші курс магистранті,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

КРИПТОВАЛЮТА АЙНАЛЫМЫНЫҢ ЗАҢИ ШЕГІ: ШЕТЕЛ ТӘЖІРИБЕСІ

Түйін. Мақалада криптовалюта құқықтық реттелуінің негізгі мәселелері қарастырылады. Авторлар әртүрлі елдердің тәжірибесіне сүйене отырып, криптовалютаның құқықтық мәнін ашуға тырысады. Авторлардың пікірінше, криптовалюта жаңа технологиялық құбылыс ретінде заңнамалық жүйеден озып келеді және белгілі бір теңгерімсіздіктің себебі болып табылады.

Түйінді сөздер: криптовалюта, қаржы активі, виртуалды ақша.

Резюме. В статье рассматриваются основные вопросы правового регулирования криптовалюты. Авторы пытаются раскрыть правовую сущность криптовалюты, исходя из практики различных стран. По мнению авторов криптовалюта как новый технологический феномен опережает законодательную систему и является причиной некоего дисбаланса.

Ключевые слова: криптовалюта, финансовый актив, виртуальные деньги.

Summary. The article deals with the main issues of legal regulation of cryptocurrency. The authors try to reveal the legal essence of cryptocurrency based on the practice of various countries. According to the point of view of authors, cryptocurrency as a new technological phenomenon is ahead of the legislative system and is the cause of a certain imbalance.

Key words: cryptocurrency, financial asset, virtual money.

Цифрлық дәуірдің өрлеуінде адам өмірінің барлық салалары өзгеріске ұшырауда. Оның ішінде заң саласы да қапы қалар емес. Сондықтан заң саласы жаңа шындыққа бейімделуі абзал. Қазіргі заманғы технологиялық жаңалықтардың бірі-криптографиялық валюта деп аталатын сандық қаржылық активтер болып табылады. Есімізге сала кетсек, Елбасы Н.Ә. Назарбаев өз сөздерінде криптовалютаны «мегатренд», адамзат қызметінің барлық аспектілерін цифрландыру жолының бірі деп, оны барынша тиімді реттеу жолын іздестіруге шақырды [1]. Бұдан басқа, 2015 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясының пікірталастарында ол жаһандық қаржы интергациясының негізі ретінде халықаралық криптовалютаны айналымға енгізу бастамасын ұсынды. Криптовалюта техникалық дамудың нәтижесі болып табылатыны айқын. Мәселен, Сулейменов М.К., өзінің «Халықаралық жеке құқықтың өзекті мәселелері» атты еңбегінде, «Қазіргі заман дамуының негізгі факторларының бірі ретінде ғылыми техникалық прогресс саналады» деп пайымдайды [Сулейменов М.К., 2011, б. 7]. Алайда оның заңи жағы қандай? Мұндай технологиялық құбылыстардан не күтуге болады? Неліктен көптеген елдер криптовалютаны сатып

алушыларына үлкен қауіп қатер туралы ескертеді? Барлық сауалдарға жауап таппас бұрын, криптовалюта біз айналымға енгізетін дәстүрлі валюта болып табылатындығын не табылмайтындығын анықтау қажет. Әр түрлі елдердің ұлттық валюталарының кез-келген айналымын ең алдымен мемлекет реттейді, дәлірек айтсақ, орталық банктер оларды шығарудан бастап, айналым ережелері мен жою мәселелерін өз жауапкершілігінде ұстайды. Бұл айналым орталықтандырылған сипатқа ие. Ал криптовалютаның мәні мен ерекшелігі орталықсыздандырылған қолдан-қолға (peer-to-peer) беру жүйесінде жатыр.

Әр ел, бірлестіктер мен одақтар өз қалауы бойынша криптовалюта режимін анықтайды. Кейбір елдер өздерінің ұлттық криптовалюталарын шығару үстінде болса (Венесуэла, Қытай және тіпті БРИКС ұйымы өзінің криптовалютасын - брикскоинді іске қосты), басқалары оны тек мүлік, тауар, жаңа шетелдік инвестицияларды тарту құралы ретінде қарастырады, ал басқалары, тіпті мұндай күмәнді ақшаны сатып алуға мүлдем тыйым салуда.

Қазіргі уақытта көптеген елдер криптовалютаның құқықтық реттелуін салық, қылмыстық

және мүліктік мәселелер аясында ғана шектейді. Мысалы, криптовалютаның идеясы мен алғашқы дамуы пайда болған Жапонияда, 2013 жылғы «төлем қызметтері туралы» Заңға сәйкес (төлем қызметі актісі) ұқсас қаржылық актив дәстүрлі төлем құралы емес, мүліктің құны ретінде анықталған [3]. Алайда, оны белгісіз тұлғаларға сатып алуға немесе сатуға болатын және деректерді өңдеудің электрондық жүйесі (блокчейн) арқылы беруге болатын (дәстүрлі ақшаның орнына тауарды криптовалютаға айырбастауға келісетін) белгісіз тұлғаларға тауарларды сатып алу немесе жалға алу немесе қызмет көрсету үшін төлем ретінде пайдалануға рұқсат етіледі [3]. Алайда, криптовалютаны айырбастау операциялары арнайы заңды тұлғаларға рұқсат етіледі (businesses) олар ақшаны жылыстату қаупін болдырмау үшін Қаржылық қызмет агенттігінде міндетті түрде тіркелуі керек. «Төлем қызметтері туралы» Заңға сәйкес, құзыретті жергілікті Қаржы бюросында тіркелген бизнес-операторлар ғана криптовалюта алмасу бизнесін басқара алады. Оператор акционерлік компания немесе «шетелдік криптовалюта алмасу бизнесі» болуы керек, яғни Жапонияның резиденті болып табылатын және Жапонияда кеңсесі мен өкілі бар компания. «Шетелдік криптовалюта алмасу бизнесі» дегеніміз-балама тіркеу жүйесін ұсынатын заңға сәйкес шетелдік үкіметте тіркелген криптовалюта алмасу қызметін ұсынушыны білдіреді. Тіркеуге арналған өтінімге оның криптовалюта алмасу бизнесін тиісті жүргізу жүйесі туралы куәландыратын құжаттар қоса берілуі керек. Құзыретті қаржы бюросы өтінімді қарайды, егер ол тіркеуден бас тартса, ол өтініш берушіні себептері туралы хабардар етуге тиіс. Мұндай тіркеу міндеттемесі Mt. Gox компаниясындағы жағдайдан кейін ғана пайда болды, сол кездегі ең ірі биткоин биржаларының бірі ретінде ол 2014 жылы өзін өз клиенттерінің атынан төлемге қабілетсіз және 840 000-ға жуық биткоин ұрланды деп жариялады [David Fox, Sarah Green, 2019, б. 123]. Латын Америкасының бірқатар елдерінде криптовалютаны тауарларға айырбас ретінде пайдалануға рұқсат етіледі, бірақ тек интернет-дүкендерде, яғни виртуалды ғаламдық желі кеңістігінде. Мысалы, 2018 жылдың наурызында қабылданған Мексиканың қаржылық технологиялық компанияларды реттеу туралы Заңы криптовалюталар деп аталатын «виртуалды активтермен» операциялар туралы тарауды қамтиды [5]. Осы тарауда виртуалды активтер электрондық түрде тіркелген және жұртшылыққа тек электрондық түрде берілуі мүмкін заңды операциялардың барлық түрлері үшін төлем құралы ретінде айқындалады.

Бүгінгі таңда Ұлттық криптовалютаны шығаратын бірқатар мемлекеттер бар, мысалы, Венесуэлада №31962017 жылғы 8 желтоқсандағы Жарлыққа сәйкес өзінің ұлттық криптовалютасы петроны (petro) іске қосты [6] Венесуэла үкіметі Petro криптовалютасын венесуэлалық мұнай баррелімен теңестіруді жөн көрді. Бір petro ОПЕК анық-

тамалық қоржынында көрсетілгендей венесуэлалық мұнайдың бір баррелін, сондай-ақ алтын, алмаз, колтан және газды қоса алғанда, басқа да шикізат тауарларын сатып алу-сату келісімшартымен қамтамасыз етіледі [7]. Тіпті Маршалл аралдарында аралдағы азаматтар мен бизнес үшін заңды төлем құралы ретінде өздерінің ұлттық криптовалютасын іске қосуға рұқсат беретін заң қабылдады. Валюта «егеменді» немесе SOV ретінде белгілі және Маршалл аралдарының барлық қарыздар, мемлекеттік төлемдер, салықтар мен алымдар үшін заңды төлем құралы болып табылады. Ол АҚШ долларына қосымша заңды төлем құралы ретінде айналады. SOV алдағы бастапқы валюта орналастыруда (ICO) ұсынылады, содан кейін Маршалл аралдарының тұрғындарына ұстап қалу, сақтау және SOV операцияларын жүргізу үшін қаражат беріледі, ал Маршалл саудагерлері SOV-мен жасалған төлемдерді алуға мүмкіндік беретін компьютерлік бағдарламаға қол жеткізе алады. Қаржы министрі ICO өткізу үшін лауазымды тұлғаны немесе корпорацияны тағайындайды. Бұқаралық ақпарат құралдары бұл бастаманы басқарған Neema қаржылық технологиялық компаниясы ICO өткізуге келісім-шарт алуы мүмкін екенін көрсетеді [8]. Швейцарияның Цуг кантонындағы салық мәселелеріне қатысты криптовалюталарға салық төлеуге рұқсат етіледі, сонымен қатар, ағымдағы жылы Цуг әкімшілігі covid-19 пандемиясына байланысты банкроттыққа тап болған криптовалюталық стартаптарға қаржылық қолдау көрсететінін мәлімдеді [9]. Мұндай жағдай Огайо штатында да орын алды, 2018 жылы Штат азматтары салықты криптовалютамен төлеуге рұқсат ететіні жөнінде хабарлады.

Криптовалютаның заңды жағын қарастырыған кезде, ең алдымен, оның құқықтық режимін сауатты айқындау үшін оның технологиялық, экономикалық және құқықтық құраушылары жайында ашып айтқан жөн. Жоғарыда айтылғандай, әртүрлі елдердің тәжірибесінде криптовалюта электронды ақша, тауар, мүлік, жаңа инвестициялық объект, бағалы қағаз (қаржы активі) және ақша суррогаты ретінде әрекет етеді.

1998 жылғы Еуропалық орталық банктің электронды ақша есебіне сәйкес: «Электронды ақша дегеніміз-бұл эмитенттен басқа кәсіпорындарға транзакцияға банктік шоттарды міндетті түрде тартпай, бірақ алдын-ала төленген құрал ретінде әрекет ете отырып, төлемдерді жүзеге асыру үшін кеңінен қолданылатын техникалық құрылғыдағы ақша құнының электронды қоймасы [10]». Яғни, электрондық ақша тек технологиялық құрылғыда (ұялы телефон, планшет және т.б.) болып табылады. Криптовалютаның ерекшелігі-ол тек электронды түрде өмір сүре алады, оны қолма-қол ақша ретінде алу мүмкін емес. Тек оның құны әдеттегі дәстүрлі ақшаға тең болуы мүмкін. Криптовалютаны электронды ақша ретінде қарастыру мәселесі бірден шегеріледі. Криптовалюта виртуалды ақша болуы мүмкін бе деген тағы бір сауал туындайды.

Жауап айқын-иә. Алайда, бұл сауал басқа бөлек зерттеуді талап ететіні сөзсіз.

АҚШ-тың Бағалы қағаздар және биржалар жөніндегі комиссиясы (SEC) өз есебінде «DAO» блокчейн стартапына қатысты жағдайды зерттеу ICO (initial coin offering) таңбалауыштарын шығаруды анықтады (таңбалауыш-бұл блокчейн жүйесінде жеке ұйым шығарған құн бірлігі) инвесторлар өз ақшаларын салған зат қалай аталғанына және ол қалай жұмыс істегеніне қарамастан, бағалы қағаздар ретінде қарастырылуы керек. Бұл позицияның қарсыластары криптовалюта жауапкершілік құқығын қамтымайды және ақшалай міндеттеме емес деп мәлімдейді. Олар криптовалюталармен жасалған мәміледегі қатынастарды бартерлік келісіммен салыстыруға болатындығына сүйенеді [11].

2002 жылғы 10 шілдедегі «Ресей Федерациясының Орталық банкі (Ресей Банкі) туралы» Федералдық заңның 27 бабына сәйкес Ресей Федерациясының аумағында басқа ақша бірліктерін енгізуге және мүліктік құқықтар объектілерін, оның ішінде төлем және (немесе) ақша қаражатына айырбастау құралы ретінде пайдаланылатын және тікелей Федералдық заңда көзделмеген электрондық түрде (бұдан әрі-ақша суррогаттары) жасауға, сол сияқты ақша суррогаттарын пайдалана отырып операцияларды жүзеге асыруға тыйым салынады. Тараптардың азаматтық-құқықтық сипаттағы шарттар бойынша міндеттемелерін орындауы нәтижесінде туындайтын және тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді сатып алуды ынталандыру мақсатында пайдаланылатын мүліктік құқықтар объектілері ақшалай суррогаттар деп танылмайды [12]. Алайда, осы баптың мағынасынан криптовалюта ақша суррогатына жатқызуға болмайды, себебі бұл жерде криптовалюта жөнінде сөз қозғалмаған.

Криптовалюта тауар ретінде. Біздің ойымызша, бұл криптовалюта мәнін анықтаудың ең оңтайлы және логикалық әдісі. Себебі ол дәстүрлі ақшаға сатып алынады және басқа валюталарға айырбасталмайды. Өз кезегінде тауар дегеніміз не? Тауар-бұл экономикалық тұрғыдан пайдалануға болатын материалдық немесе материалдық емес объект. Бірқатар елдерде криптовалюта меншік немесе тауар ретінде қарастырылады және оған салық салынады. Бұл елдердің құқықтық жүйелері криптовалютаны әр сәтте белгілі бір құны бар таусылмайтын материалдық емес тауар ретінде анықтайды. Австралиялық салық қызметі криптовалютаны ақша немесе шетел валютасы ретінде қарастырмайды, оның қатысуымен болатын операцияларды бартерлік келісімдерге (barter arrangement) теңестіреді. Бірақ уақыт өте келе, криптовалюталарға деген сенім артып, оны дәстүрлі мағынада ақша ретінде қабылдай бастайды және онымен төлем операцияларын жүзеге асыруға болады, ал жақын арада мұндай болжам болары сөзсіз.

Виртуалды валютаға салық салу мәселелерін

қарастырып кету жөн. Жоғарыда айтылғандай, әр ел өз мақсаттары мен мүдделері аясында криптовалютаның құқықтық аясын анықтайды, бірақ бұл міндетті төлемдер мәселелерімен де тікелей байланысты. Мысалы, Канаданың салық заңнамасы мен ережелері сандық валюталармен, соның ішінде криптовалюталармен жасалатын операциялар табыс салығы туралы заңға бағынады, канадалық салық агенттігі (CRA) «криптовалютаны үкімет шығарған валюта емес, тауар ретінде сипаттады». Тиісінше, тауарларды немесе қызметтерді төлеу үшін криптовалютаны пайдалану «бартерлік мәміле» ретінде қарастырылады [13]. Егер біз еліміздің тәжірибесін қарастыратын болсақ, онда 24 жылғы 2015 қарашадағы «Ақпараттандыру туралы» Заңда «цифрлық актив» ұғымы бар, ол криптовалютаның өзінмензейді. Бұл анықатамаға сәйкес «цифрлық актив - криптография және компьютерлік есептеу құралдарын қолдана отырып электрондық-цифрлық нысанда құрылған, қаржылық құрал болып табылмайтын мүлік, сондай-ақ мүліктік құқықтарды куәландырудың электрондық-цифрлық нысаны [14]». Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, біздің елімізде криптовалютаға қолданылатын салық «мүлік салығы» деп қорытынды жасауға болады. Жапонияда міндетті төлемдерге қатысты (салықтар), ұлттық салық агенттігінің (NTA) мәліметтері бойынша, криптовалюталарды сатудан түскен пайда, негізінен, «Табыс салығы туралы» Заңға сәйкес капиталдың өсуіне (capital gains) емес, әр түрлі (аралас) табыс (Miscellaneous income) болып саналады [4]. Мексикада салық сарапшылары 2018 жылдың наурыз айындағы жағдай бойынша Мексика заңнамасында виртуалды активтерге салық салудың нақты заңнамалық ережелері жоқ деп мәлімдеді. Бұл сарапшылар сонымен қатар виртуалды активтер туралы тиісті ережелер осындай активтерге қолданылатын нақты салық ережелерін анықтау үшін қабылдануы керек деп атап өтті [5]. Еуропалық Одақ аумағында мүлдем басқа жағдайлар орын алады, онда 22 жылғы 2015 қазанда Еуропалық сот Hedqvist ісі бойынша дәстүрлі валютаны биткойнге немесе басқа виртуалды валюталарға айырбастау операциялары және керісінше қызметтерді ұсыну болып табылады, бірақ қосымша құн салығынан (ҚҚС) босатылады. Осылайша, биткойнді сатып алу немесе сату ЕО-ға мүше барлық мемлекеттерде ҚҚС төлеуден босатылады [15]. Ұлыбританиядағы салық салуға келетін болсақ, мәртебелі салық және кеден басқармасы «криптовалюта ерекше сәйкестілікке ие, сондықтан инвестициялық қызметтің немесе төлем механизмінің кез-келген басқа түрімен тікелей салыстыруға болмайды» деп атап өтті. Криптовалюталардан алынған кірістің салық салынуы «тараптардың қызметі мен тартылуына» байланысты. Қосылған құн салығы (ҚҚС) (АҚШ-тағы сату салығына шамамен тең) тек жеткізушілерден Ұлыбританияда криптовалюта орнына сатылатын кез-келген тауарлар немесе қызметтер үшін алынады. Кор-

поративтік салық салу ережелері криптовалюталарды қоса алғанда, валюталық биржаларда пайда немесе шығын алу үшін кәсіпорындарға қолданылады. Криптовалютамен байланысты мәмілелер жасайтын кез-келген компания корпоративтік салық салу ережелеріне сәйкес әдеттегі мәмілелер сияқты қарастырылады және алынған кез-келген пайдаға тиісті салық салынады. Ал басқа компаниялар үшін табыс салығы криптовалюта операцияларына жатқызылуы мүмкін кірістер мен шығындардан алынады. Ұлыбритания сонымен қатар жеке пайдаланушы монеталарды инвестор ретінде сату сатып алу шартын жасаса, алынған пайда криптовалюта мәмілесінен кейін жүзеге асырылатын мәмілелерден түсетін пайдаға салық салады. Мұндай кірістер капиталдың өсуіне салынатын салыққа жатады және бұл салық криптовалюта көмегімен алынған кез-келген пайдаға алынады [16]. Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, басқа елдерде керісінше, мемлекеттік бюджетке байланысты тәуекелдерді болдырмау үшін салықтық реттеу мәселелері бірінші деңгейге қамтылып реттеледі.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, 5-7 жыл бұрын әртүрлі елдердің үкіметтері тарапынан күмән тудырған криптовалюта жылдан жылға қызығушылық пен танымалдылыққа ие болды, әрине, мұндай динамиканың арқасында ол назардан және құқықтық реттеу аясынан тыс қалмауы тиіс. Алайда, оның құқықтық жағы әрқашан криптовалюта даму қарқыны қандай бағытта жүретініне және өсетініне байланысты болады. Бүгінгі таңда, біздің ойымызша, ең ұтымды қорытынды, ол криптовалютаны тауар (мүлік) ретінде қарастыру. Бірақ оның сондай-ақ даму сатысында екенінін ескеркен абзал. Оған деген қызығушылық өскен сайын, оныдәстүрлі ақша бірлігі ретінде қарастыру ықтималдығы арта түседі.

Әр түрлі елдердің мысалына сүйене отырып, криптовалюталардың құқықтық мәртебесіне қатысты нақты жауап беру мүмкін емес, себебі криптовалюта әлі айтарлықтай толық динамикаға ие болған жоқ. Бүгінгі таңда көптеген елдер алаңдайтын негізгі мәселелер - криптовалюта айналымының криминологиялық тәуекелдері және салықтық мәселелері.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- URL:https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaev-prizval-sozdat-pravila-ispolzovaniya-kriptoalyut-344425/ (дата обращения: 07.06.2020)
- Сулейменов М.К. Актуальные проблемы международного частного права: Учебное пособие. – Алматы: Научно-издательский центр Каспийского общественного университета, 2011. – 168 с.
- The Payment Services Act No. 59 of 2009 URL:<http://www.japaneselawtranslation.go.jp/law/detail/?id=3078&vm=02&re=02>(дата обращения: 06.10.2020)
- Cryptocurrencies in public and private law edited by David Fox, and Sarah Green, Oxford University Press, 2019, 323 pp.
- Ley para Regular las Instituciones de Tecnología Financiera [Law to Regulate Financial Technology Companies] arts. 30–34, Diario Oficial de la Federación [D.O.F], Mar. 9, 2018
- Decreto 3196 Mediante el cual se Autoriza la Creación de la Superintendencia de los Criptoactivos y Actividades Conexas Venezolana [Decree 3196 Authorizing the Creation of the Venezuelan Superintendency of Cryptoassets and Related Activities], Gaceta Oficial [G.O.], Dec. 8, 2017
- URL:<http://www.tuabogado.com/venezuela/secciones/derecho/informatico/efectos-sobre-el-bitcoin-y-otras-criptomonedas-del-decreto-sobre-creacion-del-petro-y-la-superintendencia-de-los-criptoactivos-raymondorta>(дата обращения: 07.06.2020)
- Declaration and Issuance of the Sovereign Currency Act, Pub. L. 2018-53 (2018)
- URL:<https://finance.liga.net/cryptoeconomics/novosti/shveysarskiy-kanton-tsug-razreshil-platitnalogi-kriptoalyutoy>(дата обращения: 05.07.2020).
- European Central Bank, Report on Electronic Money (August 1998) (Jun. 18, 2018), URL:<https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/emoneyen.pdf>.
- URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=6283077e-9d32-4531-81a5-56355fa54f47>(дата обращения: 11.06.2020)
- «Федеральный закон «О Центральном банке Российской Федерации (Банке России)» от 10.07.2002 N 86-ФЗ [Электронный ресурс]: «Консультант плюс». Режим доступа: URL:http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_37570/свободный.(Дата обращения: 23.07.2020).
- Irina Cvetkova, Crypto currencies Legal Regulation, 5(2) BRICS Law Journal 128–153 (2018).
- «Закон РК Об информатизации. [Электронный ресурс]: Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Параграф». Режим доступа: URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=33885902/ свободный.(Дата обращения: 10.05.2020).
- Case C-264/14, Skatteverket v. David Hedqvist, ECLI:EU:C:2015:718, URL: <http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62014CJ0264&lang1=en&type=TXT&ancre>(дата обращения: 06.07.2020)
- Robleh Ali et al., The Economics of Digital Currencies, 54(3) Bank of England Quarterly Bulletin 262, 276 (2014)

НЫСАНБЕКОВА ЛӘЗЗАТ БЕГИМЖАНОВНА,

Phd доктор,
халықаралық құқық кафедрасы,
халықаралық қатынастар факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

ЖАЙЛАУ ЖАНАТ,

з.ғ.к., м.а.доцент,
Алматы Университеті

ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНА ӘСЕРІ

Түйін. Бұл мақалада ЕО жасанды интеллекті пайдалану кезінде адам құқықтарына әсерін анықтау, сонымен қатар ЕО шеңберіндегі жасанды интеллектке байланысты қолданатын заңнамаларды қарастырамыз. Сот жүйелерінде жасанды интеллектті пайдалану туралы, сондай-ақ қазіргі уақытта, жасанды интеллектпрецеденттік құқық іздеу жүйесі, дауларды онлайн режимінде реттеу, құжаттарды құрастыруға көмек көрсету, талдау сияқты жағдайда жиі қолданылады.

Түйінді сөздер: жасанды интеллект, сот, адам құқықтары.

Резюме. В этой статье рассматривается применение искусственного интеллекта в ЕС и его влияние на права человека, а также законодательства, применяемое к искусственному интеллекту в ЕС. В настоящее время искусственный интеллект применяется в судебных системах, особенно часто используется в качестве анализасистем прецедентного права, для разрешения споров в режиме онлайн, в помощи составлении документов.

Ключевые слова: искусственный интеллект, суд, права человека.

Summary. This article examines the application of artificial intelligence in the EU and its impact on human rights in its use, as well as the legislation applicable to artificial intelligence in the EU. Artificial intelligence is currently used in judicial systems, especially for analyzing case law systems, for resolving disputes online, in helping to draft documents.

Keywords: artificial intelligence, court, human rights.

ЕО-ның әрбір даму кезеңі, сондай-ақ қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардағы ілгерілеу экономикалық және саяси бірлестіктің құрылымына, оның ішінде оның құқықтық қызметіне де өзгерістер мен толықтырулар енгізді. Осы өзгерістерге орай ЕО аясында көптеген жұмыстар атқарылды. Алайда, жасанды интеллектті пайдалану ашықтық, құқықты біріздендіру тұрғысынан, іс жүзінде жұмысты айтарлықтай жеңілдетсе де, тәжірибеде, шешім қабылдау шеңберінен шығып, адам құқықтарын қозғайтын тәуекелдері бар.

Осыдан екі он жылдық бұрын Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот ұзақ сот талқылауларымен болатын көптеген істерге тап болды. Нәтижесінде, 2002 жылы Сот төрелігінің тиімділігі жөніндегі Еуропалық комиссия құрылды¹, оның мақсаты сот төрелігі жүйесінің жұмыс істеу тиімділігін арттыру болып табылады. 2018 жылы Сот төрелігінің тиімділігі жөніндегі Еуропалық комиссия (СТТЖЕК) тиімділігі өзінің жалпы отырысында қазіргі заманғы қоғамда жасанды интеллектінің өсіп келе жатқан мәнін және оны сот

төрелігінің сапасы мен жоғарылауы үшін пайдаланудың күтілетін артықшылықтарын мойындай отырып, “сот жүйелерінде және қоршаған ортада жасанды интеллектті пайдалану туралы Еуропалық этикалық Хартияны” қабылдады². Хартия өзінің мазмұнында бес қағидатты белгілейді. Бұл қағидаттар адам құқықтарын қорғайтын жалпы қағидаттермен сәйкес болуға тиіс:

1) негіз қалаушы құқықтарды құрметтеу қағидаты: жасанды интеллектті әзірлеу мен енгізуді қамтамасыз ету адамның негізгі құқықтарын бұзбауы тиіс [М. Антинуччи. Вестник университета им. Кутафина. 2/2020].

Сот шешімдері мен деректерді өңдеу нақты мақсаттарды көздеуі және Адам құқықтары туралы Еуропалық конвенция (АҚТЕК) және дербес деректерді қорғау туралы Конвенциямен кепілдік берілген негізгі құқықтарға толық сәйкес келуі тиіс. Дауды шешу мақсатында немесе сот шешімдерін шығаруға немесе сот процесіне қатысушыларға кеңес беруге көмектесетін құрал ретінде пайдалану кезінде жасанды интеллектке негізделген техникалық құралдар сот төрелігіне

¹Тиымды соттылықты атқару жөніндегі ЕуроКомиссияны құру. Резолюция №(2002)12 <http://docs.cntd.ru/document/90199644>

²Европейская Хартия об использовании искусственного интеллекта. 2018 – [Электрондық ресурс]. – Қолдану шегері: http://www.rapsinews.ru/international_news/20181204/292074043.html?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop&utm_referer=https%3A%2F%2Fyandex.ru%2Fnews (қарау мезгілі 22.11.2019).

қол жеткізу құқығын және әділ сот талқылауына құқықты (мүмкіндіктер теңдігі және жарыспалылық қағидатын сақтау) жүзеге асыруға кедергі келтірмеуі тиіс. Олар сондай-ақ шешім қабылдау процесінде құқық үстемдігі мен судьялардың тәуелсіздігі қағидаттарына толық сәйкес пайдаланылуы керек.

2) *кемсітпеушілік қағидаты: жеке топтар мен тұлғаларға қатысты кемсітуді жою;*

Жекелеген адамдарға немесе тұлғалар топтарына қатысты деректерді топтастыруда немесе жіктеуде көрінетін осы өңдеу әдістерін қолдану кезінде бар теңсіздіктерді анықтау мүмкіндігін ескере отырып, мемлекеттік және жеке мүдделі тұлғалар көрсетілген әдістер мұндай кемсітуді туындатпайтынына және ушықтырбайтындығына көз жеткізуі тиіс. Әзірлеу, қолдану, атап айтқанда, өңдеу кезеңінде де “құпия” деректерге тікелей немесе жанама негізделген кезеңде де ерекше назар аудару керек. Болжанатын нәсілдік немесе этникалық шығу тегі, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, саяси көзқарастары, діни немесе философиялық нанымдары, кәсіподақтарға мүшелік, генетикалық деректер, биометриялық деректер, денсаулық туралы деректер немесе жыныстық қатынас немесе жыныстық бағдар туралы деректер осындай деп танылуы мүмкін. Бұл тәуекелдерді шектеу және мүмкіндігінше бейтараптандыру мақсатында түзету бойынша шаралар, сондай-ақ осындай кемсітушілік фактілерін анықтау кезінде мүдделі тұлғалардың хабардар болуын арттыру көзделуге тиіс.

3) *сана мен қауіпсіздік қағидаты: деректер мен шешімдерді өңдеу процесінде тексерілген көздерді пайдалану және техникалық жағынан қорғалған жағдайда операциялар жүргізу қажет;*

Машинамен оқыту модельдерін әзірлеушілер сот төрелігі жүйесінің тиісті мамандарының (судьялардың, прокурорлардың, адвокаттардың және т.б.), сондай-ақ құқық және әлеуметтік ғылымдар саласындағы зерттеушілердің/оқытушылардың (мысалы, экономистердің, әлеуметтанушылардың және философтардың) кең тәжірибесін жинақтауға мүмкіндігі болуы тиіс. Функционалды модельдерді құру үшін жобалаудың қысқа циклдерінде аралас жобалық топтарды қалыптастыру осы мультидисциплинарлық тәсілді барынша тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін ұйымдық әдістердің бірі болып табылады. Жобалық топтар қолданыстағы этикалық кепілдіктер туралы ақпаратпен үнемі алмасып, кері байланысты ұстап тұруға тиіс. Машиналық оқыту алгоритмін іске асыратын бағдарламалық қамтамасыз етуге енгізілетін сот шешімдеріне негізделген деректер сертификатталған көздерден келіп түсуі тиіс және оларды оқыту тетігімен нақты пайдалану басталған сәтке дейін өзгертілмеуі тиіс. Сондықтан барлық процесс өңделетін ше-

шімнің мазмұнын немесе мағынасын өзгертетін ешқандай түзетулердің болмауын қамтамасыз ету үшін қадағаланатын болуы тиіс. Құрылған модельдер мен алгоритмдер сондай-ақ жүйенің тұтастығы мен мызғымастығын қамтамасыз ететін қауіпсіз ортада шоғырлануы және орындалуы мүмкін болуы тиіс.

4) *ашықтық, әділдік және анықтылық қағидаты: деректер түсінікті, қолжетімді болуы тиіс;*

Зияткерлік меншікті қорғаудың (осыған 2019 жылғы 26 наурыздағы қабылданған Резолюциясы жатады)¹ белгілі бір әдістері мен құқықтық салдарларға және осы әдістерге ие болуы мүмкін адамдарға әсер етуге байланысты айқындылықты (әзірлеу процесіне қол жеткізу), бейтараптылықты (түсініктің болмауы), адалдық пен дәйектілікті (сот төрелігінің мүдделеріне - басымдық) қамтамасыз ету талаптарының арасында тепе-теңдікті табу қажет. Бұл шаралар жобалау мен пайдаланудың барлық тізбегін қозғайтынын атап өткен жөн, өйткені іріктеу әдіснамасы, сондай-ақ деректердің сапасы мен ұйымдастырылуы оқыту кезеңіне тікелей әсер етеді. Бірінші нұсқа-коммерциялық құпияны қорғаумен шектелетін толық техникалық ашықтық (мысалы, ашық бастапқы код және құжаттама). Жүйе сондай-ақ нәтижелерге қол жеткізу тәсілін сипаттау үшін қарапайым және түсінікті тілмен түсіндірілуі мүмкін, мысалы, ұсынылатын қызметтердің сипаты, әзірленген құралдар, оң нәтижелер мен қателердің тәуекелдері туралы ақпарат беру арқылы. Тәуелсіз органдар немесе сарапшылар өңдеу әдістерін сертификаттауды және бақылауды қамтамасыз ете алады немесе алдын ала консультациялар бере алады. Мемлекеттік билік органдары үнемі куәліктер бере алады.

5) *пайдаланушы бақылау қағидаты: пайдаланушыда таңдау болуы тиіс;*

Қолданушылардың автономиясы күшейтілуі және жасанды интеллект негізіндегі құралдар мен қызметтерді пайдаланумен шектелуі тиіс. Сот төрелігі жүйесінің мамандары кез келген уақытта нәтиже алу үшін пайдаланылған сот шешімдері мен деректерді қайта қарау мүмкіндігіне ие болуға тиіс, бұл ретте осы нақты істің белгілі бір ерекшеліктері тұрғысынан олармен байланысты болудың міндетті емес. Сот процесіне қатысушы жасанды интеллект негізінде жұмыс істейтін аспаптармен ұсынылатын шешімдердің міндетті сипаты, сондай-ақ бар әр түрлі нұсқалары туралы және оның заң консультациясына және сотқа жүгінуге құқығы туралы анық және түсінікті тілмен хабардар етілуі тиіс. Ол сондай-ақ сот процесінің алдында немесе уақытында істі қарау кезінде жасанды интеллектінің мүмкіндіктеріне кез келген алдын ала қарау туралы нақты хабардар болуы және оның ісін тікелей сот

¹ Резолюция ЕС об авторском праве и едином цифровом рынке от 26 марта 2019 г. Баптар 11/15 (linktax) және 13/17 (жүк-тек фильтірі) против интернет-гигантов (Google и Facebook, Youtube и др.).

АҚТЕК 6-бабының¹ мәні бойынша қарауы үшін наразылық білдіру мүмкіндігі болуы тиіс. Жасанды интеллектке негізделген кез келген ақпараттық жүйені енгізу кезінде пайдаланушылардың компьютерлік сауаттылығын арттыру бағдарламалары және сот төрелігі жүйесі мамандарының қатысуымен көпшілік талқылау жүргізілуі тиіс².

Міне, осылай, Хартияның қабылдануымен сот жүйесіне жасанды интеллектті енгізу мәселесі өзекті болды. Алайда, судьялардың сот шешімін модельдейтін технологияларды тікелей және күн сайын пайдалануы қазіргі уақытта (Еурокомиссия) ЕК-ге мүше мемлекеттерде жоқ. Осы қосымшалардың әлеуетін зерттеуге бағытталған жекелеген эксперименттер, сондай-ақ университеттік зерттеулер жүргізілді, бірақ әлі де кеңінен қолданылмады. Мұндай құралдарды әзірлеу жөніндегі бастама, негізінен, клиенттеріне әлі күнге дейін құқықтық белгісіздікті және сот шешімдерінің болжамсыздығын азайтуға ұмтылатын сақтандыру компаниялары, заңгерлер және заң қызметтері ғана болып табылатын жеке сектордан туындайды. Дегенмен, заң шығарушыларға мемлекеттік саясатта “бетаверсия” нысанындағы осы құралдарды көруге ниет білдірген жеке сектор жиі жүгінеді, олар уақыт өте келе жақсарды. Киберюстиция жағына өзгерістерді жылжыту бойынша басшылық принциптерге негізделген бағыттылықты басшылыққа ала отырып, СТТЖЕК мемлекеттік қайраткерлер мен сот төрелігі жүйесінің қызметкерлеріне “болжанып отырған Сот төрелігі” феноменін жақсы түсінудің кілттерін беруді ұсынады [Nakad-Weststrate H.W.R., Herik, van den H.J., Jongbloed A.W., Salem A.M. 2015. – P. 59–67. – P. 65.].

Сот жүйелерінде жасанды интеллектті пайдалану туралы мәселе 2018 жылғы сәуірде СТТЖЕКке мүше мемлекеттер мен азаматтық қоғам өкілдері үшін ашылған арнайы интернет-сауалнама барысында қаралды. Қазіргі уақытта, жасанды интеллект: прецеденттік құқық іздеу жүйесі; дауларды онлайн режимінде реттеу; құжаттарды құрастыруға көмек көрсету; талдау сияқты жағдайларда жиі қолданылады. Мысалы, Латвияда сот төрелігін жүзеге асыру үшін машиналық оқыту мүмкіндігін зерттейтіндігін мәлімдеді [М. Ярумуш]. Сот жүйелерінде бұл деректерді өңдеу прецеденттік құқықты қалыптастырудағы өзгерістер және дербес деректерді қорғау (мамандардың аттарын қоса алғанда) сияқты бірқатар мәселелерді көтереді.

Соңғы жылдары ЕО мұндай ашықтықтың қолдануының мақсаты бірі жария саясатты әзірлеуге және бағалауға тарту және жария қызметтің бейтараптығын қамтамасыз ету және оны деректер базасына жиналған ақпараттың едәуір көлемін өңдеу жолымен орындаушыларды қамтамасыз

ету болып табылады.

Кең жария етуді талап ететін қоғамдық ақпараттың белгілі бір көлемі ақпараттық технологияларды пайдалана отырып тарайды, мысалы Францияда үкіметтік сайт Legifrance.fr тек заңнамалық және нормативтік құжаттарды ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік лауазымдарға тағайындау туралы прецеденттік құқық пен ақпаратты қамтитын сертификатталған қоғамдық ақпараттың негізгі онлайн көзі болып табылады [4]. Бір дерек көзде жиналған бұл ақпарат Интернетте қол жетімді болса да, бірақ компьютермен жүктелуі және өңделуі мүмкін деректер базасына енгізілген және ұйымдастырылған деректерге тікелей қатынаудан толық ерекшеленеді.

Сот шешімдері туралы ашық деректерге қатысты ЕК-ге мүше мемлекеттердің жағдайы қандай?

2016-2018 жылдардағы СТТЖЕК бағалау циклі алғаш рет ашық деректерде ұсынылған сот шешімдері туралы мәселеге назар аударды. Жеке деректерді қорғаудың еуропалық нормаларына қатысты деректерді жасырын немесе бүркеншік ат қою туралы мәселе осы ерекше сезімтал саладағы мемлекеттер мен бақылаушылар қабылдайтын шараларды анықтауға арналған жеке сұрақтың мәні болды.

Жеке деректерді қорғауға қатысты деректерді анонимдеу немесе бүркеншік ат қою туралы мәселе туралы еуропалық елдердің ұстанымын нақтылау үшін СТТЖЕК сауалнаманы белгілеген, онда 23 ел тараптарды немесе куәларды (аттарды, мекенжайларды, телефон нөмірлерін, сәйкестендіру нөмірлерін, банктік шоттардың нөмірлерін, салық нөмірлерін, денсаулық жағдайы туралы деректерді және т.б.) сәйкестендіруге мүмкіндік беретін деректерді алу жолымен олардың дау-дамайдың кейбір түрлерін (мысалы, адамдар мен олардың бұл жұмыс үшін жауапкершілік сот органдарының қызметкерлеріне (мысалы, Израиль, Молдова Республикасы) немесе мемлекеттік лауазымды тұлғаларға (мысалы, Босния және Герцеговина, Испания) жүктеген. Алайда, Босния мен Герцеговина және Венгрия мамандардың тегін жариялау ниеті туралы мәлімдеген. 2016 жылы Франция өз соттарының шешімдері туралы деректерді ашық тарату үшін міндетті талаптарды белгілейтін заңнаманы қабылдады. Қазіргі уақытта, атап айтқанда, әкімшілік істер бойынша кейбір сот шешімдерін “data.gouv.fr” сайтынан көшіріп алуға болады. ЕО-ға мүше мемлекеттердің саясаты осындай.

Қазақстанда цифрландыру құралдарын енгізу перспективаларының бірі ретінде жасанды интеллект саласын белсенді дамытуды жоспарлап отыр. Дегенмен, нарық сыйымдылығы аз. Цифрлық тәуелсіздікті мемлекеттік қауіпсіздік деңгейі-

¹ Адам құқықтары туралы Еуропалық Конвенция, 1953 ж., 6-б. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_RUS.pdf

² Европейская Этическая Хартия об использовании искусственного интеллекта в судебных системах и окружающих их реалиях принята на 31-м пленарном заседании ЕКЭП (Страсбург, 3-4 желтоқсан 2018 жылы) <https://rm.coe.int/ru-ethical-charter-en-version-17-12-2018-mdl-06092019-2-/16809860f4>

не көтеру керек, дейді әзірлеушілер, стартаптарды қолдауға 5 миллиард еуро бөлген Франция, ал Қытай 2018 жылы 1 миллиард долларға жуық бөлген [5].

Қазақстанда осы жасанды интеллекті қолдануға байланысты заңнамалар әдетте жоқ. Осыған орай, Кәрім Мәсімов «Әлемнің келесі билеушісі. Жасанды интеллект» өз кітабында жазады: «мұндай сценарийдің алдын алу үшін біз өз стратегиямызды іске асырып, барлық шетелдік юрисдикциялармен өзара әрекеттесу үшін ең қолайлы құқықтық ортаны құруымыз керек ... Сонымен бірге, біз ел азаматтарының жеке құқықтары мен қол сұғылмаушылығын қорғауға қауіп төндірмеуіміз керек. Заңнаманы өзгертумен қатар, барлық инфрақұрылымды жаңарту қажет» [К. Масимов. 2019. – 177 б.].

Ресей Федерациясында осы мәселеге байланысты Ресей Федерациясы Президентінің заң күші бар Жарлығы қабылданды 2019 жылғы 10 қазандағы N 490 «Ресей Федерациясында жасанды интеллектті дамыту туралы» Жарлығы (бұдан әрі - N 490 Жарлығы), онда жасанды интеллектті дамытудың 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған ұлттық стратегиясы бекітілген, бүкіл жүйені бейімдеу міндеті атап айтқанда, адамның жасанды интеллектпен өзара іс-қимылын құқықтық реттеу мәселесі қарастырылған [Андреев В.К.].

Ал ЕО-да жасанды интеллекті пайдалану кезінде жауапкершілік мәселесіне байланысты, адам құқықтарына оның әсерін қарастыра отырып арнайы ұсыным қабылдады. ЕК Парламенттік Ассамблеясының 28.04.2017 ж. № 2102 (2017)

“Технологиялармен бірігу, жасанды интеллект және адам құқықтары” ұсынымында әрекет үшін жауапкершілік жағдайға қарамастан адамға жататыны атап өтілді; жасанды интеллекттің тәуелсіз шешімдеріне сілтемелер оларды жасаушыларды, иеленушілерді және операторларды осындай жүйелерді пайдалана отырып жасалған адам құқықтарын бұзғаны үшін жауапкершіліктен, тіпті іс-әрекеттің өзі адамның тікелей нұсқауы бойынша жасалмаған жағдайларда да босата алмайды (9.1.1-тармақ) [Recommendation № 2102 (2017)].

Сонымен қатар, қазіргі күнге дейін кім, қандай негізде, қандай жағдайларда, келтірілген немесе даулы залал үшін қандай шамада және қандай тәртіппен жауапты болу керек (және залалды өтеу) туралы сұраққа түсінікті жауаптар жоқ, мысалы :

- жасанды интеллектпен жасалынған қате (кінәсіз іс – әрекет), мысалы, робот-диагност қате диагноз қойып, нәтижесінде адам зардап шексе;
- жасанды интеллект құраушысымен рұқсатсыз бағдарламалау немесе бұзу;
- іске асырылуы мүмкін адамның өзін-өзі өлтіруін болдырмау бойынша жасанды интеллектпен шаралар қолданбау (егер осы жасанды интеллект орнында басқарыла болса);
- адамға зиян келтіретін және осы мақсатқа арналған жасанды интеллекттің роботты өзқалауы бойынша жасау және басқада жағдайда жауапкершілік мәселесі шешілмеген.

Осылайша, жасанды интеллектке қатысты тез арада реттеуді талап ететін көптеген мәселелер бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. М. Антинуччи. Журнал Вектор юридической науки <https://cyberleninka.ru/article/n/eticheskaya-hartiya-es-po-ispolzovaniyu-tehnologiy-iskusstvennogo-intellekta-v-sudebnoy-sisteme-i-zakonodatelstvo-reguliruyushee>
2. Nakad-Weststrate H.W.R., Herik, van den H.J., Jongbloed A.W., Salem A.M. The Rise of the Robotic Judge in Modern Court Proceedings [Перспективное применение робота-судьи в современном судопроизводстве] // ICIT 2015: The 7th International Conference on Information Technology. – Amman (Jordan), 2015. – P. 59–67. – P. 65. https://www.researchgate.net/publication/300720949_The_Rise_of_the_Robotic_Judge_in_Modern_Court_Proceedings
3. <https://lv.sputniknews.ru/radio/20190327/11224845/Yarmush-iskusstvennyy-intellekt-ne-zamenit-lyudey-v-sudebnoy-praktike.html>
4. <http://ru.knowledgr.com/01545320/L%C3%A9gifrance>
5. <https://businessfm.kz/business/osnovateli-verigram-pochemu-iskusstvennyj-intellekt-v-kazahstane-nuzhdaetsya-v-gospodderzhke>
6. К. Масимов Следующий властелин мира. Искусственный интеллект. 2019. 177 б. <https://mybook.ru/author/karim-masimov/sleduyushij-vlastelin-mira-iskusstvennyj-intellekt/citations/>
7. <https://urfac.ru/?p=3084>
8. Recommendation № 2102 (2017) of Parliamentary Assembly of the Council of Europe «Technological convergence, artificial intelligence and human rights», 28 April 2017 [Рекомендация Парламентской Ассамблеи Совета Европы № 2102 (2017) от 28.04.2017 «Слияние с технологиями, искусственный интеллект и права человека»]

UDK 347 (574+410)

OTYNSHIYEVA AIDANA AITUKYZY,

PhD, Senior Lecturer,

Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan,

E-mail: aidana-best91@mail.ru

THE POLITICAL AND LEGAL ASPECTS OF MULTICULTURALISM POLICY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасының тәжірибесі негізінде көп мәдениеттілік саясаты мәселелерінің саяси-құқықтық аспектілері қарастырылады. Жаһандану дәуірінде адамзат өркениетінің өзекті мәселелерін шешудегі көп мәдениеттілік саясатының рөлі артып келеді. Мақаланың негізгі мақсаты – жаһандану жағдайында Қазақстан Республикасындағы көп мәдениеттілік институтын зерттеу, Қазақстан Республикасының көп мәдениеттілік туралы заңнамасын жетілдіру бойынша одан әрі ұсынымдар әзірлеу.

Түйінді сөздер: мультикультурализм, адам құқығы, жеке тұлғаның құқықтық мәртебесі, құқық қолдану.

Резюме. В статье рассматриваются политико-правовые аспекты вопросов политики мультикультурализма на основе опыта Республики Казахстан. В эпоху глобализации возрастает роль политики мультикультурализма в решении актуальных проблем человеческой цивилизации. Основная цель статьи – в условиях глобализации исследовать институт мультикультурализма в Республике Казахстан, разработать дальнейшие рекомендации по совершенствованию законодательства о мультикультурализме в Республике Казахстан.

Ключевые слова: мультикультурализм, права человека, правовой статус личности, правоприменение.

Summary. The article examines the political and legal aspects of multiculturalism policy issues based on the experience of the Republic of Kazakhstan. In the era of globalization, the role of the multiculturalism policy in solving urgent problems of human civilization is growing. The main aim of the article is in the context of globalization, to investigate the multiculturalism institute in the Republic of Kazakhstan, to develop further recommendations for improving the legislation on multiculturalism of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: multiculturalism, human rights, legal status of individuals, enforcement.

Introduction

Today the country has all the necessary conditions for the development of culture, languages, traditions of ethnic groups. There are currently more than 800 ethnic and cultural associations on the territory of the state, 28 of them are Republican. Newspapers and magazines are published in 15 languages, radio programs in 8 languages, and TV programs in 7 languages. In General, there are 88 schools with Uzbek, Tajik, Uighur and Ukrainian languages of instruction. In 108 schools, the language of 22 ethnic groups is taught as a separate subject. In addition, 195 ethno-educational complexes, Sunday and linguistic schools were opened, where in addition to children and adults were able to learn the languages of 30 ethnic groups. With the exception of Kazakh and Russian theaters, there are four national Uzbek, Uighur, Korean and German theaters in the country. Every year in the languages of ethnic groups of Kazakhstan produces several dozen new books" [Otyynshiyeva, Ibrayeva, 2017, p. 82-86] according to the above Kimligi and interviews Kairat Mami said that Kazakhstan is gradually being implemented multicultural idea or policy.

The only organization that promotes the rights, freedoms and interests of the multi-ethnic people of Kazakhstan, multicultural, multinational – a consultative and Advisory body under the Head of state, created by the decree of the President of the Republic of Kazakhstan, is the Assembly of the people of Kazakhstan. The main goal and task of the Assembly of people of Kazakhstan, established on March 1, 1995, is to implement this multicultural policy, promote friendship and unity of the people of Kazakhstan. It clearly reflects not only an important link in the dialogue between the state authorities and the multinational society, but also the formation of civil society in Kazakhstan.

Main body

The Constitution of 30 August 1995¹ guarantees equal rights to all citizens, regardless of race, nationality, religion or social affiliation. At the same time, based on the recognition of ethnic, linguistic, cultural, and religious diversity, the civil principles of the formation of Kazakhstan's identity and unity were consolidated. this means a common interest and mutual respect, and reflects kinship and love

¹ Constitution of Republic of Kazakhstan, from 30 August 1995//Zhetyzhary, 1998(Accessdate02.10.2020)

for another, the preservation of cultural diversity, which develops the characteristics of peoples and is a means of exchanging cultural values between nationalities, i.e., the consolidation of multicultural Kazakhstan. In turn, it is necessary to promote and develop the most important liberal values, such as tolerance, in order to establish themselves in a multi-ethnic society.

The tolerant development of diversity, multiculturalism and multi – faiths is the key to global peace and harmony. Ethnocultural diversity, which has passed from century to century, increases the desire to form and implement being under the banner of one culture and one knowledge. Therefore, the issues of multicultural existence and dialogue are the most relevant for modern society. The unity of the people is the most precious quality, and the Friendship of the peoples of Kazakhstan is an invaluable asset of our country. We all live under the same Shanyrak, we have a different kind, we have one support, we have one heart, we have one heart! In order to strengthen our independence, we must first of all be strong in unity. While Kazakh weakened, it eased the enmity between them. Increased, increased by one.

The institution of citizenship is one of the main features of the sovereignty, independence and constitutional system of the Republic, since the people of Kazakhstan, consisting of citizens of the state, is “the only source of state power “and” exercises power directly through a Republican referendum and free elections, as well as entrusts the exercise of their powers to state bodies”.

The system of principles of Kazakhstan citizenship, in our opinion, is divided into General and special. In accordance with international instruments, the following principles can be identified as General principles: the right to citizenship of the Republic of Kazakhstan, recognition of mutual responsibility of the citizen and the state, equal citizenship of the Republic of Kazakhstan, stability of citizenship, protection and care by the state of persons outside the Republic of Kazakhstan, non-extradition. a citizen of another state who retains the citizenship of the Republic of Kazakhstan during marriage or divorce. As special principles: the inadmissibility of common citizenship, dual citizenship, support for ethnic Kazakhs living outside the Republic of Kazakhstan. In a separate article of the Law of the Republic of Kazakhstan “on citizenship”, it is proposed to formulate and approve the principles of citizenship [Scriven, 2013, p.74]

Special attention should be paid to legal relations regulated by the Law of the Republic of Kazakhstan “On citizenship of the Republic of Kazakhstan”.¹ This legal category is based on such principles as the “right to blood “and the” right to soil”. According to the principle of “right to blood”, when both parents are citizens of the Republic of Kazakhstan at birth,

¹ The Law of the Republic of Kazakhstan ‘On citizenship of the Republic of Kazakhstan’ //http://adilet.zan.kz/eng/ docs/ Z910004800_20 December 1991(Accessdate 02.10.2020)

the child is a citizen of the Republic of Kazakhstan, regardless of the place of birth. In the case of different citizenship of the parents, when one of them is a citizen of the Republic of Kazakhstan at the birth of the child, if both parents currently have permanent residence outside the Republic of Kazakhstan, the citizenship of the child born outside the Republic of Kazakhstan is determined with the written consent of the parents. In such cases, it is necessary to take into account the rules of the international agreement and the national legislation of the country of residence of the child’s parents.

There are often cases when one of the parents is a citizen of the Republic of Kazakhstan at the birth of a child. To obtain citizenship of the Republic of Kazakhstan, according to the “law of the soil”, a child must be born on the territory of the state. If the child was born outside the Republic of Kazakhstan, the parents must prove that they have a place of residence in the country at the time of his birth. However, these requirements do not apply to the citizenship of a child born as a common citizen of the Republic of Kazakhstan and a stateless person. The law States: “a child is a citizen of the Republic of Kazakhstan, regardless of where the child was born, when one of the parents is a citizen of the Republic of Kazakhstan, and the other is a stateless person, or his citizenship is unknown.”

In the Republic of Kazakhstan, there are two main ways to obtain citizenship: it is issued at birth and citizenship can be obtained as a result. After gaining independence in 1991, Kazakhstan gave citizenship to all people who lived on the border of the country at that time, and then in most countries of the former USSR, civil rights were transferred only on an ethnic basis.

Given that the state is not able to grant the same rights to all citizens, stateless persons, refugees, and internally displaced persons, the rights and obligations enshrined in the Constitution may differ from those of its citizens. For example, the totality of the relevant rights of citizens is related to the political life of the country (the right to elections and election) [Sherer, 1994, p.43]

Citizenship of the Republic of Kazakhstan is regulated by the law “on citizenship of the Republic of Kazakhstan “ of December 20, 1991. This law recognizes the following persons as citizens of Kazakhstan:

- Permanently residing on the territory of the Republic until the date of entry into force of this Law, i.e. until March 1, 1992;

Persons who have obtained citizenship in accordance with the rules and requirements established by this Law.

Citizenship of the Republic of Kazakhstan is granted by birth – as a result of accepting citizenship, that is, by naturalization, or on the grounds and in accordance with the procedure provided for by the Republic of Kazakhstan’ //http://adilet.zan.kz/eng/ docs/

international treaties of the Republic of Kazakhstan or relevant agreements. Other types of citizenship acceptance provided for by the law include gift of citizenship of the Republic of Kazakhstan (octroized citizenship), return of oralmans for permanent residence in the country (repatriation), restoration of citizenship (reintegration), etc. On the grounds stipulated by international agreements, citizenship can be accepted in two ways: option, transfer. Option-citizenship, which is chosen by the population when the territory of one state is transferred to another state. A transfer means the automatic transfer of citizens of a particular territory to the citizenship of another state along with the entire territory.

The head of state, N.A. Nazarbayev, for various reasons, made immense, persistent actions to return Kazakhs who had resettled in other countries, and to prevent dual citizenship [Aitymbetov, Toktarov, Ormakhanova, 2015, p. 15]. Both citizenship can lead to inequality between a person and a citizen, their fragmentation. For example, a citizen of a certain country is protected by the state in which he lives, has the rights and freedoms of this country, and has the right to protect the interests of this country on the territory of this country. A person who has dual citizenship is protected by two or more States, and has the rights and freedoms of several countries. In the end, this leads to inequality of both, that is, it contradicts the principle of equality of human rights and freedoms.

At the same time, repatriated Kazakhs were allowed to retain dual citizenship of both the former country and Kazakhstan. From 1991 to 2011, about 860 thousand ethnic Kazakhs returned to their homeland. This caused dissatisfaction with the Russian nationality in Kazakhstan, as they suggested that N.A. Nazarbayev be allowed to duplicate Russian and Kazakh citizenship. Russian Russians believe that this policy was deliberately planned, that is, they were deliberate actions aimed at inciting, returning their face to Russia or the former Soviet Union, as well as forcing ethnic Russians to unite together with Kazakhstan and the life of an ethnic Kazakh.

In world science, the problem of studying bipatrim (dual citizenship) not resolved. Due to the lack of a unified scientific approach to this problem, there are many contradictions and conflicts in the legislation on citizenship of different countries. I am sure that the study and the rationale for rejection of bipatrim, that is, dual citizenship is our contribution to world science.

"Being a citizen of the Republic the citizenship of another state is not recognized", - is enshrined in paragraph 3 of article 10 of the Constitution; this is a clear expression that the country refuses dual citizenship. This policy has a great positive impact for Kazakhstan, and it can become an example for other countries, including the UK, whose citizens intend to leave the European Union in the Brexit

referendum. Some scholars view dual citizenship as an unnatural factor that restricts and weakens the country's socio-economic standard of living, violates its security and sovereignty, and excludes the constitutional meaning of such concepts as "citizenship", "nation" and "people".

At the same time, the spread of dual citizenship in a crisis will undoubtedly lead to its further weakening and erosion. As a rule, the more people of a country, the more people with dual citizenship who feel like adherents of other countries, the more the threat of ignorance increases, the division of the national community, the weakening of conflicts and the unity of society. The Deputy of the Majilis Viktor Rogalev believes that paragraph 3 of article 10 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan has a clear interpretation, which States that "citizenship of the Republic of Kazakhstan does not recognize the citizenship of another state, that is, does not recognize". According to him, the percentage of people who have dual citizenship in Kazakhstan is lower, which is the number of units who want to use any world for material purposes in both countries at once. This can also be penalized, but there are other factors that provide. Distrust, uncertainty, doubt in everyday life, sometimes even lack of patriotism, disrespect for the Motherland – according to some critics, such people do not bring any good.

The state ensures for its part, the preservation of the citizenship of citizens living outside the country, and the failure of citizens of the Republic to other countries, the protection of such persons, and the preservation of local citizenship in the conclusion or dissolution of marriage, except to the extent that the fundamental principles of citizenship of the Republic of Kazakhstan, including such as hiring, termination of citizenship and equality of citizenship on the grounds established by law [Poltorakov, 2013, p.1015].

The official on citizenship issues in the Republic of Kazakhstan is the President of the Republic of Kazakhstan. The President of the Republic of Kazakhstan makes decisions on admission to citizenship of the Republic of Kazakhstan, on restoration of citizenship of the Republic of Kazakhstan, on exclusion from citizenship of the Republic of Kazakhstan. Preliminary consideration of these issues is carried out by the citizenship Commission established by the President of the Republic of Kazakhstan. Applications for citizenship are submitted through the internal Affairs Department to the President of the Republic of Kazakhstan. The issues of citizenship of citizens living in Kazakhstan relate to the conduct of OVD RK citizens permanently or temporarily residing outside the territory of Kazakhstan, are considered by the Ministry of foreign Affairs and diplomatic missions of the Republic of Kazakhstan.

The constitutional legal status of foreign citizens is enshrined in the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "on the legal status of a for-

zakhstan (until 2025), the concept of strengthening and developing Kazakh identity and unity, approved by the decree of the President of RK from December 28, 2015 No. 147, appeals the ANC.

The Congress of leaders of world and traditional religions is held every two years in Astana. Its mission is also to seek peace, harmony and cooperation. At the V Congress in 2015, I agreed on the following issues: "promoting dialogue with civil society in order to ensure stability and security, prevent and resolve conflicts, prevent violence through reconciliation and negotiations, protect civilians, and call for a peaceful resolution of all conflicts; radical rejection of the method of forcible resolution of any political and religious contradictions both at the national and interstate level".

The concept of citizenship in the Republic of Kazakhstan, first of all, is fixed in the system of normative legal acts. This system can be considered as a set of political and legal acts that strengthen the rights and obligations of the state and the individual. Political and legal acts include the Declaration on state sovereignty of 1990, the constitutional law on state independence and the Constitution of the Republic of Kazakhstan of 1993, which improves the principles of citizenship of the Republic of Kazakhstan. Citizenship of the Republic of Kazakhstan in legal form is concentrated in the Constitution of the Republic of Kazakhstan of 1995 and The law on citizenship of 1991.

The modern development of the institution of citizenship is recognized as a process of improving the regulatory constitutional and legal norms. This stage is characterized by a process of improvement through amendments and additions to the legislation on citizenship, as well as the development of constitutional law. Currently, the citizenship of the Republic of Kazakhstan is determined by the constitutional legal norms that define the basis of the organizational and legal mechanism for organizing citizenship. They determine the structure and functioning of the system of state bodies that regulate the implementation of the institution of civil law.

It should be taken into account that in the legal category "civil" the concept has elements of constitutional law, but for a full and correct understanding and application of this, other areas of law, such as migration law, Labor law, also affect. At

the level of ensuring the constitutional protection of each state, the essence, concept of citizenship, and processes for the acquisition or loss of citizenship are approved by special national laws. At the same time, its significance and correct application in practice are formed through public and international legislation, and this, in turn, depends on the importance of the range of legal relations around the world. The constitutions of the world's States determine the priorities and procedure for applying international norms from national norms. As a rule, the norms established by the Constitution prevail not only over the norms of national legislation, but also over the norms of international treaties. In turn, the norms of international law dominate the norms of national legislation. The norms of national legislation and international law are aimed at the need to establish legal and political relations of each person and citizen with the relevant state. Thanks to this law, a legal norm, States bear political responsibility for their actions before other countries and international organizations [Kozyrev, 2016, p. 49-55].

Conclusion

A comparison of the legal systems of Kazakhstan and the UK allows us to understand, in particular, that the legal norms governing citizenship issues regulate the issues of citizenship of different countries in different ways.

The existence of significant contradictions in the regulation of citizenship in the legal systems of different countries contributes to the emergence of global problems, in particular, the development of centuries-old citizenship. International treaties aimed at resolving conflicts of legal norms may not always help solve such problems.

Improving the rule of law involves the study and scientific justification of the institution of citizenship as the basis of modern statehood. Citizenship of Kazakhstan is equal and equal regardless of the reason for its acquisition. In addition, it is noted that a citizen of the Republic without such conditions can not be deprived of citizenship, the right to change citizenship. The law clearly States that it is impossible to evict a citizen abroad of Kazakhstan, the citizenship of another state is not recognized as a citizen of the Republic.

REFERENCES:

- 1 Отыншиева А., Ибраева А.С. Issues of Kazakh citizen ship by Kazakhstani law // XI Международной научно-практической конференции «Наука и технологии: шаг в будущее – 2017». – Чешская Республика, 2017. – vol 2. – P. 82-86
- 2 Scriven A.M. Top-Down Nationalism in Post-Soviet Kazakhstan.–2013.– p.74
- 3 Sherer R. 'Practice and experience of countries of Western Europe in dealing with issues of dual citizenship', Materials of the Seminar on Citizenship, Statelessness and the Status of Foreigners in the CIS and Baltic States, Helsinki. –1994.– p.43
- 4 Poltorakov A.Y., Helvetius K.A. and Buast P. 'The problem of dual citizenship as a political and legal challenge to social and humanitarian security', Law and Politics. – 2013. – Vol. 8. –p.1015

- 5 Balgimbekova U. On the Issue of Determining the Citizenship of Underage Children under the Legislation of the Republic Of Kazakhstan, Herald of the Karagandy State University. –2010. –p.6
- 6 Отыншиева А., Ергали А.М., Кастеллино Дж., Ләзим А.М. The institute of Kazakh citizenship by Kazakhstanian legislation // ҚазҰУ Хабаршысы Заң сериясы. – 2018. – 3(87). – p.74-80
- 7 Kozyrev M.S. 'The adoption and implementation of state decisions in appeals of citizens', Materials of the Afanasiev Readings.- 2016.-Vol. 2, No. 15, p.49-55
- 8 Aitymbetov N., Toktarov E., Ormakhanova Y. // Nation-building in Kazakhstan: Kazakh and Kazakhstanian identities controversy. – 2015. – Bilig. – 74. – p. 1–20

РУСТАМОВ РАСУЛ

Доцент кафедры «Уголовного права»
Полицейской Академии Министерства Внутренних Дел Азербайджанской Республики,
полковник полиции, доктор философии по праву

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ НЕЗАКОННОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ НАРКОТИКОВ

В статье исследуются уголовно-правовые проблемы мер ответственности за незаконное употребление наркотических средств. Происходящие в мире ускоренные процессы развития и глобализации сопровождаются множеством проблем и осложнений. Процессы, происходящие в глобальном масштабе, указывают на рост преступлений, связанных с наркотиками, и нестабильность статистики в этой области. Можно сказать, что, проявляясь в Азербайджанской Республике, эта опасность наносит большой ущерб экономике страны, общественному порядку, здоровью людей, психологическому интеллекту, нравственным устоям общества.

Ключевые слова: наркотики, наркомания, наркотические средства, здоровье человека, незаконный оборот, личное потребление, наказание, ответственность.

РУСТАМОВ РАСУЛ

Қылмыстық құқық кафедрасының доценті
Әзірбайжан Республикасы Ішкі істер министрлігінің полиция академиясы,
Полиция полковнигі, философия ғылымдарының докторы

ЕСІРТКІНІ ЗАҢСЫЗ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Мақалада есірткі заттарын заңсыз пайдаланғаны үшін жауапкершілік шараларының қылмыстық-құқықтық проблемалары зерттеледі. Әлемде болып жатқан даму мен жаһандандудың жедел процестері көптеген проблемалар мен асқынулармен бірге жүреді. Жаһандық ауқымда болып жатқан процестер есірткіге байланысты қылмыстардың өсуін және осы саладағы статистиканың тұрақсыздығын көрсетеді. Әзірбайжан Республикасында өзін көрсете отырып, бұл қауіп ел экономикасына, қоғамдық тәртіпке, адам денсаулығына, психологиялық интеллектке, қоғамның адамгершілік негіздеріне үлкен зиян келтіреді деп айта аламыз.

Түйінді сөздер: есірткі, нашақорлық, есірткі, дені сау адам, заңсыз айналым, жеке тұтыну, жаза, жауапкершілік.

RUSTAMOV RASUL

Associate Professor of the Department of «Criminal Law» of the
Police Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan,
Police Colonel, Doctor of Philosophy in Law

CRIMINAL LEGAL PROBLEMS OF ILLEGAL DRUG USE

In this article is researched criminally-legal problems of measures of responsibility for illegal use of narcotic drugs. The accelerated processes of development and globalization taking place in the world are accompanied by numerous problems and complication. Processes occurring on a global scale, indicate the increase in drug-related crimes and the instability of statistics in this area. We can say that manifesting itself in Azerbaijan Republic, this danger causes great damage to the country's economy, public order, people's health, psychology intellect, and the moral foundations of society.

Key words: drugs, addiction, narcotic drugs, human health, illegal circulation, personal consumption, punishment, a responsibility.

Ценности, созданные человечеством веками, охраняются в обществе многими способами, включая уголовное право. Государство стремится удерживать людей от совершения преступных действий, угрожая такими наказаниями, путем определения объема действий, которые криминализированы по закону, и наказаний, которые

должны быть наложены за эти действия. Таким образом, он принимает меры, чтобы направлять и регулировать поведение людей в обществе в желаемом направлении.

В составе преступных деяний употребление наркотических средств или психотропных веществ различается по своему характеру, степени

общественной опасности и криминологическим особенностям. Эти преступления, которые характеризуются общественной опасностью и связаны со здоровьем населения, являются социально опасными деяниями, предусмотренными уголовным законодательством, которые нарушают нормальное и психическое здоровье людей, а также их нормальное поведение, а также социальные принципы. Общественная опасность этих действий в основном состоит в том, что основной прямой объект рассматриваемого преступления связан с защитой общественных отношений, что обеспечивает опасность для здоровья населения.

В частности, особого внимания заслуживает проблема борьбы с незаконным оборотом наркотиков или психотропных веществ в международном праве и новых правилах. Это свидетельствует о том, что проблема становится все более актуальной, наряду с усилением гарантий физического и психического здоровья общества, защиты прав и свобод личности. Однако существует необходимость в дальнейшем усилении борьбы с преступлениями, связанными с незаконным употреблением наркотиков и психотропных веществ. Анализ статистики показывает, что наиболее частыми преступлениями последних лет являются незаконное употребление наркотиков и психотропных веществ.

Значительный рост проблем, связанных с наркотиками, в нашей стране в наше время также объясняется географическим положением страны. К сожалению, наша страна стала одним из удобных пунктов пропуска этих товаров в сфере незаконного оборота наркотиков. Это, в свою очередь, затрудняет борьбу с подобными преступлениями. Наряду с быстрым развитием научно-технического прогресса и успехами глобализации в мире это создало множество сложностей и проблем.

Как мы уже упоминали, к таким проблемам относится употребление наркотиков и психотропных веществ, которые вызывают большую озабоченность человеческой семьи. Ряд возникающих процессов показывает, что количество преступлений, связанных с наркотиками, в мире в последние годы быстро растет, что делает их самой серьезной человеческой проблемой, с которой сталкиваются люди. Сегодня в исторической, медицинской, юридической и художественной литературе, являющейся объектами исследования жизни и здоровья населения, упор на его возрастающую социальную опасность соотносится с действительностью. Здоровым людям важно с завтрашнего дня на все это обратить внимание. Повод для беспокойства заключается в том, что ситуация с преступностью и статистика в этой области останутся нестабильными, и со временем в характере и динамике преступлений, связанных с незаконным оборотом нарко-

тиков и психотропных веществ, возникает много новых особенностей и изменений.

Практически все эти угрозы проявляются в Азербайджанской Республике в целом. Если подсчитать ущерб, нанесенный этими преступлениями экономике нашей страны, охране общественного порядка, здоровью людей, нравственности, психологии и интеллекту, мы увидим, что это очень страшно. Следовательно, применение медицинских и уголовно-правовых мер против таких преступлений стало серьезным социальным бедствием.

Можно сделать вывод, что решение этой проблемы любыми методами и средствами - одна из основных задач государства и правоохранительных органов. Однако это следует считать главной задачей не только государства, но и общества. Следует отметить, что сегодня употребление наркотиков считается самой прибыльной сферой. К сожалению, в результате этого акта защита жизни и здоровья человека, которая является самым ценным и ценным благом, вышла из-под контроля и находится в большой опасности. В частности, использование этих инструментов оказывает большое влияние на эволюцию людей и ставит под сомнение их поступательное развитие. С этой точки зрения очень важно предотвратить подобные действия любыми методами борьбы с этими негативными ситуациями.

Мы знаем, что наличие проблем с наркотиками и наркопреступностью, их расследование, предупреждение и разработка мер по борьбе с ними не новость для правовой системы. Эта проблема привлекала юридическое внимание с XI-XII веков, а со второй половины XX века является предметом исследования.

Также следует отметить, что с конца прошлого века в научной литературе интенсивно разрабатываются планы по решению проблемы противодействия незаконному обороту наркотиков и психотропных веществ, по изучению проблемы с многих сторон (социальных, правовых, экономических, биологических, экологических) особое внимание было уделено исследованию. Это может быть успешным, только если они создадут новую и совершенную правовую базу. Следовательно, чтобы надежно защитить население от преступных сговоров, в целом криминогенная ситуация должна быть тщательно проанализирована, чтобы определить, являются ли такие преступления, следует исследовать особенности развития и на основе полученной информации осуществлять уголовно-правовую защиту таких социальных ценностей, сформированных в обществе, что, в свою очередь, должно служить совершенствованию уголовного законодательства. В результате этой необходимости в мире был принят ряд международных конвенций о защите от таких действий, а национальное законода-

тельство приняло законы, предусматривающие ответственность за такие преступные действия. Эти уголовные законы установили различные и новые подходы к уголовной защите социальных ценностей. Каким бы совершенным ни было законодательство в этой сфере, оно не защищает полностью защиту этих отношений от криминальных покушений - можно с уверенностью сказать.

Азербайджанская Республика присоединилась к Конвенции от 20 декабря 1988 года в 1992 году и к Конвенциям 1961 и 1971 годов в 1998 году и взяла на себя важные обязательства в борьбе с незаконным оборотом наркотиков. На основе этих обязательств 26 августа 1996 года Президент Азербайджанской Республики подписал Указ «О мерах по борьбе с наркоманией и незаконным оборотом наркотиков». В соответствии с этим постановлением и решениями 18-й специальной сессии Генеральной Ассамблеи - ООН в 1990 году в 1995, 2000 и 2000-2006 годах была принята Конвенция о борьбе с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров и распространением злоупотребления ими. «Национальные программы Азербайджанской Республики» Об обращении наркотических средств, психотропных веществ и их пре-курсоров »Милли Меджлиса Азербайджанской Республики от 28 июня 2005 года,« Запрещенные, ограниченные и контролируемые наркотики, психотропные вещества, а также Азербайджан Законы и другие нормативные правовые акты «Об утверждении перечня пре-курсоров, требующих лицензии (специального разрешения) на ввоз, вывоз, транзитную транспортировку и производство на территории Республики Казахстан». Определены основные направления.

Производство наркотических средств и психотропных веществ на территории республики запрещено законом. Однако в уголовном законодательстве есть спорные моменты в применении борьбы с этими деяниями. На некоторых наших территориях, в общинах, на фермах часто бывает, что растения-носители наркотиков тайно высаживаются или культивируются, или что преступные элементы из дикорастущих наркотических растений разрабатывают наркотики и распространяют их среди населения. Большинство лекарств, которых во много раз больше, чем этих характерных веществ, ввозят в нашу страну разными способами. Использование этих проблем, запрещенных уголовным законодательством, влечет ответственность, если оно превышает размер личного потребления и не имеет цели сбыта (статья 234.1 Уголовного кодекса).

Действующее уголовное и административное законодательство предусматривает ответственность за действия, составляющие незаконный оборот наркотических средств и психотропных

веществ. Если мы посмотрим на сравнительный анализ упомянутых законодательных актов с точки зрения ответственности за незаконное использование этих предметов, то можем сказать, что есть некоторые спорные моменты. Так, глава 22 Кодекса об административных правонарушениях, вступившая в силу 1 марта 2016 года, и глава 26 Уголовного кодекса целиком посвящены незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ.

Законодательство об административных правонарушениях предусматривает ответственность за незаконное употребление наркотических средств, психотропных веществ, их приготовление, приобретение, хранение, транспортировку или пересылку в размере личного потребления без цели сбыта. За это административное правонарушение налагается штраф в размере от двухсот до четырехсот манатов, а также назначается административное задержание на срок до двух месяцев в зависимости от обстоятельств дела и личности виновного.

Уголовный закон предусматривает уголовную ответственность за незаконное приобретение, хранение, приготовление, переработку и транспортировку наркотиков или психотропных веществ сверх личного потребления без цели продажи. За это деяние лицо наказывается ограничением свободы на срок от одного до трех лет или лишением свободы на срок до трех лет.

Следует отметить, что, хотя Кодекс об административных правонарушениях предусматривает ответственность за отправку наркотических средств и психотропных веществ для личного потребления без цели продажи, отправка этих предметов сверх личного потребления без цели продажи не является преступлением, что запрещено уголовным законодательством. Мы считаем, что эту особенность целесообразнее описать в уголовном законе, в частности в диспозиции статьи 234.1 УК.

Согласно статье 234.2 Уголовного кодекса, незаконное приобретение, хранение, приготовление, производство, переработка, транспортировка, пересылка или незаконный сбыт наркотических средств или психотропных веществ с целью сбыта влечет ответственность. Наказание за это деяние лишение свободы на срок от трех до семи лет. Также в примечательной части этой статьи указано, что количество наркотических средств или психотропных веществ, указанных в этой главе, сверх личного потребления и других сумм, определяется соответствующим законом.

Мы должны помнить, что повсеместное употребление наркотиков стало неотразимым в нашей жизни. Полагаем, что если лицо, совершившее несколько административных правонарушений в данной сфере, совершит повторное деяние, целесообразнее привлечь его к ответственности. Таким образом, человек использует

эти запрещенные предметы в разрешенном законом количестве, то есть в объеме для личного потребления без цели продажи. В результате лицо привлекается к ответственности в соответствии с законодательством за административное правонарушение. Если человек использует это запрещенное вещество несколько раз в количестве, не превышающем количество личного потребления, полученное количество будет во много раз больше, чем количество личного потребления, установленное законом, и, таким образом, ответственность этого лица возникает в административном порядке. Судебная практика также свидетельствует о том, что такие действия неизбежно приводят к преступлению. Следует отметить, что неоднократное незаконное использование человеком этих предметов, несмотря на то, что оно есть практически в больших количествах, влечет ответственность только по соответствующей статье Кодекса об административных правонарушениях за их нерегулярное использование. Однако в результате количество употребляемых человеком наркотиков во много раз превышает норму уголовного права, что приводит к ответственности. В качестве альтернативы человек может использовать несколько из этих запрещенных предметов одновременно в объеме личного потребления, и окончательное количество этих предметов, которое будет собрано, будет больше, чем общее количество личного потребления. Но добиться того наказания, которое он заслуживает, мы не сможем, потому что его общественно опасные действия не влекут за собой уголовную ответственность.

Также следует отметить, что незаконное использование этих предметов представляет собой источник опасности не только для человека, но и для окружающих. Возникает вопрос: где, как и у кого можно получить эти предметы для использования, в каком порядке и как изучается их приготовление и использование? По этой причине судебная практика показывает, что употребление наркотиков часто совершается отдельными лицами, а не отдельными лицами. К сожалению, статья 234.1 Уголовного кодекса предусматривает ответственность за незаконное получение, хранение, приготовление, переработку или транспортировку наркотиков или психотропных веществ в количестве, превышающем личное потребление, без цели сбыта. рецидив и ответственность за формы участия не подпадают под защиту закона. Можно сказать, что в таких случаях наказание назначается со ссылкой на отягчающие обстоятельства. Это означает, что человек, совершивший столь общественно опасный поступок, не получает заслуженного наказания. Мы считаем, что система санкций за совершение этих действий должна быть шире, чтобы можно было наложить адекватное наказание за совершение этих действий повторно или в форме соучастия.

Статья 234.2 Уголовного кодекса гласит, что

использование этих предметов в целях продажи влечет за собой недвусмысленную ответственность. Однако анализ статьи 234.1 Уголовного кодекса дает нам основания утверждать, что, если целью человека не является продажа, он может использовать эти запрещенные предметы сколько угодно, при условии, что это не превышает суммы личного потребления. Это означает, что если человек время от времени использует этот инструмент в количестве, не превышающем суммы личного потребления, и полученная сумма во много раз превышает сумму личного потребления, человек исключается из заслуженного наказания.

В соответствии с требованиями уголовного законодательства Азербайджанской Республики суд обязан, среди прочего, учитывать личность правонарушителя при вынесении приговора. Несоблюдение этого требования приведет к признанию судебного решения несправедливым и необоснованным и приведет к отмене или аннулированию такого судебного решения.

Одна из главных характеристик преступника - то, что он представляет общественную опасность для общества. Совершая общественно опасный акт, преступник формирует антиобщественное отношение к обществу. Это дает человеку основание совершить подобное преступление в будущем. Социальная опасность поступка каждого правонарушителя индивидуальна, а иногда может быть больше или меньше. Признание человека опасным для общества также зависит от степени общественной опасности совершенного им преступления. Если все это учесть, то действиям человека будет дана реальная правовая оценка, и социальная справедливость будет восстановлена.

В результате лица, подвергнутые административным санкциям, продолжают совершать противоправные действия. В конце концов, наказание - наиболее реальное средство сдерживания преступности. Тот факт, что преступник не получил заслуженного наказания, создает у него впечатление безнаказанности. При этом человек убежден, что это деяние является административным правонарушением, продолжает действовать незаконно, выходит за рамки обычного образа жизни и, конечно, неизбежно совершит какое-либо преступление в будущем.

Усиление уголовно-правовой борьбы с преступными деяниями незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ в большей степени зависит от надежной защиты этих деяний в сфере законодательства. С этой точки зрения, мы считаем, что отражение вышеперечисленных положений в уголовном законодательстве в рамках достаточной уголовно-правовой борьбы с этими деяниями - это вопрос времени. Мы не должны забывать, что наказание - наиболее эффективное средство сдерживания преступлений. Это эффективно только в том случае, если действие может быть защищено законом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Азербайджанской Республики. Баку, 2018.
2. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. Баку, 2018 г.
3. Кодекс Азербайджанской Республики об административных правонарушениях. Баку 2018.
4. Закон Азербайджанской Республики от 26 июня 1997 года «Об охране здоровья».
5. Преступления против общественного здоровья и общественной морали. Учебник). Махир Ахмедов, Расул Рустамов, Имрали Мамедли. Баку; 2011 г.
6. Конвенция Организации Объединенных Наций о наркотических средствах от 30 марта 1961 г.
7. Конвенция ООН о психотропных веществах, 1971, Украина.
8. Венская конвенция ООН о борьбе с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, 20 декабря 1988 г.
9. Закон Азербайджанской Республики от 28.06.2005 г. «Об утверждении списков количества психотропных веществ, а также их общего количества (списки I и II), достаточного для привлечения лица к уголовной ответственности».
10. Частичное соглашение Совета Европы от 27 марта 1980 г. о сотрудничестве в борьбе со злоупотреблением наркотиками и их незаконным оборотом.
11. Действующее международное право. Т.З.М.,1997.
12. www.qanun.az
13. www.wikipedia.az

TUSUPOVA ALMAGUL ZHAGALTAEVNA,
Candidate of Law Science, Associate Professor,
International Law Department,
Faculty of International Relations,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: alma_gul_t@mail.ru

MAKISHEVA MARIYASH KAIDAULOVNA,
Associate Professor,
Diplomatic Translation Department,
Al-Farabi Kazakh National University,
E-mail: makisheva50@mail.ru

ON THE INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF STATE LEADERS

Түйін. Мемлекет басшысы халықаралық аренада мемлекеттің өкілі ретінде оны халықаралық құқық субъектілері мойындауы керек. Сонымен қатар, мемлекеттердің жоғары лауазымды тұлғаларының халықаралық маңызды өкілеттіктерін тиімді орындауына кедергікелтіретін проблемалар бар. Осыған орай, бұл мақала мемлекет басшыларының халықаралық-құқықтық мәртебесіне құқықтық талдау жасайды.

Түйінді сөздер: Конституция, мемлекет, мемлекет басшысы, халықаралық – құқықтық мәртебе.

Резюме. Глава государства, как представитель государства на международной арене, должен быть признан в таком качестве субъектами международного права. В то же время существуют проблемы, которые мешают высшим должностным лицам государств эффективно выполнять свои международно-значимые полномочия. В этой связи, в настоящей статье проводится правовой анализ международно-правового статуса глав государств.

Ключевые слова: Конституция, государство, глава государства, международно-правовой статус.

Summary. The head of state, as a representative of the state in the international arena, should be recognized as such by the subjects of international law. At the same time, there are problems that prevent the highest officials of states from effectively fulfilling their internationally significant powers. In this regard, this article provides a legal analysis of the international legal status of heads of state.

Keywords: Constitution, state, head of state, international legal status.

Introduction

Form of the government is one of the key notions in the Theory of State and Law and in Constitutional Law.

In science, the form of the government is understood as one of the elements of State characterizing it from the point of the order of forming the top echelon of power and the interrelations between the Head of the State, Parliament and Government.

There exist two main forms of government: monarchy, republic and their varieties.

Monarchy (in Greek “monarchia”) means autocracy. It is such a form of government under which the Head of State observes the succession to the throne, as a rule, by the members of the ruling dynasty.

Republican form of government (in Latin “Respublica”- a common deed) is such a form under which the Head of the State is replaced through the elections from the citizens who possess the passive electoral suffrage and the required age [Andreeva Y.N., 2005, p. 320].

Thus, the Head of the State is the highest official

of the state coming to power in order of succession to the throne (Monarch) or through elections (President), who represents the State within the country and in international relations [Avakyan S.A., 2001, p. 169]

The actuality of reviewing the question of the status of the Heads of States lies in the fact that the Head of the State as a representative of the state on the international arena must be recognized by the subjects of International Law. First of all, the international legal significance of the recognition is the normalization of relations with other states, withdrawing of the state from the international isolation, which will enable it to realize its international legal personality.

It is impossible to establish relations with the state, the Head of which has not been recognized by other states, especially for those countries where the Leader is the Head both the State and the Government (Presidential Republic).

Only thanks to the international legal recognition, the Head of the State is eligible to represent his country on the international arena and to im-

plement his foreign political course of his country.

In this case, we can trace the interconnection between the recognition of the Head of the State and the ability / possibility of the state to realize its international legal personality in full.

Besides, in the contemporary period the world community pays much attention to the issues of observing and ensuring human rights. If the Head of the State comes to power unconstitutionally by violating human rights, it may negatively effect on the prestige of the state on the international arena. It may lead to the breaking off close mutually beneficial relations with such a state, as a result, deteriorating the economy of the country.

Thus, there exist certain problems of the constitutional legal status of the Heads of States, which hamper them to fulfill their functions officially, namely, their internationally significant powers.

That is why thorough researches of this issue are of both theoretical and practical significance.

The main part

In large part of the developed states, the sole Head of the State is a Monarch (Great Britain, Belgium, the Netherlands, Denmark, Sweden, Norway, etc.). At the same time, in the contemporary world it happens more often that a State gives up the monarchical form of government and replace the succession to the throne by the election of the President. The elected President becomes the Head of State in the majority of states today (CIS, the USA, France, the FRG, Italy, Portugal, Brazil, Mexico, Venezuela, India, Shi Lanka, etc.). At the same time, in some states this procedure is not observed (Malaysia, UAE)

In the world practice, there exist such examples where at the Head of the State there is the Body consisting of several persons (directory, triumvirate and soon).

For example, in the Soviet Union and other socialist states, the term "collective head of state" was used. It meant the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, the State Council, Presidium of the Republic, etc.

It is also known the mixed form of the Head of State (for example, the political system of Switzerland, which differs significantly from that of other states)¹. We may give as an exception to the generally recognized rules of the legal status of the Pope of Rome, who is the Head of the Holy See, Vatican; Co-Head of Bishop Urgelsky; President of France in Andorra.

There also exist the cases of the seizure of power by the military leaders who may oust the legitimate leader of the state but refrain from taking office.

In some cases, it means that a new leader may take over the real and formal power.

Whether he is considered to be the Head of the State or only the Head of the government will de-

¹ Swiss Federal Constitution of 18.04.1999.–URL:// http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/swiss/swiss--r.htm.

pend on the circumstances of the exact case.

There is another category of forms of government as Regency (regents), who under the monarchical form of government, not being the Heads of States temporarily fulfil the functions of the Head of State in cases when the monarch is not able to carry out his powers due to his illness or infancy. The regent may also be appointed in cases when the monarch has been ousted, but the monarchy as the form of statehood is preserved.

The legal status of the Head of State may differ considerably from each other having similar forms of government. It may be distinctly traced in the contents and character of the constitutional regulations defining the status of the Head of State. For example, the constitutional regulations relating to the Crown in the Constitutions of Spain (1978) and Sweden (1974).

The Constitutional Regulations relating to the Head of State in Sweden are more laconic (Okunkov L.A, 2001, p. 581). However, in the majority of states a Sole Head of State is preserved, who represents his state within the state and on the international arena.

In some countries the exact capacity, ways and forms of implementing powers by the Head of State depend both on forms of state government and state political regime and on other provisions of its Constitution. Wherein, some powers are carried out by the Head of State independently, and the others (particularly in parliamentary republics and monarchies) – by the preliminary decision of other state bodies (Parliament, government), i.e. through the contra assigno. Proceeding from this further we will dwell upon the peculiarities of the legal responsibilities of the two main varieties of the Head of State- Monarch and President, and will define the principal legal status provisions of the Pope of the Holy See.

In a number of states, for example, in the CIS, the Head of State is a person standing over all branches of power, joining and coordinating their activities. He forms the government, governs the activities of the entire state apparatus.

The Head of State represents the state within the country and in international relations.

The most typical prerogatives of the Head of State: the appointment of the Head of government and other members of the government; establishment, liquidation and reorganization of the system of executive bodies of power; appointment or recommendation to the appointment of other state officials and judges; implementing (or formulating) internal and foreign policy of the state; eligibility of legislative initiatives, signing laws, the right to vetoing, promulgation of laws, fixing the time of elections to the Parliament or to its Chambers, dissolution of Parliament under certain circumstances; organization of referendum; guaranteeing human

rights and fundamental freedoms; the consideration of citizens' requests; awards and rewards, clemency or amnesty, etc.; fulfilling the functions of the Commander-in-Chief of the Armed Forces of the country, appointment and change of High Command of the Armed Forces; decision making on the security issues of the state including the declaration of state of emergency or martial law, etc.

In presidential republics, all these powers ensure strong positions for the Head of State.

In parliamentary republics as well as in constitutional monarchies the situations turn out to be quite different where the Head of the State has / is to affirm the already prepared decisions. Nevertheless, if it is necessary he may make an impact on the issue under consideration.

Thus, the constitutional legal status of the Head of State can be differentiated in the way whether he is a hereditary monarch or an elected president. In the socialist republics, the Head of the State played a great political role not in conformity with the provisions of the Constitution but when being at the head of the Communist party (for example, in the PRC).

Let us consider the legal status of Monarch, which depends on the form of the government. In legal science and in the legislation of some countries the Monarch is regarded as a Sovereign, the Supreme representative or the highest authority of state power. The Monarch has great powers in an absolute monarchy, but in a dualistic and parliamentary monarchy, his powers are limited to a different extent.

Monarchs are sole heads of state taking their positions by virtue of their birth (inheritance) and for life (Great Britain, Spain, Belgium, the Netherlands, Morocco, etc.). Only in some states, the Monarch is chosen for a certain period from the list of the monarchs as the subjects of the federation (UAE, Malaysia) or is appointed by the decision of the ruling dynasty (Saudi Arabia). The monarchs of many oriental states play an active role in the government and administration of state affairs. They are vested with the executive power. Such a position of the Head of State is characteristic of the Head of State in dualistic monarchies (Morocco, Jordan and Kuwait). There are special laws on the succession to the throne. The procedure of the succession to the throne differs from country to country.

In some countries, only men have the right to the succession to the throne (Japan, Belgium, Norway, Jordan); in others, men are given the priority than women (Great Britain, Denmark, Spain, the Netherlands).

There are also the states where men and women have the equal rights to the succession to the throne¹.

More often, the succession to the throne takes place by law but not by will, though it is not banned,

¹ The Act on the succession to the throne, 1701, Great Britain: URL: <https://studwood.ru/656244/parvo/prestolonasledii>

² Constitution of Japan promulgated on Nov. 3, 1946; came into force on May 3, 1947: URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=37>

play a subsidiary role. Sometimes the succession to the throne requires the royal origin. In some states, for example in Sweden and the Netherlands, the consent of the parliament is required to get married. If the throne is inherited by infancy or by a person who is under the required age (Belgium, 21), and also in case of long and serious illness of the monarch, Regency may be established for the period necessary to fulfil the functions of the Head of State. In fact, of status of the monarch in the vast majority of states differs significantly from that of envisaged by law.

The real concentration of state power in full in the hands of the monarch takes place only in those countries where there are no signs of adherence to the democratic traditions or values and power is concentrated in the hands of the feudal 'elite'.

It is vividly demonstrated in the countries of the Arab world irrespective of the form of government.

Dualistic monarchy is a variety of a limited monarchy, within the frame of which a certain division of the legislative branch from the monarch takes place, who is vested with the executive power in full. In such monarchies, there is a constitution and a parliament.

In such monarchies, the legislative power at its core belongs not to the monarch but to the elected parliament.

At the same time, the monarch possesses the right to an absolute veto, which cannot be overridden by the parliaments; secondly, the monarch most often reserves the right to enact emergency decrees having the power of law.

It is also important to know that in such monarchies, the king usually has an unlimited power to dissolve the parliament turning a dualistic monarchy into an absolute one.

The monarch in a dualistic especially in an absolute monarchy plays a principal role in the entire system of state bodies. Besides, the Head of State in such countries controls to a large extent the formation and activities of the parliament and enjoys the right of early dissolution of parliament, and also the right to veto the draft laws; He is also regarded as Commander-in-Chief of the Armed Forces, appoints officials to high military and civil positions including judges. In a number of states, the powers of monarchs are legally unlimited.

In a dualistic monarchy, the Head of State really fulfills his functions on leading and governing the country and plays a vital role in defining internal and foreign policy of the state. However, formally, his powers may be limited by the Constitution and the legislative power may be shared with the parliament what is exactly the essence of a dualistic character of such a monarchy.

The status of a monarch in parliamentary monarchies is markedly different. For example, in Japan (under the Constitution of 1947)² or in Sweden

(Constitution of 1974)¹the powers of monarchs have undergone considerable limitations in the formal legal aspect.

In some monarchies, the Head of State is vested with traditionally established powers inherent only to this country: the Queen of Great Britain is at the Head of the Anglican Church; the similar powers have the King of Norway: he solves the issues of worship service. In the majority of other parliamentary monarchies, the Head of State is endowed with extremely important prerogatives by law. However, in practice these prerogatives are implemented by other state organs, first of all, by the Head of government.

Thus, the monarch is to act on the advice of their ministers who are politically responsible for their acts. However, it should not be underestimated the exposure possibilities of the monarch, of the reigning family and court in solving state affairs. The monarch does not have power but influence, which enables him to participate in the process of developing and making decisions. His awareness of the situation in the country in general influences the power of the monarch. The formal neutrality of the monarch in the political life of the country often conceals his active collaboration with the conservative or radical circles.

The monarch enjoys special benefits, rights and privileges. He is entitled to special styles, regalia and signs of the royal power; to particularly honorable meetings, immunity from prosecution for criminal and civil acts, tax exemption, etc.

Thereby, the monarch is the Head of State in the countries with the monarchical form of government based on the succession to the throne. He has a range of similar privileges as the president: the royal court, the List civil, regalia, etc. Besides, the monarch is granted an official title (Emperor, King, Sultan, Sheikh, etc.). The monarch, his family and the royal court are supported and provided at the expense of the state budget.

The Constitution of a number of states envisages the List civil, which is adopted by the Parliament in the form of law proclaiming him "sacred and inviolable" (for example, Sultan of Morocco).

In the constitutions of some states, there may be the prohibitions relating the monarch: to be the Head of another State, to leave the country or to marry without the consent of the Parliament and some other restrictions depending on the specific features of his status. As far as presidents are concerned, there are no marriage restrictions.

Besides, the monarch can abdicate from the throne. Abdication means renunciation of power, which may lead to the change of persons on the throne. There are examples when abdication and change of monarchs have led to the change of the

form of government.

There also exist some peculiarities in the replacement of the monarch when he is temporarily absent or is not able to exercise his powers. It is the Regency Institute to fulfil these functions.

In monarchies, the replacement of the Head of State is carried out based on the rules on the succession to the throne.

Succession to the throne is the transfer of the post of the Head of the State from one person to another ensuring the continuity of the supreme power in monarchies.

Succession to the throne may be held through elections, appointment (by the predecessor or ruling family) and by law.

In order to inherit the throne an heir must possess the right to succession in conformity with the existing system of succession in the country and meet the additional requirements, for example, to practice their religion and to be born on the territory of the country concerned.

Succession by law is the succession to the throne based on so-called "family laws" or treaties on succession. They were widely used in the states with German dynasties. In these documents, the rights and the reciprocal duties of separate members of the reigning family were specified. The principles of the succession to the throne are based on special factors such as degree or line of kinship.

The line of kinship may be excluded from the succession to the throne if there are violations of certain requirements by law.

The succession system is based on these principles: Salic succession system when only a male line is included (Japan, Belgium, Norway); Castilian succession system mainly on a male line when a younger brother may exclude his elder sister (Spain, Great Britain, the Netherlands); Austrian succession system—women are eligible to inherit the throne only in the absence of the male line; Swedish or Scandinavian system - women can inherit the throne equally with men (Sweden, the Netherlands).

In the "petroleum" monarchies, the issue on the succession to the throne is usually settled by the ruling family (Kuwait, Saudi Arabia, and Oman). The norms of this procedure are envisaged in Article 6 of the 1996 Constitution of Oman². Other than these basic systems, there are also other systems. Regency, i.e. the institute of temporarily replacement of the monarch by one or several lines is also used in case of the absence of the monarch or when he is not able to exercise his powers as a monarch.

The Institute of Regency is regulated by the Constitution of the country, special acts of the Parliament or by "family laws". Sometimes there are special chapters (sections) in the constitutions, for example "Regency" in the 1956 Constitution of the

¹Constitution of Sweden (Kingdom of Sweden) of February 27, 1974 URL: http://www.sweden4rus.nu/rus/info/juridisk/konstitucija_shvecii

² Constitution of Sultanate of Oman of Nov.6, 1996: URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=88>

Netherlands¹.

Regency may be exercised individually and collegially (jointly) by the Regency Council. The Regent fulfils his functions not on his own behalf but on behalf of the monarch. The Regent is responsible to the same extent as the monarch. The powers of the Regent expire when the reasons and circumstances of the establishment of regency disappear (the attainment of the age of maturity by the heir of the throne, recovery of the monarch, etc.) or by the decision of the Parliament related to the Crown (for example, when the representatives of another dynasty are invited).

The monarch may abdicate from the throne. Abdication (Latin: "abdicato" - renunciation, refusal, resignation) is the abandonment from the throne by a person who may claim for the throne and is regulated by the Constitution or more often by organic law. Abdication is possible both by the ruling monarch and by the throne claimant. Depending on a person who is resorting to abdication, this phenomenon may be voluntary and forced (involuntary), or formal and actual abdication.

Thus, the monarch in the absolute monarchy concentrates all the most important powers in his hands, while in a dualistic monarchy he shares the authority with the Parliament, but wherein reserving the opportunity to paralyze the activities of the latter; in a parliamentary monarchy the core of power is shifted to the government or to the parliament, and the monarch exercises representative functions, but in critical situations he can make responsible political decisions.

In republican countries, the Head of State is an elected President. His real status and actual political role depend on a variety of republican form of government and characteristic features of political regime.

Therefore, in the presidential republic the Head of State plays much more significant role than in parliamentary one.

In many countries with one-party system, the President, being the Leader of the ruling party, possesses unlimited powers going out of the boundaries established by law, by the Constitution.

President in the parliamentary republic does not exercise the governmental powers and does not take an active part in the administration of state affairs. He mainly fulfils the functions of representative character, though, depending on the political situation and belonging to the leadership of the ruling party; he can make a very significant impact on the course of state affairs. Sometimes the President may belong to the Opposition party. In all the cases when the Head of State in a parliamentary republic is vested with the significant authority by law, the implementation of these powers is carried out by

the government. The normative acts of the President are in fact issued by the government. These acts are to be signed by Prime Minister (counter-signature), which is considered to be obligatory to make them valid.

The President plays an important role in the management and administration of state affairs in those countries where he is vested with the government powers and formally is regarded as a Sole Supreme Authority of the executive power. In this case, he combines in one person the powers of the Head of State and the Head of Government.

The Head of State in presidential republics is empowered significantly in the political leadership.

He has at his disposal certain means of influence on the legislative process, possesses the regulatory authority and other important prerogatives in the field of management of the armed forces and civil administration.

The pursuit to the expansion of presidential power may lead to sharp collisions between the Head of State and the representative body. There are many cases when the parliament under the pressure of the public has to investigate the president's abuse of power. The Head of State in the countries with the republican form of government is usually elected, except in some African countries. The candidate who runs for presidency is to meet the qualification requirements (nationality, age qualification, etc.); no dual citizenship because he has an access to the state secrets; he must leave his previous post for the period of elections, etc.

A person, who is to replace the Head of State in case he is not able to exercise his powers, is envisaged in the constitution. The powers of the President shall terminate from the moment the newly elected president takes the oath.

Premature release of the Head of State is possible only in accordance with the procedure established in the constitution for the specific offense (treason).

The scope of powers of the President depends on the variety of the forms of government in the country. The powers of the Head of State are stipulated in the constitutions of states according to the spheres of activities and are divided into three groups: a) legislative sphere, b) executive sphere, c) judicial sphere².

However, in fact these powers are not always exercised by the Head of State. It depends on the form of government.

The President is the symbol and guarantor of the unity of the people. The Head of State is empowered with a range of important and significant state powers under the Constitution of the state and in conformity with his legal status³.

Thus, the status of the President in the system

¹ Constitution of Netherlands of February. 17, 1983: URL http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/nethrind/holand-r.htm

² Constitution of Turkey. Came into effect on Nov.7, 1982: URL:<https://worldconstitutions.ru/?p=84>

³ Constitution of the Republic of Kazakhstan of August 30, 1995 (Amendments of March 23, 2019): <https://online.zakon.kz/>

of state power is determined first of all by the form of government: in the presidential republic he interacts with the parliament and judicial power as a representative of the executive power; in the mixed republic he often dominates over all forms of state power (such model has been chosen by some post – soviet republics); in the parliamentary republic his role is secondary, compared with the role of the Head of the Government.

Let us consider the role and place of the leaders of the quasi – states.

State - like formations (quasi – states) are the specific forms of the subjects of international law, which possess the elements of state, but are not as that in the generally recognized sense.

They may be endowed with the appropriate scope of rights and obligations and by this they become the subjects of international law.

One of the vivid examples of quasi – states or state - like formations is Vatican or Holy See, which is regarded as a subject of international law. Vatican has gained its legal personality thanks to its international role as an independent center of the Catholic Church actively participating in the global affairs.

The international legal status of Papacy is mainly based on the two principles: secular power of the Pope and his religious authority. On the basis of the Lateran treaty, the Pope is recognized as a secular sovereign in his own symbolic City State.

The spiritual beginning prevailing over the secular one remains the core of the Papacy concept.

At the same time, the Papacy of the XXth century agreed upon the existence of the two independent sovereign powers - Church and State, where each of them is the supreme authority in its own sphere.

In this paper, the status of the Pope is considered as the Head of the Vatican City State. The Supreme Pontiff is not simply the Head of the Universal Church. He also fulfils the functions of the Head of State, the Head of Government and the Minister of Foreign Affairs. Thanks to his great experience in conducting negotiations between the Church and State and his unquestioned personal authority, the Pope of Rome is ranking among the leading personalities on the global arena. The diplomatic representatives of Vatican, Papal Apostolic Nuncios, possess a high status within the diplomatic community and in a number of states; they are the doyens of the diplomatic corps of the receiving state.

It is known, that the Vatican City State was created in conformity with the Lateran treaty between Italy and the Holy See on February 11, 1929 and was endowed with certain features of statehood, which demonstrate the Vatican's independence.

In accordance with canon 361 of the Code of Canon Law¹ promulgated in 1983 by John Paul II, the administrative bodies of the Holy See were pre-

sent by the state secretariat and other institutions of the Roman Curia. The Pope governs through the departments, which are called the congregations of the Roman Curia. The Pope is regarded the Roman Bishop. Each congregation comprises the College of Cardinals headed by the Prefect who reports the Pope on the results of the colligate meeting. After this, the Pope makes a final decision.

Cardinals – prefects, secretaries, members and experts of the congregation take their office for 5 years. In exceptional cases, they may be reelected to the second term of office.

The state or papal secretariat, who is accountable directly to the Pontiff, is at the top of the curia. The scope of his competence is extremely wide covering all state affairs of a political and diplomatic character. Besides this body may also be entrusted to solve social and religious issues. The State Secretary is the main official after the Pope. He is engaged not only in the diplomatic sphere. The 1967 Papal Constitution has extended the powers of the State Secretary. So many of state secretaries were elected to the throne of the Pope being empowered to convene consultative meetings of the College of Cardinals. In case of the death of the Pope, the State Secretary terminates his functions, which are temporarily fulfilled by his Vice until the appointment of a new State Secretary.

Conclusion

Thus, the legal status of the Heads of State, their powers and functions directly depend on the form of government of a specific state. How the Head of state takes office also depends on the form of government. The monarchical form of government does not always mean the heredity of power, and the republican form of government – elections. If a new Head of State is elected constitutionally, he does not face any complications. However, sometimes when a new Head of State comes to power his recognition may cause certain problems. These problems are usually connected with the recognition of this or that state in general. It means that if states recognize the Head of State, they recognize the state itself. If the world community does not intend to recognize a state, then it is not to recognize the Head of this state.

However, non-recognition of a new Head of State or government does not mean he stops being one, or a non-recognized state may be deprived of its international legal personality. The only consequence in this case is the impossibility of normal international relations. In practice, when a new Head of State takes his office constitutionally, for example in the succession to the throne or during the elections recognition becomes a matter of custom and polity. If a state changes the form of government, for example, the monarchy is changed into

document/?doc_id=1005029

¹ Code of Canon Law - M.: Institute of Philosophy, Theology and History of St. Thomas, 2007. -- P. 169:URL: http://www.vatican.va/archive/cod-iuris-canonici/russian/codex-iuris-canonici_russian.pdf

the republic constitutionally but not through the coup d'état, the other states will not refrain from the recognition of a new government. At the same time, in spite of the all above-mentioned provisions, one cannot help admitting the discretionary nature of recognition.

Practice shows that despite one of the main principles of international law to cooperate with

each other, states primarily proceed from their national and geopolitical interests. The consequence of recognition of the Head of State is the possibility to represent the country on the international arena. In addition, thanks to his international legal recognition the Head of State is entitled to implement a foreign policy of his country.

REFERENCES:

1. Andreeva Y.N. Constitutional law of Foreign States: Textbook –M.: Publishing House. EKSMO, 2005 –p. 656
2. Constitutional Law: encycl. dictionary / Editor-in-chief Avakyan S.A-M.: Norm-Infra-M., 2001–p. 126
3. Constitutions of European States. 3 volumes. V.3: Full edition/ edited by Okunkova L.A. M.: Norma-Infra-M., 2001 –p. 824

УДК: 341.1/8

УИНСТОН НАГАН (WINSTON P. NAGAN),

Профессор,
Левинский колледж Права Университета Флориды,
США, Флорида,
E-mail: Nagan@law.ufl.edu

ОМИРЖАНОВ ЕСБОЛ ТОКТАРБАЕВИЧ

к.ю.н., профессор,
кафедра «Право»,
Казахский национальный аграрный исследовательский университет,
Казахстан, Алматы,
E-mail: omirzhanov.yesbol@gmail.com

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ДОГОВОРЫ КАК КОМПОНЕНТ МОЩНОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Түйін. Бұл мақала профессор Уинстон Наган мен Ерин Слемменстің «Ұлттық қауіпсіздік саясаты және ядролық сынақтарға жан-жақты тыйым салу туралы шартты ратификациялау» атты бұрын жарияланған еңбегінің бір бөлігі болып табылады (Winston P. Nagan & Erin K. Slemmens, National Security Policy and Ratification of the Comprehensive Test Ban Treaty). Зерттеудің бұл бөлігінде авторлар халықаралық шарттардың нақты мемлекеттерде ұлттық қауіпсіздікті нығайту мүмкіндіктерін АҚШ мысалында қарастырады. Ядролық сынақтарға жан-жақты тыйым салу туралы шартты АҚШ тарапынан ратификациялау мәселесін талдай келе авторлар өздерінің жеке қорытындыларын жасайды. Сонымен қатар, авторлар ядролық қарудың әлемде таралуымен байланысты жағдайлардың орын алуының әртүрлі нұсқаларын және оларға АҚШ-тың қарсы тұруының мүмкін нұсқаларын қарастырады.

Түйінді сөздер: Ядролық сынақтарға жан-жақты тыйым салу туралы шарт, Ядролық қаруды тартпау туралы шарт.

Резюме. Данная статья является частью ранее опубликованного труда профессора Уинстон Наган совместно с Ерин Слемменс на тему: «Политика национальной безопасности и Ратификация Договора о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний» (Winston P. Nagan & Erin K. Slemmens, National Security Policy and Ratification of the Comprehensive Test Ban Treaty). В данной части исследования авторы рассмотрели возможности международных договоров в укреплении национальной безопасности определенных стран на примере США. Анализируя вопрос, связанный с ратификацией США Договора о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний, авторы сделали свои собственные выводы. Также, авторы рассматривают различные варианты развития событий, связанные с распространением ядерного оружия в мире и возможные варианты противостояния со стороны США.

Ключевые слова: Договор о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний, Договор о нераспространении ядерного оружия.

Abstract. This article is part of a previously published article by Professor Winston P. Nagan in collaboration with Erin K. Slemmens on the topic: "National Security Policy and Ratification of the Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty." In this part of the article the authors examined the possibilities of international treaties in strengthening the national security of certain countries on the example of the United States. Having analyzed the issue related to the ratification of the Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty by the United States, the authors draw their own conclusions. Also, the authors consider various options for the development of events associated with the proliferation of nuclear weapons in the world and possible options for opposition from the United States.

Keywords: Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty, Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons.

Данная часть статьи начинается с обращения Президента Джона Кеннеди военным США. Вы, военные специалисты должны что-то знать о стратегии, тактике и логике-логистике, но также и об экономике, политике, дипломатии и истории. Вы должны знать все, что вы можете знать о военной мощи, и вы также должны понимать

пределы военной мощи. Вы должны понимать, что несколько важных проблем нашего времени ... наконец-то были решены одной только военной силой [1].

Даже имея право пересмотреть договор, почему Соединенные Штаты должны ратифицировать ДВЗЯИ (Договор о всеобъемлющем

запрещении ядерных испытаний)сейчас? Научно-исследовательские институты, аналитики, политики и политики пришли к одним и тем же выводам: ратификация ДВЗЯИ Соединенными Штатами будет гарантировать их лидерство в ядерной технологии и не позволит другим государствам разрабатывать ядерное оружие [2]. Преимущества ратификации неразрывно связаны с последствиями отказа от ратификации [3]. Без централизованных и согласованных международных полицейских сил безопасности и без юридически обязательного ДВЗЯИ мы рискуем создать критический правовой вакуум в области безопасности, который, несомненно, будет заполнен государственными и негосударственными субъектами, преследующими агрессивные, деструктивные для себя цели в международной системе [4].

Бывший министр обороны Роберт МакНамара предупредил в журнале *Foreign Policy*, что продолжение Америкой нынешней ядерной политики (нератификация) не только приведет к существенному распространению ядерного оружия в таких государствах, как Египет, Япония, Саудовская Аравия и Сирия, но и будет способствовать совершенствованию ядерных арсеналов в государствах, которые уже являются членами ядерного клуба [5]. Между тем негосударственные террористические группы продемонстрировали, что они безжалостны, и если они приобретут материалы, достаточные для создания какого-либо устройства, они будут стремиться использовать это устройство против интересов США [6].

Для обеспечения того, чтобы государства, обладающие оружием, подвергли его глубокой заморозке (до того как они обнаружат, что они не стоят тех рисков, которые они влекут для себя), и для рассмотрения перспективы неконтролируемого распространения, стратегический подход новой доктрины национальной безопасности должен предусматривать использование широкого инструментария, содержащего как принудительные, так и убедительные стратегии и тактику [7]. Гибкий подход требует ловких дипломатических стратегий, затрагивающих широкий спектр культурных, образовательных, предпринимательских, гуманитарных инициатив, и инициатив по обмену разведывательной информацией, которые расширяют точки соприкосновения интересов между Соединенными Штатами и такими государствами [8]. Тем не менее, гибкий подход требует опоры. Основа внешней политики США требует эффективной разработки международного права для обеспечения глобальной безопасности и стабильности [9].

В настоящее время США располагают одним из самых передовых, мощных и эффективно развернутых ядерных вооружений в мире [10]. Это удивительный стратегический арсенал. Агрегат-

ная сила, заложенная в нем, мог бы уничтожить любого врага. Это сила, которая требует ответственного и мудрого управления. Он предусматривает коллективную руководящую ответственность и надлежащую степень прозрачности и подотчетности перед народом Соединенных Штатов. Налогоплательщики США финансировали и санкционировали технологические разработки и достижения в этой области [11]. Поэтому, эти граждане должны быть информированы о совместной ответственности за национальную безопасность в нашем демократическом обществе [12].

В глобальном контексте только ограниченное количество государств эксплуатируют ядерные арсеналы [13]. Это ограничение в значительной степени является результатом важных событий в создании международных соглашений, международного права, и общей глобальной ответственности по вопросу глобального значения [14]. Наиболее важным коллективным соглашением является Договор о нераспространении ядерного оружия (ДНЯО). ДНЯО не остановил распространение, но оказал на него сдерживающее воздействие [15]. Это сужает проблему до нескольких государств и бросает вызов политическим органам США для разработки квалифицированной стратегической политики и практики для сотрудничества с государствами-партнерами, которые приобрели ядерные арсеналы и, возможно, системы доставки [16].

Россия заменила СССР, который являлся историческим ядерным противником Соединенных Штатов [17]. Соединенные Штаты должны серьезно рассмотреть формирующуюся доктрину, потребности и интересы России в области безопасности, чтобы уменьшить ядерную угрозу для обоих государств [18]. Китайский ядерный потенциал противостоит России на ее границе. Кроме того, Россия географически близка к напряженным регионам Ближнего Востока и Южной Азии и может испытывать реальные опасения стать косвенной жертвой эскалации конфликтов. Это ясно, что, мы должны генерировать или подтвердить понимание в отношении испытаний, развертывания и стратегического использования ядерных арсеналов без начинания заново холодной войны с Россией. Двусторонние соглашения не решают всех проблем между крупными ядерными державами, но они устанавливают рамки более известных ожиданий и ориентиров для серьезного дипломатического общения и сотрудничества по вопросам, представляющим взаимный интерес.

К числу менее крупных ядерных держав мира относятся такие союзники, как Соединенное Королевство Великобритании, Франция, Израиль, Индия и Южная Африка (которая отказалась от своего арсенала) [19]. Крайне важно, чтобы Соединенные Штаты сотрудничали с этими тра-

диционными союзниками в вопросе контроля над вооружениями и уделяли особое внимание ядерным арсеналам. Соединенное Королевство и Франция как члены НАТО предлагают надежное сотрудничество в качестве основного компонента общих интересов безопасности.

«Мнения таких ключевых стран, как Бразилия, Египет, Япония, Южная Африка, [20] и других, должны быть учтены о важности, приписываемой более масштабным сокращениям арсеналов США и России, и ратификации ДВЗЯИ, а также их реакция на инициативу начать переговоры по договору о ликвидации всего ядерного оружия к определенному сроку» [21].

США имеет братские и экономические связи с Китаем и Пакистаном, у которых есть ядерный арсенал [22]. Соединенные Штаты одновременно вступают в напряженные отношения с Северной Кореей и Ираном (потенциальные ядерные державы) [23]. Отношения с большинством малых ядерных держав должны укреплять сотрудничество через важные точки доступа - политические, экономические, образовательные и культурные - в целях уменьшения возможной угрозы, которую эти государства могут представлять для Соединенных Штатов и для них самих, а также для мирового сообщества.

Даже если существуют в этих регионах нестабильность и угрозы непредсказуемых разрывов и случайного ядерного взаимодействия, представляющие большую опасность государства, как Пакистан и Северная Корея, есть возможность того, что они могут быть слабыми в торговле ядерными технологиями и материалами, или что там может быть некоторое отставание в обеспечении безопасности своих ядерных арсеналов [24]. В Пакистане, например, присутствие террористических групп усугубляет опасность, создаваемую ядерным проскальзыванием [25]. Такие группы вполне могут приобрести ядерную технику и быть в состоянии изготовить необработанные устройства для нападения на Соединенные Штаты и их союзников [26]. Таким образом, нестабильность в этом регионе создает серьезную угрозу глобальной безопасности, связывая асимметричный терроризм с ядерным потенциалом и тайной возможностью к оппортунистическому разрыванию и использованию в террористических целях.

Одной из неотложных задач новой администрации должны стать напряженные усилия на двустороннем и многостороннем уровнях по обеспечению максимального сотрудничества со всеми правительствами и ассоциациями правительств в борьбе с глобальным терроризмом. Война с терроризмом резко повлияло на направление американской внешней политики - особенно на стратегические и тактические действия для обеспечения американских целей [27]. В соответствии с доктриной Буша Соединенные

Штаты сформулировали политику, указывающую на то, что Соединенные Штаты будут нести ответственность за любое суверенное государство, которое содействовало террористам в приобретении ОМУ и его использовании против интересов США [28]. Хотя применение этой доктрины в отношении Ирака оказалось основным на фиктивном интеллекте, доктрину Буша, придется тщательно проанализировать с точки зрения соответствующих границ в международном праве.

Администрация Обамы, например, наследует войны в Ираке и Афганистане и «долгосрочную борьбу с «Аль-Каидой» и ее филиалами, сталкиваясь при этом с возможностью создания в Иране еще одного государства, обладающего ядерным оружием» [29]. Международная легитимность упреждения США в этих случаях происходит из подразумеваемых усилий президента Буша по изменению границ суверенитета и безопасности [30]. К сожалению, президент Буш не смог должным образом согласовать границы законного международного права с проблемой глобального терроризма в том, что касается эффективного и надлежащего охвата превентивных стратегий в войне с терроризмом [31]. Коротко говоря, амбициозная Доктрина Буша требует слишком многого, с очень маленьким усилием правового анализа для того чтобы поддержать ее. Администрация Обамы может смягчить или исправить эти юридические недостатки в международном / национальном праве.

В основе доктрины Буша лежит сложное и недостаточно разработанное понятие унитарного президентства, которое имеет огромные последствия для верховенства права [32]. Что более полезно, Доктрина Буша также развила понятие «государства-изгоя» [33]. К сожалению, хотя он все еще может быть полезным международно-правовым принципом в качестве оговорки к идее суверенитета, он утратил существенное доверие, поскольку более поздние разведданные по ОМУ Ирака показали, что упреждающее нападение президента на так называемое «государство-изгоя» было использовано не в том месте, не в той войне, не в то время, и по неправильным причинам [34]. Тем не менее, хотя ее ценность с точки зрения международного сотрудничества и снизилась, идея «злоупотребления суверенитетом» может иметь существенное значение как часть новой доктрины национальной безопасности Соединенных Штатов [35]. Международная безопасность вполне может быть обеспечена путем проведения различий между политическими органами, соблюдающими международное право, и органами, играющими по своим собственным правилам [36].

Позитивным вариантом правового суверенитета являются принципы демократической подотчетности, основанные на транспарентности,

ответственности и ценностях верховенства права [37]. Государство, которое злоупотребляет своим суверенитетом, может находиться под неправомерным влиянием террористических боевиков или преступных картелей [38]. Новая доктрина безопасности будет настаивать на гораздо более дискриминационном подходе к поведению государств и на его прямом или косвенном содействии группам, поощряющим преступную деятельность, такую, как терроризм и другие формы несанкционированного транснационального насилия и принуждения [39].

Мы предполагаем, что он останется в политике США в отношении суверенного государства, который использует его территорию для защиты или обеспечить поддержку террористической деятельности, которая направлена против США, которые злоупотребляли его суверенитет (или не имеет законное право на свой суверенитет), и, как следствие, суверенные (согласно Уставу ООН) ослабляет его законные права на ее территориальную целостность и политическую независимость. Короче говоря, наша точка зрения предполагает, что государство, которое злоупотребляет своим суверенитетом, может обнаружить, что его суверенитет на самом деле проницаемый, и он не будет защищать его от ответных нападений. Таким образом, государство, содействующее террористам и подстрекательствующее им, может рассматривать такую деятельность как весьма рискованную, особенно если это государство помогает, но не контролирует эти замещающие террористические группы в рамках своих политических границ.

Поскольку террористы сегодня остаются угрозой, новая доктрина национальной безопасности предусматривает развертывание и координацию множества стратегических и тактических инициатив. Новая администрация должна подойти к переосмыслению доктрины безопасности США с ключевой заботой о том, чтобы избежать ошибок администрации Буша. Мы предлагаем использовать всеобъемлющий подход. Чрезмерная зависимость администрации Буша от довольно традиционных военных стратегий и обесценивание других важных стратегических активов были бесперспективными и очень дорогими.

Затяжная борьба американских военных доказала цену участия в этом типе войны. «Борьба с повстанцами» - это чрезвычайно сложная форма ведения войны. По своей сути, [борьба с повстанцами] это борьба за поддержку населения», что требует большой гибкости, творческого мышления, и умелый тактический маневр [40]. Обычные вооруженные силы в борьбе с асимметричной угрозой могут быть слишком ограничены стратегической позицией, диктуя тактику, которая является дорогостоящей и неэффективной.

Необходимая политика для продвижения и достижения такой цели требует инструментария, более широкого и политически детализированного, чем деревянный, лишенный воображения подход администрации Буша. Такая цель будет соответствовать стратегическим активам, которые Соединенные Штаты будут эффективно использовать в национальных интересах [41]. К ним относятся экономический инструмент, военные и разведывательные инструменты, а также коммуникационные инструменты (касающиеся дипломатии, идеологии, и образование) [42]. Центральным элементом такого подхода является важность квалифицированной профессиональной дипломатии для дополнения множества других возможных убедительных инициатив в дополнение к мерам принуждения [43].

Дипломатия должна стать мостом в деле совместного государственного строительства предприятий [44]. Это должно включать огромные и неиспользуемые активы более широкого сотрудничества и коммуникации гражданского общества. Это сотрудничество в области экономического развития, науки, гуманитарных наук, искусства, в целом сотрудничество в сфере образования. Это будет более сложная, но важная инвестиция в долгосрочную безопасность США. Тесные связи, которые мы имеем в культурном плане с государствами за рубежом, также послужат для нас примером сотрудничества с важным пониманием сильных и слабых сторон безопасности этого государства, угроз и возможностей для сотрудничества.

Поэтому чрезвычайно талантливое гражданское общество Соединенных Штатов должно быть активным партнером в процессе представления интересов ценностей и проблем США на глобальной основе [45]. Возможно, открытие обществ для сотрудничества должно использовать модель «дипломатии пинг-понга» [46], но применительно к образовательному «пингу» и развивающему «понгу». Помимо важности американских интересов в демократии и основных правах, в экономическом предпринимательстве и культурном равенстве и справедливости, в Соединенных Штатах также есть сильные стороны гражданского общества в практическом развитии, экологической справедливости, правозащитной деятельности и образовательных возможностях. Эти компоненты культуры США являются важной частью долгосрочной готовности нации к обеспечению безопасности. Эти группы гражданского общества могут содействовать политике разделения власти, экономической справедливости и ориентированию на благое управление и верховенство права [47].

Кроме того, деловые круги США являются глобальными, и поэтому Соединенным Штатам следует ожидать, что их глобальное представительство в этой области отражает американские

ценности справедливости, равенства и ответственности. Корпоративное присутствие Соединенных Штатов в любом государстве не должно быть соучастием в воспроизводстве отчуждения и гнева, которые могут служить оправданием для недовольства против Соединенных Штатов, которое может перерасти в терроризм. На фронте [48] борьбы с терроризмом мы должны экспортировать ценности США, отраженные в гражданском обществе США как партнер правительства в универсальном продвижении долгосрочной цели гуманного и честного управления [49]. Однако дипломатия в обычном смысле предполагает межгосударственное сообщество и сотрудничество, которое, как предполагается, создает возможности и сдержанность [50]. Расширенная дипломатия должна быть важнейшим компонентом новой доктрины национальной безопасности, но одного этого недостаточно для эффективного формулирования и обоснования интересов США.

Критический вопрос для интересов в вопросе безопасности США и НАТО, а также более широкие интересы в области глобального мира и безопасности - это непредсказуемость терроризма и подлинная озабоченность тем, что террористические группы могут приобретать и поставлять некоторые формы ОМУ. Если это произойдет, то даже ответный удар по государству, которое якобы помогает террористической группе и подстрекает ее, не отменит нанесенного ущерба. Более того, она может вызвать целый ряд непредвиденных реакций, в результате чего все государства (включая первоначальное потерпевшее государство) окажутся в гораздо худшем положении, чем, если бы потерпевшее государство вообще не отреагировало. Хотя возмездие дает удовлетворение, стратегия предотвращения позволяет избежать как первоначального инцидента, так и нарастающего конфликта, который исходит из возмездия после этого факта. Таким образом, критический вызов в отношении политики США и проблемы ядерного арсенала/терроризма должен быть превентивным. Этот скромный сдвиг в сторону новой доктрины национальной безопасности является важнейшим стратегическим сдвигом в деле более эффективной защиты национальной и глобальной безопасности.

Превентивная стратегия, по сути, шире простого сдерживания [51]. Она включает стратегии, которые эффективно и в геометрической прогрессии снижают риск ядерного арсенала/террористической формы нападения. Новая доктрина национальной безопасности должна существенно усилить роль дипломатии и гражданского общества и вызвать уважение к глобальному присутствию США на основе фундаментальных ценностей американского опыта. Более широкий подход к коммуникации и сотрудничеству

через все каналы государства и общества может дать достоверную информацию и понимание долгосрочной ценности. Эта стратегическая информация необходима для предотвращения терроризма как здесь, так и за рубежом и для того, чтобы заинтересовать всех в борьбе с террористическими угрозами. Понятие внутренней безопасности должно быть однозначно связано с более широким мировым сообществом и глобальной безопасностью.

К сожалению, не существует волшебной палочки для достижения этой конкретной цели. Администрация Буша выбрала близорукую политику национальной безопасности, которая направлена на подрыв традиционного положения Соединенных Штатов как ведущей силы в глобальном контроле над вооружениями: вариант глобального удара. Эта политика направлена на радикальное изменение политики США в области контроля над вооружениями [52].

Растущая опасность беззакония на мировом ядерном рынке усилила свои угрозы с внедрением военных стратегий США, которые разрешают нанесение упреждающих ударов с использованием ядерных технологий. Когда администрация Буша пришла к власти, он был незаинтересован в статусе ДВЗЯИ [53]. Игнорируя ДВЗЯИ, администрация приступила к серьезному пересмотру ядерного потенциала страны и выдвинула весьма противоречивую новую доктрину: вариант глобального удара [54].

Вариант глобального удара подразумевает, что Соединенные Штаты теперь не серьезно проводят политику контроля над ядерными вооружениями. Этот подтекст способствует непреднамеренному сигналу о том, что Соединенные Штаты теперь не привержены глубоко контролю над ядерными вооружениями. В нынешнем состоянии мирового порядка (или беспорядка) двусмысленная позиция в отношении контроля над вооружениями может привести к ядерному срыву.

В то время как вариант глобального удара фокусируется на государственных противниках, реальный риск для интересов безопасности США может быть упущен. Эти риски связаны с повсеместным распространением негосударственной террористической деятельности. История показывает, что нелегко предсказать, как непонятная отчужденная группа в какой-то части планеты будет выражать свои недовольства. Кажущаяся фокусная линза варианта глобального удара отвлекает наше внимание от этой угрозы.

Сочетание недовольства, отчуждения, репрессий и психопатологии делает важным как можно раньше выявить угрозу или потенциальную угрозу безопасности и развернуть полностью всеобъемлющий инструментальный вмешательство до тех конфликтов, которые тяготеют от конфликтов низкой интенсивности к конф-

ликтам высокой интенсивности, которые трудно сдержать. Разумно предположить, что террористы попытаются получить доступ к технологиям и методам разработки примитивных устройств для проведения безжалостных террористических операций [55].

Центральное место в позиции террористов занимает то, что жертвы и преступники не могут служить сдерживающим фактором. Поэтому крайне важно, чтобы ядерная позиция США была оснащена гибкими стратегиями и более широким инструментарием дипломатических, идеологических, экономических и полноценных принудительных методов действий. Поэтому цель новой доктрины национальной безопасности должна заключаться в разработке стратегий, расширяющих перспективы предотвращения, в частности предотвращения доступа и развертывания (а также угроз и использования) ОМУ.

Важнейшим отправным пунктом новой доктрины национальной безопасности должен стать важный вопрос контроля над вооружениями и лидерства США в этой области [56]. Перспектива контроля над вооружениями зависит от авторитета США. Центральное место в авторитете США в этой области занимает позиция США в отношении ДВЗЯИ и будущего ядерных арсеналов на глобальной основе.

Нынешнее договорное обязательство, в отношении которого Соединенные Штаты связаны, является обязательством по Статье VI ДНЯО [57]. В соответствии со статьей VI Соединенные Штаты «обязуются добросовестно вести переговоры об эффективных мерах, связанных с прекращением действия Конвенции, гонки вооружений и ядерного разоружения, а также Договора о всеобщем и полном разоружении под строгим и эффективным международным контролем [58]. Это добросовестное обязательство является торжественным договорным обязательством Соединенных Штатов Америки и их новой администрации, и своего нового Сената [59].

Пакт, лежащий в основе ДНЯО была сделка между ядерным оружием, и неядерными государствами [60]. Сделка заключалась в том, что последний отказался от приобретения ядерного оружия и остался безъядерным [61]. Государства, обладающие ядерным оружием, обязались на серьезный процесс контроля над вооружениями, в котором ядерным оружием должны были стать главными в прекращении гонки вооружений с целью окончательного ядерного разоружения со всей преднамеренной скоростью [62].

Важнейшее значение ДВЗЯИ имеет его запрет на испытания ядерных арсеналов. Это является критическим ограничением амбиций потенциальных претендентов на ядерную энергию. Непроверенные арсеналы особенно опасны для тех, кто может рассмотреть возможность их ис-

пользования. ДНЯО и ДВЗЯИ являются важнейшими компонентами стратегии контроля над вооружениями, направленной на избавление мира от его самой опасной угрозы.

Помимо правовых представлений о глобальной ответственности, Соединенные Штаты должны подходить к вопросу об идеологических убеждениях с гибкостью подхода, ориентированного на решение конкретных проблем, при котором уважается участие, которое проясняет сходства и разумные различия между государствами с точки зрения взаимного уважения и мирного сосуществования [63]. Соединенные Штаты не должны рассматривать культурную самобытность или конфессиональное мировоззрение как непреодолимый факт [64]. Вместо этого, конкретные перспективы идентичности и веры должны активно участвовать, пониматься, модерироваться, и переводится в общие ценности в мире, безопасности и достоинстве.

Кроме того, Соединенные Штаты использовали и должны продолжать использовать экономические инструменты для продвижения своих интересов в области общей безопасности. Исторически Соединенные Штаты использовали экономическое принуждение или стимулы для выработки широкого и гибкого диапазона вариантов внешней политики [65]. Такие экономические стимулы порождают поведение, сочетающее личные интересы государства с более широкими ценностями двустороннего и многостороннего сотрудничества.

Наконец, военный инструмент должен оставаться в сильной готовности. Центральное место в этой идее занимает то, что, чем лучше воспринимается военный потенциал США, тем меньше вероятность того, что Соединенным Штатам будет брошен вызов развернуть и использовать свои огромные силы военного принуждения. Даже там, где ожидаемый результат военного развертывания США возобладает, критическим результатом такой позиции должно стать ее неприменение. Фактически, военная сила должна обеспечивать более широкий инструментарий принудительных стратегий, помимо собственно насильственной конфронтации [66]. Внешняя политика США должна отойти от таких стратегий, как глобальный вариант нанесения удара, который, проводя агрессивную политику нанесения первого удара, способствует глобальной незащищенности и является стимулом для расширения распространения ядерных арсеналов с сопутствующими угрозами для безопасности Соединенных Штатов.

Выражаю огромную благодарность профессору Уинстону Наган за предоставленную возможность перевода его научной статьи. Будучи приглашенным профессором кафедры Международного права Казахского национального университета имени аль-Фараби 2015-16 учебном

году профессор Наган пожелал чтобы его труды были переведены на русский и казахский языки и дал мне разрешение переводить его трудов. Я считаю, что данный труд профессора Наган будет интересен научным сотрудникам, преподавателям, студентам кто интересуется проблемой нераспространения ядерного оружия в мире.

I express my deep gratitude to Professor Winston Nagan for the opportunity to translate his scientific article. Being a visiting professor of the

Department of International Law of the al-Farabi Kazakh National University in the 2015-16 academic year, Professor Nagan wished that his works were translated into Russian and Kazakh languages and gave me permission to translate his works. I believe that this work of Professor Nagan will be interesting for researchers, teachers, students who are interested in the problem of non-proliferation of nuclear weapons in the world.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Remarks at Annapolis to the Graduating Class of the United States Naval Academy, 1 PUB. PAPERS 232 (June 7, 1961).

2. Global Beat: Military, Scientific Leader and the American People Want Test Ban Treaty, <http://www.bu.edu/globalbeat/nuclear/CRND091799.html> (last visited Oct. 24, 2009) (listing supporters of the CTBT as: a majority of American people, U.S. Presidents, Department of Defense and the Joint Chiefs of Staff, former military and diplomatic leaders, former United States Senators, key U.S. allies and nuclear weapon scientists, and leading scientific and professional organizations).

3. "The CTBT is a vital disarmament and nonproliferation instrument. By prohibiting all nuclear test explosions it impedes the ability of states possessing nuclear weapons to field new and more deadly types of warheads, while also helping to prevent the emergence of new nuclear-armed states." Ambassador Thomas Graham Jr., *The Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty*, in 2009 NATIONAL SECURITY AND NONPROLIFERATION BRIEFING BOOK 21, 22 (2008).

4. Because the terrorist networks scheming to attack the United States are global, "our response must be global as well. We need redoubled intelligence and police cooperation around the world to find and defeat terrorist groups with nuclear ambitions." Matthew Bunn & Andrew Newman, *Preventing Nuclear Terrorism*, reprinted in 2009 NATIONAL SECURITY AND NONPROLIFERATION BRIEFING BOOK 30 (Charles Ferguson ed., 2008).

5. Robert S. McNamara, *Apocalypse Soon*, FOREIGN POLICY, May-June 2005, at 34-35, available at <http://www.foreignpolicy.com/story.cms.php?story-id=2829>; Jimmy Carter, *A Dangerous Deal With India*, WASH. POST, Mar. 29, 2006, at A19.

6. "A report of June 2004 by the National Commission on Terrorist Attacks upon the United States found that even though an attempt by al Qaeda in 1994 to purchase uranium failed, 'al Qaeda continues to pursue its strategic objective of obtaining a nuclear weapon.'" AMY L. FITZGERALD, *TERRORISM AND NATIONAL SECURITY 2* (Nova Science Publishers) (Aug. 2, 2006).

7. "There is an urgent need to rebalance our foreign policy and national security toolkit, restructure the institutions and processes, and provide adequate funding for the civilian instruments of power." Former Government Official Who Prefers to Remain Anonymous, *Rebalancing and Reorganizing the Government to Better Address National Security Challenges*, in 2009 NATIONAL SECURITY AND NONPROLIFERATION BRIEFING BOOK 3, 4 (Aura Kanegis ed., 2008) [hereinafter Former Government Official].

8. See *id.* (describing the lack of flow in the sharing of terrorist-related information between and among federal, state, and local government and private sector partners and the need for coordination between the agencies in regards to funding, leadership and accountability).

9. See BOB GRAHAM ET AL., *supra* note 5, at xx-xxi (recommending that the "United States should work internationally toward strengthening the nonproliferation regime" through international treaties and nonproliferation organizations).

10. Federation of American Scientists, *Status of World Nuclear Forces*, <http://www.fas.org/programs/ssp/nukes/nuclearweapons/nukestatus.htm> (last visited Oct. 3, 2009).

11. Stephen I. Schwartz & Deepti Choubey, *Nuclear Security Spending.- Assessing Costs, Examining Priorities*, Carnegie Endowment for International Peace, Jan. 2009, <http://www.carnegieendowment.org/publications/index.cfm?fa=view&id=22601>.

12. We echo these opening remarks: "Though our recommendations are primarily addressed to the next President and the next Congress, we also envision an important role for citizens. We want to inform our fellow citizens, and thereby empower them to act. We call for a new emphasis on open and honest engagement between government and citizens in safeguarding our homeland and in becoming knowledgeable about and developing coordinated public responses to potential terrorist attacks." GRAHAM ET AL., *supra* note 5, at xiii.

13. Union of Concerned Scientists, *Worldwide-Nuclear-Arsenals-Fact-Sheet*, <http://www.ucsusa>.

org/assessments/documents/nwgs[Wordwide-Nuclear-Arsenals-FactSheet.pdf (last visited Oct. 24, 2009) (stating that the United States and Russia maintain 96% of the world's nuclear weapons).

14. See Comprehensive Test Ban Treaty, United Nations, art. I, Nov. 1996, 35 I.L.M. 1439; The Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, United Nations, Mar. 1970, <http://www.un.org/events/npt2005/nppttreaty.html>.

15. Jim Walsh, *Learning from Past Success: The NPT and the Future of NonProliferation* (2005), <http://www.wmdcommission.org/files/no41.pdf>.

16. See McNamara, *supra* note 249.

17. See posting of Ed Corcoran to SitRep, <http://sitrep.globalsecurity.org/articles/090421301-strategic-nuclear-targets.htm> (Apr. 21, 2009) (arguing that, after the fall of the Soviet Union, "US and Russian nuclear forces remained frozen in adversarial positions.").

18. Medalia, *supra* note 13, at i; GRAHAM, ET AL., *supra* note 5, at xvi

19. See Union of Concerned Scientists, *supra* note 257; People's daily online U.S. Urges Iran to follow S. Africa's nuclear example, http://english.people.com.cn/200608/251eng20060825_-296661.html (last visited Oct. 24, 2009).

20. A network of states around which disarmament policies are formulated and promoted should certainly include South Africa. South Africa is the nuclear power that has given up nuclear weapons but has not diminished in its status within the framework of world peace and security. South Africa is an example to be encouraged. See AMIR FRAYMAN, *IRAN'S NUCLEAR PROGRAM: LESSONS FROM THE SOUTH AFRICAN MODEL* (International Institute for Counter-Terrorism) (2005) ("Nuclear disarmament symbolized South Africa's shift from a nuclear power to a state committed to international conventions, and one that undertakes decisive efforts to curb the development and distribution of weapons of mass destruction, thus gaining a place of honor among the nations of the world.").

21. See Barry M. Blechman, *Moving to a World Free of Nuclear Weapons*, in 2009 NATIONAL SECURITY AND NONPROLIFERATION BRIEFING BOOK 7, 10 PEACE AND SECURITY INSTITUTE (2008) (urging the new Administration to begin soundings on the priorities of the non-weapon states at the preparatory conference in May 2009 in order to avoid a confrontation at the review conference in 2010).

22. Fact Sheet Creation of the U.S.-China Strategic Economic Dialogue, Sept. 20, 2006, <http://www.ustreas.gov/press/releass/hpl7.htm>.

23. Ivan Oelrich, *The North Korean Nuclear Challenge*, in 2009 NATIONAL SECURITY AND NONPROLIFERATION BRIEFING BOOK 53-54 (Peace and Security Initiative 2008) (describing the concern the United States has over the North Korean nuclear weapons program).

24. GRAHAM ET AL., *supra* note 5, at xvi ("Since the end of the Cold War, the United States has spent billions of dollars securing nuclear weapons, materials, and technology in Russia and the former states of the Soviet Union-to good effect-and has introduced some new counter-proliferation measures. But during that period, the world has also witnessed a new era of proliferation: North Korea tested a nuclear weapon; Iran has been rapidly developing capabilities that will enable it to build nuclear weapons; Dr. A. Q. Khan, of Pakistan, led a nuclear proliferation network that was a one-stop shop for aspiring nuclear weapons countries; and nuclear arms rivalries have intensified in the Middle East and Asia.").

25. Medalia, *supra* note 13, at i ("The fear regarding Pakistan is that some members of the armed forces might covertly give a weapon to terrorists or that, if President Musharraf were overthrown, an Islamic fundamentalist government or a state of chaos in Pakistan might enable terrorists to obtain a weapon. Terrorists might also obtain HEU from the more than 130 research reactors worldwide that use HEU as fuel.").

26. For detailed discussion of diplomatic efforts to secure nuclear weapons material, see CRS Report RS21592, *Iran's Nuclear Program: Recent Developments*, by Sharon Squassoni; CRS Issue Brief IB91141, *North Korea's Nuclear Weapons Program*, by Larry Niksch; and CRS Report RL31589, *Nuclear Threat Reduction Measures for India and Pakistan*, by Sharon Squassoni.

27. See Winston P. Nagan & Craig Hammer, *The New Bush National Security Doctrine and the Rule of Law*, 22 BERKELEY J. INT'L L. 375 (2004) [hereinafter *Bush National Security Doctrine*].

28. Wade Boese, *Bush Administration Releases Strategy on WMD Threat*, ARMS CONTROL ASS'N., Jan./Feb. 2003, http://www.armscontrol.org/act/2003-01-02/wmds_strategyjanfeb03 (detailing the Bush Administration WMD Policy).

29. PEACE & SECURITY INITIATIVE, 2009 NATIONAL SECURITY AND NONPROLIFERATION BRIEFING BOOK 1 (2008).

30. *Bush National Security Doctrine*, *supra* note 271, at 380-81; *Bush National Security Doctrine*, *supra* note 271, 380-81. See generally *id*

31. On September 5, 2006, the White House released the 2006 National Strategy for Combating Terrorism, which provides a framework for protecting the United States and its allies from terrorist attacks. THE WHITE HOUSE, NATIONAL STRATEGY FOR COMBATING TERRORISM (2006).

32. In assessing the legally binding aspects of the Bush Doctrine, consider that “[i]nternational law makes no distinction between treaties and executive agreements. Executive agreements, especially if significant enough to be reported to Congress under the Case-Zablocki Act, are to all intents and purposes, binding treaties under international law. On the other hand, many international undertakings and foreign policy statements, such as unilateral statements of intent, joint communiqués, and final acts of conferences, are not intended to be legally binding and are not considered treaties.” Grimmert, *supra* note 177, at 4.

33. Winston P. Nagan & Craig Hammer, *The Changing Character of Sovereignty in International Law and International Relations*, 43 *COLUM. J. TRANSNAT’L L.* 141, 170-71 (2004) [hereinafter Nagan, *Changing Character*].

34. The evidence relating to WMD amassed by the British Government, which the United States used to justify its anticipatory attack of Iraq in 2003, has been strongly questioned. Bush National Security Doctrine, *supra* note 271, 418 n.178.

35. For a careful examination of the notions of national sovereignty and the state in international law regarding the question of regime replacement in light of the abuse of sovereignty typical of the “rogue state,” see generally Bush National Security Doctrine, *supra* note 271 (discussing the notions of sovereignty in international law).

36. See Bush National Security Doctrine, *supra* note 271, at 379-80

37. See Nagan, *Changing Character*, *supra* note 277, at 166-67.

38. See *id.* at 173 & n.128 (noting that the Taliban regime in Afghanistan gave terrorists a disproportionate influence and thus transformed Afghanistan into a state that abused its sovereignty).

39. *Id.*

40. HEADQUARTERS, DEPARTMENT OF THE ARMY, *COUNTERINSURGENCY 1-24* (2006) [hereinafter *COUNTERINSURGENCY FIELD MANUAL*].

41. See PERL, *supra* note 14, at 4 (stating that the long-term objectives of the National Strategy for Countering Terrorism “include[:] (1) winning the War of Ideas by advancing effective democracy; (2) promoting international coalitions and partnerships; and (3) enhancing government counterterrorism infrastructure and capabilities.”).

42. See *COUNTERINSURGENCY FIELD MANUAL*, *supra* note 284, at 3-1, 3-3 (explaining the value of political, social, and economic programs in addressing the root causes of conflict and undermining an insurgency).

43. *Id.* at xxix;

44. See *id.* at xxix-xxx

45. See generally *id.* at xxx

46. Public Broadcasting Service, *Ping-Pong Diplomacy*, <http://www.pbs.org/wgbh/amex/china/peoplevents/pande07.html>

47. However, this approach must take into critical account “a serious imbalance between the authorities, capabilities, and funding for our military institutions, and the support we provide to the civilian instruments of power.” Former Government Official, *supra* note 251, at 3.

48. Global efforts to combat nuclear terrorism are providing an additional focal point for addressing the treatment of detainees taken in the war on terror. The International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism adopted by consensus by the UN General Assembly on April 13, 2005, arguably helps demonstrate that detainee policies can be shaped within the context of multilateral cooperation to fight terrorism, including terrorism tied to the illicit spread of WMD, Steven C. Welsh, *Ctr. For Def. Info., Nuclear Terrorism & Detainee Policies: Int’l Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism*, June 17, 2005, <http://www.cdi.org/news/law/ntc-detainees.cfm>.

49. See Former Government Official, *supra* note 251, at 3.

50. *HANDBOOK OF INTERNATIONAL RELATIONS 215-218* (Walter Carlsnaes, Thomas Risse, Beth A. Simmons eds., Sage 2002).

51. U.S. policy makers must address holistic requirements for deterrence. “The aim of deterrence has always been to make an adversary fear it will suffer unacceptable consequences if it takes certain actions. Many believe that the U.S.-Soviet deterrent relationship worked during the Cold War because threats were credible and each side understood the consequences of attacking the other. In the post-Cold War, post-9/11 world, many questions arise. Who is to be deterred, by what threats? What weapons are needed to make them credible? Is deterrence dynamic, with constant weapons development needed to respond to changing threats, or is a modest number of nuclear weapons of existing designs, together with U.S. conventional forces and economic might, more than sufficient? Are existing nuclear weapons sufficient to deter North Korea, or are new ones needed that could destroy underground bunkers where leaders might hide, or is the nation so irrational that it is beyond deterrence, or is a North Korean nuclear attack wildly implausible? Is a satisfactory outcome possible through diplomacy? What capabilities are needed to deter Iran or to roll back its nuclear program? Do nuclear forces have any relevance to deterring terrorists or their

state sponsors?" Medalia, *supra* note 13, at 4; see *id.* (considering the CTBT and nuclear testing issues that link to these broader issues of deterrence).

Jonathan Schell, *A Revolution in American Nuclear Policy*, GLOBAL SECURITY INSTITUTE, May 26, 2005, <http://www.ginstitute.org/archives/000268.shtml>.

See Blechman, *supra* note 265, at 8 (explaining how the Bush Administration disliked arms control treaties, including the CTBT, and exercised its right to withdraw from the Anti-Ballistic Missile Treaty in 2003).

See Jonathan Schell, *Op-Ed., Letter from Ground Zero: A Revolution in American Nuclear Policy*, *Nation*, June 13, 2005, at 12 (Schell is *The Nation's* peace and disarmament correspondent who describes the Global Strike Option as a "shocking innovation").

Bunn & Newman, *supra* note 248, at 29

MATTHEW BUNN, *SECURING THE BOMB* 2008 174-75 (2008)

See McNamara, *supra* note 249, at 31. U.S. leaders have acknowledged the country's ethical obligations. See *id.* ("We pledged to work in good faith toward the eventual elimination of nuclear arsenals when we negotiated the Nuclear NonProliferation Treaty (NPT) in 1968."); see also Grimmett, *supra* note 177, at 264 (quoting Madeline Albright as stating that the United States will 'live up to the conditions of the treaty,' even after the Senate rejected the treaty).

Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, *supra* note 16, 21 U.S.T. at 483.

See generally *id.* (showing that, because the United States is a signatory, the Treaty and its good faith obligation is binding on the United States, regardless of administration changes).

Rebecca Johnson, *Nuclear Weapons Treaty: An Idea Whose Time Has Come*, *DISARMAMENT DIPL.*, Winter 2008, available at <http://www.acronym.org.uk/dd/dd89/89rej.htm>.

Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, *supra* note 16, 21 U.S.T. at 483.

Id.

GRAHAM ET AL., *supra* note 5, at xxvi-xxvii. See generally *id.* (recommending that U.S. counterterrorism strategy must more effectively counter the ideology behind WMD terrorism, and that the United States should develop a more coherent and sustained strategy and capabilities for global ideological engagement to prevent future recruits, supporters, and facilitators).

See Former Government Official, *supra* note 251, at 3 (listing "[i]dentity conflicts (religion, ethnicity and nationality)" among the five fundamental issues and underlying trends that the Obama Administration would need to deal with).

See *How Sanctions Can Affect U.S. Policy Interests*, Statement Before the H. Committee on International Relations, 105th Cong. (June 3, 1998) (statement of Daniel Fisk, Bd. of Dirs., Inst. for U.S. Cuba Relations), available at http://www.fas.org/spp/starwars/congress/1998_h/h980603df.htm.

'There is an urgent need to rebalance our foreign policy and national security toolkit, restructure the institutions and processes, and provide adequate funding for the civilian instruments of power.' Former Government Official, *supra* note 251, at 4.

УДК 343.9.018

ФАДЕЕВ ВИКТОР НИКОЛАЕВИЧ,
 доктор юридических наук, профессор,
 кафедра криминологии,
 Московский Университет МВД РФ им. В.Я. Кикотя,
 г. Москва, Россия,
 E-mail: fadei87@mail.ru

КОГНИТИВНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В СИСТЕМЕ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ

Аннотация: Криминология «загорится» новым светом, освещая обществу путь в светлое будущее, свободное от подавляющего большинства преступлений и преступности в целом, если займёт активно-конструктивную позицию в отношении к ней, определит эвристический, по сути, вариант развития, наладит творческий контакт с естественными науками, при этом обратит особое внимание исследователей, работающих над информационными и когнитивными технологиями, на область, которая, на наш взгляд, таит в себе огромный научно-практический потенциал, но пока находится не в центре их внимания, а на его периферии или вообще не входит в сферу их интересов.

Ключевые слова: криминология будущего; активно-конструктивная позиция; информационные и когнитивные технологии; система криминологических знаний; междисциплинарные исследования.

ФАДЕЕВ ВИКТОР НИКОЛАЕВИЧ,

Заң ғылымдарының докторы, профессор,
 Криминология бөлімі,
 Атындағы Ресей Федерациясы
 Ішкі істер министрлігінің Мәскеу университеті В. Я. Кикотя,
 Мәскеу, Ресей,
 E-пошта: fadei87@mail.ru

БІЛІМДІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТАНЫМДЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аннотация: Криминология қоғамның басым көпшілігінен және жалпы қылмыстылықтан ада, қоғамның жарқын болашағына апаратын жолмен жарықтандырады, егер ол оған қатысты белсенді және сындарлы позицияны ұстанса, эвристикалық, іс жүзінде даму нұсқасын анықтаса, шығармашылық байланыс орнатса жаратылыстану ғылымдары сонымен бірге ақпараттық-когнитивтік технологиялармен айналысатын зерттеушілердің, біздің ойымызша, үлкен ғылыми және практикалық әлеуетке ие, бірақ олардың назарында әлі емес, бірақ олардың перифериясына немесе жалпыға ортақ саласына ерекше назар аударады. олардың қызығушылық шеңберіне кірмейді.

Түйінді сөздер: болашақ криминологиясы; белсенді сындарлы позиция; ақпараттық-танымдық технологиялар; криминологиялық білім жүйесі; пәнаралық зерттеулер.

FADEEV VICTOR NIKOLAEVICH,

Doctor of Juridical Science, professor,
 Criminology department of Moscow University MVD RF,
 Moscow, Russia,
 E-mail: fadei87@mail.ru

COGNITIVE RESEARCH IN THE SYSTEM OF CRIMINOLOGICAL KNOWLEDGE

Annotation: Criminology will burst into new flame, lighting for the society the way to the better tomorrow, free from majority of crimes on the whole, if it takes active-constructive position towards it, will determine heuristic in its essence variant of development, will establish creative contact with the natural sciences – at will draw special attention of the researches, working over informational and cognitive technologies, on the area, that from our point of view holds huge scientific-practical potential. But still is not in the center of attention, but in it periphery or beyond the sphere of interest.

Key words: criminology of future, active-constructive position; informational and cognitive technologies, system of criminological knowledge, interdisciplinary researches.

Введение

В литературе не случайно поднимается вопрос – есть ли будущее у современной криминологии¹? В связи с этим предлагается – как именно понимать сложившееся положение и некоторые пути выхода из этой ситуации.

В первом приближении попытка обрисовать пути развития и контуры **криминологии будущего** может строиться двояким образом. Либо – это чистое предположение, которое делается на основе представлений о развитии жизни общества, и тогда оно обходится гуманитарной сферой практики и знаний. Либо – это попытка спрогнозировать, как человеческое мышление может использовать в криминальных целях достижения науки и новые технологии, которые определяют будущее жизни общества реально, а не предположительно и уже имеют место в естествознании и его приложениях.

Как наука о борьбе с преступностью в формате её предупреждения, - криминология остро нуждается в методах предвидения и осознания истины, а также – непосредственного воздействия на злой умысел на корню. В связи с этим она в концептуальном и теоретическом плане соприкасается с когнитивизмом, как с направлением исследования механизмов познания и осознания, которые в свою очередь коррелируют и даже коммутируют, с одной стороны, - с современной (неклассической) физикой, а с другой – с философией сознания, метафизикой и даже эзотерикой в формате разведывательно-боевой экстрасенсорики [1].

Интересы криминологии и криминологов распространяются и на сферу информационных процессов в биологических системах, притом – в самом широком смысле этих понятий, включая и систему «человек-среда», поскольку большая часть представлений, которыми оперирует криминология в отношении личности преступника к корням преступности в сознании и в мире в целом, пока не имеют естественно-научной трактовки и определённого физического смысла.

Сенсацией в свое время стала книга Чезаре Ломброзо «Гениальность и помешательство», в которой личность преступника представлялась как девиация сознания, но это – давняя, тоже предположительная работа, и других попыток проникнуть в тайны преступного сознания за прошлый век практически не было. Тем более – со стороны представителей естественных наук и фундаментальных исследований в физике.

Сейчас трудно прогнозировать судьбу и область применения даже самих когнитивных тех-

нологий, а тем более – возможность и пути их перехвата злоумышленниками для применения в криминальных целях. Кто мог подумать о том, что появятся вирусы и хакеры, когда рождались кибернетика и теория игр, программы распознавания образов и прочие информационные технологии, а сейчас, например, - облачная технология Watson (Большие Данные) [7], которая позволяет сконструировать и решить практически любую задачу с помощью компьютера и инструментария типа 3D и других современных методов и средств? Не лишним будет напомнить и фразу Альберта Эйнштейна, который сказал после того, как были сброшены атомные бомбы на Хиросиму и Нагасаки: «Если бы я знал, к чему это приведёт, я бы и пальцем не шевельнул для расщепления атомного ядра» [11].

Поэтому уместно процитировать Станислава Лемма, который ещё в 60-х годах минувшего века предупреждал человечество в книге «Сумма технологий» о том, что «Все высокие технологии имеют тройное назначение: гражданское, военное и криминальное». Если в связи с этим предупреждением проанализировать деятельность, например, Курчатовского центра [17] с его междисциплинарными исследованиями², то третье из трёх названных вариантов применения пока в его исследовательских и учебных программах никак не фигурирует, не прогнозируется и явным образом в виду не имеется. Так что с появлением в жизни общества приложений этих исследований они могут быть использованы в криминальных целях, и оно будет не готово противостоять им, как это имеет место ныне с хакерами, вирусами и прочими интеллектуальными практиками.

Здесь возможны и необходимы ещё два варианта контакта и сотрудничества представителей криминологии и естественных наук. Первый – это совместные междисциплинарные когнитивные исследования, а второй – попытка определения единого предмета внимания и деятельности, в отношении к которому различные науки подходят по-разному, но скорее, как к единому для всех – концептуально-методологическому тупику, чем к сгустку информации о нём. Этот «тупик» - человек как личность, - с одной стороны, неопределённость, - с другой и в то же время – носитель жизни и потому – предмет благоговения.

Отдельных криминологов не случайно интересуют проблемы девиации сознания и криминальное мышление, включая фальсификацию (например, - истории), обман и зло намерения разного рода, вопросы естественно-научного

¹ На сайте Санкт-Петербургского криминологического клуба от 02.03.2017 указано, что 29 сентября 2017 года с докладом «Криминология в XXI веке – свет погасшей звезды?» выступил С.М. Иншаков – д.ю.н., профессор, профессор кафедры национальной безопасности Московского государственного лингвистического университета (Москва, Россия).

² В 2009 году создан Курчатовский комплекс НБИКС-технологий, ориентированный на междисциплинарные исследования и разработки. В рамках Программы совместной деятельности в комплексе проводятся исследования в области нано-, био- информационных, когнитивных, социогуманитарных наук и технологий, с использованием рентгеновского, синхротронного и нейтронного излучений, под руководством член-корреспондента РАН Ковальчука М.В.

обоснования понятия естественного правового поля, с определением особенных характеристик пространства-времени жизни человека и общества на Планете и в Космосе, определения метафизических по сути корней преступности, методы принудительной коррекции сознания и личности преступника и т.д.

Эти и целый ряд других проблем, которые сложились в криминологии и, её приложениях, ни в принципе, ни по существу и содержанию не охватываются юридическим образованием и практически во всех отношениях относятся к числу типичных междисциплинарных и не начатых в таком качестве.

В общем виде прогностическая по характеру статья об этом от криминологов уже опубликована Еленой Лариной и Владимиром Овчинским под названием «Преступность эпохи промышленной революции XXI века» [9]. Фактически она представляет собой первый из двух названных вариантов прогнозирования – какой быть криминологии будущего.

Если же ознакомиться даже с очень краткими аннотациями тех дисциплин, которыми занят коллектив НБИКС, - становится возможным строить предположения о степени криминогенности или доступности их предметов для использования в криминальных целях, а значит – предложить второй вариант представлений о криминологии будущего.

Обращает на себя внимание тот факт, что к исследованиям в НБИКС привлечено много молодёжи (*в настоящее время работает свыше одной тысячи молодых учёных и специалистов*), чем их будущее заложено и фактически, и юридически:

1. Подготовка высококвалифицированных кадров для Курчатовского НБИКС-Центра, получивших уникальное междисциплинарное образование.

2. Преподавание студентам ФНБИК дисциплин профиля подготовки бакалавриата «Конвергентные нано-, био-, информационные и когнитивные технологии» и магистерской программы с тем же названием по направлению подготовки 010900 «Прикладные математика и физика».

3. Вовлечение студентов в научную работу по основным направлениям деятельности Курчатовского НБИКС-Центра [8].

Тем более интересно и важно привести в эти работы научно-практические и вероятностные представления из области криминологии. Отчасти это получится, если будет налажено систематическое общение студентов и преподавателей НБИКС с криминологами и со студенческой аудиторией отдельных юридических ВУЗов.

Таким образом, будущее криминологии начало бы строиться само собой уже сегодня, притом – вместе с теорией и практикой предупреждения многих форм преступного поведения с исполь-

зованием достижений науки, так что была бы естественным образом сформулирована профилактика преступлений и новых форм преступности.

При этом образуются вполне конкретные аргументы и определения, которые позволяют усовершенствовать и обосновать новые разделы концепции правоохраны и работы всей правоохранительной системы, а значит – лучше представлять и пресекать на корню некоторые виды криминальной деятельности, не давая им даже возникнуть, а не только развиваться.

В том числе, - осуществляемой на международном уровне, например, средствами массовой информации (фактически – дезинформации) в отношении к России и, её народу, которую всему миру и совершенно безнаказанно представляют как агрессора № 1 и врага всего человечества.

Цель данного исследования.

Состоит в том, чтобы поставить такие вопросы и проблемы, которые явным образом пока не фигурируют как финансируемые темы конкретных междисциплинарных исследований даже в Курчатовском центре, а тем более – в криминологии, хотя их необходимость, как нам представляется, уже назрела.

Автор давно сотрудничает с учёными и специалистами других отраслей знания, именно по теме определения и насыщения системы криминологических знаний естественно-научным смыслом, в том числе – с использованием и коррекцией фрагментов мировоззрения, поскольку это необходимо.

В принципе – это и есть когнитивизм в чистом виде, но только в сфере человековедения, так что, от криминологии мы выступаем в данной статье лишь формально, а по сути – стремимся кратко изложить третий, эвристический по сути вариант попытки наладить творческий контакт гуманитариев и криминологов с представителями естественных наук, для чего обратить особое внимание исследователей, работающих над информационными и когнитивными технологиями, на область, которая, на наш взгляд, таит в себе огромный научно-практический потенциал, но пока находится не в центре их внимания.

Карл Маркс в своё время об этом говорил, что придёт время, когда наука о человеке будет наукой о природе, а наука о природе – наукой о человеке. Так что в целом это будет новая форма научного знания – «естество-человеко-знание», и в порядке предвидения и предупреждения проблем на этом пути развития общества и науки криминология может внести значительный вклад в его формирование.

Методология

Центральная методологическая проблема состоит в том, что в рамках самой криминоло-

гии, тем более – в её классическом формате, базирующемся на материалистической философской концепции, построить естественно-научную и действительную картину предмета криминологии и определить перспективу её развития практически невозможно. В том числе – для понимания происхождения, сущности и искоренения преступности в самом сознании человека и общества. Все эти понятия и их реальные эквиваленты существуют только в *сознании*, которое просто по определению первично по отношению к факту совершения преступлений и явления преступности в целом и потому не вписывается в материалистическую концепцию классической криминологии и её приложений. Даже *намерения* или *мотивации* не входят в её предмет и не могут быть основанием для их оценки как повода для создания системы не только противодействия, как это имеет место ныне, но и предупреждения и профилактики преступлений.

Та же концептуальная беда и «болезни вторичности» по отношению к событиям и явлениям характерна не только для криминологии и сферы борьбы с преступностью, но и для всех отраслей знания и практики, которые сложились в прокрустовом ложе вульгарного материализма, в соответствии с которым первична материя вторично сознание, отражающее факт существования первой. В связи с этим автор в ряде публикаций [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13] выдвигал идею и даже описывал первые шаги к тому, чтобы подобно современной (квантовой) физике, приступить к созданию вероятностной (*неклассической*) и именно потому – действительной в полном смысле слова, а не просто фактической картины возникновения и развития преступности, картина которой описана и представлена классической криминологией. Нужно обрести, наконец, прогностическую силу и компетенции в отношении к ещё только вероятным событиям такого рода.

Для этого надо в концептуально-методологическом отношении преодолеть тот же путь развития когнитивного знания, который за минувший век прошла неклассическая физика, столпы которой осознали значение факта неустранимости неопределённости дуальных объектов микромира, начиная с фотона с его исчезающе малой, но всё-таки – массой, так что свет, как волна и частица одновременно, оказался чувствительным к действию разных по силе полей тяготения и потомудвигающимся с конечной скоростью в мировом физическом пространстве исключительно по криволинейным траекториям, которые описываются криволинейной же геометрией Римана-Лобачевского, а не по прямым линиям, что предусматривается геометрией Эвклида.

Вот ситуация, в которой рождаются прогностическая сила науки и новые компетенции в от-

ношении к её предмету, и именно она должна быть выявлена в нашей науке и её приложениях в виде естественного, а не надуманного правового поля, правоохранительной концепции и т.д. И первое, что должно для этого состояться, – победа дуалистического мировоззрения на предмет науки, в котором неопределённость выступает как неопределённость нашими определениями, то есть – как реальность «сама по себе», что логически совершенно ново не только для российского образования, включая юридическое, но и для подавляющего большинства гуманитарных наук и мировоззрения общества в целом.

Результаты

Становится ясно следующее: чтобы логически вступить на путь, который прошла современная физика, нужно по аналогии с квантом действия (волна и частица одновременно) представлять личность человека неопределённой в том смысле, что в ней некоторым образом связаны и взаимодействуют два противоположных начала – т.н. «добро» и т.н. «зло», так что есть основания для закладки теории относительности в этой области и определения вероятности преобладания одного начала над другим за время жизни в этом мире вообще и в тех или иных условиях – в частности. И это – не классическое представление о человеке, как материальном теле, в котором обитают жизнь, душа, духовность и прочие гуманитарно-гуманистические характеристики, а именно неклассическое, вероятностное представление о нём как неопределённом носителем двух названных противоположностей.

Ясно также, что за время жизни этот неопределённый в своей сущности объект продвигается не просто в физическом пространстве, но и в правовом поле, притом – до и от его рождения и до и после его смерти.

Это происходит в условиях действия на неё в природе и обществе множества факторов, так что продвижение в этом поле за время жизненного цикла, в основном, возможно, как множество девиаций и правонарушений – подобно тому, как перемещается свет в гравитационных полях.

Крайне редко получается, что жизнь человека, как некоего, ближе неопределяемого единства сил добра и зла идёт в правовом поле прямолинейно – как неукоснительное следование установленным в нём порядкам. В физике – это случай, который тоже имеет право на существование при ряде оговорок типа существования абсолютного эфира и описывается классической физикой и геометрией Эвклида, а неклассической – как частный случай, когда можно пренебречь взаимодействием движущегося объекта с полем, в котором происходит это его движение.

Соответственно, – если в концептуальном и методологическом отношениях встать на путь

развития современной неклассической физики и метить на компетенции, подобные тем, которыми она располагает по отношению к метафизическому (микро-) миру, то на первый план выходят из юридических наук девиантология (см. например, Я. Гишинский), в мировоззренческом – естественное (от Бога) правовое поле, а в общем смысле – юридическое образование и культура общества, выстроенные в порядке его познания (ср. здесь когнитивизм) и относительно именно этого естественного, а не надуманного правового поля.

Именно в этом направлении ориентировал в своё время юристов и юридическое образование и культуру народа профессор Исаев И.А. в своей книге «Топос и номос. (Пространства правопорядка)». - М.: Норма, 2007, 427с.

В методологическом отношении здесь просматривается довольно значимая аналогия современной физикой, и она может быть ещё более полной и состоятельной, в том числе для исследователей Курчатковского НБИКС центра, но это тема отдельного обсуждения. Пока лишь укажем, что условием этого приближения является определение понятия естественного правового поля, на котором представлено действие в отношении к носителям жизни и смерти (добра и зла) космических сил и канонов, значительная часть которых познаётся именно естествознанием в междисциплинарных работах. Это понятие должно быть определено как естественное право на жизнь и юристами, и физиками, и гуманитариями.

Важно сразу же подчеркнуть циклический характер всех представлений о своём предмете в области естествознания и криминологии. Для отражения этого факта в теории и системе знаний последней нами был предложен неклассический (или циклический) формат описания изначально неопределённых¹ событий по стандартному криминологическому шаблону: «замысел, переходящий в намерение» - «подготовка деяния» - «совершение деяния» - «прямые проявления деяния» - «следствия деяния» – непосредственные и уходящие в будущее и в прошлое относительно даты намерения или совершения (дело осознанного и, по сути, когнитивного выбора)².

При этом естественное правовое поле представлялось подобно вакууму мирового физического пространства, а правонарушения (или криминальные события) – аналогично определению его взаимосвязанных дуальным образом пространственных и временных характеристик и значений, часть которых уложена в разные Кодексы в зависимости от отношения к ним общества или государства, а большая часть находится за

пределами этих определений, то есть – в сфере принципиально неустранимой неопределённости.

Нам представляется, что и в социогуманитарных, и в естественных науках речь должна идти и идёт о биологических системах в очень широком и глубоком смысле слова, а точнее – о т.н. биокосных (или целостных) средах, в которых и биологическая, и косная, и общественная составляющие могут варьировать как по степени сложности, так и в смысле представленности в них разных объектов, если они естественным образом коррелируют друг с другом в пределах генетически заданных «норм реакций» и в среде их обитания.

Забегая вперёд и развеивая надежды некоторых криминологов узреть в **генетике личности преступника преступное начало** (в т.ч. различные хромосомные и прочие теории объяснения причин формирования девиантного, противоправного поведения), укажем, что само по себе понятие **ген**, равно как и разных его материализованных форматов вроде внутриклеточных и ДНК и РНК «инвитро», - это фрагменты знаний о генно-клеточном строении многоклеточных организмов, которые давно «чреватые» тенденцией к определению их целостности за счёт «вшитой» в них системной информации, опережающей физические события в их отношении к существованию в среде этих событий.

Ни тот, ни другой и вообще – никакие материальные субстраты не могут сохраняться и проявлять свои генетически заданные свойства под влиянием всяких факторов и излучений без такой информации и некоей среды, **важнейшей составляющей которой для жизни и смерти является вода, в которой «упрятано», следовательно, определённое, как представляется, отношение между биологической и косной составляющими, задаваемое из Космоса на Планету.**

Для физиков и части биофизиков, знакомых с работами академика П.К. Анохина и с концепцией «опережающего отражения» (Б.Х. Христов – его ближайший сотрудник), сказанное означает только одно – *первичность информационно ёмкого пространства (или поля) по сравнению с материей и вещественно оформленными объектами*, хотя то же самое представление лежит в основе диалектики Гегеля, Фейербаха и Маркса, а также – в натуральной философии Китая и её прикладной ветви – восточной медицины и теории циклизма.

При этом, «Великая Китайская Пустота», из которой всё появляется и в которую всё исчезает, и Живая Вселенная как вечный источник жизнен-

¹ Подобно изначальной и неустранимой неопределённости кванта действия и всех элементарных частиц микромира.

² Учитывая, что в числе исследований НБИКС есть и социогуманитарные темы и дисциплины, от криминологии можно рекомендовать включение в их число всех видов злонамерений в отношении к жизни на Планете вообще и России и русского народа – в особенности (это – Программа PATTERN, Гарвардский и Хьюстонский проекты уничтожения славянского, прежде всего, русского рода и захвата территории которую он занимает и т.д.).

ной энергии, производящая всё живое и выводящая его за время цикла существования из состояния биологического бытия состояние биологического небытия – вот фундамент мировоззрения и натуральной философии Китая, который можно назвать естественным когнитивизмом в отличие от не убедительного и не обоснованного, по сути, западного формата мировоззрения, в соответствии с которым познание и осознание понимается не как цикл временного (от Бога) существования, а как некий готовый материальный субстрат, на который можно подействовать, например, рентгеновским излучением или каким либо иным образом, чтобы понять, как он устроен по его реакции на это воздействие.

Эмпиризм и типичная «дурная бесконечность» научных фактов, *далёких от понимания сути вещей*, что имеет место и в криминологии, в которой фиксируется огромное количество земной информации о преступлениях, но даже не стоит вопрос о *корнях* преступности в *сознании* человеческой личности как носителя космических сил, а тем более – в общественном сознании той или иной страны.

Подчеркнём также в расчёте на курчатовцев, что ещё в 1971 году на Конгрессе по нейрохимии в Тбилиси, К.А. Кафиани, который работал с аксоном кальмара, убедительно показал, что информация о том, как строить и преобразовывать функциональные белки в связи с изменениями в среде обитания, представляемая как генетическая, не локализуется в самих молекулах ДНК и РНК, а абсолютно эфемерна и «упрятана» где-то между неким «бытием» и «небытием» этих белков, то есть – существует и действует в полевой, *нематериализованной* форме, перестраивая белковую структуру клетки в зависимости от нужд адаптации.

Особый интерес в свете сказанного представляет собой чувство опасности животными, включая, конечно, корабельных крыс. Но самым интересным феноменом, который мало известен, хотя имеет принципиальное значение в контексте данной темы, следует считать так называемый «улиточный телеграф», когда боль от укола иглой тела самочки, находящейся в ячейке с определённой буквой алфавита, мгновенно чувствует её самец, находящийся на огромных расстояниях, вплоть до толщи воды на пути этого сигнала. Больше того, - самец вздрагивает ещё до укола самочки, просто от *намерения* это сделать с нею, и, таким образом, происходит не только мгновенное распространение сигнала о событии, но и его опережение.

Приходится сожалеть в связи с этим, что, обнаружив ещё в 60-х годах прошлого века эффект «опережающего отражения» в физиологических экспериментах, академик Анохин П.К. не проинтерпретировал его как чисто полевой феномен, а пытался найти его материальный и белковый

носитель внутри клетки (гистоны). Для *криминологии* «улиточный телеграф» - бесценный источник научной и прикладной информации о таких *метафизических* феноменах, как *намерения, замыслы, мотивировки* и т.п.

Больше того, - в порядке настоящего предкогнитивного осознания можно допустить, что планетарная вода является носителем информации о жизни и смерти всех живых организмов, а силы, которые распоряжаются этой информацией, расположены в Космосе подобно эфиру или мировому физическому пространству с его светлой (плотной и освещённой) и тёмной материей (то есть - физическим вакуумом). Тогда вполне резонным будет ввести в оборот понятие ГЭМа, понимая под ним голографическую по формату и природе Генетико-Экологическую Матрицу [3], которая встроена через околоплодные воды в жидкий кристалл воды основного вещества соединительной ткани и протоплазму клеток, связывая на генно-клеточном уровне организм на время его жизни со средой его возможного обитания и неизбежного умирания в соответствии с его естественно ограниченным правом на жизнь на Земле. Мы видим в этом контуры подхода к правильному определению понятия естественного правового поля, на котором можно работать циклической логикой как инструментом познания и когнитивного знания.

В таком смысле естественное правовое поле – это т.н. «Волновой геном» (П. П. Гаряев, 1994), в «открывании» которого принимал участие Курчатовский Центр (тогда Курчатовский Институт атомной энергии), и который (геном) открыт, как пишет автор названной книги, в мировое физическое пространство. То есть – вода на Земле – это субстрат, вещество, материальная среда и т.д., который может исследоваться обычными физическими методами (чем и занимаются в НБИКС), но одновременно с тем, что – это всегда вместители космических сил и канонов, то есть - основной носитель и даже исполнитель управляющей космической информации во всех трёхкомпонентных системах и на всех уровнях их организации, поведения и деятельности, в том числе – носитель т.н. «добра» и «Зла», в чём мы видим «место встречи» гуманитарных и естественно-научных знаний и наук.

Исходя из этого, можно пойти дальше и предложить третий – основной вариант предвидения будущего жизни общества и *криминологии* *этого будущего*, а говоря шире – *единое* (междисциплинарное) представление о предмете естественных и гуманитарных наук.

Прежде всего, и естественникам, и гуманитариям, в том числе – криминологам, которые понимают, что ключи к проблеме предупреждения девиаций и преступности находятся в **СОЗНАНИИ**, *то есть – в сугубо метафизической области,*

предлагается обратить внимание на S-матрицу Вернера Гейзенберга и иметь её в виду, как *методологический инвариант*, давно и успешно используемый в физике для описания всех элементарных частиц микромира.

В связи с этим надо также иметь в виду, что весь этот, изначально неопределённый микромир встроен из Космоса в *воду живых организмов*, включая организм человека (75-80% от общей массы тела и, особенно важно понимание того, что – 95-97% от массы мозга). Тогда становятся возможными некоторые когнитивы относительно S-матричной структуры так называемой «жизненной энергии», используемой в восточной, наиболее полно – в китайской философии и медицине.

Применительно к человеку и его жизни эта структура представляется в пространстве как жизненный цикл (рождение – развитие – кульминация как созревание – старение (и угасание) – уход из этого мира) с двумя временными составляющими, одна из которых направлена в будущее, а другая – в прошлое жизни данного субъекта естественного права на жизнь. Нильс Бор в своё время писал, обращаясь к биологам и гуманитариям, что для понимания сущности жизни им надо найти в их сфере «квант действия» как действительный аналог фотона и любой другой элементарной частицы микромира, и мы с удовольствием констатируем факт совпадения структуры жизненного цикла субъекта естественного права на жизнь со структурой всех элементарных частиц, описываемых S-матрицей В. Гейзенберга.

В частности, в порядке глобального предположения представить эту структуру, как единую и голографическую для живого и неживого мира, оговорив, однако, что она, как планетарно оформленная, корнями своими уходит в космическое пространство и удерживается в таком качестве в отношении к человеку и человечеству родовыми или видовыми солитонами с чрезвычайно большими длинами волн, соизмеримыми с жизненным циклом.

В целом речь идёт о многопрофильной и многоуровневой космической структуре биокосных сред в указанном выше, целостном смысле слова, то есть – о некоем поддерживаемом из Космоса единстве множества генетически и экологически определённых и взаимосвязанных объектов, объединённых Вселенским геномом, включающим Всеобщий Хаос, начальные и значимые мыслеформы, архетипы и генотипы Всеобщей Иерархии Света.

Вместе с тем, как говорил в своё время Карл Маркс, - «Ключ к анатомии обезьяны – анатомия человека», так что исследователям человеческой психики с позиций когнитивизма надо иметь в виду, что в местах заключения на 2018 год находилось около 630 тысяч человек [13] с

нетривиальным сознанием, значительная часть которых *осознала* в своё время возможность отступить от «Пространств правопорядка», чтобы украсть, обмануть, захватить, сорвать куш и т.д. То же самое характерно для всех желающих поживиться за счёт России и, её народа, только масштабы и проблемы другие.

Материал – просто бесценный для социогуманитарного направления когнитивных исследований в Курчатовском центре и очень полезный для развития криминологии в плане *осознания личности преступника и корней преступности в сознании, как единстве сил Добра и Зла*.

Нужно вместе строить будущее жизни общества и её криминологию, чтобы быть готовыми и компетентными в отношении к возможным всплескам преступности на вновь создаваемой технологической основе, для чего предлагаем сотрудникам и столпам когорты учёных НБИКС, занятых перспективными исследованиями и разработками, заняться вместе с криминологами изучением психологии преступников разного рода в местах заключения и в политике, а не так называемых «нормальных людей».

Только «находясь» длительное время, в «океане» абсолютно девиантного поведения – преступного сознания и мышления, можно обрести когнитивные представления о естественном правовом поле, - с одной стороны, и о том, как можно предупредить криминальное использование научных исследований и разработок, - с другой. Это нужно было начинать ещё «вчера», но всякое новое начинание – никогда не поздно.

По отдельности друг от друга и в искусственной изоляции от активно развивающегося преступного мира и его столпов, включая ложь СМИ и мошенничество всемирной сети глобального ростовщика, предсказать последствия перспективных научных исследований и разработок невозможно, и надо запланировать и профинансировать конкретные междисциплинарные темы, которые давно созрели и определились, но пока что остаются вне внимания руководства страны и большей части научного мира.

Вместо заключения

Выше было сказано, что мы делаем попытку указать на некоторые конкретные направления междисциплинарных исследований, которые задуманы и осуществляются в НБИКС-центре и которые могут составить предмет перспективного сотрудничества с представителями классической и неклассической криминологии.

Реальная картина пока что далека от этого, хотя ситуация в науке и её приложениях за последние годы изменилась, о чём на сайте НБИКС говорится так: *«Долгое время науки, как земные материки, расходились друг от друга. Теперь пора в обратный путь. Маяк для сближения именуется НБИКС – Нанотехнологии,*

Биотехнологии, Информационные технологии и Когнитивные науки. По мере усложнения человеческого знания, возникла потребность в разносторонне образованных специалистах, способных рождать новые идеи, опираясь на широкий круг познаний об окружающем мире. По сути, наметился возврат к средневековому типу учёных-естествоиспытателей, которым было неизвестно дробление научных дисциплин. Только теперь этот возврат осуществляется на качественно новом уровне» (курсив – В.Ф.) [4].

Второе и главное в формировании надёжного и перспективного «моста» для прямого сотрудничества между Курчатовским центром междисциплинарных исследований и теми учёными и, практиками, которые работают с человеком во всех его ипостасях, включая девиации и криминальную составляющие.

В том числе – с автором данной статьи, который со своими коллегами делает это в различных областях науки и знания, в том числе в криминологии и в сфере заботы о здоровье и времени жизни [14;15]. В принципе это и объединяет нас в многолетний творческий тандем, поскольку в обеих профессиях юриста и медика речь идёт о защите в жизни человека в условиях, с одной стороны, - деградации духовно-нравственного и физического здоровья, а с другой «быстро нарастающей криминализации всех общественных отношений» [2].

Вместе с тем, мы *медленно*, но всё более *уверенно* продвигаемся к перспективе выявления и понимания *корней* преступности в *сознании* человека и в мироустройстве, нащупывая дорогу к ней в виде откровений, парадоксов и аналогий, так что мы крайне заинтересованы в сотрудничестве с столь многопрофильным коллективом, как Курчатовский центр междисциплинарных исследований.

В порядке описания некоторых вех на этом пути, который, как мы надеемся, может быть интересным и для курчатовцев, укажем на методологическую аналогию между преступным по отношению к всему миру производством фальшивомонетного деривативного капитала из «воздуха» печатными станками ФРС (*их в отрыве от экономики мира, оцениваемой около 80 триллионов долларов ФРС, по различным экспертным оценкам в обороте мирового финансового рынка к настоящему времени находится, включая различные деривативы, номинированные в долларах США – свыше 2000 триллионов¹⁾*) [12], - с одной стороны, и *холодным ядерным синтезом как основным механизмом внутриклеточного питания, состоящим в производстве ядер атомов химических элементов, фигурирующих в обмене веществ и энергии, из ядра атома водорода воды организма*, - с другой.

¹ Как говорит один из лидирующих экспертов по деривативам в мире Пол Уилмотт, который преподаёт прикладную математику в университете Оксфорда, 1,2 квадриллиона это так называемая номинальная стоимость общемирового рынка деривативов. Для сравнения, ежегодный ВВП всего мира составляет (на 2011 год) порядка 50-60 триллионов долларов.

В обоих случаях продукт производится «из ничего», но принципиально разный по смыслу и значению: первый – это преступление, поскольку ростовщик мошенничает и финансирует в своих интересах государства и народы через свои центробанки «фальшивыми» деньгами под процент, затягивая на их шее долговую петлю, а второй – обеспечивает жизнь организма изнутри параллельно с внешним питанием в пределах ГЭМа.

В связи с этим обращаем внимание курчатовцев на то, что важно видеть и понимать: информационное пространство (или поле) и потоки, которые в нём циркулируют, находятся вне нашей метрики, то есть – в иномирье и в сознании, хотя и могут связываться с нашей метрикой и жизнью, в том числе – в формате появляющихся «из ниоткуда» НЛО, как об этом говорится в ряде источников, а также - в русских сказках, и это – не фантазии, а следы просвещённого и продвинутого из Космоса на Землю прошлого нашего Рода.

Кстати, - ниже представим ещё один феномен относительно внеземной, космической природы наследственной информации, который мало известен, но имеет решающее значение для нормализации процесса когнитивизации современной науки. В 70-х годах минувшего века сотрудники Института этнографии, истории, литературы и философии Сибирского Отделения Академии наук изучали причины и механизмы исчезновения малых народностей Севера и обнаружили интересный факт: если дети рождались в условиях национального быта и людского окружения, то они быстро и хорошо развивались, вообще не болели, легко усваивали слова, речь, народные песни, речитативы (которые, кстати, было невозможно выучить), но главное – много рукодельничали.

Учёные-этнографы и их сотрудники решили собрать эти детские поделки и устроить их выставку под девизом «от 2 до 16». Подборку свежих детских поделок увидели археологи и, - к большому изумлению участников всей экспедиции, - узнали в большинстве из них свои подземные находки до 10 тысяч лет давности [8]! Это – тоже к вопросу о ранении, использованию и передаче информации в живых системах, а на самом деле - в биокосных средах, в которых живое и неживое связывается ГЭМатрицей в единое целое.

Поэтому в данной статье мы попытались обратить внимание криминологов, учёных иных отраслей знания и благонамеренную часть властных структур *на необходимость признать переходность ситуации*, в которой сейчас находятся Россия и её народ, и обратить самое пристальное внимание на временную составляющую

нашей жизни – как в ретроспективном отношении (разрушительная фаза перестройки экономики, общественного устройства и сознания значительной части коренного населения), так и в перспективном плане (освобождение народа и страны, прежде всего, от внешнего управления с помощью доллара ФРС и внеправовых структур регионального и всемирного масштаба).

Мы видим в построении вероятностной мо-

дели возникновения и развития преступности возможность защищать национальный суверенитет и будущее страны на уровне *намерений* и действия сил Зла. Это позволит также значительно уменьшить неопределённость будущего России, и мы призываем криминологов и думающую часть власти поддержать это предложение и реализовать его силами всего юридического и естественно-научного корпуса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Интеллектуальный Клуб «Команда 10003». – URL: http://samopoznanie.ru/msk/organizers/intellektualnyy_klub_komanda_10003/ (дата обращения 06.11.2018).
2. Лунеев В.В. Курс мировой и российской криминологии. Том 1. – Москва: Юрайт.-2011. С. 27.
3. Мезенцев С.А. Как оздоравливать медицину, человека и жизнь общества. – URL: <http://libed.ru/knigi-nauka/1077075-1-> (дата обращения 09.11.2018)
- Сколько осужденных в России на 2018 год. – URL:<http://ap-murmansk.ru/skolko-...> (дата обращения 10.11.2018).
- Программа Истории из будущего Знак четырех 1 сезон... – URL: http://videomore.ru/istorii_iz_buduschego/1_sezon/515164 (дата обращения 06.11.2018).
4. Фадеев В.Н. Взгляд в будущее криминологии. / В.Н. Фадеев // Вестник Дальневосточного юридического института МВД России. – 2016 - № 2 (35). – С. 70-76.
5. Фадеев В.Н. Классическая, неклассическая и глобальная криминология – Будущее криминологии / В.Н.Фадеев// Библиотека уголовного права и криминологии – 2015 - № 4 (12) – С.136-147.
6. Фадеев, В.Н. Криминологический взгляд в далёкое прошлое, настоящее и будущее России/ В..Н. Фадеев // Российский криминологический взгляд – 2010 – №1 (21) – С. 251-280
7. Фадеев В.Н. Концептуальные основы фундаментальной криминологии. / В.Н.Фадеев // Библиотека уголовного права и криминологии. – 2015. - № 3 (11). – С.140-163.
8. Фадеев В.Н. О соотношении логики и предмета фундаментальной криминологии. / В.Н.Фадеев //Российский криминологический взгляд. – 2015. - №1. – С.318-339.
9. Фадеев В.Н. Пространственно-временные контуры правового поля. / В.Н.Фадеев // Российский криминологический взгляд. – 2015. - №2. – С.471-478.
1. Фадеев В.Н. Супертехнологии и глобальная преступность. / В.Н.Фадеев // Вестник экономической безопасности Мос.университет МВД РФ. – 2017 - №1 – С. 87-95.
2. Фадеев В.Н. Тезисы о развитии криминологии. / В.Н.Фадеев // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – Краснодар. - 2016, - № 4 - С. 133-144.
3. Фадеев В.Н. Фундаментальная криминология / В.Н.Фадеев // Вестник Нижегородской правовой академии. – 2016. - № 9. – С. 13-19.
4. Фадеев В.Н., Мезенцев С.А. Глобализация преступности и социальный паразитизм // Библиотека уголовного права и криминологии. - 2016.- №3. - С. 143-171.
5. Фадеев В.Н., Мезенцев С.А. Социальный паразитизм и корни преступности // Вестник Московского Государственного областного социально-гуманитарного института. Гуманитарные науки. - 2016. - № 3(23).- С.56-66.
6. Облако IBM. Watson (Большие Данные). - [Сайт] - URL: <http://www.ibm.com/cognitive/ru-ru/outthink/cloud/index.html> (дата обращения 26.09.2018).
7. Национальный Исследовательский Центр «Курчатовский Институт» // Официальный сайт. - URL: <http://nrcki.ru> (дата обращения 16.10.2018).
8. Ларина Е., Овчинский В. Преступность эпохи промышленной революции XXI века. - URL://www.reading-hall.ru/publication.php?id=19564(дата обращения 16.10.2018).
9. Факультет nano-, био-, информационных и когнитивных технологий. - [Сайт] - URL:<http://fnbic.kiae.ru/nbic.html> (дата обращения 17.10.2018).
10. Что произнес Альберт Эйнштейн, узнав о том, что американцы сбросили атомные бомбы на японские города Хиросима и Нагасаки - URL:<http://otvet.mail.ru/question/41885260> (дата обращения 26.10.2018)
11. Вопросник. - [Сайт] - URL: <http://voprosik.net/derivativy-mina-pod-dollar/> ©ВОПРОСИК (дата обращения 29.10.2018)

ШАКИРОВ КАРИМЖАН НУРУМОВИЧ,

доктор юридических наук, профессор,
кафедра международного права,
КазНУ им. аль-Фараби,
E-mail: kshakirov1954@mail.ru

О ЗАРУБЕЖНОМ ОПЫТЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИОННЫМ ПРОЯВЛЕНИЯМ

Түйін. Сыбайлас жемқорлыққа қатысты құқық бұзушылықтар белгілі бір елдің қоғамдық өмірінде әр түрлі дәрежеде өз көрінісін табады, бұл көбінесе мемлекеттердің қоғамның құқықтық мәдениетінің деңгейіне тәуелді болатын олардың көріністеріне қарсы іс-қимыл шараларының тиімділігіне байланысты. 2019 жылы жарияланған Transparency International жаһандық сыбайлас жемқорлыққа қарсы қозғалысының деректері осы әлеуметтік құбылысқа қарсы тұрудағы мемлекеттердің әртүрлі ұстанымдарын айқын көрсетеді, оған сәйкес соңғы кезеңде Қазақстан бұл рейтингте Замбия, Свазиленд, Сальвадор, Непал және Филиппинмен бөлісіп, 113-ші орынға ие болды. [Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексінде ... [https:// kursiv.kz/news.2020](https://kursiv.kz/news.2020)].

Түйінді сөздер: сыбайлас жемқорлық, сыбайлас жемқорлық көріністері, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, құқық қолдану тәжірибесі, мемлекет, құқықтық саясат.

Резюме. Коррупционные правонарушения находят свое выражение в общественной жизни той или иной страны в различной мере, что во многом зависит от эффективности принимаемых государствами мер противодействия их проявлениям, нередко зависящим от уровня правовой культуры общества. О различной позиции государств в противодействии этому асоциальному явлению наглядно свидетельствуют данные Глобального антикоррупционного движения Transparency International, опубликованные в 2019 году, согласно которым за последний период Казахстан в этом рейтинге занял незавидное 113 место, разделив его с Замбией, Свазилендом, Сальвадором, Непалом и Филиппинами [В индексе восприятия коррупции... [https:// kursiv.kz/news.2020](https://kursiv.kz/news.2020) г.].

Ключевые слова: коррупция, коррупционные проявления, противодействие коррупции, правоохранительная практика, государство, правовая политика.

Summary. Corruption offenses find their expression in the public life of a particular country to varying degrees, which largely depends on the effectiveness of measures taken by states to counter their manifestations, which often depend on the level of legal culture of society. The different positions of states in countering this antisocial phenomenon are clearly illustrated by the data of the Global Anti-Corruption Movement Transparency International, published in 2019, according to which for the last period. Kazakhstan in this rating took an unenviable 113 place, sharing it with Zambia, Swaziland, El Salvador, Nepal and the Philippines [In the Corruption Perceptions Index ... [https:// kursiv.kz/news.2020](https://kursiv.kz/news.2020)].

Keywords: corruption, manifestations of corruption, anti-corruption, law enforcement practice, state, legal policy.

Введение

Согласно проведённому исследованию Transparency International, несмотря на широкий спектр антикоррупционных мер в различных регионах мира, лидеры рейтинга данной организации придерживаются единой стратегии в методах борьбы с коррупцией, используя общепринятые механизмы. В их числе упоминаются следующие:

- упрощение бюрократических механизмов и прочих административных процедур;
- усовершенствование антикоррупционного законодательства;
- повышение наказания за коррупцию, как на законодательном уровне, так и на уровне общественного осуждения (например, публикация списков коррупционеров);
- транспарентность работы государственных ведомств и их служащих;

- повышение независимости судебной системы при проведении судов над коррупционерами;

- изменение кадровой политики на государственной службе;

- разграничение полномочий государственных служащих;

- усиление ревизионных и регуляторных мер для противодействия коррупции [Россия в Индексе восприятия коррупции // [https:// transparency.org.ru](https://transparency.org.ru). 2017 г.].

В исследовании показаны внешне, казалось бы, достаточно ясные позиции, вполне реализуемые в любой стране. Однако, на мой взгляд, в данной системе антикоррупционных мер не прописаны две очень чёткие составляющие, а именно, научное и в то же время доступное понимание определение сущности коррупции и формирование не только у населения, но и

государственных служащих и государственных органов, а также бизнесменов и бизнес-структур правовой антикоррупционной культуры.

Коррупция: опыт противодействия ей зарубежных стран

В совокупности, вышеперечисленные механизмы стратегии уже своим существованием, не давая определение понятия «коррупция», тем не менее, направлены на формирование антикоррупционной культуры, однако реальность такова, что данный процесс даёт определённые сбои, что в итоге способствует распространению коррупционных начал в государственном управлении и, как следствие, в общественном развитии государств.

К примеру, «усовершенствование антикоррупционного законодательства» либо «повышение наказания за коррупцию как на законодательном уровне, так и на уровне общественного осуждения (например, публикация списков коррупционеров)» не будут иметь надлежащего эффекта, если в обществе не нашёл отражения принцип неотвратимости наказания за совершённое деяние. Реализация этого принципа во многом предопределяется с одной стороны слабой позицией государства по отношению не только к коррупционным проявлениям, но и к лицам, их совершающим, а с другой – низкой антикоррупционной культурой, существующей в обществе, не всегда дающей чёткого понимания коррупционных проявлений либо игнорирующей провозглашённые на государственном уровне правовые постулаты.

Что касается понимания определения сущности коррупции, то нельзя не отметить на примере постсоветского пространства, что научное сообщество бывшего Союза до настоящего времени так и не выработало единого взгляда на понятие «коррупция», что в итоге находит своё выражение не только в различном подходе ученых и практиков к её определению, но и, как следствие, сказывается в процессе её правовой регламентации на законодательном уровне.

Для наглядности приведём определение исследуемого понятия, данное в законах со сходным наименованием «О противодействии коррупции» Республики Казахстан и Российской Федерации для того, чтобы в дальнейшем выяснить его соотношение с определениями, данными в других источниках. Так, в п. б) статьи 1 Закона РК под коррупцией понимается «незаконное использование лицами, занимающими ответственную государственную должность, лицами, уполномоченными на выполнение государственных функций, лицами, приравненными к лицам, уполномоченным на выполнение госу-

дарственных функций, должностными лицами своих должностных (служебных) полномочий и связанных с ними возможностей в целях получения или извлечения лично или через посредников имущественных (неимущественных) благ и преимуществ для себя либо третьих лиц, а равно подкуп данных лиц путем предоставления благ и преимуществ»¹.

Несколько иное определение приведено в аналогичном Федеральном Законе Российской Федерации, в котором коррупция законодательно закреплена, как «злоупотребление служебным положением, дача взятки, получение взятки, злоупотребление полномочиями, коммерческий подкуп либо иное незаконное использование физическим лицом своего должностного положения, вопреки законным интересам общества и государства, в целях получения выгоды в виде денег, ценностей, иного имущества или услуг имущественного характера, иных имущественных прав для себя или для третьих лиц либо незаконное предоставление такой выгоды указанному лицу, другим физическим лицам либо совершение указанных деяний от имени или в интересах юридического лица»².

Что общего и в чём отличие приводимых определений. И в той, в другой дефинициях в различных терминах употребляется наличие факта противоправного использования своего служебного положения должностными лицами в целях получения имущественных выгод для себя или для третьих лиц. И если в первом определении применяемым при этом способом называется подкуп названных лиц, то во втором – дается более развёрнутая характеристика способов правонарушений, а именно – дача взятки, получение взятки, коммерческий подкуп, иное незаконное использование физическим лицом своего должностного положения в целях получения выгоды в виде денег, ценностей, иного имущества или услуг имущественного характера, иных имущественных прав, незаконное предоставление такой выгоды указанному лицу, другим физическим лицам либо совершение указанных деяний от имени или в интересах юридического лица. Фактически приведённые определения идентичны, за исключением большей детализации способов правонарушения в российском варианте. Как справедливо отмечает Григорьев В.В. в комментариях к Федеральному Закону № 273-ФЗ «понятие коррупции дается в совокупном понимании отдельных норм Уголовного Кодекса РФ, выраженных в диспозициях статей и опирающихся на некоторые объективные признаки составов». [Григорьев В.В., 2009, 208 с.].

Кстати, выделение понятия «коррупционные нарушения» нашло также отражение при

¹ Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2020 г.) / <https://online.zakon.kz/document> (Дата обращения 02.10.2020 г.)

² Федеральный закон Российской Федерации от 25 декабря 2008 г. «О противодействии коррупции» // Российская газета от 30 декабря 2008 г. (Дата обращения 02.10.2020 г.)

регламентации понятия «коррупция» и в новой редакции Модельного закона «О противодействии коррупции». Так, в статье 3 данного закона зафиксировано, что в настоящем Законе используются следующие основные понятия: «коррупция - совершение лицом, указанным в статье 10 настоящего Закона, виновного противоправного деяния, носящего общественно опасный характер, направленного на использование своего служебного положения и связанных с ним возможностей для неправомерного получения материальных и иных благ в виде услуги, покровительства, обещания преимущества для себя или для третьих лиц, предложения или предоставления ему таких благ физическим или юридическим лицом. Коррупцией также является подкуп лиц, указанных в частях первой и второй статьи 10 настоящего Закона; коррупционное правонарушение - противоправные виновные деяния (действие или бездействие): преступления, гражданско-правовые деликты, административные правонарушения, дисциплинарные проступки, совершенные субъектом коррупции в целях, указанных в пункте первом настоящей статьи, за которые законодательством государства установлена юридическая ответственность».¹

Что же касается приводимого в документе понятия «коррупция», то оно вообрало в себя те же признаки, которыми охарактеризовано в Законах «Противодействию коррупции» в Казахстане и в России.

Таким образом, приведенный выше лишь поверхностный анализ понятия «коррупция» позволяет прийти к выводу: данное понятие возможно дать лишь только в обобщенном виде, не в полной мере раскрывающем содержание всех правонарушений, подпадающих под него. В ином случае пришлось бы вместить в него все нормы уголовного законодательства, что противоречило бы требованиям соблюдения законодательной техники о минимизации даваемых в законе определений.

Несмотря на общую целевую направленность государств на борьбу с коррупцией, тем не менее, между ними не всегда обнаруживаешь единообразие подходов к пониманию её сущности и в выборе способов противодействия ей.

Рассмотрим данный вопрос с позиции государств, входящих в число эффективно противодействующих данному асоциальному явлению, благодаря внедрению и реализации в большей или меньшей степени принципа неотвратимости наказания. В мире известны две достаточно прогрессивные антикоррупционные модели стран – сингапурская (азиатская) и шведская (скандинавская), отличающиеся своими подходами в осуществлении антикоррупционной государственной политики.

Ярким примером в данном случае могут быть законодательные меры, предпринятые премьер-министром Ли Куан Ю в Сингапуре, ранее одним из самых коррумпированных стран мира. Нынешняя же антикоррупционная политика Сингапура впечатляет своими успехами [Привалов Ю., Сапелкин Ю., 2009, с. 113-137].

Принцип неотвратимости наказания в этой стране заключался в создании комплексного подхода ко всем возможным проявлениям коррупции посредством минимизации или исключения каких-либо условий, создающих как стимул, так и возможность стремления личности к совершению коррупциогенных проступков.

Для этих целей был предпринят целый комплекс мер, в числе которых можно назвать следующие:

1) создание специального Бюро по расследованию случаев коррупции с широкими полномочиями, непосредственно подчинённое главе государства;

2) коренным образом была изменена нормативная правовая база посредством введения Акта о предотвращении коррупции;

3) действия госслужащих были полностью законодательно регламентированы, и максимально упрощены бюрократические процедуры, в частности были отменены такие распространённые в других странах процедуры разрешения и лицензирования.

4) была введена строгая ежегодная отчетность государственных должностных лиц и их родственников об их имуществе, активах и долгах;

5) осуществлена инициация лично премьер-министром Ли Куан Ю расследований не только против чиновников, но даже против министров его правительства и его близких родственников, вследствие чего ряд министров, уличённых в коррупции, были приговорены к реальным срокам заключения. Таким образом были уничтожены механизмы клановых структур, уничтожены явления взяточничества, подкупа, традиция поднесения подарков;

6) прокуратуре было дано право проверять любые банковские, акционерные и расчетные счета лиц, подозреваемых в нарушении Акта о предотвращении коррупции;

7) оплата труда государственных служащих была привязана к средней заработной плате успешно работающих в частном секторе лиц, при этом оплата министров и судей была установлена в размере 100 тыс. дол. США в месяц, что исключало материальный соблазн к совершению коррупционных действий;

8) установлена большая строгость в делах о коррупции именно в отношении высокопоставленных чиновников для поддержания морально-

¹ Модельный закон «О противодействии коррупции» (новая редакция). Принят на тридцать первом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств - участников СНГ (постановление N 31-20от 25 ноября 2008 года). / <http://docs.cntd.ru/document/902157723C.3>. (Дата обращения 02.10.2020 г.).

го авторитета неподкупных политических лидеров;

9) действия госслужащих были полностью законодательно регламентированы, и максимально упрощены бюрократические процедуры, в частности были отменены процедуры разрешения и лицензирования.

10) осуществлено предоставление гражданам права обращения с жалобами на любого госслужащего и требование возмещения ущерба, нанесёнными им коррупционными действиями; были ликвидированы излишние административные барьеры для развития экономики.

Кроме того, надо отметить, что антикоррупционное законодательство в Сингапуре постоянно пересматривается с целью дальнейших устранений причин любых коррупционных проявлений. Одновременно с этим укрепляется судебная система. «Были введены и жесткие экономические санкции за взятки или отказ от участия в антикоррупционных расследованиях. Предприняли и неординарные акции, вплоть до поголовного увольнения сотрудников таможни и других коррумпированных государственных служб» [Готыжева Ф.В., 2018. С. 420-425].

В стране введена обязательная декларация чиновниками, их женами и детьми всех своих доходов. Несоответствие их уровня жизни и доходов ведет к обязательному расследованию. Любые ложные сведения ведут к увольнению госслужащих. Естественно, что жесткость антикоррупционных мер в данной стране в сочетании поощрением антикоррупционных действий самих сотрудников способствовали тому, что Сингапур вошёл в число стран с передовой экономикой, в которой принцип неотвратимости наказания занял достойное место в правовой политике.

Что касается шведской или скандинавской модели, то она отличается тем, что основные усилия сосредотачиваются на самой возможности коррупции. Достигается это за счёт снятия ограничений в экономике, максимальной публичности в государственных делах и высоких этических норм, которые ставятся перед чиновниками [Семёнов В., 2009 г. С. 4].

По мнению Чубенко А. Г. «система борьбы с коррупцией в Нидерландах включает следующие процедурные и институциональные меры:

1) постоянную отчетность и гласность в вопросах обнаружения коррупции, обсуждение ее последствий, а также наказаний за коррупционные действия;

2) разработку системы мониторинга возможных источников возникновения коррупционных деяний в государственных и общественных организациях и мер контроля за деятельностью лиц, поддерживающих отношения с ними;

3) создание системы прав и обязанностей должностных лиц с определением их ответст-

венности за нарушение должностной этики. Эта система регламентирует правила поведения по исправлению допущенных нарушений;

4) основной формой наказания за коррупционные деяния является запрет работать в органах государственной власти и потеря социальных гарантий, которые предоставляет государственная служба, например, пенсионного обеспечения. Шкала наказаний включает также штрафы и временное отстранение от исполнения обязанностей;

5) во всех органах государственной власти, в частности в министерствах, функционируют подразделения, обязанностью которых является регистрация и выявление ошибок государственных служащих, их намеренных или случайных нарушений действующих правил и соответствующих последствий таких нарушений;

6) все материалы, связанные с коррупционными деяниями, если они не касаются системы национальной безопасности, обязательно становятся доступными общественности;

7) каждый государственный служащий имеет право ознакомиться с информацией, характеризующей его как с положительной, так и с отрицательной стороны;

8) создана специальная система обучения государственных служащих, которая разъясняет, в частности, политический, общественный вред коррупции и возможные последствия участия в ней;

9) создана система государственной безопасности по борьбе с коррупцией типа специальной полиции, обладающей значительными полномочиями для выявления случаев коррупции;

10) чиновники всех уровней обязаны регистрировать известные им случаи коррупции, далее эта информация по соответствующим каналам передается в министерства внутренних дел и юстиции;

11) большую роль в борьбе с коррупцией играют средства массовой информации, которые обнаруживают случаи коррупции и часто проводят независимые расследования [Нелезенко Н.П., 2013. С. 182 -191].

Таким образом, данная система, акцентирующая начала на требованиях к государственным органам в антикоррупционной работе, создаёт свои условия неотвратимости наказания за коррупционные преступления.

Заключение

Опыт противодействия коррупции как в Сингапуре, так и в Нидерландах позволяет констатировать, что при формировании антикоррупционной политики необходимо наличие отлаженных механизмов правового, организационно-кадрового и информационно-разъяснительного обеспечения политики противодействия коррупции. К числу наиболее важных мер предупреждения

и пресечения коррупции, как свидетельствует опыт успешных в деле противодействия коррупции стран, можно отнести следующие:

- 1) разработканаучно обоснованной правовой стратегии борьбы с коррупционными проявлениями;
- 2) формирование основанного на передовом опыте передовых стран законодательства, содержащего антикоррупционные начала.
- 3) создание единой системы государственных органов, организаций и подразделений, способной на высоком профессиональном уровне обеспечить качественное исполнение принятых антикоррупционных решений;
- 4) повышение уровня прозрачности управленческих процессов; улучшение контроля и отчетности;
- 5) упрощение бюрократических процедур;
- 6) оптимизация кадровой политики государства, посредством внедрения принципов меритократии;
- 7) исключение возможности участия государственных служащих в делах частного предпринимательства;
- 8) введение строгой ежегодной отчетности государственных должностных лиц об их имуществе, активах и долгах;
- 9) повышение профессионализма служащих всех уровней посредством специальной систе-

мы обучения, раскрывающей в частности, политический, общественный вред коррупции и возможные последствия участия в ней;

- 10) оптимизация материального стимулирования и социальной защиты государственных и муниципальных служащих. Зарплата должна быть достаточно высокой с тем, чтобы обеспечить доходы от взяток;
- 11) внедрение этических начал в деятельность государственных служащих;
- 12) широкое привлечение и активизация средств массовой информации в разъяснении населению сущности коррупционных проявлений и ответственности за их совершение.
- 13) внедрение в учебный процесс специализированных курсов по изучению государственной антикоррупционной политики.

Как видно, ряд положений данной модели пересекается с сингапурской. Тем не менее, нельзя не обратить внимания на то, что скандинавский метод больше акцентируется на развитии государственных начал в противодействии коррупции. Тем не менее, нельзя не признать, что привлечение этого далеко не полного перечня мероприятий в сочетании с сингапурской моделью позволит каждому государству, в частности и Казахстану, более эффективно решать вопросы противодействия коррупции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. В индексе восприятия коррупции Казахстан занял 113 место. <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-01/v-indekse-voSPIriatiya-korruptcii-kazakhstan-zanyal-113-e-mesto>(Дата обращения 14.09.2020 г.)
2. Готыжева Ф.В. Опыт борьбы с коррупцией в зарубежных странах и возможность ее использования в России / Международный журнал прикладных наук и технологий «Integral» No4 2018. С. 420-425.
3. Григорьев В.В. Научно-практический комментарий к Федеральному закону от 25 декабря 2008 года № 273-ФЗ «О противодействии коррупции». М., Деловой двор, 2009. 208 с.
4. Нелезенко Н.П. Анализ международного опыта борьбы с коррупцией // Вестник государственного и муниципального управления. №4 2013. – С. 182 -191.
5. Привалов Ю., Сапелкин Ю. Теневая экономика и коррупция в Украине // Общество и экономика. – 200. - №9 -С.113-137.
6. Россия в Индексе восприятия коррупции: посадки не помогли <https://transparency.org.ru/research/v-rossii/rossiya-v-indekse-voSPIriatiya-korruptsii-2017-posadki-ne-pomogli.html>(Дата обращения 14.09.2020 г.)
7. Семёнов В. Кому по силам победить коррупцию? // Вечерний Харьков от 22 декабря 2009 г. – 143. – С. 4.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА PEDAGOGICAL SCIENCE

UDK 371.3

ABAIDELDANOVA MERUYERT,
PhD student,
Al-Farabi Kazakh national University

INTELLECTUAL ACTIVITY AS A COMPONENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF FUTURE SPECIALISTS

Summary: the article analyzes the process of formation of intellectual activity and students' professional competencies based on the principles of developing learning, and summarizes the essence of using personality-oriented learning situations in the organization of the educational process.

Keywords: intellectual activity, intellectual work, developing learning, competencies.

АБАЙДЕЛЬДАНОВА МЕРУЕРТ КЕБЕКОВНА,
PhD докторант,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ ЗИЯТКЕРЛІКТІҢ БЕЛСЕНДІЛІГІ

Түйін: мақалада дамытушылық оқыту қағидаттары негізінде студенттердің зияткерлік белсенділігі мен кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру процесі талданады, сонымен қатар білім беру процесін ұйымдастыруда тұлғаға бағытталған оқу жағдайларын қолданудың мәні жалпыланады.

Түйінді сөздер: зияткерлік белсенділік, зияткерлік қызмет, дамытушылық оқыту, құзыреттілік.

АБАЙДЕЛЬДАНОВА МЕРУЕРТ КЕБЕКОВНА,
PhD докторант,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Резюме: в статье анализируется процесс формирования интеллектуальной активности и профессиональных компетенций студентов на основе принципов развивающего обучения, а также обобщается сущность использования личностно-ориентированных учебных ситуаций при организации образовательного процесса.

Ключевые слова: интеллектуальная активность, интеллектуальная деятельность, развивающее обучение, компетенции.

An intellectually active person is a new type of person in terms of social and professional future. Such kind of person needs a sense of a new, forward-looking focus on the future, he or she has other personal and professional competences, dif-

ferent values, different culture, type of consciousness, ideology, the role of which increases in conditions of crisis and transition state of society.

The study of the phenomenon of intellectual activity of a person and peculiarities of its devel-

opment in the educational process, carried out by many of Kazakhstan (Baktymbet S.S., Kurmanov N.A. Turlybayeva D.K., Ogoltsova E.G., etc.), Russian and foreign teachers, psychologists and methodologists (D.B. Bogoyavlenskaya, V.A. Bukhbinder, G.A. Ball, A.V. Brushlinskii, T.A. Ilyina, E.V. Kovalevskaya, I.Ya. Lerner, A.M. Matyushkin, M.I. Makhmutov, Kh. Varne, A.A. Verbitsky, N.I. Gez, I.A. Zimnyaya, V.P. Kuzovlev, A.A. Leont'ev, V.Ya. Laudes, M.V. Lyakhovitsky, A.A. Mirolubov, R.P. Milrud, A.M. Novikov, E.I. Passov, P.I. Pidkasistyj, V.V. Safonova, E.N. Solovova, etc.). In pedagogics they study the basic features of the category and the conditions of formation of intellectual activity in the process of upbringing of the younger generation in terms of life experience; emphasized its connection and its dependence of social norms, rules and values; affirms the transformative nature; the significance of the manifestation in social creative activities; and focus and consistency. In psychology, intellectual activity is defined as a necessary condition for self-actualization of the individual; the ability to regulate behavior, realize the motives and needs of the individual, stimulate and awaken the existing potential; direct self-knowledge of the individual, it is noted that intellectual activity is a key condition for human life.

However, with all the variety of theoretical and methodological approaches to the study of intellectual activity, the problem of its implementation remains insufficiently studied and has important theoretical and practical significance. This circumstance determined the relevance of our research.

Activity (lat. *activus*) in Latin means increased activity, active state. The concept of "activity" is used in philosophy, psychology, pedagogics in the study of the problem of activity, as well as in the management of the educational process. As a result, this concept takes on a multidimensional interpretation, depending on the field of application.

The history of philosophical thought shows that interest in the category of activity was shown with enviable constancy, only the goals of research and approaches to the disclosure of its content changed. From the point of view of philosophy, the concept of "activity" is a universal, universal property of matter, which in some cases is a measure of directed action; in others, an excited state of objects that causes a reverse effect on the action; and in the third, the ability of material objects to interact with other objects [Smoler E.I., 2012, p. 5].

In the twentieth century, the problem of man as an object of philosophical thought becomes one of the central ones. Common to all the qualities of a person, through which he declares himself, confronts the world, is his activity as an active attitude to peace with the world. To understand a person, his nature, his essence means to comprehend his actions, actions that are based on activity.

The postulation of activity and work as an essential element of consciousness, as well as the ba-

sis for the individual subject's self-awareness, is a defining characteristic of German idealistic thought. Within the framework of this intellectual tradition, activity is considered as a spontaneous activity of consciousness that develops from itself, i.e. as a subjectivity that underlies the empirical content of specific subjects

Instead of interpreting the subject as a passive phenomenon dependent on the world of objects, German idealism considers subjectivity as the active, working principle of the world. At the same time, the element of activity inherent in the subject is not just emphasized, but the essence of subjectivity itself is seen in activity [Bykova M.F., 2006, p. 153]. So, according to Leibniz, the basis for the activity of the subject and the possibility of constant change is self-development. This principle of change is an internal aspiration: "The activity of the inner principle that produces a change or passes from one perception to another may be called aspiration." To make the transition of a possible action into an actual one, external factors are not enough; internal readiness (activity) and orientation are also necessary [Leibniz G.V., 1982, p. 603].

In our time, the views of German philosophers are more relevant than ever. The intellectualization of the individual and society is becoming a vital tool for ensuring competitiveness in a global open world. In intellectual activity the central role is shifted from solving standard tasks and traditional memorization of information to intellectually active perception. Through intellectual activity, in essence, there is a transition of intellectual activity to the mode of generating new solutions and ideas. At the same time, intellectual activity based on professional knowledge, experience and intelligence should continue to ensure the processing of an ever-increasing flow of information, that is, the intellectual activity of students should become a permanent state of consciousness and behavior in a rapidly changing environment. And if every modern teacher strives for this, then it will be possible to talk about the acquisition of professional competencies by students, since competence and mobility, according to the requirements of the European framework of higher education qualifications ("Dublin descriptors"), are the main characteristics of a graduate of any educational institution. The graduate's competence model is a fundamental difference between the third-generation standards. Essential characteristics of competencies set the vector of specialist training, determining the goal and result of education [Novikov V.S., 2007, p. 208]. As Khutorskoy A.V. rightly states, the peculiarity of pedagogical goals for the development of competencies is that they are formed from the point of view of the results of the student's activity, i.e., his promotion and development in the process of mastering a certain social experience [Khutorskoy A.V., URL: <https://eidos.ru/journal/>]. Professional compe-

tence can be called subject-specialized. It has a special set of requirements and, first of all, it is academic preparedness and requirements for professional preparedness [Rizakhodzhayeva G.A., Berkimbayev K.M., Rakhimova D.A., 2015, p. 235]. In this regard, the main task of modern higher education is to reveal the potential of each student, to educate a person who thinks freely and creatively who has certain characteristics of thinking and is intellectually prepared for the challenges of the modern world.

In cognitive psychology, human intelligence is considered as the ability to acquire, reproduce and use knowledge to understand concrete and abstract concepts and the relationships between objects and ideas to use knowledge in a meaningful way [Solso R., 2006, p. 481].

The French psychologist Jacques Piaget suggests treating intelligence as "mental adaptation to new conditions." According to Piaget, "intelligence is a state of equilibrium to which... all interactions with the environment tend" [Piaget J., 1969, p. 85]. J. Thompson believes that intelligence is only an abstract concept that simplifies and summarizes a number of behavioral characteristics. The scientists who developed the first intelligence tests (for example, Binet and Simon, 1905) considered this property more broadly. In their opinion, a person with intelligence is one who "correctly judges, understands and reflects", as well as "who, thanks to his common sense" and "initiative" can "adapt to the circumstances of life". This view was shared by Wexler — he believed that "intelligence is the global ability to act intelligently, think rationally, and cope well with life's circumstances." According to Cattell (1967), each of us is born with a potential intelligence that underlies our ability to think, abstract, and reason.

Tony Bjuzan, the world's leading authority on brain and intelligence research, author of mind maps, briefly defines the history of human intelligence as the search for ways to communicate effectively with your own brain, while claiming that our brain performs five main functions for information processing: perception, retention, analysis, output and management.

Through perceiving information is "inputted" with help of the senses. Due to the work of memory, information retention occurs which includes information storage and recall (the ability to retrieve stored information). The analysis function recognizes relationships between various aspects inherent in the subject of analysis, as well as information processing. Next is the output of information in any form, for example, in the form of an act of creativity. In addition, finally, the management of all mental and physical processes that occur in the brain and in the body generally. With the correct presentation of the material and taking into account the capabilities and individual aptitudes of students, as well as their cognitive abilities, the teacher will be able to successfully organize students' intellectual activ-

ities focused on search, independent work and independent discovery, since these five functions of brain activity complement each other.

For example, it is easier for students to perceive information if they show interest in it, as a result, the perception process is motivated and carried out with the participation of all mental functions. If the information is received effectively, it turns out that it is easier to capture and analyze it. On the other hand, effective retention and analysis of information improves students' ability to perceive information. Similarly, analysis which is a complex combination of various information processing tasks requires students to be able to retain the information (to fix and build associative relationships based on it) that was perceived. The three functions considered find a logical consequence in the fourth – the output of information, or finding an external expression, whether through mind maps, speech, gestures, etc., of what was perceived, held, and analyzed. The fifth function – control – refers to how the brain manages all the mental and physical processes of the human body, of which it is a part, including the regulation of well-being, attitude to the world around us, and so on. This function is of particular importance in view of the fact that for optimal perception, retention, analysis and output of information, a normally functioning mind and body are necessary [Bjuzan T. and B., 2008, p. 58].

In this regard, summarizing this material, we come to the conclusion that intelligence is a set of cognitive functions of an individual, as well as the ability to cope with certain tasks, the ability to adapt to socio – cultural life, an effective individual approach to the situation that requires intellectual activity, since any intellectual act involves the activity of the subject and the presence of self-regulation when performing it. From this it follows that intellectual activity is one of the most important categories of intelligence that characterize the active state of a person, and "comprehensive category of life, which is determined by congenital, acquired in ontogenesis and in the process of socialization needs" [Aleksieva L.F., 1997, p. 42].

So, we determined that the success of any educational process depends not only on what is assimilated (learning content), but also on how students digest information. It is the interest of students in information processing that stimulates their intellectual activity. To confirm our judgments we conducted a free associative experiment to understand the reaction of students described in the work of T. Bjuzan, brain functions for information processing [Karaulov J.N., 2002, pp. 750-782]. 20 students of the Humanities took part in the experiment. The reactions that were obtained during the free association experiment allowed us to identify the associative fields of stimuli. The associative field consists of a core (especially frequency responses) and a periphery (single responses).

As a result of the survey, we received the following data (table 1).

Table 1

Association experiment data

The associative field	Perception	%	Retention	%	Analysis	%
Nuclear reactions	Acceptance of information - 15	75	Understanding and remembering information – 17	85	Information processing – 16	80
Periphery	Hearing - 1, interest - 1, vision - 1, image formation - 1, surprise - 1	25	Memory - 1, phone button - 1, patience - 1	15	Flask - 1, blood - 1, assessment of information- 1, report - 1	20
The associative field	Conclusion		Control			
Nuclear reactions	Assessment, inference – 17	85	Interpretation – 18	90		
Periphery	Result - 1, point - 1, result - 1	15	Manipulation - 1, leadership - 1	10		

The data of the associative experiment allowed us to draw the following conclusions: nuclear reactions are a clear vision by students of how they should handle information in the learning process. It is a statement of what the learner should know, understand and / or be able to demonstrate at the end of the learning process or part of it. Thanks to the effective processing of information, students will be able to realize themselves in professional activities. These are the learning outcomes. At the same time, one should not perceive the concept of «learning outcomes» as the opposite of the term “competence”. Rather, they are projections of a unified approach to determining the purpose of the educational process. The given learning outcomes are aimed at the formation of certain competencies that reflect the goal of the curriculum, its desired result, the achievement of which can only be assessed by the success of the intellectual activity of the future specialist [Voronchikhina T.V., Ivonin A.O., 2019, p. 40].

From the above, it follows that curricula define the tasks of educating the thinking, mental strength and abilities of students on the principles of “developmental education”. This principle orients the teacher towards the formation of special intellectual skills and abilities of students - competencies, thanks to which a student, as a subject of learning, must have a need for self-change and be able to satisfy it through learning, that is, to be motivated. Consequently, the methods of developmental teaching should be aimed at organizing and maintaining the intellectual activity of students, which ensures the achievement of learning goals.

Specific conditions for the implementation of the principles of developmental education are: cooperation between teacher and student; the inclu-

sion of a teacher in the educational and search activity of students, the direction of this activity based on a predictive assessment of students’ capabilities; correction of educational tasks at each stage of its solution, taking into account the individuality of each student. And if these conditions for the implementation of the principles of developing education are observed, then the solution of the educational problem will generate a personal meaning in the student, will become for him a personal event that forms the transition from one worldview model to another, therefore, the educational situations proposed by the teacher should be personality-oriented. So, V.V. Serikov offers the following methods of designing personality-developing learning situations:

- “technology of the task approach”, is associated with the fact that the elements of the content of education are presented in the form of personality-oriented tasks of different levels;

- “technology of educational dialogue”: assumes that the assimilation of the material should take place in a dialogical type of communication as a special pedagogical communicative environment of subjective semantic communication, reflection, self-realization of the student;

- “technology of imitation games”: imitates social-role and space-time conditions that ensure “the implementation of personal functions in conditions of internal conflict, collision, competition” [Serikov V.V., 1998, p. 180].

In this regard, as mentioned earlier, the personality-oriented content of training should be offered only on the basis of models of situations that actualize in the educational process collisions that require the manifestation of the student’s personal functions. Any value will have significance for the

subjects of the educational process only through its presentation in the form of a conflict-problem, requiring a comparison of this value with other values; in the form of a dialogue, involving the study of its meaning; through imitation of a vital situation, allowing you to test this value in action and communication with other people, to compare with other values. This is a specific feature of personality-oriented content: it cannot be set apart from the procedural form of its existence.

Thus, revealing the inner potential of students, developing and directing their intellectual activity, the teacher will be able to observe qualitative changes in the intellectual activity of students. Consequently, professional competence will be formed, which in the aggregate will represent not only the level of knowledge, skills and experience sufficient

to achieve the goals of intellectual activity, but also reflect the social and moral position of students. From this position, one can imagine the point of view of S.S. Baktymbet, who understands by intellectual activity a conscious, morally oriented activity for the collection, accumulation and processing of information [Baktymbet S.S., 2016, URL: <https://articlekz.com/>].

Summarizing the above, we believe that one of the main conditions for the formation of students' professional competence in the educational process should be their self-identification as subjects of educational activity and an intellectually active position, the purpose of which is the consistent acquisition of knowledge, skills and abilities. Only activity, self-organization and self-control will allow students to become competent in their specialty.

REFERENCES:

1. Alekseyeva L.F. Problema aktivnosti lichnosti v psikhologii: avtoref . dis . dok . psikhol. nauk. L.F. Alekseyeva. – Novosibirsk: NGPU, 1997. – s. 42.
2. Baktymbet S.S. Intellektual'naya aktivnost' kak faktor dostizheniya konkurentosposobnosti. Vestnik KazEU, 2016. [Elektronnyy resurs] URL: <https://articlekz.com/> (data obrashcheniya: 10.10.2020).
3. Bykova M.F. Kontsepsiya sub'yekta v filosofii Fikhte . «Istoriko-filosofskiy yezhegodnik». – Institut Filosofii Rossiyskoy Akademii Nauk. – M.: Nauka, 2006. №2006. – s.153
4. B'yuzen T. i B. Supermyshleniye. T. i B. B'yuzen; per. s angl. Ye. A. Samsonov. 5-ye izd. Minsk: «Popurri», 2008. – s. 58.
5. Voronchikhina T.V., Ivonin A.O. Razvitiye poznavatel'noy aktivnosti studentov v protsesse obucheniya v sovremennom vuze. Vestnik VyatGU, 2019. – s. 40.
6. Khutorskoy A.V. Tekhnologiya proyektirovaniya klyuchevykh i predmetnykh kompetentsiy. [Elektronnyy resurs] URL: <https://eidos.ru/journal/>. (data obrashcheniya: 10.10.2020).
7. Karaulov YU.N. Russkiy assotsiativnyy slovar': v 2-kh t. — M.: 2002. T. 1. — s.. 750-782.
8. Leybnits G.V. Monadologiya. Leybnits G.V. Sochineniya: v 4 t. M.: Mysl', 1982. T. 1. – s.603
9. Novikov V.S. Innovatsii v turizme. M.: ITS "Akademiya", 2007. - s.208
10. Piazhe ZH. Izbrannyye psikhologicheskiye proizvedeniya. ZH. Piazhe. – M.: Nauka, 1969. – S. 85.
11. Rizakhodzhayeva G.A., Berkimbayev K.M., Rakhimova D.A.. K voprosu o formirovaniy professional'noy kompetentnosti budushchikh spetsialistov v oblasti turizma. Nauka i zhizn' Kazakhstana. №1 (28). 2015. – s.235
12. Smoler Ye.I. Razvitiye intellektual'noy aktivnosti detey doshkol'nogo vozrasta: Posobiye dlya pedagogov uchrezhdeniy doshkol'nogo obrazovaniya; — Minsk: Natsional'nyy institut obrazovaniya, 2012. — s.5
13. Solso R. Kognitivnaya psikhologiya: 6-ye izd. Seriya «Mastera psikhologii». R. Solso . – SPb.: Piter, 2006. – 481 s.
14. Serikov V.V. Lichnostno-orientirovannoye obrazovaniye - poisk novoy paradigmy. Monografiya. - M.: 1998. — s. 180.

АБДРАХМАНОВА АЛТЫНАЙ АЛИМЖАНОВНА,
2-ші курс математика магистранты,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ,

ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ФОРМАЛАРЫ МЕН ТҮРЛЕРІ

Аннотация: Мақалада зерттеу іс-әрекетінің тұжырымдамасы талданады, студенттердің зерттеу іс-әрекетінің түрлері мен формалары сипатталады.

Кілт сөздер: зерттеу қызметі, оқу процесі, ғылыми зерттеу қызметі, оқу-зерттеу қызметі.

Аннотация: В статье анализируется концепция исследовательской деятельности, описываются виды и формы исследовательской деятельности студентов.

Ключевые слова: исследовательская деятельность, учебный процесс, научно-исследовательская деятельность, учебно-исследовательская деятельность.

Annotation: The article analyzes the concept of research activities, describes the types and forms of research activities of students.

Keywords: research activity, educational process, research activity, educational research activity.

Балаға өз бетімен зерттеуге мүмкіндік туғызған сайын одан әрі жақсы оқи түседі.

Питер Клайн

Дамушы қоғам жағдайында және білім берудің құзыреттілік парадигмасын бекіту жағдайында педагогикалық университеттің түлектеріне динамикалық құзіреттіліктерді қалыптастыру бойынша жаңа талаптар қойылады - қоршаған ортаның өзгеруіне тез жауап беру үшін ішкі және сыртқы құзіреттіліктерді құру. Әлеуметтанушылардың халықаралық болжамдары бойынша адамның 2025 жылғы бүгіннен бастап дамытылуы қажет негізгі базалық дағдылары мыналар болуы тиіс: ақпараттың үлкен көлемімен жұмыс істей білу (іздеу жүйелеріне сұранымды қалыптастыру; "ментальді карталарды" құру; үлгілерді тану және т.б.); коммуникативтік дағдылар (оң өзгерістерге әкелетін вербалды және вербалды емес қарым-қатынас іскерліктері); білім беру процесінің логикасында өмір бойы үздіксіз оқыту және өзгермелі өмірлік жағдайларға икемді бейімделу алғышарттары ретінде қайта оқу Осыған байланысты студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру мәселесі өзекті болып отыр.

Зерттеу жүргізудегі ең маңызды нәрсе проблеманы көре білу болып табылады. Проблема жай ғана мәселе деген сөз емес, «problema» сөзі ежелгі грек тілінен аударғанда «міндет», «кедергі», «қиындық» деген ұғымды білдіреді. Проблема теориялық немесе практикалық болуы мүмкін. Ол – белгілі бір қиыншылыққа тап болу. Қиындықтан шығу зерттеуге бағытталған жан-жақты ізденісті талап етеді. Зерттеу проблеманың шешімін табу жолдарын іздеумен анықтала-

ды [Тұрғанбаева Б.А., Шабденов Б.Ш., 2013, 23].

Зерттеу жұмысы студенттердің оқу іс-әрекетінде ерекше орын алады. Жаңа стандарттар бойынша студенттер ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналыса алуы керек, бірақ зерттеу нәтижелері әртүрлі болады. Бұл жұмыстарды ұйымдастырудың негізгі шкаласы: "репродуктивті деңгей-зерттеу деңгейі". "Студенттердің зерттеу жұмысы" ұғымы "зерттеу", "ғылыми зерттеу", "зерттеу қызметі" сияқты ұғымдармен байланысты.

"Зерттеу" ұғымы қазіргі ғылымда "жаңа ғылыми білімді дамыту процесі, танымдық іс-әрекеттің бір түрі", оның пайда болу, даму және өзгеру заңдылықтарын анықтау және оны қоғам мүдделеріне айналдыру мақсатында объектіні ғылыми зерттеу процесі ретінде қарастырылады.

Ғылыми зерттеу мақсатты бағытталған білім және оның нәтижелері тұжырымдамалар, заңдар мен теориялар жүйесі ретінде сипатталады. Ол басқа зерттеушілер әлі назар аудармаған және тиісті ғылыми қоғамдастықта дамыған нормалар мен дәстүрлерге сәйкес келуі керек түбегейлі жаңа білім алуға (заңдылықтар, жіктеу, жүйелеу және т.б.) бағытталған.

Қызмет теориясы тұрғысынан ғылыми зерттеу - бұл қызметтің ерекше түрі-зерттеу қызметі. Өз кезегінде, зерттеу қызметі танымдық іс-әрекеттің белгілі бір түрі ретінде қарастырылады, оның барысында әртүрлі әдістерді қолдана отырып, зерттелетін объектінің жаңа, бұрын белгісіз жақтары, қатынастары, қырлары анықталады.

Зерттеу қызметі іздеу белсенділігі фактісінің болуымен шектелмейді, ол сонымен бірге алынған нәтижелерді талдауды, олардың негізінде жағдайдың дамуын бағалауды, оның одан әрі дамуына сәйкес болжауды (гипотезаларды

құруды) қамтиды. Мұнда сіз өзіңіздің болашақ, болжамды әрекеттеріңізді модельдеуді және іске асыруды - зерттеу мінез-құлқын түзетуді қоса аласыз. Болашақта мұның бәрі практикада (бақылау және эксперимент) тексеріліп, қайтадан бағаланып, іздеу әрекетін жаңа деңгейге көтереді және қайтадан схемалық түрде сипатталған барлық дәйектілік қайталанады.

Зерттеу жұмыстары жалпы жүйесінің негізгі кезеңдері

- проблеманың өзектілігі (болашақ зерттеулерді анықтау, проблемаларды табу);
- зерттеу саласын анықтау (негізгі мәселелерді белгілеу);
- зерттеу тақырыбын таңдау (зерттеу шеңберін белгілеу);
- шешімге келу тәсілдерін анықтау, жүйелеу (зерттеу әдістерін таңдау);
- зерттеу жүргізудің жүйелілігін анықтау;
- ақпараттар жинау, реттеу (алған білімдерін есепке алу);
- алынған материалдарды жинақтау, талдау (белгілі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, материалдарды жинақтау);
- есеп беруге дайындау (негізгі түсініктерге анықтама беру, зерттеу нәтижесі бойынша хабарлама дайындау);
- баяндама (зерттеу нәтижелерін құрбылары алдында баяндау, сұрақтарға жауап беру).

Айта кету керек, білім беру саласындағы ғылыми зерттеулер мен зерттеу жұмыстарының өзіндік ерекшеліктері бар. Олардың басты мақсаты объективті жаңа нәтиже алу емес, студенттің жеке басын дамыту. Осы ойды баса айта отырып, а.в. Леонтович білім беру саласындағы зерттеу қызметі студенттердің шындықты игерудің әмбебап тәсілі ретінде зерттеудің функционалдық дағдыларын игеруге, ойлаудың зерттеу түріне қабілеттілігін дамытуға, оқушының жеке позициясын жандандыруға бағытталғанын атап өтті.

Университет студенттерінің зерттеу қызметін ғылымның әртүрлі салаларында алдын-ала белгісіз нәтижемен шығармашылық, зерттеу мәселесін шешумен байланысты оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың бір түрі ретінде қарастыруға болады.

Университеттің білім беру процесінде студенттердің зерттеу қызметі бірнеше өзара байланысты функцияларды жүзеге асырады:

- білім беру,
- дамыту,
- белсенділік,
- ынталандыру.

Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының түрлері оның нәтижелерінің жеке тұлға үшін маңызды. Болашақ мамандық иесі жоғарғы оқу орнында қалыптасқан құзыреттілігін мектеп оқушыларының бойына да сңіреді.

Зерттеу іс-әрекетінің тиімді формалары мен

әдістерін зерттеп, талдай отырып, математика сабақтарында зерттеу іс-әрекетінің келесі технологияларын қолдануға болады.

1. Кейс-технологиялар.

Қандай да бір бөлектелген тақырып бойынша мәтіндік оқу-әдістемелік материалдар мен ондағы нақты проблемалық жағдай бойынша тапсырмалар жиынтығын (кейстерін) жинақтауға және оларды білім алушыларға өз бетінше оқуға (оқытушыдан консультация алу мүмкіндігімен) және тапсырманы шешу үшін неғұрлым ұтымды және шығармашылық ұсыныстар әзірлеу үшін тақырып пен нұсқаларды кейіннен ұжымдық талқылай отырып беруге негізделген технологиялар.

Кейс критерийлері:

- 1) негізгі түйіні
- 2) іріктеу процесі
- 3) мазмұны
- 4) сыныпта тексеру

2. Дереккөз мәтінімен жұмыс істеу кезінде **кластер** және **инсерт технологияларын** қолдану пайдалы.

1) Кластер ("шоғыр", "түйін", "шоқжұлдыз») – мәтіннің семантикалық бірліктерін таңдау және оларды белгілі бір тәртіппен кластер, шоғыр, шоқжұлдыз түрінде графикалық безендіру.

2) Инсерт – мәтінді оқылуына қарай шеттерде белгішелермен таңбалау.

Бұл әдіс ақпаратты жинақтау процесін көрнекі етеді.

* "V" - бұрыннан білетін

• "+" – жаңа мәлімет

* "-" - қарсымын

• «?»- түсінбедім, сұрақтар бар.

Қайта оқу кезінде оқушылар кестені толтырады. Бастапқы жазбаларға түрлі-түсті өзекшесі бар қаламмен өзгерістер, толықтырулар енгізіледі.

3. "Миға шабуыл" әдісі АҚШ-та жаңа идеялар алу әдісі ретінде қолданылды, бұл сөз бостандығына және олардың сынына тыйым салудан тұрады.

Қатысушыларға берілген тақырып бойынша кез-келген идеяларды (әзіл, фантастикалық, қате) айту ұсынылады. Сынға тыйым салынады. Регламент-сөз сөйлеуге екі минутқа дейін.

Шабуылдың ең қызықты сәті-бұл шыңның басталуы (алдау), идеялар "бұрқ ете бастайды", яғни қатысушылардың гипотезаларының еріксіз пайда болуы. Кейінгі талдау кезінде идеялардың тек 10-15% – ы ақылға қонымды, бірақ олардың арасында өте ерекше. Нәтижелерді әдетте генерацияға қатыспаған сарапшылар тобы бағалайды.

4. "Ми шабуылы» әдісі

"6, 3, 5" Ми шабуылы әдісі-студенттер бір нәрсенің маманы ретінде әрекет етеді: 5 минут ішінде 6 маман белгілі бір жағдайдың дамуын болжаудың 3 нұсқасын ұсынуы керек. 5 минут-

тан кейін келесі 6 маман сол процедураға шақырылады және т.б. осылайша, жарты сағат ішінде сынып 108 жаңа идеялар мен ұсыныстарды ала алады, олар содан кейін белсенді талқыланып, қолданылады. Әдіс ойлау ерекшелігін дамыту үшін маңызы зор.

5. Бинарлы (интегралданған) сабақ

Сабаққа әртүрлі пәндерді жүргізетін бірнеше, әдетте екі мұғалім қатысады, бұл пәндердің өзара байланысын көрсетуге мүмкіндік береді;

6. Диспут - шындықты (дау-дамайды) анықтау үшін кез-келген мәселе бойынша екі түрлі көзқарасты зерттеу үшін қолданылатын ынтымақтастық нысаны).

7. Пікірталас.

Кез-келген пікірталас диалогқа негізделген. Аудиторияны “зерттеушілер қауымдастығына” айналдыруға мүмкіндік береді.

Оның барлық қатысушыларына қызықты тақырыптағы диалогта әр хабарлама сұхбаттасушының түсіндіруіне және басқа серіктеспен әрі қарай ұқсас өңдеу үшін сынған, байытылған, түсіндірілген түрде оралуына арналған және т.б. пікірталас арқылы белгілі бір құбылыс үшін көптеген көзқарастар пайда болады.

8. Шығармашылық тапсырмалар.

9. Бәсекелестік жағдай. Жарыс сабақ. Сайыс сабақ.

10. Дәріс –әңгіме - педагог пен оқушылардың проблемаларды бірлесіп шешуі, лектор әңгіме жүргізуші ретінде әрекет етеді; дәріс-әңгіме нысаны “ми шабуылы” болып табылады»;

11. “От” - тақтада тұрған бірнеше оқушыға сұрақтар қойылады; жоғары зияткерлік қысым, материалды түсіну; (сұрақтар-форма)

12. “Ойлар синтезі” - - кіші топтардың ынтымақтастығында теориялық және практикалық мәселелердің жаңа түпнұсқа шешімдерін іздеу және анықтау үшін қолданылады.

Педагогикалық технологияларды таңдау, әрине, сабақтың мақсаттарына байланысты.

Егер мақсат студенттердің іздеу қызметін жандандыру болса-жобалық-зерттеу қызметі, сыни

ойлауды дамыту технологиясы.

Бұл әдіс жұмыс істеуі үшін қазіргі уақытта студенттерді толғандыратын мәселені шешіп, олардың қызметін алдын-ала белгісіз шешіммен шығармашылық, зерттеу мәселесін шешуге бағыттау керек. Бұл оқушының табиғи қызығушылығын оятып, жаңа білім алуға деген қызығушылығын оятуға көмектеседі.

Бұл әдістер студенттердің өз көзқарастарын өзгерту қабілетін дамытуға және зерттеу объектісіне әртүрлі жағынан қарау қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді, қатысушыларға өз пікірлерінен жоғары тұруға және оған сырттан қарауға көмектеседі.

Студент өзін-өзі сынға жүгінуі керек, бұл ойлаудың өнімділігі мен өзіндік ерекшелігін белсендіреді. Студенттер өздерінің теріс пікірлерінен, жеке бейімділіктерінен бас тарта алады, олар неғұрлым объективті болса, соғұрлым сәтті және толерантты болады.

Қорытынды

Теориялық бөлім бойынша жұмыс нәтижесінде біз білім беру процесінде әлемдік педагогикада ғылыми-зерттеу және жобалық қызмет әдістерін қолданудың артықшылықтары ондаған жыл бұрын атап өтілгенін білдік.

Зерттеу және жобалық қызметтің тиімді формалары мен әдістерін талдай отырып, олардың көпшілігі математика сабақтарында қолданылатындығын анықтады. Олардың көмегімен студенттер қалыптасады: өз бетінше идеялар құра білу, ақпараттық өрісте жетіспейтін ақпаратты табу, мәселені шешудің бірнеше нұсқаларын табу, гипотезалар, ынтымақтастық дағдылары, қарым-қатынас дағдылары.

Бүгінгі таңда ғылыми-зерттеу және Жобалық іс-әрекет-бұл балалардың дамуының перспективалық жолы, сапалы және шығармашылық білім алу жолы, бұл студенттердің өзін-өзі оқыту, өзін-өзі тәрбиелеу қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік береді, бұл қазіргі мектеп пен өмірде өзекті болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тұрғанбаева.Б.А., Шабденов.Б.Ш. Шығармашылық баспалдақтары. Алматы, 2013.
2. Алпысова.Г.Т. Оқушыларды шығармашылыққа баулу. 2012ж. №3 12-15 бет
3. Өтеғұлова.Г.Қ. Инновациялық технологиялардың тиімділігі 2011ж. №5 35-36 бет
4. Основы научных исследований: Оқу құралы / А.А. Лудченко, Я.А. Лудченко, Т.А. Примак ; . – Киев : Знания : КОО, 2001.

АБЫКАНОВА БАКЫТГУЛЬ,

п. ф. к., қауымдастырылған профессор,
физика және техникалық пәндер кафедрасы,
Х. Досмұхамедов Атындағы Атырау университеті

ҚҰСАЙЫНОВ ҒАБИТ МҰҚАТАЙҰЛЫ,

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДБҰ «Педагогикалық шеберлік орталығы» ЖМ
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАР СТУДЕНТТЕРІН ЖОО-ДА ДАЯРЛАУДАҒЫ ДИДАКТИКАСЫ

Аннотация. Білім беруді жаңарту мамандарды даярлау сапасына түбегейлі жаңа талаптар қояды. Елдегі әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени қайта құруларды қамтамасыз етуге қабілетті жас ұрпақты оқыту және тәрбиелеуде қажет болатын болашақ педагогтарды кәсіби даярлау ерекше өзектілікке ие болады. Дублин дескрипторлары және Еуропалық біліктілік шеңберімен келісілген елде әзірленген және қабылданған білім беру саласындағы біліктіліктің Салалық шеңбері мен Педагогтің кәсіби стандарты педагогикалық білім беру мазмұнын, ұйымдастырушылық нысандарын, стратегияларын, техникаларын мен оқыту құралдарын түбегейлі жаңарту қажеттілігін көрсетеді. Осы шаралардың барлығы педагог кадрларды даярлау саласында елеулі жақсартуды қамтамасыз етуге тиіс. Бірақ тәжірибе мен бақылаулар көрсеткендей, түбегейлі өзгерістер әлі болған жоқ және біздің ойымызша, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі педагогикалық, сондай-ақ қосымша білім беруді реформалау жылдарға созылуы мүмкін. ҚР Білім және ғылым министрі А.Қ. Аймағамбетов жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламаларын кәсіби стандарттарға сәйкес және жұмыс берушілермен бірлесіп жаңартуды тапсыруы кездейсоқ емес [Аймағамбетов, 2020].

Түйінді сөздер: дидактика, педагогика, педагогикалық білім беру мазмұны.

АБЫКАНОВА БАКЫТГУЛЬ,

к.п.н., ассоциированный профессор,
кафедра физики и технических дисциплин,
Атырауский университет им. Х. Досмухамедова

КУСАИНОВ ГАБИТ МУКАНАЕВИЧ,

кандидат педагогических наук, доцент,
ЧУ «Центр педагогического мастерства» АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы»,
Нур-Сұлтан, Казахстан

ДИДАКТИКА В ВУЗОВСКОЙ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Аннотация. Обновление образования выдвигает принципиально новые требования к качеству подготовки специалистов. Особую актуальность приобретает профессиональная подготовка будущих педагогов, которым предстоит обучать и воспитывать подрастающее поколение, способное обеспечить социально-экономические, политические и культурные преобразования в стране. Разработанные и принятые в стране Отраслевая рамка квалификаций сферы образования и Профессиональный стандарт педагога, которые согласованы с Дублинскими дескрипторами и Европейской рамкой квалификаций свидетельствуют о необходимости кардинального обновления содержания педагогического образования, организационных форм, стратегий, техник и средств обучения. Все эти меры должны обеспечить серьезное улучшение в сфере подготовки педагогических кадров. Но, как показывает опыт и наблюдения, коренных сдвигов еще не произошло и, на наш взгляд, реформирование технического и профессионального, послесреднего, высшего и послевузовского педагогического, а также дополнительного образования может затянуться на годы. Не случайно министр образования и науки РК А.К. Аймағамбетов поручил обновить образовательные программы вузов в соответствии с профессиональными стандартами и совместно с работодателями [Аймағамбетов, 2020].

Ключевые слова: дидактика, педагогика, содержание педагогического образования.

ABYKANOVA BAKYTGUL,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Department of Physics and Technical Disciplines,
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University,
Atyrau, Republic of Kazakhstan

KUSSAINOV GABIT MUCKANAEVICH,

Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Manager,
Center of Excellence of the Autonomous Educational organization «Nazarbayev Intellectual Schools»,
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

Abstract. The renewal of education puts forward fundamentally new requirements for the quality of training of specialists. Professional training of future teachers, who will train and educate the younger generation, capable of ensuring socio-economic, political and cultural transformations in the country, is of particular relevance. Developed and adopted in the country, the industry qualifications framework for education and the professional standard for teachers, which are consistent with the Dublin descriptors and the European qualifications framework, indicate the need for a radical update of the content of teacher education, organizational forms, strategies, techniques and training tools. All these measures should ensure a significant improvement in the training of teachers. But, as experience and observations show, fundamental changes have not yet occurred and, in our opinion, the reform of technical and professional, post-secondary, higher and postgraduate pedagogical, as well as additional education may take years. It is no accident that the Minister of education and science of the Republic of Kazakhstan A.K. Aimagambetov instructed to update the educational programs of universities in accordance with professional standards and together with employers [Aimagambetov, 2020].

Key words: didactics, pedagogy, content of pedagogical education

Введение

Нами разработана и предлагается образовательная программа дисциплины «Дидактика как наука об обучении», которая в модуле обязательных дисциплин образовательных программ по педагогическим специальностям отсутствует как самостоятельная дисциплина. По традиции она включена в педагогику и преподается как один из ее разделов – теория обучения (образования), что не соответствует новейшим исследованиям в области дидактики.

Подход к дидактике как части педагогики сложился исторически. Если взглянуть на эволюцию развития дидактики, то можно отметить ряд ее ступеней. На первом этапе (начиная с 1613 года) она определялась как искусство обучения (В. Ратке, Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци и др.), т.е. как совокупность практических умений.

Второй этап (первая половина XIX - начало XX вв.) связан с преобразованием дидактики в общую теорию обучения (И.Ф. Герbart, Т. Циллер, О. Вильман, В. Рейн, П.Ф. Каптерев, К.Д. Ушинский и др.).

В середине 50-х гг. XX столетия начался новый, третий этап в развитии дидактики, которая в 90-е годы получила окончательное оформление как наука об обучении (образовании) (В.К. Дьяченко, В.В. Краевский, М.Н. Скаткин и др.) [Кусаинов Г.М., 2015, 52-55].

Другими словами, дидактика из науки эмпирической, в основном описательной, содержащей бесконечное множество практических рекомендаций и требований (часто противоречащих и даже взаимоисключающих), превратилась в теоретическую науку, опирающуюся на знание **сущности процесса обучения**, а, следовательно, и законов

его функционирования и развития [Кусаинов Г.М., Васильева Е.Н., 2020, 105 с.]. И данный факт не подвергается сомнению.

Основная часть

Программа направлена на реализацию Концепции развития образования и науки Республики Казахстан до 2030 года [Дьяченко В.К., Кусаинов Г.М., 1996, 98 с.], одобренную Министерством образования и науки Республики Казахстан (протокол № 07-2/264 от 21 января 2020 года) и содержит общепринятую тематику, но отличительной особенностью ее является порядок изложения тем, их содержание и проблематика, критический подход в освещении всех узловых вопросов. Предлагаются инновационные подходы в решении актуальных проблем дидактики как науки об обучении.

По традиции в курсе дидактики принята примерно следующая последовательность изучения тем: Дидактика как теория образования и обучения или как наука; Процесс обучения; Принципы обучения; Содержание образования; Методы обучения; Средства обучения; Формы организации обучения; Контроль и оценка знаний [см.: Пешкова В.Е. Педагогика. Часть 4. Теория обучения (Дидактика): Учебное пособие. – Майкоп, 2010. – 149 с.; Хуторской А.В. Современная дидактика: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с. и др.]. Как видим, разделы, касающиеся принципов, содержания образования и методов обучения, предшествуют организационным формам.

Содержание образовательной программы дисциплины «Дидактика как наука об обучении» охватывает следующие темы.

Сокращенное наименование циклов дисциплин	Наименование дисциплин и их основные разделы	Ожидаемые результаты	Объем модулей
МПД			
КОД			
	ДИДАКТИКА КАК НАУКА ОБ ОБУЧЕНИИ		6
	Предмет и задачи дидактики как науки	формирование знания и понимания сущности обучения, предмета и задач дидактики как науки	
	Формы существования процесса обучения	формирование знания и понимания понятия «формы обучения», их классификации, особенностей каждой формы, навыков индивидуальной, парной, групповой и коллективной работы	
	Исторические стадии развития организационной структуры учебного процесса	формирование знания и понимания стадий развития организационной структуры учебного процесса; индивидуального, группового и коллективного способов обучения, их особенностей	
	Противоречия в учебном процессе и закономерность перехода от группового способа обучения к коллективному	формирование знания и понимания конкретно-исторических противоречий индивидуального и группового способов обучения и объективной необходимости перехода к коллективному способу обучения	
	Принципы обучения	формирование знания и понимания сущности принципов обучения как заключительного результата обучения, адекватный его сущности и истории	
	Методы обучения	формирование знания и понимания сущности методов обучения как организационной структуры в действии и методов в обучении как совокупности (множества) приемов метода обучения.	
	Новая и новейшая педагогическая технология, ее варианты и методики	формирование знания и понимания педагогической технологии с исторической точки зрения	
	Изучение иностранных языков и интернациональная трудовая школа	формирование знания и понимания полиязычия и навыков синхронного обучения языкам с использованием методик коллективного обучения	
	Содержание обучения (образования)	формирование знания и понимания содержания обучения как деятельности, которой в той или иной степени владеет обучающий и ею не владеет, полностью или частично, обучаемый; овладение навыками способов построения учебных программ, реализации обновленного содержания образования	
	Средства обучения	формирование знания и понимания сущности средств обучения, развития ИКТ-компетенций и способность к эффективному использованию ИКТ в преподавании.	
	Контроль и оценка учебных достижений	формирование знания и понимания сущности контрольно-оценочного компонента учебной деятельности обучающихся	
	Передовой педагогический опыт и инновационный процесс в современной школе	формирование знания и понимания различия передового опыта, критериев инновационной деятельности	
	Управление развитием школы и образования	формирование знания и понимания управления развитием школы и образования	
	Методология, методы и методика дидактического исследования	формирование знания и понимания методологии дидактического исследования, овладение навыками его организации и проведения, применение Action research (Исследование действий), Lesson Study (Исследование урока)	

Количество кредитов, отводимых на изучение дисциплины: 6 (4 – в 5 семестре; 2 – в 6 семестре).

Место дисциплины в структуре образовательной программы: предлагается включение в модуль профессиональных дисциплин (далее – МПД) в Компонент обязательных дисциплин (далее – КОД).

Семестр: 5, 6 (целесообразно перед и после педагогической практики на 3 курсе – «Практика 2»).

Цель Программы: формирование нового педагогического мышления обучающихся, формирование профессионализма, компетентности и практических навыков, обучающихся в контексте обновленного содержания дисциплины «Дидактика как наука об обучении».

Задачи Программы:

1) обеспечить знание обучающимися цели, задач, структуры, обновленного содержания дисциплины «Дидактика как наука об обучении»;

2) обеспечить обучающихся знанием и пониманием теоретических основ дидактики;

3) сформировать у обучающихся навыки и компетенции по реализации обновленного содержания дисциплины «Дидактика как наука об обучении», эффективных подходов, стратегий и методик организации учебно-воспитательного процесса.

Ожидаемые результаты обучения:

1) знание обучающимися цели, задач, структуры, обновленного содержания дисциплины «Дидактика как наука об обучении»;

2) знание и понимание обучающимися теоретических основ дидактики;

3) сформированность у обучающихся навыков и компетенций по реализации обновленного содержания дисциплины «Дидактика как наука об обучении», эффективных подходов, стратегий и методик организации учебно-воспитательного процесса.

Структура и содержание Программы

Программа предусматривает обзор цели и задач обучения, анализа нормативной правовой базы обновленного содержания. Обучающиеся рассматривают теоретические основы дидактики; обновленное содержание дисциплины «Дидактика как наука об обучении», эффективные подходы, стратегии и методики организации учебно-воспитательного процесса.

После завершения ежедневного обучения осуществляется рефлексия, выполняются практические задания.

В ходе микропреподавания обучающиеся моделируют и проводят фрагменты занятий по различным аспектам реализации обновленного содержания дисциплины «Дидактика как наука об обучении» и организации учебно-воспитательного процесса.

Оценка деятельности обучающихся осуществляется по следующим направлениям: знание обновленного содержания дисциплины «Дидактика как наука об обучении»; знание и понимание теоретических основ дидактики; навыки и компетенции в реализации обновленного содержания дисциплины «Дидактика как наука об обучении», эффективных подходов, стратегий и методик организации учебно-воспитательного процесса. Для каждой области определены четыре дескриптора, позволяющие определить уровень развития дидактических и методических знаний и компетенций у обучающихся по дисциплине (репродуктивный уровень, адаптивный уровень, моделирующий уровень и системный уровень).

Ресурсы (учебно-методический комплекс):

Didaktika negizderi/ Kysainov G.M., Qagazbaeva A.K., Saginov Q.M., Abykanova B.T., Konurova Z.K., Nuyumanova S.B. - Nur-Sultan: «Nazarbaev Ziatkerlik mektepteri» DBBU Pedagogikalyq sheberlik ortalygy, 2019. – 422 b.

Дьяченко В.К., Кусаинов Г.М., Каримова Б.С. Дидактика: Учеб. пособие: В 2-х т. – Алматы: «Эверо», 2014. – т.1. – с.; т.2. – с.

Кусаинов Г.М., Игибаева А.К., Шалгынбаева К.К. Практическое руководство для педагога-исследователя. - Алматы: TechSmith, 2020. – 264 с.

Кусаинов Г.М., Игибаева А.К., Шалгынбаева Қ.Қ. Педагог-зерттеушіге арналған практикалық нұсқаулық. - Алматы: TechSmith баспасы, 2020. – 248 б.

Кусаинов Г.М., Кагазбаева А.К., Абыканова Б.Т., Айтбаева Д.Б., Мылтыкбаева Л.Р., Нугуманова С.Б. Наука об обучении и новая образовательная практика: В 2-х т. - Нур-Султан-Алматы: Изд-во Эверо, 2019. – т. 1. – 304 с.; т.2. - 296 с.

Кусаинов Г.М., Кагазбаева А.К., Абыканова Б.Т., Айтбаева Д.Б., Мылтыкбаева Л.Р., Нугуманова С.Б. Оқыту туралы ғылым және жаңа білім беру практикасы: 2 т. - Нұр-Сұлтан – Алматы: «Эверо» баспасы, 2019. – 1-т. – 290 б.; 2-т. – 332 б.

Основы дидактики/ Кусаинов Г.М., Кагазбаева А.К., Сагинов К.М., Абыканова Б.Т., Конурова З.К., Нугуманова С.Б. - Нур-Султан: Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2019. – 432 с.

Для изучения «Дидактики как науки об обучении» из дисциплин образовательных программ по педагогическим специальностям следует выделить 6 кредитов. Занятия по дидактике должны быть направлены на формирование нового педагогического мышления, профессиональных навыков и компетенций по кардинальному изменению и улучшению практики преподавания и учения.

Занятия рекомендуется вести в соответствии с очередностью разделов Программы, наличия соответствующей материально-технической инфраструктуры вуза (высшего колледжа).

Следует обратить внимание на нетрадиционную структуру преподавания курса. Исключаются: традиционные лекционные формы, СРС и СРСРП включены в Программу, приоритет отдается интерактивным и тренинговым формам обучения.

Обучение по дисциплине необходимо осуществлять с сохранением ее целостности и неделимости объема, сроков, содержания и структуры (целесообразно реализовать курс в одном семестре).

Теоретическое обучение обучающихся рекомендуется осуществлять в 5-ом семестре бакалавриата (либо 1 семестре научно-педагогической магистратуры); дальнейшая реализацией

основных направлений и содержания дисциплины «Дидактика как наука об обучении» должны осуществляться в ходе педагогической практики (Практика-2); анализ практики, ее рефлексия, а также проведение Action research (Исследование действий) – в 6-ом семестре.

Заключение

Предлагаемая образовательная программа дисциплины «Дидактика как наука об обучении» отвечает требованиям реформируемого образования, способствуя кардинальному изменению старого и формированию нового педагогического мышления.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

А. Аймагамбетов поручил до августа обновить образовательные программы вузов//Электронный ресурс: <https://bilimdinews.kz/?p=110073> (от 23.06.2020 г.).

Кусаинов Г.М., Сагинов К.М., Конурова-Идрисова З.К., Аманжолова Д.Б. Педагогическое образование в контексте обновления содержания общего среднего образования//Қазақстанның жоғары мектебі-Высшая школа Казахстана. – 2015. - №4. – С.52-55.

Кусаинов Г.М., Васильева Е.Н. О статусе дидактики как науки об обучении// Актуальные проблемы качества математической подготовки школьников и студентов: методологический, теоретический и технологический аспекты: материалы VI Всероссийской с международным участием научно-методической конференции. Красноярск, 8–9 ноября 2018 г. / отв. ред. М.Б. Шашкина; ред. кол.; Краснояр. гос.пед. ун-т им. В.П. Астафьева. – Красноярск, Кусаинов Г.М., Васильева Е.Н. Концепция развития образования и науки Республики Казахстан до 2030 года / Под ред. Е.Н. Васильевой, Г.М. Кусаинова. – Алматы: Изд-во TechSmith, 2020. – 105 с.

Дьяченко В.К., Кусаинов Г.М. Проблема дидактической подготовки будущих педагогов// Высшая школа Казахстана. – 1996. - №3. - 98 с.

ADILBAYEVA ULZHALGAS,
candiadate of philology, associate professor,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: adilbayeva11@gmail.com

TLEULINOVA MEIRAMKUL,
MA, senior teacher,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: tleulinova_mb@mail.ru

DEVELOPMENT OF STUDENTS' SPEAKING SKILLS WITH THE HELP OF COMMUNICATIVE SITUATIONS

Түйін: Берілген мақалада университетте тілдерді оқытудың жалпы мақсаты, базалық стандарт деңгейі осы стандартты қалыптастыруды ұйымдастыру мен қалыптастыру, шет тілдеріндегі қатысымның тиімді болуы үшін сөйлеу стратегиялары және студенттердің сөйлеу дағыдысын дамытудағы коммуникативтік жағдаяттар негізгі екенін айқындайтын коммуникативтік жағдаяттар мысалдарын беру басты мақсат болып отыр. Сондай-ақ аталмыш мақала коммуникацияны анықтап, шет тілдерді оқытудағы оның маңыздылығы мен мақала қорытындысы ретінде аудиторияда студенттердің сөйлеу дағыдысы мен қабілетін дамыту үшін бірқатар практикалық кеңестер ұсынады.

Түйін сөздер: коммуникативтік жағдаяттар, мазмұнға негізделген тәсіл, жазбаша және ауызша коммуникация, инновациялық технологиялар, біліктілік, мәдениетаралық қатысым.

Аннотация: В данной статье наша цель - изложить цель обучения языкам в университете в целом, проанализировать уровень сверхбазового стандарта, как организовать данный стандарт, стратегии говорения, а также показать коммуникативные ситуации как ключ к реальному общению и дать пример ситуации, в которой мы обучаем студентов в аудиториях для развития их коммуникативных навыков. В то же время в статье затрагиваются определение и важность коммуникации на иностранных языках, а в заключении - практические советы по совершенствованию разговорных навыков.

Ключевые слова: коммуникативные ситуации, контентный подход обучения, письменная и устная речь, инновационные технологий, компетенция, межкультурная коммуникация.

Abstract: At the given article our purpose is to state out the aim of teaching languages at the university in general, to analyze the level of over-basic standard, organization and ability of the given standard, some speaking strategies that help communication to be effective, and to show the communicative situations as a key to real communication and give sample situation that we train students in the classroom to develop their communicative skills. At the same time the article touches upon the definition and importance of communication in foreign languages, as the conclusion practical tips to improve speaking skills in the classroom.

Key words: communicative situations, content-based approach, oral and written speech, innovative technologies, competence, cross-cultural communication

Speaking skills play an important role in classroom instruction than other activities as reading, listening and writing. Learning to speak a foreign language requires more than we consider realizing in learning languages. Speaking a foreign language is especially difficult for foreign language learners because effective oral communication requires the ability to use the language appropriately in social interactions.

As a teacher of a foreign language at the university we have faced to many problems in teaching speaking and at the same time, many mistakes that students do in speaking process. If to analyze the requirements of organization and quality of conducting lessons on the practice of oral and written speech of the university, the

organization of the practice of oral and written speech lessons as in complex and in aspects is to be based on contemporary methodology concepts which take into consideration the educational condition, personal and individual direction of education process. These concepts should reflect the content and variability used technologies and support educational, up-bringing and development aims of education with pragmatic purposes. For these purposes communicative-cognitive and content-based approaches are the right ones. At modern world **the aim of teaching languages** is to form second lingual individuals who are ready and able to cross-cultural foreign communication. The result of studying the practice of oral and written speech is to support mastering of students

foreign language communication in all its functions: **identifying-informative** (skills to inform/to inquire information); **regulative** (skills to express personal view, to give an advice, to suggest); **evaluation-oriented** (emotional-evaluative, skills to express their points of view, give assessment); **etiquette** (skills to keep or follow general rules and regulations, the norms of speech and non-speech behavior in countries you study the languages) (Kunanbaeva S., 2005).

The level of the students of senior courses of language universities should be fit to levels C1, C2 or the level of over-basic standard. The structure of competences formed in the level of over-basic standard: lingual-cultural, social-cultural, professional-oriented, content-professional.

The modeling forms of speech and types of speech communication in the level of over-basic standard: an interview, a discussion, and a dispute.

Types of oral and written communication: a description, a narration, a discussion, a debate, an announcement, a report or a communication.

Types of speech utterance or opinion: an interview, a discussion, a dispute, an argumentative assessment, an interpretation, a comment, an observation, a resume.

Descriptors of the over-basic level:

in the system of speech and communication: readiness and ability to implement the following communicative acts:

- to express personal view point spontaneously without difficulties choosing required words, to speak fluently in general, educational and professional topics, meaning interconnection of ideas clearly;

- to express personal view point's freely, paraphrasing words;

- to communicate without readiness, not making grammar mistakes and keeping different social roles with the partner;

- to point out personal interest for the events or cases, to explain and to confirm his/her personal points of view with necessary reasons.

Students demonstrate readiness and ability in the sphere of written and oral forms of communication:

- to ask for information;
- to inquire about topical political, economic and cultural events in the countries;

- to contact with foreign colleagues, to begin a conversation, dispute and meeting;

- to explain or interpret;

- to inform, confront points of view;

- to argue expressing agreement or disagreement to the given points of view;

- to conclude and make a resume;

- to influence emotionally to the partner;

- to compare and contrast;

- to find out similarities and differences;

- to criticize, to blame;

- to attract attention;
- to express personal points of view;
- to show confidence, possibility/impossibility;
- to conclude or draw a final conclusion;
- to change topic of the conversation;
- to analyze speech according to definite criteria;
- to propose and recommend, etc. (Kunanbaeva S., 2010).

A *communicative situation* is the specific time, place, activity and people involved in a dialogue, which make it unique it's part of learning and acquiring the language that the learner wants to achieve it. A *communicative situation* is associated with a particular learning or communicative goal that should achieve. This goal is a very important factor in order to define a communicative situation and organize its functionalities. In general, the following criteria to define the *communicative situations*:

- the main goal that the communicative situation has to achieve;

- all the participants that are involved in that situation;

- the communicative intentions that every participant wants to accomplish;

- the necessities and interests that characterize each participant.

Here also we need to define communication: Communication means not only speaking, i.e., conversation between two or more people. People can also communicate by writing, reading. When people talk to each other, they also have to listen to. Communication is the activity or process of giving information to other people or living things; Communications are the systems and processes that are used to communicate or broadcast information; Communications are the ways which people use to form relationships with each other and understand each other's feelings; Communication is an exchange of information, ideas, thoughts; Communication is a symbolic process in which people create shared meanings; Communication is a symbolic, interpretive, transactional, contextual process in which people create shared meanings (Myron W., Lustig Jolene Koester, 2010).

How can we create communicative situations in the classroom and at the same time make those situations resemble real life? We have to provide students with a linguistic and situational context. It means what they do and exercise can be imagined in realistic activities. It requires some courage, extra skill and definitely some perseverance on the teacher's side. Teachers must arouse in the learners a willingness and need or reason to speak.

Classroom activities that develop learners' abilities to express themselves are an important component of a language course. Yet comparatively it is difficult to design and administer such activities; how does the teacher guarantee that students talk a lot, that participation among the speakers is equal,

that motivation remains high; and that the language in which they express themselves is relevant, easily comprehensible, and at an acceptable level of language accuracy (Glenn Deckert, 2004). Also, the teacher must deal with the inhibition of some students and the use of the mother tongue in the classroom. The teacher also needs to choose topics that stimulate interest. Clear instructions and modeling of activities are also important for success.

The following speaking strategies will be helpful to make the conversation more successful:

Using photos in discussion:

-Don't just describe the photo in details. Avoid saying things like: I can see , on the left there is

-Speculate about what is in the photo – what is happening, what has happened, what is going to happen.

-You can describe the photo indirectly as you speculate and give your opinions.

-Don't forget to involve your partner(s). Use expressions like: Don't you agree? or What do you think?

Speculating:

Even if you haven't got a clue, don't keep silent. Have a verbal, not a mental, guess! You are not being examined on your ideas – just your ability to express them in English.

Exchanging opinions:

You must, of course, state your own point of view but you will also be given credit for inviting your fellow candidates to express their views and encouraging them to make a contribution when they remain silent.

Discussion:

If your mind goes blank, don't be an empty-headed speaker! Such talking about the people or situations you are familiar with, opinions in books or articles you have read, or discuss what you have talked about in class. However, remember what you say must be spontaneous and relevant to the discussion. It must not appear to be prepared speech!

Arguing for and against:

Even if you personally don't like any of the alternatives provided, look for something to say, relate the statement to the situation in your own country and say whether it works or not!

Bearing all this in mind, we would like to suggest a sample situation for making monologues and dialogues according to the themes at the university and their evaluation criteria.

The procedure is as follows:

1. Assign students of two with the responsibility that they will prepare one oral communication together on a topic provided by the teacher written in the paper.

2. Give students time to prepare and rehearse so that both of them are able to give oral presentation.

3. Explain the parts of the speaking. The purpose

of the part one is just answering the questions, but not commenting or describing. While answering the questions ask the students to pay attention to the types of questions they are answering. For example, when to answer the general type of questions and answer is to begin with Yes or No, etc. The second part is devoted to speak individually in one minute time making up a monologue. Here, they may express their points of view on topic related tasks. The aim of the third part is to discuss with each other the given situation. The type of a dialogue depends on the task or situation the students to discuss. For example, dialogue - discussion, dialogue - exchanging information and ideas, dialogue - giving advice, recommendations, dialogue - comparison or contrast, dialogue – approval or disapproval, dialogue – solving problems or etc.

4. Provide other listeners or a teacher with an evaluation form and have them evaluate each presentation on the basis of whether it was informative, concise, easy to follow, engaging, and well organized (Assanova G., 2016).

As we have mentioned before on different types of speech communication, here we would like to give some samples of speaking situations that facilitate teachers to develop speaking skills.

1/Sample speaking situation. Theme: "Global education system. Long-life education. Professional education"

Part 1: Question-answer work. (3 minutes)

Ask your partner about his or her attitude to different education systems.

In the first part the students' role is only to answer the candidate's questions, but not give ideas or personal attitudes.

Candidate A:

Questions that may be addressed to the partner:

1. What is lifelong learning? Give examples.
2. What are the pros and cons of computer based education?
3. How often and what for do you use internet?
4. What are the aims of practice in education process?
5. Are you a jack of all trades? Name the skills you have gained in studying.

Candidate B:

Questions that may be addressed to the partner:

1. What is the level of education in rural places in comparison with urban places?
2. What problems do we face if we use distance learning in our education system?
3. What are the reasons having a conflict between a student and a teacher?
4. What is cooperative learning? Give examples.

5. What are five top reasons studying in Great Britain?

Part 2: Making a monologue. (1 minute)

The purpose of the second part is to give a chance to the student to speak on the following points giving his or her ideas and attitudes. But it is not required to include all the points, either he or she may develop his or her idea on the given points.

Candidate A:

Give your points of view on education system of Kazakhstan, Great Britain and the USA. Compare and contrast only the higher education. You may talk on:

- the age of a student to attend university;
- hours per day they spend at universities;
- the vocation;
- the curriculum;
- teachers and teaching styles;
- the role of parents in education system;
- the levels of the students.

Candidate B:

Give your points of view on computer based education system. Give pros and cons of using this system. You may talk on:

- the facilities that your country offer;
- the problems students might face;
- the role of internet in gaining skills;
- the role of learners and teaching staff.

Part 3: Making a dialogue or discussion. (3 or 4 minutes)

The aim of the third part is to discuss the topic sharing ideas with the partner.

Share your points of view on the following topic.

Discussion topic:

Discuss with your partner the ways how to develop work-related skills. What work-related skills do you have in the sphere of your major? Express your attitude on them.

2/Sample dialogue

Discussion

Discuss with your partner or group on "Small or medium businesses are generally family businesses. Family businesses are like family weddings – and we all know how difficult they can be." Express your attitude to the challenges and problems of family businesses and in which cultures family-run businesses are common.

3/Sample round-table discussion

The participants of round table discussion share their ideas on the topic: "The development rates of small and medium-sized businesses in Kazakhstan and around the world."

There are a lot of TV broadcasts about problems and prospects of small and medium businesses.

4/Sample speculating

Give your points of view on them and give tips or recommendations after the experience. You may talk on:

- the role of the government to support such businesses
- the pilot programs adopted by government to increase small and medium-sized businesses
- the possible problems, ways of solution on the given field
- the types of businesses which are run in Kazakhstan for this purpose
- the ways of investing this field of business
- the ways to attract foreign investors to the field
- the list of innovations and new technologies to improve small businesses
- the types of small and medium businesses in urban and rural places

Give your points of advantages and disadvantages of starting up your business, small or medium business. You may talk on:

- if it is profitable to run business in Kazakhstan
- the conditions and levels of small business in other countries
- the possible problems the beginners faces in running business
- the ways to develop work-related, leadership or other skills, qualities
- the ways or methods to attract the workers and workplaces
- the facilities to share experiences abroad and in home country
- the ways of contribution for the country's economy

Having mentioned some important facts on speaking and communicative situations in English we have to suggest a few practical tips for teachers to improve speaking skills of the students.

Some practical tips to develop speaking skills in the classroom:

1. Use pictures, images as much as possible.
2. Explain the students' that making a dialogue is not asking questions and answering them.
3. Explain the importance of six speaking components: pronunciation, grammar, vocabulary, fluency, comprehension.
4. Ask the students train their speech watching special videos, rehearsing.
5. Train the students' use not complicated but simple language in speaking.
6. Give the time the students need to collect and express their thoughts without rushing themselves.
7. Make the students consult learning sources as TV, internet, books, journals to construct grammatically correct English.
8. Increase vocabulary, because they impress people in speaking.

Not only mastering the foreign language but speaking proper English is important today. We train our students to master the language they are

studying, to speak grammatically correct, to be confident in speaking with foreigners in their field. One of the purposes and the most important one in language learning is speaking and communication. We do and use many different methods to make our students speak, and the article deals with

communicative situations that help and stimulate the students speak in foreign languages. If the article is helpful for teachers, especially for rookie teachers to deal with speaking activities in the classroom it will be clear that we have reached our aim in writing these matters.

REFERENCES:

1. Под общей редакцией доктора филологических наук, профессора С.С.Кунанбаевой «Сборник нормативно-управляющей документации». Часть 3. Алматы, 2005
2. Кунанбаева С.С. «Теория и Практика Современного Иноязычного Образования». Алматы, 2010
3. Myron W., Lustig Jolene Koester. Intercultural Competence. Intercultural Communication across Cultures. USA, 2010
4. Glenn Deckert. "The communicative approach: addressing frequent failure". English teaching forum journal. January, 2004
5. G.S. Assanova and others. "Professionally-oriented foreign language". Almaty, 2016.

АҚБАРҚАН ДАУЛЕТӘЛІ,

PhD докторы, аға оқытушы, кафедра меңгеруші,
Қытай филологиясы кафедрасы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан,
email: dauletakbar@mail.ru

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ЖЕЛІЛІК МӘДЕНИЕТ ПЕН ИДЕЯЛЫҚ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕСІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ

Түйіндеме: Интернет дәуірі пайда болған кезде интернет мәдениеті адамдардың өміріне көбірек әсер етіп, күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналады. Интернет мәдениеті - екі жақты болып келеді. Бір жағынан, интернет мәдениеті адамдардың өмірін байытып, адамдар арасындағы ақпарат алмасуды жеңілдетіп, жеделдетті. Екінші жағынан, Интернет мәдениеті адамдарға қиындықтар әкелді.

Түйінді сөздер: Интернет мәдениеті; студенттер; идеялық-адамгершілік тәрбиесі; ұлттық рух.

Аннотация: С наступлением эпохи Интернета Интернет-культура все больше влияет на жизнь людей и становится неотъемлемой частью повседневной жизни. Интернет-культура - это палка о двух концах. С одной стороны, Интернет-культура обогатила жизнь людей и упростила, и ускорила обмен информацией между людьми. С другой стороны, Интернет-культура также принесла людям проблемы.

Ключевые слова: культура Интернета; студенты; идейно-нравственное воспитание; национальный дух.

Resume: With the advent of the Internet era, Internet culture increasingly influences people's lives and becomes an integral part of everyday life. Internet culture is a double-edged sword. On the one hand, Internet culture has enriched people's lives and simplified and accelerated the exchange of information between people. On the other hand, the Internet culture has also brought problems to people.

Key words: internet culture; students; ideological and moral education; national spirit.

Кіріспе

Интернет мәдениеті бір мағыналы емес, көптеген ойын-сауықтар мен төмен деңгейлі қызықты ақпараттардан тұрады. Коммерциализация мен жаппай карнавалдың артында адамдардың немқұрайлылығы, тіпті идеология мен адамгершіліктің жоғалуы жатыр. Желілік мәдениет жаңа әлем ашып қана қоймай, адамдарға қамқорлық жасады деп айта аламыз.

Интернет-мәдениет - бұл әлеуметтік ортаның сөзсіз факторы, ал осы дәуірде өмір сүретін мектеп оқушылары интернет-мәдениеттің әсерінен болады. Идеялық-адамгершілік тәрбиені жақсы іске асыру үшін, ең алдымен, қажет болған жағдайда дұрыс бағдар тағайындай алу үшін және мақсатты идеялық-адамгершілік тәрбиесін жүзеге асыру үшін мектеп оқушыларының идеялық-адамгершілік тәрбиесіне әсер ететін желілік мәдениеттің ішкі механизмін нақтылап, олардың тұжырымдамаларын нақтылау қажет. Бұл тарауда негізінен желілік мәдениеттің мектеп оқушыларының идеялық-адамгершілік тәрбиесіне әсері, сонымен қатар желілік мәдениеттің идеялық-адамгершілік білім беру процесіне беретін мүмкіндіктері талданады [1,44–45]. Талдау арқылы желілік мәдениет теориялық өңдеу, қоғамдық пікірді зерттеу және желідегі өзара әрекеттесу арқылы мектептегі оқушылардың идеологиясы

мен адамгершілігіне әсер етеді деп саналады. Сонымен, желілік мәдениет мектеп оқушыларына идеялық-адамгершілік тәрбие беруде коммуникация тасымалдаушысы рөлін атқарады.

1. Интернет мәдениетінің сипаттамалары

Желілік мәдениеттің сипаттамаларына келетін болсақ, желілік мәдениетті «мәдени құбылыс» ретінде және сонымен бірге әлеуметтік құбылыс ретінде социологиялық тұрғыдан зерттеу қажет. Ақпаратты тарату кезіндегі желілік мәдениеттің ерекшеліктерін және басқа сипаттамаларды талдайды. Интернет мәдениеті жаңа мәдениет ретінде адамдардың өмірінде маңызды рөл атқарады, олардың эстетикасына, құндылықтарына және өмірге көзқарасына әсер етеді. Нақты әлеуметтік мәдениеттен өзгешеліктері бар мәдени білімнің бір түрі ретінде желілік мәдениет дәстүрлі мәдениеттің оқшаулануы мен бірлігімен салыстырғанда ашықтық, әртүрлілік және бағыт сияқты сипаттамаларға ие. Бұл тарау желілік мәдениет теориясы мен көзқарастарды идеялық-адамгершілікке тәрбиелеудің өзара байланысын жақсы түсіндіру мақсатында желілік функциялар теориясын біріктіреді, қазіргі қоғамдағы желілік мәдениеттің сипаттамаларын, сонымен қатар адамдардың өміріндегі жағымды және жағымсыз функцияларды ашады.

(1) ашықтық

Интернеттегі мәдениеттің таралуы уақыт пен кеңістіктегі шектеулерді жояды. Интернет мәдениеті компьютерлік технологияларға негізделген. Желі қолданушылары әлемді үйден шықпай-ақ біле алады, сонымен қатар үйден шықпай-ақ әлемнің әр түкпірінен түрлі ақпарат ала алады. Желілік платформа арқылы адамдар физикалық кеңістікпен шектелмей, ортақтасып, бірге сөйлесе алады. Жер енді үлкен планета емес, «жаһандық ауыл». Бұл байланыс жолы әр түрлі сыныптарға, ұлттарға және аймақтық мәдениеттерге қатысуға мүмкіндік береді. Олар желілік мәдениеттің экологиялық ортасында қатар өмір сүре алады, сонымен қатар желілік мәдениеттің әсерінен әртүрлі идеялар, құндылықтар, әдет-ғұрыптар, өмір салты және т.б. Сонымен қатар, мобильді желілердің танымал болуымен және смартфондардың пайда болуымен желілік мәдениетті тарату құралдары байып, жетілдірілді. Желілік мәдениет барлық жерде болды. Тек бір саусағыңыз арқылы сіз кез-келген жерден қажетті ақпаратты ала аласыз. Географиялық таралу шектелмеген, ал алу әдісі уақыт пен кеңістікке байланысты емес, бұл желілік мәдениетті ашық етеді.

Желілік мәдени орта ашық. Желі қолданушылары Интернеттегі мәдени өзара әрекеттесуге жоғары шегінсіз қатысады. Желі қолданушылары сөйлей алу үшін тек компьютер мен ұялы телефонның қарапайым дағдыларын меңгеруі керек. WeChat, QQ және Tieba сияқты желідегі әлеуметтік платформалар жеке идеология мен құндылықтарды насихаттайды. Интернеттегі сөз бостандығы мен еркін қарым-қатынас ыңғайлы және тезірек болды, және жарияланған сөйлеу, дауыс, бейне және басқа да ақпараттар өте жоғары деңгейде. Бұл адамдардың өмірін жеңілдетіп, мәдениетті байытумен қатар, желілік мәдениетті басқаруға көмектеседі [2, 475-477]. Мысалы, желілік жүйенің күрделілігі мен техникалық шектеулерге, әртүрлі гегемониялық мәдениеттердің енуіне, культтерді насихаттауға және порнографиялық мәдениетті жасырын түрде өсіруге және т.б. байланысты, олардың барлығы мәдени қалдықтарды көзге көрінбестен әкелді және желілік мәдениеттің ортасын ластады. Осылайша, желілік мәдениеттің ашықтығы адамдардың мәдени өміріне ыңғайлылық әкелді, сонымен бірге проблемалар әкелді.

(2) әртүрлілік

Желілік мәдениеттің әртүрлілігі оның ашықтығы негізінде қалыптасады. Желілік мәдениеттің ашықтығы арқасында бірнеше мәдениеттің таралуы мен алмасуы мүмкін, ал мәдениеттерді таратудың әртүрлі платформалары аймақтар, елдер мен халықтар арасында жедел ақпарат алуға мүмкіндік береді. Интернеттен әр түрлі мәдениеттер мен әр түрлі таланттардың қойылымдарын табуға, жүктеуге және білуге болады.

Дәстүрлі мәдениетпен салыстырғанда оның бай мәдени нысаны мен мазмұны бар. Mall мобильді қосымшаларының ағымдағы бағдарламалық жасақтамасының негізінде біз желілік мәдениеттің әртүрлі сипаттамаларын көре аламыз. liMedia Consulting жариялаған 2015 жылғы Қытайдың мобильді қолданбалар нарығын зерттеу туралы есебіне сәйкес, мобильді қосымшалардың әртүрлі түрлеріне жедел хабарламалар мен әлеуметтік медиа, жаңалықтар мен ақпараттар, музыкалық бейнелер, интернет-дүкендер, кітап оқу, мобильді ойындар және т.б. т.с.с. әр түрлі қосымшалар арқылы жеткізілетін ақпарат, сондай-ақ олар әкелетін өмірге деген әртүрлі құндылықтар мен көзқарастар Интернеттің мәдениеті қабылдаған ақпараттың молдығы мен алуан түрлілігін көрсететіні анық. Сонымен қатар, желілік мәдениет «өзіндік медиа» немесе «жеке медиа» сипаттамаларын көрсетеді, ал блогтар мен микроблогтар ең өкілді формалардың бірі болып табылады. Әркім өзінің жеке пікірін айта алады және барлық ақпараттарды, соның ішінде мәтінді, суреттерді, музыканы, бейнелерді және т.с.с. тарата алады. Бұл желілік мәдениетті бұқара жасайтын және ортақ пайдаланатын, мәдени іс-шараларға қатысатын күйде болуға шақырады. Әртүрлілік желілік мәдениеттің қалыпты жағдайына айналуға.

Дәстүрлі мәдениетпен салыстырғанда Интернет-мәдениеттің қатысу нысандары анағұрлым әртүрлі, ал оның мазмұны мен мазмұн алушылары бойынша таралуы біркелкі емес. Роман, бейнефильм, музыка, фильм және басқалар сияқты ақпараттың әр түрлі деңгейлері әр түрлі. Интернеттен сіз адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын мәдени өнімдерді таба аласыз. Бұл ашық онлайн курстар, академиялық ресурстар және т.б.

(3) бағдар

Желілік мәдениеттің бағдарлануының басты сипаттамасы - оның өзіндік құндылықтары мен идеологиялық тенденциялары алушыға жағымды немесе жағымсыз әсер етеді. 2016 жылғы ғаламдық Интернет трендтері туралы есеп бойынша әлемдегі Интернет пайдаланушылардың саны 3 миллиардқа жетті, бұл әлем халқының 50% құрайды [3, 82-84]. 2014 жылы тәуелсіз ұялы байланыс пайдаланушыларының ғаламдық ену деңгейі жалпы халықтың 50%-нан асты. Интернет қазіргі кезде көпшіліктің күнделікті өмірінен бөлінбейтін және оның бір бөлігіне айналғанын көруге болады. Желілік мәдениеттің жаңартулары мен жаңалықтары адамдардың санасына нәзік түрде еніп, сол арқылы адамдардың ойлау стилін, құндылықтары мен адамгершілік пікірлерін анықтайды. Бір жағынан, желі мәдениеті алушыға өте бағытталған. Екінші жағынан, ақпаратты жариялаушы ретінде қолданушылардың назарын аудару және белгілі бір құндылықты тара-

ту үшін, ол сонымен қатар алушының санасына желілік мәдениет арқылы енгізіледі, сол арқылы алушыны нақты ойлау мен құндылық таңдауына сәйкес әрекет етуге итермелейді.

Желілік мәдениеттің әр түрінің адамдардың назары мен ұмтылысын оятар өзіндік ерекше бағыттаушы қызметі бар. Ең көрнекті мысал - жарнама. Интернеттегі жарнама барлық жерде таралады және оның жаппай тұтынуға бағытталған әсері айқын. Тұтынушылардың таңдауын жасау кезінде көпшілік жарнамадан көретін өнімді таңдайды. Сондай-ақ, ұлттық идеологияға қызмет ету, басқару рухын жеткізу және адамдарға бұл туралы өздерінің пікірлерін қабылдауға және айтуға мүмкіндік беру, сол арқылы жақсы саяси тәртіпті құру басты бағыты болып табылатын ресми бұқаралық ақпарат құралдары мен сайттар бар. Бұл бейне, құжат немесе аудио болсын, әртараптандыру процесінде, әр алушыға пайдалы нұсқаулар беріп, адамдарды өз өмірі туралы ойлауға және өз идеяларын өзгертуге шақырады.

Ақпаратты тарату түрі ретіндегі жоғарыда аталған желілік мәдениеттің сипаттамалары және дәл оның ашықтығы, алуан түрлілігі және бағдарлау сипаттамалары мектеп оқушылары идеологиясы мен имандылығы үшін үкім шығара алмайтын және еліктеу қабілеті бар проблемалар туғызады. Бұл сонымен қатар жаңа мүмкіндіктер ашады.

(4) Коммерциялық

Интернетті пайдаланушылар санының өсуіне байланысты Интернет мәдениетінің енуінің артуы инвесторлар үшін бизнес мүмкіндіктерін ашты. Интернет ашық бастапқы қосымшаларға енгеннен бастап коммерциялық платформаға айналды. Интернет-мәдениеттің де коммерциялық атрибуттары болуы керек. Көптеген Интернет қолданушыларының алдында Интернет мәдениеті дами береді, желілік мәдени индустрия мен ақпараттық және қызмет көрсету өнімдері сияқты мәдени өнімдер қалыптасады. Мысалы, ойын индустриясы күн санап өркендеп келеді. Аңыздар лигасы (стратегиялық ойын) ойын алаңының жартысын да алады және тікелей эфир сияқты басқа салалардың дамуына түрткі болды. Мәдени қызмет көрсету саласында Қытай Лу Чжэнюдің Логикалық ойлауымен ұсынылған және оның негізінде мәдени төлемдер мен оқудың толқынын бастаған қосымшалар әзірледі. Сонымен қатар, коммерциялық мақсатта көптеген онлайн оқу және тікелей ағындық платформалар жасалды. Көпшілік сүйіп тыңдайтын мәдени тауарлар. Қазақстанда оқырман қосымшасы электронды кітаптарды жүктеу мен мерзімді басылымдарды алудың маңызды қорына айнала отырып, оқу саласында маңызды орын алады. Белгілі бір дәрежеде желілік мәдениеттің мәні коммерциялық болып табылады: желілік мәдениетті пайдаланушылардың ауқымы кең болған-

дықтан, өте аз инвестициялар үлкен пайда әкелуі мүмкін. Демек, желілік мәдениеттердің көпшілігі негізінен коммерциялық мақсаттарға негізделген, веб-сайтты көптеген қолданушыларды тарту арқылы жұмыс істейді. Осылайша, желілік мәдениет үшін мазмұнды шығару пайдаға бағытталған.

Осы онлайн өнімдердің көпшілігі пайдаланушылардың әдеттері мен қалауына негізделген және көптеген пайдаланушыларды тарту арқылы пайда табу үшін қолданылады. Бір жағынан, бизнестің пайдасына ұмтылу тамаша мәдениетті көтереді. Халықтық эстетика мен «жоғары» немесе элиталық мәдениеттердің көп бөлігі көпшілікті оятуға және идеялық-адамгершілік мәдениетін қалыптастыруға көмектесетін түсінуге оңай формалар арқылы танымал болады. Екінші жағынан, онлайн-платформалардың ретсіздігі мен бақылаудың жоқтығынан мәдени өнімдердің сапасы да тұрақсыз. Төмен сапалы дәмді қанағаттандыруға бағытталған әртүрлі мәдени өнімдер сирек емес. Бұл мәдениеттер тым қызықты болып келеді және олардың көпшілігі адамдардың эмоционалдық қажеттіліктері мен тілектерін қанағаттандыруға арналған, сондықтан оң әсер ету қиын. Бұл тіпті көптеген адамдарды Интернетке тәуелді етеді. Мәліметтерге сәйкес, Қытай 2016 жылы Net Net операциясы кезінде 2500-ден астам заңсыз веб-сайттарды тексеріп, жазалайды. Бұл веб-сайттар Weibo, WeChat, Tieba сияқты әр түрлі платформаларды маркетингтік каналдар ретінде қолданды және Қызыл арқылы үлкен пайда тапты. Alipay және WeChat конверттері. Сол сияқты, Қазақстан 2011 жылы терроризм мен экстремизмді насихаттайтын 900-ден астам веб-сайтты тексеріп, жауып тастады және бұл веб-сайттар негізінен оны бастаушыларға қызмет етеді. Бұл коммерциялық мүдделерге негізделген желілік мәдениеттің коммерциялық сипаты барған сайын айқын бола бастағанын көрсетеді.

(5) Көңіл көтеру

Желілік мәдениеттің коммерциялық сипаты сөзсіз бұқаралық карнавал мен жан-жақты ойын-сауық бағытына әкеледі. Интернет мәдениеті аудиторияның физикалық және моральдық ләззатын мүмкіндігінше қанағаттандыру үшін экономикалық қызығушылықтар, шамадан тыс ашушаңдық, вульгарлық мәдениет және тіпті эстетиканы бұрмалауға негізделген. Көңіл көтеру сияқты бұл танымал мәдениет элитаның дәстүрлі мәдениетіне үлкен әсер етті және «пан-ойын-сауық» феномені пайда болды. Нил Боузман «Көңіл көтеру өліміне дейін» фильмінде айтқандай, көпшілік алдында сөйлеу барлық қызықты әрі мәдениетті бола бастайды. Вульгарлық комедиялар бірінен соң бірі пайда болады, Интернет-пранктар танымал, ал көпшілікке ештеңе тартылмайды [4, 472-473]. «Пан-ойын-сауық» бұқаралық ақпарат құралдарының әсерінен та-

нымал эстетикалық гедонизм тенденциясы пайда болды.

Бұқаралық карнавалды қанағаттандыру үшін, тіпті көпшіліктің төмен талғамын қанағаттандыру үшін және кейбір адамдардың бос жүректерін толтыру үшін, интернет-мәдениет адамдарды «виртуалды» тәжірибелер арқылы ойын-сауық әлеміне батырады. Weibo үнемі назар аудару және адамдардың құпиялылықты қадағалауға деген қызығушылығын қанағаттандыру үшін танымал деп аталатын адамдарды көрсетеді; Тікелей эфирдегі платформалар көпшілікке танымал болу және даңққа жету үшін әр түрлі көңіл көтеретін оқиғаларды, сұлулықтарды, әдемі жігіттерді және әдеттен тыс оқиғаларды пайдаланады. Қосарлы түбіртек. Интернет мәдениеті белгілі бір дәрежеде адамдарды үнемі зерттеп, оларды ойын-сауық құралы ретінде қолданады. Адамның табиғатына негізделген мұндай желілік мәдениет ләззат алуға және айырылудан аулақ болуға бейім, демалуды ұнатады және жұмысты ұнатпайды, дегенмен ол қысқа уақыт ішінде қысым кезінде босаңсуына мүмкіндік береді, сонымен бірге адам табиғатының зұлымдықтарын максимумға айналдырады, арсыз, күлкілі және әдемі нәтижеге қол жеткізбейді. Бұл тіпті сұлулықты капитал ретінде, ал арсыздықты эстетикалық құндылық ретінде қабылдаған кезде адамдарды құндылық бағдарына бағыттайды.

(6) Жүргізу

Дәстүрлі мәдениетпен салыстырғанда желілік мәдениет қозғаушы күшке ие. Бұл негізінен ақпаратты таратудағы желілік мәдениеттің сипаттамаларында көрінеді. Желілік технологиялардың жетілуінің өсуі технологияны шынайы және ақылды етеді. Олардың ішінде виртуалды шындық технологиясы барлық мәдениеттердің пайда болуына әкелетін үлкен технологиялық революцияға әкелетін желінің сүйіктісіне айналды. Ақпараттар көпшіліктің жалпы қатысуын шабыттандыратын имидж мен қиялдың жетегінде көпшілікке неғұрлым сенімді әрі түсінікті; іс-шара басталған бойда онлайн мәдени байланыстың жеделдігі мен аймақаралық сипатымен үйлеседі. Қоғам назары бірден әлемді шарпыды, субъективті ойлау мен қоғамдағы еркін сөйлеуді оята білді. Қоғамдық қатысу тұрғысынан желідегі мәдениет адамдардың дербестігін «күшейтеді», олардың бастамаларын «ынталандырады» және адамдардың шығармашылығын «ынталандырады». Осы ашық және демократиялық кеңістікте ерік-жігердің көрінісі ізделінеді және бұзылады. Қолданыстағы нормалардың бұғаулары жеке еркіндікті жүзеге асырады. Мәдени желілік коммуникацияның әсері тұрғысынан коммерциялық және ойын-сауық қарым-қатынас әдістері танымал адамдар жарнамасы, Weibo Big V сөйлеуі мен жүріс-тұрысы, «желілік атақты» мінез-құлық, желіде әңгімелеу және Word Spawning сияқты

адамдардың өміріндегі жетекші тенденциялар болып табылады. уақыт өте келе «өзінің сергектілігін және заман ағымына сай» деп аталатын Интернет мәдениетін сақтауға үміттенеді.

Осылайша, пайдаланушылардың қол жетімділігінің кеңдігі, коммуникацияның коммерциялық мақсаты және коммуникация әдістерінің көңіл көтеру сипатына байланысты желілік мәдениет қоғамның қатысуға деген ынтасын оятады, тенденцияларды ұстануға және жаңалыққа ұмтылуға шақырады.

(7) бүркемелеу

Интернет-мәдениетте барлығы дерлік виртуалды әлемде жасырын түрде өмір сүреді. Барлығы талқылауға және сөйлесуге еркін, бірақ көп жағдайда олар екінші тараптың кім екенін және оның шынайы сәйкестігі қаншалықты сенімді екенін білмейді. Сондықтан, желілік мәдениет аясында барлық ақпаратты шығарушылардың жеке мәліметтері белгілі дәрежеде жасырылады. Әрине, кейбір ірі компаниялардың ресми жаңалықтарынан бөлек, бізге көп мөлшердегі мазмұнды жариялаушыларды анықтау қиынға соғады. Бұл осы ортада түсініксіз жауапкершіліктерге әкелді. Басқалардың қадағалауының болмауының фонында адамдар жасырын күйде болады, бұл оңай сөйлеу еркіндігі жағдайында орынсыз сөйлеуді насихаттауға әкелуі мүмкін. Мысалы, Тибаны алайық, Тиеба-де әр қолданушы бүркеншік атпен көрсетіледі. Сондай-ақ ол жариялайтын ақпараттағы шындықты өтіріктен ажырату қиын. Сондықтан, көптеген мектеп оқушылары үшін бұл мәселе бойынша олардың шешімдері болмайды және Интернетте оларды түсіну өте оңай. Мәдениет соқыр мойынсұнушылық пен ырымшылдықты тудырады, бұл желілік мәдениеттің әрбір қатысушысын кейбір дұрыс емес ақпаратты сыртқы бақылаусыз шығаруға мәжбүр етеді, бұл аудиторияны шатастырады және желілік ортаны ластайды. Сонымен қатар, қоғамның назарын аударатын және ықпал мен пайданы кеңейту үшін жанкүйерлер деп аталатындардың санын көбейтетін моральдық мәні жоқ хайп. Бұл құбылыстардың болуы желілік мәдениетті жасырумен тығыз байланысты.

Мұндай анықталмаған виртуалды платформа адамдарға жауапкершілік пен адамгершілік сезімдерін әлсірету оңайырақ. Олар ережелерді өздеріне тиімді етіп бұзады, жаңалықтар, хайп жасайды және ешқандай пайда көрмейді. Бұл желілік мәдениетті жасырудың салдары. Әрине, мұндай күрделі желілік мәдениет сөзсіз. Ең бастысы - әр қолданушының өзін-өзі тәрбиелейтін моральын, жеке басының дамуы мен мәдени талғамын арттыру.

Қорытынды

Желілік мәдениеттің сипаттамалары мен функциялары талданады, желілік мәдениеттің

сипаттамалары желілік коммуникация технологиялары мен желілік мәдениетте қолданылатын нақты мазмұнға сүйене отырып талданады және оның ашықтық, әртүрлілік, коммерциализация және құпия сияқты сипаттамалары бар деген қорытынды жасалады. Бұл желіге байланысты. Мәдениеттің бұл сипаттамалары оның екіжақ-

ты функцияны орындайтындығын анықтайды: әлеуметтік прогреске ықпал етіп, мәдени өмірді байыта отырып, ол белгілі бір әлеуметтік мәселелерді де тудырады. Интернет-мәдениет әлеуметтік мәдениетті дамытады, адамдар арасындағы қарым-қатынасты дамытады және халыққа білім беруде маңызды рөл атқарады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Козин Сергей Владимирович. Проблемы преемственности дошкольного и начального образования и воспитания в современных условиях: На материале школ-пансионов г. Москвы [J]. 2014, 84(29):44–45.
2. Кирсанов Кирилл Игоревич. Бластомогенная активность бисбензимидазольных красителей ДНК при тестировании на дрожозифиле [J]. Zhurnal Analiticheskoy Khimii, 2015, 70(4):475-477.
3. Мухамеджанов Б.А. Конституционные основы административной реформы [J], Современное право. 2007:82-84.
4. Bidaibekov Y.I., Rakhimzhanova L.B., Issabayeva D.N., et al. Necessity of Having Propaedeutic Courses of Computer Science in Preschool and Primary Education in the Republic of Kazakhstan [J]. American Journal of Educational Research, 2014, 2(7):472-473.

ALGYR YERZHAN,
Master student of the 2nd course,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: algyr.erzhan@mail.ru

Supervisor: **MAMBETOVA MANSHUK KUDAIBERGENKYZY,**
Cand. Sc. Philology., acting associate professor,
Al-Farabi Kazakh National University

ORGANIZATION OF STUDENTS' INDEPENDENT LEARNING ACTIVITIES THROUGH PROJECT WORK

Abstract: The article discusses the prerequisites for using the project method in the system of training a foreign language teacher in a pedagogical university as an important component of specialist training. The author highlights the contradictions between the potential of education and the needs of the post-industrial society. The article discusses the concept of "use of project technology." The project method involves the development of personal and professional qualities, skills needed by the future specialists. The methods of its formation in the higher educational process have been disclosed. The author presents characteristic levels of independent work, its formation among students and concludes that the need of project work. The article also offers ways to solve existing problems through the use of project technologies. The project method is proposed to provide students with independent cognitive activity as an effective technology for the formation of their independent activities. In this research, independent activity is understood as a way of stimulating creative activity. The project method provides the development of professionally important qualities of students in solving problems in science and technology.

Keywords: university students, teaching a foreign language, project method, independent work, independent activities, project technology.

АЛҒЫР ЕРЖАН,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,
E-mail: algyr.erzhan@mail.ru

Ғылыми жетекші: **МӘМБЕТОВА МӘНШҮК ҚҰДАЙБЕРГЕНҚЫЗЫ,**
ф.ғ.к., доцент м.а.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫС ІСКЕРЛІКТЕРІН ЖОБА ЖҰМЫСТАРЫ АРҚЫЛЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Түйіндеме: Мақалада педагогикалық университетте шетел тілі мұғалімі мамандарды даярлау жүйесінде жоба әдісін мамандарды даярлаудың маңызды құрамдас бөлігі ретінде қолдану алғышарттары қарастырылды. Мақалада «жоба технологиясын қолдану» түсінігі қарастырылады. Жоба әдісі болашақ маманға қажетті жекелеген және кәсіби сапаларды, дағдыларды дамытуды көздейді. Оның қолданысындағы университет оқу процесінде қалыптастыру жолдары көрсетілді. Өзіндік жұмыс деңгейлеріне, оның студенттер арасында қалыптасуына сипаттама беріп, дамытуға бағытталған жұмыстың қажеттілігі туралы тұжырымдар берілді. Сондай-ақ, жоба технологиясын қолдану арқылы кездескен мәселелерді шешу жолдары ұсынылды. Студенттердің өзіндік іс-әрекетін қалыптастырудың тиімді технологиясы ретінде студенттерге өзіндік танымдық белсенділікті қамтамасыз ететін жоба әдісінің тиімділігі анықталды. Зерттеуде өзіндік жұмыс шығармашылық белсенділікті ынталандыру әдісі ретінде сипатталады. Жоба әдісі ғылым мен техниканың әртүрлі салаларындағы білім мен дағдыларды қолдана отырып, студенттердің проблемалық (өндірістік) жағдайларды шешуде кәсіби маңызды қасиеттерін дамытуды қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: жоғары оқу орны студенттері, шетел тілін оқыту, жоба әдісі, өзіндік жұмыстар, өзіндік іскерліктер, жоба технологиясы.

АЛГЫР ЕРЖАН,

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
 Казахстан, г. Алматы,
 E-mail:algyr.erzhan@mail.ru

Научный руководитель: **МӘМБЕТОВА МӘНШҮК ҚҰДАЙБЕРГЕНҚЫЗЫ,**
 к.ф.н, доцент м.а.
 Казахский национальный университет им. аль-Фараби

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ ПРОЕКТНОЙ РАБОТЫ

Резюме: В статье рассматриваются предпосылки использования метода проектов в системе подготовки учителя иностранного языка в педагогическом вузе как важной составляющей профессиональной подготовки специалиста. В статье рассматривается понятие «использование проектной технологии». Метод проекта предполагает развитие личностных и профессиональных качеств, умений и навыков, необходимых будущему специалисту. Раскрыты способы ее формирования в образовательном процессе вуза. Автор представляет, дает характеристику уровней самостоятельной работы, ее сформированности у студентов и делает вывод о необходимости целенаправленной работы по ее развитию. Также предлагаются способы решения сложившихся проблем на основе применения проектных технологий. В качестве эффективной технологии формирования самостоятельной деятельности студентов предложен метод проектов, который обеспечивает самостоятельную познавательную деятельность студентов. В исследовании под самостоятельной деятельностью понимается способ стимулирования творческой активности. Проектный метод обеспечивает развитие профессионально важных качеств студентов при разрешении проблемных (производственных) ситуаций с использованием знаний, умений из различных областей науки и технологии.

Ключевые слова: студенты университета, преподавание иностранного языка, проектный метод, самостоятельная работа, самостоятельная деятельность, проектная технология.

Introduction

The new content of higher education system in our country has set the goals of improving educational content. In this regard, we need to find ways in the improving the future specialist's methodical competencies through educational programs. They have to introducing a system of criteria-based assessment. Development of cultural and economic ties between countries has been increasing the role of acquiring foreign languages in our Republic. The curriculum is based on the usage of competence-based approach. In particular, the development of competencies and abilities are associated with the practical application language means and contemporary methods. In our research we deal with the main trends of education, especially formation of research skills of students

In this connection we selected project methodology which is being improved in our schools and widely applied in foreign languages teaching.

The project technology is valuable in that during its implementation, students learn to independently acquire knowledge, gain experience in cognitive and educational activities. If a student gets in the school research competencies of orientation in the flow of information, learns to analyze it, summarize, compare facts, draw conclusions and conclusions, then due to a higher educational level, it will be easier to adapt in later life to changing living conditions, choose the future profession correctly and

work creatively. This is associated with a decrease in the level of theoretical knowledge among students and with violations of systematic learning. In our country, this method was condemned, but still the interest in it was preserved and even increased.

Literature Overview

The method of projects is not fundamentally up-to-date in the world of pedagogy. It was invented by John Dewey and William H. Kilpatrick in the 1920s in the United States, that method appeals to the Russian teachers. The ideas of American teachers John Dewey and William H. Kilpatrick were further developed. The project method was actively evolving in the US, Belgium, Germany, Italy as well as many other countries. Currently, this method is renowned, that is why drawing the attention of teachers along with it is well-known in the teaching of foreign languages in Russia and the CIS countries.

Galskova N.D. confirms that the effectiveness of the process of forming the independent work of students learning a foreign language in the system of secondary education depends on the purposeful creation in the cultural and educational space of the conditions for self-determination, self-development and self-realization of the individual [Galskova N.D. *The modern methodology of teaching foreign languages: a manual for the teacher.* - M.: ARKTI, 2013. - 192 p., 63 p.].

According to Kunanbaeva S.S. experience of teaching English to students taking into account the peculiarities of the formation of their independent work in the studied literature, general provisions are defined, various approaches and technologies are developed, attempts are made to provide a philosophical foundation for an intercultural approach to teaching foreign languages. But, despite the obvious interest in this problem, the theory of this issue remains little developed and, as practice shows, the cross-cultural component remains insufficiently studied [Kunanbaeva S.S. *Competency-based modeling of professional foreign language education. Monograph. - Almaty, 2014. - 208 p.*].

Above given figure shows the formation of linguistic and cultural competence of students seems to be a problem of scientific importance. Consequently, further searches are needed for its solution, both on a theoretical and a practical level.

Project method, with determination replaces, according to the materials of E.S. Polat the traditional paradigm of education "teacher - textbook - student" to a new "student - textbook - teacher" [Polat E.S. *The method of projects in foreign language lessons // Foreign languages at school. -2000. -159p.18*].

Brumfit S. suggests that the formation of independent work implies the subcompetence and interpenetration of cognitive-conceptual, conceptual-accumulating, research and cognitive-integrative, communicative-actualizing and creative-modeling components. The result of its formation in a student are:

- 1) motives, suggesting the student's attitude to foreign language activities and culture;
- 2) the focus of students on learning a foreign language, on communication, on themselves;
- 3) awareness of the goals of their own learning activities, including the study of a foreign language [Brumfit S. *Communicative Methodology in Language Teaching - Cambridge, Cambridge University Press, 1984 - 88 p.*].

In the works of Kopylova V.V. project work is confirmed by data on the low level of formation of independent work among students, for whom the process of learning a foreign language is carried out outside the language environment, far from the actual functioning of the language and culture under study. Thus, the goal is the formation of the independent work of students in the process of learning English [Kopylova V.V. *The methodology of project work in English lessons // М.: Drofa, 2004. - 96 p.51p.*].

According to experts, the study of a foreign language based on the humanization of the pedagogical process, systemic, cultural and individual approaches is aimed at stimulating cognitive activity, increasing motivation for cultural knowledge, assimilation of norms and values, intensive formation of moral concepts, ideas, beliefs, principles, world-

views and ideals, self-awareness and self-esteem of students [Canale, M. and Swain, M. (1980). *Theoretical bases of communicative-oriented teaching es to second language teaching and testing. Applied Linguistics 1, 1-47*]. An important place at this stage of experimental work is the study of foreign language culture as the basis for the formation of intercultural competence of students.

Thus, language learning is not always progressing as we want it. At the intermediate level, a moment may arise when an additional stimulus is required for learning a foreign language. Such an incentive is the project method. The student is finally given the opportunity to use the acquired language competencies in new real situations.

Findings and discussion

The basis of the modern project method is students' understanding of the need for knowledge gained, their use in further education and life. The basis of the project method is the development of students' cognitive competencies and the training of them in the project work of their knowledge. In general, a project is a work that is independently planned and implemented by students, in which verbal communication is woven into an intellectual-emotional context from another activity.

The range of project activities can be wide and varied, including: scenarios, programs, annotations, librettos and video recordings of educational performances, posters and announcements, video interviews and reports, demonstration of models with commentary, personal and correspondence tours and booklets to them, illustrated stories.

A renowned researcher in the field of student learning technologies E.S. Polat defines the project method as "a certain way organized search, research activity of students, individual or group, which provides not just the achievement of a particular result" [Polat E.S. *The method of projects in foreign language lessons // Foreign languages at school. -2000. -159p.56p.*].

Using the project method is subject to the following requirements:

- the presence of a meaningful (for society as a whole and an individual individually) task, the resolution of which requires knowledge of various sciences (the spectrum of scientific knowledge), as well as the possibility of its creative solution;
- theoretical, practical, cognitive significance of the intended results;
- independent (individual, steam, group) activities of students;
- by structuring the substantive part of the project (with indication of step-by-step results);
- using research methods.

Project technology fits perfectly into any organizational system of training. The essence of the method lies in the fact that as a creative task a group of students are invited to independently im-

plement the project. They must set a goal, draw up a plan for the implementation of the project, submit a report on the work done. According to E.S. Polat,

the work on the project can be represented by the following stages (Table 1).

Table 1 - Stages of work on the project

№	Stages	Characteristics
1	Setting goals	discussion of the subject of study with the teacher, obtaining the necessary information, setting goals
2	Planning	development of action plan, allocation of responsibilities
3	Research	accumulation of material, research
4	Drawing conclusions and results	Information analysis
5	Preparation of reports and presentation	report on the work done, the presentation of the results in the form of a report, abstract, report, article
6	Assessment	participation in the evaluation of work during the collective discussion and self-assessment

The project methodology is an effective innovative technology that provides:

1. a significant increase in the level of proficiency in language material and speaking as one of the types of speech activity;
2. increase the level of internal motivation of students;
3. increasing the level of independence of students, the level of team cohesion;
4. increase the overall intellectual development of students.

The project methodology is based on the personality-activity approach and more conducive to the formation of a secondary linguistic personality, the development and improvement of the primary linguistic personality, and hence the improvement of foreign language communicative and intercultural competence of students as a whole.

The project methodology is an effective innovative technology that significantly increases the level of proficiency in language material, the internal motivation of students, the level of independence of students and team cohesion, as well as the general intellectual development of students. Computer technologies using multimedia resources are necessary to build effective communication for all project participants. Focusing on the goals and objectives of a foreign language teacher, and knowing the needs of students in the modern world, the teachers use this technique in their work.

The purpose of such independent activities will be not only the acquisition of knowledge and competencies, but also ways of doing things. When working on a project, all conditions are created to involve not only one, but most, if not all, students in speech activity. Such work, which includes an explanation of the results and conclusions, clarifying the student's misunderstanding, activates the students' oral speech, as it requires a quick reaction from them, i.e. direct connection of foreign language speech with mental activity. It should also be noted that in the conditions of project-centered

student-centered education, the teacher acquires a different role and function in the educational process.

The role of teachers in project activities

It consists in organizing a discussion of the content and form of the presented work, as well as the role of each student in the presentation of the project. Evaluation of project work is not an easy task. From my point of view, there are two principles for evaluating project work.

1. It is a mistake to evaluate a project only on the basis of linguistic correctness. Evaluation of the project should be put as a whole, the diversity of its nature, the level of creativity shown, the clarity of the presentation.

2. A project is usually a work in which a lot of effort has been invested, and students may want to keep it for themselves. The teacher doesn't make corrections in red. This draws attention to the fact that the project is wrong, and distracts from the positive aspects. To avoid mistakes, the teacher advise students hoe to make a draft version of the project work. Check it out. As a result, there will be no errors in the final version.

Working on the project method, teachers can see how the role of the teacher is changing. The activity of the teacher in the project method is responsible and time consuming. It is necessary to lead the student to the ability to use information, work with it, including selecting the necessary information. The independent work of students is preceded by the painstaking work of the teacher. The most difficult thing for a teacher is the role of an independent consultant. During the consultation it is important not only to answer emerging questions from students, but also, if possible, to refrain from prompts. The teacher from the carrier of ready-made knowledge becomes the organizer of the cognitive activities of their students.

The role of the student in project activities

The project method also changes the role of students: they are active participants in the process.

Students learn to work in a new way: see, pose and formulate a problem, select the information they need. Working in small groups helps they learn how to work in a "team". At the same time, the formation of constructive critical thinking, which is difficult to teach with the usual "practical" form of education, is inevitably taking place.

Work on the project is mainly teamwork: students have the opportunity to communicate more, defend their point of view and respect the opinions of others.

Observations of students in the process of working on a group project determined the need to take into account the rules and principles of teamwork:

- All team members are actively involved in active research.

- All members of a group (team) are equal

- In the process of working groups do not have to compete.

- All members of the group (s) must be active and contribute to the common cause. There should be no so-called "sleeping partners".

- Responsibility for the final result is borne by all members of the group (s) performing the project task.

1. The classification of projects can be formed according to the profile of knowledge:

- monoprojects - in the framework of one academic subject. In this case, the most complex topics or sections of the program are selected; fit into the classroom system;

- interdisciplinary - in two or more subjects; more mostly performed after hours;

The classification of projects can be carried out according to the number of participants: individual (personal); pair project; group project.

For the duration of the projects can be: short-term (1 lesson, maximum 3–6 lessons); medium term (1–2 months); long-term (1 year).

Types of projects for dominant student activities: research; creative; gaming; informational; socially significant.

Requirements for the application of the project method in the practice of teaching:

- the presence of a significant research or creative problem;

- practical (theoretical) significance of the intended results;

- orientation on individual (steam room, group) independent activity of students;

- structuring the content of the project;

- the use of research methods.

Stages of project activities (practice)

- identification of the problem and the research objectives arising from it;

- the hypothesis of their decision;

- discussion of research methods;

- collection, systematization and analysis of the obtained data;

- summing up, presentation of results and their

presentation;

- formulation of conclusions and the promotion of new problems.

The intended result in the project is preceded by the intention, the actual project work (planning, analysis, and search for resources) and implementation (product creation).

Stages of implementation of the project method (European version)

- preparation: definition of the theme and objectives of the project;

- planning: identifying sources of information, methods for collecting and analyzing information, methods for presenting results, establishing procedures and criteria for evaluating results and the process, assigning tasks and responsibilities;

- research: collecting information, solving intermediate tasks using basic tools: interviews, surveys, observations, experiments;

- results and / or conclusions: analysis of information, formulation of conclusions

- presentation or report: determination of the forms of presentation of results (oral or written report, etc.);

- evaluation of results and process: collective discussion, self-assessment, etc.

The project method can be used most fully in extracurricular work when a wide range of problematic, exploratory, and research techniques are used that are clearly oriented towards a real practical result.

The special value of the project method lies in the fact that it provides high school students with the opportunity in practice to show their personal qualities, attitudes and beliefs. It is practical activity that will be the criterion of the validity of students' value orientations. Therefore, the project should be relevant and socially significant. The main task of the project in this case is not to leave anyone indifferent.

Conclusion

In general, independent work is defined as the ability and readiness for adequate mutual understanding and interaction with representatives of another research and cognitive society based on mastering world knowledge, reflected in language units and forming the cognitive foundation of communication. Researchers of this problem point out that the achievement of the final level of foreign language training is largely determined by the level of formation of research and cognitive competence.

The project method allows to teachers to integrate various activities, making the learning process more fun, more interesting and therefore more effective. Based on the foregoing, the following conclusion must be made: project-based learning is always focused on independent, active, cognitive practical activity of students in solving a personally significant problem, during which the basic pat-

terms of scientific theory are discovered and deeply assimilated.

In conclusion, we confirm that project work helps students to realize the role of knowledge in life and learning - knowledge ceases to be a goal,

but becomes a means in authentic education. All these factors help the teacher to develop his students' research and cognitive competence which leads to work independently in future.

REFERENCES:

1. Galskova N.D. The modern methodology of teaching foreign languages: a manual for the teacher. - M.: ARKTI, 2013. -192 p.
2. Kunanbaeva S.S. Competency-based modeling of professional foreign language education. Monograph. - Almaty, 2014 .- 208 p.
3. Polat E.S. The method of projects in foreign language lessons // Foreign languages at school. -2000. -159p.
4. Brumfit S. Communicative Methodology in Language Teaching - Cambridge, Cambridge University Press, 1984 - 88 p.
5. Kopylova V.V. The methodology of project work in English lessons // M .: Drofa, 2004. - 96 p.
6. Canale, M. and Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative-oriented teaching es to second language teaching and testing. Applied Linguistics 1, 1-47.

АТЕМ МАРЖАН НУРЛАНҚЫЗЫ,
2-ші курс докторанты,
«Педагогика және психология» мамандығы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
E-mail: atem.marzhan@mail.ru

ҚҰСАЙЫНОВ АСҚАРБЕК ҚАБЫКЕНҰЛЫ,
педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

«САПА», «БІЛІМ БЕРУ САПАСЫ», «БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН БАСҚАРУ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада «сапа», «білім беру сапасы», «білім беру сапасын басқару» ұғымдарына философиялық және педагогикалық тұрғыда талдау жасалды.

Тірек сөздер: сапа, білім беру сапасы, білім беру сапасын басқару.

ФИЛОСОФСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЙ «КАЧЕСТВО», «КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ», «УПРАВЛЕНИЕ КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАНИЯ»

Аннотация. В статье дается философско-педагогический анализ понятий «качество», «качество образования», «управление качеством образования».

Ключевые слова: качество, качество образования, управление качеством образования.

PHILOSOPHICAL AND PEDAGOGICAL BASIS OF THE CONCEPTS «QUALITY», «QUALITY OF EDUCATION», «MANAGEMENT OF THE QUALITY OF EDUCATION»

Abstract. The article provides a philosophical and pedagogical analysis of the concepts of “quality”, “quality of education”, “management of the quality of education”.

Keywords: quality, quality of education, management of the quality of education.

Бүкіл әлемде білім беру сапасы ұғымы үлкен қызығушылық тудырды. Үдеріс ретінде, деңгей, қызмет, институт және тауар ретінде де білім берудің сапасы жан-жақты зерттеу мен қолданысқа енгізуді талап етті.

Білім беру жүйесі күрделі. «**Білім беру**» ұғымын педагогикалық сөздікке И.Г. Песталоцци енгізген. Неміс тілінен алынған бұл сөз (die Bildung) жасау, бейне (das Bild - картина, бейне; bilden - жасау) сөздеріне жақын. Орыс педагогикалық әдебиетінде ең алғаш бұл сөзді ХУІІІ ғасырда Н.И. Новиков қолданған.

«**Білім беру**» ұғымын педагогикалық сөздікке И.Г. Песталоцци енгізген. Неміс тілінен алынған бұл сөз (die Bildung) жасау, бейне (das Bild - картина, бейне; bilden - жасау) сөздеріне жақын. Орыс педагогикалық әдебиетінде ең алғаш бұл сөзді ХУІІІ ғасырда Н.И.Новиков қолданған.

Кең мағынасында білім беру – жеке тұлғаны жасау, қалыптастыру деген мағына білдіреді;

Ал, тар мағынасында – адамның әлеуметтік тәжірибені, жалты және нақты мәдениетті меңгеруін айтады.

Білім беру — тиісті оқу орны арқылы ғылыми мағлұмат беріп, адамның танымын, білімін, дағдысын, дүниеге көзқарасын жетілдіру процесі; қоғам мүшелерінің мәдениетін дамытудың негізгі шарты;

1-сурет. Білім беру ұғымына анықтама

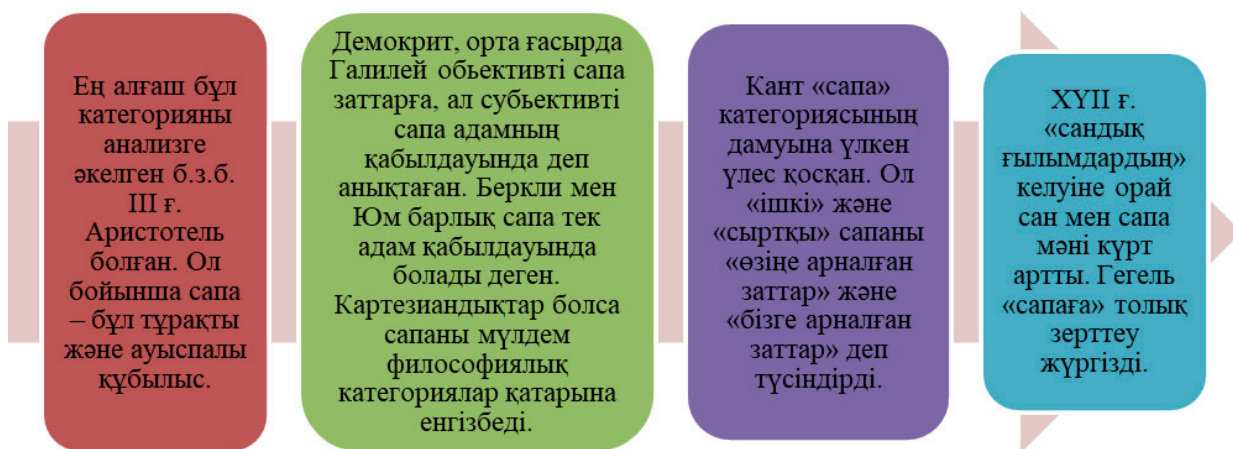
Ғылыми әдебиеттерде бұл категорияны б.з.б. III ғасырда Аристотель енгізді деп қабылданған. Аристотель бойынша сапа бұл тұрақты және ауыспалы құбылыс.

Демокрит және орта ғасырда Галилей объективті сапа заттарда, ал субъективті сапа адамның қабылдауында деп анықтаған. Беркли мен Юм барлық сапа тек адам қабылдауында болады деген. Картезиандықтар болса спаны мүлдем философиялық категориялар қатарына енгізбеді.

Кант «сапа» категориясының дамуына үлкен үлес қосқан. Ол «ішкі» және «сыртқы» сапаны анықтаудың алғышарттарын «өзіңе арналған заттар» және «бізге арналған заттар» деген ұғымды енгізу арқылы түсіндірді.

XVIII ғ. «сандық ғылымдардың» келуіне орай

сан мен сапа мәні күрт артты. Гегель сапа туралы аристотельдік білімді дамыта отырып «сапаға» толық зерттеу жүргізді [Гегель., 1958, с. 137]. Аристотель сияқты ол сапаның санның алдындағы басымдылығын тұжырымдайды. Ең алғаш болып сападан санға өту заңдылығын құрастырады. Оның айтуынша барлық зат сандық деңгейде өлшенеді және оның көп немесе аз болуы маңызды емес, алайды санның да шегі бар. Яғни, белгілі бір шекті бұзса ол зат өз құндылығын жояды дейді [Гегель., 1937, с. 413]. Осылайша шектік мөлшер заттың бір сапасын екіншісінен ажырата отырып, заттың не құбылыстың сандық және сапалық сипатын анықтайтын шекара секілді танылады.

2-сурет. Орта білім беру сапасының философиялық алғышарттары

«Білім сапасы» түсінігін кеңінен қолдану тиісті дамуды және «сапа» категориясын және оған қатысты ұғымдарды қосымша анықтауды қажет етеді [Ивлиева И.А., Панасюк В.П., Чернышева Е.К., 2001, с. 86]. Бұл «сапа» философиялық категориясын және онымен байланысты тұжырымдамаларды талдауды жалғастыра және толықтыра отырып, осы категорияның әдіснамалық тұрғыда парапар қолданылуын қамтамасыз етуі керек дегенді білдіреді.

ISO стандарттау жөніндегі халықаралық ұйым сапаны объектінің белгіленген және күтілетін қажеттіліктерді қанағаттандыру қабілетіне байланысты сипаттамаларының жиынтығы ретінде анықтайды [Окрепиллов В.В., 1998, с. 563].

«Сапа» және «білім беру» терминдерін анықтай отырып, білім сапасы ұғымын анықтауға әртүрлі тәсілдерді қарастыруға болады.

Білім беру сапасын:

- ✓ Әлеуметтік;
- ✓ Саяси;
- ✓ Экономикалық;
- ✓ Педагогикалық категория ретінде қарастыруға болады.

Білім сапасын анықтауға және талдауға әдіснамалық тәсілдерді іздеу үшін бұл ұғымды бел-

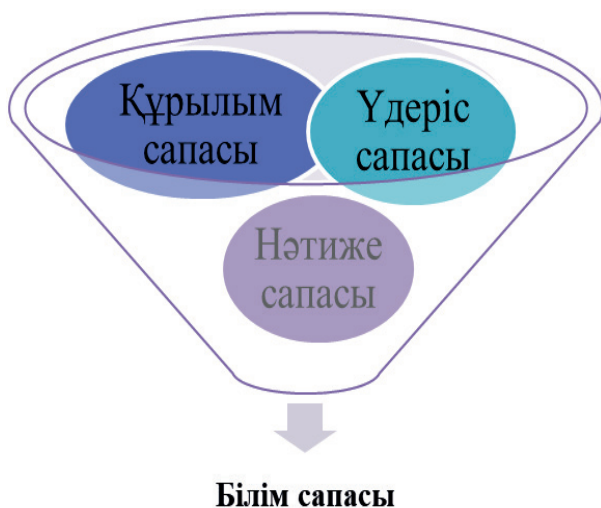
гілі бір білім беру қызметінің атрибуты ретінде емес, білім беру процесінің өзіне тән сипаты, оның ерекшелігі мен әлеуметтік мақсатын көрсететін сипаттама ретінде қарастыру қажет. Бұл тұжырымдаманың нақты көрсетілген әлеуметтік мағынасына қарамастан, оның көп өлшемділігі білім беру теориясы мен практикасында қолданылған кезде белгілі бір қиындықтар тудырады.

Білім беру сапасының жалпыға бірдей келісілген және білім беру сапасын толық түсіндіре алатын нақты анықтамасын тұжырымдау мүмкін емес деген пікір бар. Алайда, жоғары деңгейдегі әлеуметтік категориялардың күрделілігіне қарамастан, мысалы, «өмір сапасы», «жұмыс сапасы», «менеджмент сапасы», оларды анықтау және бағалау көрсеткіштерін әзірлеу әрекеттерін сәтсіз деп санауға болмайды.

Олардың анықтамасы мен бағасы ең алдымен әлеуметтік процестер мен жүйелер дамуындағы прогрессивті өзгерістерді іздеуге және талдауға бағытталған деп саналады. Іздеуді ұйымдастырған кезде, болып жатқан өзгерістердің сипаты, әлеуметтік белсенділіктің қалаған мақсаттары мен нормалары, қоғамның дамуының болжамды бағдарларының құндылық көрсеткіштері және мақсаттарға жетудің жоспарланған басқа-

ру үлгілері анықталады.

«Білім сапасы» категориясын жақсырақ түсіну үшін В.В.Лаптев және В.И.Богословский сапа проблемалары бойынша барлық аналитикалық мәліметтерді үш топқа бөлуді ұсынады: құрылымның сапасына, үдерістің сапасына және нәтиженің сапасына байланысты. Құрылымның сапасы әлеуметтік үдерістерді ұйымдастырудың негіздік шарттарымен байланысты. Үдерістің сапасы - оның тиімділігін арттыру жөніндегі іс-шаралармен, мақсаттарды неғұрлым оңтайлы анықтауға және адами әлеуеттің дамуын қамтамасыз ететін әлеуметтік-гуманитарлық нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін факторларды іздеу. Нәтижелердің сапасы тұлғаның дамуындағы өзгерістерді сипаттайды және талдайды [Лаптев В.В., 2001. С. 3-10.].

3-сурет. Білім сапасы

Осы үш құрамдас бөліктің ішінен (құрылым сапасы, үдерістің сапасы және нәтижелер сапасы) білім сапасының интегралды тұжырымдамасы біріктірілген. Мұны алда қарастыратын өзге авторлардың білім сапасына берген анықтамаларын оқуда есте сақтаған жөн. Себебі олар көбіне білім сапасын осы құраушылардың біреуіне басымдық бере отырып анықтайды. Осы анықтамаларға назар аударыңыз.

Ю.В. Копыленко, Г.А. Круглов және басқалары білім беру сапасын жекелеген азаматтардың, кәсіпорындар мен ұйымдардың, қоғамның және мемлекеттің білімі мен дағдыларына деген шартты немесе қабылданған қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігін беретін оқу процесінің қасиеттері мен сипаттамаларының жиынтығы ретінде айқындауды ұсынады.

Білім беруді жоспарлаудың халықаралық институты (PER) білім сапасын «білім беру процесінде және студенттердің айналасындағы қоршаған ортадағы, олардың білімін, дағдылары мен құндылықтарын жетілдіру ретінде тануға болатын сапалық өзгерістер» деп ұсынады [6].

С.И. Шишов пен В.А. Кальни білім беру са-

пасын қоғамдағы білім беру процесінің жағдайы мен тиімділігін, оның азаматтық, тұрмыстық және кәсіби құзыреттіліктерді дамыту мен қалыптастырудағы қоғамның қажеттіліктері мен үміттеріне сәйкестігін анықтайтын әлеуметтік категория ретінде түсінеді. Сонымен бірге білім сапасы оқу орнының білім беру қызметінің түрлі аспектілерін сипаттайтын көрсеткіштер жиынтығымен анықталады: білім мазмұны, оқытудың формалары мен әдістері, материалдық-техникалық база, кадрлар және т.б., оқитын жастардың құзыреттіліктерін дамытуды қамтамасыз етеді [Шишов С.Е., Кальней В.А., 1998, с. 143].

А.С. Запесоцкийдің пікірі бойынша білім сапасы екі аспект бойынша қарастырылады: а) нәтижелік, мұнда білім сапасы маманның кәсіби ортаға (жұмысқа орналасу сәті) және тұтастай қоғамға (мансапқа деген сұранысында) көрінетін білім, білік және қабілеттер жүйесі ретінде анықталады (өсу және өмірдегі жетістік); б) процедуралық, оған сәйкес білім сапасы - бұл жекелеген азаматтар, кәсіпорындар мен ұйымдардың, қоғамның және мемлекеттің қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетін қамтамасыз ететін оқу процесінің қасиеттері мен сипаттамаларының жиынтығы [Запесоцкий А.С., 2002, с. 348].

Білім беру сапасының нормативті және әлеуметтік аспектілерін М.Н. Певзнер бөліп көрсетеді, ол білім беру сапасын ашық білім беру жүйесінің даму үдерісінің жағдайы мен нәтижелілігін сипаттайтын, сонымен қатар оның бір жағынан білім берудің нормативтік мақсаттарымен сай келуін, екінші жағынан жоғары білім нәтижесіне қол жеткізудегі жеке және әртүрлі әлеуметтік топтардың қажеттіліктерімен, үміттерімен, сұраныстарымен сай келетін әлеуметтік категория ретінде анықтайды.

Білім берудің нормативті мақсаттары көбінесе білім беру сапасының құрылымдық, нормативтік нысаналы индикаторлар сияқты маңызды элементімен сәйкес келеді. Нормативтік мақсатты индикаторлар диагноз қоюға және бақылауға болатын объективті қасиетін білдіреді, және де белгіленген норматив бойынша қорытынды көрсеткіштердің өзгеру деңгейін көрсетеді. Бұл топтың көрсеткіштерін білім беру стандартының орындалу нәтижесі ретінде қарастыруға болады.

Әлеуметтік көрсеткіштер субъективті болып табылады, өйткені олар білім беру қызметіне деген ынталылық деңгейін, тұтынушылардың көрсетілетін қызметтердің сипатына және сапасына қанағаттанушылық дәрежесін көрсетеді. Бұл тұрғыда білім сапасының субъективті компоненті ретінде әрекет ететін әлеуметтік индикаторлар белгілі бір тапсырыс берушілер тобының білім беру қажеттілігі мен оны іске асыру деңгейі арасындағы қайшылықтарды анықтайды.

Ковалева Г.С. білім беру сапасының өнімді аспектісін қарастырады, ол үшін түлектердің білім сапасы «оқу мекемесінің түлектері оқыту мен

тәрбиелеудің жоспарланған мақсаттарына сәйкес қол жеткізген білім мен дағдылардың, ақыл-ой, дене және моральдық дамудың белгілі бір деңгейі» болып табылады [Ковалева Г.С., 1998, с. 82 - 86].

Психологиялық педагогика қағидаларына сүйене отырып, білім беру процесінің сапасына критерий ретінде жеке тұлғаның дамуының нәтижелерін көрсете отырып, білім беру процесінің сапасына талдау жасауға болады. Бұл тәсіл В.П. Зинченконың еңбектерінде берілген. Психологтың пікірі бойынша процестің тұлғаны дамытудың белсенді кезеңдеріне бағытын, бірлескен іс-әрекеттің және қарым-қатынастың сипатын, білімнің проксимальды даму аймағына бағдарлануын, интеллект пен әсердің бірлігі тәжірибесін байыту жолдарын бағалау қажет.

М. Поташник білім сапасын мақсаттар мен нәтижелер арақатынасы, мақсатқа жетудің өлшемі ретінде көрсететін анықтаманы ұсынады. Сонымен қатар, білім берудің мақсаттары (нәтижелері) тек қана іске асырылады және оқушының әлеуетті дамуы аймағында болжанады. Басқаша айтқанда: алынған білім, егер оның нәтижелері жедел қойылған мақсаттарға сәйкес келсе және оқушының әлеуетін дамыту аймағында болжана, жоғары сапалы деп танылады.

Г.А. Бордовский және басқалар білім беру процесінің сапасын «педагогикалық жүйенің адам мен қоғамның қазіргі және ықтимал қажеттіліктерін, жоғары білікті мамандарды даярлауға қойылатын мемлекеттік талаптарды қанағаттандыру қабілетін анықтайтын интегралды қасиет» ретінде түсінеді.

Ғылымда білім сапасын басқару мүмкіндігі зерттелуде. «Білім беру сапасын басқару» кең және тар мағынада түсініледі. Кең мағынада басқару дегеніміз мемлекеттік білім доктринасының идеологиясына, әлеуметтік нормаларға және әртүрлі өлшемдердегі әлеуметтік дамудың логикасына сәйкес келетіндігі түсініледі. Тар мағынада, бұл студенттерді даярлау сапасын басқару.

Г.А. Бордовский бітірушілердің дайындық деңгейінің білім беру стандарттарымен және маманға қойылатын біліктілік талаптарына сәйкес келуіне қол жеткізу үшін білім беру процесіне әсерді жүзеге асыру үшін білім беру процесінің сапа менеджментін бағытталған, біріктірілген және үйлестірілген қызмет ретінде анықтайды [Бордовский Г.А., Нестеров А.А., Трапицын С.Ю., 2001, с. 224]. Бұл жұмысқа оқу орнының басшылығы, оқытушылар мен тыңдаушылар тартылуы керек.

Авторлар атап өткендей, бұл жүйеде сапаның ішкі және сыртқы, статистикалық және динамикалық сәттері, объект-нәтиже сапасы мен процесс сапасы арасындағы қайшылықтар бар.

Білім беру саласындағы сапа ұғымының жан-жақты қырын зерттеумен соңғы жылдары белгілі сапа танушы А.И. Субетто айналысты [Субетто

А.И., 1999, с. 165-174].

«Сапа» категориясына қатысты түрлі көзқарастарды жалпылау оған солардың ішінде біріге отырып білім беру сапасын жан-жақты анықтайтын анықтамаларды бөліп алуға мүмкіндік берді:

- сапа - қасиеттер жиынтығы (қасиеттер аспектісі);
 - сапа құрылымдық. Сапа - объектінің немесе процестің қасиеттерінің немесе бөліктерінің белгілерінің иерархиялық жүйесі (құрылымдық аспект);
 - сапа динамикалық. Бұл қасиеттердің динамикалық жүйесі (динамизм аспектісі);
 - сапа - бұл объектінің немесе процестің нақты айқындығы, ішкі сәт, құрамдас бөліктердің, элементтердің заңды қатынасында көрініс табады (айқындық аспектісі);
 - сапа - объектінің немесе процестің болу негізі. Бұл сапаның «сәттер жүйесі» арқылы анықталатын екі шартты сипатқа ие: меншік, құрылым, жүйе, шекара, тұтастық, өзгергіштік, мөлшер (сыртқы-ішкі тәуелділік аспектісі);
 - сапа объектінің немесе процестің бірлігін, оның ерекшелігін, тұтастығын, реттілігін, тұрақтылығын анықтайды (спецификациялық аспектісі);
 - адам жасаған объектілер мен процестердің сапасы, басқа табиғи құбылыстардың сапасына қарағанда, құндылыққа ие болады немесе сәйкес объектілер мен процестердің мәнін (аксиология) анықтайды, яғни. адамның алға қойған белгілі мақсаттарға, міндеттерге, жағдайларға жарамдылығы мен қауқарлығы.
- Тұлғаның қалыптасу процесі ретінде білім туралы кең түсінікке сәйкес А.И. Субетто адам мен білім сапасының изоморфизмі принципін тұжырымдады, өйткені білім сапасы адамның сапасына енеді және оған «таңбаланған». Бұл қағида білім беру жүйесі үшін ерекше маңызды, өйткені білім беру мақсаттары бүгінгі таңда жеке қажеттіліктерге негізделген тұжырымдамалық құжаттармен жарияланады. Сонымен бірге адамға қойылатын талаптар - «білім сапасы» түсінігін қалыптастырудың бастапқы материалы. Адамның ішкі және сыртқы қасиеттері бір-бірінен ерекшеленеді. Адамның ішкі сапасы, оның потенциалы оның білімі мен білігіне деген сұраныс арқылы оның қызмет ету барысында сыртқы қасиетіне айналады.
- XX ғасырдың екінші жартысында сапа ұғымының теориясы қайта өзгеріске ұшырады.
- 1950 ж. сапа стандартқа сәйкес келумен анықталып, нарық сұранысы ескерілмеді.
- 1960 ж. сапа заттың қолдануға сәйкес келуімен өлшенді.
- 1970 ж. нарықтың нақтылы талаптарына сай келумен анықталды.
- 1980 ж. жасырын қажеттіліктерге сай келумен анықталды.
- Осылайша сапаға деген көзқарас түбегейлі

өзгеріске ұшырады. Физикалық өнімнің дәстүрлі сапасынан барлық өнімге сапа тұжырымдамасын қолдануға дейін. Сапаны қамтамасыз етуші дәстүрлі әрекет өндіріске бағытталған болса, заманауи әрекет – адам әрекетінің барлық саласында жүзеге асады.

Сәйкесінше, 1950 ж. сапаны тексерудің элементарлық деңгейінен 1960 ж. сапамен қамтамасыз ету жүйесіне ауысты.

1970-80 жж. – сапаны кешендік басқару жүйесі қалыптасты. Бұл ұғымды Фейгенбаум енгізді деп есептеу қалыптасқан. (1957 ж. АҚШта «Сапаны кешендік басқару» мақаласы жарық көрген).

Сапаны кешендік басқару идеясы өнімнің сапасы қалыптасатын өндірістің барлық деңгейінде, сапаға әсер етуші барлық факторларды басқарумен сипатталады.

Соңғы онжылдықта әлемдегі білім беру жүйесі әдеттегіге қарағанда қарқынды даму үстінде. Дәстүрлі консервативтік оқыту бір жағынан білім берудің мазмұны мен әдістері арасындағы қарама-қайшылықты шешуді қаласа, екінші жағынан мемлекеттік қажеттіліктер мен қоғам, тұлға арасындағы қайшылықты шешуді қалайды. Осы қарама-қайшылық бүкіл әлемнің білім беру жүйесіндегі дағдарыстың мәні болып отыр. Өзіне тән ерекшеліктерге қарамастан, Қазақстанның білім беру жүйесі бүкіл әлемдік білім берудің шеңберінде дамуда, сол себепті де әлемдік дағдарыстан сырт қалуы мүмкін емес.

Қазақстанның білім беру жүйесінің дамуы бүгінгі күні кең көлемдегі шығармашылық инновациялық үдерістермен, сан алуан реформалардың ендірілуімен, жаңаша педагогикалық оқыту әдістері мен формаларды іздеумен сипатталады.

Кез келген елдегі қандай да бір үдеріс үнемі сол елдің заңнамалық құжаттарына, мемлекеттік бағдарламалар мен стратегиялық мақсаттарына негізделіп, үндестік тауып отыруы керек.

2020 – 2025 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының білім және ғылымды дамытуға бағдарланған мемлекеттік бағдарламасы күшіне енгелі білім беру жүйесіне сапалы өзгерістер енгізу көзделіп отыр.

Білім мен ғылымды дамытуға арналған 2020 – 2025 жж. мемлекеттік бағдарлама мақсаты: тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыруға жағдай туғызатын білім беру жүйесін құру мен елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ететін ғылым болып тұр [12].

Білім беру сапасының мәселесі қоғамның құндылықтық, интеллектуалдық және белгілі бір әрекетке бейімділігіне деген сұранысы мен мектеп бітіруші түлектің нақты білім деңгейі арасындағы қайшылықтарға тәуелді.

Орта білімді дамыту білім сапасы мен деңгейіне деген әлеуметтік сұраныстарға байланысты. Сол себепті заманауи тұлғаға қойылар талаптардың өсуіне орай білім беру сапасын бағалау және тұлға дамуын өзектендіріп отыр.

Білім беру теориясы мен практикасының дамуындағы қазіргі кезең қоғам дамуының әлеуметтік жағдайындағы жалпы өзгерістерді көрсететін динамикалық өзгерістермен сипатталады. Осы өзгерістер жағдайында білім беруді дамыту стратегиясы жасалуда. Бұл стратегия мектептегі білім сапасын бағалау жүйесін құруды қарастырады. Бұл бағытта жұмыс жүргізілуде, білім сапасының проблемаларымен айналысатындар саны артып келеді.

Мамандардың тар шеңберін зерттеу және талдау саласындағы «білім сапасы» түсінігі мемлекеттік саясат саласына ауысты және қоғамдық және ғылыми талқылаулардың тақырыбына айналды. Мектептегі білім беру сапасын бағалау тәсілдерін әзірлеу халықаралық, ұлттық және аймақтық зерттеулер жүйесі мен білім беру сапасын бақылау жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Осылайша, тәрбиешілердің, зерттеушілердің және мектеп практиктерінің білім беру сапасын бағалау мәселелеріне деген назары артады.

Елімізде осы салада эксперименталды жұмыстар кеңінен жүргізіліп, оның нәтижелері талданып, қорытылады. Бұл орталықтандырылған тестілеу, бірыңғай мемлекеттік емтиханды өткізуге арналған тәжірибе, білім беру ұйымдарына мемлекеттік аттестациялау жүйесін енгізу, сонымен қатар республикалық және аймақтық деңгейлерде мектеп білімінің жаңа үлгілерін бағалауға арналған көптеген ғылыми және практикалық әзірлемелер.

Білім беру сапасын бақылау және бағалау қазіргі заманғы тиімді білім берудің құрамдас бөлігі ретінде анықталған. Педагогика саласындағы зерттеушілер білім беру жүйесінің сапасын, жеке оқушының дайындығын және оқушылардың жалпы жетістіктерін бағалаудың маңыздылығын мойындады. Оқу процесінің құрамдас бөліктерінің әрқайсысы өз құралдарын әзірлеуді және бағалаудың тірек негізін анықтауды талап етеді.

Халықаралық және ресейлік зерттеулерді талдау көрсеткендей, ұлттық білім беру жүйесіндегі оқу процесін бағалаудың тұтастығы, ең алдымен, бұл мәселені педагогикалық мәселе ретінде қарастыру кезінде білім сапасының теориялық және әдіснамалық негіздерін талдау арқылы анықталады. Осыны ескере отырып, білім беру сапасын бағалау мәселесіне көзқарастарды отандық педагогиканың тәжірибесі мен дәстүрлері тұрғысынан қарастыру қажет.

Еліміздің Түркістан облысында (нақтырақ айтсақ: Төлеби, Отырар, Ордабасы, Сайрам аудандарында) п.ғ.д., профессор А.Қ. Құсайыновтың жетешілігімен «Білім сапасын ғылыми негізде көтеру» тақырыбында жүргізілген эксперимент аясында орта білім беру сапасын көтеруге бағытталған бірқатар істер атқарылды. Академиктің тұжырымдамасына сәйкес эксперимент орта білім беру жүйесінің құраушыларын басшылыққа ала отырып, ішкі резервтерді пайдалану арқылы

жүйенің алты құраушысын әр оқушыға бағыттай отырып білім сапасына қол жеткізуді көздейді [13].

Эксперимент аясында «Тұжырымдама», «Бағдарлама», «Жұмыс жоспары» даярланды. Эксперименттік сыныптарда «бірдей» сабақтар өту жолға қойылды. Эксперименттік сыныптарға сабақ беретін мұғалімдер арасында «Ақылдасу сабақтары», тәлімгерлік жұмыстар жүргізілді. НЗМ, ПШО, ОҚМУ ұстаздары тарапынан мұғалімдердің кәсіби біліктілігін артыру жұмыстары, семинар-тренингтер ұйымдастырылды. Оқушылардың білімін бағалау, кері байланыс, ТЖБ, БЖБ құрастыру деңгейі артты. Рухани-адамгершілік және патриоттық тәрбие беру аясында түрлі іс-шаралар,

ашық есік күндері, жаңа форматтағы ата-аналар жиналысы, интеграцияланған сабақтар жүргізілді. Эксперименттік мектептер бір жүйе бойынша жұмыс жасап, бір жүйеде басқарылды. Эксперименттік сыныптар барлық материалдық-техникалық базамен қамтамасыз етілді. Ғылыми-зерттеу жұмысына қатысу алға басты.

Эксперимент аясында сапа категориясына қатысты түрлі көзқарастардың барлығы жүйелі орнын таба білді. Теория мен эксперимент тәрізді, білім мен ғылым да қатар жүзеге асқанда ғана нәтиже береді. Сондықтан да білім беру сапасын көтеру жолында ғылыми теорияларды арқау ету – жетістіктің кепілі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гегель. Сочинения. Т. 14. - М., 1958.- 440 с.
2. Гегель. Сочинения. Т. 5. - М., 1937,- 715 с.
3. Ивлиева И.А., Панасюк В.П., Чернышева Е.К. Концептуальные основы построения системы качества профессионального образования: Монография. Ин-т профтехобразования РАО.- СПб., 2001.- 189 с.
4. Окрепилов В.В. Управление качеством: Учебник для вузов / 2-е изд., доп. и перераб. - М.: Экономика, 1998. - 639 с.
5. Лаптев В.В. Научный подход к построению программ исследования качества образования // Модернизация общего образования на рубеже веков: сборник научных трудов. - СПб.: Изд-во РГТГУ им. А.И. Герцена, 2001. С. 3-10.
6. Driving forces behind Schooling for Tomorrow, Доклад с семинара в Шевенингене, Ганца Ф. ван Аальста, CERI/SFT 9808, опубликовано ОЭСР, Париж
7. Шишов С.Е., Кальней В.А. Мониторинг качества образования в школе. М.: РПА, 1998. - 352 с.
8. Запесоцкий А.С. Образование: философия, культурология, политика. - М.: Наука, 2002. - 456 с.
9. Ковалева Г.С. Мониторинг качества образования на основе образовательных стандартов // Контроль качества и оценка в образовании: Материалы международной конференции. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 1998. с. 82 - 86.
10. Бордовский Г.А., Нестеров А.А., Трапицын С.Ю. Управление качеством образовательного процесса: Монография. - СПб.: Издательство РГПУ им. А.И.Герцена, 2001. - 359 с.
11. Субетто А.И. Качество человека как объект квалиметрии образования и квалиметрического мониторинга// Восьмой симпозиум: Квалиметрия человека и образования: методология и практика. Часть I. Тезисы докладов,- М., 1999,- с. 165-174.
12. «Қазақстан Республикасының Білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
13. А. Құсайынов. Түркістан облысында «Білім сапасын ғылыми негізде көтеру» мақсатында өткізіліп жатқан эксперименттің тұжырымдамасы.

ӘДІЛБЕКОВА ЖЕҢІСКҮЛ ҚУАНДЫҚҚЫЗЫ,

ф.ф.к, доцент,
Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
E-mail: adilbekova-@mail.ru

МАКУЛОВА ЛАУРА ТӨЛЕГЕНҚЫЗЫ,

ф.ф.к, доцент,
Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
E-mail: makulovalaura@mail.ru

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛІНІҢ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕСІ

Түйіндеме. Тек еліміздегі экономикалық өзгерістер ғана емес, әлемдік еңбек нарығындағы өзгерістер де жас мамандарға қойылатын талаптарды күшейтіп отыр. Бітірушілердің моделі мен сапасына, олардың бәсекеге қабілеттілігі мен жұмыс қабілеттілігіне жаңа талаптар қойылып отыр. Мақалада әртүрлі елдердегі құзыреттер мен құзыреттіліктің ұғымдық мазмұны мен құрылымы қарастырылады, кәсіби құзыреттер мәселесі АҚШ, Еуропа елдері, Ресей, сондай-ақ Қазақстан мысалында талданады.

Кілт сөздер. Құзырет, құзыреттілік, негізгі құзыреттер, кәсіби құзыреттілік, білім беру.

Резюме. Экономические перемены не только в стране, но и на мировом рынке труда объясняют возрастающие требования, предъявляемые к молодым специалистам. Появились новые требования к модели и качеству выпускника, новые подходы к их конкурентоспособности и работоспособности. В статье рассматривается понятийное содержание и структура компетенций и компетентностей в разных странах, проблема профессиональной компетенции анализируется на примере стран США, Европейских стран, России, а также Казахстана.

Ключевые слова. Компетенция, компетентность, ключевые компетенции, профессиональная компетенция, образование.

Summary. Economic changes not only in the country, but also in the global labor market explain the increasing requirements to young specialists. There are new requirements to the model and quality of the graduate, new approaches to their competitiveness and efficiency. The article discusses the conceptual content and structure of competences and competencies in different countries, the problem of professional competence is analyzed on the example of the United States, European countries, Russia and Kazakhstan.

Keywords: competence, competency, key competences, professional competence, education.

«Құзыреттілік тәсілі» ХХІ ғасырдың басында білім беруді жаңғырту мәселелері мен жолдары туралы пікірталастарға байланысты кеңінен тарағаны бәріне мәлім. Инновациялық білім беру – бұл оқытудың жаңа тәсілі ғана емес, сонымен ойлаудың да жаңа тәсілі. Бұл білім беру тек үнемі ескіріп тұратын, білім беруге ғана бағытталмаған, әрі қарай өз бетінше білім алуға мүмкіндік беретін негізгі құзыреттерді меңгеруге бағытталған.

Білім берудегі құзыреттілік тәсілі бүкіл әлем педагогтары мен ғалымдарына кеңінен танымал, бүгінгі таңда ол түрлі көзқарас арқылы талқыланып, әр түрлі ұстанымдарды қарастырылады. Ең алдымен, ол «құзыреттік» және «құзыреттілік» ұғымдарын анықтауға байланысты. Webster сөздігіне сәйкес, «құзыреттік» термині 1596 жылы пайда болды. Ал АҚШ-та алғаш рет 60-шы жылдары қызметтік білім беру контекстінде (performance-based education) қолданыла бастады, оның мақсаты еңбек нарығында табысты бәсе-

кеге қабілетті мамандарды даярлау болып табылды [Беркалиев Т.Н., Заир-Бек Е.С., Тряпицына А.П., 2007, с. 142].

Қазіргі уақытта құзыреттілік деп «тұлғаның өмірлік тәжірибе мен алған білім, білік, дағды негізінде қандай да бір қызметті орындауға қабілеттілігі болып табылады. Оқыту барысында алынған және осындай оқытудың мазмұнды жағын құрайтын білім, білік, дағды түрінде қарастырылатын құзыреттікке қарағанда құзыреттілік жеке тұлғаның алған білімі мен қалыптасқан дағдылары мен біліктері негізінде іс-әрекетті орындауға қабілетін анықтайтын қасиеттерін, сапасын білдіреді». Ал құзырет – бұл «қандай да бір пәнді оқыту үрдісінде қалыптасатын білім, дағды, іскерліктер жиынтығы, сондай-ақ алған білім, дағды, іскерліктер негізінде қандай да бір іс-әрекетті орындау қабілеті» [Азимов Э.Г., Шукин А.Н., 1999, с. 272].

Білім беру теориясы мен тәжірибесіне бұл

ұғымды лингвист ғалым Н. Хомский *енгізді* [Chomsky N., 1969, s. 145]. Оның теориясы бойынша пайда болған құзыретті сөйлеу ережелері когнитивті ережелер жүйесін құрайды. Ф. Сосюр теориясына сүйене отырып, ол «тіл» және «сөйлеу» ұғымдарының және «құзыретті» және «құзыреттілік» ұғымдарының арақатынасын белгіледі. Оның теориясы бойынша «құзыреттік (сөйлеуші немесе тыңдаушы өз тілін білуі) және тілдің нақты қолданылуы» арасында айырмашылық бар.

Н. Хомскийдің пікірі бойынша, тілдің қолданылуы құзыреттің әр түрлі іс-әрекет түрлеріндегі көрінісі болып табылады, ол адамның ойлау қабілеті мен тәжірибесіне байланысты. «Іс-әрекетте» тілді «қолдану» және «пайдалану тәжірибесі» осы терминнің одан әрі дамуына негіз болды. Қазіргі таңда бұл терминдер білім беруді жаңғырту және жаңа жағдайларға бейімдеу қажеттілігіне байланысты кең таралды.

Зерттеушілер білім берудегі құзыреттілік тәсіл дамуының алғашқы кезеңінде нақты іс-әрекетте пайда болатын жағдайларға назар аударды. Алайда, қазіргі өмір жағдайы өсіп келе жатқан қиыншылықтар қарқынымен сипатталады. Бұл дегеніміз адамдар ауыр қарқынды ортада жұмыс істеуге қабілетті болу керектігін білдіреді. Және де «құзыреттілік білім адамға бейтаныс жағдайларда жаңа мәселелерді шешуге көмектесуі қажет».

Қазіргі уақытта білім берудің әрбір деңгейіне сәйкес келетін құзыреттердің нақты түрлері анықталған. Адамның кәсіби дамуы оның тұлғалық дамуына байланысты.

Кәсіби бағыт пен кәсіби икемділікпен қатар кәсіби дамудың негізгі нысаны және кәсіби еңбектегі адамның шығармашылық әлеуетін іске асыру түрі кәсіби құзыреттілік болып табылады. Кәсіби құзыреттілік адамның кәсіби қызметке қатысты теориялық және тәжірибелік дайындығын білдіреді.

Э.Ф. Зеер қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда кәсіби өзін-өзі анықтау үрдісі барысында тұлғаның кәсіби қалыптасуының толық психологиялық заңдылықтары мен кәсіби құзыреттілікті дамыту ерекшеліктерін зерттеген [Зеер Э. Ф., 2013, с. 289].

Ол кәсіби құзыреттілікті маңызды кәсіби қасиеттері, кәсіби маңызды психофизиологиялық қасиеттері және де тұлғаның бағыттылығымен қатар кәсіби қызмет субъектінің негізгі құрылымының бірі ретінде қарастырады. Сондықтан әлемнің заманауи жоғары оқу орындары нарықтың барлық талаптарына жауап беретін және тез өзгеретін әлемде бағдарлануға дайын түлектің кәсіби құзыреттер моделін анықтауға тырысады. ЖОО түлектерінің кәсіби құзыреттерін әртүрлі көзқараспен қарауға болады. Бұл мәселенің функционалдық, мінез-құлықтық, көп өлшемді және біртұтас зерттеу тәсілдері бар.

Мінез-құлықтық тәсілі кәсіби құзыреттерді жұмыстың тиімді немесе жоғары дәрежеде орындалуына байланысты тұлғаның салыстырмалы тұрақты сипаттамасы ретінде анықталатын мінез-құлық құзыреттер маңыздылығы тұрғысынан қарастырады. White (1959) жұмысты «керемет» орындау және жоғары мотивациямен тығыз байланысты даралықтың ерекшеліктерін сипаттау үшін «құзырет» терминін енгізген деп саналады. Құзыреттілік тәсілі табысты және тиімді орындаушыларды қадағалаудан, олар табысы төмен адамдардан немен ерекшеленетінін анықтау мақсатында бастау алды.

Құзырет, осылайша когнитивті қабілеттерден тыс орналасқан дағдылар мен қасиеттерді қамтиды, мысалы, өзін-өзі тану, өзін-өзі реттеу және әлеуметтік дағдылар; олардың кейбіреулері жеке таксономияға енгізілуі мүмкін. Құзыреттер, көбінесе мінез-құлықтық сипаттамалар бола отырып, даралық пен интеллектке қарағанда, оқыту және даму арқылы қалыптасуы мүмкін [Зеер Э. Ф., 2013, с. 316].

Функционалдық тәсілде функционалдық құзыреттері және жұмысты тиімді орындау үшін қажетті стандарттарға сәйкес келетін жұмысты көрсету қабілетіне, «мамандықтар үшін пайдаланылатын стандарттар шеңберінде жұмыс орындарында іс-әрекеттерді орындау қабілетіне» ерекше назар аударылады. Бұл анықтамаға «шеберлік пен түсіну» және «жеке тиімділік аспектілері» жатады.

Бұл тәсілде белгілі бір мамандықтар үшін құзыреттер моделін әзірлеу маңызды болып табылады, мысал ретінде Ұлыбританияны келтіруге болады, құзыреттер негізінде төлем және басқару жүйелерін қалыптастыру үшін құзыреттердің әр түрлі үлгілерін пайдаланған.

Көп өлшемді және біртұтас тәсілде пәндік құзыреттер, жеке тұлғалық құзыреттер және әлеуметтік құзыреттер ескеріледі. Бұл тәсіл Германия, Франция, Австрия жүйесінде көрініс тапты. 1996 жылы неміс білім беру жүйесі пәннен құзыреттілікке және оқу жоспарларына қарай қозғала отырып, «іс-әрекет құзыреті» тәсілін қабылдады.

Қызмет саласына қатысты құзыреттер пәндік білімдер мен дағдылар негізінде мақсаттарға сәйкес міндеттерді орындау, мәселелерді шешу және нәтижелерді жүйелі және тәуелсіз бағалау дайындығы мен қабілетін сипаттайды.

Танымдық және функционалдық құзыреттерді қамтитын пәндік құзыреттерді дамыту үшін жалпы когнитивті құзыреттер, мәселені нәтижелі шешетін ойлау және әрекет ету қабілеті алғышарттар болып табылады.

Жеке тұлғалық құзыреттер дамуының ықтимал жолдарын түсіну, талдау және бағалау, жеке, еңбек және қоғамдық өмірдегі талаптар мен шектеулерді, өз дағдыларын өмірлік жоспарларды таңдау және іске асыру сияқты табысты даму дайындығын және қабілетін сипаттайды.

Жеке құзырет жеке тұлғаның кәсіби және этикалық құндылықтармен қатар «тәуелсіздік», «сыни қабілеттер», «өзіне сенімділік», «сенімділік», «жауапкершілік» және «борыш сезімі» сияқты қасиеттерін қамтиды. Жеке құзыреттер, осылайша, когнитивті және әлеуметтік құзыреттерді қамтиды.

Әлеуметтік құзыреттер қарым-қатынасты құру және қолдау, қарым-қатынастардағы ықтимал пайда мен қауіп-қатерді сәйкестендіру және түсіну дайындығы мен қабілетін, сондай-ақ әлеуметтік жауапкершілік пен ынтымақтастық сезімінің дамуын қамтитын басқа да ұтымды және адал тәсілмен өзара әрекет ету қабілетін сипаттайды. Әлеуметтік құзырет, осылайша, функционалдық және әлеуметтік құзыреттерді қамтиды.

Пәндік, тұлғалық және әлеуметтік құзыреттердің тепе-теңдігі – «метақұзыреттің ілімге қарай алғышарты. Метақұзырет – бұл трансверсалдық стратегиялар мен өнертабыс үрдістерін орындау және мәселелерді шешу нәтижесі болып табылатын когнитивті және пәндік құзыреттерді кеңейту, ал құзырет ілімге метақұзыретті теңестіреді: “learninghowtolearn”.

Жоғары оқу орындарының түлектеріне қойылатын құзыреттілік талаптарын анықтау мәселесіне біртұтас көзқараспен қарау қажет, себебі олардың құзыреті өздерінің кәсіби міндеттерін қаншалықты атқара алатындығы және кәсіби қызметін қаншалықты «жақсы» атқаратындығы арқылы өлшенеді.

«Кәсіби маман болып табылатын адамдарға тән» білім, түсіну, құндылықтар мен дағдыларды біріктіретін құзыреттілікке біртұтас көзқарас олардың тәжірибелік бағыты тұрғысынан мақсатқа сай болып табылады.

Ғалымдардың тәжірибесін жинақтай отырып, кәсіби құзыреттер моделін төмендегідей анықтауға болады:

- когнитивті құзыреттер, тек ресми білімді ғана емес, сонымен қатар бейресми білімді қамтиды;

- тәжірибеге негізделген. Түсінікпен (не үшін екенін біледі) бекітілген білім (не екенін біледі) құзыреттерден ерекшеленеді;

- функционалдық құзыреттілік (дағдылар), «осы кәсіби салада жұмыс істейтін адам жасап алуы тиіс... көрсетуге қабілетті болуы тиіс»;

- жеке құзыреттер (мінез-құлық құзыреттер, «өзін қалай ұстау керектігін біледі»), «жұмыстың тиімді немесе жоғары дәрежеде орындалуына себеп болатын жеке тұлғаның салыстырмалы тұрақты мінездемесі» ретінде анықталады;

- этикалық құзыреттілік, «жеке пікір және кәсіби құндылықтар, оларға негізделген шешімдерді жұмыс жағдайларында қабылдау қабілеті»;

- мета-құзыреттер үйрету мен сынды қабылдау, сенімсіздікті жеңе білу қабілетіне жатады.

Ресей мен қазақстандық ғалымдарға қарағанда, шетелдік зерттеушілер осы мәселенің тәжіри-

белік бағыттылығына өз назарын аударды.

Мұнда зерттеудің екі маңызды принципі байқалады: білім берудің іргелігі мен тәжірибелік бағыты.

Біріншісі білімді меңгерудің жүйелілігін, екіншісі – олардың тәжірибелік-бағытталған кіріктірілуін қамтамасыз етеді. Алғашқы жағдайда мәселенің теориялық негізі назарға алынады және құзыреттілік тәсілдің жүйелілігі мен жүйелі іске асырылуы қарастырылады. Мәселенің іргелі шешімі бұл мәселенің тік шешілуін қарастырады. Екінші жағдайда мәселені шешу төменнен басталады және мәселенің көлденең жүйесін білдіреді. Бұл аспектіде құзыреттілік көзқарас шет елдердің PR-менеджментінде терең зерттеледі.

ЖОО түлектерінің құзыреттілігі көптеген шетел, ресей және қазақстандық ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. Жоғары оқу орны түлектерінің құзыреттілігі барлық білім беру үрдісінің жалпыланған нәтижесін, ЖОО түлектерінің «моделінің» кіріктірілген бастауын, МЖМБС-ны іске асырудағы басты мақсатты ұстанымын білдіреді.

Бітірушінің құзыреттілік моделі жас маманның болашақ кәсіби қызметіне сәйкес келетін біліктілігіне қол жетуіне кепілдік беруі тиіс. Студенттің ЖОО-да алған құзыреті әртүрлі тұрмыстық және кәсіби жағдайларда көрініс табады деп күтілуде.

Мұнда екі құзыреттер тобы туралы сөз қозғалады: жалпы (әмбебап, арнайы) және арнайы (пәндік-өзгешелік, пәндік-мамандандырылған).

Жалпы құзыреттердің жаңа қызмет түрлеріне ауысуының икемділігі, бар білімдер мен тәжірибелерді жаңа жағдайларда еңбек нысаналарында қатаң бекіту барысында қолдана білу олардың негізгі сипаттамаларының бірі болып табылады.

Арнайы құзыреттер кәсіби біліктілігін көрсетеді. Олар әр түрлі пәндер (даярлау бағыттары, мамандықтары) үшін ерекшеленеді. Құзыреттердің екі түрінің болуына қарамастан, жалпы және арнайы құзыреттерді сипаттау олардың мазмұнының «лайықты» сипаты жеткілікті жоғары дәрежеде жалпыланған жағдайда ғана мүмкін болады.

Осыған қарамастан, ресейлік ғалымдар өздерінің білім беру жүйесінің дәстүрлі ерекшеліктерін де ұстанады және МЖМБС-ны іске асырудың ерекше шарты ретінде «анықтауға және өлшеуге келетін оқу нәтижелерінің нақтылығын», сондай-ақ ұлттық білім беру жүйесінің өзіндік ерекшелігі ретінде «студенттердің рухани құндылықтарының дамуын, олардың азаматтық-патриоттық санасының қалыптасуын» ескеру керек екендігін айтады.

Осыған байланысты олар негізгі, жалпы мәдени, әлеуметтік құзыреттерді басшылыққа алады ұсынады [Зимняя, И.А., 2004, с. 135]. Себебі, «бұл құзыреттер арқылы жеке тұлғаның тұрақты өзгеретін шындық жағдайында бейімделу қабілеті ғана емес, сонымен қатар болашақты өзінің

түсінігіне, өзін-өзі барынша жайлы және тиімді жүзеге асыруды қамтамасыз ету үшін кәсіби жоспарларына сәйкес өзгерту қабілеті іске асырылады деп есептейді.

Бұл құзыреттердің арнайы/кәсіби құзыреттерден айырмашылығы – жеке тұлғаның алған білімін, білігін, қызметтің белгілі тәсілдерін пайдалана білуін ғана емес, сонымен қатар үздіксіз тұлғалық өзін-өзі жетілдіру үрдісінде оның жаңа мағыналарын, ақпаратты, шындық нысаналарын жасау қабілетін көрсетеді».

Әсіресе ресей ғалымдары арасында қызу талқыланған бұл мәселе жаңа МЖМБС қабылдауымен өзекті болды. Олардың пікірінше, жаңа МЖМБС-да жалпы құзыреттерді қалыптастыру шарттарын анықтау кезінде тәрбие жүйесінің мүмкіндіктері назарға алынбаған және келесі ұсыныстар талап етілмеген: «... білім беру мазмұны арқылы құзыреттерді меңгеруді қамтамасыз етуге болады деп санауға болмайды. Өйткені, қандай да бір құзыреттерді қалыптастыру үшін тек жекелеген оқу пәндері немесе тіпті барлық білім беру бағдарламасының мазмұны «жауап бере алмайды». Құзыреттер – бұл, сондай-ақ, білім беру технологияларының, әдістерінің, ұйымдастыру нысандарының, оқу ортасының және т.б. нәтижесі» [Зимняя И.А., 2004, с. 147].

Білім беру мазмұнын анықтаудағы құзыреттілік тәсілдің кейбір мәселелері қазақстандық жоғары білім беру жүйесінде де бар. Қазіргі таңда білім беру жүйесінің барлық деңгейлері үшін базалық немесе түйінді құзыреттер анықталды. Құзыреттілік тәсіл мәселесі мемлекеттік білім беру стандарттары деңгейінде шешімін табуда. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту, орта білім беру, техникалық және кәсіптік білім беру, орта білімнен кейінгі білім беру, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру құзыреттілігінің шекаралары анықталды.

ҚР жоғары білім беру жүйесінде «құзырет» мәні «студенттердің кәсіби қызметінде оқу үрдісінде игерген білім, білік және дағдыны тәжірибеде қолдануға қабілеттілігі» деп анықталып, қолданылады. Оқыту нәтижелері Дублин дескрипторлар негізінде айқындалады және келесі қабілеттерді болжайды: 1) оқытылатын саладағы ең озық білім элементтерін қоса алғанда, сол саладағы білім мен түсінікті көрсету; 2) осы білім мен түсінікті кәсіби деңгейде қолдану; 3) дәлелдерді тұжырымдау және оқытылатын саладағы мәселелерді шешу; 4) әлеуметтік, этикалық және ғылыми пайымдауларды ескере отырып, ойларын қалыптастыру үшін ақпаратты жинау мен түсіндіруді жүзеге асыруға; 5) мамандарға, сондай-ақ маман емес тұлғаларға ақпаратты, идеяларды, мәселелер мен шешімдерді хабарлау.

Қазақстандық жоғары білім беру мәнмәтінінде бұл дескрипторлар келесі құзыреттерден көрінеді: 1) жалпы құзыреттер: әлеуметтік-этикалық құзыреттер; экономикалық және ұйым-

дастыру-басқарушылық құзыреттер; өзгерістер мен белгісіздіктердің өсу қарқыны жағдайында әлеуметтік, экономикалық, кәсіби рөлдерді, географиялық және әлеуметтік ұтқырлықты ауыстыруға дайындық; 2) арнайы құзыреттер. Құзыреттердің соңғы түрі жұмыс берушілердің талаптарын және қоғамның әлеуметтік сұранысын ескере отырып, кәсіптік стандарттар негізінде әрбір жоғары білім мамандығы бойынша әзірленеді. Бұл құзыреттердің индикаторлары әр ЖОО-ның стандарттарында, оқу жоспарларында анықталған.

Бірақ оның қалыптасуының нақты деңгейі туралы түлек өз бетінше кәсіби қызметке кіріскенде ғана айтуға болады. ЖОО-да оқу барысында тек құзыреттерді бағалауға болады. Педагогикалық ғылымда ЖОО түлегі болашақта көрсете алатын әлеуетті құзыреттіліктің базалық бөлшегі ретінде құзыреттерді қабылдау орныққан. Осыны ескере отырып, А.В. Хуторский құзырет деп «оқушының білім беру дайындығына берілген қандай да бір талабы» түсінуді, ал «құзыреттілік» терминін тұлғаның қалыптасқан қасиеттерін белгілеу үшін, «адамның құзыреттілікке және қызмет нысанына деген жеке қатынасына жататын тиісті құзыреттілікке ие болуы» деп түсінуді ұсынады [Хуторский А.В., 2002, с. 97].

Студенттің құзыреттілікті меңгеруіне бағаны, әдетте, басқа субъектілер (мысалы, критерийлері субъективті болуы мүмкін оқытушылар немесе өз құзыреттілігі күмәнді болуы мүмкін жұмыс берушілер) береді. Сондықтан білім беру сапасын нақты жоғарлауын қамтамасыз ету міндеттердің бірі – құзыреттерді сәйкестендіру үшін тартылатын негізгі қатысушыларды анықтау болып табылады.

ЖОО түлектерінің құзыреттілігін анықтауға мүдделі респонденттердің төрт тобының пікірі: 1) жұмыс берушілер; 2) академиялық қауымдастық өкілдері; 3) кәсіби мамандар (олардың қауымдастықтары, бірлестіктері); 4) бітірушілер – құзыреттердің мазмұны мен жекелеген түрлерінің маңыздылығын айқындауда айтарлықтай ерекшеленеді.

Әсіресе құзыреттерді қалыптастыру барысында әлеуетті тапсырыс беруші – жұмыс беруші туралы ұмытуға болмайды. Әр түрлі қызметкерден түрлі құзыреттерді талап етеді. Барлық құзыреттер нақты қызметте бірдей пайдалы емес.

Сондықтан білім беру мекемесі тапсырыс берушіге жүгінуі қажет, ол кәсіптікграмма – оқу орны маман-түлегінің құзыреттер тізімін қалыптастырады. Құзыреттер тізімі уақыт өте келе өзгеруі мүмкін. Кәсіптікграмма – бұл жұмыс берушіге қажетті нарықта сұранысқа ие мамандық бейнесі.

Құзыреттілік – бұл адам жұмысқа кіріскен кезде ғана пайда болатын сапа, себебі бұл қызметкердің кәсібилігінің белгісі болып табылады. Тұлғаның құзыреттілігі бір мезгілде әлеуетті және

салыстырмалы болады [Тамур Ю.Г., 2004. с. 20–26]. Маманның құзыреттілік моделі бітірушінің үлгісі болып табылмайды, өйткені құзыреттілік ЖОО-да оқу барысында студент тиісті көлемде табысты іс-әрекет тәжірибесімен тығыз байланысты.

Сондықтан жоғары білім беру мақсаты болып табылатын бітірушінің құзыреттілік моделін құрастыру барысында кәсіби қызмет тәжірибесімен байланысты талаптарды алдын ала азайтып, маманның құзыреттілік моделін тұжырымдау қажет.

Екінші жағынан, білім беру бағдарламасында оқу іс-әрекетінің барлық түрлерін (әр түрлі оқу тәжірибелері, жобалық жұмыстар, студенттердің оқу-зерттеу жұмыстары, іскерлік, рөлдік, еліктеу ойындар және т. б.) арттыру қажет [Тамур Ю.Г., 2004. с. 20–26].

Құзыреттілік тәсіл – бұл жұмыс берушінің, түлектің, оқытушылардың және кәсіпқой мамандардың кәсіби қызметті ең жақсы тәсілмен іске асыру мақсатындағы мүдделерінің бірігуі. Сондықтан ЖОО-дағы қазіргі кәсіби құзыреттер талаптарына баға беру үшін жұмыс берушілердің пікірлері де басшылыққа алынады.

Құзыреттілік тәсілінің мақсаты білім мен еңбекті жақындастыру болғандықтан, біз педагогикалық университет базасында респонденттердің осы төрт тобының жанасу нүктелерін табуға тырыстық. Зерттеу барысында біз МЖБС, типтік бағдарламалар, оқу жоспарлары, оқулықтар мен оқу құралдары, пәндердің оқу-әдістемелік кешендеріне (ПОӘК) талдау жүргіздік. Талдау мақсаты – білім беру мазмұнына баға беру және студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру кезінде пәндердің қызметін анықтау.

Әрине, арнайы және таңдау пәндері арнайы құзыреттерді қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Қандай да бір құзыреттерді қалыптастыру әр пәннің оқу жоспарларында, оқу-әдістемелік кешендерінде анықталған әр түрлі пәндер шеңберінде жүзеге асады.

«Сіз жас мамандардың қандай кәсіби сапасын көтермелейсіз? Сіздің қызметіңізге қажетті жас мамандарда қандай кәсіби қасиеттерді көргіңіз келеді?» сұрақтар бойынша жұмыс берушілермен әңгіме жүргізілді. Барлық жұмыс берушілер жас мамандардың кәсіби қызметін орындауда тәжірибелік дағдыларының жетіспеушілігін көрсетті.

Сонымен қатар, университет түлектері арасында сауалнама жүргізілді. Кәсіби құзыреттіліктің «дайындық» және «қалыптасқандық» деңгейін анықтау үшін түлектер арасында келесі сұрақтар бойынша сауалнама жүргізілді:

1. Жұмысыңызда Сізге не қуаныш әкеледі? Сіз өз жұмысыңызға қанағаттанасыз ба?

2. Сіз қалай ойлайсыз, жоғары білім беру жүйесі табысты жұмыс істеу үшін студенттерде қандай қасиеттерді қалыптастыруы керек?

3. Сіздің жұмысыңызда қандай кәсіби әрекеттер ынталандырылады?

4. Жұмысқа орналасқанда өзіңізде қандай кемшіліктер таптыңыз?

5. Қандай пәндерді білу Сіздің кәсіби қызметіңізге көмектесті?

Нәтижелерді өңдеу жұмысы сауалнама парақтарының пайымдауларын жіктеу әдісі бойынша жүргізілді.

Сауалнамаға 560 түлек қатысты, олардың 30%-ы ғана өз жұмысымен қанағаттандырылды, себебі өз мамандығы бойынша немесе жүрек қалауымен жұмыс істейді.

Екінші сұрақ бойынша респонденттер жоғары білім беру жүйесінде тез тіл табысу, командада жұмыс істеу, ұтқырлықты кәсіби маңызды қасиеттер ретінде атап өтті.

Үшінші сұрақ бойынша респонденттер жұмыс берушілер үшін бастамашылық, нәтижелілік, сондай – ақ үш тілді – қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде, орыс, ағылшын тілдерін білу, оқушылармен жұмыс істей білу маңызды екенін атап өтті. Сәйкесінше, түлектер бұл тұрғыда дайын болмай шықты, бұл тіл табысу, мәдениетаралық тіл табысу және тұлғааралық қарым-қатынастың маңыздылығын көрсетеді.

Көбісі жаңа мамандар арасында жиі кездесетін кейбір әлеуметтік мәселелерді атап өтті – бұл сынды қабылдауға психологиялық дайын еместігі немесе «үздік» ауруы.

Бесінші сұрақ бойынша респонденттер пәндік, арнайы құзыреттерді қалыптастыру барысында кәсіби бағытталған пәндердің маңыздылығын атап өтті.

Қорытындылай келе, білім берудегі құзыреттілік тәсілі әр түрлі елдерде түрлі боп дамиды атап өткен жөн. Арнайы әдіснама мен зерттеу әдістемесін талап ететін көптеген мәселелер бар. Бұл талқыланған мәселеде басқа елдердің тәжірибесін пайдалану және ықпалдастыру, сондай-ақ білім беру жүйесі өзінің ұлттық ерекшеліктерін басшылық ету пайдалы болады.

1. Құзыреттілік тәсіл мәнмәтіні бойынша білім беруді жобалауда зерттеудің іргелі және тәжірибелік бағыттылығын қамтамасыз ету керек.

2. Құзыреттілік білім берудің зерттеудің әдіснамасы мінез-құлықтық және функционалдық тәсілдерге негізделеді және құзыреттілікті зерттеуде тәсілдердің тұтастығы мен көпөлшегіш тәсілдері тиімді болып табылады.

3. Құзыреттілікті зерттеуде әлеуетті құзыреттерді болжау мақсатында түлектердің құзыреттілігін табысты мансап шарты ретінде ескеру қажет.

4. Құзыреттілікті зерттеуде қатысушылардың бірлігі – жұмыс берушілер, академиялық қауымдастық өкілдері, кәсіпқой мамандар, түлектер – ЖОО-да болашақ мамандардың қажетті құзыреттерін анықтау, жүйелеу және қалыптастыру үшін дұрыс болып табылады.

Мұның бәрі болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін дұрыс құруға және түзетуге, құзыреттілігін толықтыруға, құрамын, құрылымын анықтауға және де олардың қалыптасуын бағалауға мүмкіндік береді, себебі нарық талап ететін құзыреттілік құрамы үнемі өзгеріп тұрады.

Болашақта біртұтас және көп өлшемді тәсілге; жоғары білім беру жүйесінің әрбір деңгейіне сәйкес келетін іргелі, тәжірибеге бағдарланған қағидаттардың кіріктірілуіне негізделген білім берудің мақсаты мен нәтижесі және оны бағалау өлшемдері ретінде кәсіби құзыреттілікті зерттеу

әдістемесі құрастыру қарастырылуда.

Бұл тек негізгі, базалық құзыреттерді ғана емес, нақты пәндер бойынша арнайы пәндік құзыреттерді анықтауға және түзетуге және де оқу үрдісін дұрыс құруға мүмкіндік береді.

Тек осыдан кейін ғана білім беру мазмұнын, оның құзыреттерді қалыптастырудағы қызметінің сәйкестігін, оқу қызметі түрлерінің, әдістерінің, нысандары мен құралдарының тиімділігін анықтау маңызды болып табылады. Сондай-ақ құзыреттердің қызметін білім беру сапасын басқару құралы ретінде анықтау мүмкін болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Беркалиев Т.Н., Заир-Бек Е.С., и Тряпицына, А.П. Инновации и качество школьного образования. – Санкт-Петербург, Изд: Каро, 2007.
2. Азимов Э.Г., Щукин, А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: Изд-во: ИКАР, 2009.
3. Chomsky N. Aspekte der Syntax-Theorie. – Frankfurt, 1969.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования : учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / Э. Ф. Зеер. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Издательский центр «Академия», 2013. — 416 с.
5. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. – Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.
6. Хуторской А.В. Общепредметное содержание образовательных стандартов. Проект «Стандарт общего образования». – Москва, 2002.
7. Татур Ю.Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалистов. Журнал «Высшее образование сегодня». №3. 2004.

БЕКІШ АЗАМАТ ӘБДІЛҚАИЛҰЛЫ,

3-ші курс докторанты,
6D010200 - «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан

ЫБЫРАИМЖАНОВ ҚАЛИБЕК ТҰРДЫҒАЗЫҰЛЫ,

педагогика ғылымдарының докторы., профессор,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан

**ХІХ ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ - ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМНІҢ ДАМУЫ**

Аңдатпа. Мақалада Семей өңіріндегі білім беруді дамытудың нәтижелері көрсетілген. ХІХ ғасырдың аяғында қала мен бүкіл Қазақстан халқының білімі, сауаттылығы төмен деңгейде болды. Халықтың білімін көтеру үшін мұсылман мектептері, әйелдер гимназиясы, конверсияланған приход мектебі, қазақ ұлдары мен қыздарына арналған ерлер интернаты, мешіт жанында әйелдерге арналған татар мектебі мен еврей мектебі ашылды. Бұған Ыбырай Алтынсарин мен Ахмет Байтұрсынов сияқты қазақ зиялылары белсенді атсалысты. Қазақ зиялылардың Қазақстанда жаңа мектептік білім беру жүйесін қалыптастыруға қосқан үлесі тарихи мәнге ие болды.

Тірек сөздер: қазақ балалары, медресе, мектептер, білім, оқу жылы, хикмет, мұсылмандар, оқыту әдістері, саясат, гимназия, халық.

БЕКІШ АЗАМАТ АБДИЛКАИЛОВИЧ,

докторант 3-го курса,
специальность 6D010200 – «Педагогика и методиканачального обучения»,
Жетысуский университет им. И.Жансугурова,
г. Талдыкорган, Казахстан

ЫБЫРАИМЖАНОВ КАЛИБЕК ТУРДЫҒАЗЫЕВИЧ,

доктор педагогических наук, профессор,
Жетысуский университет им. И.Жансугурова,
г. Талдыкорган, Казахстан

РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ КОНЕЦ ХІХ- НАЧАЛО ХХ ВВ.

Аннотация. В данной статье раскрывается история развития образования в Семипалатинской области. В конце 19 века образования, грамотность населения города и во всем Казахстане, находились на низком уровне. Чтоб поднять образования населения начали открывать мусульманские школы-мектебы, женская прогимназия, преобразованная, приходское училище, мужской интернат для казахских мальчиков и девушек, женский татарская школа при мечети и еврейская школы. В этом активно участвовали казахская интеллегенция как Ыбырай Алтынсарин и Ахмет Байтұрсынов. Их вклад в становление новой системы школьного образования в Казахстане получил историческое значение.

Ключевые слова: Казахские дети, медресе, училища, образования, учебный год, хикмет, мусульман, методики обучения, политика, гимназия, населения.

BEKISH AZAMAT,

3rd year doctorate,
6D010200 - specialty - "Pedagogy and Methodology of primary education",
Zhetysu University named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan

YBYRAIMZHANOV KALIBEK,

Doctor of pedagogics, professor,
Zhetysu University named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES

Summary. This article reveals the history of the development of education in the Semipalatinsk region. At the end of the 19th century, education, literacy of the population of the city and throughout Kazakhstan were at a low level. In order to raise the education of the population, Muslim schools-mektebs, a female gymnasium, a converted parish school, a male boarding school for Kazakh boys and girls, a female Tatar school at a mosque and a Jewish school began to open. The Kazakh intelligentsia like Ybyrai Altynsarin and Akhmet Baitursynov actively participated in this. Their contribution to the formation of a new school education system in Kazakhstan has received historical significance.

Key words: Kazakh children, madrasahs, schools, education, academic year, khikmet, Muslims, teaching methods, politics, gymnasium, population.

The active development of capitalist relations in Kazakhstan in the second half of the XIX century required a large number of educated people. These needs were met to some extent. For the Russian population, primarily living in cities, schools were opened. Kazakh children also studied there. Russian-Kazakh schools, opened in the first half of the 19th century, adapted to the requirements of the colonial policy of tsarism. For the autocracy, first of all, translators and other "office" workers were needed for contacts with the local population. In general, education, literacy of the population of the city of Semipalatinsk, as well as throughout Kazakhstan, were at a low level. The situation was especially bad among the Kazakhs. Of the Muslim population, only clergymen and representatives of the Kazakh feudal elite knew how to read and write [Қасымбаев Ж.К., 1998, с. 276].

Muslim madrasahs had several dariskhanas (classrooms): hujras (rooms for students), ablution rooms, dining rooms and kitchens. Pupils were called shakirs, teachers - mudarris. For the post of teacher, people were accepted at least 40 years old, who had a madrasah diploma and who received up to 700 rubles a year. The academic year began in September-October and ended in May-June.

Muslim educational institutions have played a significant role in introducing Kazakh youth to oriental culture. However, they were extremely insufficient to provide elementary literacy among the mass of the Kazakh population. For this, schools were needed - mektebs.

The need to open mass schools - mektebs was largely associated with economic problems. According to the documents, "The children of the residents, not receiving sufficient education, could not even turn to simple jobs" [КГУ «ЦДНИ», ф. 350]. Considering all these circumstances, the Semipalatinsk City Hall in 1830 raised the issue of establishing district schools with the joining of lower classes or parish schools to them.

The decision to establish district schools in Semipalatinsk and the cities of the Omsk region was made already in 1831. The opening of such a school in Semipalatinsk was authorized on July 18, 1832, which actually began to work on September 18, 1833.

The opening of the first district school was

an important step in the creation of educational institutions in Semipalatinsk and teaching children not only of Russian, but also of Muslim origins. But it was much more difficult than opening the school itself, it turned out to be the solution of the issue of its financing. The inhabitants of the city were able to take over its maintenance, but the rich Mohammedans, teaching children in their mosques, did not want to participate in any fold [КГУ «ЦДНИ», ф. 250].

According to the Charter of educational institutions, approved in 1833, for admission to the district school, applicants had to be able to read and write, and know the first 4 rules of arithmetic. But at that time there was no parish school in Semipalatinsk, in which children could receive the basic knowledge required for admission to the district school. Therefore, simultaneously with the opening of the city district school for teaching Russian male children to read and write, a parish school was opened in Semipalatinsk, in which up to 110 people studied.

In the second half of the 19th century, Muslim schools-mektebs functioned in almost every aul where there were mosques. In mektebakh they studied the alphabet, reading, learned to perform prayer. Particular attention was paid to memorizing prayer. Here they also studied the Koran, other spiritual works, got acquainted with the rules of arithmetic. All the students of the city mektebs had "special notebooks" for writing. In addition to theological subjects, the madrasah studied the Faraiz laws on inheritance and the division of property in a fairly systematic form, usulfi - jurisprudence, hikmet - an encyclopedia of history, philosophy and natural science, nakh - the grammar of the Arabic language, montyh - logic. Many madrasahs had geographical atlases [КГУ «ЦДНИ», ф. 250].

By the end of the 19th century, two systems of schools had developed in Semipalatinsk: for children of the Russian administration and for children of the wealthy part of the Kazakh and other population. The question of the education of girls was also discussed. In 1864, the girls' school at the district school was transformed into a women's school of the 2nd category, and on August 16, 1871, it was turned into a gymnasium. There were also Tatar women's schools [Сибирская газета, 1883, №51].

At the end of the 19th century, there were no

secondary educational institutions with a full course of study in Semipalatinsk and the region. In this regard, in the correspondence published in the "Siberian newspaper" (1883) it was said: "Our city is not rich in educational institutions. City and parish schools and a girls' school - these are all nurseries of education, where the younger generation of the city draws the necessary knowledge". There were male and female boarding schools for children of the nomadic population in Semipalatinsk. Moreover, boys studied in general city educational institutions, and girls - directly in boarding schools. However, such boarding schools, according to the statements of the responsible persons of that time, were in a deplorable state. There were no conditions for life and study in them: "From Semipalatinsk they write about the extremely bad state of the boarding school, which is headed by an ignorant person in the matter of education. The stuffy atmosphere of the rooms, poor food, bad clothes, lack of movement and air are the companions of boarding life", - said in the same correspondence from Semipalatinsk in the "Siberian newspaper" for 1883 [ЦГА РК, ф. 64].

Thus, at the end of the 19th century in Semipalatinsk, in addition to the Cossack schools and private schools, the following educational institutions functioned: a women's gymnasium, which was transformed in 1871 from a women's school; a city five-class male school, transformed in 1881 from a three-class district school (opened in Semipalatinsk in 1859); a parish school that has existed since 1832; village school for Kazakhs; male boarding school for Kazakh boys, opened in 1872; female boarding school for Kazakh girls; a Tatar school at the mosque and a Jewish school. In addition, an agricultural school for the "alien population" operated in the city, which was supported by regional zemstvo funds and benefits from the Department of Agriculture [КГУ «ЦДНИ», ф. 268].

The conditions for admission to educational institutions of Semipalatinsk, in particular, to men's gymnasiums were as follows: the general admission of students to all classes of the Semipalatinsk men's gymnasium was carried out before the beginning of each academic year and throughout the year. A certain preliminary preparedness was required from those entering the first grade: according to the law of God (knowledge of prayers), the Russian language, and arithmetic. The training was paid. High tuition fees meant that poorer families were unable to send their children to study in urban educational institutions. As a result, most of the city's residents remained illiterate [ЦГА РК, ф. 360].

In 1899, 103 educational institutions functioned in the Semipalatinsk region: 56 military Cossack primary schools; 6 city schools of the Ministry of Public Education: in Semipalatinsk (5-grade and 3-grade), in Ust-Kamenogorsk, Pavlodar, Karkaralinsk and Zaisan (3-grade); 6 city parochial schools of the Ministry of Public Education. According to the Charter

of December 8, 1828: 5-female in Semipalatinsk, Ust-Kamenogorsk, Pavlodar, Karkaralinsk and Kokpektakh, 1-male in Ust-Kamenogorsk; the female parish school of the Ministry of Internal Affairs in the city of Zaisan; 4 rural schools of the Ministry of Internal Affairs in the Aleksandrovskaya volost of the Semipalatinsk district (three schools) and in the Mikhailo-Arkhangelsk village of the Ust-Kamenogorsk district; 29 Mohammedan schools; Russian-Kyrgyz school in the Zarechnaya Sloboda of Semipalatinsk. For the maintenance of the listed institutions, in addition to military and Mohammedan schools, in 1899 24,534 rubles were spent [КГУ «ЦДНИ», ф. 132].

There were 1221 boys and 412 girls students in these institutions, in total - 1633 [КГУ «ЦДНИ», ф. 410].

As for the Cossack military schools, out of 56, 13 had no teachers. In 1899, 7198.64 kopecks were spent on the maintenance of 42 schools.

In 1903 there were 3 gymnasiums in Semipalatinsk, of which 2 were for men and 1 for women. In the men's gymnasium, 255 boys studied and they were housed in their own buildings [Обзор Семипалатинской области 1899]. There were 339 students in the women's gymnasium.

The law on the development of education, adopted by the tsarist government in 1906, marked the beginning of the opening of mixed Russian-Kazakh schools. However, this was hampered by a lack of teachers. The only teacher's seminary in Semipalatinsk did not meet the need for staffing local schools. As a result, at the beginning of the 20th century, the so-called new method educational institutions were opened in Semipalatinsk. Which were supposed to reform the "old Muslim" schools and widely introduce secular disciplines and new teaching methods. The tsarist administration supported the "new methods" for the mektebs, which gradually replaced the "old-method" educational institutions.

As you know, from the first days of the establishment of Soviet power in Semipalatinsk, a program of liquidating mass illiteracy began to be implemented. The network of educational institutions was rebuilt in connection with the tasks of the time and taking into account local national characteristics. The Law of God was abolished in schools, and three-month teacher training courses were opened, including for national educational institutions [Обзор Семипалатинской области 1901].

On May 19, 1918, the II Regional Teachers' Congress was held in Semipalatinsk, which discussed the issue of restructuring the school according to the new program. Representatives were sent to Moscow and Petrograd to purchase textbooks for 30 new schools [КГУ «ЦДНИ», ф. 573]. Unfortunately, this work was interrupted by the outbreak of the Civil War.

In the summer of 1920, practical work began to eliminate illiteracy among the population of the Semipalatinsk province. Therefore, in November 1920, 143 educational programs and 21 first-level schools

for adults were already operating in the province.

With the aim of accelerating the education of the illiterate, educational programs were organized. In 1920, there were three-year courses for 100 students in the city, ten-month courses for 128 people, three-month courses for 164, as well as courses on training mugalims for 60 people and one-month courses that trained teachers for the elimination of illiteracy - for 180 people [КГУ «ЦДНИ», ф. 1432]. In total, 420 teachers were trained in a short time, and they were sent to the villages of the province. Short-term courses of "red teachers" (mugalims) prepared the first Kazakh teachers to teach literacy to the indigenous population. The training of such teachers has made it possible to intensify efforts to eradicate illiteracy among the adult population. As a result, in Semipalatinsk by the end of the 20s. 152 points of educational program, 150 mugalims acted, which annually trained 3053 people of indigenous nationality [КГУ «ЦДНИ», ф. 1530].

The lack of sufficient funds for school construction and the lack of teaching staff made it impossible to widely expand the network of 1st level schools. The schools that emerged in the early years of Soviet construction turned out to be fragile and some of them collapsed.

In 1924-1925, schools arose spontaneously, without appropriate training, without taking into account material resources and the possibility of providing them with teachers. Often such schools, having existed for only a few months, died before Gubono could help them. This explains the reduction in the school network in 1924-1925, compared with 1923-1924.

The quality of setting up the school network in the 1920s was far from the same in terms of languages and levels of education. The situation was less favorable in Kazakh schools, which was explained by the scattering of the indigenous population, the

specifics of nomadic life, the lack of trained teachers (most of the teachers of Kazakh schools received only a lower education and often did not even know the full course of arithmetic).

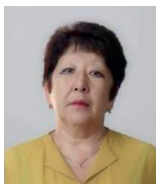
The advanced part of the Kazakh intelligentsia sought to educate their people and actively advocated the opening of educational institutions with the Kazakh language of instruction. In the conditions of tsarism, such requirements were practically not met. Therefore, the only way for Kazakhs to receive secondary education was to study at a gymnasium and a gymnasium with Russian as the language of instruction. However, this problem was complicated by the fact that the children of the Kazakh nationality did not know the Russian language, and the nomadic way of life of most of the Kazakhs did not provide an opportunity to study it in schools of the lower classes.

The Soviet government turned out to be open for the participation of the Kazakh intelligentsia in the elimination of illiteracy among the indigenous population. Most of the intellectuals immediately began to fulfill their mission. Among them were such famous people as Ybyrai Altynsarin and Akhmet Baitursynov. Their contribution to the formation of a new school education system in Kazakhstan has received historical significance.

Thus, a documentary analysis of the organization of education, using the example of Semipalatinsk and the region, showed that due to the development of the economy and culture in the 19th century, literacy of the population is actively demanded. However, the realization of such a need was not followed quickly and with great difficulties. Among the reasons for the lag in the level of literacy of the population from the development of economic progress were: lack of funds, the policy of tsarism (until 1917), lack of schools and school equipment, textbooks, personnel - teachers and others.

REFERENCES:

1. Касымбаев Ж.К. История города Семипалатинск (1718-1917). - Алматы, 1998. – 276 с.
2. КГУ «ЦДНИ», ф. 350, оп 1, д. 696, л. 4-32
3. КГУ «ЦДНИ», ф. 250, оп. 1, д. 12, л. 18
4. КГУ «ЦДНИ», ф. 250, оп. 1, д. 12, л. 7
5. Сибирская газета, 1883 г., №51
6. ЦГА РК, ф. 64, д. 2966, оп.1, л. 25
7. КГУ «ЦДНИ», ф. 268, оп. 1, д. 84, л.
8. ЦГА РК, ф. 360, оп. 1, д. 8, л. 113
9. КГУ «ЦДНИ», ф. 132, оп. 1, д. 88, л. 2
10. КГУ «ЦДНИ», ф. 410, оп. 1, д. 69, л. 2
11. Обзор Семипалатинской области 1899 г.
12. Обзор Семипалатинской области 1901 г.
13. КГУ «ЦДНИ», ф. 573, оп. 1, л. 26.
14. КГУ «ЦДНИ», ф. 1432, оп. 1, д. 26, л. 1-7
15. КГУ «ЦДНИ», ф. 1530, оп. 1, д. 25, л.

БЕКИШЕВА РЫСЖАН ИБРАЕВНА,

К.п.н., доцент,
КазНПУ им. Абая,
E-mail: raia_bekisheva@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ПРЕЗЕНТАЦИИ В КУРСЕ ДИСЦИПЛИНЫ «РУССКИЙ ЯЗЫК»

Андатпа. Мақалада университеттің оқу процесінде компьютерлік презентацияны қолдану туралы айтылады. Автор оқу процесінде компьютерлік презентацияны қолданудың артықшылықтарын нақтылады, осы оқыту құралын қолдана отырып, орыс тіліндегі тапсырмалардың түрлерін сипаттады.

Тірек создер: озық технологиялар, компьютерлік презентация, дидактикалық құрал, шығармашылық қызмет, бағалау критерийлері.

Аннотация. В статье речь идет о применении компьютерной презентации в учебном процессе вуза. Автором конкретизированы преимущества использования компьютерной презентации в учебном процессе, описаны виды заданий по русскому языку с использованием данного средства обучения.

Ключевые слова: передовые технологии, компьютерная презентация, дидактическое средство, творческая деятельность, критерии оценивания.

Resume. The article deals with the use of computer presentation in the educational process of the University. The author specifies the advantages of using a computer presentation in the educational process, describes the types of tasks in the Russian language using this training tool.

Keywords: advanced technologies, computer presentation, didactic tool, creative activity, evaluation criteria.

Применение современных образовательных технологий является необходимым условием достижения нового качества образования.

Типовая программа по дисциплине «Русский язык» акцентирует внимание преподавателей на необходимости использовать современные образовательные технологии, которые могут обеспечить развитие студентов. Не случайно, именно использование передовых технологий становится важнейшим критерием успешности преподавателя.

С целью формирования познавательной и творческой активности студента в учебном процессе используются различные современные образовательные технологии, которые повышают качество образования, позволяют более эффективно использовать учебное время.

Одной из таких технологий, активно используемой в настоящее время в образовательном процессе, является компьютерная презентация, позволяющая акцентировать внимание обучающихся на главных вопросах излагаемой информации и создавать наглядные эффектные образы в виде картинок, схем, диаграмм, графических изображений и т.п.

Следует отметить, что в современных журналах, на страницах которых освещаются актуальные вопросы лингводидактики, большое внимание уделяется указанной проблематике. Так, Сумина Г.А. и Ушакова Н.Ю. в своей работе отме-

чают, что «использование в учебном процессе компьютерной презентации способствует повышению эффективности усвоения обучающимися учебного материала, в частности, активизируется образовательный процесс за счет усиления наглядности, возможности сочетания логического и образного способов освоения информации» [Сумина Г.А., Ушакова Н.Ю., 2007, с. 142]. О сочетании аудиосопровождения и визуального сопровождения в компьютерной презентации, что позволяет воздействовать сразу на два канала восприятия информации, – пишет Зарипов [Зарипов С.Н., 2013, с. 69]. Лазарев Д. считает, что «несомненными качествами компьютерной презентации являются: интерактивность и возможность простого обновления информации, компактность и легкость перемещения между компьютерами, эмоциональная привлекательность и наглядность, многофункциональность и др. [Лазарев Д., 2011, с. 19].

Несомненным плюсом применения компьютерной презентации в учебном процессе является то, что при их создании студенты часто находят новые интересные факты, фотографии, видео, предлагают новые формы подачи материала и другое.

Применение в учебном процессе компьютерной презентации, особенно в формате дистанционного обучения, способствует:

- прочному усвоению теоретического мате-

риала;

- позволяет сделать процесс обучения творческим, увлекательным, личностно-развивающим;
- способствует расширению возможности преподавателя в выборе и реализации приемов и методов обучения;
- предоставляет студенту возможность реализовать собственную позицию и взгляды.
- повышает эмоциональную, эстетическую, научную убедительность преподавания;
- оптимизирует процесс усвоения знаний, воздействуя на различные анализаторы (зрительные, слуховые и эмоциональные).

Главным отличием презентаций от остальных способов представления информации является их содержательность, структурированность, красочность и интерактивность.

Опыт работы позволяет выделить виды работ, в процессе проведения и выполнения которых следует активно применять презентации:

1. При изучении теоретического материала позволяет иллюстрировать его разнообразными наглядными средствами.

2. При выполнении письменных и устных упражнений предоставляет возможность оперативно предъявлять задания и корректировать результаты их выполнения.

3. При проверке домашних работ обеспечивает возможность визуального контроля.

4. При закреплении изученного теоретического материала способствует определению качества усвоения студентами новой темы в соответствии с контрольными вопросами.

5. При выполнении заданий по СРСП и СРС позволяет определить степень самостоятельности выполненных работ.

Представляем вашему вниманию виды заданий по дисциплине «Русский язык» с использованием компьютерной презентации:

1) Сформулируйте задания к представленным на слайде рисункам и выполните их.

2) Сформулируйте вопросы к представленным на слайде рисункам и ответьте на них.

3) Подберите и вставьте рисунки к теоретическому материалу, подготовленному преподавателем.

4) Изучите теоретический материал и расположите слайды в логической последовательности.

5) Удалите слайды, не относящиеся к изученной теме.

6) Дополните презентацию, отвечая на следующие вопросы.

7) Создайте презентацию по заданной теме с использованием необходимых рисунков из предложенных или добавлением своих.

8) Найдите дополнительную информацию об ученых по вашей специальности, представленных в презентации и т.п.

9) Подготовьте презентацию на предложенную тему и подготовьтесь к выступлению перед аудиторией.

10) Выполните упражнения, прокомментируйте ответы.

В процессе совместной работы педагога со студентами в формате компьютерной презентации целесообразно активизировать внимание студентов на каждом слайде, развивать мыслительную деятельность студентов с целью формирования у них собственной позиции, своей точки зрения, умения ее отстаивать, адекватно реагировать на реплики студентов, делать промежуточные и заключительные выводы.

Одним из важных этапов работы с презентацией, подготовленной студентом или микрогруппой, является ее обсуждение. Студенты задают вопросы презентатору, обмениваются мнениями, соглашаются или возражают, аргументируют свою точку зрения и приводят свои примеры. В процессе обсуждения активизируются профессиональная диалогическая и монологическая речь, термины и терминосочетания, грамматические конструкции и речевые клише.

Следует отметить, что компьютерные презентации могут применяться на всех этапах занятия, являясь дидактическим средством, посредством которого осуществляется ознакомление, закрепление и проверка изучаемого материала.

Общеизвестно, что кредитная система обучения делает акцент на самостоятельную работу студентов, и подготовка компьютерной презентации является наиболее эффективным способом донесения информации, с помощью которого можно наглядно представить содержание, проиллюстрировать сообщение и донести до слушателей.

Работа с презентацией может быть организована в разных режимах и быть индивидуальной, парной и групповой.

Приведём некоторые примеры тем СРС по дисциплине «Русский язык» для студентов неязыковых специальностей. [Типовые учебные программы., 2018, с. 188].

1. Написать сообщение-рассуждение об идее языкового триединства в Республике Казахстан.

2. Составить текст-повествование на тему: «Выдающиеся ученые Казахстана».

3. Подготовить с последующим публичным представлением компьютерную презентацию на тему «Функциональные стили русской речи и их языковые особенности».

4. Составить тексты монолога, диалога, полилога с последующим анализом лексики, морфологии, синтаксиса.

5. Подготовить презентации с характеристикой официально-делового стиля.

6. Подготовить презентацию на тему «Служебная документация для внутреннего пользования». Основное внимание уделить приказам и

распоряжениям.

7. Подготовить презентацию на тему «Особенности научного стиля речи».

8. Подготовить презентацию на тему «Языковые особенности текстов научного описания и повествования».

9. Подготовить презентации на темы: «Типы научной информации»; «Сущность предмета и его функции».

10. Подготовить материалы к дискуссии на тему «Социальные сети: за и против».

Как видно из перечня тем, самостоятельная работа студентов включает воспроизводящие и творческие процессы в деятельности студента. В зависимости от этого различают три уровня самостоятельной деятельности студентов: 1) репродуктивный (тренировочный); 2) реконструктивный; 3) творческий, поисковый [Доценко М.Ю., Ильина Н.О., 2019, с. 171].

Презентацию PowerPoint мы относим к творческому, поисковому уровню самостоятельной деятельности. В ходе работы по созданию комплекта слайдов студенты учатся оценивать полноту, достоверность, новизну, информационную и культуроведческую ценность сведений, представленных на Интернет-сайтах, а также отбирать значимую информацию. «Несомненным преимуществом использования компьютерных технологий является перенос акцента с вербальных методов обучения на методы поисковой и творческой деятельности» [Акимова О.Б., Ветлугина Н.О., 2014, с. 93].

Важным моментом в подготовке, демонст-

рации и устном сопровождении компьютерной презентации является оценивание, поэтому целесообразно познакомить студентов с этапами подготовки и критериями оценивания учебных презентаций.

Этапы подготовки компьютерной презентации:

- Постановка задачи и составление плана работы;
- Выстраивание в систему учебного материала;
- Разбивка текста на дидактические единицы – учебные эпизоды (слайды);
- Работа с отдельными слайдами;
- Защита презентаций.

На этапе планирования студенты определяют структуру и количество слайдов презентации. После решения вопроса о содержании презентации, изучения подобранного материала, студенты систематизируют и вставляют его в отдельные блоки, состоящие из небольшого по объему текста, рисунков, схем, таблиц, фотографий и др. Для лучшего восприятия материала они включают в свои презентации текстовые и графические фрагменты. При этом также обращается внимание на подбор шрифта и цветовой гаммы, выбор последовательности подачи материала на экран. В ходе защиты презентации студенты получают опыт публичного выступления и отстаивания собственного мнения.

Критерии оценивания презентации могут выглядеть следующим образом.

Критерии оценки	Содержание оценки
1. Содержательный	знание темы и свободное владение содержанием текста, правильное использование научной терминологии, импровизация, речевой этикет.
2. Логический	доказательность, аргументированность, оперирование примерами и фактами.
3. Речевой	использование вербальных и невербальных средств выразительности, правильность произношения и ударения, четкая дикция, логические ударения и пр.
4. Психологический	взаимодействие с аудиторией, использование различных приемов привлечения и активизации внимания.
5. Дизайн и оформление	логическая последовательность слайдов и информации на слайдах, достаточное количество фотоматериалов, разумное сочетание фона и графики, соответствие дизайна презентации ее содержанию, правильное соотношение устного выступления и компьютерного сопровождения, общее впечатление от представленной презентации.

Таким образом, можно сделать вывод, что применение в учебном процессе компьютерной презентации способствует организации интерактивного обучения, развитию творческого и критического мышления, совершенствованию

различных видов речевой деятельности, формированию навыков публичного выступления, активизации самостоятельной работы, повышает информационную и образовательную компетентность студентов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Акимова О.Б., Ветлугина Н.О. Возможности использования мультимедиа в образовательном процессе//Дискуссия.-2014.-№9(50). - с.92-95.

2. Доценко М.Ю., Ильина Н.О. Проектная деятельность как эффективная форма самостоятельной работы студентов на этапе предвузовской подготовки//Вестник ПНИПУ. – 2019. - № 1. - с.167-180.
3. Зарипов С.Н. Использование мультимедиа в образовательном процессе вуза//Современные проблемы науки и образования. – 2013.-№3.-с. 68-77.
4. Лазарев Д. Презентация: Лучше один раз увидеть! — М.: Альпина Паблишер, 2011. — 142 с.
5. Сумина Г.А., Ушакова Н.Ю. Использование мультимедийных технологий в учебном процессе вуза//Успехи современного естествознания.- 2007.- №5.-с. 142-143.
6. Типовые учебные программы цикла общеобразовательных дисциплин для организаций высшего и (или) послевузовского образования: Сборник. – Астана, 2018. – с. 178-196.

ГАЗИЗОВА НАЗИГУЛ СЛЯМБОЛОНА,

қауымдастырылған профессор, п.ф.к.,
«Құқықтану» кафедрасы,
КЕАҚ Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
ҚР ПФА корреспондент-мүшесі

ТОЛЫСБАЕВА АЛИЯ ДҮЙСЕНОВНА,

меңгеруші, PhD докторы,
«Құқықтану» кафедрасы,
КЕАҚ Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті

ЕРГАЛЫМОВА АҚБӨПЕ НҰРМАҒАМБЕТОВНА,

аға оқытушы, «Құқықтану» магистрі,
«Құқықтану» кафедрасы,
КЕАҚ Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті

АБАЙДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢ

Түйін: Мақалада Абайдың құқықтық бағыттағы қара сөздері мен өлеңдері сараланып, оның қазіргі кезеңдегі заң шығару, құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті дамыту, құқықтық тәрбие беру және құқықбұзушылықтың алдын алудағы маңыздылығы баяндалады.

Кілт сөздер: құқықтық көзқарас, құқықтық сана, құқықтық мәдениет, құқықтық тәрбие, құқықбұзушылық.

Аннотация. В статье проанализированы высказывания и стихи Абая в правовом направлении, излагаются его значимость в современном законодательстве, развитии правового сознания и правовой культуры, правовом воспитании и профилактике правонарушений.

Ключевые слова: правовое мировоззрение, правовое сознание, правовая культура, правовое воспитание, правонарушения.

Annotation. The article analyzes the statements and poems of Abay in the legal direction, describes its significance in modern legislation, the development of legal consciousness and legal culture, legal education and crime prevention.

Keywords: legal worldview, legal consciousness, legal culture, legal education, offenses.

Абай шығармашылығы кез келген адамның дүниеге көзқарасын, болмысын, азаматтық ұстанымын, жеке мінез, қасиет-сапаларын қалыптастырады деп айтсақ артық айтпаған боламыз. Абай арқылы біз ізгілік, адамгершілік, елжандылық т.б. асыл қасиеттерді бойымызға сіңіреміз. Абайды бүгінгі таңдағы ғалымдар жан-жақты зерттеуде, оның саяси, экономикалық, гуманистік, әлеуметтік көзқарастары зерделеніп, еңбек болып шығарылуда. XIX ғасырда өмір сүрген Абай дүниежүзілік гуманистік идеялар мен адам құқықтары тұжырымдамаларын әлемдік деңгейге көтерген алыптардың, әлемдік классиктердің қатарына жатады. «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында ҚР Президенті Қ. Тоқаев: «...Абайды терең тануға баса мән бергеніміз жөн. Заң үстемдігін және қоғамдық тәртіпті сақтау баршаға ортақ міндет екенін ұғынған жөн. Сондықтан азаматтарға, әсіресе, жастарға мемлекетті сыйлаудың мән-маңызын түсіндіру қажет. Осы ретте тағы да Абайдың мұрасына зейін қойған абзал.» - деген еді [1]. Өкінішке орай, Абайды тану, оның құқықтық идеяларын қоғамда пайдалану мәселесі бүгінгі күндері өз дәрежесінде

емес. Абайдың қоғамдық-саяси көзқарасындағы құқықтық мемлекет қақында айтылған ойлары әлі зерттелмеген тың тақырып. Осыған орай Абай шығармалары арқылы жастарды әділеттілікке, елжандылыққа, адал еңбекке, біліктілікке, іскерлікке тәрбиелеп, ұлттық, құқықтық мәдениетті дамытудың бүгінгі таңда маңызы зор деп білеміз. Абайдың құқықтық пікірлері сол кездегі мәселелерге ғана арналып қоймай, бүгінгі таңдағы күн тәртібінде тұрған өткір проблемаларға нақты жауап беретін өміршеңдігімен құнды. Ол айтқан түйдек-түйдек ой-пікірлерді санамызға сіңіріп, кәдемізге жарату болашақтағы парасатты парызымыз.

Абайдың өмір сүрген әлемі мен оның туылғанына 175 жыл толып отырған кезең аралығында уақытты сараласақ, қоғам мен мемлекет дамуында біршама өзгерістер болды. Бабалардың сөзін арқау етіп өскен қазақ халқы өркениеттің даму сатыларына көтеріліп жатса да, асыл қазына болып табылатын ғұламаларының нақыл сөздерінен айналып кетпеді. Өзектілігін заман өзгерсе де жоғалтпаған, керісінше заманның ағысында маңыздылығы артып отырған мұралардың бірегейі

- Абай мұрасы. Қазіргі құқықтық қайта құрулар кезеңінде Абай шығармаларының зерделенуінің маңызы да осында.

Құқықтық қатынастардың мәдениеттілік деңгейін арттыру барысында мемлекет тарапынан атқарылып жатқан істер аз емес, соған қарамастан бүгінгі күнде елімізде ақсап жатқан келелі мәселелердің бар екендігі жасырын емес. Ел болған соң, соңғы кездері жалпы халықтық құқықбұзушылық теріс әрекеттерінің қоғамда өршіп, оның алдын алудағы құқықтық тәрбие берудің ақсап тұрғаны қоғамдағы өзекті мәселеге айналуға. Қоғам болашағын құқықтық мемлекет тағдырымен байланыстыра қарап отырған шағымызда ұлттық дәстүрлі ерекшелігімізді негізге ала отырып жас ұрпақтың құқықтық тәрбиесін жалпы білім беру мазмұнында қарастырудың маңыздылығы бүгінгі күні өз қажеттілігін танытып отыр. Күнделікті күйбең тіршіліктің құрығына түсіп, өз ар-ожданын, ұятын, намысын бір сәттік дүниенің қызығына айырбастап, заңды сыйламау арқылы қоғамда құқықбұзушылықтың кең өршіп отырғаны ойланарлық жағдай. Бұл салада заң ғылымының докторы Е. Алауханов: "Еліміздегі әрбір адам өзінің жеке қауіпсіздігі мен тіршілік тыныштығы үшін құқық қорғау органдарын арқау етеді. Заңдылықты сақтап, қара қылды қақ жарады, сөйтіп құқымызды қорғайды деп сенеді. Алайда, сөйтіп сенген құқық қорғау органдарының өзі сыбайлас жемқорлыққа бейім тұрады екен. Қылмысты ашу түгіл оны жасыру көп. Сонда мұндай органдардың не қажеті бар деген ой келеді." - дейді [2]. Осының өзі жас ұрпақтың, одан қала берсе жалпы халықтың құқықтық санасын жетілдіру идеясын жалған қуаттайды. Құқықтық білім беруді іске асыру адамның тікелей құқықтық нормаларда көрсетілген актілерді оқып танысуы, нормативтік актінің мәтінін оқу, радио арқылы есту т.б. шаралардың жүзеге асырылуымен байланысты. Барысында немесе онымен жанамалай басқа жақтардың қатысуы арқылы (мысалы: біреулердің айтуы арқылы, өмірлік жағдайларда нақты кездесетін құқықтық актімен танысу) жүзеге асады. Бұл екі әдіс бірін-бірі толықтырып отырады. Заңның немесе басқа да нормативтік актінің мазмұнын заңгер емес адамдар белгілі жеңіл әдістер арқылы игере алады.

Құқықтық оқыту және құқықтық тәрбие өзара табиғи байланысқан. Құқықтық мәдениетті қалыптастыру үзіліссіз процесс болуы қажет. Сонда ғана ол өз кезеңінде тұлғалардың заңдарға бағыну санасын қалыптастырады және кәсіпқой – заңгер, бұған қоса заңдылық дүниетанымын, ұстанымдарын, адамгершілік ой – санасын және оларды бағалауға, арнайы кәсіпқой қажетті мінездеме қалыптастырары сөзсіз. Соңында құқықтық білімді күнделікті кеңейту және тереңдетуге байланысты, соған сәйкес мазмұнына байланысты мотивацияны құру керек. Мемлекеттің дамуымен көптеген саналарды өңдеу идеоло-

гияларының нысандары мен амалдары шыңдалып одан әрі шебер пайдалануын іздеп табады да, құқықтық тәрбие мемлекеттің өзіндік қызмет түрі ретінде қалыптасып, оның жергілікті басқару және жалпы қоғамға өз әсерін тигізеді. Мемлекеттің даму деңгейі жоғары болғанмен құқықтық және сананың мәні, оның бағалығы және функциясы біршама тұрақты болып қала береді, ал жастардың санасына әсер етудің мазмұны мен тактикасы, объектілері, нысаны және амалдары ауысып отырады. Тек шынайы демократия жағдайларында құқықтық білім беру кәсіпқой – заңгердің мақсатты бағытталған және арнайы ұйымдасқан қызметі болуы мүмкін.

Қазіргі таңда құқықтық нигилизмді (құқықтық жоққа шығаруды) жеңуіміз қажет, оған көпшіліктің таң қалуын тоқтатып, заңға деген сый, құрметтеуге тәрбиелеу және жауапкершілік сезімдерін ояту қажеттілігі, яғни бұл жерде жемқорлық, заңды басынушылықтар, заңды немқұрайлы қараудың құқықтық жүйеге кереғар екендігін түсіндіру және қоғамдық моральді бейтараптық жаулап алуына жол бермеу керек. Қазақстан азаматтарының құқықтық санасын кеңейтуде немесе қоғамдық сананы құрудың негізі адамгершілік және әлеуметтік әлемді тұрақтандыру арқылы, яғни барша азаматтардың қолдауымен барлық қоғамдық топтардың, халықтың белсенді қызмет етуге және адам құқығының шеңберін кеңейтуге жол ашу. Құқыққа немқұрайлы қарау қандай да бір шектен шығушылық, әлеуметтік басқа да нормаларды, психологиялық жеке тұлғаларда заңға деген жауыздықпен қарауы сияқты кереғарлықтарды жою керек. Құқықтық нигилизмнің алдын – алу жұмыстарының маңызды құрамдас бөлігі болып азаматтарға құқықтық тәрбие беру шараларының белсенділігі болып табылады. Салыстырмалы түрде жастардың құқыққа деген құрметінің пайда болып заңды болары сөзсіз. Олардың алған құқықтық білімдері жеке өздерінің сеніміне айналуы қажет, ол келесідей: құқыққа бағынулары, оларды қатаң сақтаулары, одан барып – ішкі қажеттіліктеріне заңдарды жарату және оны әдетке айналдыру, нәтижесінде құқықтық және кәсіпқой заңдылық белсенділіктерін көрсетулері қажет, яғни күнделікті өмірде жүзеге асырулары керек. Жастардың құқықтық мәдениетін қалыптастырудың келесідей амалдары бар: құқықтық насихат, құқықтық білім беру, заңдылық тәжірибе, яғни өзін - өзі тәрбиелеу немесе құқықтық өмірге бейімделу. Міне, осындай амалдарды жүзеге асыруда Абай шығармашылығының алатын орны өте зор. Абайды білмейтін қазақстандық жоқ деуімізге болады, біз Абай арқылы әлемге танылған елміз. Бұл туралы Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев: "...Қарап отырсақ, содан бергі бір ғасырдың көлемінде бірте-бірте ұлы ақынның даңқы жер жүзіне әйгілі болатындай деңгейге жетіппіз. Ол - алдымен, әлбетте, Абайдың теңдессіз кемеңгерлігінің, содан соң тәуелсіз

мемлекеттігіміздің арқасы.” дей отырып, “...Абай Құнанбайұлы тұлғасы да – сондай аралық кезеңнің жемісі. Ескінің соңы мен жаңаның басын жалғаған алтын көпір.” - деп толғайды [3].

Біз Абайдың поэзиясы мен қара сөздерінен Адамды кемсіткен, даттаған, айыптаған, бір жақты кінәлаған, радикалды, ксенофобиялық, деструктивті ойлар мен сөздер кездестіре алмаймыз. Өкінішке орай қазіргі қоғамда біздер, адамдар, бір-бірімізді қит етсе кінәлауға, кемсітуге, айыптауға, даттауға, қаралауға, жазғыруға, жазалауға дайын тұрамыз. Абай өз заманында өркениеттен жырақтау жатқан қазақ қоғамында да, түрлі соқыр наным-сенімдер мен таптаурын көзқарастардың, менталитеттің, дүмше діннің жетегінде болса да, Адам құқықтарын шектейтін ойлар айтпайды [4].

Әрине, Абай шығармаларында нақты «құқықтық мемлекет» деген термин немесе ұғым кездеспейді. Бірақ оның осы мәселе туралы айтылған ойлары, көтерген мәселелері құқықтық мемлекет қағидаларымен ұштасатынын анық байқауға болады. Құқықтық мемлекет идеясының ең өзекті мәселелерінің бірі - адам құқы және оның мемлекет тарапынан тиімді қорғалуы. Міне, осыған байланысты Абай өзінің еңбектерінде бұл мәселеге ерекше назар аударады. Ол жеке адамдардың туа біткеннен қалыптасқан теңдік, табиғи құқық идеясының жақтаушысы және жаршысы. Адамның табиғи теңдік идеясын Абай: «Адам баласына адам баласының бәрі - дос. Не үшін десең, дүниеде - жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазаң, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің - бәрі бірдей» («Он төртінші сөз») деп көрсетеді.

Ұлы ойшыл шығармаларында заң шығаратын жоғарғы орган (парламент) ең жоғарғы өкімет ретінде танылып, оның қабылданған заңдарының қатынастарды реттеуде тиімді рөл атқаратынына сеніммен қарайды. Абай құқықтық мемлекетте заңның үстемдігін қоғамның барлық саласында арттыруды ұсынады, заңның күшімен, тиімділігімен демократияны, билік жүргізуді жетілдіруді және мемлекет органдарының жеке адам, жалпы халық алдында жауаптылығын талап етеді. Мұндай құқықтық мемлекеттің қағидаларына сай келетін Абай идеяларының құндылығын: «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» («Отыз жетінші сөз») деген пікірінен аңғарамыз. Абай ғылыми негіздерге сүйеніп, халықтың барлық пікірі ескеріліп қабылданған заңның құқықтық мемлекетте атқаратын міндетіне, оның қоғамды өзгертуде, алға қарай дамытуда шексіз рөл атқаратынына зор сеніммен қарайды. Бүгінгі күннің талабы Абай көрсеткен идеяны нақты әлеуметтік тәжірибеде растап отыр. Бұл да оның көрегендігінің айғағы болса керек [5].

Абай құқықтық мемлекет идеясының негізгі

талаптарының бірі - кәсіби парламенттің құрылуына ерекше назар аударады. Ойшылдың зерделі пайымдауынша, мемлекеттегі кәсіби парламентті сайлаудан, қалыптастырудан елдің өркендеп өсуі, өкімет билігінің тиімді әр халық талабынан шығатын ең жоғарғы орган болуына күмән келтірмейді. Абайдың ойынша, парламентке беделді, белсенді, билік жүйесінде сөзі өтетін, әділ де парасатты адам сайлануы керек дейді. Бұған оның үшінші қара сөзінде айтқан “Халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадәрлі орысша образование алған кісі болсын. Егер де орталарында ондай кісісі жоқ болса, яки бар болса да сайламаса, уезный начальник пенен военный губернатордың назначениесімен болады десе, бұл халыққа бек пайдалы болар еді. Оның себебі: әуелі - қызметқұмар қазақ балаларына образование беруге ол да - пайдалы іс, екінші - назначением болған болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлықтарға міндетті болар еді.» - деген пікірі дәлел болып тұр. Халықтың сайлауға қатысуы және дауыс беруі туралы мәселеде ол былай деп жазады: «Пайдалы адамды сайлаумен залалды адамды сайлау арасында ешбір парық болмаса, жұрт неге азаяды?... Яғни өз жақынын сайлап, бар мақсаты табылғандай көрінеді. Сайлау көп үшін берілген нәрсе, көп пайдасын көздеп сайланса... сайлау дұрыс өз мағынасында болғаны. Халықтың пайдасы, залалы қаралмай, «мынау туғаным-тұқымдасым...» деп сайланса, ол сайлау емес» [5].

Демократияның ең маңызды көрінісі сайлау болып табылатындығын ескерген қазақ ойшылы «Тағы да народный суд хақында» мақаласында «сайлау деген-өзіңе берген ықтияр» деген қорытынды жасайды. Мемлекетте заман ағымына, талабына сай басқару болу керек дейді. «Сәулең болса кеудеңде» атты өлеңінде атқарушы биліктің қалай болуы керек екендігін айтып тұрғандай. Болыс болсам деп ағайындар жанжалдасып, партияласып әбден халықтың мазасын кетіретін пысықтарды көргенде Абай бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын», Әз-Тәукенің «Жеті жарғысын» білмек керек дейді. Әрине, Абай бұлардың бүгінгі өмірге келетінін алып, жарамсызын теріске шығарса деп армандай келіп, осыларды іске асыратын кісілердің жоқтығына қиналады. Ғұлама өзінің үшінші қара сөзінде: «Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады», - деп. Оның мәнісі-тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен, дұрыс айтылған сөз. Өйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкерә білінгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе. Ол билерге даугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып, үстіне біреуді делдалға сайлап алып біте берсе, егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып,

яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай, бітім болар еді», - дейді. Ақын ережедегі дауды шешетін билер саны әр тараптан үштен артық болмасын деп көрсетеді. Билер көбейсе, дау ұлғайып қана қоймай, пара алушылық қоса қаулайтынын көрсетеді.

Абай демократиялық жүйедегі мемлекеттерде ең алдымен адам құқығының аяққа тапталмауын талап етеді. Оның ойынша, империялық, отарлық саясаттың тікелей әсерінен «бөліп алды да, билей бер» принциптерін іс жүзіне асыруда орыс мемлекетінің қазақ халқы арасына іріткі салып, партия партияға бөлу салдарынан заңсыздыққа, құқық нормаларын өрескел бұрмалаушылыққа жол берілуінің салдарынан адам құқын аяққа таптау, ешбір күнәсі жоқ, адамдарды жауапқа тарту - барып тұрған бассыздық. Абайдың құқықтық көзқарасында құқықтық мемлекетте жеке адамның құқық қорғайтын лауазымды, ерекше санаттағы адамдардың кіршіксіз таза, жан-жақты білімді және халық мүддесі мен ұлт намысын қорғау ісіне жан-тәнімен берілуі талап етіледі. Ол мемлекет органдарында жартыкеш адамның қызмет етуіне үзілді-кесілді қарсы шығады. Пайда табу үшін білім алған жастардың ұлттық мүддені қорғамайтынына көзі жетіп, ұлттық нигилистердің қаулап өсуінен сақтандырады. Абайдың осыдан жүз жыл бұрынғы «Интернатта оқып жүр талай қазақ баласы» өлеңі [6, 119 б.] тап қазір жазылғандай. Ақын мемлекеттің лауазымды адамдарының бюрократтықтан, менмендіктен, өркениеттік қасиеттерден алда болуын талап етеді, олардың рухани байлығының, ой-өрісінің, білімінің өте терең және жан-жақты болуын басты өлшем ретінде таниды. Ол өз халқының, мемлекетінің, ұлтының мұңын мұңдап, жоғын жоқтау білімге ұмтылған жастардың басты борышы деп біледі. Ұлттық нигилизмнен ада болуға шақырады. Бүгінгі таңда жастар біздің болашағымыз деп ұрандатқан Қазақстан үшін бұл пікірдің маңыздылығы қаншалықты екені бесенеден түсінікті болып тұр емес пе.

Дін Абай үшін таза рухани феномен, ал адам өмірінің мәні мен әлемдегі тағдырдың иманы мен түсінігі өзек ретінде болады. Сенімнің адамға деген тікелей қатынасы бар, дәл осы иман: адам қалай және не үшін өмір сүреді деген сұрағына жауап беруге көмектеседі. Оған қарағанда Абай Құдай-жаратушы болмысын мойындайды, ал Құдай мәнін жарату актісінде емес, адам өміріндегі махаббат, қайырымдылық, әділдікті орнатуында көрді. Құдайда адам өміріндегі руханилықты, ал адамдар арасындағы қатынаста қайырымдылық, адамгершілік және әділдікті нығайтатын көрсетулері Абай үшін маңызды болып табылады. Абай шығармаларының құндылығын тек қана діни құндылықтарға алып келіп тіреп қоюға болмайды. Абай дін тақырыбында өте терең білімді ғұлама болғанымен, әсіре діншіл, не діндәр емес [4]. Ол туралы Абай өз қара сөздері мен өлең-

дерінде анық айтып кеткен. Ал отарлау езгісіне түсіп, рухани-этикалық тұрғыдан ұсақталып баратқан халқына, тура жол мен тура дінді нұсқау барысында ғибратты діннің ілімін түсіндіріп, тәрбиелік, танымдық мақсатта көптеген ойларын қалдырған. Ол тұста дүмше молдалық пен дүмше діншілдіктің кең қанат жайған тұсы болғандықтан, асыл діннің маңызын түсінген ақын, халықты клереализмнен, соқыр діннен, соқыр діни санадан сақтандырып, діни қажеттілікте де мол оқу мен ізденіс керектігін халықтың санасына сіңдірген. Жалпы адам өмірінің, адамзат тіршілігінің мәнін дінсіз таразылау қандай мәнсіз болса, адамзат өмірінің құндылығын тек дінмен ғана түсіндіру, дінмен ғана шектеу сондай мәнсіз. Дана Абай ұлыларға ғана тән тереңдікпен, діни таным мен қоғамдық сананы, ғылымды, жалпыадамзаттық мәңгілік құндылықтарды сабақтастырып, адамзаттық ілімді, «Адам бол» қағидатын ұстанып, сол ілімді барша адамзатқа үндейді [6].

Абайдың заңға байланысты пікірлері зерттелмей жатқан тақырыптардың бірі. Бұл мәселеге Тайыр Құлтелеев пен Айдарат Тәукелов 50-60 жылдарда алғашқы рет тоқталады, бірақ жете зерттемей басқа жағына ауысып кетеді. Оған әр түрлі жағдайлар себеп болды, оның бірі партиялық тосқауыл. 1885 жылы мамыр айында Шарда өткен билердің төтенше съезінде қабылданған ереже - Абайдың құқықтық көзқарасын анықтауға үлес қосатын маңызды тарихи құжат болды. Мұнда Абайдың құқықтық жүйені реформалау және ислам діні бекіткен шарифат шарттарын заман талабына сай мұраттары айқын көрінеді. Қарамола ережесі толық зерттелмеген, оның кейбір баптары 1968 жылы Абай шығармаларының 2 томдығында берілсе, ал Қазақ Совет энциклопедиясында мәлімет өте қысқа берілген. Сол заманның куәгері Мүсірәлі ақсақалға Абай: «...оязбен сөйлестім, қазақ дауы туралы орыстың шығарған заңы бізге тура келмейтінін айттым, ояз оған тоқтап: олай болса сен қазақтың ғұрпына, әдетіне, тұрмысына лайықты заң шығарып жаз, оны съезге жиналған билерге, елге оқып бер, егер оларға ұнамағаны болса түзет, сол көптің ұнаған заңын мен бекітейін, бұдан былай қазақ ортасында белгілі заң болсын... деді, соны жазып жатырмын, жаңа заңды жұрт ұнатқаннан кейін ояз бекітеді». - деген екен. Халық жиналып, Абай ояз екеуі халықтың алдына шығады, ояз «Ибрай Құнанбаевтың заңы бекіді, бұдан былай билер осы заңмен билік айтсын» деді. Содан бері халық, «Абай заңдары», «Абай жазған ереже» деп атап кетті. Құнды құжаттың ғалымдардың назарынан тыс қалғаны көп жылдар бойы өкінішті болып келді [7, 25 б.].

Петербургтің мемлекеттік тарихи архивінің қорынан Абайдың «Үкімет - Сенатқа» деп аталатын арызы табылды. Бұл заңгерлер назарына ілінгенімен әлі талданбай жатыр. ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақ-

стан» атты мақаласы [1] тың серпіліс болып, әлі де Абайдың зертелмей жатқан тұстары зерттеледі деген сенімдеміз. Бүгінгі күні Абайдың идеяларын тәжірибе растап отыр.

Абай адам құқығын қорғаудағы ойларын өлең жолдарында да береді. Мысалы:

«Күлембайға» деген өлеңінде:

Бұрынғыдай дәурен жоқ,
Ұлық жолы тарайды.
Өтірік берген қағаздың
Алды-артына қарайды.
Өз қағазы өз көзін
Жоғалтуға жарайды.
Тауып алып жалғанын,
Қылмысыңды санайды.
Өзі залым зақуншік
Танып алды талайды,
Көрмей тұрып түсеміз
Темір көзді сарайды.

- дей келе адам құқығының аяққа тапталмауы туралы пікірін білдіреді [8].

Абай сот тәуелсіздігі туралы айтады. Судьяларды сот қызметіне өмірлік етіп сайлауды талап етеді. Италия, Франция, АҚШ және т.б. елдерде судьялар өмірлік етіп сайланады. Қызметтерінен Абай айтқандай «жаманшылығы әшкері білінгендіктен», яғни қылмыс немесе құқыққа қарсы әрекет еткенде босатылады. Ол Михаэльс, Гросс, Леонтьев, Блек т.б. Семейге айдалып келген революционерлерден, немесе Семей кітапханасы қорынан АҚШ конституциясы туралы мағлұмат алған болуы керек деген де пікірлер бар [7, 27 б.]. Сонымен қатар ол әділ соттың ең басты ісі, қызметі - судьялардың заңға негізделген үкімі мен шешімдері дейді. «Кез келген үкімнің яки жазықтылықты яки жазықсыздықты анықтаудың негізінде өзінің бүкіл жиынтығымен фактілер жатуға тиіс» деп тұжырымдайды. Судьялардың Ант беру мәселесін де айтқан. Ол кездегі мылтықтың аузын сүю, молаға баруды жоққа шығарып, құранмен ант етуді ұсынады.

«Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» атты өлеңінің мазмұны Абайдың неке және әйел бостандығы туралы ойларын білдіреді. Ол әйел мен еркектің теңдігін айтады. Неке, қылмыстық, азаматтық құқықтарға өзгеріс енгізуді айта келіп, әмеңгерлікте әйелдің еркі тыңдалуы керек дейді. Қармола Ережесінің 51 бабында: «Күйеуі қайтыс болған баласы жоқ әйел күйеуге шықпаса да мал-мүлікке ие болуға құқы бар. Күйеуге тисе бар малының сегізден бірін, баласы болса алтыдан бірін алады». - делінген. Бұл жерде ол әмеңгерлік институтының статусын анықтап беріп отыр. Қоғамымызда орын алып жатқан келеңсіз жағдайларды болдырмауда кейбір дәстүрлерімізді заңдастырғанымыз да жөн болар деп санаймыз.

Абай қылмыстық заңдарға қатысты жазалауға да тоқталады. Ол бұл жазалау үшін адамның кінәсі дәлелденуі қажет дей келе, дәлел келтірудің жолдарын көрсетеді. Барымта, ұрлық, зорлық

сияқты біраз істерді қисық деп санап, оны түзуге тырысқан. Халық тұрмысының сәулелі және көлеңкелі жағын түгел көреді. Бүгінгі таңда тұрмыстық зорлық-зомбылықтың өзекті мәселе болып тұрғаны белгілі. Міне, осы мәселеден Абай айналып кете алмаған. Ол патриархалды-рулық құрылыстың сақталуына қынжылды. Өйткені ол кезде патша өкіметі ру басыларын бір-біріне айдап салып, өзінің отарлау саясатын тоқтаусыз жүргізіп жатқан еді. Бодандықтан құтылудың жолын надандықты жоюдан көрді. Ол үшін халқын оқу, білім, ғылымды меңгеруге шақырды. Жастайынан билікке араласқан Абайдың сөздері ұтымды, билік шешімдері тұжырымды болады.

Абай шығармашылығының негізгі саласының бірі – әлеуметшілдігі, азаматтығы. Ұлт ұстазы дана Абай қазақ елінің әлем халықтары сынды өркеніетке ұмтылуын, дамуын, мәдениетті, кәсіпті, өндірісті, ғылым-білім, техниканы меңгеруін қалады. Демек қазақ халқының да мәдени, рухани, экономикалық мәртебесінің әлемнің дамыған елдерімен теңесуін армандады, олармен де терезесі тең, тең құқықты болуын көкседі. Бұл жерде Абай – бүкіл қазақ халқының, қазақ жерінің жоқшысы. Басқа мемлекеттер тарапынан қазақ халқының кемсітілмеуін, қаналмауын, қорлыққа ұшырамауын, қиянат көрмеуін қалады. Тұтас бір ұлттың, халықтың құқығын қорғаудың жолдарын, дамуының эволюциялық жолын көрсетті. Абайдан кейінгі Алаш азаматтары осы салынған дара жолды әрі қарай жетілдіріп, дамытып, іс жүзінде қорғаған адамдар. Адам құны мен құқығы кеміген, арзаңдаған, аяқ асты болған қоғамда – адам ешқашан бақытты болмайды. Адам құны мен құқығы жоғары қоғамда ғана адам өзің толық бақытты сезінеді.

Хакім Абай сөзін былай түйіндейді: «Әуелі Құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды» [5]. Қазіргі кезеңдегі күн тәртібінде тұрған мәселенің бірі жемқорлық болса, оны жоюдың бір жолы - адал еңбек деп тұрған жоқ па. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ. Адамзат қоғамы пайда болғалы-ұрлық, бұзақылық жойылмай келе жатқан жат қылықтар. Абай заманында осындай жолсыздықтар жаңбырдан кейін қаулап шығатын саңырауқұлақ сияқты қаптап кетті. Сондықтан ақын он бірінші сөзінде осы мәселеге ерекше көңіл бөледі. Ертеде ұрлықты, бұзақылықты елдің есті кісілері тыюшы еді. Енді билік орыс әкімдерінде болғандықтан, соларға жағынам деп ұрлық, бұзақылық дертіне байлар да душар болған. Олар нені болсын малмен сатып алам дейді де жиған-терген дәулетін талан-таражға салып елдің де қадірін кетіріп, өз басын да дауға салып далбаса тіршілікпен күй кешуде. Абай осы екі жат қылықты жұрттың бәріне ортақ дейді. Бұдан сау адам қалмаса, сонда елді кім түземек? Ел ішінде ант, серт, адалдық, ұят деген-

дер әлсіреп барады. Осыны дұрыс жолға салатын қолында малы, пұлы, аузында сөзі бар қазақ байлары десек, олардың өзі бұзақылардың сөзін сөйлеп, жөнін жөндеуде. Өз бас билігі өз қолынан кеткен жұрттың халі қалай болмақ? Абайды жегідей жеп отырған ел басына түскен осы дерт, содан құтқарудың жолын таппағаннан туған шарасыздық.

Ақын отыз алтыншы сөзде иман, ұят деген ұғымдардың бірлігін, ар-ұятсыз иман-инабатының жоқтығын айтып, «ұят» деген ұғымға тоқталады: «Ұят деген адамның өз бойындағы, адамшылығы, иттігіңді ішіңнен өз мойныға салып, сөгіп қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді, көңілге ой да түспейді. Көзіңнің жасын, мұрныңның суын сүртіп алуға да қолың

тмейді, бір ит боласың. Көзің кісі бетіне қарамақ түгіл, ешнәрсені көрмейді. Мұндай қылыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки оның үстіне тағы аямай өртеңдіріп сөз айтқан кісінің өзінің де адамшылығы жоқ десе болар» [5]. Абай: «Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да» [5,13 б.], — деп қынжылды.

Абайдың саяси, құқықтық пікірлері сол кездегі мәселелерге ғана арналып қоймай, бүгінгі таңдаға күн тәртібінде тұрған өткір проблемаларға нақты жауап беретін өміршеңдігімен құнды. Ол айтқан түйдек-түйдек ой-пікірлерді санамызға сіңіріп, кәдемізге жарату болашақтағы парасатты парызымыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тоқаев Қ.К. Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан. //Егемен Қазақстан. 09 қаңтар, 2020жыл.
2. Алауханов Е. Бұл құлату емес, қуатты арттыру. 19.02.2013жыл. //http://nauka-zan.kz/jurnal/462.php
3. Нұрсұлтан Назарбаев: Абай аманаты.13 қазан, 2020 жыл. //http://www.ihsan.kz/kk/articles/view/9166.
4. Кенжеғарев Н. Абайдың қара сөздері һәм қазіргі қоғам. //https://www.abai.kz/post/39273
5. Абайдың қара сөздері. 8 Мамыр, 2009жыл. // https://abai.kz/post/6
6. Абай Құнанбайұлы. Өкінішті көп өмір кеткен өтіп...: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: «Раритет», 2008. – 384б.
7. Өзбекұлы С. Абай және адам құқы. Алматы. Жеті Жарғы, 1995.-112бет.
8. А.Құнанбаев. Күлембайға. 15.04.2015. // https://bilim-all.kz/olen/514-Kulembaiga

ДАМЕНОВА АЙГУЛЬ КАСЕНОВНА,

П.Ф.К.,

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті,
E-mail: Aigul76mail.ru@mail.ru

ДЖАРМУХАНБЕТОВА ДАНА БАЙСЕРИКОВНА,

аға оқытушы, экология магистрі,

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті,
E-mail: Dana_baiserik@mail.ru

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Білім берудің біртұтас ақпараттық жүйесін құру арқылы білім деңгейін арттыру және интерактивті оқыту әдістерін қолдану ерекшеліктері қарастырылған. Қашықтан оқыту интерактивтіліктің жүйелілігін және тиімділігін қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: қашықтан оқыту, мультимедиа, стратегия, технология, телекоммуникация, лекция, аудио, видео.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ

Аннотация: Рассмотрены особенности повышения уровня знаний через создание единой информационной системы и использования интерактивных методов обучения. Дистанционное обучение обеспечивает последовательность и эффективность интерактивности.

Ключевые слова: дистанционное обучение, дистанционное обучение, мультимедиа, стратегия, технология, телекоммуникация, лекция, аудио, видео.

FEATURES OF USING INTERACTIVE METHODS IN DISTANCE LEARNING

Abstract. The features of increasing the level of knowledge through the creation of unified information system and the use of interactive teaching methods are considered. Res Distance learning ensures consistency and effectiveness of interactivity.

Keywords: distance learning, multimedia, strategy, technology, telecommunications, lecture, audio, video.

Кіріспе

Білім беру жүйесін жан-жақты ақпараттандырып, қашықтан оқытудың алғы шарттары тұңғыш президент Н.Ә. Назарбаев ұсынған «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасында айқын көрсетілген. Бүгінде білім беруді дамытудың стратегиялық ресурсы - қашықтан оқыту технологиясы болып табылады.

Өйткені, қашықтан оқыту - бұл оқытушы мен студент ақпараттық технологиялар көмегімен қашықтықта өзара әрекет ететін білім алу түрі. Қашықтан оқыту кезінде студент әзірленген бағдарлама бойынша өз бетінше шұғылданады, вебинарлардың жазбаларын қарайды, тапсырмаларды шешеді, онлайн-чатта оқытушымен кеңес береді және өз жұмысын тексеріп, бағалауға мүмкіндігі болады. Қашықтан оқыту интернеттің пайда болуымен, алыс елді мекендердің тұрғындары мен іскерлік адамдар үшін тығыз жұмыс кестесі бар дамудың жаңа мүм-

кіндіктерін ашумен танымал болды. Алдымен қашықтықтан оқыту білім алудың немесе емтихандарға дайындаудың қосымша тәсілі ретінде қабылданған.

Қазір кез келген жерде түрлі елдердің беделді университеттерінен, коммерциялық және коммерциялық емес компанияларынан толыққанды қашықтықтан оқыту курстары мен біліктілікті арттыру бағдарламаларынан өтуге болады. Өйткені; педагогикалық өзара әрекеттестік оқытушы мен студенттер арасындағы қарым-қатынастары еркін, психологиялық қолайлы жағдай туғызады [1; 41-45 бб.].

Қашықтықтан білім беру технологияларының жиынтығын ақпараттық технологиялар қамтамасыз етеді:

- білім алушыларға оқылатын материалдың негізгі көлемін жеткізуге;
- білім алушылар мен оқытушының интерактивті өзара іс-қимылына;

- өз бетінше жұмыс істеу мүмкіндігін ұсынады. Қазіргі уақытта ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың заманауи талаптарға сай дамуы білімді бағалау және пайдалану жүйесін уақытылы өзгертіп отыруды талап етеді. Осыған байланысты оқытуда қолданылатын инновациялық әдіс-тәсілдер, әдістемелер, технологиялар білім беру талаптарына байланысты жаңартылып отырады.

Негізгі бөлім

Қашықтан оқытуға деген жаңа қызығушылық телекоммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы, ғаламдық ақпараттық желінің пайда болуы аясында туындаған. Жаңа режимде жұмыс істеу педагогтер үшін де, студенттер үшін де біраз ізденушілікті, белсенділікті күш-қуатты талап етеді. Бұл - отандық білім беру жүйесі үшін үлкен күш.

Қашықтықтан оқыту әр түрлі ақпарат көздерімен жұмысты қамтамасыз ете отырып, белсенді танымдық процесс жасайды.

Дәл осы әдістер оқытудың зерттеу және проблемалық тәсілдерін кеңінен пайдалануды. Алған білімдерін бірлескен немесе жеке іс-әрекетте қолдануды, дербес сыни ойлауды ғана емес, сонымен қатар қарым-қатынас мәдениетін дамытуды, бірлескен іс-әрекетте әртүрлі әлеуметтік рөлдерді орындай білуге қол жеткізеді. Мұндай әдістер сондай-ақ жеке тұлғаға бағытталған оқыту мәселелерін тиімді шешеді.

Сондай-ақ дидактикалық тапсымаралдың шешімін толық орындай отырып, студенттер бірнеше жетістіктерге жетеді:

- Ақпаратқа ауқымды түрле қол жеткізу;
- өз бетінше жүзеге асыру мүмкіндігі интерактивті режимде оқу-әдістемелік материалдарды пайдалану;
- виртуалдылық құралдарын және интерактивті контентті қолдану;
- практикалық практикалық тапсырмаларды орындау;
- ақпаратпен алмасу және оқылатын оқулықтағы материалдарды талқылауға қатысу.

Білім беру ұйымдарына электрондық оқыту жүйесін енгізудің негізгі - әдістері ретінде әдетте оқу процесінде пайдаланылатын ақпараттық технологиялардың түрлері қарастырылады. Алайда бұл оқу процесін ұйымдастыруда технологияның ең жоғары басымдығын беруді білдірмейді. Қашықтықтан оқыту бірнеше қағидаларға бөлінеді:

- оқытушыдан студентке оқыту бойынша нұсқаулықтар мен материалдарды беру-алу тәсілдеріне негізделген.
- өз кезегінде, бұл үдерісте пайдаланылатын құралдар мен ақпарат тасығыштар маңызды рөл атқарады.

Қашықтықтан оқытуды жіктеудің маңыздылық белгісі оқу үрдісінде қолданылатын интерактивті әдістер мен тәсілдер жиынтығы болып

табылады. Ахметова Г.К. еңбегінде оқытушылар мен білім алушылардың қарым-қатынас тәсілін критерий ретінде таңдап, төрт топқа біріктірілген осы әдістерді (тәсілдерді) былайша жіктеуге болады [2; 52-53 бб.].

- Оқытушы мен басқа да білім алушылардың ең аз қатысуымен білім беру ресурстары арқылы;

- Білім алушылардың өзара іс-қимылы арқылы оқыту әдістері (өзін-өзі оқыту);

- әдістерді жүзеге асыру үшін әртүрлі білім ресурстары құрылып, баспа, аудио және бейне материалдар жинақталады;

- интерактивті әдістер телекоммуникациялық желілер арқылы жеткізіледі.

Қашықтықтан оқытудағы интерактивті әдістер бұл - студенттің оқытушымен немесе студенттің басқа студентпен өзара қарым-қатынасы тән дараландырылған және оқыту әдістері болып табылады.

Бұл әдістер негізінен телефон, дауыс поштасы, факс, электрондық пошта сияқты технологиялары қашықтықтан оқыту арқылы жүзеге асырылады. Заманауи қашықтықтан оқыту келесі негізгі элементтерді пайдалануға құрылға:

- Ақпарат беру ортасы (пошта, теледидар, радио, ақпараттық телекоммуникациялық желілер);

- Ақпарат алмасудың техникалық ортасына тәуелді әдістердің болуы;

XXI ғасырда ақпараттық коммуникациялық желілер арқылы студенттермен интерактивті өзара іс-қимыл перспективалы болып табылады, оның ішінде интернет-пайдаланушылар ортасы жаппай бөлінеді. Қашықтықтан оқудағы интерактивті әдістерді қолданудың құрылымы:

Чат-сабақтар технологияларды пайдалана отырып жүзеге асырылатын оқу сабақтары. Чат-сабақтар синхронды жүргізіледі. Яғни барлық қатысушылар бір мезгілде чат қатынасына ие бола алады. Веб-сабақтарды - конференциялар, семинарлар, іскерлік ойындар, зертханалық жұмыстар, тәжірбиелер және басқа да телекоммуникация құралдары және арқылы өткізілетін оқу сабақтың түрлері. Телеконференция - әдетте, электрондық поштаны пайдалану арқылы тарату тізімі негізінде жүргізіледі.

Гараева С.В. бойынша оқу телеконференциялары үшін білім беру міндеттеріне қол жеткізу, сондай-ақ оқу материалдары поштамен өңірлерге жіберілетін қашықтықтан оқыту нысандары байланысты. Интерактивті әдістердің негізінде аудио немесе видеоға жазылған дәрістер қазіргі қашықтықтан оқытудың электрондық лекциялар деп аталады. Себебі; хабарландыру тақталарының көмегімен компьютерлік желілер арқылы таратылатын лекциялық материалмен толықтырылады.

Электронды дәріс мақалаларды немесе олардың үзінділерін, сондай-ақ білім алушыларды болашақ пікірталасқа дайындайтын оқу мате-

риалдарын топтастырады [3: 249-261 бб.].

Электрондық хабарландыру тақтасының технологиясы негізінде бірнеше беделді ғалымдардың сөз сөйлеулері сериясын білдіретін электрондық оқу симпозиумдарын өткізу әдісін қолдана алады.

Оқу үдерісінің барлық қатысушылары арасындағы белсенді өзара іс-қимылға тән әдістер.

Бұл әдістердің мәні және оларды пайдалану қарқындылығы оқыту интерактивті әдістердің дамуымен айтарлықтай артады.

Сапалы терең білімді меңгеруге талпынған өскелең ұрпақтың жеткілікті дәрежеде сандық сауаттылығы бар, себебі олар өмір жағдайлары барысында жаңа технологияның барлық мүмкіндіктерін пайдаланады. Сол мүмкіндіктерді нәтижелі қолдану мұғалімнің біліктілігіне, біліміне, тәжірибесіне байланысты.

Гуляева И.В. Интерактивті әдістерге негізделген пікірсайыс технологиясы қазақстандық білім беру жүйесінде жасалып, мұғалім мен оқушылардың арасындағы қарым-қатынасты авторитарлық стильден ашық талқылау мүмкіншілігі бар жағдайға өтуге көмектеседі. Пікірсайыс арқылы көптеген мақсаттарға жетуге болады студенттердің білім деңгейін жоғарлату, ауызша сөздік қорын дамыту, сауатты сөйлеу, сын көзбен қарау, шыншылдықпен қарау т.б. [4: 138-144 бб.].

Пәндерді меңгеру барысында студенттер жеке тапсырмаларға, білімнің түрлі салаларында белгілі бір нәтижелерге қол жеткізу қабілеттеріне сәйкес нақты мүмкіндік алады. Алған білімдерін ұғынуға, нәтижесінде олар көптеген өмірлік мәселелерге өзінің дәлелденген көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Қашықтықтан оқытудың интерактивті әдістерді қолданудағы өзіндік ерекшеліктері:

- икемділік (ыңғайлы орын, уақыт, Жеке оқу қарқыны);

- модульдік (жеке білім беру траекториясы);

- әлеуметтік тең құқылық (білім алудың тең мүмкіндіктері);

- үнемділік (оқу алаңдарын, техникалық көлік құралдарын тиімді пайдалану);

- оқытушының жаңа рөлі (оқытушы оқушыға кеңес береді, пәнді меңгеруге бағытталған оқушының жұмысын жоспарлайды).

Қашықтықтан оқытудағы интерактивті әдісі дәстүрлі аудиториялық-дәрістік жүйенің баламалы нұсқасы ретінде пайда болды. Мұндай әдістің бірыңғай процесінде үш идея біріктіріледі: ұжымда оқыту, өзара бағалау, шағын топтарда оқыту. Қазіргі өмір серпінінде қашықтықтан оқытудың тиімді жүйелері мынадай қажеттіліктерге жауап береді:

- Тиімді уақыт режимінде жеке оқу;

- Жоғары принциптерге сәйкес үздіксіз ашық білім беру арқылы жеке траектория бойынша оқу;

- Адамның үздіксіз білім алу және ақпарат алу құқығын іске асыру мүмкіндігілігіне ие болу;

Қашықтықтан оқыту жүйесі жоғарыда аталған барлық талаптарға жауап береді.

Қашықтықтан оқыту жүйесінің негізгі кіші жүйелеріне:

- оқу-әдістемелік қамтамасыз етудің кіші жүйесі;

- техникалық қамтамасыз ету және қолдау кіші жүйесі;

- ұйымдастырудың кіші жүйесі кіреді.

Қашықтықтан оқыту жүйесін қолданудың негізгі мақсаты - оқу сапасын арттыру, білімді біріздендіру және бірыңғай корпоративтік стандарттарға шығар болып табылады. [5: 18-19].

Интерактивті оқыту технологиясы нәтижеге бағытталған интерактивті оқыту әдістері дәстүрлі оқыту әдістерінен оқу үрдісінде студенттердің өмірлік тәжірибелерін пайдалану арқылы есте сақтауымен, мәліметтерді талдап, жинақтау арқылы жеке және кәсіптік қабілеттерін аша алуымен ерекшеленеді.

Қорытынды

Қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды пайдалану негізінде білім беру қызметкерлерінің біліктілігін арттыру және кәсіби өсуін қамтамасыз ету болып табылады. Қашықтықтан оқыту білім беру мекемесі үшін жаңа мүмкіндіктер береді:

- басқа аймақтар мен мектептерден келген оқушыларға оқу мүмкіндігін қамтамасыз ету немесе сіздің мектебіңізде жеке пәндерді оқытуға;

- студенттерге қалалық, аймақтық, халықаралық пәндік олимпиадаларға, зияткерлік ойындар мен турнирлерге қатысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге;

- оңалтудағы, жеке оқудағы студенттерді оқытуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қашықтықтан білім беру технологияларын қолдану арқылы азаматтардың білім алу барысында, білімге деген мүмкіндіктерін кеңейту, тұратын жеріне, әлеуметтік жағдайына, жасына қарамастан олардың білім алу қажеттіліктерін барынша толыққанды қанағаттандыра алады. Қорытындылай келгенде, қашықтықтан оқыту қазіргі 2020 жылы ауқымды түрде қолдануда.

Себебі: дүниежүзілік індеттің таралуына байланысты мектеп оқушылары, студенттер және қызметкерлер қашықтықтан оқу немесе жұмыс жасау жүйесіне ауысты. Әсіресе білім беру мекемелерінде қашықтықтан оқыту арқылы интерактивті әдістерді белсенді түрде студенттер мен оқытушылар кеңінен қолдануда.

Интерактивті әдістер арқылы білім алу әлдеқайда қызықты, әрі уақытты тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Қашықтықтан оқыту кезінде интерактивті әдістерді қолдану арқылы студенттерге видео бағдарламаларды, фото-суреттер, аудио жазбаларды да ұсына аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Журнал «Информатика и образование». – 2006. - № 7. С. 41-45.
2. Білім беру ұйымдарына электрондық оқыту жүйесін енгізу жағдайында педагогтардың біліктілігін арттыруды ұйымдастыру әдістемесі/ Ахметова Г.К., Караев Ж.А.. // Алматы: АҚ «ҰБАО» «Өрлеу», № 4 2013 ж. Б-52-53. 2013.
3. Гараева С.В. Дидактическая модель развития творческих способностей студентов средствами интерактивных технологий обучения / Научный диалог. 2016.- № 2 (50). С. 249-261.
4. Гуляева И.В. Активные и интерактивные методы обучения в преподавании математики в системе СПО/ Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения -2014. № 35/1. - С. 138-144.
5. Қазақстан және ТМД елдеріндегі білімді ақпараттандырудың IV Халықаралық форумының ғылыми мақалалар жинағы (18-19 бет).

ЕРКЕБАЕВА ГУЛНАЗ АБДУРАМАНҚЫЗЫ,

2-ші курс магистранты,
ҚазҰҚПУ

Ғылыми жетекшісі: **ОНГАРБАЕВА МЕРУЕРТ СЫРЛЫБАЕВНА,**

аға оқытушы,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: gulnaz.erkebaeva@gmail.com

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ CLIL ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада шетел тілінде пәндерді оқытудың жаңа бағдары ретінде CLIL – әдісіне түсініктеме беріліп, маңыздылығы, арттықшылығы қарастырылған. Тіл үйретудегі сәтті қолданылған әдістерінің бірі – пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту (CLIL) болып табылады, бұл оқуды біріктіруге мүмкіндік береді, мысалы, ағылшын немесе неміс және арнайы пән, яғни, шет тілін үйренудің функционалдық тәсілі арқылы жалпы білім беру кеңістігін кеңейту. Сонымен қатар, тілді қолданудың мотивациясын айтарлықтай арттырады. Осы әдісті қолдана отырып, оқыту үрдісін жаңарту және жақсарту қажеттілігі айтылады.

Кілтті сөздер: интеграцияланған оқыту, интеграция, ағылшын тілі, CLIL, мотивация.

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ CLIL В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Резюме. Данная статья посвящена основным направлениям преподавания дисциплин на иностранном языке. Одним из наиболее успешных методов обучения языку является предметно-лингвистическое интегрированное обучение (CLIL), которое позволяет сочетать обучение, например, английскому или немецкому языку и конкретному предмету, то есть расширять общее образовательное пространство за счет функционального подхода к изучению иностранного языка. Это также значительно повышает мотивацию к использованию языка. Также говорится о необходимости обновления и совершенствования процесса обучения с использованием данного метода.

Ключевые слова: интегрированное обучение, интеграция, английский язык, CLIL, мотивация.

THE ESSENCE AND CONTENT OF CLIL TECHNOLOGY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Abstract. This article is devoted to the main directions of teaching disciplines in a foreign language. One of the most successful methods of language teaching is subject-lingual integrated learning (CLIL), which allows combining learning, for example, an English or German and a specific subject, is expanding the overall educational space through the functional approach to learning a foreign language. It also significantly increases the motivation for language use. It is also said about the need to update and improve the learning process using this method.

Keywords: integrated learning, integration, English language, CLIL, motivation.

Кіріспе

Жер жүзіндегі миллиардтан астам адам өзінің туған тілімен қатар, кәсіби байланыс құралы ретінде жапатармағай оқып жатқан ағылшын тілін біздің де жаппай және жедел үйренуіміз керектігі еш дәлелдеуді қажет етпейтіндей. Еуропалық Одақтың 400 миллионнан астам тұрғыны ана тілдері – неміс, француз, испан, итальян немесе басқа да тілдерді сыйламай ма? Әлде 100 миллиондаған қытай мен индонезиялықтар, малайлар ағылшын тілін еріккеннен үйреніп жатыр ма? Бұл – бәзбіреулердің әншейін қалауы емес, жаһандық

әлемге еркін кірігіп, жұмыс істеудің басты шарты. Бірақ, мәселе бұған да тіреліп тұрған жоқ.

Сананың ашықтығы зерденің үш ерекшелігін білдіреді.

Біріншіден, ол дүйім дүниеде, Жер шарының өзіне қатысты аумағында және өз елінің айналасында не болып жатқанын түсінуге мүмкіндік береді. Екіншіден, ол жаңа технологияның ағыны алып келетін өзгерістердің бәріне дайын болу деген сөз. Таяудағы он жылда біздің өмір салтымыз: жұмыс, тұрмыс, демалыс, баспана, адами қатынас тәсілдері, қысқасы, бәрі түбегейлі өзгереді. Біз бұ-

ған да дайын болуымыз керек.

Үшіншіден, бұл – өзгелердің тәжірибесін алып, ең озық жетістіктерін бойға сіңіру мүмкіндігі. «Өзімдікі ғана таңсық, өзгенікі – қаңсық» деп кері тартпай, ашық болу, басқалардың ең озық жетістіктерін қабылдай білу, бұл – табыстың кілті, әрі ашық зерденің басты көрсеткіштерінің бірі.

Егер Қазақстандықтар жер жүзіне үйден шықпай, терезеден теміріп отырып баға беретін болса, әлемде, құрлықта, тіпті іргедегі елдерде қандай дауыл соғып жатқанын көре алмайды. Көкжиектің арғы жағында не болып жатқанын да біле алмайды. Тіпті бірқатар ұстанымдарымызды түбегейлі қайта қарауға мәжбірлейтін сыртқы ықпалдардың байбына барып түсіне де алмай қалады.

Қазіргі таңда Қазақстанның барлық білім беру салаларына, сонымен қатар, техникалық және кәсіптік білім беру жүйесіне үштілділік бағдарламасы қарқынды енгізіліп жатыр. Еңбек нарығында жаңашылдықты дер кезінде сапалы игеруге, бәсекеге қабілетті маман, серіктес болуға ағылшын тілін білудің маңызы зор. Яғни, алдыңғы қатарлы елдердің ерекшеліктерімен, мәдениеті мен әдет-ғұрыптарымен, соңғы жетістіктерімен танысуға етене араласуға, өмірлік тәжірибе жинауға үлкен мүмкіншіліктер ашады. Келешекте жеті жұртың тілін біліп, мемлекеттің мүддесін, ұлтың мен жұртыңның жай-күйін әлемге дауысың жететін мінберден асқақтата айтып тұратын күнге жетуіміз керек. Міне, сондықтан да еліміздің бәсекеге қабілетті елдермен теңесетін жағдайында осы үш тілді жетік меңгерген білікті мамандардың қажеттілігі артатыны белгілі.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні — «Өз тілің — бірлік үшін, өзге тіл — тірлік үшін» дегендей, көп тіл білетін адамның көп нәрсеге қол жеткізетіні, басқаларға қарағанда қалаған жерінде жұмыс істеуіне де мүмкіндігі мол екені, қай елге барса да алдынан жасыл жарық жағылып тұратыны белгілі жәйт.

Қазіргі таңда тәуелсіз елдің тілегі - білімді ұрпақ. Мемлекетіміздің Елбасы Н.Ә. Назарбаев айтқандай, «Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры ұстаздардың қолында».

Қазіргі ұстаздар алдындағы міндет: ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес оқушының білімі терең, іскер және ойлауға қабілетті, әлемдік стандарттар негізінде жұмыс істей алатын құзырлы тұлғаны қалыптастыру [Тұрғанбекова Б.А. 2005. – 250 б.]. Мұндай талапқа сай қызмет істеу үшін ұстаз үздіксіз ізденісте кәсіби білікті болуы тиіс.

К. Құдайбергенова «құзырлылық» ұғымына «Құзырлылық ұғымы – соңғы жылдары педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзырлылықтың латын тілінен аудармасы «компетенс» белгілі сала бойынша жан – жақты хабардар білгір деген мағынаны қамти

отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде белді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді» деген түсініктеме береді [Құдайбергенова К. 2008. - 30-32 бб.].

Инновациялық оқыту нәтижелері оқушының өз бетінше әрекет етуі арқылы білімді меңгеруіне ықпал етуі тиіс. Оқушының ой-өрісін кеңейтіп, дүниетанымдық көзқарастары мен танымдық белсенділігін арттыруда, зерттеушілігі арқылы шығармашылық икемділігін дамытуда, біліктілікке ұмтылуда, яғни тұлғаны жан-жақты дамытуды жүзеге асыруда оқу үдерісіне инновациялық технологияларды енгізу шешуші рөл атқарады, оң нәтиже береді. Сондықтан білімді ұрпақ тәрбиелеу үшін білім беру үрдісінде әр түрлі әдістерді қолдануымыз қажет. Соның бірі, қазіргі кезде тамырын жая бастаған CLIL әдісі.

CLIL терминін алғаш рет 1994 жылы Дэвид Маршам ойлап тапқан еді. «CLIL» ағылшын тілінде Content and Language Integrated Learning немесе пән мен тілді кіріктіріп оқыту әдістемесі, пәндерді екінші не үшінші /қазақ, орыс, не ағылшын/ тілде оқыту деп қарастыруға болады. Кейінгі зерттеулерде мынандай анықтама береді: «CLIL-оқушылардың шетел тілінде лингвистикалық және коммуникативтік дағдылардың қалыптастыруға мүмкіндік беретін дидактикалық әдіс» [Marsh, D (Ed) (2002) A Development Trajectory].

Негізі CLIL 2 мақсатты көздейді, яғни шет тілі арқылы пәнді оқу және оқытылатын пән арқылы шет тілін меңгеру. Қазақстанның үш тілдік саясаты мектеп оқушыларына тіл үйренумен бірге тіл үйрену мүмкіндігін қамтамасыз етуге бағытталған. CLIL бағдарламасы екі жаһандық мақсаттарға ие: пәннің шет тілі арқылы мектепте оқу деңгейі, сондай-ақ оқытылатын пәндер арқылы шет тілін тереңдетіп оқыту. Мұндай көзқарас студенттерге химия, математика, география, биология, жаратылыстану ғылымы, классикалық әдебиет, информатика, экономика, өнертану, философия, біртұтас үрдісінде туған және білетін тілдерінде келесі тақырыптарды түсіндіруді біріктіреді [Maryshkina T.V., Kalizhanova A. N., 2018. – №11 (43). – С. 138-145].

CLIL шартты түрде 2-ге бөлінеді: hard CLIL және soft CLIL. Hard CLIL дегеніміз кез-келген мектеп пәні ағылшын тілінді жүргізіледі (тек білім алушының ағылшын тілі деңгейі L2 болуы тиіс). Бұндай оқыту барысында оқушылар география, әдебиет, биология, физика, тіпті дене шынықтыру пәндерін шет тілі арқылы зерттей алады. Ағылшын тілі мұғалімдері soft CLIL әдісін қолданады, олардың міндеті шет тілін басқа пәндердің тақырыптарын қолдану арқылы үйрету болып табылады.

CLIL әр түрлі білім беру жүйесінде қолданылады, бала-бақшаның дайындық тобынан жоғары білім беру орындарына дейін жүргізілуі мүмкін. Негізінен бұл әдістемені қолдану барысында Еуропа елдерінде негізгі 4«С» ((DoCoyle, 2008)) аспектi қарастырылады. Олар:

Content –пән мазмұны. Пән аумағындағы білімді, шеберлікті және дағдыларды дамыту.

Communication – коммуникация. Оқыту процесіндегі шет тілін ауқымды қолдану.

Cognition –ойлау. Ойлау және тану қабілетін дамыту.

Culture –мәдениет. Пәнаралық байланысты түсіну, пән мәдениетін түсіну.

Мүмкіндігінше сөйлеу белсенділігінің барлық түрлері сабақта (CLIL) болуы керек, дегенмен, осы оқыту әдісінің ерекшелігі (CLIL) оқу уақытының көп бөлігін алуында. Дегенмен мұғалім сабақты жоспарлай алады, кейбір материал аудио мәтін түрінде ұсынылуы мүмкін және оқытудың іздеу әдістері арқылы диалог пен әңгіме арқылы материалды түсінуге болады. Тыңдалым жазылыммен біріктірілуі мүмкін (кестелерді толтыру, диаграмманы құрастыру, кемшіліктерді қалпына келтіру). Оқу материалдарын таңдағанда, жас ерекшеліктеріне және оқушылардың тілдік дайындық деңгейіне сәйкес келетін түрлі стильдердің түпнұсқа мәтіндерін таңдау керек. Сондай-ақ, аудио және бейне материалдарын пайдалануға болады. Оқу материалы екі мақсатқа қол жеткізуге тиіс: тақырып және тіл. Мәтіндер кішігірім бөліктерге бөлініп, иллюстрациялар, диаграммалар, карталар және т.б. бірге жүрсе, жақсы қабылданады [Машрапова А. С.2017. – №18.1. – С. 48-51. – URL <https://moluch.ru/archive/152/43289/>].

Осылайша, CLIL әдісі бойынша ағылшын тілінде жүргізу метапәндік байланыстарды қамтамасыз етеді және жаңа білім беру стандарты принциптерін дамытуда практикалық нәтижелерге жетуге мүмкіндік береді, атап айтсақ, мәдени хабардарлығын, интернационализациялау, тілдік құзыретін дамытады, тек оқуға ғана даярлығын емес, сонымен қатар жаңа білімін өмірде қолдана білуге және сәйкесінше өмірлік дәлелдемесін көтеруге, табысқа мақсатталған, сайып келгенде, басты мақсатқа қол жеткізуге – болашақ түлектердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға, олардың ұтқырлығы мен тез өзгеретін өмірлік жағдайларға бейімделу қабілетін арттыруға әкеледі.

Қазақстанның барлық білім беру мектептерінде НЗМ инновациялық білім беру тәжірибесінің тиімділігін ғылыми тәсілдер арқылы және оқытушы - әдіскерлердің ғылыми-әдістемелік ұстанымдарын зерттей келе, мынадай ерекшеліктерге тоқ-

талып өтсек.

CLIL мақсаты:

- Пәнге байланысты оқушыларға жаңа ұғымдар мен идеяларды таныстыру.

- Оқушылардың пән мен тілді қатар меңгеруін қамтамасыз ету.

- Оқушылардың екінші тілде сөйлеу сенімділігін арттыру.

- Сабақта пән мазмұнын алдыңғы қатарға қою.

- Сабақта екінші тіл оқу жоспарына сәйкес оқушылардың қабілетіне орай жоспарлау.

- Оқушылардың түрлі ойлау қабілетін арттыратын тапсырмалар беру.

- Оқушыларды тіл мен пәнді қатар меңгеруі барысында қолдау көрсету.

Принциптері:

- CLIL біріншіден көптілділікті емес, жалпы білім беруді қамтиды. Сондықтан ол қосымша оқыту ерекшелігі болып табылады.

- Оқыту 4 «С» аспектісіне сүйене отырып жүргізіледі.

- Сабақ барысында психологиялық тепе-теңдікті талап етеді.

- Тақырыпты түсіндіру барысында мұғалім мимика, жест, әр түрлі суреттер, дауыс, т.б. қолдануға болады.

Артықшылықтары:

- Білім алушылар бір-бірімен шет тілінде сөйлесу қабілетін арттырады.

- Оқушылардың мәдениаралық білімін арттырады.

- Оқушылардың ойлау және шығармашылық қабілетін дамытады.

- Білім алушылардың сенімділігін және ынтысқан жоғарылатады.

- Шет тілін білу қызығушылығын арттырып, оны әр түрлі жағдайда қолдану маңыздылығын арттырады.

Қорытындылай келе, білімді толық игеру үшін оқушылардың ойлау қабілетін дамыту, еркін сөйлеуіне, өз ойын ашық және толық айтуға үйрету, ой-өрісін кеңейту – оқытудың ең басты мақсаты болып табылады, және әрбір оқушыны өз мүмкіндігіне қарай білім, дағды алатындай етіп оқытуымыз дұрыс. Осы мақсатқа жету үшін, жаңартылған оқыту үрдісіне байланысты «CLIL» - Үштілділік оқыту бағдарламасын жүзеге асырудың тиімді әдісі» болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тұрғанбекова Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. – Алматы: Рауан, 2005. – 250 б.

2. Құдайбергенова К. Құзырлық – тұлға дамуының сапалық критерий // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. 2008. 30- 32-б

3. Marsh, D (Ed) (2002) Content and Language Integrated Learning (CLIL). A Development Trajectory.

4. Maryshkina T.V., Kalizhanova A. N. Possibilities of mechanisms of bilingual education for the formation of trilingualism // Филологический аспект: международный научно-практический журнал. – Нижний Новгород: Научно-издательский центр «Открытое знание», 2018. – №11 (43). – С. 138-145 с.

5. Машрапова А. С. Использование методики CLIL на уроках со вторым языком обучения // Молодой ученый. – 2017. – №18.1. – С. 48-51. – URL <https://moluch.ru/archive/152/43289/>

ЖҰМАҒҰЛОВА АЙША АЛҒАБЕКҚЫЗЫ,

PhD докторант,

Қазақ тілі білімі кафедрасы,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан,

E-mail: aisha_jumagulova@mail.ru

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЭМОТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация. Мақалада заманауи білім берудің негізгі басымдықтары, төртөлшемді білім беру жүйесінің бағыттары сөз етіледі. Соның ішінде жаһандануға байланысты қалыптасып жатқан жаңа мәдени және тілдік ортаның қауіпсіз болуы үшін лингвоэкологиялық білімді игеру қажеттілігі айқындалады. Қауіпсіз тілдік ортаны таза, агрессивті биоэнергетикамен, тұрпайы сөздермен ластанбаған, тіл мен сөйлеудің қызмет етуі мен табиғи дамуына, тілдік тұлғаның қалыптасуы мен үнемі жетілуіне оңтайлы лингвосфера десек, оны қауіпсіз ету үшін саналы тілдік тұлғалардың эмотивтік құзыреттілігін қалыптастырудың маңызы өзектеледі.

Кілт сөздер: құзыреттілік, эмотивтік құзыреттілік, лингвоэкологиялық құзыреттілік, оқыту.

Аннотация. В статье рассматриваются основные приоритеты современного образования, направления четырехмерной системы образования. В частности, потребность в овладении лингвоэкологическими знаниями для безопасности новой культурной и языковой среды, которая возникает в связи с глобализацией. Если мы говорим, что безопасная языковая среда чистая, не загрязнена агрессивной биоэнергетикой, вульгарными словами, оптимальна для функционирования и естественного развития языка и речи, формирования и постоянного развития языковой личности, то важность формирования эмоциональной компетентности сознательных лингвистов.

Ключевые слова: компетентность, эмотивная компетентность, лингвоэкологическая компетентность, обучение.

Annotation. The article discusses the main priorities of modern education, the directions of the four-dimensional education system. In particular, the need for mastering linguo-ecological knowledge for the safety of a new cultural and linguistic environment that arises in connection with globalization. If we say that a safe linguistic environment is clean, not polluted by aggressive bioenergetics, in vulgar words, is optimal for the functioning and natural development of language and speech, the formation and constant development of a linguistic personality, then the importance of the formation of emotional competence of conscious linguists.

Keywords: competence, emotive competence, linguo-ecological competence, teaching.

Кіріспе

Жаһандану феномені, мәдениетаралық байланыстар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы қазіргі білім қоғамының негізі саналады. Әлеуметтік сала мен өмір сүру салтының үнемі өзгеруі, үздіксіз трансформациялануына байланысты бұл құбылыстар соған сай білім алу мен жаңа дағдыларды игерудің қажеттілігін көрсетеді.

Ә.М. Құдайбергенова: «Педагогикалық үдерістің нені оқыту және қалай оқыту секілді өмірлік проблемалары әлемдік білім беру жүйесінің жаһандық мәселелері болып табылады. Әсіресе, олар ХХІ ғасыр қарсаңында шиеленісе түсті. Қазіргі таңда білім берудің барлық әлемдік жүйесі дағдарыс кезеңін бастан өткізуде. Дағдарыстың мәні мынада, ХVІІІ-ХХ ғасырларда қалыптасқан білім беру және тәрбиелеу жүйесі жаңа ұрпақты әлеуметтендіруде қазір тиімсіз болып табылады. Қоғамның қарқынды дамып жатқан энергетикалық күшінен қоғамдық ақыл-парасат деңгейінің

артта қалуы байқалып келеді. Өркениетті дамудың технократиялық типі адамзат тіршілігіне тікелей әсер ететін қауіп-қатерге айналды. Жаһандық дағдарыстан шығудың негізгі нұсқаларының бірі білім беру мен тәрбиелеудің жаңа жүйесін жасау, ақпараттық қоғамнан білімдік қоғамға ауысу болып табылады», - деп, адамдардың өзара түсінісу, ұйымдасу, мәдениетті қарым-қатынас жасау мәселелерінің маңызын алға тартады [Құдайбергенова, 2015: 12].

Бүгінгі Төртінші өнеркәсіптік революция кезеңінде адамзат өмір сүрудің бір формасынан басқа формасына ауысудың өркениеттік өткелі жағдайында қалды. Бұл ретте қоғамдық санада екі парадигма тоғысты. Біріншісі – дамуын нано-био-инфо-когнитивтік технологиялармен, сандық инфрақұрылымның қалыптасуымен, технологиялық континуумның құрылуымен байланыстыратын технократтық парадигма. Бұл технологияларға ауқымды мәліметтер, жасанды интеллект, Заттар интернеті, робототехника, вир-

туалды және қосымша шындық технологиялары, т.б. жатады. Екінші парадигма – қорғаныс парадигмасы, бұл парадигманың өкілдері саналы немесе бейсаналы түрде алгоритмдер мен кибержүйелердің диктатурасына, сандық новацияларға қарсы тұрады, адамның табиғаттағы жеке, бірегей, жалғыз болу құқығын қорғайды.

Бұл екі парадигманың арасында үшінші – екі шеткі ұстанымдарды тепе-теңдікте ұстайтын медиаэкологиялық парадигма бар. Бұл парадигмаға сәйкес, барлық үдерістер мен экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени қатынастар цифрланатын жаһандық даму үрдісі сөзсіз сақталады. Алайда мұнымен қоса мәдени мұраға саналы түрде ұқыпты қарау, медиалық жауапкершілікті сезіну нәтижесінде адамзаттың әрі қарай өмір сүру мен өркеніет дамуының кезекті сатысына айналмау құқығын сақтап қалуы ескеріледі.

Бұл жағдайларда тұлғаның жаңа ақпараттық әлемге бейімделу мәселесі аса өзектілікке айналады. Қоғамның алдында білім беру, ағарту саласында, білімді тарату мен алу жүйесінде заманауи, ақылға қонымды шешімдер қабылдау мәселесі тұр. Жағдаятқа экологиялық тұрғыдан қарау бұл мәселеге нақты көңіл аударуға мүмкіндік береді және адамзат алдында бұрын-соңды туындамаған мәселелердің шешілуіне тепе-теңдікті сақтайтын көзқарасты қалыптастырады.

Негізгі бөлім

Жаһандану жағдайындағы экологияға жаңаша көзқарастың қалыптасуы түрлі салаларды жаппай экологияландыру міндетін қойып отыр. Оны 2014–2017 жылдары Global Education Futures пен WorldSkills Russia бірлесе отырып, дамыған және дамушы елдердегі жаһандық өзгерістер мен трансформацияларды бақылап, соның негізінде дайындаған «Навыки будущего: что нужно знать и уметь в новом сложном мире» баяндамасынан көруге болады. Баяндама авторлары Е. Лошкарева, П. Лукша, И. Ниненко, И. Смагин және Д. Судаков жаңа күрделі әлемнің 7 жаңа үрдісін (тренд) анықтайды. Олар:

1. Өмірдің барлық саласын цифрландыру;
2. Автоматтандыру мен роботтандыру;
3. Жаһандану (экономикалық, технологиялық, мәдени);
4. Экологияландыру;
5. Демографиялық өзгерістер;
6. Желілік қоғамның қалыптасуы;
7. Өзгерістер жылдамдығының өсуі [Лошкарева және басқалар, 2017:13].

Экологияландыру мәселесінің қазіргі күрделі әлемнің осы 7 ерекшелігінен орын алуы заңды саналады. Бұл ретте экологиялық, соның ішінде лингвоэкологиялық құзыреттіліктің қалыптасу мәселесі сөзсіз өзектілікке айналады. Лингвоэкологиялық құзыреттілік жаңа дәуір адамы үшін меңгерілуі керек дағды, қабілеттерді, субқұзыреттіліктерді қамтиды.

Е.А. Суценконың лингвоэкологиялық сөздігінде лингвоэкологиялық құзыреттілікке мынадай анықтама беріледі: «Лингвоэкологическая компетентность – владение в качестве индивидуальной (государственной) ценности языковой культурой, влияющей на состояние информационного пространства, здоровье индивида и окружающих людей. Способность не допускать дигрессии языковой (лингводигрессии), речевой (вербальной) и письменной речи; предупреждать лингвосиндромы, лингвотоксикологии; способствовать буферной ёмкости лингвосистем; владеть навыками лингвоэкологического мониторинга, лингвоэкологической экспертизы» [Суценко, 2011: 248].

Г.Т. Чукенаева лингвоэкологиялық құзыреттілікті «әдеби тілдің ауызша, жазбаша түрлеріне тән нормаларды жақсы меңгеру, сөздің қатысымдық сапасына байланысты ортологиялық, этологиялық нормаларды сақтай білу, жеке тұлғаның тілдік санасын қалыптастыратын факторлардың орны мен маңызын анықтай алу, пікірталас мәдениетін, сөз мәдениетін көтеру жолдарын белгілей алу, қазақ тілінің өмір сүру ортасына, қызметіне бөгет болатын нигилистік көзқарастармен күресуге қабілетті болу, тілдік тұлға санасында ана тіліне деген құрметті ояту жолдарын ұсына алу, экологиялық ұстанымына негізделген қатысым құру», - деп тұжырымдай отырып, оны қалыптастыру үшін тілдік-лингвоэкологиялық, танымдық-лингвоэкологиялық, эмоционалды-лингвоэкологиялық, әлеуметтік-лингвоэкологиялық, құндылықтық-лингвоэкологиялық құзыреттіліктер секілді құрамдас бөліктерін қалыптастыру керектігін айтады [Чукенаева, 2018: 123].

Қазіргі медиа ортаның тілдік тұлғаға психо-эмоционалдық, физиологиялық тұрғыдан зиян келтіретін негативті ақпаратқа, тілдік агрессияға толы екені белгілі. Осы мәселенің алдын-алу әрі себеп-салдарын жою мақсатында бүгінгі күні лингвоэкологиялық құзыреттіліктің құрамдас бөлігі саналатын эмотивтік құзыреттілікті қалыптастырудың маңызы зор. Себебі эмотивтік құзыреттілігі қалыптастыру арқылы эмоционалды теңдікті ұстау, шиеленісті ушықтырмау, тілдік агрессияны жұмсарту, эмоционалды төзімділікті сақтау және т.б. тәсілдерді игерген адам өзінің вербалды эмоциялық күйін басқара алады, қақтығысқа ұласуы мүмкін жағдаяттардан шыға алады, негативті ақпараттың эмотивті реңкіне бәсеңдете алады. Бұл амал-тәсілдер кез келген тілдік тұлғаның коммуникативтік және лингвоэкологиялық құзыреттіліктерге кіретін эмотивтік құзыреттілікті игеруі арқылы жүзеге асады.

Лингвоэкологиялық білім мен оны жүзеге асырудың арқасында адам басқа адамға физикалық та, моральдық та зиян келтірмей, өзара құрметпен қарым-қатынас жасауды үйренеді. Әлеуметтік және тұлғааралық қарым-қатынаста адамдарға деген құрмет – бұл өзге адамға деген

оң көзқарас, оның сезімдерін, ізгілігі мен жеке қасиеттерін тану, қызығушылығына, ұстанымдарына көңіл бөлу. Бұл тек бірлескен іс-әрекеттер үшін ғана емес, сонымен қатар даму, шығармашылық, қатысым үшін де маңызды.

Қазіргі білім уақыт өткен сайын «адамның еркін дамуына», шығармашылық бастамасы мен тәуелсіздігіне бағытталып барады. XXI ғасыр құзыреттіліктері дегеніміз – көп жағдайда әлеуметтік өзара іс-әрекет пен серіктестік үдерістерімен байланысты этикалық құндылықтарды ұстану, топтарда жұмыс істей білу, әлеуметтік және этикалық міндеттемелерді орындау; қоғаммен, қауымдастықпен, ұжыммен, отбасымен, достармен, серіктестермен әлеуметтік және тұлғааралық қарым-қатынас жасау; қақтығыстарды ажырату және оларды реттеу, толеранттылық, басқаны құрметтеу және қабылдау дағдылары.

Құрамына 30-дан дамыған астам ел кіретін Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы аясындағы көпжақты ынтымақтастықтың жаңа тұжырымдамасы үш қағидатқа: өзара байланысқа, ықпалдастыққа және араласуға негізделеді. Бұл тиісті жаһандық дағдыларды игеру қажеттілігін білдіреді. Мұндай құзіреттіліктер жаһандық және мәдениетаралық өзара әрекеттесу барысында туындайтын мәселелерді әртүрлі қырынан қарастыра алу; біздің мәдени, діни, саяси, әлеуметтік, нәсілдік айырмашылықтарымыздың өзіміз бен өзгелердің қабылдауына, пайымдауына, көзқарасына әсер етуі мүмкін екенін ұғыну; адами ортақ қадір-қасиеттің негізінде басқа адамдармен ашық, сыпайы және тиімді қарым-қатынас жасау мүмкіндігі болып саналады.

Болашақтың адамы көпмәдениетті қоғамда өмір сүруге, құндылықтардың әртүрлі жүйесін қабылдауға және өз міндеттерін олардың ерекшеліктерін ескере отырып орындауға дайын болуы заңдылық. Болашақтың негізгі қағидасы – адам үшін, бүкіл адамзат үшін, бүкіл әлем үшін жұмыс істеу. Ол басқа салалардағы мамандармен қарым-қатынасты қамтитын пәнаралық, әртекті командада жұмыс істеуді, өзін-өзі сынап білуді, әртүрлілік пен мәдениетаралық айырмашылықтарды қабылдауды, халықаралық ортада жұмыс істеуді талап етеді.

XXI ғасырдың барлық қажетті құзіреттері пікірлері мен білімдері әртүрлі адамдардың ашық қарым-қатынас жасауы, тарихи мұра мен мәдени дәстүрлерге құрметпен және ұқыпты қарау, алалаушылықты болдырмау, өзгелер алдындағы жауапкершілік, өз сезімдерін жеткізе алу, басқа адамдармен тиімді, икемді және сыпайы қарым-қатынас жасау ретінде көрініс табады. Яғни басқа адамдардың ар-намысы мен қадір-қасиетіне сөзбен, іспен, көзқараспен нұқсан келтірмеуді көздейді.

Сондықтан қазіргі білім беру өзара тиімді коммуникация құру үшін коммуникативтік, лингвоэкологиялық, эмотивтік құзыреттіліктерді қам-

туы тиіс.

Әдістемелік тұрғыдан эмотивтік құзіреттілік – бұл адамның эмоцияларды түсінуі мен олардың қызметі, өлшемі, атауларын, тілдік бірліктердің эмоционалды семантикасын, тілдік таңбалардың эмотивті валенттілігін білуі, сөйлеу әрекеті үдерісінде дамиды және әлеуметтік қарым-қатынас тиімділігін қамтамасыз ететін эмоционалды білімдерінің, дағдылары мен қабілеттерінің жиынтығы.

Эмотивтік құзіреттілікке эмоцияларды, олардың қызметтерін, өз тілінің (және басқа тілдердің) эмотивті қорын, номинация құралдарын білу, мәдениетаралық қарым-қатынас үдерісінде серіктесінің әлемдік тілдік бейнесін ескере отырып, өзінің эмоционалды жай-күйін білдіру және сипаттау кіреді.

В.И. Шаховский эмотивті құзіреттілікке келесі компоненттерді қосады: 1) эмоционалды қарым-қатынастың жалпы лингвомәдени кодтарын білу; 2) эмоционалды концептілер түріндегі осы кодтардың эмоционалды доминанттарын білу; 3) сөйлесетін серіктестерінің эмоционалды және этникалық сәйкестендіру маркерлерін, олармен эмоционалды қарым-қатынас жасау ережелерін білу; 4) белгілі бір қарым-қатынасқа түсетін өзінің және өзгенің семиотикалық лингвомәдени кодтарына сай эмоцияларын көрсету, білдіру және сипаттау құралдарын білу және игеру [Шаховский, 2009: 39].

Өзінің ішкі эмоционалды әлемін түсіне алмайтын, эмотиогендік мазмұндағы белгілі бір жағдаяттарда өзін-өзі ұстауды бағалай алмайтын тұлғалар қатыссымда жоғары нәтижеге қол жеткізе алмайды. Бұл білім алушылардың эмотивтік құзыреттілік құрылымындағы эмоционалды рефлексия қабілеті болуының рөлі мен маңызын көрсетеді.

Эмоционалды рефлексияның болмауы немесе жеткіліксіз қалыптасуы тілдік тұлғаларды сыртқы факторларға, жағдайларға, әсерлерге толығымен тәуелді етеді және оны өзге біреудің қалауына көндіреді. Сондықтан болашақ маман иелерін рефлексияға даярлау қызмет ету мен ойлау мәдениетін құрудың маңызды құралы, білім берудің гуманистік парадигмасын жүзеге асырудың тәсілі болып саналады.

Әсіресе мұғалімнің өз эмоционалды жағдайын саналы түрде басқара алмауы (эмоционалды өзін-өзі реттеу) оның сабақта жағымды эмоционалды микроклиматты бұзатын және білім алушылар тарапынан шиеленіс пен сенімсіздік атмосферасын туғызатын стресс факторға айналуына әкеп соғады.

В.И. Шаховский эмотивтік құзыреттілікті қалыптастырудың маңызы жайлы былай дейді: «В обучающей инкультурации наступила пора при обучении научать всем субкомпетенциям: лингвистической, страноведческой, культурологической, эмотивной и авербальной. Только

на их совокупной базе возможно формирование истинно коммуникативной компетенции, позволяющей ускорить инкультурацию и инсоциализацию обучаемого» [Шаховский, 2010: 54]. Ал қазіргі геомәдениет кезеңінде тұлғаның өмір сүріп жатқан қоғамының стандарттарына қатысты мәдени құзыреттілікті ұстануы өте маңызды. Эмотивтік құзыреттілікті қалыптастырған білім алушылар өзге социум мүшелерімен мәдениетаралық диалогтарға қатысып, сәтті коммуникация орната алады.

Лингвоэкологияда тілдің саулығы мен адамның саулығының арасына теңдік белгісі қойылады. Мұны В.П. Букин былай түсіндіреді: «ценностное содержание здоровья аккумулируется в отношении человека (социума) к своему состоянию, которое обеспечивает успешную (достойную, приемлемую для данных условий) жизнедеятельность. Вместе с отношением человека к здоровью выстраивается система его ценностных ориентаций, предпочтений, целей, без которых человеческое существование лишается смысла. В свое содержание здоровье как ценность включает множество субценностей, имеющих смысло-жизненное значение для человека. Здоровье – это и наслаждение, и польза, и слава, и красота, и добро, и счастье. И в этом отношении о здоровье можно говорить как об универсальной ценности» [Букин, 2008: 165]. Яғни адам тілдің арқасында жетістікке жетеді, өзін-өзі танытады, мақсаттарына қол жеткізеді. Сондықтан тіл де адам үшін денсаулықпен тең тұратын құндылықтар қатарында болуы керек.

Т.Б. Радбиль «құндылық адамның шындықты қабылдауының ерекше категориясы саналып, қандай да бір заттардың (биологиялық немесе психологиялық, утилитарлық немесе моральдық, интеллектуалдық немесе эстетикалық) маңызды, айрықша болуымен ұғынылады. Бұл маңыздылық белгілі бір нәрсеге «бағалаушытық шкаласындағы» айрықша көзқараспен анықталады. «Бағалаушытық шкаласы» былай өлшенеді: жақсы – бейтарап – жаман [Радбиль, 2010: 45].

Егер осы құндылықтар шкаласын коммуникацияға көшіретін болсақ, онда сөйлеп тұрған адамның да өз эмоциясын басқара алмай, жасыра алмай, жағымсыз сипат жағына ауысатыны белгілі. Мұның салдары адам мен қоршаған орта арасындағы үйлесімділікті бұзып, конструктивті қатысымды деструктивті қатысымға айналдырады. Сондықтан мәтіндердің эмотивті тығыздылығын анықтап, олардың конструктивті / деструктивтілігін, экологиялық / экологиялық еместігін (маркерлерін) ажырата алу мақсатымен эмотивтік құзыреттілікті қалыптастыру мәселесін қойып отырмыз. Оны

шешу үшін эмотивтік құзыреттілікті қалыптастыру әдістемесін жүйелеу міндеті шығады.

Қорытынды

Г.Т. Чукенаева: қазақ тілі экологиясының алдағы уақытта кешенді түрде зерттелуі тиіс басым бағыттары ретінде мыналарды көрсетеді:

- қазақ тілінің қызмет етуіне кедергі болатын факторларды анықтау және онымен күрес тәсілдерін белгілеу;

- тілдік тұлға санасында ана тіліне деген табиғи сүйіспеншілікті ояту жолдарын көрсету;

- экологиялық қатысымның эмоционалдық интеллектіні қалыптастыру негіздерін жасау;

- қазақ тілінің өміршеңдігін қамтамасыз ету шараларын белгілеу;

- терминжасамды, аударма ісін экологиялық талаптарын ескере отырып, жетілдіру;

- тіл басқыншылығының ономастикалық кеңістіктегі көрінісін дұрыс жолға қою;

- тіл экологиясы жетістіктерін үштілді білім білім беру ісін жетілдіруде пайдаланудың оңтайлы жолдарын, инновациялық технологияларын ұсыну [Чукенаева, 2018: 48]. Зерттеуші көрсеткен осы бағыт қазіргі уақытта лингвоэкологиялық мәселелерді шешудегі маңызды жолдардың бірі болып тұр. Медиакөңістіктегі лингвоэкологиялық мәселелердің шешілу жолдарын іздестіру мәселесінде эмотивтік құзыреттілікті қалыптастырудың алға қойылуының себебі де осы.

«Тіл – өте күрделі, көп қырлы, сан сапалы құбылыс. Ең алдымен, ол – белгілі бір адамдар қауымында қарым-қатынас жасауды жүзеге асыру үшін табиғи жолмен пайда болған өзіндік ерекше көне таңбалар жүйесі. Тіл – сонымен бір мезгілде адамдардың ойлау қабілетін іске асырушы, оны одан әрі дамытушы, ерік-жігерін, сезімін білдіруші, мәдени-тарихи дәстүрлерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші құрал» [Қазақ тілі, 1998: 413]. Яғни тіл өзінің қарым-қатынастық қызметінде тек ойды жеткізуші ғана емес, сонымен қатар эмоцияны да, сезімді де білдіретін құрал болып табылады. Тілдің эмоцияны білдіру қызметі ғалымдар тарапынан кей жағдайда оның қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметімен тең дәрежеде қарастырылса, енді бірде қарым-қатынастық қызметінен кейінгі екінші қызметі ретінде қарастырылатындығын байқауға болады. Қалай болған күнде де тілдің эмоцияны білдіру қызметінің рөлі өте үлкен, сондықтан коммуникация барысында жағымды эмоционалды климат қалыптастыру үшін лингвоэкологиялық құзыреттіліктің құрылымдық бөлігі саналатын эмотивтік құзыреттілікті қалыптастыру қажеттілігі алға шығады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Құдайбергенова Ә.М. Білім беру аймағындағы конфликтология [Текст] : оқу құралы / Ә.М. Құдайбергенова. - Алматы : Қазақ университеті, 2015. – 240 б.

2. Лошкарева Е., Лукша П., Ниненко И., Смагин И., Судаков Д. Навыки будущего: что нужно знать и понимать в новом сложном мире [Электронный ресурс]. – URL: <http://spkurdyumov.ru/uploads/2017/10/navyki-budushhego-chno-nuzhno-znat-i-umet-v-novom-slozhnom-mire.pdf>

3. Сущенко Е.А. Словарь-справочник лингвоэкологических терминов и понятий [Текст] / Под ред. Л.Г. Татарниковой. – СПб.: ИД «Петрполис», 2011. – 424 с.
4. Чукенаева Г.Т. Лингвоэкологияны жоғары оқу орындарында оқыту әдістемесі: Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, 2018. – 187 б.
5. Шаховский В. И. Эмоции как объект исследования в лингвистике // Вопросы психолингвистики. – 2009. № 9. С. 29–42.
6. Шаховский В.И. Эмоции в национальном характере и стереотипах как лингвокультурологическая и лингводидактическая проблема [Текст]/ В.И. Шаховский // Вопросы психолингвистики. – 2010. – № 11. – С. 51-55.
7. Букин В.П. Здоровье в системе жизненных ценностей молодежи: региональный аспект // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2008. – №4. С. 163-171.
8. Радбиль Т.Б. Основы изучения языкового менталитета [Текст]. – М.: Флинта, 2010. – С. 227.
9. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 512 б.

ИЛЬЯСОВА ГУЛЖАХАН УАЛИБЕКОВНА,
аға оқытушы, PhD докторы,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

ЖОЛДАСБЕК БАЛКЕНЖЕ КАЗЫБЕКҚЫЗЫ,
2-ші курс докторанты,
7M01510-химия мамандығы,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

ХИМИЯНЫ ОҚЫТУ ҮРДСІНДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ

Аннотация. Мақалада химия пәнін оқыту барысында оқушыларға экологиялық білім қалыптастыру туралы айтылады. Еліміздің әлеуметтік-экономикалық, технологиялық және мәдени жаңару жағдайында мектеп оқушыларының берік химиялық және экологиялық білімдерін қалыптастыру, олардың ойлау қабілеттерін дамыту жалпы білім берудің басым мақсаттарының бірі болып табылады. Сондықтан да, химия пәнінен оқыта отырып, оқушылардың бойында экологиялық білім қалыптастыруды қарастырдық.

Кілт сөздері: экологиялық білім, экологияландыру, химия курсы, химиялық экология.

Аннотация. В статье рассказывается о формировании экологических знаний у школьников при обучении химии. Одним из приоритетов общего образования является формирование у школьников прочных химических и экологических знаний, развитие их мыслительных способностей в условиях социально-экономической, технологической и культурной модернизации страны. Поэтому, преподавая химию, мы рассматривали формирование экологических знаний у школьников.

Ключевые слова: экологическое образование, экологизация, курс химии, химическая экология.

Annotation. The article describes the formation of environmental knowledge among children in teaching chemistry. One of the priorities of general education is the formation of strong chemical and environmental knowledge in children, the development of their thinking abilities in the context of the socio-economic, technological and cultural modernization of the country. Therefore, teaching chemistry, we considered the formation of environmental knowledge in children.

Key words: environmental education, ecologization, chemistry course, chemical ecology.

Кіріспе

Еліміздің әлеуметтік-экономикалық, технологиялық және мәдени жаңару жағдайында мектеп оқушыларының берік химиялық және экологиялық білімдерін қалыптастыру, олардың ойлау қабілеттерін дамыту жалпы білім берудің басым мақсаттарының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасында экологиялық білім беру мен тәрбие берудің мемлекеттік және қоғамдық жүйесі жасалынып, дамуда. Экологиялық білім беру мен тәрбиелеуді негіздейтін құжаттар мен заңдар қабылданды. Қазақстан Республикасының білім беру орындарында үздіксіз экологиялық білім берудің принциптері, мазмұны мен құрылымын, оларды жүзеге асыру жолдары мен құралдарын анықтайтын экологиялық білім беру концепциясы жасалынды [Иштаева Ф., Костарева Л., Наби-доллина Ш., Молдағалиева Ж., 2011, 62-77 б.].

Орта мектепте және жоғарғы оқу орындарында химия пәнін оқыту кезінде экологиялық білім берудің теориялық және әдіснамалық негіздерін жасауда Қазақстандық ғалымдар Қ.А. Аймағанбетова, Ж.Ә. Шоқыбаев, И.Н. Нұғыманов, С.Ж. Жайлау, Н.Н. Нұрахмтеов, У. Маканов, Қ.О. Шайхеслямова, А.Г. Сармурзина, Т.К. Длимбетоваларды айтуға болады.

Орта мектепте оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беру күрделі педагогикалық процесс. Сондықтан оқу процесі кезінде белгілі бір пәннің бағдарламасы сол талаптарды ескере отырып, қарастыру арқылы жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасы білім беру жүйесіндегі экологиялық білім мен тәрбие беру тұжырымдамасында «мектеп пәндерін экологияландыру дегеніміз – дәстүрлі пәндерді оқыту барысында тақырыптардың мазмұнына қосымша жаңа экологиялық меліметтерді кірістіру» - деп көрсеткен [Саданов А.Қ., Сүлейменова Н.Ш., Дәменова Н.С., Махамедова Б.Я., 2014, 173-183 б.].

Негізгі бөлім

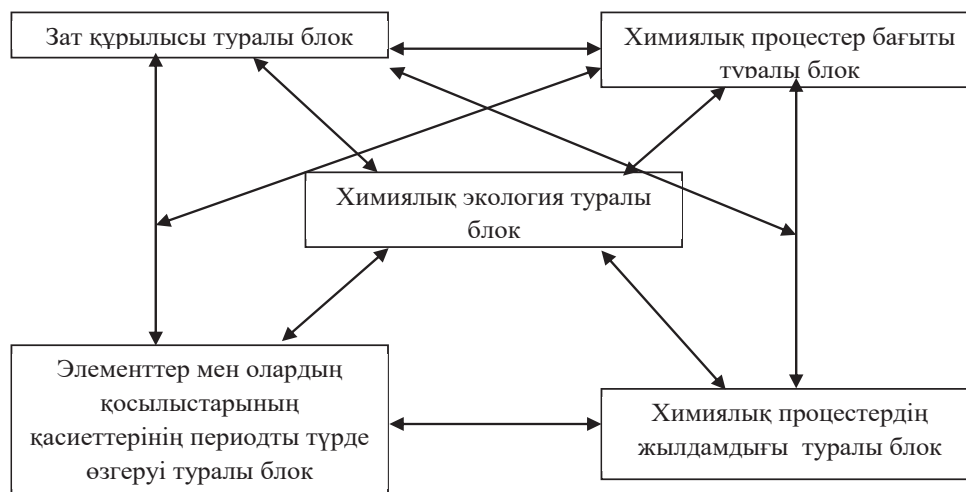
Мектеп химия курсын экологияландыруды жасау мақсатында оны бес блоктар жүйесі арқылы құру ұсынылады. Ондағы блоктар мазмұнын таңдау мен курсты меңгеруді химия-экологиялық нысандарды жан-жақты қарастыру негізінде ұйымдастыруға негізделген. Химиялық термодинамика,

кинетика, зат құрылысы, элементтер мен олардың қосылыстарының қасиеттері мәселелерін қарастыру экологиялық маңызды нысандар мысалында жүзеге асырылады, ал экологияның химиялық аспектілеріне қатысты материалдарды баяндау кезінде химия мазмұнының төрт блоктарының теориялық қағидалары пайдаланылады. Олардың әрқайсысында шамамен бірдей ақпараттық сыйымдылық, өзара бірдей байланыс

тығыздығы бар [Ерыгин Д.П., 1989, 141 б.]

Бөлімдерді көлемі бойынша теңестіру және оларды оқыту блогына айналдыру материалдың дәстүрлі мазмұннан пәнішілік байланыстар арқылы блоктарды байланыстырмайтын материалдарды алып тастау, блоктар арасындағы пәнішілік байланысты көрсететін байланыстырушы материалды енгізу арқылы жүзеге асырылады.

1-сурет Жүйелі құрастырылған экологияландырылған химия курсы

Экологиядандырылған химия курсында экологиялық білімдерді проблемалардың мазмұнына, оның шешілуіне орай, жүйелеуге болады; оларды:

- экологиялық проблемалардың себептері мен салдарын көрсететін;
- тірі организмдер үшін маңызы бар элементтер мен олардың қосылыстарының мәнін ашатын;
- химиялық өндірістердің экологиялық қауіпсіз ұйымдастырылуы туралы;
- ауыл шаруашылығында қосылыстарды тиімді пайдаланудың негіздері туралы білімдер түрінде қарастыру ұсынылады.

Химия пәнінің мазмұнына экологиялық компонентті енгізу бірнеше жолдармен жүзеге асырылады:

- материалды теориялық баяндау кезінде түрлі химиялық қосылыстардың тірі организмдер мен адамға әсері жөніндегі экологиялық білімдерді қарастыру;
- қоршаған ортада түрлі қосылыстардың айналаларын термодинамикалық және кинетикалық сипаттамаларды қарастыру кезінде экологиялық білімдерді қалыптастыру;
- экологиялық бағытталған лабораториялық практикум жүргізу мен экологиялық мазмұндағы есептер шығару [Кузнецова, Н.Е., 1999, 156 б.].

Химиялық білім беру үшін жалпы экологиялық білімдер мазмұнының проблемасы шешілген жоқ. Өмірдің барлық салаларына химияландыру енген. Химияландырудың зардаптары

әлемдік масштабтағы табиғи құбылыстармен бірдей, бұл қоғам мен табиғаттың өзара байланысуы мәселесін қойып отыр. Бұл қатынастарды саналы реттеу оқушылардың санасына дейін жеткізуі тиіс:

- қоғам өмірінің өнімдері толық утилизациялануы керек, жинақталмауы және адаммен қоршаған ортаға зиянды әсерін көрсетпеуі тиіс;
- қайта қалпына келетін табиғи шикізаттарды жылдық тұтыну көлемі оны жылдық өсімінен аспау қажет;
- қайта қалпына келмейтін табиғи шикізат үнемді, кешенді пайдаланылуы өңдеу кезінде қалдық қалдырмауы тиіс;

Химиялық білім берудің ғылыми және практикалық аспектілері осындай болуы қажет.

Табиғатқа, оның құрылымдық элементтеріне әсер ету өнеркәсіппен, транспортпен, ауыл шаруашылығымен жүзеге асырылады да, мынадай түрлі бағыттарда әсер етеді:

- 1) табиғаттағы химиялық заттарды тұтыну;
- 2) адам қызметінің қалдықтарымен табиғатты ластау;
- 3) табиғатта, әсіресе биосферада табиғи көздерден немесе адаммен синтезделген жаңа жоғарғы активті химиялық қосылыстардың пайда болуы;
- 4) бірінші бағыт бейорганикалық және органикалық химияның мазмұнында қарастырылған, онда табиғи қосылыстар химиялық өнеркәсіптің, т.б. [Тарасова О.В., 2002, 74-77 б.]. Негізгі химиялық процестер болып табылатын салаларда

шикізат ретінде қарастырылады сонымен қатар табиғи заттарды тыңайтқыштар мен улы химикаттар ретінде пайдалану мәселелері қарастырылады.

Қорытынды

Мектеп химия пәнін оқыту барысындағы оқушыларға экологиялық білім беру негізінен мына төмендегі негізгі жолдармен:

1. мектеп химия курсының бөлімдері бойынша теориялық материалдарды беру кезінде;

2. экологиялық мазмұндағы есептер мен жаттығулар шығару кезінде;

3. экологиялық мазмұндағы лабораториялық және сарамандық жұмыстарды орындау кезінде жүзеге асырылады [Егорова Н.В., 2001, 46-48 б.].

Мектеп химия курсының әрбір тақырыбы мұғалімге, оқушыларға экологиялық білім беру мен тәрбие беруді жетілдіруге мүмкіндік береді.

Қоршаған ортаны қорғау мәселелерін қарастыра отырып, оқушыларға химия – экологиялық сұрақтар мен есептер беруге болады. Оларды құрастырған кезде төмендегідей әдістемелік талаптарға сүйену қажет:

1) Есептің шарты мен шешімінде практикалық мәнді ақпараттар болуы тиіс;

2) Ол ақпарат бағдарламалық материалмен және шын экологиялық проблемамен тығыз байланыста болуы тиіс.

3) Есептер сол сынып оқушылары шығара алатындай болуы тиіс.

4) Есепті шешу әртүрлі пәндер бойынша білімдер кешеніне, мүмкіндіктерге негізделуі тиіс.

5) Есептер бақылау кезінде, түсіндіру, білімді қолдану мен жетілдіру кезінде қолдануға арналған.

Химия-экологиялық сұрақтар мен есептерді мазмұны бойынша үш типке бөлуге болады:

1. Табиғи нысандардың химиялық сипаттамасы бар есептер;

2. Ластану көздері жөнінде, қоршаған ортаны ластаушылар түрлері жөнінде есептер;

3. Табиғатты қорғау шаралары және ластану зардаптарын жою жөніндегі есептер.

Құрастырылған есептердің шешуі жалғыз болуы міндетті емес, олар проблемалық талқылауға, дискуссияға, алдағы қойылған оқу-танымдық проблеманың тиімді шешу жолдарын іздеуге арналған.

Химия сабақтарында мұғалім көптеген экологиялық проблемаларды көтеріп, оқушылармен оларды шешу жолдарын талқылайды.

Химиялық білім беруді экологияландыру жағдайында экологиялық мазмұндағы сандық және шығармашылық есептердің ролі артуда. Химия сабақтарында мұндай есептерді пайдалану туған өңірдің байлықтарын зерттеуге бағытталған экологиялық проблемалардың мәнін түсінуге әсер етіп, гуманитарлық тәрбие беруге итермелейді.

Есептер – бұл өзіндік проблема, оны шешу үшін процестердің заңдылықтарын, түсініктерді білу қажет. Шешу процесі - ол абстрактіден нақтыға қарай көтерілу, ол есеп әрқашан нақты. Ол оқушылардың білімінің берік меңгерілуіне экологиялық тәрбие алуына әсер ететін құрал.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Экология» Оқу құралы, 2-басылым. / Иштаева Ф., Костарева Л., Набидоллина Ш., Молдағалиева Ж. «Фолиант», Астана, 2011. - 62-77 б.

2. «Экология және тұрақты даму» / Саданов А.Қ., Сүлейменова Н.Ш., Дәменова Н.С., Махамедова Б.Я. Алматы, 2014. - 173-183 б., 372-379 б.

3. Ерыгин, Д.П. Изучение вопросов экологии и охраны природы в курсе химии средней школы Текст. /Д.П. Ерыгин, В.М. Назаренко. М.: НИИ школ МНО1. РСФСР, 1989.- 141 с., 101-105.

4. Кузнецова, Н.Е. Проблемы химико-экологического образования и пути их решения Текст. /Н.Е. Кузнецова //Проблемы Северо-запада: Экология и образование. Тезисы докл. юбилейной научно-практич. конф. — СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 1999. 156 с., 105-106.

5. Тарасова, О.В. Системный подход к построению экологизированного курса химии Текст. /О.В. Тарасова, Л.Ф. Зюзина, О.С. Зайцев //Химия: методика преподавания в школе. 2002. - № 7. - С. 74-77.

6. Егорова Н.В. Вопросы экологического образования при изучении химии // Химия в школе. – 2001. – №5. – С. 46-48.

ӘОЖ 37. 013
МҒТАР 14.33

ИСАЕВ МҰХТАР СЕИТХАНҰЛЫ,

PhD, аға оқытушы,
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан

ДАНИЯРОВ ТАЛҒАТ ӘБУБӘКІРҰЛЫ

п.ғ.к., профессор,
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ЖАСТАРДЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Мақалада жас ұрпақты халықтық педагогика идеялары негізінде рухани-адамгершілікке тәрбиелеу мәселесі ұлттық мәдениетімізді дамытуға, ұлттық құндылықтар мен мәдени мұраларымыздың мәнін түсіну, тарихты зерделей отырып, жан-жақты дамыған, рухани мәдениетті жеке тұлға тәрбиелеуде маңыздылығының ерекше екендігі айтылады. Осы орайда ең негізгі талаптардың бірі – ұлттық қасиеттерімізді танып-білу, соның негізінде рухани-адамгершілікке тәрбиелеу. Өзімізді-өзіміз танып, өзгелерге таныту, яғни ұлттық ерекшеліктеріміз бен құндылықтарымызды бүгінгі талаптарға сәйкес жүйелеп, байытып, дамытып, басқаларға тарату арқылы өзіміздің ұлттық деңгейімізді көтереміз.

Кілт сөздер: Халықтық педагогика, ұлттық құндылық, тәрбие, салт-дәстүр, ұрпақ.

Аннотация. В статье подчеркивается значение духовно-нравственного воспитания подрастающего поколения на основе идей народной педагогики всесторонне развитой духовной культуры в развитии национальной культуры, понимании сущности национальных ценностей и культурного наследия, изучении истории, воспитании личности. В этой связи одним из главных требований является знание наших национальных качеств, на основе которых осуществляется духовно-нравственное воспитание. Мы поднимаем наш национальный уровень, осознавая себя, показывая себя другим, то есть, систематизируя, обогащая, развивая и распространяя наши национальные особенности и ценности другим в соответствии с сегодняшними требованиями.

Ключевые слова: Народная педагогика, национальные ценности, воспитание, традиции, поколение.

Summary. The article emphasizes the importance of spiritual and moral education of the younger generation based on the ideas of folk pedagogy of a comprehensively developed spiritual culture in the development of national culture, understanding the essence of national values and cultural heritage, studying history, and educating the individual. In this regard, one of the main requirements is the knowledge of our national qualities, on the basis of which spiritual and moral education is carried out. We raise our national level by recognizing ourselves, showing ourselves to others that is, systematizing, enriching, developing and spreading our national characteristics and values to others in accordance with today's requirements.

Keyword: Folk pedagogy, national values, education, traditions, generation.

Қазіргі өскелең өмір талаптарына сай жастарға білім және тәрбие беру, оларды жан-жақты дамыту – қоғам алдында тұрған басты міндеттердің бірі. Қазақстан Республикасында жастарға білім беру процесі халқымыздық ұлттық салт-дәстүріне, мәдениетіне, экономикасына және саяси өміріне негізделіп іске асырылады. Сол себепті білім беру бағдарламаларында жанама түрде беріліп келген құндылықтар анықталған қажеттіліктердің себебінен тікелей қабылдануға тиісті қағида ретінде білім беру бағдарламалары мен пән мазмұнына енгізіле бастады [1, р. 2].

Бүгінгі таңда еліміздің егеменді ел болғалы ғылым, мәдениет салаларында жасалып жатқан

шараларының барлығы жас ұрпаққа жалпыадамзаттық және жеке ұлттық игіліктер негізінде тәрбие мен білім беру ісін неғұрлым жоғары деңгейге көтеруге ықпал етуде. Сондықтан қоғамдық өмірді демократияландыру және ізгілендіру жағдайында ұлттық ерекшелігімізді айқындайтын рухани-адамгершілікке тәрбиелеу барысын жетілдіру көкейкесті мәселеге айналып отыр.

Жас ұрпақты халықтық педагогика идеялары негізінде рухани-адамгершілікке тәрбиелеу мәселесі ұлттық мәдениетімізді дамытуға, ұлттық құндылықтар мен мәдени мұраларымыздың мәнін түсіну, тарихты зерделей отырып, жан-жақты

дамыған, рухани мәдениетті жеке тұлға тәрбиелеуде маңызы зор. Осы орайда ең негізгі талаптардың бірі – ұлттық қасиеттерімізді танып-білу, соның негізінде рухани-адамгершілікке тәрбиелеу. Өзімізді-өзіміз танып, өзгелерге таныту, яғни ұлттық ерекшеліктеріміз бен құндылықтарымызды бүгінгі талаптарға сәйкес жүйелеп, байытып, дамытып, басқаларға тарату арқылы өзіміздің ұлттық деңгейлерімізді көтере білу қажет. Осыған байланысты бастауыш мектепте-ақ оқушыларға білім беру барысында ұлттық педагогика идеялары негізінде рухани-адамгершілікке тәрбиелеу оқу-тәрбие үдерісінің ажырамас бөлігі ретінде қарастыру керек. Сондықтан қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда қазақ мектептерінің білім мен тәрбие мазмұнын ұлттық сипатта жетілдіру қажеттілігі арта түсуде.

Әркез де адамзат алдында тұратын басты міндет – өзінің өмірін жалғастырушы саналы ұрпақ тәрбиелеу. Еліміз егемендікке қол жеткізген соң жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру міндеті уақыт талабымен бірге келетін игілікті іс екендігі белгілі. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев: «Ұлт мәселесіне қатысты жалпы үрдісті танып-түсіну, сөз жоқ, қажет. Мұнсыз мемлекеттік дамудың жалпы логикасын болжау мүмкін емес», - дейді [2].

Ұлттық тәрбие беру мәселесі қоғамды жандандыру, адамзаттық рухани мәдениет үлгілерін үйрену, оны ұлттық қалыпқа келтіру мәселелерімен тығыз байланыстыру болып келеді. Бүгінгі таңда қазақтың халықтық салт-дәстүрлерін жинақтап, бір жүйеге келтіріп, сол арқылы жастарды тәрбиелеудің қажеттілігі өсуде. Ұлттың мәдениетін сақтап, оны келер ұрпаққа жаңа көзқараспен жетілдіріп жеткізуде білім беру ісі басты құрал болып саналады.

Жас ұрпақтың ұлттық тәрбиесі халық қанша өмір сүріп келе жатса, сонша көкейкесті мәселе болып келеді. Қазақ халқы өзінің тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрпына, салт-санасына байланысты тұрмыс-салт жырларын шығарып, жер байлығын өмір өзегіне пайдаланып, сол арқылы жастарды ұлттық әдет-ғұрып дәстүрлерін қастерлеуге тәрбиелеп келеді [3].

Тәрбие беру ісі, тұлғаны дамыту мен жетілдіру қоғамдық сана мен қоғамдық құрылысқа байланысты. Қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер мен өндірістік қатынастар жаңғырып, жаңарып, өзгеріп жас ұрпақ тәрбиесіне өз ықпалын тигізеді. Қазақ халқының көне дәуірден бері сары майдай сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауып келе жатқан дәстүрлері болашақ ұрпақты тәрбиелеуде, оның адамгершілік қасиеттері мен мінез-құлқын дамытуда үлкен мәнге ие [4, 106 б.].

Рухани-адамгершілікке тәрбиелеу білім мен біліктілік, дағды және адамның ішкі құндылықтарына негізделген ерекше тұлғалық ұстаным, қасиет, құрылым ретінде қарастыруға болады. Ғұлама ойшылдар Әл-Фараби, Ж.Баласағұн, Қ.А. Яссауи т.б. адамдар арасындағы қарым-қатынас

мәселесіне, мәдениеттілік, оның қалыптасуындағы тәрбиелік істердің маңызына ерекше назар аударған. Ортағасырларлық ғұламалардың мұраларындағы бұл мәселе төңірегіндегі айтылған ой-пікірлер XIX ғасырдың екінші жартысында Ыбырай, Абай, Шәкәрім мұраларында жалғасын тапты. Рухани-адамгершілікке тәрбиелеу жөніндегі маңызды пікірлер М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, М. Дулатов т.б. еңбектерінде көрініс тапқан. Ұлттық тәрбиенің арқауы болып табылатын халық тағылымының мән-маңызы мен құндылығын белгілі ғалымдар Г.С. Виноградов, В.Ф. Афанасьев, А.Ф. Хинтибидзе, А.Ш. Гашимов, Г.Н. Волков, И.Я. Ханбиков, А.Э. Измаилов және т.б. зерделеген. Әлеуметтік ортадағы этномәдени аспектілерді С.А.Ұзақбаева, К.Ж. Қожахметова, Ж. Наурызбай, т.б.; ұлттық тәрбие беру мәселелерін Қ. Бөлеев, Б.А. Тойлыбаев, К.А. Оразбекова, С.К. Қалиев, Ә.Қ. Қисымова, т.б.; білім мазмұнын, әдістемелік міндеттерді шешуде Л.К. Керімов, С.Ж. Пірәлиев, М.Н. Сарыбеков, А.Г. Қазмағамбетов, Б.К. Момынбаев, О. Сәлімбаев, О. Сыздықов, Е. Омар т.б. еңбектерін атап өтуге болады. Соңғы кездері елімізде халық тағылымдары арқылы жас ұрпақтың тұлғалық қасиеттерін дамытуда этнопедагогика мен этнопсихология материалдарын пайдаланудың мәселелері С. Қалиев, Қ. Жарықбаев, С. Ұзақбаева, Ж. Наурызбай, К. Қожахметова, М. Балтабаев, Қ. Бөлеев, О. Сәлімбаев, Б. Ойлыбаев, А. Мұхамбаева, Р. Дүйсенбінова, Ә. Табылдиев, Ә. Сәдуақасов, Ф. Бөрібекова, Б. Қойбағарова, Р. Төлеубекова, Б. Мұқанова, А. Мағауова, Р. Әбілова, Ұ. Әбдіғалпарова, Г. Бахтиярова, Б. Өтешова, А. Дайрабаева және т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Осы орайда республикада халықтық дәстүрді жинақтап, зерттеп, саралап игерту, оларды жастар тәрбиесіне кеңінен ендіру үздіксіз жүзеге асырылатын маңызды іс болып табылады. Бұл жеке тұлғаның жан-жақты дамуын қамтамасыз ететін іс-әрекет түрлері арқылы іске асады. Отаншылдық сезім – ұлт рухының деңгейінің айнасы, өлшемі. «Балаңды өз тәрбиеңмен тәрбиелеме, өз ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле» деген екен дана халқымыз. Сондықтан да, сан ғасырлар бойы сұрыпталған ұлттық құндылықтарымызды оқу-тәрбие процесіне енгізу арқылы ұлттың тұнып тұрған асыл мұралық рухани байлығынан болашақта ел билейтін ұрпақтарды сусындатып, ұлтшылдық пен отаншылдыққа баулып, өз халқын, өз мемлекетін көздің қарашығындай қорғайтын, бойында ұлттық санасы қалыптасқан тұлғаларды тәрбиелеп шығару – жалпы ұлттың алдында тұрған ұлы міндет болып отыр. Қандай да бір елдің рухани мәдениеті, әдебиеті мен өнері, ғылым мен техникасы, әлеуметтік жағдайы, материалдық өндірісінің ең маңызды жетістіктері тәрбиесінен көрінуі арқылы оның ұлттық құндылықтарының мәніне ие болады және өскелең ұрпақтың азаматтығы мен отаншылдықты, руха-

ни-адамгершілік жан-дүниесі қалыптасуына белсенді түрде ықпал етеді.

Жас ұрпақты өз халқының тарихын, тегін, салт-дәстүрін, тілін, білімін, адамзаттық мәдениетті, адами қасиетті мол терең түсінетін шығармашылық тұлға етіп тәрбиелеу өмір талабы, қоғам қажеттілігі. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту» деп атап көрсетілген [3]. Аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тиімді пайдалану секілді мәселелерді анықтап алу, білім беру жүйесіндегі басты ұстаным ретінде әркімнің өзінің білім алуға деген жеке әлеуетін қоғамда барынша пайдалануға көмектесетін оқыту жүйесін дамытуды қамтамасыз етуді көздейді. Яғни, білім заңында әрбір азаматтың білім алуға құқықтығын негізге ала отырып, оқушы бойына ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастырып, құрметтеуге тәрбиелеуде дидактикалық шарттар яғни оқыту, тәрбиелеу, дамыту, қалыптастыру үрдісін жан-жақты қамту қажеттілігі туындайды. Ұлттық тәрбие деп, жеке тұлғаның ұлттық сана сезімі мен мінез-құлқының ана тілін, ата тарихын, төл мәдениетін және ұлттық салт-дәстүрлерді меңгеруі негізінде қалыптасуын айтамыз.

Ұлттық мәдени құндылықтар дегеніміз не? Қарапайым тілмен айтқанда ұлттық мәдени құндылықтар – белгілі бір ұлтқа, ұлт азаматына тән зат, адами қадір-қасиет, яғни халық ғасырлар бойы жинақтаған ұлттық рухани және материалдық құндылықтар. Адамдардың бойында қалыптасқан имандылық қадір-қасиеттер рухани құндылықтарға, ал адамдардың қолымен жасалған тұтыну заттары мен кәсібі материалды құндылықтарға жатады. Өзімізді өзіміз бағалай білуге бет бұру – ұлттық байлығымызды игеру, ұлттық санамызды дамыту. Ұлттық құндылықтарды іріктеп, оқыту процесіне енгізу арқылы ұлттың тұнып тұрған асыл мұралық рухани байлығынан болашақта ел билейтін ұрпақтарды сусындатып, отбасында да, мектепте де ұлтжандалылық пен отаншылдыққа баулып, өз халқын, өз мемлекетін көздің қарашығындай қорғайтын тұлғаларды тәрбиелеп шығару. Өз ұлтын қадірлеп-қастерлеген, ұлт қадірін білген азаматтың бірі Ж.Аймауытов: «Мен халыққа кіндігіммен байланып қалғанмын. Оны үзе алмаймын. Үзу қолымнан келмейді» - дейді. Сырым Датұлы: «Мен ағайынды екеумін: бірі-өзім, екіншісі-халқым» - дейді [5, 66б;]. Қазақ халқының осындай дәріптеуге,

қастерлеуге, дамытуға тұрарлық ұлттық рухани және материалдық құндылықтары туралы ұлағатты, құнды ойларын халық игілігіне, келешек ұрпақты, ел-жұртқа ие болар азаматтарды тәрбиелеуге неге қолданбасқа? Қоғамдағы адамдар жасаған рухани, материалдық, мәдени құндылықтардың алмасуы оқыту процесі арқылы жүзеге асырылады. Соның ішінде сын тұрғысынан ойлау жобасы арқылы оқыту – саналы процесс екенін айтқым келеді. Интеллектуалдық деңгейі жоғары тұлғаны қалыптастыру үшін, оны оқытып қана қою жеткіліксіз. Оны тұлға ретінде жан – жақты дамытуға қолайлы, оқытудың шығармашылық түрін жасау қажет, яғни шығармашылық оқу әрекетін туғызу қажет. Бұл баланы, берілген оқу материалын жаттап алу ғана емес, керісінше өз бетімен білім алу үшін ізденуге үйретеді. Жеке тұлғаны ұлттық тәрбие арқылы дамыта отырып, нақты әрекет арқылы оқытуда төмендегі құндылықтардың болуы қажет:

- белсенді қарым-қатынас: оқушы мен мұғалімнің әрбір мәселеде өз көзқарастарын білдіріп отыруы;

- индивидтік: мұғалімнің әр жеке оқушының ерекшелігін дамытуы, қоғам алдындағы жауапкершілігінің болуы;

- өзіндік тәртіп: өзіндік бақылау мен бағалауды, шешім қабылдауды үйрену және оны дамыту;

- шыдамдылық: әр түрлі пікірлерді қабылдай алу, бір-бірінің пікірлері мен ерекшеліктерін құрметтеу, қабылдау.

«Адам мен адамның бір-бірімен араласу, өзара қарым-қатынасында ғана адамның адамдығы өзі үшін де, өзгелер үшін де ашылады», - дейді философ М.М. Бахтин. Оның пікірінше, диалог тұлғаны қалыптастырудың құралы ғана емес, оның адамдық болмысын да көрсетеді. Тұлғаның белсенділігі, өзін-өзі дамытып отыруға ұмтылуы өзгелерден бөлек жағдайда емес, өзге адамдармен диалогтық қатынастарға түсу кезінде жүзеге асырылады. Бірлескен қарым-қатынас негізінде оқушы-оқушы, мұғалім-мұғалім, оқушы-мұғалім арасында өзара құрметтеу, мойындау, түсіне білу және сыйластық әрекеттері пайда болып, толеранттық пен мейірімділік көзқарастары қалыптасады. Сонымен бірге сыни ойлау арқылы тұлға бойында рефлексиялық сапаларды қалыптастыру. Рефлексиялық сапа дегеніміз білім мен тәрбиені өзіндік сана арқылы қабылдап, тұлғаның рухани дамуы, ғылыми ақпараттарды игеруі болып табылады.

Оқушы бойында рефлексиялық сапалардың қалыптасуы білім беруді ізгілендірудің нәтижесі болып табылады. Оқушының өзін тану үшін және өмірлік проблемаларын шешудің бірден-бір тәсілі - рефлексиялық басқаруды жүргізе алуы. Ол үшін төмендегі басты ерекшеліктерді дағдыға айналдыруың маңызы зор: өз тәжірибесін пайдалана отырып, жаңа білім арқылы дүниеге өзіндік түсінік пен танымды қалыптастыру; өзге

адамдардың ұсынатын идеяларына конструктивтік көзқараспен қарай алу; өзіне қарама-қарсы идеяларды жоққа шығаруға емес, түсінуге ұмтылу, одан өзі үшін нәтиже шығару; өз біліміндегі олқылықтарын көре білу және оны жоюдың жолдарын табу.

Рефлексиялық әрекеттер барысында оқытудың жолдары талданады, өзіндік шешім қабылдауға жағдай туғызылады. Сөйтіп, бала өзін-өзі дамыту, тәрбиелеу, өз әрекеттерін ұйымдастыру мүмкіндігін алады. Өз ерекшелігі мен деңгейін таниды. Білім беру мен тәрбиелеудің мақсатын айқындау үшін қазақ білімпазы Жүсіпбек Аймауытовтың мына сөздерін еске алған жөн. “Мектеп бітіріп шыққан соң бала бүкіл әлемге, өзгенің және өзінің өміріне білім жүзімен ашылған саналы ақыл көзімен қарай білсе, міне, білімдендірудің көздейтін түпкі мақсаты осы. Мектеп осы бағытта баланың келешекте жетілуіне мықты негіз салуы керек” [5, 68б;]. Олай болса, оқушылардың ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастыру негізінің бірден-бірі мектепішілік жүргізлетін тәрбиелік іс-шаралар. Адамның бойына жақсы адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуы, өнер-білімді игеруі – тәрбиеге, өскен ораға, үлгі-өнеге берер ұстазға байланысты. Осыны жақсы түсінген халқымыз “Ұстазы жақсының - ұстамы жақсы”, “Тәрбие басы – тал бесік” деп ұлағатты ұстаздың еңбегін текке кетпейтіндей өсиет еткен. Жеке тұлғаны ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеуде алдымен төмендегідей мақсаттар қойдық; Өз халқы оның мәдениеті мен дәстүрлерін мақтаныш тұтатын Қазақстан азаматын тәрбиелеу; жалпы адамзаттық негіздер мен құндылықтарды құрайтын саналы көзқарастары мен қағида ұстанымдарын тәрбиелеу; Қазақстан Республикасының азаматын тәрбиелеудің үлгісіне сәйкес этнопедагогика, этнопсихология, этномәдениет негізінде тәрбие үрдісін ұйымдастыру; Оқушыларды табысты іс-әрекетте бағыттау, олардың шығармашылығы мен білім құмарлығын дамыту, қолдау. Ақын Мағжан

Жұмабаев: «Баланы тәрбиеші дәл өзіндей қылып емес, келешек заманына лайық қылып шығаруы қажет.» - деген ойлары арқылы тәрбиені келер күн талабымен ұштастырады. Қазақ халқының тәрбие дәстүрі қай халықтың тәрбиесінен кем түсіп көрген емес. Олай болса бүгінгі ұрпағымызды халқымыздың баға жетпес бай салт-дәстүрлері негізінде тәрбиелеу, оларға ата-бабаларымыздың озық дәстүрлерін сіңіруіміз керек.

Жеке тұлғаны ұлттық құндылықтарды пайдалана отырып тәрбиелеуде, халық ауыз әдебиетінің қарапайым үлгілерін біртіндеп күрделенуіне қарай таңдап алдым. Тұлғаның рухани дүниесіне әсер ете отырып, ең алдымен әдептілігіне аса назар аудардық. Өйткені әдептілік-халқымыздың ұлттық психологиясының өзегі, оның ғасырлар бойы қалыптасқан барысында «әдеп», «әдептілік» деген түсініктер төңірегінде ұйымдастырған мақал-мәтелдер сайысы, ұлттық ойындар игі нәтижесін көрсетеді.

Еліміздегі бүгінгі оқушылар нарықтық форма және өзгеден қоғамдық қатынастар жағдайында өскен ұрпақ. Ұлттық құндылықтар бұл жастардың құндылық бағыттылығына қалай да болса бір әсерін тигізеді. Қазіргі ұстазға қойылған негізгі талап бала санасында қай кезде де сапалы білім алдыңғы қатарлы әлеуметтік құндылық болып есептелетінін сезіндіру. Сапалы білім алу мен ұлттық құндылықтарды сіңіру арқылы ғана өзгеріп жатқан өмір жағдайларына дағдыландыру. Қазақ халқының поэтикалық өнерінің бала бойында жалпы адамзаттық құндылықтардың қалыптасуына ықпалы мол. Тұлғаның дамуы – өте күрделі, ұзақ және қарама-қайшылыққа толы процесс. Өйткені тұлғаның дамуы қарама-қайшылықтар күресінен туындайды. Ендеше, бүгінгі таңда белең алған жастар арасындағы келеңсіз жайттардан арыламыз десек, ұлттық тәрбиеге баулитын салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрпымыздың маңызының тереңде екендігіне көз жеткіземіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Zhumadullaeva A.A., Konyrbaeva S.S., Duanbaeva B.C., Kasymbekov Zh.A., Daniyarov T.A., Isaev M.S. Applying the Findings of Scientific and Pedagogical Research in Values Education // International Electronic Journal of Mathematics Education. – 2016. – Vol. 11, №5. – P. 1231-1243.
2. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Жолдауы. 11 қараша. Елорда. - Астана, 2014.
3. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. http://www.edu.gov.kz/fileadmin/user_upload/npa/Gosprogramma_na_2011-2020
4. Байсарина С.С. Қазақ халқының салт-дәстүрлеріндегі ұғымдардың тәрбиелік мәні // «Қазақстандағы үздіксіз кәсіптік білім беру деңгейі және болашағы» - Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. - Алматы: АИПА, 2005. - 164-166 б.
5. Усманов Ә.Ә., Данияров Т.Ә. Этнопедагогика. Оқу құралы. «Тұран» баспасы. Түркістан, 2014. Б.198

УДК 37.013.43

ҚОЖАБЕКОВА АҚМАРАЛ ДАБЫРТАЕВНА,

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
«Менеджмент және құқық негіздері» кафедрасы,
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА НЕГІЗДЕРІ МАМАНЫНЫҢ КӘСІБИ МАҢЫЗДЫ САПАСЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада құқық және экономика негіздері бойынша болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау саласындағы қарым-қатынас мәдениетіне қатысты мәселелер қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда «қарым-қатынас мәдениеті» ұғымының мәні зерттеледі, құқық және экономика негіздері мамандарының кәсіби маңызды сапасы ретінде қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру мәселесінің өзектілігі негізделіп, зерттеудің мақсаты, объектісі, міндеттері, әдістері мен жаңалығы анықталады. Зерттеудің әдіснамасы аксиологиялық, жүйелік, іс-әрекеттік, біртұтас, экономикалық, мәдениеттану тәсілдерімен айқындалады. Автор жоғарыда аталған мамандық студенттерінің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру үшін жағдай жасау қажеттілігі туралы өз көзқарасын білдіреді, өйткені кәсіби қызметтің кең ауқымы әртүрлі жастағы және санаттағы адамдармен қарым-қатынасты сауатты ұйымдастыра білуге қажет білім мен біліктер үшін жауапкершілік жүктейді. Зерттеу жоғары оқу орнының біртұтас педагогикалық үдерісіне енгізу үшін практикалық ұсынымдар әзірлеуді көздейді.

Түйін сөздер: қарым-қатынас мәдениеті, кәсіби сапа, құқық және экономика негіздерінің болашақ мұғалімі.

КОЖАБЕКОВА АКМАРАЛ ДАБЫРТАЕВНА,

кандидат исторических наук, доцент,
кафедра «Менеджмента и основ права»,
Казахский Национальный женский педагогический университет

КУЛЬТУРА ОБЩЕНИЯ КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНО ЗНАЧИМОЕ КАЧЕСТВО СПЕЦИАЛИСТА ОСНОВ ПРАВА И ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В статье излагаются вопросы начала исследовательской работы автора по проблеме культуры общения в сфере профессиональной подготовки будущих учителей основ права и экономики. В данном контексте изучается сущность понятия «культура общения», обосновывается актуальность проблемы формирования культуры общения как профессионально значимого качества специалистов основ права и экономики, определяются цель, объект, задачи, методы и новизна исследования. Методология исследования определяется аксиологическим, системным, деятельностным, целостным, средовым, культурологическим подходами. Являясь преподавателем Казахского Национального женского педагогического университета, автор данного сообщения, излагает свое видение вопроса о необходимости создать условия для формирования культуры общения студентов вышеназванной специальности, так как широкий круг профессиональной деятельности налагает ответственность за знания и умения грамотно организовать общение с людьми разных возрастов и категорий. Исследование предполагает разработку практических рекомендаций, которые будут представлены для внедрения в целостный педагогический процесс вуза.

Ключевые слова: культура общения, профессиональное качество, будущий учитель основ права и экономики.

KOZHABEKOVA AKMARAL DABYRTAYEVNA,

candidate of historical Sciences, associate Professor,
Department of Management and Fundamentals of law,
Kazakh National women's pedagogical University

CULTURE OF COMMUNICATION AS A PROFESSIONALLY SIGNIFICANT QUALITY OF A SPECIALIST IN FUNDAMENTALS OF LAW AND ECONOMICS

Summary. The article presents questions on the problem of communication culture in the field of professional training of future teachers of Fundamentals of law and Economics. In this context, the essence, meaning of the concept of «culture of communication» is studied, the relevance of the problem of forming a culture of communication as a professionally significant quality of specialists in Fundamentals of law and Economics is justified; the purpose, object, tasks, methods and novelty of the research are determined. The research methodology is determined by axiological, system, activity, holistic, environmental, and cultural approaches. The author outlines his vision of the issue of necessity for creating conditions for the formation of a communication culture among students of the above-mentioned specialty, since a wide range of professional activities imposes responsibility for knowledge and skills to competently organize communication with people of different ages and categories. The research involves the development of practical recommendations that will be presented for implementation in the holistic pedagogical process of the University.

Keywords: communication culture, professional quality, future teacher of the Fundamentals of law and Economics.

Введение

Профессиональная деятельность учителя обладает совокупностью идеалов и ценностей, которые сложились в процессе становления принципов и норм поведения специалистов. Культура общения является одной из составляющих профессиональной деятельности учителя. Уровень высокой культуры профессионально-педагогического общения определяет мастерство и компетентность педагога.

Знание закономерностей общения, умение грамотно выстраивать диалог, владение культурой общения помогает учителю основ права и экономики осуществлять эффективное взаимодействие с учащимися, их родителями, коллегами. Важно в период профессиональной подготовки уделить особое внимание данному вопросу, так как специфика деятельности специалистов основ права и экономики требует знания сущности понятия «культура общения», сформированности готовности к деловому общению с людьми разных возрастов и категорий.

Культура общения в студенческой группе является одним из объективных факторов, обеспечивающих формирование личности будущего специалиста. Л.С. Выготский писал: «Культура и есть продукт социальной жизни и общественной деятельности человека и потому самая постановка проблемы культурного развития поведения уже вводит нас непосредственно в социальный план развития» [Выготский Л.С., 1983, с. 145-146].

В Казахском Национальном женском педагогическом университете ведется подготовка будущих бакалавров основ права и экономики, где культуре общения уделяется особое внимание. На кафедре «Менеджмента и основ права» вопросы формирования профессионально и лично значимых качеств будущих специалистов рассматриваются в контексте их целостного становления. С этой целью изучаются ценностные ориентации студентов в сфере общения, создаются условия для развития профессионально необходимых качеств и свойств будущих педагогов.

Как известно, содержание профессиональной деятельности будущих бакалавров основ права и экономики связано с образовательной (педагогической), научно-исследовательской, консультационной, организационно-управленческой, координационной деятельностью. Соответственно такой широкий круг деятельности налагает на специалистов ответственность за конструктивность и содержательность взаимодействия с людьми.

Организация и проведение учебных занятий, научно-исследовательская работа в сфере педагогики, права и экономики, консультации по вопросам образования, решение юридических и экономических вопросов требуют умения специалиста взаимодействовать с разными людьми, грамотно организовать общение, использовать коммуникативные знания и умения для достижения профессиональных целей и решения задач.

Специальность «Основы права и экономики» в педагогическом вузе является сравнительно молодой, поэтому обеспечение качеством профессиональную подготовку будущих учителей основ права и экономики в соответствии с социальным заказом общества и мировыми стандартами, требует дальнейшего изучения и совершенствования.

Проблемой настоящего исследования является поиск разрешения противоречия, которое имеет место между требованиями современного общества к личности и деятельности будущего учителя основ права и экономики и реальным уровнем его вузовской подготовки в контексте культуры общения, которое отражается в его профессиональном становлении.

Целью исследования является теоретическое обоснование и практическая разработка формирования культуры общения как профессионально значимого качества будущих учителей основ права и экономики.

Объектом исследования является целостный педагогический процесс в высшем учебном заведении.

Задачи исследования:

1. Проанализировать теоретические источни-

ки по проблеме формирования культуры общения у будущих учителей как профессионально значимого качества.

2. Раскрыть сущность понятия «культура общения» в контексте профессиональной деятельности учителя основ права и экономики.

3. Изучить возможности педагогического вуза в создании условий для формирования культуры общения у будущих специалистов основ права и экономики как профессионально значимого качества.

4. Разработать практические рекомендации для формирования готовности будущих учителей основ права и экономики к общению на высоком уровне культуры.

Новизна исследования состоит в том, что с позиции целостного подхода к учебно-воспитательному процессу в вузе определяются актуальность теоретического обоснования и практической разработки формирования культуры общения как профессионально значимого качества будущего специалиста основ права и экономики.

Основная часть

В процессе исследовательской работы по формированию культуры общения как профессионально значимого качества у будущих учителей основ права и экономики используются методы изучения и анализа теоретических источников, мысленного эксперимента, наблюдения, беседы, изучения и анализа вузовской документации.

В изучении проблемы формирования искомого качества исследователи наблюдают начальные навыки культуры общения студентов данной специальности на первом курсе. Постепенно при реализации практических рекомендаций преподаватели, эдвайзеры проводят со студентами беседы по вопросам формирования профессионально и личностно значимых качеств специалиста, готовящегося трудиться в сфере педагогики, права и экономики.

Также важно проанализировать вузовскую документацию, включающую учебные планы, силлабусы по предметам, которые изучают будущие бакалавры специальности «Основы права и экономики».

Как было отмечено выше, в данной статье излагаются начальные научные изыскания автора по изучению проблемы формирования культуры общения у будущих учителей основ права и экономики как профессионально значимого качества.

Изучение и анализ теоретических источников показывает, что общение является универсальным видом деятельности человека. Как известно, личность формируется в деятельности, соответственно содержание общения имеет непосредственное воздействие на развитие и формирование общающихся личностей.

Общение определяется отношениями между людьми в совместном труде, в совместной учебе. В философском словаре общение определяется как специфический для субъектов способ взаимных отношений, способ бытия человека во взаимосвязях с другими людьми. «Общение – это одна из форм человеческого взаимодействия, благодаря которой индивиды как физически, так и духовно творят друг друга» [Философский словарь, 2001].

В подготовке будущего учителя важно его духовное совершенствование, так как в профессиональной деятельности его повседневное общение, основанное на высоком уровне культуры, будет способствовать воспитанию у детей высокой нравственности и духовности.

«Общение лежит в плоскости сущностных характеристик как общества в целом, так и каждого человека, т.к. элементом общества является общающийся человек. Следовательно, развитие каждого индивида зависит от развития всех других индивидов, с которыми он общается» [Хмель Н.Д., 1998, с.128-129].

В научных трудах В. Грехнева, А. Добрович, Б. Ломова, Л. Петровской и др. обосновывается важность формирования и развития культуры педагогического общения, и основное внимание должно быть сосредоточено на овладении педагогическим этикетом, культурой речи, психологической саморегуляцией и самопрезентацией.

Исследователи И.Б. Котова, В.А. Лабунская, А.А. Мурашов, А.А. Реан, Н.С. Рогов изучали проблему культуры профессионально-педагогического общения, условно разделяя на вербальную и невербальную коммуникацию.

Для нас особый интерес представило исследование Н.В. Курилович, посвященное культуре профессионального общения будущего социального работника как социального феномена. Будущий учитель основ права и экономики должен хорошо представлять себе социальную сферу, задачи социально-экономического развития общества, социальные потребности и возможности семьи, где растут дети. По Н.В. Курилович, эффективное получение информации достигается посредством устной и письменной речи и прямо зависит от уровня культуры профессионального общения. Достижение поставленной цели путем убеждения собеседника предполагает знание основных риторических приемов, а также владение речевыми тактиками убеждения и побуждения [Курилович Н.В., 2010. – С.74-79].

В научных исследованиях казахстанских ученых Н.Д. Хмель, К.С. Успанова, А.К. Рысбаевой, А.А. Молдажановой, Н.А. Неустроевой и др. проблема культуры общения рассматривается в контексте теории целостного педагогического процесса. Воспитательные механизмы, которыми определяются отношения субъектов педагогического процесса, должны быть глубоко

осмыслены учителем. Отношения, которые складываются в разных возрастных группах учащихся, имеют свои особенности. Учителю важно знать возрастные, психологические, индивидуальные особенности учащихся, чтобы грамотно организовать общение с ними и между ними.

Существенной частью культуры общения учителя основ права и экономики является речевой этикет, который определяется умением установить цель, полезность общения, воспроизводить прочитанное, запоминать необходимое, выбирать соответствующую обстановку громкость, темп речи и четкость произношения. В немалой степени важно умение учителя слушать собеседника и выразить свое отношение к предмету общения.

В истории развития педагогической мысли в Казахстане известно множество примеров высокой культуры общения просветителей и учителей. Так, образцом высокого профессионализма, интеллигентности и культуры общения может служить жизнь и деятельность выдающегося просветителя – педагога Ибрая Алтынсарина. Из писем учителей об И. Алтынсарине известно, что отличительными чертами педагога были высокая работоспособность, ответственность, искренность, корректность, требовательность, как к себе, так и к другим. Он и мысли не допускал о грубости, бестактности, которые могли иметь место в деятельности учителя.

Сущность понятия «культура общения» в контексте профессиональной подготовки будущих учителей определяется овладением глубоким содержанием и способами педагогического общения, в результате которого совершенствуется мастерство и творчество педагога.

В исследовании проблем целостного становления личности будущих учителей основ права и экономики неocenимую помощь могут оказать труды казахстанских юристов, академиков НАН РК С.З. Зиманова, С. Сартаева, М.К. Сулейменова и др. Особого внимания заслуживают труды профессора Е.О. Алауханова, разработавшего для будущих специалистов учебник «Криминология». Будущий учитель основ права и экономики должен владеть разносторонними знаниями о законах, правах и обязанностях граждан, правовых отношениях между людьми, изучать действующие законы и уметь применять эти знания на практике, в жизни.

У Е.О. Алауханова читаем: «В качестве причин преступности и преступлений здесь выступают явления социально-психологического характера, а именно криминогенная формация группового (общностей) и индивидуального сознаний в виде традиций, нравов, привычек, мотиваций, противоречащих социальной психологии общества, а также уголовно-правовым запретам государства.

На переходном этапе реформирования об-

щественных и экономических отношений криминогенно деформированная психология общества и общностей выражается более всего в корысти, агрессии, безответственности и пренебрежении уголовно-правовыми запретами» [Алауханов Е.О., 2013, с. 17].

В настоящее время в период мировой пандемии, когда все вузы перешли на дистанционное обучение, особенно важно всем участникам образовательного процесса владеть качествами толерантности, ответственности, культуры общения. Учебные занятия в режиме онлайн предполагают общение обучающихся между собой, преподавателя со студентами, и включенность каждого участника в образовательный процесс требует от него соблюдения культуры общения.

Умение преподавателя хорошо наладить общение в онлайн-группе, пример высокой культуры профессионально-педагогического общения способствует повышению успеваемости среди студентов. Во многом от качества общения, от способности преподавателя организовать взаимодействие на учебных занятиях в режиме онлайн зависит в целом качество педагогического процесса.

Исследователи проблемы культуры общения обращают внимание на особенности совместной деятельности субъектов педагогического процесса. «Высокий уровень включенности позволяет испытуемым максимально использовать все преимущества совместной познавательной деятельности, адекватно оценивать и осмысливать информацию, получаемую от партнеров в процессе группового обсуждения проблем» [Познание и общение, 1988, с. 17].

Изучение и анализ теоретических источников позволил с помощью мысленного эксперимента установить следующие критерии сформированности культуры общения будущего учителя основ права и экономики:

- знание теории целостного педагогического процесса;
- знание законов, обязанностей и прав граждан в построении грамотного общения между ними;
- мотивационно-ценностное отношение к культуре педагогического общения;
- наличие признаков коммуникативной культуры личности.

Заключение

Исследование имеет продолжение. На первоначальном этапе мы попытались изучить и проанализировать научную литературу в сфере педагогики, юриспруденции, психологии, что очень важно для исследования проблемы формирования культуры общения учителя основ права и экономики как профессионально значимого качества.

Сущность понятия «культура общения» опре-

деляется как профессионально значимое качество педагогов вышеназванной специальности, так как специалисты данной категории общаются с людьми разных возрастов и категорий, и от умения грамотно организовать взаимодействие общающихся людей во многом зависят результаты профессиональной деятельности.

Учащиеся и их родители, постоянно взаимодействуя с учителем, не только получают информацию об успеваемости и других достижениях, но и имеют воспитательное воздействие. Высокая культура общения педагога подает образец того, как надо вести беседу, влияет на собесед-

ников таким образом, что учит их быть сдержанными, уравновешенными, конструктивно решать конфликтные ситуации.

Культура общения создает психологический комфорт, стимулирует развитие других личностных качеств общающихся.

Мы планируем в ходе решения следующих задач исследования публиковать результаты работы в зарубежных и казахстанских изданиях, а также разрабатывать материалы в помощь преподавателям педагогических вузов и учителям школ.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений, т.3. – М. – 1983.
2. Философский словарь. //Под ред. Фролова И.Т.– М.: Республика, 2001.
3. Хмель Н.Д. Теоретические основы профессиональной подготовки учителя. – Алматы: Ғылым, 1998.
4. Курилович Н.В. Культура профессионального общения будущего социального работника как социальный феномен. //Гуманитарные науки. Педагогика и психология. Вестник ТГУ, выпуск 12 (92), 2010.
5. Алауханов Е.О. Криминология. Учебник. – ООО «Юридический центр. – 2013.
6. Познание и общение //Ответ. ред. Б.Ф. Ломов, А.В. Беляева, М. Коул М.:Наука, 1988.

КОЖАГЕЛЬДИЕВА САУЛЕ,

п.ф.к., доцент,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.**ЖАНЕРКЕ БЕЙСЕНБАЙ,**2-ші курс магистранты Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ ПӘНІ
АРҚЫЛЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ**

Аңдатпа. Қазіргі таңда әсіресе, көп көңіл бөлінетін мәселе – адамгершілік тәрбиені күшейту. Адамгершілікке тәрбиелеудің маңызды педагогикалық міндеттері оқушылардың белсенді өміршілік позициясын, қоғамдық борышқа сапалық көзқарасын, сөз бен істең бірлігін, адамгершілік нормаларынан ауытқушыларға жол бермеуді қалыптастыру. Бұл арқылы оқушының ата-анаға, ұжымға, қоғамға, Отанға, еңбекке қатынасын айқындайды. Тәрбиелі ұстаз шәкірттерге жан-жақты тәрбиені осы адамгершілік сезімін, сенімін, белгілі мақсатқа, бағытқа жетелеу іс-әрекетін ұйымдастыруды жетілдіреді.

Кілт сөздер: Адамгершілікке тәрбиелеу, әдебиеттік оқу пәні, гуманизм, адалдық, батылдық.

**НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ
С ПОМОЩЬЮ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ**

Аннотация. В настоящее время особое внимание уделяется укреплению нравственного воспитания. Важнейшими педагогическими задачами нравственного воспитания являются формирование активной жизненной позиции учащихся, качественного отношения к общественному долгу, единства слова и дела, недопущение отклонений от норм морали. Это определяет отношение ученика к родителям, коллективу, обществу, Родине, труду. Воспитанный педагог совершенствует всестороннее воспитание учащихся в организации нравственных чувств, убеждений, действий, направленных на достижение определенных целей и направлений.

Ключевые слова: Нравственное воспитание, предмет литературного чтения, гуманизм, человечность, мужество.

**MORAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN
THROUGH LITERARY READING**

Abstract. Currently, special attention is paid to strengthening moral education. The most important pedagogical tasks of moral education are the formation of an active life position of students, a high-quality attitude to public duty, unity of word and deed, and prevention of deviations from the norms of morality. This determines the student's attitude to their parents, team, society, Homeland, and work. A well-trained teacher improves the comprehensive education of students in the organization of moral feelings, beliefs, and actions aimed at achieving certain goals and directions.

Key words: Moral education, the subject of literary reading, humanism, humanity, courage.

«Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие беру керек. Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне апат әкеледі» - деп ұлы шығыс ғалымы, ғұлама-философ әбу Насыр әл-Фараби бекерден айтпаған болса керек. «Жас бала – жаңа өркен жайған жасыл ағаш тәрізді» - дейді халқымыз. Жерге отырғызған жас көшет те қашан тамыры тереңдеп, жапырағы жайқалып, саялы ағаш болып үлкейгенше мәпелеп күтіп, үзбей тәрбиелеуді керек етеді. Тәрбие

кездейсоқ оқиға емес, ол қоғамның пайда болуына тән қасиет. Тәрбие – халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру, олардың айналамен қарым-қатынасын, өмірге көзқарасын және соған сай мінез-құлқын қалыптастыру құралы. Тәрбие – қоғамдық үрдіс, қоғам мен жеке тұлғаның ара-қатынасын қамтамасыз ететін басты жүйе. Оның негізгі өлшемі өмірге қажетті тұлғаның жағымды қасиеттерін дамыту

болып табылады. Оқушылардың сапалы тәртібі мен байымды мінезін қалыптастыру, оған сәйкес сезімін және сенімін тәрбиелеу тәрбиешінің мақсатқа бағытталған іс-әрекетіне байланысты.

Педагогика баланы оқыту, тәрбиелеу тәжірибелерін қорытып, тәрбие және даму үшін қажетті жағдайды анықтайды.

Құрманалина Шалқыма Хайроллақызының «Педагогика» оқулығында Тәрбие – қоғамның тарихи әлеуметтік-экономикалық жағдайларынан туатын объективтік процесс» деп анықтама берсе [1], Бабаев Сәбит Бабаұлы және Қожагелдиева Сауле «Педагогика» оқулығында «Тәрбие – бұл баланың жоғары азаматтық-саяси, адамгершілік-моралдық, психологиялық және дене қасиеттерін, мінез-құлық әдеттері мен қоғам ұсынған әлеуметтік және педагогикалық талаптарына сәйкес әрекеттерін қалыптастырудың мақсатты бағытталған процесі» деп көрсеткен. [2]

Иоганн Генрих Песталоцци тәрбиенің басты мақсаты балаға бастауыш білім, еңбек, ақыл-ой дене тәрбиесін беріп, жан-жақты үйлесімді дамыту деген. Тәрбиенің негізгі міндеті – қоғамның қажетті талаптарын әрбір баланың борыш, намыс, ождан, қадір-қасиет сияқты биік адамгершілік стимулдарына айналдыру.

Қазіргі таңда әсіресе, көп көңіл бөлінетін мәселе – адамгершілік тәрбиені күшейту. Адамгершілікке тәрбиелеудің маңызды педагогикалық міндеттері оқушылардың белсенді өміршілік позициясын, қоғамдық борышқа сапалық көзқарасын, сөз бен істең бірлігін, адамгершілік нормаларынан ауытқушыларға жол бермеуді қалыптастыру. Ол баланың жеке басын қалыптастыру мен дамытудың аса маңызды бір саласы. Бұл арқылы оқушының ата-анаға, ұжымға, қоғамға, Отанға, еңбекке қатынасын айқындайды. Тәрбиелі ұстаз шәкірттерге жан-жақты тәрбиені осы адамгершілік сезімін, сенімін, белгілі мақсатқа, бағытқа жетелеу іс-әрекетін ұйымдастыруды жетілдіреді. Сонда ғана ұстаз шәкірттердің ізгі ниеттілігін, адалдығын, кішіпейілділігін қалыптастырады.

Адамгершілік тәрбиесінің міндеттері: гуманизм, адамдық, батылдық, төзімділікті қалыптастыру, адамға сүйіспеншілік, құрмет, қайырымдылық сезімін дамыту, оқушыларды өз міндетіне байыпты қарауға үйрету, ұлттар достығын құрметтуге тәрбиелеу:

Бабаев Сәбит Бабаұлы және Жахан Оңалбектің «Жалпы педагогика» еңбегінде Мәдениет тарихында адамгершілік тәрбиесі мәнін түсінудің төрт дәстүрі қалыптасқан [3].

- Патерналистік (патер-лат. «әке», үлкендерге құрмет түріндегі адамгершілік тәрбиесі);
- Діни-дәстүрлік (діни наным сенімдер мәртебесін қолдау түріндегі адамгершілік тәрбиесі);
- Ағартушылық (ғылыми білімдер игерудің нәтижесі түріндегі адамгершілік тәрбиесі);
- Қоммунтарлық (коммуна - лат. «қауым,- бірлестік» ұжымшылдық сезімін қалыптастыру

сезімі түріндегі адамгершілік тәрбиесі). Адамгершілік тәрбиесінің мақсаты – өз іс-әрекетіне жауапкершілікті, адал, намысты, жалғандық пен кәззартықтан жаны аулақ адамды тәрбиелеу.

Әдебиеттік оқу пәнінің негізгі мақсаты – дұрыс, мәнерлеп және шапшаң оқуды меңгерту, оқушыны шығарма авторының көзқарасын түсінуге жетелеу және мәтінді қабылдаушы оқырман ретінде тәрбиелеу, көркем-шығармашылық және танымдық қабілеттерін дамыту, сөз өнеріне деген қызығушылығы мен эстетикалық талғамын қалыптастыру, сөйлеу әрекетінің барлық түрін жетілдіру, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық пен рухани-адамгершілік тәрбие беру. Әдебиеттік оқу пәні бойынша балаларға берер тәрбиеміз ерекше. Бұл пәнді оқыту барысында дидактикалық міндеттерге тоқталсақ:

- жалпы оқу дағдысымен машығын қалыптастыру;
- оқушылардың айналадағы дүние (адам, табиғат, қоғам) туралы түсініктерін байыту;
- оқушыларға идеялық, мінез-құлықтық тәрбие беру;
- оқушылардың логикалық ойлауын дамыту.

Әдебиет - жан дүниені, он екі мүшені, алпыс екі тамырды түгел жайлап, еш уақытта да көзге көрінбестен сезім қылдары арқылы ақыл иесі - адамды өз ырқына жетелейтін қасиетті дүние дейді Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының иегері Қанипа Бітібаева Әдебиеттік оқыту әдістемесі еңбегінде [4].

Әдебиеттік оқу сабағы-оқушының жан дүниесін, адамгершілік қасиетін, ойлау, сөйлеу, шығармашылық әрекетін дамытып, жеке тұлғаның жан-жақты қалыптасуында ерекше орын алатын пән. Әдебиетті ұлағатты адамдар «адамтану құралы» десе, әдістемелік тұрғыда зерттеуші- ғалымдар әдебиет пәнін «адам тәрбиелеу құралы» деп жатады. Әлбетте бір пікірден бір пікір өз үндесін тауып жатқандай. Үндес пікірлердің түйіні-әдебиет пәні жеке тұлғаның рухани әлемін, оның адамгершілігін, ойлауын, көңіл-күй сезімін, тілін, шығармашылық әрекет бастауларын қалыптастыруда ерекше орын алады. Әрине, бала тілі оқу, әңгімелеу, пікірлесу арқылы дамиды. Ой дамыса ізденеді, сөйлеседі, біреуге әңгімелейді, пікір алмасады. Бүгінгі таңда мұғалімнің ең басты міндеті де дайын білімді, дағдыларды меңгертіп, қайталайтын ғана емес, шығармашылық бағытта жұмыс істейтін, бір тума ойлау қабілетімен ерекшеленетін, рухани бай, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болып отыр. Ғалым - Сағира Рахметова шығарманың мазмұны бойынша жүргізілетін шығармашылық жұмыстардың (шығарманың баяндау түрін өзгертіп әңгімелеу, әңгіме бірінші жақпен баяндалатын болса, оны үшінші жаққа айналдыру, әңгімедегі оқиғаға ұқсас өз жаңдарынан әңгіме құрастыру, т.с.с.) барлығын да баланың шығармашылық қабілетін қалыптастырудың жолдары деп көрсетеді [5].

Оқушыда жалпы адамзаттық құндылықтар мен адамның айналасындағы дүниемен жеке-бас – тұлғалық қатынасын этикалық, адамгершілік тұрғысынан тәрбиелеу мақсатын халқымыздың мәдени-рухани мұрасының, салт-дәстүрінің озық үлгілерін оның бойына дарыту арқылы жүзеге асуға болады. Осымен байланысты бағдарламада халқымызға тән әдептілік, имандылық, қонақжайлық, мейірімділік т.б. сияқты қасиеттер, табиғатқа деген қарым-қатынасындағы біздің халыққа тән ерекшеліктер, тіпті табиғат пен адамды бірлікте қарастыратын ұлағатты пікірлер қалыптасқан.

Бастауыш сыныптардағы әдебиеттік оқу бағдарламаларында оқушы тілін дамыту, сөйлеу мәдениетін көтеру жұмыстары негізінен халқы-

мыздың мәдени, рухани дүниесінің терең деңгейін көрсетіп бейнелейтін ертегілер, аңыз-әңгімелер сияқты қасиеттерге тәрбиелеу, ең алдымен, халқымыздың осы санадағы озық әдет-ғұрыптарына, дәстүріне, бай мұрасына негізделіп жүргізілетіні нақтылы көрсетілген. Әдебиеттік оқу пәні бойынша мектеп оқушыларына арналған ертегілер, аңыз әңгімелер, қара өлеңдерінде елжандылық, сүйіспеншілік, мейірімділік, достық, бауырмалдық, сыйластық, шыншылдық, жақсылық, ерлік, әділеттілік, мақсаткерлік, ұқыптылық, еңбексүйгіштікке негізделген адамгершілік өлшемдері жатыр. Адамгершілік тәрбиенің нәтижесі адамдық тәрбие болып табылады. Адамгершілік тақырыбы мәңгілік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Құрманалина Шалқыма. Хайроллақызы, Нағима Ильясова. Педагогика – 2010, -113 б.
2. Бабаев Сәбит Бабаұлы және Қожагелдиева Сауле (көрнекі материалдар) 2011, -86 б.
3. Бабаев Сәбит Бабаұлы және Оңалбек Жахан. Жалпы педагогика. Алматы. 2005, -164 б.
4. Бітібаева Қанипа Әдебиетті оқыту әдістемесі-1997, -11 б.
5. <http://www.zkoipk.kz/ru/2015k2/1176-conf.html>

КОЙШИБАЕВ МАХАМБЕТЖАН НАХИПБЕКОВИЧ,

аға оқытушы ф.ғ.к.,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

ЕРНАЗАРОВА ГУЛБАРШЫН ШАРШЫБЕКҚЫЗЫ,

аға оқытушы ф.ғ.к.,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӨЛШЕУГЕ ДАЯРЛАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау құраушыларының бірі оқушылардың оқу жетістіктерін, оқыту нәтижелерін бақылауды және бағалауды іске асыруға дайындық болып табылады. Білім берудің білімдік парадигмадан жеке бағдарлыққа өтіп жатқан қазіргі қоғамда педагогикалық іс-әрекеттің бұл құраушысы қазіргі уақытта ерекше маңызды болып табылады. Бастауыш сынып оқушыларының оқу жетістіктерін, оқыту нәтижелерін тексеру мен бағалау – оқыту үдерісінің айтарлықтай елеулі бөлігін құрайтын және педагогикалық ғылымның заманауи жетістіктеріне, мектептің төменгі буынындағы әлеуметтік талаптарға және білім беру басымдықтарына лайықты болуы тиіс. Мұғалімнің педагогикалық қызметі, оның ішінде педагогикалық өлшеу мен бағалау маңызды міндеттердің бірі. Мақалада білім беру жүйесінде педагогикалық өлшемдерді жүзеге асырудың пайда болуы мен оны тарихи кезеңде жүзеге асыру барысы, бағалаудың проблема ретінде орын алуы мен жүзеге асырылуындағы қарама-қайшылықтар, оңды бүгінгі күнге жарамды тәжірибелер; болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін педагогикалық өлшеуге даярлаудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері және жүзеге асыруға даярлау моделі қарастырылады.

Кілтті сөздер: Оқыту нәтижелері, өлшеу, педагогикалық өлшемдер, бақылау, тексеру, баға, бағалау, бастауыш сынып, мұғалімдер, бастауыш сынып мұғалімдері, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау.

КОЙШИБАЕВ МАХАМБЕТЖАН НАХИПБЕКОВИЧ,

старший преподаватель, к.ф.н.,
Кызылординский университет имени Коркыт ата

ЕРНАЗАРОВА ГУЛЬБАРШИН ШАРШЫБЕКОВНА,

старший преподаватель, к.ф.н.,
Кызылординский университет имени Коркыт ата

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К ПЕДАГОГИЧЕСКОМУ ИЗМЕРЕНИЮ

Аннотация. Одним из составляющих подготовки будущих учителей начальных классов является подготовка учащихся к осуществлению контроля и оценки учебных достижений, результатов обучения. В современном обществе, проходящем от образовательной парадигмы к личностной ориентации, эта составляющая педагогической деятельности в настоящее время является особенно важным. Проверка и оценка учебных достижений, результатов обучения учащихся начальных классов должны составлять значительную часть процесса обучения и соответствовать современным достижениям педагогической науки, социальным требованиям младшего школьного звена и образовательным приоритетам. Педагогическая деятельность учителя, в том числе и педагогическое измерение и оценивание, является одной из важных задач. В статье рассматриваются возникновение и ход реализации педагогических измерений в системе образования на историческом этапе, противоречия в становлении и осуществлении оценки как проблемы, позитивный опыт, действительный на сегодняшний день; психолого-педагогические особенности подготовки будущих учителей начальных классов к педагогическому измерению и модель подготовки к реализации.

Ключевые слова. Результаты обучения, измерение, педагогические критерии, контроль, проверка, оценка, оценивания, подготовка учителей начальных классов, учителей начальных классов, подготовка будущих учителей начальных классов.

KOYSHIBAYEV MAHOMETAN NAKIPBEKOVICH,

Senior lecturer, PhD,
Kyzylorda University named after Korkyt Ata

YERNAZAROVA GULBARSHIN SHARSHYBEKOVNA,

senior lecturer, PhD,
Korkyt ATA Kyzylorda University

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FEATURES OF PREPARING FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS FOR PEDAGOGICAL MEASUREMENTS

Summary. One of the components of training future primary school teachers is to prepare students to monitor and evaluate academic achievements and learning outcomes. In modern society, which is moving from the educational paradigm to personal orientation, this component of pedagogical activity is currently particularly important. Verification and evaluation of educational achievements and learning outcomes of primary school students should form a significant part of the learning process and correspond to modern achievements of pedagogical science, social requirements of primary school level and educational priorities. The teacher's pedagogical activity, including pedagogical measurement and evaluation, is one of the most important tasks. The article examines the emergence and implementation of pedagogical dimensions in the education system at the historical stage, contradictions in the formation and implementation of assessment as a problem, positive experience that is valid today; psychological and pedagogical features of training future primary school teachers to the pedagogical dimension and the model of preparation for implementation.

Keywords. Learning outcomes, measurement, pedagogical criteria, control, verification, evaluation, assessments, training of primary school teachers, primary school teachers, and training of future primary school teachers.

Кіріспе

Еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуын жүзеге асыруда білім берудің рөлін оның мазмұнын жетілдіру - сапаны бағалаудан, оқыту технологиясы мен әдістерін қоғам талаптарына сәйкестендіруден, педагогикалық жүйені тұрақты жаңартудан, білімін толықтыруға қабілетті заманауи маманның әлеуметтік және кәсіптік ұтқырлығын қамтамасыз етуден тұрады.

Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы Жолдауы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» деген тақырыбында аталғаны еліміздің халқына, оның ішінде педагогтарға айқын. Жолдаудың педагогтар үшін өзіндік ерекшелігі бар екені де белгілі. Н.Ә.Назарбаев мұнда басымдық берген бағыттардың ішінде, адам капиталына ерекше назар аударды, оның ішінде «Қазақстанда адами капитал сапалы өсуі, ең алдымен, білім беру мен денсаулық сақтауға байланысты екендігін айта келіп, «Біріншіден, оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу; екіншіден, педагогтар құрамының сапасын арттырудың маңызы зор; ... бесіншіден, оқу жастарға тек білім ғана беріп қана қоймай, сонымен бірге оларды әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана білуге де үйренуі тиіс; алтыншыдан, оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет» - деп маңызды іс-шараларды атап көрсетті. Бұл мәселелер білім меңгерту негізін құрайтын оқыту үдерісін ұйымдастыруды, болашақ педагогтарды даярлау сапасын арттыруда алға тартады [Н.Ә. Назарбаев, 28-қаңтар 2012 ж.].

Негізгі бөлім

Кәсіптік педагогикалық білім беру теорияларында (О.А. Ксензова, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова, А.И. Мищенко, В.А. Слостенин, Л.Ф. Спиринов, А.И. Щербачев және т.б.) бағалау проблемасы педагогикалық іс-әрекеттің мазмұнын мен құрылымы мәнжазбасында қарастырылады.

Іс-әрекет – адамның қоршаған ортаға, басқа адамдарға, олардың алдына өмірдің өзі қоятын (С.Л. Рубинштейн) міндеттерге сол немесе басқа қарым-қатынасы арқылы жүзеге асырылатын үдеріс. Сонымен бірге, А.Н. Леонтьев атап көрсеткеніндей, іс-әрекет - адамның дүниеге сол немесе басқа қарым-қатынасын жүзеге асыра отырып, оның қажеттілігіне сәйкес ерекше жауап беретін үдерістермен түсіндіріледі.

Құрылым – оның тұтастығын және өзінің тепе-теңдігін, яғни сыртқы және ішкі әр түрлі өзгерістері кезінде негізгі қасиеттерін сақтауды қамтамасыз ететін объектінің орнықты байланысының жиынтығы.

Педагогикалық іс-әрекет құрылымының жеті компонентін Т.С. Поляков өз зерттеулерінде бөліп қарастырады: жобалау-мақсаттық; мазмұндық; диагностикалық; ұйымдастыру-әдістемелік; коммуникативтік; ынталандырушы-реттеушілік; бақылау-бағалау [Полякова Т.С., с. 128]. М.Г. Резниченко педагогикалық іс-әрекетті алты компонентке бөледі: конструктивтік, ұйымдастырушылық, коммуникативтік, перцептивтік, зерттеушілік, бақылау-бағалау (рефлексивтік) компонент [Резниченко М.Г., с. 132].

«Педагогикалық іскерлік» ұғымын нақтылау

қажеттілігі туындайды. Кейбір авторлар педагогикалық іскерлікті:

- біліммен және дағдымен нақты көрсетілетін іс-әрекеттің құрамдас компоненті (Н.В. Савин және т.б.);

- психологиялық-педагогикалық және әдістемелік білімдерге негізделген оқытудың және тәрбиелеудің амалдарымен және тәсілдерімен меңгерілген нәтиже (О.А. Абдуллина және т.б.);

- білімге және қалыптастырылған әрекетке сүйенген оқу-тәрбие міндеттерін шешу қабілеттілігі (В.А. Крутецкий және т.б.);

- әрекет жүйелерін оларды орындаудың мақсаттарымен және шарттарымен сәйкестікте орындау мүмкіндігі (Е.Н. Кабанова-Меллер, Б.Ф. Ломов және т.б.) және т.с.с. анықтайды. А.И. Мищенко педагогикалық іскерліктің анықтамасында «нәтиже», «қабілет», «мүмкіндік» және т.с.с. арқылы оларды біріктіретін белгілерін бөліп, қажетті білімдер мен тәжірибені өзекті етуді қарастырады [Мищенко А.И., с. 148].

С.А. Осокина өз зерттеуінде бағалаушылық іскерліктің анықтамасын былайша көрсетеді: «бағалау іскерлігі олардың сәйкестігі деңгейі туралы және бағалаушылық мінез-құлығы, ой-пікірі және таңбасы арқылы нәтижелердің одан ары қарайғы сыртқы көрінісін салыстыруы туралы шешімдер қабылдау үшін әрекет ақпараттарын бағалау пәнінен келіп түсетін оның бағалау эталонымен ара қатынасын талдаудың және синтездің негізінде іске асырылған мәні» [Осокина С.А., с. 74].

Осы ережелерге сүйене отырып, біз «іскерлікті бастауыш сынып оқушыларының оқу нәтижелерін бақылау және бағалауды жүзеге асыру», демек мұғалімге оқу-танымдық іс-әрекеттің нәтижелерін барынша объективті айқындауына, оларды жоспарланған оқу мақсаттарымен салыстыруына, қажетті түзетулерді ендіруіне, белгілі критерийлерді пайдалана отырып, бағалаудың белгілі бір формасында бағалау нәтижесін көрсетуіне мүмкіндіктер беретін ақыл-ой және практикалық әрекеттерді игеруі деп түсінеміз.

А.П. Добраев педагогикалық бағалау іс-әрекеттерін «Пәнді бағалар және бағалау негіздемесін салыстыру арқылы жүзеге асырылған әр түрлі қарым-қатынастардың көрінісі» деп түсінеді. Мұғалімнің бағалау іс-әрекеті құрылымын жасайтын бағалау әрекеті ретінде ол мынаны бөліп қарайды:

- бағалаушылық ықпалды жоспарлау, қабылданған бағалаушы шешімдер, жеке бағалаушылық іс-әрекеттің бағасы, бақылау үдерістері, оқушылардың жеке басы, олардың жағдайы мен қарым-қатынасын зерттеу;

- тұлғааралық өзара әрекеттер, бағалаушылық шешімдерді пайдалану және іске асыру, бағаның оқушының мінез-құлығына және дамуына әсерін болжамдау, бағаларды түзету. Келтірілген әрекеттерді талдау көрсеткеніндей, бағалаушы-

лық әрекеттерді іске асыру уақытша созыңқылықты иеленеді: алдын-ала жоспарланған сабаққа дейін, бағалаудың мақсаттарын, міндеттерін қалыптастыру; сабақ кезінде – бағалау функциясын іске асыру; сабақтан кейін – бағалау іс-әрекетін түзету және бақылау [А.П. Добраев, с. 3-5].

С.А. Осокина педагогикалық бағаның көпаспектілі құрылымын, оның күрделі полифункционалды сипатын ескере отырып, өзінің зерттеулерінде педагогикалық бағаны педагогтың бағалау іс-әрекеті нәтижесінің тұтас үдерісі ретінде қарастырады және оның субъектінде іске асырылатын төмендегі әрекеттердің жиынтығын ұсынады:

1. Пән ретінде оқушылардың білімі, іскерлігі, жеке қасиеті, олардың оқу міндеттерін шешудің тәсілдері, шығармашылық іс-әрекеттің тәжірибесі және т.с.с. шығуы мүмкін бағалау пәнін анықтау.

2. Бағалау пәнінің жағдайы туралы ақпараттарды қабылдау.

3. Ақпараттардың перцептивтік (талдау-жинақтау) арнасы бойынша келіп түсетін келесі синтезді талдау.

4. Аналитикалық-синтетикалық іс-әрекет нәтижелерінің «үлгімен», эталонмен қатысын салыстыру.

5. Қате әрекеттердің «қате аймағын» айқындау.

6. Пән мен бағалау эталонын салыстыру нәтижесі туралы шешімдер шығару.

7. Бағалаушылық мінез-құлықтағы, бағалаушылық пікірлердегі, педагогтың таңбасындағы бағалау нәтижелерінің көрінісі [С.А. Осокина, с. 185].

В.Л. Синебрюхованың зерттеуінде бастауыш сынып мұғалімдерінің бақылау-бағалау іс-әрекетінің құрылымы төмендегі үлгіде ұсынылған: бақылаудың мақсаты мен объектісін анықтау; бақылауды жоспарлау; бақылаудың неғұрлым ұтымды әдістері мен формаларын таңдау; бақылауды орындауды іске асыру; нәтижелерді тексеру; егер болған жағдайда қателіктерді жөндеу; алынған нәтижелерді жоспарланғандарымен салыстыру; бақылау қорытындыларын бағалау.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау көрсеткеніндей, педагогикалық іс-әрекетке дайындықтың проблемаларын зерттеуге көптеген зерттеушілер (С.И. Архангельский, Ю.К. Бабанский, Е.П. Белозерцев, К.М. Дурай-Новакова, М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова, А.И. Мищенко, Л.И. Мищенко, Л.Ф. Спирин, В.А. Сланин, А.И. Щербаков және т.б.) әр түрлі уақытта және әр түрлі қырынан келген. «Дайындық» ұғымы «даярлау» ұғымымен байланысты, бірақ олар өз арасында байланысты, өзара байланысты және өзара шарттастық болса да олар синонимдер емес, өйткені маманның дайындық сапасы көбінесе білімдерінде, практикалық іскерлігінде және жеке қасиеттерінде

бекітілген педагогикалық іс-әрекеттің мотивациясын қалыптастырумен қорытындыланатын тұтас үдеріс ретінде қарастырады. Даярлау құрылымдық және мазмұндық жоспарда құрылым жасайтын және олардың белгілерін сипаттайтын компоненттер қалыптастыру мақсатыменен студенттің жеке басына педагогикалық ықпалдар кешені болып табылады. Даярлау сызбасы тұтас педагогикалық үдерісті іске асыру шеңберінде жоғарыда аталған компоненттерді жүзеге асыру мүмкіндігін жоққа шығармайды. Н.В. Кузьмина студенттерді даярлаудың негізгі бағыттарын төмендегіше ұсынады: кәсіптік сана мен өзіндік сана-сезімді дамыту (яғни жағымды мотивацияларды дамыту); білім жүйесін кеңейту; педагогикалық іскерлікті қалыптастыру; өзінің келбетінің, мінез-құлығының барабар бағасына және өзін-өзі бағалауына бағыттау [Кузьмина Н.В., 119 с.]. Осылайша, болашақ мұғалімдерді даярлау құрылымында мотивациялық, теориялық, практикалық, бағалаушылық-рефлексивтік компоненттер бөлініп алынады.

Бастауыш сынып мұғалімдерінің қарастырылған бақылау-бағалау құрылымдарынан аталмыш іс-әрекетке даярлықтың анықтамасын тұжырымдауға болады. Оқыту нәтижелерін бағалауға дайындық мотивациялық-құндылықтық, когнитивтік, әрекеттік және рефлексивтік компоненттерді кіріктіретін, мұғалімге бақылауды мақсатқа лайықты жоспарлауға, оқушылардың оқу нәтижелерін барынша объективті айқындауға, оларды жоспарланғандағы мен оқыту эталондарының мақсаттарын салыстыруға, критерийлер негізінде бағаның белгілі бір формасында бағалау нәтижесін көрсетуге және оқушылардың оқу нәтижелерін түзетуге мүмкіндік беретін интегралдық білім беру ретінде анықталады.

Мектеп жұмысы практикасында көбірек ұшырасатын маңызды проблеманың бірі оқу-танымдық іс-әрекеттегі баланың жеке басын және тұтас өзін бағалаумен бірге жетістіктерін (немесе үлгермеушілігін) бағалау болып табылады [Кузьмина Н.В., с. 215].

Оқу үлгерімін бақылау нәтижелері білімнің, іскерліктің және дағдының бағасында көрінетіндіктен, оқушылар өздерінің жетістіктері, табыстары барынша лайықты бағаланғанына көз жеткізулері де маңызды. Мұғалімнің дұрыс бағасы және педагогикалық әдеби оқушының әділеттілікке сенімділігін нығайтады, алға қарай ұмтылуға тәрбиелейді.

Бағалау проблемасын қарастыра отырып, бастауыш сынып мұғалімдерінің жұмыс практикасында тағы да бір қиындықтарға тап болатынын көруге болады, яғни – педагогтар «баға» және «таңба» ұғымдарын шектемейді. Бұл маңызды дидактикалық ұғымдардың шатастырылуын ғалымдар В.П. Симонов, Н.Ф. Талызина, В.А. Якунина және зерттеушілер Г.А. Солдатов, В.Л. Синябрюхова және т.б. мойындайды. Ш.А.

Амонашвили «бағаны» және «таңбаны» бір-бірімен жиі шатастырылатынын, тіпті оқу дидактикасында баға таңбамен сирек теңестірілетінін атап көрсетеді. Оның пікірінше, ол (таңба) өзіне бағаның мәнін қосымша жазып алу құқына ие емес, ол басқаша, мұғалімнің бағалаушылық іс-әрекетінің нәтижесінің материалдандырылған (сандық, шартты, сөзбен немесе басқаша белгімен) көрінісі.

А.К. Колеченко зерттеулерінде бағалау процесінде туындайтын басқа да педагогикалық проблемалар бөлініп алынған:

- 1) басшылықтың авторитарлық стиліндегі мұғалімнің қатаң бағасы (бағаның төмендетілуі);
- 2) ақкөңілділік қателіктері (көтеріңкі бағалар);
- 3) орталық тенденциялары қателіктері (таңбаның барлық шкаласы бірдей пайдаланылмайды);
- 4) қисынды қателіктер (оқушылар жауабының логикасы оқытушының логикасымен бірікпеуі керек);
- 5) таңба мерзімінің ұзартылуы (күнделікке аптаның соңында немесе кейіндеу қойылады);
- 6) бағаның хабарландырылуы (сыныптағы барлық оқушының алдында теріс (жағымсыз) таңбалардың хабарлануы баланың абыройын түсіреді);
- 7) «есеп жүргізетін тәсіл» (таңбалар негізіне орындалған тапсырмалардың саны немесе жіберілген қателіктер саны жиналады);
- 8) тоқсандық және жылдық таңбаларды қоюдың орташа арифметикалық тәсілі;
- 9) бағалау критерийлерін қолдануда бірмағыналықтың, нақтылықтың және дәлдіктің жоқтығы.

Қорытынды

Қорыта келе бастауыш сынып мұғалімдерінің (жұмысты енді бастаған мұғалімдер, педагогтар) әр түрлі топтарындағы бағалаушылық іс-әрекетінде кездесетін жоғарыда қарастырған қиындықтар олардың көп түрлілігінің барлығын тауыспайды.

Мұғалімдердің педагогикалық іс-әрекетін бақылау және олармен болған әңгіме көрсеткеніндей, педагогтардың бірқатары оқу іс-әрекетінің нәтижелерін бақылау және бағалауда жекелеген ережелерді бұзатыны көрінеді: жазбаша жұмыс үшін баға қою және 1-сыныпта таңбаларды алмастырушыларды пайдалану; көптеген мұғалімдердің «жазбаша жұмыстың жалпы әсері» үшін таңбаны елемей; оқушылар жіберілген қателерді өз бетінше жөндегенде жазбаша жұмыс үшін таңбаның төмендігі.

Кәсіптік даярлау үдерісі және оның мазмұнды жағы түзетуді, толықтыруды, мұғалімнің дидактикалық дайындығының бағалаушылық жағына ерекше назар аударуды талап етеді. Мұндай толықтыруды бітіруші бастауыш сынып балаларын оқыту және тәрбиелеу кезінде туындайтын әр түрлі оқиғаларда кәсіби жұмылдырушылықпен,

құзыреттілікпен жасауы тиіс.

Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау кезінде мұғалімнің бастан кешіретін жоғарыдағы келтірілген қиындықтары, бастауыш сынып мұғалімдерінің бақылау-бағалау іс-әрекетінде

жіберген кемшіліктері мұғалімнің кәсіптік даярлығы үдерісінде түзету енгізуді, бағалаушылық іс-әрекет саласындағы мұғалімнің теориялық та, практикалық та даярлығына назарды күшейтуді талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы: Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты. Астана, 2012ж. 27-қаңтар (// Егемен Қазақстан. №41-42 (27114), 28-қаңтар. 2012ж.).
2. Полякова Т.С. Анализ затруднений в педагогической деятельности начинающих учителей. Текст. / Т.С. Полякова. - М.: Педагогика, 1983. – 128 с.
3. Резниченко М.Г. Введение в педагогическую деятельность. Текст.: Учебное пособие для студентов факультета начального образования. / М.Г. Резниченко. - Самара: Издательство СГПУ, 2003. - 132 с.
4. Мищенко А.И. Введение в педагогическую профессию. Текст.: Учебное пособие / А.И. Мищенко. - Новосибирск: Изд-во НГПИ, 2001. –148с.
5. Добраев Л.П. К постановке проблемы оценивания в психологии. Текст. / Л.П. Добраев // Проблемы оценивания в психологии. - Саратов, 1984. - С. 3-5
6. Осокина С.А. Формирование оценочных умений в процессе профессионально-педагогической подготовки студентов (на материале педагогического колледжа). Текст.: дис. . канд. пед. наук / С.А. Осокина. - М., 2005. -185 с.
7. Кузьмина Н.В. Методы исследования педагогической деятельности. Текст. / Н.В. Кузьмина. - Л.: ЛГУ, 2000. - 215 с.

КІШІБАЕВА ДАРИХА ДЖУНИСБЕКҚЫЗЫ

п.ф.к., доцент,
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан

ТУРУМБЕТОВА ГҮЛЖАН АБУБАКИРОВА

SILKWAY халықаралық университеті Қазақстанның өзіргі заманғы
тарихы және география кафедрасының аға оқытушысы,
Шымкент

ТАРИХ ПӘНІНІҢ МҰҒАЛІМДЕРІН ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ОҚЫТУҒА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйін. Мақалада болашақ тарих мұғалімдерін құндылықтарды оқытуға педагогикалық даярлаудың мүмкіндіктері анықталды. Даярлық, құзыреттілік ұғымдарына жан жақты талданып, тарих пәні мұғалімдеріне тән сапалық қасиеттер анықталды. Сонымен қатар, тарих пәні мұғалімдерін құндылықтарды оқытуға педагогикалық даярлаудың мүмкіндіктері негізделді. Ғылыми мақала материалдарын болашақ тарих пәні мұғалімдері пайдалануға болады.

Кілт сөздер: тарих мұғалімі, құндылықтар, даярлық, құзыреттілік, педагогикалық мүмкіндіктер, кәсіби, рухани, құрылым, тұлға, әлеуметтік, ізгіліктілік.

Аннотация. В статье определяются педагогические условия подготовки учителей истории к обучению ценностям. Вместе с этим проводится анализ таких понятий, как подготовка и компетентность, а также исследуются качества, присущие учителям истории.

Ключевые слова: учитель истории, ценности, подготовка, компетентность, педагогические условия.

Annotation. The article defines pedagogical conditions of training of future history teachers to teaching values. At the same time an analysis of concepts such as training and competence, as well as investigates qualities of teachers of history.

Keywords: teacher of history, values, training, competence, pedagogical conditions.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» атты Жолдауында «XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық» - дей отырып, еліміздегі білім беруді тәжірибесі жоғары елдердің білім беру деңгейіне жеткізу үшін жаңа форматты педагогикалық мамандар қорын жасау қажеттілігін атап өткен болатын [1, б. 84-85]. Осы қажеттілікке сай, құндылықтарды басшылыққа алып, мектепте, ЖОО сапалы білім мен тәрбие беруді жүзеге асыратын басты тұлға педагогқа жоғары талаптар қойылуда.

Білім берудегі алдыға қойылған басты міндет, қандай сала болмасын кәсіби тұлға қалыптастыру. Осы міндетті жүзеге асыру - педагогикалық білім беру жүйесінде рухани-адамгершілігі мол, рефлексияға қабілетті, ақпараттық коммуникативтік, әлеуметтік-тұлғалық кәсіби маңызды сапалары қалыптасқан, әдіснамалық мәдениеті, әдістемелік деңгейі жоғары мұғалімдерді даярлау қажеттілігін туындатады.

Бұл қажеттілік болашақ мұғалімдерден педагогика, психология, пән әдістемесі ғылымдары

бойынша арнайы кәсіби даярлықты талап етеді. Әлемдік білім беру жүйесінде озық тәжірибеге қол жеткізу үшін түрлі кәсіптік білім беру бағдарламаларының жоғары деңгейін қалыптастыру жүзеге асырылуда. Ұстаз жөнінде ұлы ойшыл Әбу Насыр әл Фарабидің [2, б. 419]. «Ұстаз тумысынан өзіне айтылғанның бәрін жетік түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселерінің бәрін жадында сақтайтын, олардың ешбірін ұмытпайтын, алғыр да зерек ақыл иесі, өте шешен, өнер-білімге құштар, аса қанағатшыл, жаны таза және әділ, жұртқа жақсылық жасап, үлгі көрсететін, қорқу мен жасқануды білмейтін батыл, ержүрек болуы керек» - деген пікірінің білім сапасын көтерудің негізгі тетігі – ұстазға, оның теориялық білімі мен кәсіби шеберлігіне және ғылыми, педагогикалық шығармашылық қызметіне де қатысты.

Студент – болашақ мұғалім, таным мен іс-әрекеттің субъектісі ретінде ондай дәрежеге педагогикалық үдеріс барысында қол жеткізеді, іс-әрекет тәсілдерін меңгере отырып, мамандығына қажетті білімдерді әлеуметтік тәжірибе жиынтығы ретінде меңгеріп, қаруланады.

Қазақстандық ғалым Н.Д. Хмель өзінің монографиялық еңбегінде мұғалімнің кәсіпқойлығы мен оның іс-әрекет объектісінің ерекшеліктері

білімі арасындағы байланысын негіздеген және тұтас педагогикалық үдерістің мәні, оның кіріктірілген сапасы мен қасиеттері ашып жазылған. Сондай-ақ еңбекте болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлаудың негіздері кеңінен қарастырылған [3, б. 320].

Белгілі психолог-ғалым А.Н. Леонтьевтің «Жеке тұлғаның жетістіктері мен кемшіліктері, жақсы және әлсіз жақтарымен көрінетін тек өзіне ғана тән даралық белгілері оның өзгелермен қарым-қатынас жасауы, қайырымдылығы, мейірімділігі, тәкәппарлығы, жағымды және жағымсыз қасиеттерінің көрінуіне де байланысты. Олардың сыртқы ортамен қарым-қатынас жасауы, өмірдің алуан түрлі ерекшеліктерін тануға, танымдық қасиеттерімен, рухани байлығын арттыра түседі» [4, б. 288] деген тұжырымы тарих пәнінің мұғалімінің қызметіне де тән. Өйткені, педагог өзіне тән ерекшеліктерімен дараланады. Мұғалімнің ондай ерекшеліктеріне сенімі, дүниетанымы, мұраты, бейімділігі, қызығушылығы, қабілеті, талғамы мен көзқарасы сияқты қасиеттерді жатқызуға болады.

Психолог Б.Г. Ананьевтің пікірінше «Адам – физиологиялық, психологиялық жағынан қалыптасып келе жатқан тіршілік иесі. Адам еңбек ету нәтижесінде жануарлар дүниесінен бөлініп шығып, бір-бірімен тілдің көмегімен қарым-қатынас жасайтын, дүниені танып білетін, оны өзгертетін және еңбек құралдарын жасайтын жағдайға біртіндеп ие болды. Оның өмірдегі көрінісі физиологиялық, психологиялық, әлеуметтік ерекшеліктеріне, даралық қасиеттеріне байланысты жеке адам немесе жеке тұлға екені көрінеді» [5, б. 340] деген тұжырымы тарих пәні мұғалімінің педагогикалық қызметінде бағдарға алынатын қағидалар деп білеміз. Ғалымдардың зерттеулері мен пікірлеріне сәйкес ең алдымен, мұғалім жоғары дәрежеде идеялық-дүниетанымдық дайындығы мол болуы тиіс. Ұстаз, біріншіден, бір сөзбен айтқанда, құндылықтарымызды білім алушылардың бойына сіңіре алуға қабілетті; екіншіден, өзі оқытатын пәнді терең меңгеруге міндетті; үшіншіден, өздігінен білім алуға ынталы болуы тиіс.

Педагогтің жеке басының үлгісі – кәсібилікпен біте қайнасқан қасиет болуы керек. Себебі, кез келген ұжымдағы қарым-қатынас мұғалімнің жеке басының үлгісімен тығыз байланысты болады.

Педагогикалық мүмкіндіктерді қалыптастыру барысында тарих мамандығының студенттеріне «Мұғалімнің даярлығы қандай болуы қажет?», «Шебер мұғалімнің жеке басына қандай қасиеттер тән?» немесе «Болашақ мұғалімді даярлауда қандай бағдар ұстану керек?», т.с.с. сұрақтар қойып, бірқатар педагогикалық тұрғыда жұмыстар жүргізуге болады.

Мұғалімнің жеке тұлғасының психологиясы, беделі, педагогтік такті, кәсіби шеберлік, еңбекті ғылыми тұрғыда ұйымдастыру және біліктілігін көтеру мәселесіне арналған әдебиеттерде кеңі-

нен жазылған.

Педагогикалық мүмкіндіктердің ішінде Ш.Т. Таубаеваның ғылыми еңбегінде [6, б. 409] жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерінің кәсіби қызметінде зерттеушілік мәдениетін қалыптастырудың әдіс-тәсілдері ғылыми негізделгендігін атап айтуға болады.

К.С. Успанов өз еңбегінде, педагогикалық үдерісте болашақ мұғалімдерді адамгершілікке, азаматтыққа, ізгілікке тәрбиелеуді кәсіби даярлаудың ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, теориялық және практикалық тұрғыдан жан-жақты негіздеп, сипаттама берген [7, б. 228].

Сондықтанда, үнемі өзгеріп отыратын әлеуметтік-педагогикалық жағдайларға болашақ мамандарды бейімдеу үшін, өзінің кәсіби қызметінде жаңа ақпаратты меңгеруге, білімін толықтырып, көзқарасын кеңейтуге қабілетті болатындай ғылыми таным әдіснамасымен қаруландыруға жұмыстар жасалуда.

Оқушыларға құндылықтарды меңгертуде тарих пәні мұғалімдері төмендегідей тәсілдерді кеңінен қолданады:

- барлық назарды мәнін анықтауға бұру;
- үлгі оқиға және кітап оқыту;
- құжат және фильмдер көрсету;
- тарихи орындар мен музейлерді аралату;
- жекелеген тұлғалар өмірбаянымен жұмыс ұйымдастыру;
- ғылыми зерттеу жасату;
- өзіндік үлгі болу [8].

Педагогика саласында болашақ мұғалімдерді даярлау мәселесі кеңінен қарастырылған. Мұғалімдердің даярлығы және олардың түрлері бойынша кеңінен жазған ғалымдардың бірі - В.А. Сластенин. Ол мұғалімнің педагогикалық іс-әрекетке кәсіби даярлығын бірқатар қасиеттермен және сипаттамалармен анықтайды. Оның ішінде:

- *психологиялық даярлық* - бұл мектептегі жұмысты мақсат еткен педагогикалық іс-әрекетке әртүрлі деңгейде қалыптасқан мұғалімнің бағыттылығы;
- *ғылыми-педагогикалық даярлық* - бұл мұғалімнің педагогикалық іс-әрекетке қажетті көлемдегі қоғамдық-саяси, психологиялық, педагогикалық және арнайы білімдері;
- *практикалық даярлық* - бұл талап етілген деңгейдегі мұғалімнің қалыптастырылған кәсіби педагогикалық ептіліктері мен дағдылары;
- *психофизиологиялық даярлық* - белгілі (мұғалімдік мамандықты игеруге) педагогикалық іс-әрекет үшін сәйкес алғы шарттың болуы, кәсіби құнды жеке тұлғалық сапаның қалыптасқандығы;
- *дене бітім даярлығы* - денсаулық жағдайының педагогикалық іс-әрекет талабы мен дене бітімінің дамуы және кәсіби жұмыс жасау қабілеттілігі [9].

К.Ә. Дүйсенбаев қоғамның мұғалім дайындығына әлеуметтік тапсырысын «Егер мектептегі оқыту үдерісінде оқушыларды еңбекке баулу мен

тәрбиелеуде жаңа міндеттер қойылса, бұл міндетті түрде еңбек пәні мұғалімін даярлау мазмұнында көрінуі қажет», - деп, үздіксіз білім беру жүйесіндегі жүйелік тұғырдың орын алуын атап көрсетеді [10, с. 97]. Жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдерді, оның ішінде тарих мұғалімдерін даярлау бойынша педагогикалық мүмкіндіктерді зерделей келе, оқушыларға құндылықтарды оқытуға даярлауда төмендегілерді назарға алу қажет:

- білім беру жүйесі құрылымындағы бір өзгеріс басқа құрылымға сәйкес өзгеріске ұшырайды, орта мектептегі білім беруге байланысты өзгеріс болашақ мұғалімдерді даярлауда көрініс табуы тиіс;

- болашақ тарих пәні мұғалімдерін оқушыларға құндылықтарды оқытуға даярлау орта мектеп пен жоғары оқу орындары түйіндесуінде зерттелуі керек.

- оқушыларға құндылықтарды оқыту үшін болашақ тарих мұғалімдерінде рухани құндылықтар болуы керек.

Қазіргі уақытта болашақ маманның даярлығы жөнінде айтылғанда олардың құзыреттерді меңгеру мәселесі айтылады. Құзыреттілікке бағдарланған білім беру бағдарламасын қалыптастыру қазіргі уақытта жоғары оқу орындары алдында тұрған күн тәртібіндегі өзекті мәселенің бірі. «Құзырет» ұғымы адамға байланысты және ол жөнінде елімізде білім беруде басшылыққа алынып жүрген нормативті құжаттарда анықтама берілген. Солардың бірі, ҚР Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы №1080 қаулысымен бекітілген Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында: «Құзыреттер – студенттердің оқыту процесі кезінде алған білім, шеберлік және дағдысын кәсіптік қызметте практикалық тұрғыдан қолдана білу қабілеті» - деп көрсетілген [11, б. 25].

Европалық білім беру шеңберіне сәйкес Білім мамандықтары үшін құзыреттерді төмендегідей топтауға болатындығы қарастырылған, олар:

1. Танымдық;
2. Іс-әрекеттік (әдіснамалық);
3. Жеке тұлғалық.

Педагогикалық мүмкіндіктерге төмендегідей құзыреттіліктер топтамасының анықталатынын көруге болады, олар:

- танымдық;
- жеке тұлғалық;
- кәсіби және арнайы құзыреттер.

Бұл құзыреттер топтамасы негізінен барлық мамандықтар үшін ортақ болып табылуы мүмкін. Ал олардың құраушылары мамандық пен мамандану бағытына сәйкес анықталуы қарастырылады.

Педагог мамандар үшін білім сфераларының дені төмендегідей болып келеді: идеологиялық, әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық, жаратылыстану-ғылыми, техника-технологиялық, экономикалық, демографиялық, құқықтық, эстетикалық, жалпы мәдени, т.б.

Педагогикалық мүмкіндіктерге қатысты мәсе-

ле ретінде қарастыра болсақ, құндылықтарды оқу үдерісінде басшылыққа алатын кәсіби-құндылықты бағдар әдістемесін қолдауда тарих мамандығының кәсіби пәндерінің алатын орны ерекше. Өйткені, қоғамдық дамудың барлық негізгі кезеңдерімен, сол кезеңдердегі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени қатынастармен, өзгерістермен, адамзат қоғамының тарихының барлық жақтарымен, қырларымен таныстырылатынын білеміз.

Сонымен, «болашақ тарих пәні мұғалімдерінің құндылықтарды оқытуға педагогикалық даярлаудың мүмкіндіктері деп, мектеп оқу пәні мен оқу-тәрбие үдерісіне тән құндылықтар жүйесі бойынша білімі мен іскерліктерін және оны жүзеге асыруда сапалық қасиеттерді меңгеруін практикалық тұрғыдан көрсетуін түсініледі». Бұл айтылғандар құзыреттілік шеңберінде қарастырылады.

Болашақ тарих мұғалімдерін құндылықтарды оқытуға педагогикалық даярлаудың мүмкіндіктерін төмендегідей әдіснамалық тұғырлар басшылыққа алынады: ізгіліктік, іс-әрекеттік, құзыреттілік, тұлғалық-бейімділік, т.б.

Ізгіліктік тұғыр жаңа білім беру парадигмасының дүниетанымдық негізі болғандықтан ізгілікке бағытталған білім беру философиясы – білім беру үдерісінің әр сатысындағы сапалы жаңарудың бағдарламасы бола алады.

Құндылықтарды оқытуға болашақ тарих мұғалімін даярлаудың мазмұндық жағы өзара тығыз байланыстағы төрт құрамдастан тұратыны байқалады:

- теориялық білім (соның ішінде педагогикалық қызметті жүзеге асыру тәсілдері де),
- іскерлік
- дағдылар
- шығармашылық
- педагогикалық қызмет пен тарих мұғалімі мамандығына деген эмоционалдық-еріктік қарым-қатынас тәжірибесі.

Болашақ тарих пәні мұғалімдерінің құндылықтарды педагогикалық даярлаудың мүмкіндіктері туралы сөз қозғалған кезде іс-әрекет теориясы мен құрылымына сәйкес келесі блоктар болуы міндетті: мақсатты, мазмұндық, іс-әрекеттік және бағалау.

Тарих пәні мұғалімдерін құндылықтарды оқытуға педагогикалық даярлаудың мүмкіндіктері төмендегідейден тұрады деп білеміз:

- мотивациялық;
- танымдық;
- іс-әрекеттік;
- бағалау.

Мотивация – тарих мұғалімдерін құндылықтарды оқытуға қызығушылығының туындауын, мотивінің болуын, өзіндік білім алуға, дамытуға ұмтылысын, мұғалімге тән жетекші ерік сапаларының болуын сипаттайды. Танымдық – болашақ тарих пәні мұғалімдерінің философия, психология, педагогика, әдістеме және арнайы

пән бойынша білімі мен құндылықтарды оқыту әдістемесін танып білуі, интеллектуалдық іскерліктерді жүзеге асыруы (білу, түсіну, қолдану деңгейінде); алған теориялық білімдерін практикада қолдануы.

Іс-әрекеттік – құндылықтарды мектеп тарих пәніне қатысты оқытуды ұйымдастыруы, оқыту үдерісінде тұлғааралық өзара іс-әрекетті ұйымдастыру іскерлігі – педагогикалық іскерліктері, мектептен және сабақтан тыс оқу жұмыстарында құндылықтарды жүзеге асыруы. Бағалау – болашақ тарих пәні мұғалімдерінің құндылықтарды тарих пәні мазмұнына сәйкес оқытуды, оқу жұмыстарын жүзеге асыру іс-әрекетіне, оқыту нәтижелеріне талдау жүргізу, өзіндік баға беру.

Болашақ тарих пәні мұғалімдерін даярлау үдерісінде танымдық және іс-әрекеттік мазмұны құндылықтарды мектеп қабырғасында оқыту үшін біздің ойымызша төмендегілерді қамтуы тиіс деп білеміз:

- отанға және ұлтқа деген сүйіспеншілік сезімін тәрбиелеу;
- тарихи және мәдени мұраны құрмет тұту ;
- ұлттық және рухани құндылықтарды айыру және оларды қорғау мен құрмет тұтуды мақсат ету;
- бірлікті жоғары қоюды тәрбиелеу;
- абыройлы болуды мақсат ету;
- «тәуелсіздік» ұғымын терең сезіну және оны қорғауға ұмтылысын тәрбиелеу;
- бейбітшіліктің мәнін түсіну және құрмет тұту;
- еңбексүйгіштікке баулу.

Педагогикалық даярлаудың мүмкіндіктері болашақ тарих пәні мұғалімдері ұйымдастыру-

әдістемелік жұмыстарды жүзеге асыруы тиіс деп білеміз, олар:

- оқиға және тарихнамалық мәтінді талдау;
- құжаттармен жұмыс жасау;
- фильм көрсету;
- тарихи жерлер мен музейлерге саяхат жасау;
- биографиялық зерттеу жүргізу;
- үлгі болу сияқты түрлі құндылықтарды оқыту әдістерін қолданумен жүзеге асыратындығы белгілі болып отыр.

Болашақ тарих мұғалімдерінің әдістемелік даярлығының негізін – педагогикалық іскерліктер түзеді деп білеміз. Бұл дегеніміз педагогикалық іскерліктердің басқа түрлерін назардан тыс қалдыру дегенді білдірмейді. Оларға қысқаша төмендегідей сипаттама беруге болады:

- зерттеушілік – оқу материалдарын, оқушылардың ерекшеліктерін зерделеу, пайдаланатын оқу жұмыс құралдары мен әдістерін болжау, т.б.
- ұйымдастырушылық – оқушылардың әртүрлі іс-әрекеттерін ұйымдастыру, олардың белсенділігін дамыту, бақылауды жүзеге асыру, т.б.
- ақпараттық – оқу материалдарын оқушыларға түсінікті етіп жеткізу, ақпаратты тарату құралдарын дұрыс іріктеу, т.б.

Қорыта айтқанда, құндылықтар – елдің, қоғамның, ұлттың болашағын айқындайтын мәдени фактор ретінде жастардың санасына сіңіріліп, рухына айналуы керек десек, жоғары оқу орындарында болашақ тарих мұғалімдерін осы міндеттерді іске асыруға қабілетті етіп даярлаудың педагогикалық мүмкіндіктері бар және оны оқу үдерісіне қолдануға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына арнаған «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» атты Жолдауы // Қазақ тарихы журнал. -2006. №1. – 84-85 б.
2. Әл - Фараби. Әлеуметтік – этникалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 419 б.
3. Хмель Н.Д. Теоретические основы профессиональной подготовки учителя. – Алматы: Наука, 1998. – 320 с.
4. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. В 2 т. –М.: Педагогика, 1983. -Т.1. – 288 с.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Учебник. Ленинград, 1968. – 340 с.
6. Таубаева Ш.Т. Научные основы формирования исследовательской культуры учителя общеобразовательной школы: Дис. ... док. пед. наук. – Алматы, 2000. – 409 с.
7. Успанов К.С. Теория и практика формирования профессионально значимых качеств у будущих учителей. – Алматы: Ғылым, 1998. – 228 с.
8. Zhumadullaeva A.A., Konyrbaeva S.S., Duanbaeva B.C., Kasymbekov Zh.A., Daniyarov T.A., Isaev M.S. Applying the Findings of Scientific and Pedagogical Research in Values Education // International Electronic Journal of Mathematics Education. – 2016. – Vol. 11, №5. – P. 1231-1243.
9. Слостенин В.А. Комплексная программа “Учитель советской школы” // Советская педагогика. – 1986. - № 10. – 63 с.
10. Дуйсенбаев К.А. Развитие содержания профессионально-педагогического образования учителя труда в вузе. – Алматы: Ғылым, 1995. – 350 с.
11. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы №1080 қаулысымен бекітілген Орта білім берудің (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім беру) мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2012.

КІШІБАЕВА ДАРИХА ДЖУНИСБЕКҚЫЗЫ

п.ф.к., доцент,
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан

РЫСБЕКОВА ЛАЗЗАТ ҚАСЫМБЕКҚЫЗЫ

аға оқытушы,
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘНІ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

Түйін. Мақалада бүгінгі таңда мүмкіндігі шектеулі балалар да басқа барлық оқушылар сияқты сапалы, әлеуметтік бейімделуге, қоғамда өз орынын табуға толық жағдай жасайтын білім алуға тиісті екендігі айтылады. Арнайы білім беру мекемелеріндегі жағдайлар мүмкіндігі шектеулі балаларды қоғамнан, әлеуметтік ортадан бөлектеніп қалуы негіздері зерттелген. Олардың қоғамның басқа бөлігі мен қарым-қатынас жасау мүмкіндіктері өте аз екендігі ғылыми тұрғыда негізделген.

Кілт сөздер: мүмкіндігі шектеулі, инклюзивті, әлеуметтік бейімделуге, интеграция, қажеттіліктер, мектептік қауымдастық.

Аннотация. В статье говорится, что сегодня детям с ограниченными возможностями, как и всем остальным школьникам, необходимо качественное образование, социальная адаптация, образование, которое позволит им найти свое место в обществе. Изучаются причины изоляции детей с ограниченными возможностями от общества и социальной среды в специальных образовательных учреждениях. Научно доказано, что у них очень мало возможностей общаться с остальным обществом.

Ключевые слова: инвалидность, инклюзивность, социальная адаптация, интеграция, потребности, школьное сообщество.

Annotation. The article says that today children with disabilities, like all other schoolchildren, need quality education, social adaptation, education that will allow them to find their place in society. The reasons for the isolation of children with disabilities from society and the social environment in special educational institutions are being studied. It is scientifically proven that they have very few opportunities to communicate with the rest of society.

Key words: disability, inclusiveness, social adaptation, integration, needs, school community.

Қазақстан қоғамының қазіргі даму кезеңінде мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық дамуының күдіретті факторы ретінде білім беру жүйесін модернизациялауға ерекше назар аударылып отыр. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңарту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Қазақстанда адами капиталдың сапалы өсуі» мәселесі қойылады. Мемлекет басшысы білім берудің қолжетімділігін кеңейту қажеттігін атап өткен, «оқу жастарға тек білім беріп қана қоймай, сонымен бірге оларды әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана білуге үйретуі тиіс» деген [1]. Сондықтан бүгінгі таңда денсаулығы шектеулі балалар да басқа барлық оқушылар сияқты сапалы, әлеуметтік бейімделуге, қоғамда өз орынын табуға толық жағдай жасайтын білім алуға тиісті екендігін ерекше айту қажет. Арнайы білім беру мекемелеріндегі жағдайлар мүмкіндігі шектеулі балаларды қоғамнан, әлеуметтік ортадан бөлектеніп қалуына әкеліп отыр. Олардың қоғамның басқа бөлігі мен қа-

рым-қатынас жасау мүмкіндіктері өте аз. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында инклюзивті оқыту білім жүйесін дамытудың ең бір өзекті бағыттары қатарынан орын алып отыр. Бағдарламада мүмкіндігі шектеулі балалардың санының ұлғайғандығы, 2002 жылы олардың саны 120 мың құраса, 2009 жылы 149 246 мыңды құрағаны, олардың 38%-ы ғана арнайы білім беру бағдарламаларымен қамтылғаны жазылған. Алға қойған мақсаттарға жету үшін міндеттерді орындау қажеттілігі қатарында жалпы білім беретін мектептерде инклюзивті білім беруді жетілдіру көрсетілген. Сондай-ақ барлық өңірлерде ерте жастағы балаларға түзету - педагогикалық қолдау көрсету үшін және инклюзивті білім беру кабинеттері құрылатыны, мектептер үлесі жалпы санына 10%-дан 70%-ға дейін артатыны көрсетілген [2]. Соңғы жылдары мүмкіндігі шектеулі балаларға деген көзқарас өзгеріп, оларды дамытуға ерекше мән беріліп отыр. Жалпы білім беретін мектептерде қалыпты

дамыған оқушылармен қатар мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту бүгінгі таңда өзекті мәселеге айналды. Инклюзия – бұл балалардың жынысына, этникалық және діни құрамына, бұрынғы оқудағы жетістіктеріне, денсаулығының жағдайына, жетілу деңгейіне, ата-аналарының әлеуметтік-экономикалық дәрежесіне және т.б. өзгешеліктеріне қарамастан, жалпы білім беру барысында балаларды интегралды түрде оқыту процесі. Инклюзивті білім беру барлық балалардың түрлі қажеттіліктері үшін тиісті оқу кеңістіктерін құру негізінде сапалы білім алуға қол жеткізуге және бірігіп оқытуға мүмкіндік береді. Инклюзивті білім беру – бұл бала және оның әртүрлі білім алу барысындағы қажеттіліктерін қамтамасыз етудің шешімі. Әлемнің дамыған елдерінде мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты балалармен қосып оқытуға көп көңіл бөлінеді және бұл салада елеулі тәжірибелер жинақталған. Біздің отандық жалпы білім беретін мектептің іс-тәжірибесі үшін инклюзивті оқыту педагогикалық жаңашылдық деп бағалануы мүмкін. Себебі мәселенің жаңалығы қазақстандық жалпы білім беретін мектептердің іс-тәжірибесінде инклюзивті оқыту жан-жақты зерттеуді талап етеді. Инклюзивті оқыту мәселелері педагогикалық ойлармен, мектептің дамуы тарихында жаңа мәселе емес. Өз кезінде белгілі педагогтар мен психологтар И.Г. Песталоцци [3, б. 320], Л.С. Выготский [4, б. 320] т.б. еңбектері мен педагогикалық іс-тәжірибесінде мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты дамыған балалармен бірге оқытудың білімдік және тәрбиелік рөліне көп мән берілген. Соңғы он жылдықтарда шетелдік педагогикамен білім тәжірибесінде инклюзивті оқыту мәселелері педагогикалық жұртшылықтың назарынан кең орын алып отыр. ЮНЕСКО инклюзияны оқушылардың сан алуандығына және балалардың жеке басындағы ерекшеліктер проблема емес, керісінше білімін байытуға мүмкіндік ретінде қарауға жағымды әрекет етеді деп санайды. Мүмкінділігі шектеулі тұлғалар қоғамның басқа да мүшелері сияқты білім алуға, өмір сүруге, жергілікті жерде жұмыс жасауға, өз үйінде тұруға, достарын таңдауға және олармен дос болуға, қоғамға сай қажетті адам болуына толық құқығы бар. Сондықтан да оларға мемлекет тарапынан үлкен көмек көрсетілуі қажет. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында күрделі әлеуметтік-саяси өзгерістерге тәуелді мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың құқықтарын қамтамасыз ету, бүкіл әлемдегі беталысқа сәйкес келтіру шаралары басталуда. Отандық білім беру жүйесіндегі демократиялық реформалар, білім берудің гумандық парадигмаларының басымды орын алуы арқасында жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндігі шектелген балаларды инклюзивті оқыту мәселесі өзекті проблемалардың біріне айналды. Мектепте инклюзивті оқытудың заңнамалық-нормативтік негіздерін қалайтын кейбір құжаттар қабылданды.

Қазақстандық ғалымдар Р.А. Сулейменова [5, б. 50], А.К. Жалмухамедова [6] мен А.Т. Баймуратова [7, б. 38-46], зерттеу жұмыстарында инклюзивті оқытудың кейбір мәселелері қарастырылған. Инклюзивті оқыту қазақстандық білім беру жүйесінде соңғы жылдары енгізіле бастаған жаңашыл идея болып табылады.

Қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты дамыған құрдастарымен мектепте қосып оқытудың маңыздылығы, қажеттігін және тиімділігін педагогикалық жұртшылық мойындай бастады. Дегенмен, инклюзивті оқыту отандық мектеп тәжірибесі үшін жаңалық болғандықтан оны іске асырумен байланысты көптеген психология-педагогикалық, ұйымдастырушылық проблемалар туындайды. Сол себепті осы саладағы дамыған елдер тәжірибесін зерделеу және одан қазақстандық жалпы білім беру жүйесінде шығармашылықпен пайдаланудың жолдарын анықтау үлкен ғылыми теориялық және практикалық маңызға ие. Сондықтан, арнайы білімнің өзекті мәселелерінің бірі – арнайы мекемелердің санын көбейту емес, сол мекемелердегі білім беру қызметінің сапасын көтеру, жетілдіру. Бұл деген, әлемдегі білім беру саясатымен ұштасады, яғни, мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беру процесіне біріктіруге жол ашады. Мүмкіндігі шектеулі балаларды инклюзивті оқыту мәселесін зерттеу ең алдымен оның негізгі ұғымдарының түпкі мағынасын ашып беруді қажеттейді. Отандық жалпы білім беру мектептерінің іс-тәжірибесінде инклюзивті оқыту жаңа құбылыс. Сондықтан біздің зерттеуіміз үшін «инклюзивті оқыту» ұғымын нақтылау, оған синоним ретінде пайдаланылатын ұғымдардың мәнін қарастырудың рөлі мен маңызы ерекше. Атап айтқанда халықаралық білімдік тәжірибеде «инклюзивті білім беру» мен қатар «интегративті оқыту», «интеграциялық оқыту» сияқты ұғымдар да кең қолданыс тапқан. Инклюзивтік білім беру – дамуында ауытқуы бар балалардың дұрыс, сапалы білім алуына жан-жақты жағдай жасап, білім беру ұйымына (балабақшалар және жалпы білім беретін мектептер) қосу жүйесі. Интеграциялық оқытудың мақсаты – білім беру аясында жұмыс жасайтын әлеуметтік және білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жалпы білім беру мекемелерінде мүмкіндігі шектеулі балалардың денсаулығын сақтау қажеттіліктерін қамтамасыз ету болып табылады. Интеграция терминімен бірге кеңестік арнайы педагогикаға ғылымында қалыпты балалар мен мүмкіндігі шектеулі балаларды біріктіріп оқытуда «инклюзивтік оқыту» термині жиі қолданылады. Интеграция немесе инклюзивті білім беру термині – жалпы білім беретін көпшілік мектептерінде ерекше қажеттіліктері бар балаларды оқыту процесін сипаттау үшін қолданылады. Интеграция (біріктіру) – арнайы білім беруді ұйымдастырудың жаңа формасы, яғни мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға ар-

найы білім беру мен тәрбиелеуді және қалыпты балалармен біріктіре отырып оқыту, тәрбиелеу болып саналады. Өкінішке орай Қазақстанда «инклюзия» және «инклюзивті білім беру» түсінігі қоғамдық кең ортаға таныс емес. Бірақта дамыған елдерде бұл терминдер тек таныс қана емес, сонымен қатар заңнамалық түрде бекітілген, ал білім беру, оқытуды көптеген халықаралық ұйымдар қолдайды (мысалы ЮНЕСКО және ЮНИСЕФ) [8]. Инклюзивті оқыту барлық балаларға керекті көмектер көрсетсе, оларда білім алатынын дәлелдеп, көтермелейді. Инклюзивті мектепте балалар сондай демеулерді ала алады. Көмек көрсету акценті баланың мүгедектігіне байланысты, бала өзінің мүгедектігін біліп өзін-өзі кемсітпей, ұялмай білім алу ортасына қалай сіңіп кету жолын көрсетеді. Білім беруге демеу шоғыры, көмектесу жағдайында мектептік спекторлардың кең көлемде дамуына көмектеседі. Білім берудің дамуына демеулік мектеп қауымдастығының мүшелеріне білім берудің қиындығы тек балаларда ғана еместігін және балалар «түзетуді» талап етпейтіндігін және қиындықта білім беруге дұрыс, орынды тәсілдермен келе білу керек екендігін көрсетеді. Инклюзивті оқыту білім алу сферасында теңдікті, әлеуметтік әділдікті, бірлікті және жайлы қатынасты сезіне алу мүмкіндігін жасайды. Инклюзивті білім беру педагогтардың кәсіби білімдерін кеңейтеді. Бұндай білім беру сабақ өткізудің жаңа және икемді тәсілдерін қолдануға, оқушыларға білім беруде сапалы сабақ жоспарларын жасауға мүмкіндік туғызады. Инклюзивті мектеп барлық жергілікті, өңірлік және жалпы мемлекеттік қауымдастыққа пайда әкеледі. Инклюзивті оқыту сапалы, сәтті болуы үшін қоғаммен тығыз қатынаста болуды қалайды. Бұл өзара байланыс екі жақты. Мектеп және қоғам бір-бірімен тығыз байланысты. Сондықтан, осы қатарда белгілі ауыл шекараларына, қала, штат және елдер өздеріне инклюзивті оқытудың пайдасын қосады: инклюзивті мектеп ерекше қажеттілікті керек ететін жандарға бағдар жасайды, олардың түрлілігі мен адами ар-намысын қадағалайды. Әр инклюзивті мектепте қызымет ететін адамдар, олардың мүмкіндіктерін, қажеттіліктерін едәуір білетін болады. Оларға адамгершілікпен қарап, сыйлап, түсінетін болады. Инклюзивті мектеп мемлекеттік деңгейде әлеуметтік теңдікті қалайды, өмірде барлық балалар білім алуға, қоғамда қалыпты адамдар секілді барлық мүмкіндіктерді алуын демонстрациялап, дәлелдейді. Интернет, электронды почта сияқты технологиялардың арқасында үнемі өсіп келе жатқан адамдардың саны әр түрлі елдерде бұрынғыдан әлде қайда өсіп келеді. Барлық дүниені қол астына ұстаған, саяхат жасауды ұнатпайтын адамдар аз ғана уақыт ішінде кез-келген жерде бола алады. Бұл байланыстардың бәрі қамау мүмкіндіктерін шектейді. Білім – жеке тұлғалар мен мемлекет келешегін құрудың негізі. Біздің әр қайсысымыз

әлеуметтік теңдікке жету үшін басқалардың білім алуын қолдауымыз керек. Инклюзивті білім берудің қажеттілігі:

- адамдардың және балалардың құқықтары бойынша жауапкершіліктер әртүрлі деңгейде қарастырылуы тиіс;

- әрбір баланың ақиқат қызығушылықтарын анықтап, оған не қажет екенін айқындап сараптама жасай білу. Дәйектемелерге сүйенсек, институттарда (мысалы, интернат, мектеп-интернаттарында) сол адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды;

- сараптама бойынша, әлеуметтік қызметтер икемді болған кезде ғана жақсарады;

- ресурстар шектеулі болған кезде, қатысушылар инклюзияның әдістемелерін қолдағанда қосымша ресурстарды қажет етпейді.

Инклюзивті білім беруді басқа мәдениетке және қоғамға өз идеяларын жалпы принциптердің негізінде жүзеге асыру барысында инклюзивті білім берудің негізгі принциптерін мамандар ұсынады:

- балалар жергілікті (үйінің қасындағы) бала бақшаға және мектепке барады;

- жастық шақтан араласу бағдарламасы инклюзияның принциптері негізінде іске асырылады және интегралды бала бақшаға дайындайды;

- әдістеме әртүрлі қабілеттілігі бар балаларды оқытуды қолдау үшін жасалған (сол себептен, тек ерекше қажеттіліктері бар балалардың ғана емес, дені сау балалардың көрсеткіштері өседі);

- инклюзивті болып табылатын мектеп және сыныптарда өтетін іс-шараларда барлық балалар қатысады;

- жеке - дара жас балаларды оқыту мұғалімдер, ата-аналар және көмек көрсете алатын әрбір адамдармен бірге жұмыс жүргізеді;

- егер инклюзивті білім беру дұрыс принциптер негізінде құрылған болса, балалардың қарым-қатынасындағы дискриминацияны жояды және ерекше қажеттіліктері бар балалардың қоғамның теңдей мүшесі болу құқығы бар;

- инклюзивті білім берудің барлық күші құқықтық идеология негізінде құрылған – егер біз мұны аяныш және қайырымдылық ретінде жасайтын болсақ, онда ол ешқандай нәтиже бермейді;

- барлық балалар оқи алады – біз оларға қажетті жағдайларды жасауымыз керек;

- арнайы қажеттіліктері бар балалармен жақсы жұмыс жасайтын ұйымдар бар;

Егер инклюзивті білім беру әдісі осы ұйымның жүйесіне сай құрылған болса, онда әрбір бала өзінің оқу орнын табады, және ол орын барлық жағдайда да тиімді болады. Инклюзивті мектептер барлығына да ашық - әрбір жас балаларға және жасөспірімдерге. Инклюзивті мектептер барлық балаларға, олардың ақыл-ой, психологиялық, әлеуметтік, тіл және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан бірдей білім береді. Онда қалада тү-

ратын және жұмыс істейтін ерекше қасиеті бар мүгедек балалар, көшпенді халықтың балалары және жекеленген жағдайда тұратын халықтың балалары, қиыр шығыста немесе тауларда тұратын балалар оқи алады. Осыған сәйкес заманауи білім беру жүйесінсіз, әрі болашақты барлап кең ауқымды ойлай білетін осы заманғы мұғалімдерсіз жаңа әлеуметтік-экономикалық ахуал құра алмайтынымыз белгілі. Білім берудегі алдыға қойылған басты міндет, қандай сала болмасын кәсіби тұлға қалыптастыру. Осы міндетті жүзеге асыру - педагогикалық білім беру жүйесінде рухани-адамгершілігі мол, рефлексияға қабілетті, ақпараттық коммуникативтік, әлеуметтік-тұлғалық кәсіби маңызды сапалары қалыптасқан, әдіснамалық мәдениеті, әдістемелік деңгейі жо-

ғары мұғалімдерді даярлау қажеттілігін туында-тады. Бұл қажеттілік болашақ мұғалімдерден педагогика, психология, пән әдістемесі ғылымдары бойынша арнайы кәсіби даярлықты талап етеді. Әлемдік білім беру жүйесінде озық тәжірибеге қол жеткізу үшін түрлі кәсіптік білім беру бағдарламаларының жоғары деңгейін қалыптастыру жүзеге асырылуда. Ерекшелік ретінде еліміздің білім беру жүйесінде «Мәңгілік Ел» құндылықтарын оқыту талап етіледі. Бұл мәселе педагогика және психология пәні мұғалімдерінен және оларды даярлау үдерісіне тікелей қатысы бар. Сол себепті де, бұл мәселені болашақ мұғалімдерді даярлауда жобалап, дұрыс жүзеге асыру қажет

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. 2012ж, 28 қаңтар. Әлеуеттік экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыттары.
2. 2011–2020 жылға арналған Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан, 2010, 18 – маусым.
3. Песталоцци И.Г. Педагогические сочинения М.: Педагогика, 1998.- С-320.
4. Выготский Л.С. Педагогическая психология М.:Педагогика 1996.-С- 301.
5. Сулейменова Р.А. Организационно-технологические основы ранней коррекционной педагогической помощи детям с ограниченными возможностями (на материале РК): автореф. дис.д.пед. наук.:13.00.01.,13.00.03.- Москва, 2001.-50 с.
6. Жалмухамедова А.К. Организационно-методические основы раннего включения детей с ограниченными возможностями в образовательный процесс: дис.канд. пед.наук.:13.00.03.- Алматы, 2006.
7. Баймуратова А.Т., Байтурсынова А.А. Состояние специальных классов общеобразовательных школ в контексте интеграции детей с ограниченными возможностями.// Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Специальная педагогика».- 2008.- №1 (12).-С. 38-46.
8. Закон РК «О социальной защите инвалидов».- Астана.-2005.

ҚАРАТАЕВА АҚЕРКЕ ОМАРБЕКҚЫЗЫ,

Магистрант,
«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қ.

БАКТЫБАЕВ ЖАНАТ ШАЙМУРАТОВИЧ,

п.ф.к, доцент,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қ.

БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН БАСҚАРУ БІЛІКТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Түйіндеме. Мақалада әлеуметтік педагогикалық қызметтің мәні және оларды әлеуметтік педагогтың тиімді басқаруы туралы қарастырылады. Сонымен қатар, білім беру мекемесіндегі әлеуметтік-педагогикалық басқару жүйесінің моделі құрылып, болашақ әлеуметтік педагогтардың әлеуметтік-педагогикалық қызметті басқару біліктілігін қалыптастыру жолдары көрсетілген.

Кілттік сөздер: әлеуметтік педагог, әлеуметтік-педагогикалық қызмет, әлеуметтік-педагогикалық қызметті басқару.

Резюме. В статье рассматриваются сущность социально-педагогической деятельности и их эффективное управление социальным педагогом. Также была создана модель системы социально-педагогического управления в образовательном учреждении, где отражены пути формирования компетентности будущих социальных педагогов по управлению социально-педагогической деятельностью.

Ключевые слова: социальный педагог, социально-педагогическая деятельность, Управление социально-педагогической деятельностью.

Summary. The article deals with the essence of social and pedagogical activities and their effective management by a social teacher. Also, a model of the system of social and pedagogical management in an educational institution was created, which reflects the ways of forming the competence of future social teachers to manage social and pedagogical activities.

Keywords: social pedagogue, social and pedagogical activity, management of social and pedagogical activity.

Бүгінгі күні күллі әлем халқы үлкен қауіп-қатермен арпалысып, сынақтан өтіп жатқандығы баршамызға мәлім. Осынау қиын-қыстау заманда адамзат баласы бір-біріне қолдау көрсетіп, жан-жақты күш жұмылдырып, әрбір маман өз қызметін аса үлкен жауапкершілікпен атқарғанда ғана жеңіске жететіндігі белгілі. Осы орайда, әлеуметтік педагогтардың да қызметі айтарлықтай үлкен жауапкершілікті талап етеді.

Халықаралық еңбек ұйымында ресми түрде тіркелген жиырма мың мамандықтың тізімінде «әлеуметтік педагог» деп аталатын мамандық та өз орнын тапқан. Сонымен қатар, 2009 жылдан бері елімізде бакалавриат, магистратура, PhD докторантура мамандықтарының классификаторына «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» жаңа мамандығы қосылғанымен [Әрінова Б.А., 2014 ж., <https://articlekz.com/kk/article/17616>], аталмыш мамандық туралы білетін адамдардың саны көп емес.

Әлеуметтік педагог – әр түрлі категориядағы, әр түрлі типтегі адамдармен әлеуметтік педа-

гогикалық қызмет жүргізетін маман. Осы тұста, әлеуметтік педагогикалық қызмет ұғымына жан-жақты талдау жасап көрелік.

Әлеуметтік педагогикалық қызмет педагогикалық қызметтің бір түрі ретінде біршама ұқсастықтар мен айырмашылықтарға ие. Көптеген зерттеушілер педагогикалық және әлеуметтік педагогикалық қызметтің ұқсастықтары ретінде педагогикалық және әлеуметтік педагогикалық қызметтің негізгі функциясы – қоғамда жүзеге асатындығында, яғни әлеуметтік мұрагерлік, әлеуметтік-мәдени көбею және адамның дамуымен тікелей байланысты қызмет екендігін айтты.

Жалпы алғанда, әр түрлі ғалымдардың пікірі педагогикалық қызметпен салыстырғанда әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттің нақты сипаттамаларына сәйкес келеді.

М.А. Галагузова атап өткендей, егер педагогикалық қызмет нормативті-бағдарламалық сипатта болса, ал әлеуметтік-педагогикалық атаулы, нақты балаға және оның жеке мәселелерін

шешуге бағытталған. Егер педагогикалық қызмет үздіксіз болса, онда кейбір жағдайларда әлеуметтік-педагогикалық проблема шешілетін уақыт аралығымен шектеледі. Мұғалімнің кәсіби қызметі, әдетте, білім беру жүйесінің мекемелерінде жүзеге асырылады, ал әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттің қолдану аясы әлдеқайда кең.

Л.А. және М.А. Беляевтар әлеуметтік-педагогикалық қызметті анықтауда “бейімделу” ұғымы маңызды деп санайды. Қазіргі жағдайда адам өмір бойы бірнеше рет әлеуметтік ортадағы өзгерістерге тап болуы мүмкін. Ол өзін, қоршаған ортаны немесе екеуін бірге өзгерту қажеттілігімен сипатталатын жағдайға тап болса, сәйкесінше өзгерген жағдайларға бейімделу қажеттілігіне мәжбүр болады. Кейбір адамдар проблемалық жағдайды өз бетінше шеше алады, өзгерген әлеуметтік жағдайларға бейімделе алады. Басқалары бейімделе алмай, әлеуметтік маңызды қасиеттерін жоғалтады, кәсіби көмек объектісіне айналады. Л.А. және М.А. Беляевтардың пікірінше, әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттің басты ерекшелігі - қоршаған ортамен қарым-қатынаста проблемалық жағдайға тап болған адамдарға

(адамдар тобына) қолдау көрсету.

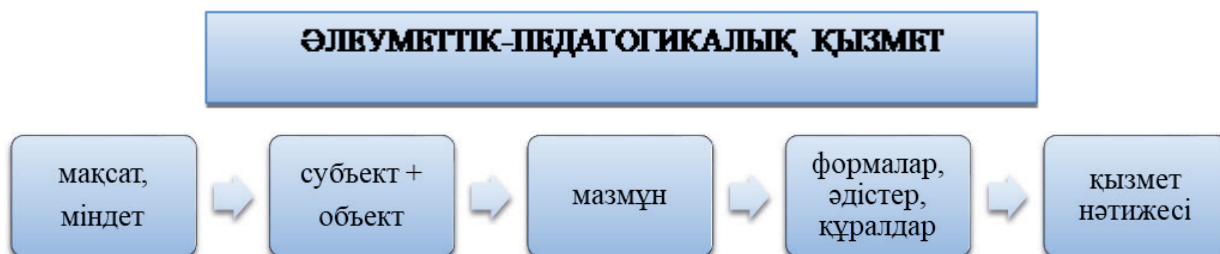
Әлеуметтік-педагогикалық қызметті сәтті әлеуметтік бейімделу мақсатында белгілі бір қоғамдағы жеке тұлғаны әлеуметтік тәрбиелеу бойынша кәсіби маманның мақсатты жұмысы ретінде қарастыруға болады.

Сонымен қатар, әлеуметтік-педагогикалық қызмет профилактикалық, оңалту, түзету және дамыту іс-шараларының кешені түрінде, сондай-ақ қамқорлықтағы адамдардың өмірінің әртүрлі салаларын педагогикалық тұрғыдан тиімді ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады.

Әлеуметтік-педагогикалық қызметтің негізгі принциптері:

- жеке көзқарас;
- қамқорлыққа алынушының жеке басының жағымды жақтарына сүйену;
- қамқорлыққа алынушыға деген көзқарастың объективтілігі;
- құпиялылық.

Әлеуметтік-педагогикалық қызметтің мәнін түсіну үшін оның құрылымын қысқаша сызба ретінде талдап көрелік (1-сурет):

1-сурет. Әлеуметтік педагогикалық қызмет құрылымы

Кең мағынада, әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттің *мақсаты* – мамандардың арнайы дайындалған және жүйелі түрде жүргізілген іс-қимыл жүйесін жүзеге асыру нәтижесінде пайда болған адамда (немесе адамдар тобында) күтілетін оң өзгерістер. Тар мағынада, әлеуметтік педагогтың кәсіби қызметінің мақсаты — қамқоршыға жан-жақты әлеуметтік-психологиялық-педагогикалық көмек көрсету, жеке өсу үшін қолайлы жағдайлар жасау, оның өмір сүру кеңістігінде қамқоршының құқықтарын қорғау.

Әлеуметтік-педагогикалық қызметтің *міндеттері* әлеуметтік өмірдің нақты мәселелерін шешудің жақын болашағын анықтайды. Бір мақсат бірнеше бағыт (профилактикалық, оңалту, құқық қорғау және т.б.) бойынша міндеттерді іске асыру арқылы қол жеткізуге болады.

Әлеуметтік-педагогикалық қызметтің негізгі *объектілері* ретінде әлеуметтену процесінде көмекке мұқтаж балалар мен жастар ерекшеленеді, бұл санатқа толыққанды әлеуметтік тәрбиенің жетіспеушілігінің салдарынан туындайтын нормадан зияткерлік, педагогикалық, психологиялық, әлеуметтік ауытқулары бар балалар, сондай-ақ физикалық, психикалық, интеллек-

туалдық даму бұзылыстары бар балалар жатады. Мұндай балалардың барлығы қоғамның ерекше қамқорлығын талап етеді.

Әлеуметтік-педагогикалық қызмет *субъектісі* көп өлшемді, мекемелердің, ұйымдардың, мамандардың баланың әлеуметтік мәселелерін шешуге қатысуына байланысты үш деңгейлі болып келеді:

– жетекші (әлеуметтік педагогтар, әлеуметтік қызметкерлер, балалар мен жасөспірімдерді әлеуметтік қорғау жүйесінің әлеуметтік педагогикалық орталықтары, мемлекеттік билік органдары);

– ілеспелі (денсаулық сақтау, ішкі істер, әлеуметтік қорғау, спорт, мәдениет мекемелері, ұйымдары және мамандары, қоғамдық ұйымдар);

– жетекші мекемелердің, ұйымдар мен мамандардың балалар мен жасөспірімдерге әлеуметтік көмек көрсету міндеттерін іске асыруына жанама ықпал ететін ұйымдар (қаржы - экономикалық ұйымдар, тамақ және жеңіл өнеркәсіп мекемелері және т. б.)

Қойылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізуді қамтамасыз ететін әлеуметтік-педаго-

гикалық қызметтің мазмұны көбінесе әлеуметтік педагогтың мамандануына, жұмыс орнына байланысты болады.

Әлеуметтік педагогикалық қызметтің формалары, әдістері мен құралдары мақсатты нәтижеге жеткізу жолдары болып табылады.

Ал нәтижесі білім алушылардың жеке тұлғалық жетілуі, жеке тұлға ретінде қалыптасуы, дамуы болып табылады [Н.Н. Калацкая, 2014 ж., 13-15 бб.].

Осылайша, әлеуметтік педагогикалық қызметтің сипаттамасына қысқаша талдау жасап өткіздік. Ендігі кезекте, осы аталған әлеуметтік педагогикалық қызметті басқару туралы қарастырып өтейік.

Білім беру жүйесіндегі әлеуметтік басқарудың айтарлықтай ерекшеліктері бар. Ол педагогикалық «әндіріс» саласында жүзеге асырылады және жеке әлеуметтік-педагогикалық басқарма болғанымен (әлеуметтік педагог мектеп әкімшілігі болып саналатыны белгілі), жалпы педагогикалық сипатқа ие. Білім беру мекемесіндегі әлеуметтік кеңістіктің, яғни белгілі «учаскенің» жағдайына жауап бере отырып, әлеуметтік педагог кәсіби деңгейде «басқарушылық қызметтің салыстырмалы түрде тәуелсіз түрлері» ретінде қарастырылатын басқарудың барлық функцияларын игеруі керек. Бұл функцияларды сауатты орындау үшін «әлеуметтік педагог» мамандығына білім алуы кезінде барша мүмкін және орынды болып көрінетін арнайы дайындықтан өтуі керек.

Әлеуметтік педагогтың тарифтік-біліктілік сипаттамасында көрсетілген лауазымдық міндеттері мен П.И. Третьяков бөліп көрсеткен менеджердің басқару функцияларының мазмұнын салыстырайық.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, әлеуметтік педагогтың қызметтік міндеттері:

– қоршаған ортаның ерекшеліктерін, өмір сүру жағдайларын зерттеу;

– мақсаттарға қол жеткізу бойынша педагогтар мен оқушылар қызметінің міндеттерін анықтау;

– жобалар мен бағдарламаларды әзірлеуге және бекітуге қатысу;

– әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың нысандарын, әдістерін, тәрбиеленушілердің жеке және әлеуметтік мәселелерін шешу тәсілдерін анықтау; жобалар мен бағдарламаларды іске асыруды ұйымдастыру;

– мекемелерде және тұрғылықты жер бойынша балаларды тәрбиелеу, білім беру, дамыту және әлеуметтік қорғау жөніндегі іс-шаралар кешенін жүзеге асыру;

– тұлғаның ерекшеліктерін зерттеу; қызығушылықтар мен қажеттіліктерді, қиындықтар мен проблемаларды, жанжалды жағдайларды, балалардың мінез-құлқындағы ауытқуларды анықтау;

– қамқорлықтағы адамдар мен мекеме, отбасы, орта, әртүрлі әлеуметтік қызметтер, басқар-

малар мен әкімшілік органдар мамандарының арасындағы делдалдық;

Ал менеджердің басқару функцияларына мыналар жатады:

– Ақпараттық-аналитикалық – өзіндік басқару қызметінің өзін-өзі талдауы; оқу-тәрбие процесінің жай-күйі мен дамуы, оқушылардың тәрбие деңгейі туралы ақпаратты, олар туралы мәліметтерді талдау;

– Мотивациялық-мақсатты – мақсатты таңдау; стратегиялық және тактикалық міндеттерді анықтау; мұғалімдер мен оқушыларды мақсатқа жетуге ынталандыру; мотивтерді мақсатқа айналдыру;

– Жоспарлы-болжамдық – мақсатқа қол жеткізу бағдарламаларын әзірлеу, кешенді-мақсатты жоспарлау;

– Ұйымдастырушылық-орындаушылық – мақсатқа тиімді қол жеткізу үшін қажетті тәсілдер мен құралдардың жиынтығы арқылы ұйымдастырылған өзара іс-қимылдың белгілі бір құрылымын қалыптастыру және реттеу жөніндегі қызмет;

– Бақылау-диагностикалық – оқу-тәрбие жұмысы жүйесінің жұмыс істеуі мен дамуының диагностикалық негізде жалпы мемлекеттік талаптарға, нормативтерге сәйкестігін белгілеу;

– Реттеуші – түзету-педагогикалық жүйені басқару процесінде оны бағдарламаланған деңгейде ұстап тұру, белгілі бір жағдайда жүйені ұйымдастырудың белгілі бір деңгейін ұстап тұру үшін жедел әдістерді, құралдарды және әсерлерді қолдана отырып түзетулер енгізу [Санникова Н.Г., 2009 ж., 12-14 бб.].

Осылайша, әрине, әлеуметтік педагогтың лауазымдық міндеттері мен білім беру менеджерінің функциялары арасында сәйкестік толығымен бар деп айта алмаймыз. Бұл түсінікті, өйткені мұғалімнің міндеттері басқарушылық емес, әлеуметтік-педагогикалық тұрғыдан тұжырымдалған. Осыған қарамастан, мұнда белгілі бір қауымдастық байқалады, бұл әлеуметтік педагогтың қызметі менеджердің қызметіне жақын екендігі туралы біздің ойымызды растайды.

Әлеуметтік педагогтың пән мұғалімінен айырмашылығы – ол оқу пәндерінің оқытушысы емес, оның қызметінде балалармен де, мұғалімдермен де басқарушылық сипаттағы ұйымдастырушылық жұмыс көп. Әлеуметтік педагог менеджердің кез-келген сатысында бола алады. Ол білім беру мекемесін, педагогикалық ұжымды, білім беру мекемесінің білім беру жүйесін, адам психологиясын білу негізінде педагогикалық процеске қатысушылардың өзара әрекеттесуін басқара алады. Барлық басқару әрекеттері заңды негізде жүргізілуі керек болғандықтан, ол басқарудың құқықтық негіздерін де жақсы меңгеруі керек.

Осыған сәйкес, қазіргі таңда әлеуметтік педагог мамандарын дайындайтын көптеген жо-

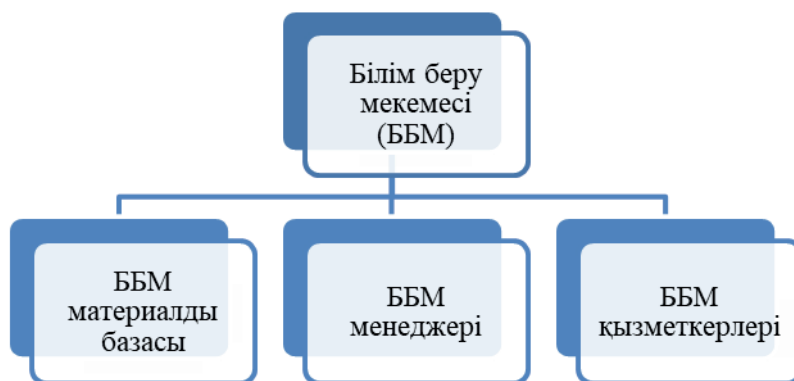
ғары оқу орындарында «Білім беру жүйесіндегі менеджмент» мамандануы енгізілді. Ондағы оқу процесінде «Әлеуметтік педагогикалық менеджмент негіздері», «Білім беру жүйесіндегі менеджменттің ерекшеліктері», «Басқару психологиясы», «Басқарушылық қарым-қатынас», «Педагогикалық жүйелерді басқару» және «Жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуын басқару» сынды пәндер жүргізіледі.

Осылайша, арнайы біліммен қатар, «Әлеуметтік педагог» мамандығын алатын студент әлеуметтік, атап айтқанда, білім беру менеджменті саласында айтарлықтай білім алады. Сондықтан, арнайы психологиялық-педагогикалық және басқа да пәндердің кең спектрін ескере отырып, ол жас маманға қазіргі білім беру жүйесі бар нарықтық экономика жағдайларына оңай бейімделуге мүмкіндік беретін дайындық алады [Симонов В.П., 2009 ж., 35 б.].

Менеджмент ғылымын зерттейтін және оны іс жүзінде қолданатын барлық адамдар үшін менеджменттің мәнін басқарудың әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы ретінде ғана емес, сонымен қатар кәсіпорындағы басқарушылық қызметтің құрылымын құрайтын өзара байланысты элементтердің логикалық негізделген жүйесі ретінде елестету маңызды болып саналады. Бұл білім беру саласына да қатысты, дәл осы білім – білім беру мекемесіндегі әлеуметтік-педагогикалық басқару құрылымының нақты көрінісі болып табылады. Егер білім беру мекемесінде басқару қызметі болса, бұл жағдайда басқару құрылымы-

на кәсіби иелік ету қажет, бұл оның дамуын жоспарлау кезінде мекемедегі тиімді жетістіктерге әкеледі. Білім беру жүйесін дамытудың қазіргі кезеңінде, өкінішке орай, барлық оқу орындарында ресми түрде басқару қызметі бола бермейді. Бірақ егер біз «менеджмент» анықтамасын еске түсіретін болсақ, басқару процесіне жүгінсек, біз өз жұмысымызда білім беру мекемелерінің әкімшілігінің жұмысына, әлеуметтік педагогтың және жеке оқу орнын дамытуға бағытталған мұғалімдердің жұмысына назар аудара аламыз. Өз жұмысымызда менеджменттің құрылымы мен принциптерін жеке ғылым ретінде зерттеу негізінде, біз оның құрылымын түсіну және оның тиімділігін зерттеудің ең көрнекі әдістері мен формаларын табу үшін, осы тұжырымдаманы білім беру мекемесіндегі әлеуметтік-педагогикалық басқару құрылымына жүктеуге тырысамыз [Коротков Э.М., 2007 ж., 21-б.].

Басқару ғылымының негізін қалаушылардың бірі, француз Анри Файоль мекемені материалдық және әлеуметтік организмдердің жиынтығы ретінде қарастырды. Бірақ Файольдың өзі басқару ғылымын дамыта отырып, оның әлеуметтік ағзасын екі компонентке бөліп қарастырады: әкімшілік (ұйымдастыру және басқару) және адам (персонал). Сондықтан, қазір біз, екі емес, мекеменің үш «ағзасы» туралы айта аламыз, олар материалдық-техникалық база, персонал және менеджмент, жұмысты ұйымдастыру және мекемені басқару қызметі, соның ішінде адамдар арасындағы қарым-қатынас (2-сурет).

2-сурет. Мекеменің негізгі құрамдас элементтері

Бұл менеджмент, басқарудың құрамдас бөлігі ретінде қызметкерлер мен материалдық базаны байланыстырады, қызметкерлердің бастапқы ресурстарды түпкілікті өнімге айналдыру тәртібін белгілейді. Шынында да, тек сыныптар, оқу құралдары, материалдар мен адамдар бар сапалы білім беру мүмкін емес. Мекемені басқару керек, яғни жұмысты ұйымдастырып, оның қызметін ағымдық басқарумен айналысу керек [Пугачев В.П., 2006 ж., 33-35 бб.].

Кез-келген мекемелер мен ұйымдарда әлеуметтік-педагогикалық басқару жүйесінің өзегі – оның мақсаты, міндеттері, мазмұны, іске асыру

құралдары мен нәтижелері бар әлеуметтік-педагогикалық процесс. Оны әлеуметтік педагогика жөніндегі мамандар «әлеуметтік дамуда (дамуды түзетуде), тәрбиелеуде (қайта тәрбиелеуде, түзетуде), өзіне-өзі қызмет көрсетуде, оқытуда, объектіні кәсіптік даярлауда белгілі бір әлеуметтік-педагогикалық мақсатқа неғұрлым оңтайлы қол жеткізуді қамтамасыз ететін әлеуметтік педагогтың (субъектінің) іс-әрекеттерінің нысаналы дәйектілігі» ретінде қарайды. Бұл тәсілден айырмашылығы, біз әлеуметтік-педагогикалық менеджментті әлеуметтік мұғалімнің басшылығымен бүкіл мекеме ұжымының мақсатты іс-әре-

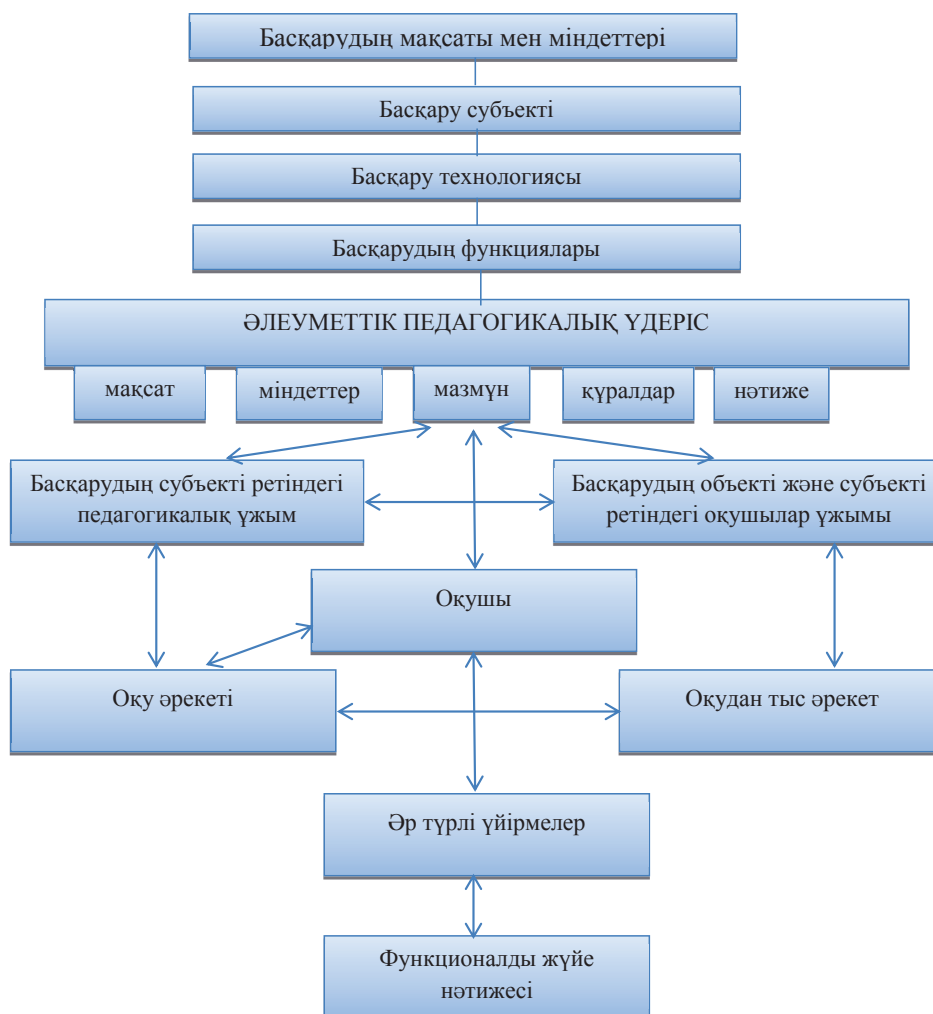
кеттерінің тізбегі ретінде анықтаймыз.

Біздің тұжырымдамамыз бойынша әлеуметтік-педагогикалық процесс әлеуметтік-педагогикалық менеджментті басқарудың басты объектісі болып табылады. Қалай болғанда да, бұл басқарылатын және басқарылатын ішкі жүйелермен байланысты процесс. Онда әлеуметтік-педагогикалық қызметке барлық қатысушылардың – мекеме басшылары, олардың орынбасарлары, мұғалімдер, сынып жетекшілері, оқушылар басқарушылық рөлдеріне қарамастан күш-жігері өзара байланысты болып табылады. Бұл ретте басқарылатын кіші жүйеге кіретін педагогтар мен оқушылар (тәрбиеленушілер) белгілі бір жағдайларда өздері өз деңгейінде басқару субъектілері ретінде әрекет ететінін ескеру қажет. Сонымен, мұғалім оқу процесінде оқушының жеке басының қалыптасуы мен әлеуметтік дамуын басқарады, оны адам мен қоғам, қоғамдық қатынастар туралы біліммен қаруландырады; сынып жетекшісі - жеке тұлғаны осы қатынастарға қосуға, әлеуметтік қатынастарды қалыптастыруға, дамытуға және шоғырландыруға бағытталған

сыныптан тыс тәрбие процесін басқарады. Оқушылар әлеуметтік-педагогикалық менеджмент жүйесіндегі субъектілерге айналады, өзін-өзі басқарудың ұйымдастырушылары мен қатысушылары бола отырып, мұғалімдердің белсенді психологиялық-педагогикалық қолдауымен өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі дамытумен айналысады, осылайша олардың әлеуметтік қалыптасуының субъектілері болады.

Әлеуметтік-педагогикалық менеджмент жүйесі ашық. Ол сыртқы ортамен: тәрбиеленушілердің отбасыларымен және олардың білім беру (тәрбие, өндірістік) мекемесінен тыс өмір сүру жағдайларымен, құқық қорғау органдарымен және денсаулық сақтау органдарымен, әлеуметтік қызметтермен және мәдениет мекемелерімен, қосымша білім беру, қоғамдық және спорт ұйымдарымен кең өзара іс-қимылда іске асырылады.

Схемалық түрде білім беру мекемесіндегі әлеуметтік-педагогикалық менеджмент жүйесінің моделін келесідей бейнелеуге болады (3-сурет):

3-сурет. Білім беру мекемесіндегі әлеуметтік-педагогикалық басқару жүйесі

Сонымен бірге, бұл жаңа міндеттердің пайда болуына немесе басқарудың жаңа технологияларын енгізуге байланысты үнемі дамып келе жатқан динамикалық жүйе. Сонымен қатар, ол өзін-өзі ұйымдастыру және өзін-өзі реттеу сияқты сипаттамаларға ие, себебі барлық басқару әрекеттерін басқару субъектісі дербес жоспарлап, жүзеге асырады.

Әлеуметтік-педагогикалық жүйелерді басқару теориясы мен практикасын талдау бұл нәтижелердің тиімділігі менеджер мен оның көмекшілері сенетін басқарудың негізгі ережелері мен принциптеріне тікелей байланысты екенін көрсетеді. Бұған мынадай қағидаттар жатады:

1) басқарудың талдамалы - осы қағидат барлық тең іс-қимылдар негізінде жақсы ақпараттық - талдамалық және диагностикалық базаның болуын болжайды;

2) басқарудың мақсатқа бағытталуы - менеджер жүйесінің тұтастығын қамтамасыз етеді;

3) жүйелілік - басқару субъектісінің барлық басқарушылық функцияларды жүйелі жүзеге асыруына бағыттайды;

4) келісімділік-басқару субъектісінің барлық қатысушылары әрекеттерінің бірлігі мен келісімділігін білдіреді;

5) демократиялылық - басқарушылық шешімдерді әзірлеуге, қабылдауға және іске асыруға ұжымның барлық мүшелерінің кеңінен қатысуын көздейді;

6) өзара іс - қимыл-принцип мекеменің әлеуметтік-педагогикалық қызмет жүйесін басқару субъектісінің сыртқы орта өкілдерімен тығыз өзара іс-қимылын көздейді.

Жоғарыда әлеуметтік педагогикалық қызмет пен әлеуметтік педагогтың әлеуметтік-педагогикалық қызметті басқару мәселелеріне толықтай жан-жақты тоқталдық. Ендігі кезекте, осы аталған мәселелерді «Әлеуметтік педагог» мамандығына оқып жүрген студенттер қаншалықты меңгере алатындығын, олардың әлеуметтік-педагогикалық қызметті басқару біліктілігін қалыптастырудың жолдарына тоқталатын боламыз.

Болашақ әлеуметтік педагогтардың әлеуметтік-педагогикалық қызметін басқару біліктілігін қалыптастырудың жолдары жүйелі түрде көрсетер болсақ:

1. Болашақ әлеуметтік педагог мамандық негізінде жүргізілетін міндетті және элективті пәндерді толық меңгеруі тиіс;

2. Студент мамандықты толықтай түсінуі, қабылдауы тиіс;

3. Болашақ әлеуметтік педагог білім алу кезеңінде тек қана теориялық біліммен ғана шектелмей, оқытушылардың көмегімен тәжірибелік жұмыстарды да жан-жақты жүргізуі керек;

4. Болашақ әлеуметтік педагог өз мамандығына қатысты барлық халықаралық және мемлекеттік нормативтік-құқықтық актілер мен құжаттарды толық білуі керек.

5. Болашақ әлеуметтік педагог білім беру мекемелерінің құрылымымен таныс болуы керек.

Енді осы жоғарыда аталған болашақ әлеуметтік педагогтардың әлеуметтік-педагогикалық қызметін басқару біліктілігін қалыптастырудың жолдарын жан-жақты тарқатып өтейік.

«Әлеуметтік педагог» мамандығын алғалы отырған студент, ең алдымен, жоғары оқу орнында мемлекеттік стандартқа, типтік жоспарларға сәйкестендірілген барлық міндетті және элективті пәндерді жетік білуі тиіс. Мұндай білім болашақ әлеуметтік педагогтың жұмысын табысты жүргізе алуына, өзінің жұмыс объектілерінде туындаған мәселелерді оңтайлы шешуіне әсер етеді.

Болашақ әлеуметтік педагог толықтай білім алуымен қатар, мамандықты толық түсіне алуы, қабылдай алуы керек. Себебі, өз мамандығын жақсы көрген адам ғана ерекше құлшыныспен жұмыс жасап, жетістікке жете алады.

Қазіргі уақытта білім беру ғана емес, барлық әлеуметтік салаларда бәсекелестік басым. Бәсекеге қабілетті болу үшін, болашақ әлеуметтік педагог теориялық біліммен қатар, жан-жақты тәжірибе алған, тәжірибелі маман бола алуы қажет. Бүгінгі күні, педагогикалық мамандарды даярлайтын барлық жоғары оқу орындарында теориялық білімнен бөлек, тәжірибеге көңіл бөлу мақсатында, студенттер білім беру мекемелерінде оқу тәжірибелерінен өтеді.

Әлеуметтік педагог мемлекет пен оқушы арасындағы делдал қызметін де атқаратындықтан, барлық халықаралық және мемлекеттік құжаттарды жетік білуі керек. Осы тұрғыда әлеуметтік педагог социумның «әлеуметтік диагнозын» қою барысында оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктерін, олардың қабілетін, қызығушылығын зерттей отырып, ресми емес ұйымдардың балалар мен жасөспірімдерге тигізетін оңды және теріс ықпалдарын анықтай отырып, ол психологиялық, медициналық, құқықтық, адамгершілік-этикалық және басқа да сипаттағы проблемаларды шешуге көмектесе отырып, қоғам мен отбасы, бала тұлғасы жүйесіндегі аралық келістіруші бола тұрып, тәрбиеленушінің қалыптасуына, балалар мен ересектер арасындағы гуманистік, рухани-адамгершілік қарым-қатынастарға ықпал ететін мынадай заңдарды басшылыққа алады:

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы;

2. БҰҰ «Балалардың құқықтары туралы Конвенция»;

3. Қазақстан Республикасының Конституциясы;

4. ҚР «Білім беру туралы заңы»;

5. ҚР «Неке және отбасы туралы заңы»;

6. «ҚР баланың құқықтары туралы заңы»;

7. «Патронаттық тәрбие туралы ереже»;

8. «Қорғаншылық және қамқоршылық туралы

ереже»;

9. ҚР Еңбек кодексі;

10. ҚР Қылмыстық кодексі.

11. «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын-алу туралы» ҚР Заңы.

Сонымен қатар, болашақ әлеуметтік педагогтар жұмысқа орналасатын білім беру мекемелерінің жұмысымен, құрылымымен, ондағы өз функцияларымен таныс болу мақсатында жиі оқу-тәжірибелік, іс-тәжірибелік жұмыстармен айналысқаны дұрыс.

Қорытындылай келе, мектеп жағдайында әлеуметтік педагог қызметінде тиімді әлеуметтік-педагогикалық басқаруды дамыту мыналарды көздейді:

– әлеуметтік педагогтің әлеуметтік-педагогикалық менеджмент негіздерін білуі; әлеуметтік педагогтің мектептің басқару құрылымына қосылуы;

– әлеуметтік педагогтің бағдарламалар мен жобалар арқылы балалар мен ересектердің әлеуметтік бастамаларын дамытуға жәрдемдесуі;

– жоспарлау, басшылықты ұйымдастыру және бақылау арқылы оқушылардың, педагогтердің, ата-аналардың бірлескен қызметінде келісушілікті қамтамасыз ету.

Мектепте осы компоненттердің барлығы болған және орындалған жағдайда ғана білім беру мекемелерін басқару бойынша әлеуметтік-педагогикалық менеджмент қызметі ұйымдастырылып қана қоймайды, сонымен қатар мектепті басқарудың тиімділігі көрінеді. Ал мектеп, білім басқармалары жанындағы Үйлестіру кеңесі қамтамасыз ететін үздіксіздік, ашықтық және келісімділік; мектеп басшысының, директордың орынбасарларының, педагогикалық ұжымның, ата-аналардың, оқушылардың өзара іс-қимылы; әлеуметтік - педагогикалық басқару жағдайындағы оқу қызметі нысандарының өзгермелілігі (дөңгелек үстел, бірлескен басқарушылық жобалау, регламенттелген пікірталас және басқалар); білім беру қызметкерлерінің біліктілігін арттырудың округтік институтында мектептің әлеуметтік педагогын блоктық, кезең-кезеңмен даярлау мектепті басқару процесінің тиімділігіне ғана ықпал ететін болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әрінова Б.А. Рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасының ҚР жалпы білім беру жүйесіне ендірілуін құрылымдық-функционалды талдау. ҚазҰУ Хабаршысы, 2014 ж. . <https://articlekz.com/kk/article/17616>

2. Н.Н. Калацкая. Введение в социально-педагогическую деятельность. Конспект лекций. Казань, 2014 г. – 107 стр. – 13-15 бб.

3. Санникова Н. Г. Менеджмент в социально-педагогической деятельности [Текст]: учеб. пособие / И.Г. Санникова. Екатеринбург: Изд-во ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», 2009. 162 с.-12-14 бб.

4. Симонов В.П. Педагогический менеджмент. Ноу-хау в образовании: учеб. пособие. М. :Высшее образование, 2009 г.-357 с. – 35 б.

5. Коротков Э.М. Исследование систем управления. - М.: ДеКА, 2007.-С.21.

6. Пугачев В.П. Руководство персоналом: Учебник. -М.: Аспект Пресс, 2006.-С.297.-33-35 бб.

ӨӘЖ 17.02.
ГРНТИ:1077751

ҚЫДЫРБАЕВА ГҮЛНАЗ

докторант,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖАҒАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА АЯСЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ҮШ ТҰҒЫРЛЫ ТІЛДЕ БІЛІМ БЕРУДІҢ МАҢЫЗЫ

Түйін: Мақалада көптілді білім беру бағдарламасы аясында үш тұғырлы тіл саясатын мектеп талдырығынан бастап меңгеру, тілдік саясат мәселесі, қазіргі кезеңдегі жинақталған ұлттық тәжірибеге талдаулар жасалды. Сонымен қатар үш тұғырлы тіл саясатының маңызы мен ерекшеліктері, білім беру жүйесіндегі жаңартылған бағдарламаның тілді меңгертудегі ұтымды тұстары талданған.

Түйінді сөздер: тіл, саясат, білім беру, көп тілді білім беру, жаңартылған бағдарлама.

ҚЫДЫРБАЕВА ГУЛЬНАЗ

докторант,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

ВАЖНОСТЬ ТРЕХЪЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В РАМКАХ ОБНОВЛЕННОЙ ПРОГРАММЫ

Анотация: В статье анализируются вопросы языковой политики, современного отечественного опыта в области многоязычного образования, развития трехязычной языковой политики в рамках политики в рамках программы полиязычного образования в школьном возрасте. Также проанализированы важность и специфика трехязычной политики, рациональные аспекты языкового развития обновленной программы в системе образования.

Ключевые слова: язык, политика, образование, многоязычное образование, обновленная программа.

KYDYRBAYEVA GULNAZ

doctoral student,
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty

THE IMPORTANCE OF TRILINGUAL EDUCATION FOR YOUNGER SCHOOLERS IN THE FRAMEWORK OF THE UPDATED PROGRAM

Annotation: The article analyzes the issues of language policy, modern domestic experience in the field of multilingual education, development of trilingual language policy within the policy framework of the program of polylingual education at school age. The importance and specificity of the trilingual policy, rational aspects of language development of the renewed program in the educational system are also analyzed.

Keywords: language, politics, education, multilingual education, updated program.

Дамыған елдер әлемдік экономиканың қазіргі даму кезеңінде оның инновациялық бағыттылығы және жаһандану үрдісінің кеңеюі жағдайында өндіріс саласында емес, білім мен технологиялық идеялар экономика саласында бәсекеге түсуде. Білім беру саласы мемлекеттің тұрақты әлеуметтік-экономикалық даму жағдайын қамтамасыз ететін сала ретінде, ал онымен құрылатын интеллектуалды капитал – оның даму және бәсекеге

қабілеттілігін арттыру болашағын анықтайтын стратегиялық фактор ретінде мойындалуда, яғни, білім беру жүйесінде білім сапасына басты назар аударылуда. Ел басының: «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдауындағы төртінші басымдығында Назарбаев: «Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді» - деген ескерту айтқан болатын.

Дегенмен, «Үш тұғырлы тілдің» мәнін, маңызын, халық пен болашақ ұрпаққа беретін үлкен пайдасын көпшілік ұғына алмауда. «Үш тұғырлы тіл саясаты» бірегей жобасы іске асырылуда сонымен қатар жолдауларында осы мәселеге баса назар аударды. Оның әрі қарай дамуына зор көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, бүгінде ағылшын тілі – жаңа технология, жаңа индустрия, жаңа экономика тілі. Қазіргі кезде 90% ақпарат ағылшын тілінде жарияланады. Әрбір екі жыл сайын олардың көлемі 2 есе ұлғайып отырады. Ағылшын тілін меңгермей, Қазақстан жалпы ұлттық прогреске жете алмайды»-делінген [Назарбаев Н. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар]. Үштұғырлы тіл- өмірлік қажеттіліктен туындаған идея. Қай заманда болсын бірнеше тілді меңгерген мемлекеттер мен халықтар өзінің коммуникациялық және интеграциялық қабілетін кеңейтін отырған. Бірнеше тілде сөйлей де жаза да білетін азамат өз елінде де, шет елдерін Мысалы, ағылшын тілінің мәртебесі жөнінде мынадай пікір бар: «Көптілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі күнгі ең басты қажеттілік» [Үштұғырлы тіл жүздің баласын ұшпаққа шығара алады ма? //Қазақстан — Заман.-2015.-23 шілде (№29).-3 б.] де бәсекеге қабілетті тұлғаға айналары сөзсіз.

Орыс тілі жаңа Қазақстан жерінде ХХ ғасырдың басында кеңес билігі орнауымен, түрлі этникалық топтардың көшірілуімен, орыстандыру саясатының орнатылуының нәтижесінде кең таралды және ұлтаралық қатынас тіліне айналды. Орыс тілін білу – біздің ұлтымыздың тарихи артықшылығы екені баршаға белгілі. Бұл жайлы қазақтың біртуар ақыны ұлы Абай да айтып өткен болатын. «Орысша оқу керек, хикметте, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста зор», «сен оның тілін білсең, көкірек-көзің ашылады» дейді [Шаханов М. Үштұғырлы тіл – ұлтқа төнген қасірет /М. Шаханов //Тасжарған.-2008.- 14 мамыр (№18).-20 б.]. Дәл осы орыс тілі арқылы қазақстандықтар бірнеше ғасыр бойы қосымша білім алып, ел ішінде де, шет жерлерде де өз дүниетанымдары мен араласатын ортасын кеңейтіп келе жатқанын жоққа шығармауға тиіспіз. 2019-2020 оқу жылы тіл мұғалімдері мен тарих, жаратылыстану ғылыми цикл мұғалімдері өз тәжірибелерімен, үштілділікті үйрену бойынша сұрақтарымен түрлі бейне сабақтар, он-лайн сабақтар, шебер - сабақтарды сайт және ақпараттық құралдар мен басылымдарға жіберіп, бөліседі [Ақпаев Б. Тілдердің үштұғырлылығы мәдени жлбасын іске асыру - уақыт талабы/ Б.Ақпаев //Егемен Қазақстан. – 2009.- 21 қаңтар.- бб.] деп көрсеткен. Көптілді білім беру – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашылатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі

күнгі ең басты қажеттілік [Ордабекова А. Үштұғырлы тіл бағдарламасын еңгізудің маңыздылығы. //Ұлттық тәрбие.-2016. - №3.-58 б.]. «Үш тұғырлы тілдің», шын мәнінде, мемлекеттік тілге мүлде зияны жоқ. Бұл жерде мәселе сол стратегияны, сол саясатты дұрыс жүргізуде, жарқын болашақта нәтижесінің оң болуын қамтамасыз етуде болып отыр. Мәселен, орыс тілі мен ағылшын тілін оқытатын мұғалімдер міндетті түрде қазақ тілін, яғни мемлекеттік тілді өте жақсы білуі тиіс. Жоғары оқу орнында да ағылшын мен орыс тілін қазақ тілімен біріктіріліп ғана оқытылуы керек. «Үш тұғырлы тілді» тек мәдениетаралық қатынас негізінде қарап, ақпарат алмасу, білім үйрену, тәжірибе жинау үшін үйретіледі [Әбдікәрімов И. Үштұғырлы тіл – заман талабы. Нәтижелі еңбек.-2016.– №1.-17 б.] деп көрсеткен. Расында да, ағылшын тілін білу жастарға әлемнің ең үздік ЖОО-да білім алуға, алдыңғы қатарлы мемлекеттерде тәжірибе жинауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл әлемнің әр түкпірінде кәсіпкерлікпен айналысудың, іскерлік қарым-қатынас жасаудың маңызды талабы болып табылады. Бірнеше тілді меңгерген азаматтардың өз елінде де, шетелде де бәсекеге қабілетті тұлғаға айналары сөзсіз. Қазіргі уақытта қазақстандық қоғамда ағылшын тілін білу жас ұрпақтың жаңа ақпарат алуында үлкен мүмкіндіктер береді деген пікірмен де келісуге болады.

Жаңартылған оқу бағдарламасының мазмұнында ойлау негіздері, ақыл-ой мен шығармашылық қабілеттер, жаңа дағдыларды қалыптастыру басты мақсат болып табылады. Демек, білім беру ісінде 4К моделін қолдануды, яғни креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға және топта жұмыс істей білуге жұмылдыру және құндылықты бағдарға бағыттау. Сондықтан оқушылар оқу әрекетін жүзеге асыру барысында мұғалімнің басшылығымен қоғамдық сананың әртүрлі формаларының мазмұнын және олардың талабына сай әрекет ету білігін жүйелі меңгереді.

Оқу әрекетінің бала дамуының қайнар көзіне айналуы, әрине, оның негізгі компоненттерінің рөлін дұрыс танумен, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен ішкі заңдылықтарын түсінумен тығыз байланысты. Оқу үрдісін оқушының әрбір даму кезеңдерінде пайда болатын, жетекші роль атқаратын қажеттіктеріне сәйкестендіріп, оны қанағаттандыратындай дәрежеде ұйымдастырып, оған себеп болатын мотивтердің өзін қоршаған дүниені танытуға ұмтылу, сол танымға септесетін әрекет тәсілдерін меңгеру, өзін жеке тұлға ретінде бағалай алу, өз бойындағы қабілеттерін жетілдіру, өзін-өзі дамыту т.б. тұрғысында қалыптастырудың мәні мектеп алдында тұрған үлкен міндеттің – жеке тұлға қалыптастыру міндетінің жүзеге асуының алғы шарты болып табылады. Білім беру жүйесін жаңғыртудың басты бағыты ретінде оқушылардың өзін дамытуы және қоғам өміріне пайдалы үлес қосуы үшін ақпаратты өздігінен алу, талдау, құрылымдау және тиімді пайдалануын

көрсетуге болады.

«Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгеніңше айтуға жарар. Мұның бәрін жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын Сондықтан сөзден жасап сөз шығару тегін әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді», - деп, тілдің міндетін терең түсініп, оны термин шығармашылығында асқан шеберлікпен, үлкен жауапкершілікпен жұмсай білген ұлы тұлғаның қазақтың ғылыми терминологиясын қалыптастырудағы еңбегі ұшан - теңіз. Бүгінде бастауыш мектептің басты міндеті – баланың қабілеттерін ашуды, жеке тұлғасын, оқуға деген ынтасын, қызығушылығын қамтамасыз ету. Бастауыш мектеп баланың өзін іс жүзінде көрсету, мінез-құлық мәдениеті элементтерін меңгеру дағдыларын қалыптастырады.

Мұнымен бірге оқушылардан ойланып-толғанып әрекет ету, алға дұрыс мақсат қоя білу және соған жету кәсіби және өмірлік сынақтардан дұрыс жол таба білу талап етіледі. Ал осы айтылған міндеттерге әмбебап тәсілдер (талдау, мақсатты анықтау) арқылы жетуге болады. Мектептегі білім беру жүйесіндегі тілдерді меңгертудің рөлі мен орны оның әлеуметтік маңыздылығымен сипатталады. Бастауыш сыныптарда тілді оқытудың мақсаты - алғашқы тілдік мағлұматтарды меңгерген, сауатты жазу, оқу дағдылары жетілген, интеллектісі мен шығармашылығы, қатысымдық құзіреттілігі дамыған жеке тұлғаның қалыптасуына жағдай жасау.

Тілді меңгертудің міндеттері: тіл туралы жүйелі білімді және олардың сөйлеудегі қызметін игерту, тіл пәніне деген қызығушылықтарын арттыру; тілдік фактілер негізінде өздіктерінен қажетті ақпараттар алу, оларды талдау, салыстыру, жинақтау және қорытынды жасау біліктіліктерін қалыптастыру; сөйлесім әрекетінің түрлерін меңгерту және сөйлеу жанрларын әр түрлі жағдайларда қолдана білуге үйрету; білім алушылардың сауатты, көркем жазу дағдыларын жетілдіру; ұлттық-мәдени мазмұндағы материалдарды пайдалана білу біліктілігін қалыптастыру; білім алушылардың бойында адами құндылықтарды (азаматтық, патриоттық, имандылық т.б.) дамыту.

Бағдарлама мазмұны мемлекеттік жалпыға міндетті орта білім беру стандартында ұсынылған құзіреттілік түріндегі білім беру нәтижелеріне қол жеткізуге бағытталған. Тілді оқыту жүйесінің ерекшелігі – білім алушыларға белгілі бір грамматикалық білім, білік, дағдыларды меңгертумен ғана шектелмей, жеке тұлғаның өзгелермен қарым-қатынас жасауға, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталуы. Тілді меңгер-

туде сөйлеу аспектісіне ерекше мән берілуі білім мазмұнын сұрыптауға жаңаша көзқараспен қарауды қажет етеді, оның негізіне тілдік білім және сөйлеу алынады. Әрбір тіл және сөйлеу бірліктері (сөз, сөйлем, мәтін), кез келген грамматикалық категория (сөз құрамы, сөз таптары, сөйлем мүшелері) білім алушылардың сөйлеу әрекеттерін жетілдіруге бағытталып меңгертіледі.

Мектепте тілдерді оқыту барысында оқушының ауызша және жазбаша тіліне көп көңіл бөлінеді. Мұның өзі тілдің фонетика, орфография және орфоэпия бөлімдерін саналы түрде меңгеруге байланысты. Бұл тақырыптарды дұрыс меңгерген оқушы жазба жұмыстарында қате жібермей, сауатты жазатын болады. Бұлардың бәрі де оқыту үрдісіне байланыстырып сөйлеуге дағды бере отырып, ойын жүйелі, дұрыс айта білуге жаттықтырады.

Тілдерді тиімді оқытудың алғышарты – сыныпта ұстаздардың әдістемелік кеңесі арқылы әртүрлі әдіс-тәсілдерді пайдалану нәтижесін тәжірибеде байқау, озат тәжірибені жинақтай отырып, тақырыпты оқытуда әрбір әдістің тиімді, тиімсіз жағын ескеріп отыру. Соған орай білім беру сапасы оқушылардың түрлі құзыреттер саласындағы проблемаларды өз бетінше шешу мүмкіндігін қамтамасыз ететін қалыптасқан негізгі құзыреттілігі түріндегі білім беру нәтижелерінің жетістіктерімен түсіндіріледі. Осының негізінде жаңартылған оқу бағдарламасының мазмұн іске асыр барысында оқушыларды оқыту үрдісінде тұлғалық қабілеттерінің қалыптасуына ықпал жасайды. Олар: жауапкершілік, белсенді азаматтық ұстаным таныту және өз елінің дамуына үлесін қосу; мәдениеттер мен пікірлердің сан-алуандығын құрметтеу; шығармашылық және сыни тұрғыдан ойлау; көпшіл және жылы шырайлы болу; әлеуметтік жауапкершілігі және жанашыр болу; ақпараттық-коммуникациялық құралдарды қолдана отырып, кез-келген ортада, ұжымдық жұмыста коммуникативті болу; өмір бойы білім алуға дайын болу. Бүгінгі күннің талабы жас ұрпақтың тілді қарым-қатынас құралы ретінде жете меңгеруін қажет етеді. Білім беру жүйесінің ең маңызды да күрделі сатысы – бастауышта оқыту үдерісі. Бастауыш білім берудің мемлекеттік стандартында көрсетілген негізгі міндеттердің қатарында оқушылардың ақпарат іздеу, талдау және түсіндіру дағдыларын жас мүмкіншіліктеріне қарай дамыту міндеті алынып отыр, мұнда «кең ауқымды дағдылар мектептен «шығу» кезіндегі нәтижелер ретінде оқушыларға жалпыадами және этномәдени құндылықтарды үйлесімді біріктіруге, кез-келген өмір жағдаятында функционалдық сауаттылық пен бәсекеге қабілеттілікті көрсетуге, сонымен қатар оқу мен өмірлік сипаттағы мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Ә.Н. Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар <http://www.akorda.kz>.
2. Үштұғырлы тіл жүздің баласын ұшпаққа шығара алады ма? //Қазақстан — Zaman .-2015.– 23 шілде (№29).-3 б.
3. Шаханов М. Үштұғырлы тіл – ұлтқа төнген қасірет/ М. Шаханов//Тасжарған.-2008.– 14 мамыр (№18).-20 б.
4. Әлметова Ә. Үштұғырлы тіл саясаты / Ә.Әлметова//Айқын.-2015.– 5 желтоқсан (№228).- 5 б.
5. Ақпаев Б. Тілдердің үштұғырлылығы мәдени жлбасын іске асыру — уақыт талабы/ Б.Ақпаев// Егемен Қазақстан. – 2009.- 21 қаңтар.– 6б.
6. Ордабекова А. Үштұғырлы тіл бағдарламасын еңгізудің маңыздылығы/А. Ордабекова//Ұлттық тәрбие.-2016.– №3.-58 б.
7. Әбдікәрімов И. Үштұғырлы тіл – заман талабы/ И.Әбдікәрімов//Нәтижелі еңбек.-2016.– №1.-17 б.

МЕДЕШОВА АЙГУЛЬ БАКТЫГАЛИЕВНА,

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
E-mail: abm1989a@gmail.com

ГИНЯТОВА АЙНАГУЛЬ ЖАББАРОВНА,

магистрант,
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан,
E-mail: ajnagulginiatova@gmail.com

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҮЙІНДІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ФИЗИКА ЕСЕПТЕРІН ШЫҒАРУ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа. Мақалада «құзыреттілік», «түйінді құзыреттілік» терминдерінің мән мағынасы, олардың ұқсастықтары айтылады. Физика курсының, соның ішінде «Электр және магнетизм» есептері арқылы оқушылардың түйінді құзыреттіліктерін қалыптастыру туралы баяндалып, осыған байланысты бірнеше есептердің мысалдары көрсетіліп, талданады. Оқушылардың өмірде кездесетін жағдайлылық мәселелері мен сұрақтарына жауап табуда есептердің атқаратын рөлі мазмұндалады.

Кілттік сөздер: «Электр және магнетизм», құзыреттілік, түйінді құзыреттілік, есеп, сұрақтар.

Аннотация. В статье разъясняется значение терминов «компетенция», «ключевая компетенция» и их сходство. Описаны проблемы физики, в том числе задачи «Электричество и магнетизма» при формировании ключевых компетенций учеников, а также показаны и проанализированы примеры некоторых задач в этой связи. Описывается роль проблем в поиске ответов на реальные проблемы и вопросы учеников.

Ключевые слова: «Электричество и магнетизм», компетенции, ключевые компетенции, задачи, вопросы.

Annotation. The article explains the meaning of the terms “competence”, “core competence” and their similarities. The problems of physics are described, including the tasks «Electricity and magnetism» in the formation of key competencies of students, and examples of some tasks in this regard are shown and analyzed. The role of problems in finding answers to real problems and questions of students is described.

Key words: «Electricity and Magnetism», competencies, key competencies, tasks, questions.

Кіріспе

Қазіргі қоғам дамуында білім алушылардың құзыретті тұлға болып қалыптасуы білім беру мекемелері алдында тұрған маңызды мәселе. Бұл білім мазмұнын ғана емес, оқыту технологиясын жаңғыртуда да талап етеді. Білім мазмұнын әлемдік білім беру жүйесіне кіріктіру жағдайында көптеген шаралар жүзеге асырылып жатыр. Педагогтардың оқыту әдістемесін түбегейлі өзгертпегенмен, кіріктіре жаңарту қолға алынып отыр. Сондай бағыттың бірі – құзыреттілікке бағдарлап оқыту.

Жалпы құзыреттілік көп параметрлік сипатқа ие, көп қырлы түсінік. Сондықтан әр ғалым оны әр түрлі пайымдайды.

«Құзыреттілік» латын тілінен аударғанда өз ісін жоспарлау мен орындауды жақсы білу, танымы мол, тәжірибелі деген мағынаны білідіреді [Сламбекова Т.С., 2017, 3 б.].

Орыс ғалымдары: О.А. Козырева бойынша «құзыреттілік – іс-әрекетті орындау қабілеті» болса, В.Ю. Кричевский құзыреттілік ұғымының негізгі белгілерін мына түрде көрсетеді: нәтижелі іс-әрекет үшін білімнің болуы, осы білімнің прак-

тика үшін маңызын түсінуі, операциялық іскерлік жиынтығы, еңбек міндеттерін шешу алгоритмін меңгеру.

Британдық философ және социолог К. Уинч «құзыреттілік – белгілі бір шарттармен анықталған мінез-құлыққа, іс-әрекетке, нақты ситуацияларда белгіленген параметрлерге сәйкес тапсырмаларды орындау қабілетіне негізделеді», - десе, қазақтан шыққан ғалым Б.А. Тұрғынбаева «құзыреттілік дегеніміз өзінің практикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуде қолдана алу», - деп тұжырымдайды.

«Құзыреттілік» ұғымына әр түрлі анықтама бергенімен, олардың түпкі мағынасы, түпкі ойлары бір жерден шығады. Яғни, оқушылардың алған білімдерін нақты өмірлік жағдайларында қолдана, пайдалана білу. Осыған байланысты қазіргі кездегі жалпы білім беретін мектептердің алдында тұрған бірден бір мақсат оқушылардың құзыреттіліктерін қалыптастыру, дамыған жеке тұлға етіп шығару.

Ғылыми зерттеулерде құзыреттіліктің бірнеше түрлері анықталған. Олардың негізгі ядросы болып түйінді құзыреттілік саналады. Алғашқы рет

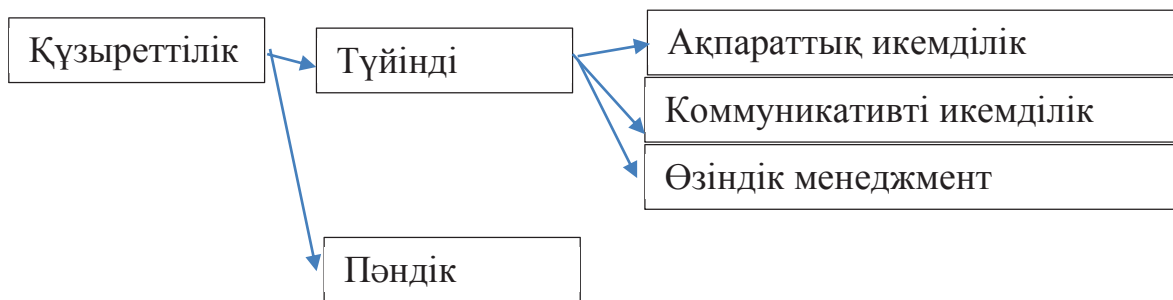
«түйінді құзыреттілік» түсінігі ресми түрде Еуропа кеңесінің «Еуропадағы орта білім беру» жобасында 1992 жылы талқыланған болатын. Осы Еуропалық кеңесте қабылданған түйінді құзыреттілік құрамына: өмір бойы білім алуға қабілеттілік, саяси және әлеуметтік құзыреттіліктер, ауызша және жазбаша қарым-қатынасты меңгеру, жаңа технологияларды және ақпараттарды өңдеу тәсілдерін меңгеру кіреді [Зимняя И.А., 2003, 68 б.].

Түйінді құзыреттілікті оқушы бойында қалыптастыру мектептегі барлық оқу пәндері бойынша жүргізіледі. Күнделікті өмірде адам танитын құбылыстар мен тұтынатын заттар физикалық заңдарға негізделеді. Физиканың ішінде электр және магнетизм құбылысы өте кең тараған. Адам электр энергиясынсыз өмір сүре алмайды. Күн сайын адамдар теледидарды, компьютерді, тоңазытқышты т.б. көптеген заттарды пайдаланады. Олардың барлығы электр энергиясын қажет ететіндігі мәлім. Физикалық тұрғыдан бұлар электрлік құбылысқа жатып, жұмыс істеу қағидалары электр заңдарына, ережелеріне, формулалары-

на негізделетінін әрбір оқушы біле бермейді. Сол себепті мақалада физиканың «Электр және магнетизм» тақырыбы бойынша есептер шығару арқылы оқушылардың түйінді құзыреттіліктерін қалыптастыру механизмі қарастырылады.

Негізгі бөлім

Құзыреттілікке бағдарлап оқытуды ғылыми еңбектер бойынша зерделей келе, құзыреттілік пен икемділік арасындағы байланыс арқылы құзыреттілік жіктемесін ұсынуға болады. Түйінді құзыреттілік ақпараттық, коммуникативті, өзіндік менеджмент немесе проблеманы шешу икемділіктерінен тұрады. Мұндағы «ікемділік» ескірген (кеңестік кезеңдегі, линейлік оқу жүйесіндегі) құжаттарда «білік» деп көрсетілетін білім, дағды сияқты білімді меңгеру нәтижесін сипаттайтын көрсеткіш. Іс-әрекет немесе қызмет икемділіктің қалыптасуына ықпал етсе, білім, дағды және икемділік құзыреттіліктің қалыптасуына іргетас болады. Орыс тіліне «умение», ағылшын тіліне «skill» деп аударылады.

Сурет 1. Түйінді құзыреттілік

Физика пәнін оқытуда есеп шығару – оқу үрдісінен бөліп алуға болмайтын бір бөлігі [Ерғалиев Г.М., Жұмаділлаев Қ.Н., 2007, 34 б.]. Оқушылардың түйінді құзыреттілігін есеп шығару арқылы қалыптастырудың механизмін төмендегі нұсқада көрсетуге болады [Сулейманян Е.А., 2014, 4 б.].

Кесте 1. Түйінді құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған есеп шығару механизмі

Түйінді құзыреттілік	Қызмет	Таксономиялық деңгей
ақпараттық	Есептің қойылымы, есептің шартын түсіну.	Білу.
	Жағдаятты түсіну, шешімді табуға қажетті мәселені анықтау, қысқаша белгілеулер арқылы жазу.	Түсіну.
коммуникативті	Есептің мазмұнына қарай шығару жолын сыныптастарымен бірлесе іздеу, халықаралық бірліктер жүйесіне келтіру, қажетті заң, формуланы айқындау.	Қолдану.
	Есеп шығарудың бірнеше тәсілін қарастыру. Қосымша деректерді іздеу.	Талдау.
	Есептің шарты мен нәтижеге жету арасындағы қызметті сәйкестендіру (анықтамалықпен жұмыс, т.с.с.)	Жүйелеу.

Өзіндік менеджмент	Өзіндік есептеу немесе өз бетімен есептің жауабын табу.	
	Өзіндік рефлексия. Есептің физикалық мазмұнына, нәтиженің сандық мәніне, өлшем бірлігіне көңіл аудару.	Бағалау.
	Атқарған қызметін бағалау.	

Физикалық есептер шығару арқылы оқушылар оқу материалдарын терең игеріп, алған білімдерін пайдалана білу қабілеттері қалыптасып, бекиді [Каменецкий С.Е., Орехов В.П., 1987, 5 б.]. Жоғарыдағы 1-кестеде көрсетілген қызмет түр-

лері өз ретімен орындалады.

Мысал 1. Қолшамның ток күші 200 мА. Қолшам 12 мин жұмыс жасағанда өткізгіштің көлденең қимасынан қанша электрон өткен? Элементар заряд $e=1,6 \cdot 10^{-19}$ Кл-ға тең.

Берілгені: ХБЖ
 $I = 200 \text{ мА}$
 $t = 12 \text{ мин}$
 $e = 1,6 \cdot 10^{-19} \text{ Кл}$
 т/к: N-?

$= 0,2 \text{ А}$
 $= 720 \text{ с}$

Шешуі: Кез-келген зарядтың шамасы элементар зарядқа еселенетінін біле

отырып, $q = N \cdot e$

формуласынан электрон санын анықтауға арналған формуланы тауып алады $N = \frac{q}{e}$

Өткізгіштің көлденең қимасынан қанша заряд өткенін ток күші формуласынан шығарып алады:

$$q = I \cdot t.$$

Қорытқы формуланы жазады:

$$N = \frac{q}{e} = \frac{I \cdot t}{e};$$

Сан мәндерін орнына қойып, шығарады:

$$N = \frac{0,2 \cdot 720}{1,6 \cdot 10^{-19}} = 9 \cdot 10^{20}.$$

Бұл есептен оқушылар кез-келген денеде элементар заряд болатынын және ол заряд шамасына қарай артып отыратынын, қолшамның заряд арқылы жұмыс жасап тұрғанын, заряд өткізгіш арқылы келіп тұрғанын, өткізгіш бойында ток күші болатынын біледі. Яғни өздері күнделікті өмірде қолданатын қарапайым қолшамының

электрлік қасиетке ие екенін түсінеді.

Мысал 2. 220 В кернеуге есептелген үтікте кедергісі бірдей $R = 80,7$ Ом болатын екі орамасы бар. Ажыратқыштың көмегімен оларды тізбектей және параллель жалғауға болады. Әр жағдай үшін үтіктің қуатын есептеңдер.

Берілгені:

$U = 220 \text{ В}$

$R = 80,7 \text{ Ом}$

т/к: $P_{\text{тіз}}$, $P_{\text{пар}}$ -?

Шешуі: Кедергісі R тізбек бөлігіндегі электр тогы қуатының формуласын жазады:

$$P = \frac{U^2}{R}$$

Электр тізбегін тізбектей және параллель жалғау формуласын жазады:

$$R_{\text{тіз}} = R_1 + R_2$$

$$\frac{1}{R_{\text{пар}}} = \frac{1}{R_1} + \frac{1}{R_2}$$

Сан мәндерін орындарына қояды:

$$R_{\text{тіз}} = 80,7 + 80,7 = 161,4 \text{ Ом.}$$

$$P = \frac{220^2}{161,4} = 300 \text{ Вт.}$$

$$\frac{1}{R_{\text{пар}}} = \frac{1}{80,7} + \frac{1}{80,7} = \frac{2}{80,7} \text{ Ом.}$$

$$R_{\text{пар}} = \frac{80,7}{2} = 40,35 \text{ Ом.}$$

$$P = \frac{220^2}{40,35} = 1200 \text{ Вт.}$$

Оқушылар - тұтынатын электр қуаты өткізгішті тізбектей және параллель жалғауға байланысты болатынын біледі. Есептен көріп тұрғандай, өткізгішті тізбектей жалғаса, электр қуатын аз, параллель жалғаса электр қуатын көп жұмсайтындарын біледі.

Сонымен қатар бір ғана есепті шығару үдерісі кезінде оқушы бірнеше физикалық шама туралы

Берілгені:	ХБЖ
$l = 11\text{ м}$	
$S = 0,1\text{ мм}^2$	$= 1 \cdot 10^{-7}\text{ м}^2$
$U = 220\text{ В}$	
$I = 4\text{ А}$	
<hr/>	
т/к: ρ -?	

Шешуі: Өткізгіштің кедергісін анықтауға арналған формуланы жазады:

$$R = \frac{\rho \cdot l}{S}$$

Осыдан меншікті кедергіні яғни, өткізгіш қандай материалдан жасалғанын табады:

$$\rho = \frac{R \cdot S}{l}$$

Есептің шартында кедергі берілмеген, оны Ом заңынан табады:

$$R = \frac{U}{I}$$

Қорытқы формуланы жазады:

$$\rho = \frac{U \cdot S}{I \cdot l}$$

Сан мәндерін орнына қойып шығарады:

$$\rho = \frac{220 \cdot 1 \cdot 10^{-7}}{4 \cdot 11} = 50 \cdot 10^{-8}\text{ Ом} \cdot \text{м}.$$

Жауабы: Константан

Бұл есепте оқушылар өткізгіш бойымен өтетін электр тогы заттың тегіне яғни, өткізгіш қандай материалдан жасалатынына, өткізгіштің ұзындығы мен ауданына тәуелділігін біледі. Бұл шамалардың бір-бірімен өте тығыз байланыста екенін

Берілгені:	Формула:
$l = 1\text{ м}$	$l_2 = l - l_1$
$l_1 = 10\% = 0,1\text{ м}$	$\frac{P}{P_2} = \frac{l}{l_2}$
<hr/>	
т/к: $\frac{P}{P_2}$ -?	

Шешуі:

$$l_2 = 1 - 0,1 = 0,9\text{ м}$$

$$\frac{P}{P_2} = \frac{l}{l_2} = \frac{1}{0,9} = 1,1\text{ есе артады.}$$

Мұндағы, l – электрпеші спиралінің толық ұзындығы, l_1 – қысқартылған 10% бөлігі, l_2 – қысқартылғаннан қалған бөлігі.

Бұл есептен оқушылар тұтынатын электр қуаты өткізгіштің ұзындығына тәуелді екенін біледі, яғни өткізгіш ұзын болса көп энергия жұмсалатынын, қысқа болса аз энергия жұмсалатынын біледі.

Қорытынды

«Электр және магнетизм» тақырыбы бойынша есептер шығару оқушылардың физикалық ұғымдарды ұғынуына, электрлік және магниттік құбылыстарды оқып үйренуіне, алған білімдерін нақты өмірлік жағдайларда қолдана білуге үйретеді. Ол түйінді құзыреттіліктің құраушысы болып табылатын ақпаратпен жұмыс жасау икемділігін

дамытатынын дәлелдейді.

Физикалық есептер шығару барысында оқушылардың бірлесе (топтық, жұптық) жұмыс жасау икемділіктерін дамыта келе, коммуникациялық құзыреттілігін қалыптастырады.

Өзіндік менеджмент және проблеманы шешу құзыреттілік оқушының өзіндік жұмысын ұйымдастыру, жоспарлау, бағалау барысында қалыптасды.

Бұл құзыреттіліктердің оқушының тұлғалық дамуында ерекше мәнді екендігі түсінікті. Олай болса, оқушылардың түйінді құзыреттіліктерін есеп шығару арқылы қалыптастыру физиканы өмірде қолдана білуге тәрбиелеумен ұштасатындығына күмән келтірілмейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ерғалиев Г.М., Жұмаділлаев Қ.Н. Физика есептерін шығару әдістемесі. Алматы, «Мектеп», 2007ж. - 34 б.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003ж. 68б. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/klyuchevye-kompetentsii-novaya-paradigma-rezultata-obrazovaniya/viewer>.
3. Каменецкий С.Е., Орехов В.П., Методика решения задач по физике в средней школе. - М:«Просвещение», 1987, 5б. URL: https://www.studmed.ru/kameneckiy-se-orehov-vp-metodika-resheniya-zadach-po-fizike-v-sredney-shkole_e5dee75899e.html.
4. Козырева О.А. Профессиональная педагогическая компетентность учителя: феноменология понятия // Вестник – ТГПУ, 2009, Выпуск 2 (80). – С. 19 б. URL:<https://www.dissercat.com/content/formirovanie-professionalnoi-kompetentnosti-budushchikh-uchitelei-v-protse-izucheniya-gum>.
5. Кем В.И., Кронгарт Б.А. Физика есептер жинағы. ЖББМ-тің 8-сыныбына арналған оқу құралы. Алматы: «Мектеп», 2004, 59-65 б.
6. Сламбекова Т.С. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті ғылыми айналымдағы «компетенция», «құзыреттілік» және «педагогтың кәсіби құзыреттілігі» // БҚМУ хабаршысы – Орал, БҚМУ баспаханасы, №1(65)-2017, 3б. URL: <http://library.wksu.kz/dmdocuments/pdf>.
7. Сулейманян Е.А. Модель формирования учебных компетенций обучающихся при решении задач по физике // Ярославский педагогический вестник. - №1-2014, 4 б. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/model-formirovaniya-uchebnyh-kompetentsiy-obuchayuschih-sya-pri-reshenii-zadach-po-fizike> (дата обращения: 17.10.2020).
8. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуметін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. – Алматы, Абай атынд.ҚазПИ, 2005, 174 б.

МЕЙІРОВА ГҮЛЖӘМИЛӘ,

х.ғ.д., профессор,

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

НУРМАХАНОВА ДИНА ЕРХАНОВНА,

3 курс докторанты,

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

СТУДЕНТТЕРДІҢ НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЕСКЕРІП ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ МӘСЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада ЖОО химия пәндерін көптілді оқытудың ғылыми-практикалық негізін жасау мақсатында жасалып жатқан ғылыми-зерттеу жұмысы қарастырылған. «Алифатты қосылыстардың органикалық химиясы» пәнінен «Қаныққан көмірсутектер. Алкандар» тақырыбына, «Органикалық және жоғары молекулалық қосылыстар химиясын оқытудың ғылыми-әдіснамалық негіздері» пәнінен өзіндік жұмыстар мысалында білім алушылардың жетекші репрезентативті жүйесіне сәйкес тапсырмалар түрлері қарастырылды. Аудиал, визуал, кинестетиктердің психологиялық ерекшеліктері көрсетілді. Әлемдік және отандық ғалымдардың нейролингвистика саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарына әдебиеттік шолу жасалды. Студенттердің қабылдау түрін анықтаудың түрлі тәсілдері көрсетілді.

Кілт сөздер: нейролингвистика, репрезентативті жүйе, нейролингвистикалық бағдарлау, органикалық химия.

Аннотация. В статье рассмотрена научно-исследовательская работа вузов по созданию научно-практических основ полиязычного обучения химических дисциплин. В статье рассмотрены виды заданий в соответствии с ведущей репрезентативной системой обучающихся по дисциплинам «Органическая химия алифатных соединений», «Насыщенные углеводы. Алканы», «Научно-методологические основы обучения химии органических и высокомолекулярных соединений» с целью создания научно-практических основ полиязычного образования химии вузов. Были проанализированы психологические особенности аудиалов, визуалов, кинестетиков. Проведен литературный обзор научно-исследовательской работы мировых и отечественных ученых в области нейролингвистики. Были показаны различные способы определения формы приема студентов.

Ключевые слова: нейролингвистика, репрезентативная система, нейролингвистическая ориентация, органическая химия.

Annotation. The article deals with the research work of universities on the creation of scientific and practical foundations for multilingual education in chemical disciplines. The article considers the types of tasks in accordance with the leading representative system of students in the disciplines «Organic chemistry of aliphatic compounds», «Saturated carbons. Alkanes» «Scientific and methodological foundations of teaching the chemistry of organic and macromolecular compounds» in order to create scientific and practical foundations of multilingual education in chemistry of universities. The psychological characteristics of audits, visuals, kinesthetics were analyzed. A literary review of the research work of world and domestic scientists in the field of neurolinguistics is carried out. Various methods have been shown to determine the form of student admission.

Key words: neuro-linguistics, representational system, neuro-linguistic programming, organic chemistry.

Кіріспе

XX ғасырдың соңында мидың қызметін зерттейтін нейролингвистика, нейропедагогика, нейрофизиология, нейробиология сынды педагогиканың жаңа салалары пайда болды. Нейроғылымдардың жетістіктері адамдардың күнделікті өміріне, әсіресе медицина, дефектология, саласында үлкен әсер етеді. 2013 жылы АҚШ-та қабылданған “ми картасы” атты ғылыми президенттік жоба қабылданды. Бұл елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін аса маңызды америкалық Нобель лауреаттарының 10 жыл-

дық жұмысының жетістіктеріне сүйенді. Ғалымдар нейроғылымдар жетістіктерін практикалық өмірге енгізудің аса маңыздылығы өзекті мәселе екендігі туралы қорытынды жасады [Glasser M., Coalson T., Robinson E., с.172].

Білім алушылардың нейрпсихологиялық және психофизиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып оқыту үрдісін тиімді ұйымдастыру білім сапасын арттыруға ерекше мүмкіндік береді.

Нейролингвистика (грек, neuron жүйке, французша linguistique лингвистика, латынша lingua тіл) – неврология мен тіл білімінің түйіс-

кен жерінде пайда болған, тіл жүйесін мимен байланысты зерттейтін ғылым саласы. Нейролингвистика саласындағы зерттеулер 19 ғасыр 2-жартысында басталды. И.А. Бодуэн де Куртенэ, В.А. Богородицкий, В. Щерба т.б. тіл қызметінің үш құрамнан – фонация (дауыстап айту), аудиция (қабылдау), церебрациядан (мида болатын процесс) тұратынына сүйенген. КСРО-да Нейролингвистиканың дамуы Л.С. Выготскийдің психологиялық концепциясына сүйенген А.Р. Лурия еңбектерінде көрсетілген. Нейролингвистикалық зерттеулер неврология мен тіл білімі теориясының дамуымен бірге дамыды [Степанов В.Г., 229 б.]. Ал Қазақстанда нейролингвистика саласындағы психоло-педагогикалық зерттеулер С.М. Сеитова (математика), Гумель Е.Б., Комкина Т.М., Сербин В.А. (психология) еңбектерінде кездеседі [Смакова Г.Ж., 120 б.].

Мысалы, *адам тұпсанасына* түскен ақпаратты өңдеуде санаға бағынбайтын бірнеше үрдістер орын алады. Мұны адамның іс-әрекетінен, мінез құлқынан байқауға болады. Аталған үрдістер адамның мотивациясына, іс-әрекетіне әсер етеді, мінез-құлқының қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар түскен ақпаратты қабылдауына да әсер етеді. В.П. Белянина, А.А. Леонтьева, А.Р. Лурия, Н.И. Коновалов сынды бірқатар ғалымдардың пікірінше, сезім мүшелері арқылы қабылданған ақпарат адам миында белгілі репрезентацияға (елестету) немесе моделге айналады. Бұл жеке моделдер репрезентативті жүйелер деп аталады. Басқалардан жиі қолданылатын жүйе адамның репрезентативті жүйесі деп аталады. Д. Гриндер және Д.Делозье теориясына сәйкес [Гумель Е.Б., Комкина Т.М., 55 б.], әр жеке тұлғада төрт түрлі репрезентативті жүйесі болады: визуалды, аудиалды, кинестетик, дискретті (дигиталды).

Визуалдар – ақпаратты көру арқылы қабылдайтын адамдар. Оларды оқыту стилі визуалды.

Аудиалдар – ақпаратты есту арқылы түпкілікті қабылдайтын адамдар. Оларды оқыту стилі аудиал.

Кинестетиктер – ақпаратты сезіну (иісі, сенсорлық,) арқылы және қозғалыстардың көмегімен қабылдайтын адамдар; Оларды оқыту стилі кинестетикалық, яғни олар ұстап немесе сипап сезу, қимыл-қозғалыс арқылы түскен ақпаратты жете қабылдайды.

Дигиталдар (дискрет) – ақпаратты сандар, символдар, логикалық дәлелдерді пайдаланып,

логикалық түсіну негізінде қабылдайды; Ақпараттың мазмұнына, мағынасына, қызметіне мән береді. Сөйлеу барысында «зерттелгендей», «қисынды», «білемін», «қызық» деген фразаларды көп қолданады. Бұл санаттағы адамдар өте сирек кездеседі.

Нейролингвистикалық бағдарламалаудың негізін салушы Джон Гриндер мен Ричард Бэндлердің айтуынша, репрезентативті жүйе білім алушының танымдық саласының маңызды сипаттамасы болып табылады. Оқыту барысында студенттер тілдік материалды меңгеруге елеулі әсер етеді. Сондықтан педагог білім алушылармен оның репрезентативтік жүйесі тілінде сөйлесуді үйренуі қажет, яғни білім алушылардың жетекші моделін есепке алуы және полисенсорлық оқыту әдістемесін меңгеруі қажет. Көптеген педагогтар білім алушының репрезентативті жүйесін ескере отырып оқытуды кейде VARK стилі деп те атайды. Студенттердің қабылдау түрін анықтау үшін әр түрлі тәсілдерді қолдануға болады:

- тест;
- арнайы тапсырмаларды орындауды ұсыну;
- оқушылардың сөйлеу тәртібін бақылау.

Мысалы, визуалдарда “Мен көрдім...”, “меніңше...”; аудиалдарда – “Мен естідім...”, “...естіледі...”; ал кинестетиктерде – “бұл сезіледі...”, “...сезінемін...” деген сөз тіркестері жиі кездеседі [Смакова Г.Ж., 123б.].

Негізгі бөлім

Біздің зерттеу бағытымыз ЖОО химия пәндерін *көптілді* оқытудың ғылыми-практикалық негізін жасау болғандықтан, мысал ретінде, «Алифатты қосылыстардың органикалық химиясы» пәнінің «Қаныққан көмірсутектер. Алкандар» тақырыбын студенттерге нейролингвистикалық бағдарламалау бойынша оқытуды қарастырдық.

Жоғарыда аталған теория негізінде оқу материалын топтастыру кезінде сырт көздерден алынатын ақпарат индивидуумның репрезентативті жүйе үлгілерінің біріне сай болғанда ғана ол ақпаратты толық ұғады. Осы жүйеде оқу үрдісін ұйымдастырғанда ғана білім сапасы жақсарады және білім алушының өзін-өзі дамытуын, пәнге қызығушылығын арттыру мотивациясын туындатады [Нурмаханова Д.Е., Мейірова Г.И., 314 б.]. Репрезентативті жүйеге байланысты білім алушылардың оқу-танымдық қызметін ұйымдастыру әдістері 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте. Репрезентативті жүйеге байланысты білім алушылардың оқу-танымдық қызметін ұйымдастыру әдістері

Визуалды	Аудиалды	Кинестетикалық
ақпаратты көрнекі беру және көру арқылы қабылдау әдістері	ақпаратты ауызша беру және есту арқылы қабылдау әдістері	практикалық іс-әрекет арқылы беру әдістері
Бақылау, кітаппен жұмыс жасау	Дыбыстап оқу	Оқулықпен өзіндік жұмыс
Конспектілеу	Диалог	Қысқаша мазмұн жасау

Жоспар немесе тірек конспектілер жасау	Дискуссия	Ситуациялық, эксперименттік тапсырмалар орындау
Бейнематериалдармен, көрнекіліктермен жұмыс жасау	Баяндама, хабарлама	Шығармашылық тапсырма
Кесте, сызбанұсқаларды талдау	Дәріс	Кесте, сызбанұсқаларды талдау
Қойылымдар, бейнелі көріністер	Логикалық тапсырмалар	Рөлдік ойындар, эмоцияларға негізделген көріністер
Топпен жұмыс жасау	Жеке, жұппен жұмыс жасау	Топпен жұмыс жасау

Үшінші топтың ерекшеліктері олар *кинестетикалық байланыстар* арқылы есте сақтайды: оқу барысында саусағымен жүргізіп отырады, жәй сөйлейді, сөздерін түйсік-сезімдермен байланыстырады; бөлшектермен жұмыстануда әлсіз, терең және ырғақты тыныс алады, қимыл-қозғалысы үйлесімді; қарым-қатынаста адамға жанасып жақын тұрады, алға қарай жиі еңкейеді; сезіну, түйсіну, ұстау, сонымен қатар жылынып кетті, салқындап кетті т.б. [Гумель Е.Б., Комкина Т.М., 566.]

Кинестетиктерге арналған тапсырма. Студенттер берілген мәтінді оқып талдайды, термин сөздерді тауып белгілейді. Содан соң төменде берілген тапсырмаларды орындайды:

Write the structural forms of following organic compounds

-3 methyl hexane (methyl on 3rd Carbon)

-2,2,3,3, tetramethyl butane. (2 methyls on Carbon 2 and 4 (tetra means 4))

-2,3 dimethyl pentane (Methyls on carbon 2 and 3)

-3 ethyl, -2,4 dimethyl octane (ethyl(CH₂CH₃) on 3, methyl(CH₃) on 2 and 4)

Аудиалдар ырғақты сөйлейді және естігенін жеңіл қайталайды, шуға тез алаңдайды; әңгімешіл, сондықтан пікірталасты, ойтолғаныстарды жақсы көреді; оқу барысында еріндерін қозғалтады, өз-өзімен сөйлеседі және ым-ишарасы аз; қарым-қатынас барысында өзін жабық ұстайды, сөйлесу барысында арақашықтықты сақтайды [Руберт И.Б., Генидзе Н.К., 1086.].

Аудиалдарды оқытуда дауыс вариациясын және лингафон жүйесін қолдану, тыныштық ортасын құру тиімді. Олар оқу материалын меңгеруде әңгімелеп беру, өлеңдетіп оқу, хормен жауап беру, дыбыстарды талдау, санау мен жазуды жақсы көреді, әсіресе шет тілдерді жақсы меңгереді. Сондықтан оларға арналған оқу мазмұнында кездесетін химиялық жаңа түсініктер мен терминдер үш тілде қазақ, орыс және ағылшынша дыбыстап беруді қолдану керек.

Аудиалдарға арналған тапсырма. Аудиалдар дыбыс вариацияларын пайдаланған кезде ақпаратты жақсы қабылдайтындықтан студенттер берілген мәтінді мұқият дауыстап оқиды, термин сөздерді тауып белгілейді. Содан соң төменде берілген тапсырмаларды орындайды:

Read the text again. True or false? Write T or F. Correct the false sentences.

1 _____ Each compound differs from the next by

a multiple of the -CH₂- (methylene group).

2 _____ Methane, ethane, and propane do not exhibit any isomerism. The higher alkanes, butane onwards, exhibit chain isomerism.

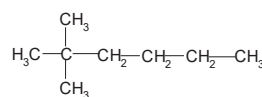
3 _____ Hexane and heptane have five isomers.

4 _____ Alkanes which do not have long carbon chains are often called paraffins in chemical industry.

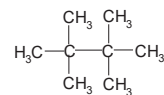
Материалды бекіту үшін аудиал материалды айтуы, яғни дыбыстап қайталауы қажет. Лингафон кабинеті болмаған жағдайда, мобильді байланыс пен құлаққап пайдалануға болады.

Визуалдардың ерекшеліктері бейнелерді есіне жақсы сақтайды, жүргізіп оқуда жетістікке жетеді, байқағыш, шуға алаңдамайды; қимыл қозғалыстары тез және серпінді, тыныс алуы тез; ым-ишарасы белсенді, сөйлесу барысында арақашықтық үлкен болады. Олардың қарым-қатынаста қолданатын *көп сөздері* көру, көрсету, бақылау, бағдарлау, қарау және ашық, бұлдыр т.б. Визуалдарды оқытуда сөздер, сызбалар, кестелер қолдану маңызды, мәтінді айрықшалау мен іс-әрекеттер алгоритмін жазу, оқулық мәтінін өз бетімен оқу кезеңінде бейнелерді салыстыру және өткенмен байланыстыру, рөлдерге бөліп оқу, өз ойын еркін білдіруге мүмкіндік беру керек.

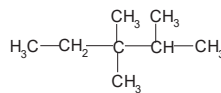
Визуалдарға арналған тапсырма. **Provide the IUPAC name of any given alkane structure.**

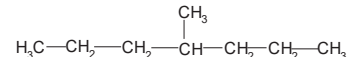
A

B

C

D

Қорытынды

НЛБ «Органикалық және жоғары молекулалық косылыстар химиясын оқытудың ғылыми-әдіснамалық негіздері» арнайы курсы оқу барысында да қолданылады. Магистранттардың ғылыми түсініктерін тереңдету мақсатында өзіндік жұмыстар ұйымдастырудың *Блум таксономиясы* негізінде жасалынған. Жұмыс ортақ тақырып бойынша жеке орындалады. Жеке тапсырма НЛБ технологиясы бойынша орындалады. «Оқу материалдарын бөлу принциптері» тақырыбындағы

жеке тапсырманы орындау кезінде: визуалдар – модульдік технология бойынша практикалық сабақ жоспарын жасайды; аудиалдар (оқытушы тапсырманы ауызша айту арқылы немесе аудио-жазба түрінде береді) – модульдік технология бойынша дәріс жоспарын жасауда оқу материалдарын бөлу принциптері жайлы баяндама жасайды; кинестетиктер – практикалық немесе дәріс сабағына аудио, видео материалдар жасайды.

Нейролингвистикалық бағдарлау (НЛБ) педагогика технологиясын қолдану студенттерге химияны политехникалық оқыту үрдісінде туындайтын көптеген қиыншылықтарды оңтайлы шешуге мүмкіндік беретінін анықтадық. Әсіресе бұл әдіс кіші топтарда жүргізілетін сарамандық, зертханалық сабақтар үшін тиімді немесе кеңес беру, өзіндік жұмыстарды орындау барысында қолдану жақсы нәтиже береді деп күтілуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Glasser M., Coalson T., Robinson, E. et al. A multi-modal parcellation of human cerebral cortex. *Nature* 536, 171-178 (2016). <https://doi.org/10.1038/nature18933>
2. Степанов В.Г., Нейропедагогика и ее задачи / В. Г. Степанов, Е. А. Леванова, И. П. Клемантович. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 7.6 (111.6). — С. 228-230. — URL: <https://moluch.ru/archive/111/28073/> (дата обращения: 19.07.2020).
3. Смакова Г.Ж. Использование опыта нейролингвистики в процессе обучения английскому языку // Сборник статей Международной научно-практической конференции 25 ноября 2014г. С.120-123
4. Гумель Е.Б., Комкина Т.М. Особенности взаимосвязи умственного развития и репрезентативных систем в старшем подростковом возрасте // Материалы международной научно-практической конференции «Козыбаевские чтения-2014: роль Казахстана в интеграции евразийского пространства» Петропавл, 2014 ж. С.54-58
5. Руберт И.Б., Генидзе Н.К. Когнитивные исследования и учебный процесс: теория и практика / Трансформация непрерывного образования: теория и практика развития магистерского образования в условиях экономики знаний : монография. К десятилетию Института магистратуры. Часть 2. С. 102-110
6. Нурмаханова Д.Е., Мейірова Г.И. Магистранттардың өзіндік жұмыстарын Блум таксономиясы бойынша ұйымдастыру әдістемесі // «Жаңартылыстану ғылыми-білім беруде жаңартылған білім беру мазмұнының мақсатын жүзеге асырудың теориясы мен практикамы» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, ҚазҰПУ. Алматы. 2019.Б.311-316.

МУСИНА ГУЛЬДАНА КАЙРАТОВНА,докторант,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы**БЕКМАГАМБЕТОВА РОЗА КАРПЫКОВНА,**д.п.н., профессор,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПОДГОТОВКЕ К САМООБРАЗОВАНИЮ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аңдатпа. Педагогикалық кадрларды кәсіби даярлау сапасын арттыру жоғары мектептің ғылымы мен практикасының өзекті мәселесі болып табылады. Бұл мақала жоғары мектепте өзігінен білім алу ерекшелігін талдауға арналған. Жобалық қызметті енгізу - бұл мәселені шешудің тиімді әдістерінің бірі. Мақала авторлары ғылыми-педагогикалық зерттеу нәтижелерін ұсынады, оның практикалық бөлігі Павлодар педагогикалық университетінің базасында ұйымдастырылды. Мақалада мектепке дейінгі ұйымдардың болашақ педагогтарын өзігінен білім алуға кәсіби даярлау процесінде жобалар әдісін қолдану тәжірибесіне назар аударылған.

Кілтті сөздер:

Аннотация. Повышение качества профессиональной подготовки педагогических кадров является актуальной проблемой науки и практики высшей школы. Данная статья посвящена анализу специфики самообразования в высшей школе. Внедрение проектной деятельности представляет собой один из эффективных способов решения данной проблемы. Авторы статьи предлагают результаты научно-педагогического исследования, практическая часть которого была организована на базе Павлодарского педагогического университета. В статье акцентировано внимание на опыте применения метода проектов в процессе профессиональной подготовки будущих педагогов дошкольных организаций к самообразованию.

Ключевые слова: самообразование, проектная деятельность, будущие педагоги, дошкольное образование, учебные программы, университет.

Annotation. Improving the quality of professional training of teaching staff is an urgent problem of science and practice in higher education. This article analyzes the specifics of self-education in higher education. The implementation of project activities is one of the most effective ways to solve this problem. The authors of the article offer the results of scientific and pedagogical research, the practical part of which was organized on the basis of the Pavlodar Pedagogical University. The article focuses on the experience of applying the project method in the process of professional training of future teachers of preschool organizations for self-education.

Key words: self-education, project activities, future teachers, preschool education, curriculum, university.

Педагог дошкольных организаций реализует комплексные виды деятельности, связанные с образованием и воспитанием детей дошкольного возраста. Языковые умения, словарный запас, социальные навыки, базовые математические и естественнонаучные концепции закладываются в ходе дошкольного образования. Выполняя различные функции, педагог становится тем, кто помогает маленьким детям социализироваться, подготовиться к обучению с помощью игр, интерактивных занятий, общения, предметно-пространственной среды. Для реализации этих функций педагог дошкольных организаций должен иметь качественную подготовку, предусматривающую творческое приспособление полу-

ченных знаний, умений, сформированных способностей и компетенций. Данное требование порождает необходимость модернизации системы профессиональной подготовки будущих педагогов дошкольных организаций, в связи с чем инициируется пересмотр образовательных программ, стратегий и тактик образования в высшей школе [Аубакирова Р.Ж., 2014, с. 295]. В реформировании системы образования уделяется много внимания самообразованию будущих педагогов.

Актуальность проблемы самообразования объясняется его позитивным влиянием на когнитивную сферу личности, и как следствие, на успешность подготовки педагогических кадров. В

статье, опубликованной в журнале «Perspectives on Psychological Science», исследователи Т. Гурекис и Д. Маркант из Нью-Йоркского университета показали, что когнитивная психология предлагает несколько объяснений преимуществ самообразования. Например, самостоятельное обучение помогает «оптимизировать наш образовательный опыт, позволяя сосредоточить усилия на полезной информации, которой мы еще не обладаем, и на информации, к которой у нас нет доступа, посредством наблюдения» [Гурекис Т., Маркант Д., 2012, с. 464].

Активный характер самостоятельного обучения помогает обрабатывать информацию, сохранять ее с течением времени, формирует аналитические навыки, склонность к исследованию, способствует реализации личностного потенциала. Стремление к самообразованию демонстрирует готовность человека к развитию. Вопросы влияния самообразования на формирование профессиональных компетенций, становление личности будущего педагога стали предметом психолого-педагогических изысканий последних лет. Так, например, в своем исследовании И. О. Ганченко приходит к выводу: «Самообразование является высшей формой удовлетворения познавательной потребности личности и связано с проявлением значительных волевых усилий, с высокой степенью сознательности и организованности человека, принятием на себя внутренней ответственности за свое самосовершенствование» [Ганченко И.О., 2004, с. 17]. В свете реформ профессионального образования, которые ориентируют на предоставление возможностей студентам проявлять самостоятельность в обучении, самообразование является актуальным полем для научных изысканий и практических опытов применения результатов методических открытий. Вопросы самообразования как элемента подготовки педагогических кадров современные исследователи изучают в различных аспектах. Так, например, Д.М. Жарылгапова рассматривала особенности формирования у студентов интереса к самообразованию в системе внеаудиторных занятий. Предложенные этим исследователем способы мотивации ориентируют на создание определенных условий, среди которых «наличие в вузе профессорского корпуса – высокообразованных, эрудированных, креативных, харизматичных личностей, способных ответить вызовам нового времени и служить образцом для подражания современному поколению учащейся молодежи; наличие команды подготовленных менеджеров в сфере образования, преданных делу людей, умеющих выстраивать образовательный процесс и управлять им; выражение оценки и должного уважения к интеллектуальному потенциалу коллектива; разработка адекватной и гибкой системы поощрения интеллектуальной

личности (преподавателя и студента), его вклада в общее дело вуза; различные способы поощрения студентов» [Жарылгапова Д.М., 2009, с. 13]. Вышеназванные условия отражают современные представления о взаимодействии субъектов педагогического процесса как отражении сущности его целостности. Система поощрения, которая является продуктом образовательной среды, способна быть механизмом, влияющим на мотивацию самообразования, на формирование потребности к творческой профессиональной самореализации. Однако организация внеурочной деятельности как фактор стимулирования познавательной активности студентов на современном этапе не учитывается в разработке образовательных программ. Хотя важные профессиональные качества личности педагога дошкольного образования требуют расширения поля применения творческого потенциала будущей деятельности.

Создание условий для формирования потребности у будущих педагогов дошкольных организаций в самообразовании является стратегической задачей всей системы профессионального образования. Однако надо отметить, что самостоятельность в обучении в практике профессиональной подготовки будущих педагогов дошкольных организаций не всегда удается встроить в содержание образовательной программы. Об этом свидетельствует результат анализа учебных программ дисциплин теоретического цикла, который мы проводили в рамках диссертационного исследования. Несмотря на то, что современные модульные образовательные программы предусматривают достаточно большое количество часов для самостоятельной работы, форма предъявления и качество заданий не позволяют формировать компетенции, связанные с самообразованием. В качестве заданий в курсах обучающимся преимущественно предлагается: выполнить анализ, подготовить доклад, презентацию, составить схему, сравнить и т.д. Заданий, которые требуют умений творчески применять свой теоретический опыт, представлены недостаточно.

Изучая работы современных исследователей, мы отмечаем, что творческая составляющая профессии будущего педагога дошкольного образования недостаточно изучена, и, соответственно, не используется в процессе их подготовки. Тем не менее, есть исследования, которые посвящены изучению использования специфики творческой специальности в профессиональной подготовке, например, Т.Н. Пацукова исследовала подготовку студентов высшей школы к педагогическому самообразованию на примере музыкально-педагогических факультетов. Исследователь рассматривает «педагогическое самообразование как систематическую, целенаправленную, добровольную, по-

буждаемую глубокими внутренними мотивами самостоятельную познавательную деятельность учителя, имеющую репродуктивно-продуктивный характер и направленную на расширение и углубление психолого-педагогических и специально-методических знаний, их творческую переработку и интеграцию в логико-психологическую систему, отражающую целостный педагогический процесс как объект педагогической деятельности» [Пацукова Т.Н., 2000, с. 212]. Обозначенные компоненты педагогического самообразования исследователь связывает с наличием внутренней готовности к самообразованию, выступающим основным его условием. На наш взгляд, эффективность подготовки к самообразованию должна быть обеспечена с учетом как внешних, так и внутренних условий. Исследователь Т.В. Борисова в изучении психолого-педагогических условий самообразования будущих учителей технологии и предпринимательства приходит к выводам о необходимости учета всех факторов в построении образовательного процесса, отмечая приоритет обеспечения методических условий, которые способствуют наполнению содержания образования [Борисова Т. В., 2000, с. 17]. В процессе обучения данные условия ориентируют преподавателей на выбор методов, которые способны стимулировать мотивы самообразования. Данные методы должны активизировать познавательную активность, давать возможность на практике апробировать свои компетенции. Среди таких методов особое место занимает проектное обучение.

С каждым годом сторонников проектного обучения в педагогическом университете становится больше. Проектное обучение является учебной стратегией, которая позволяет студентам овладеть академическими и практико-ориентированными знаниями, развить навыки, необходимые для успешной профессиональной деятельности. В мировой практике проектная деятельность применяется на всех ступенях обучения. В системе дошкольного и школьного образования Республики Казахстан проектная деятельность активно внедряется через содержание обновленных образовательных программ. Соответственно, педагог дошкольной организации образования должен уметь организовать проектную работу детей, предложить варианты решения той или иной проектной задачи, помочь в предоставлении ресурсов, интегрировать усилия воспитанников в создании проектного продукта. Таким образом, рынок труда требует от выпускников педагогических вузов умений применять на практике проектное обучение.

Педагогические университеты подходят очень осторожно к использованию проектного обучения в академических целях. Опасения вызваны тем, что существующие стандарты образования содержат другие требования к форми-

рованию содержания. Чаще всего, это комплекс знаний, умений и навыков, которые не предполагают творческого применения практических навыков, в то время как современный педагог должен уметь использовать свои накопленные знания и опыт в изменяющихся условиях.

В организованном в рамках диссертационного исследования эксперименте мы использовали проектное обучение в процессе изучения теоретического курса, а также в ходе прохождения практики. В экспериментальной деятельности, которая проводилась на базе Павлодарского педагогического университета участвовали студенты 2, 3, 4 курса, которые обучаются по образовательной программе специальности «Дошкольное обучение и воспитание». Студенты в ходе эксперимента вовлечены в проектную работу в процессе изучения дисциплин психолого-педагогической и методической направленности. Проектная работа является образовательной стратегией, через которую студенты решают практические проблемы в течение нескольких недель. Такая работа включает в себя различные виды проектов, например, проектирование детской площадки, разработка курса для дошкольников и т.д. Темы проектов были предложены преподавателями, обсуждены со студентами, эти виды работ планируются и выполняются, насколько это, возможно, самими студентами, индивидуально или группами. Проектная работа сосредоточена на применении, а не передаче конкретных знаний или навыков, а также на вовлеченности студентов и стимулировании их мотивации в целях содействия развитию критического мышления, уверенности в себе и формированию социальной ответственности.

Существует два основных подхода к реализации метода проекта. Согласно исторически более старшему подходу, студенты делают два шага: сначала их обучают на теоретическом курсе изучению определенных навыков и фактов, затем они применяют эти навыки и знания, творчески и самостоятельно направляют к подходящим проектам. Согласно второму подходу, обучение не предшествует проекту, а интегрировано в него. Другими словами, студенты сначала выбирают проект, затем обсуждают то, что им нужно знать для решения проблемы, и изучают необходимые приемы и концепции. В конце концов, они выполняют выбранный проект самостоятельно. В обоих подходах на всех этапах обучения по проекту должно быть предоставлено время для размышлений, что дает студентам возможность оценить свой прогресс. В ходе проектной деятельности используется ряд небольших проектов, чтобы помочь студентам развивать постоянно растущую компетентность в решении практических проблем. Как показал анализ результатов экспериментальной работы второй подход можно считать оптимальным, так

как в процессе интеграции теории и практики студенты обеспечены инструментарием для освоения содержания образования. Практическая сторона обучения при использовании такого подхода аутентично встраивается в образовательную программу.

Одной из важнейших составляющих, выполняющих приоритетную основополагающую роль в формировании педагогических знаний и умений в подготовке бакалавров является профессиональная практика, представленная в соответствии с Приказом Министра образования и науки РК от 29 января 2016 №107 следующими видами: учебная (ознакомительная) практика, педагогическая практика обучающихся 1 курса, психолого-педагогическая практика обучающихся 2 курса, учебно-воспитательная педагогическая практика обучающихся 3 курса, производственная педагогическая практика обучающихся 4 курса, преддипломная практика¹.

Программы профессиональных практик студентов направлены на выработку у обучающихся профессионально значимых педагогических умений и навыков:

- планирования, прогнозирования, анализа основных компонентов обучения и воспитания;
- применения методов и средств обучения, соответствующих дидактическим целям и задачам;
- использования разнообразных форм и методов организации, реализации учебно-познавательной, творческой деятельности воспитанников;
- осуществления индивидуального подхода к воспитанникам в ходе учебной и воспитательной работы с учетом особенностей их развития;
- проведения педагогической диагностики состояния педагогического процесса;
- оценивания результатов деятельности учащихся, педагогов и своей собственной.

На основе анализа целевых установок в содержании рабочих программ практик мы определили, что метод проектов не является приоритетным в использовании в процессе прохождения практик, а использование проектной

деятельности не носит признаки системного характера. На наш взгляд, перспективным представляется интеграция содержания практики и проектной деятельности студентов в ходе освоения теоретического курса. Такая работа позволяет выстроить логику подготовки будущих педагогов дошкольных организаций к выполнению профессиональных обязанностей, основанных на осознанном, ответственном отношении к собственному развитию, что влияет на готовность к самообразованию в течение всей педагогической карьеры, следующей после получения высшего образования.

Таким образом, анализ ряда исследований, посвященных вопросам самообразования будущих педагогов, показывает актуальность данной проблемы в современных условиях. Проектная деятельность как эффективный способ формирования профессиональных компетенций будущих педагогов дошкольных организаций занимает важное место в развитии мотивов, знание способов, умений, навыков организации своего самообразования.

Анализ хода опытно-экспериментальной работы показывает, что в процессе преподавания педагоги высшей школы стремятся придерживаться традиционных методов организации учебного процесса. Преподаватель в казахстанском педагогическом университете привык к лекционно-семинарской системе, в которой студенты, получив теоретические сведения по дисциплинам, дополняют свои знания через поиск информации в научной литературе, подкрепляют их умениями преобразовать полученное содержание. В применении проектных методов обучения возникают сложности, как и в организации деятельности, так и в способах оценивания. Выявленные факторы эффективности проектной деятельности в подготовке к самообразованию будущих педагогов дошкольных организаций должны быть учтены в разработке образовательных программ, а также в наполнении содержания учебных программ отдельных дисциплин.

¹ URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аубакирова Р.Ж. Модернизация модульных образовательных программ по специальности «Дошкольное обучение и воспитание» // Историческая и социально-образовательная мысль, 2014. №6 – С.295-299
2. Gureckis T., Markant D. Self-Directed Learning: A Cognitive and Computational Perspective // Perspectives on Psychological Science, 2012. Volume: 7 issue: 5. – p. 464-481.
3. Ганченко И.О. Развитие личности педагога в системе непрерывного профессионального самообразования: автореф. дис. докт.пед.наук: 13.00.01 / Ганченко Игорь Олегович. – Ставрополь, 2004. – 44 с.
4. Жарылгапова Д.М. Формирование у студентов интереса к самообразованию в системе внеаудиторных занятий: дис. ... канд.пед.наук: 13.00.01 / Жарылгапова Дина Муратовна. – М., 2009. –173 с.
5. Пацукова Т.Н. Подготовка студентов высшей школы к педагогическому самообразованию (на

примере музыкально-педагогических факультетов): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Пацукова Татьяна Николаевна. – Ижевск, 2000. – 212 с.

6. Борисова Т. В. Психолого-педагогические условия самообразования будущих учителей технологии и предпринимательства: дис. . канд.пед.наук: 13.00.08 / Борисова Татьяна Владимировна. – Новосибирск, 2000. – 184 с.

7. Об утверждении Правил организации и проведения профессиональной практики и правил определения предприятий (организаций) в качестве баз практики для организаций технического и профессионального, послесреднего образования. [Электронный ресурс]: Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 29 января 2016 года № 107. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 4 марта 2016 года № 13395. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013395/history/> свободный. (Дата обращения: 10.09.2020).

УДК.811.161.1:001.895

РАИМОВ АБДУРАСУЛ БАХАДЫРОВИЧ,

кандидат педагогических наук, доцент,
кафедра языковых дисциплин,
Международный университет Silkway,
г. Шымкент,
E-mail: raimov46@mail.ru

ЯКОВЕНКО ЛЮДМИЛА КОНСТАНТИНОВНА,

кандидат филологических наук, старший преподаватель,
кафедра языковых дисциплин,
Международный университет Silkway,
г. Шымкент,
E-mail: ya_levr@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ПРИЛОЖЕНИЮ

Түйіндеме. Мақалада «Айқындауыш» тақырыбы бойынша өтілетін сабақтың педагогикалық технология элементтерін қолдана отырып жасалған әдістемелік жазбасы берілген. Орта мектепте айқындауышты оқытуда қажет болған жұмыс түрлері ұсынылған.

Кілтті сөздер: педагогикалық технология, айқындауыш, идентификацияланған оқу мақсаттары.

Резюме. В статье предлагается методическая разработка с применением элементов педагогической технологии по теме «Приложение». Рекомендованы соответствующие виды работ для обучения приложению в средней школе.

Ключевые слова: педагогическая технология, приложение, идентифицируемые учебные цели.

Summary. The article deals with the methodological development using elements of pedagogical technology on the topic «Application». Recommended appropriate types of work in teaching the application in high school.

Keywords: pedagogical technology, application, identifiable learning goals.

Материал раздела «Второстепенные члены предложения» содержит большие возможности мышления и речи учащихся. Они заключены, прежде всего, в работе над семантикой второстепенных членов предложения. Общие значения уже известны учащимся из начальной школы. Новым является знакомство с частными значениями каждого второстепенного члена предложения.

Второстепенные члены предложения поясняют главные или другие второстепенные члены. Они делятся по своим грамматическим значениям на дополнения, определения и обстоятельства. Эти значения распознаются по вопросам.

Приложение в учебниках рассматривается как разновидность определения: «Приложение – это определение, выраженное существительным или субстантивным словосочетанием» [Кустова Г.И., 2019, с. 61]. Тем не менее, приложение изучается как самостоятельный второстепенный член предложения, для чего предлагается методическая разработка обучения приложению с применением элементов педагогической технологии, поскольку внимание к частным значе-

ниям каждого второстепенного члена – очень важный этап работы, воспитывающий умение вдуматься в значение употребляемых форм слов и развивающий языковое чутье.

Приложениями могут быть имена собственные (тетя Роза, котенок Вася, река Иртыш, роман «Плаха», Москва-река) и нарицательные (красавица дочка, женщина-космонавт, толстяк водитель, месяц май). От приложений следует отличать соединения двух слов, обозначающие составные предметы: гуси-лебеди, хлеб-соль, банки-склянки [Кустова Г.И., 2019, с. 62].

Известно, что в педагогике разработан ряд методов обучения, направленных на обеспечение активной деятельности учащихся в процессе обучения: проблемное обучение, деловые игры, ролевое разыгрывание, контекстное обучение и др. Нами рассматриваются существенно различающиеся виды обучения: объяснительно-иллюстративный, технологический и поисково-творческий. Обучение характеризуется по-разному, т. е. подходы бывают разными. Сравнительные характеристики подходов к обучению представлены в таблице 1 – Подходы к обучению.

Таблица 1 – Подходы к обучению

Объяснительно-иллюстративный (традиционный)	Технологический	Поисковый
Передача информации от учителя к ученику	Проектирование учебного процесса с использованием системного подхода	Решение проблем
Нечеткие учебные цели	Максимальная конкретизация учебных целей в виде набора наблюдаемых действий обучаемого	Учебные исследования
Изложение готовых знаний	Обучение через действия обучаемых	Выдвижение и проверка гипотез
Преобладающие организационные формы обучения – беседа и рассказ	Корректирующая обратная связь	Сбор данных

Рассмотрим возможности использования технологического подхода, который может внедряться в традиционный учебный процесс по элементам, на примере темы «Приложение». Это относится, прежде всего, к способам конкретизации частных учебных целей, которые можно назвать центральным моментом, ядром педагогической технологии.

Тема: «Приложение»

Цели.

Объяснительная. Дать определение приложения. Назвать специфические свойства приложения, как структуры, так и семантические.

Развивающая. Развить навыки и умения находить приложения в предложении и правильно ставить дефис между приложением и определяемым словом.

Воспитательная. Воспитать любовь к родному языку.

Оборудование урока: таблица, карточки.

И.У.Ц.

1. Имеет понятие о приложении.

2. Называет часть речи, которой выражено

приложение.

3. Называет согласованные приложения.

4. Называет несогласованные приложения.

5. Называет, в каком случае при приложении ставится дефис.

6. Называет, в каком случае дефис не ставится.

7. Умеет находить приложение в предложении и правильно ставить дефис [Фарберман Б. Л., с. 17].

Ход урока

Презентация. Учитель записывает на доске предложение:

Ночевала тучка золотая

На груди утеса-великана. (М. Ю. Лермонтов)

Ученики разбирают данное предложение, выделяя главные и второстепенные члены предложения.

Приложение – это определение, выраженное существительным, согласованным с определяемым словом в падеже и числе.

Упражнение 1. Задание. Работа с таблицей №1 [Новиченок И. К., с. 23].

Таблица № 1. Значение согласованных и несогласованных приложений.

Значение согласованных приложений	Примеры
Различные качества лица и предметы	Лохматые стога- <u>великаны</u> выплывают вдали (Ф.Абрамов). Чемодан внесли <u>кучер</u> Селифан и <u>лакей</u> Петрушка (Н.Гоголь).
Национальность	<u>Шофер-киргиз</u> долго раздумывал над предложением.
Возраст	Неторопливо шествует, добродушно улыбаясь, <u>сторож-старик</u> .
Профессия	Андрей – <u>мороженщик</u> знает всех в городе.
Значение несогласованных приложений	Примеры
Географические наименования	Где находится река Миссисипи?
Название газет, журналов, художественных произведений и др.	А пароход «Тургенев» считался уже и к тому времени судном порядочно устаревшим.

Приложения могут обозначать различные качества предмета, указывать на возраст, на-

циональность, профессию и другие признаки, называть собственные имена предметов неоду-

шевленных: бабушка-старушка, возница-киргиз, врач Сергеева, река Дон, газета «Зеркало».

Ученики приводят свои примеры.

Упражнение 2. Спишите предложения, подчеркнув приложения.

1. Ванюша-шофёр изредка посматривал на своего пассажира (Баб.). 2. Река Кама впадает в Волгу. 3. Люди разместились в десяти крытых грузовиках-фургонах (Аж.). 4. Вьется улица-змея (В. М.). 5. Старушка-соседка все время спала (Пауст.). 6. Теперь он был похож на охотника-промысловика (Буб.).

Упражнение 3. В тексте выделите приложения и определите их значения. Укажите, чем выражены приложения, и определите слова, с которыми они согласуются.

Мы, гимназисты, когда вышли из гимназии, тотчас растеряли друг друга, хотя и поклялись никогда не делать этого. Накатилась война, и с тех пор я больше не встречал почти никого из своих одноклассников. Где-то пропали весельчак Станишевский, доморощенный философ Фицовский, сдержанный Шмуклер, медлительный Матусевич и быстрый, как птица, Булгаков. Я жил в Киеве один. Мама с сестрой Галей и братом Димой, студентом Технологического института, по-прежнему, были в Москве.

Это упражнение выполняется устно. Участвует весь класс.

Упражнение 4. Спишите, выделяя несогласованные приложения.

Лев Толстой ездил в Орёл осматривать губернскую тюрьму, когда писал роман «Воскресенье». Книги серии «Жизнь замечательных людей» пользуются у читателей большой популяр-

ностью. Александр Прокофьевич Бородин был не только ученым-химиком, но и замечательным композитором. Особую известность получила его опера «Князь Игорь». Она написана на сюжет «Слова о полку Игореве».

Дефис при приложении.

1. Между определяемым словом и приложением дефис ставится в том случае, если:

а) одиночное приложение и определяемое существительное являются именами нарицательными: Клены-кустики, липы-подростки вдоль дорожек построились в ряд;

б) нарицательное существительное стоит после имени собственного и тесно сливается с ним по смыслу: Иван-царевич – герой русских народных сказок.

2. Между определяемым словом и приложением дефис не ставится:

а) после слов, являющихся общепринятыми обращениями (товарищ, гражданин), например: Товарищ капитан, это вы оставили?

б) если нарицательное существительное стоит перед именем собственным: В угаре задохся матрос Павлинов – веселый и насмешливый человек.

Упражнение 5. Спишите предложения. Подчеркните приложения. Поставьте, где необходимо, дефис.

1. Угрюм река наводила на Прохора тоску. 2. И пели девочки подростки на берегу своей реки.

3. Октябрь месяц грязник.

Закрепление материала по теме «Приложение» целесообразно провести в следующем порядке. Ученикам раздаются карточки с заданиями.

Карточка №1.

Укажите, чем выражено приложение, и определите слово, с которым оно согласуется.
Жил-был царь Берендей, и было у него три сына.

Карточка №2

Укажите, чем выражено приложение, и определите слово, с которым оно согласуется.
Газета «Зеркало» поступила в продажу.

Карточка №3.

Укажите, чем выражены приложения, и определите слово, с которым они согласуются.
Пушкин воспел Петербург в поэмах «Медный всадник» и «Домик в Коломне».

Затем следуют тренировочные упражнения, контрольные вопросы и задания.

Упражнение 6. Спишите, где нужно, вставляя пропущенные буквы, дефис и расставляя знаки препинания. Приложения подчеркните волнистой чертой.

В пр брежных кустах разд ется тр скучий писк. Что это? Ба! Пр летели к мышевки сверчки крошечные пересмешницы уже тут. Спинка у пересмешницы з леноватая на шее белый галстук брюшко серое а хвост бурый. Эта птичка кр савица хоть кого передразнит под дрозда сплет

куличком п сочником свистнет. (М. Пришвин).

Упражнение 7. Просклоняйте следующие словосочетания: газета «Труд», издательство «Наука», теплоход «Батуми», река «Иртыш», журнал «Мода».

Контрольные вопросы и задания

1. Что называется приложением?
2. Какой частью речи выражается приложение?

3. В каком случае при приложении ставится дефис?

4. В каком случае не ставится дефис?

Тестовые вопросы

1. Укажите предложение с приложением.

А) Отец, Николай Ильич Толстой, имел большую усадьбу под городом Тулой. Б) Уже в глубокой древности люди мечтали о возможности летать по воздуху. В) Автомобильная стоянка находилась рядом с вокзалом. Г) Листва берез висит не шелохнувшись. Д) Книги в библиотеке выдавала высокая черноглазая девушка.

2. Укажите предложение, осложненное обособленным приложением.

А) К воротам вышла охрана, дружинники-жильцы. Б) Кизяки тлеют, дымясь и вспыхивая. В) Кроме большего дома в Замоскворечье, ничто не напоминало о ночной схватке. Г) Мартовская ночь, облачная и туманная, окутала землю. Д) Пора, красавица, проснись

3. Предложение, в котором не обособляется приложение.

А) С каждым часом ближе, ближе порт Владивосток. Б) Мать говорила с нами, глядя в сторону. В) Тайга стояла безмолвная и полная тайны. Г) Кроме зарплаты он получает премиальные. Д) Лежа хлеба не добудешь.

4. Согласованное нераспространенное приложение. А) Поздней осенью степь-пустыня оживает на короткое время. Б) А Иж-река бежала себе и бежала. В) Сердце-камень тревогам закрыто. Г) Аннушка, кочегар и машинист, шурует кочергой и ухватами. Д) Большой красноперый петух-куропатка прославился на всю долину.

5. Укажите приложение. А) Белые чайки, рыболовы, с криком носились над Доном. Б) Мы разбили палатки. В) Бегут, играя на солнце, шумные ручьи. Г) При малейшей удаче он необыкновенно ободрялся. Д) Мы записались в сентябре в школу плавания.

Домашнее задание: составить по три предложения с приложением.

Приведённая система работы показывает, что проектирование учебного процесса, ориентированного на максимальную конкретизацию учебных целей, реализуемых путём выработки у школьника учебных действий при наличии корректирующей обратной связи, позволит добиться как понимания изучаемого явления, так и формирования грамматических и правописных умений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кустова Г.И. Синтаксис современного русского языка: курс лекций. – Москва: изд-во «Флинта», 2019. – 292 с.
2. Фарберман Б.Л. Прогрессивные педагогические технологии. – Ташкент, 1999. – 83 с.
3. Новиченок И.К. Русский язык. Грамматика в таблицах и схемах. – Санкт-Петербург, 2004. – 178 с.

УДК 37.011.3.3:371.4
ГРНТИ 14.07.09

SAGDULLAEV IBROKHIM IRISMATOVICH,

PhD,

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

ERGESHBAEVA SHOHSANAM SHERALIKYZY,

Master student,

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

e-mail:sanam.ergeshbaeva@mail.ru

THE EFFECT OF ENGLISH TEACHERS EMOTIONAL INTELLIGENCE ON THEIR LANGUAGE LEARNING STRATEGIES

Abstract. The article substantiated the relevance and examined the influence of emotional intelligence of English language teachers on their language learning strategy. The author defined the facts and methods by which the management of emotional intelligence can be most successful. Self-awareness, motivation and socialization are the main skills of foreign language teachers. Also, the article discussed the existing self-development in the educational sphere, self-control during the lesson and in relation to students and parents.

Keywords: emotional intelligence, foreign language teacher, self-control, empathy, self-awareness, emotion management, conflicts, socialization, emotion, efficiency, motivation, ability, feelings, professionalism, negativity.

САГДУЛЛАЕВ ИБРОХИМ ИРИСМАТОВИЧ,

Доктор (PhD), аға оқытушы,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ЕРГЕШБАЕВА ШОХСАНАМ ШЕРАЛИҚЫЗЫ,

магистрант,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

АҒЫЛШЫН ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ ОЛАРДЫҢ ТІЛ ҮЙРЕНУ СТРАТЕГИЯСЫНА ӘСЕРІ

Аннотация. Мақала ағылшын тілі мұғалімдерінің эмоционалды интеллектінің олардың тіл үйрену стратегиясына әсерін негіздейді және қарастырды. Эмоционалды интеллектті басқару мүмкіндігінше сәтті болуы мүмкін фактілер мен әдістер анықталды. Өзін-өзі тану, мотивация және әлеуметтену-шет тілі мұғалімдерінің негізгі дағдылары. Сондай-ақ, мақалада білім беру саласындағы қазіргі өзін-өзі дамыту, сабақ барысында және студенттер мен ата-аналарға қатысты өзін-өзі бақылау қарастырылды.

Кілт сөздер: эмоционалды интеллект, шет тілінің оқытушысы, өзін-өзі бақылау, эмпатия, өзін-өзі тану, эмоцияны басқару, қақтығыстар, социализм, эмоция, тиімділік, мотивация, қабілет, сезім, кәсіп-қойлық, негативтілік.

САГДУЛЛАЕВ ИБРОХИМ ИРИСМАТОВИЧ,

Доктор (PhD), старший преподаватель,

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

ЕРГЕШБАЕВА ШОХСАНАМ ШЕРАЛИҚЫЗЫ,

Магистрант,

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

ВЛИЯНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ИХ СТРАТЕГИЮ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА

Аннотация. В статье обосновывается актуальность и рассматриваются влияние эмоционально-го интеллекта учителей английского языка на их стратегию изучения языка. Определяются факты и методы, при которых управление эмоционального интеллекта может быть максимально успешным. Самосознание, мотивация и социализация – главные навыки преподавателей иностранного языка. Также, в статье рассматривались существующие соморазвитие в образовательном сфере, самоконтроль во время урока и в отношении с учащимися и родителями.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, преподаватель иностранных языков, самоконтроль, эмпатия, самосознание, управление эмоциями, конфликты, социализация, эмоция, эффективность, мотивация, способность, чувства, профессиональность, негативность.

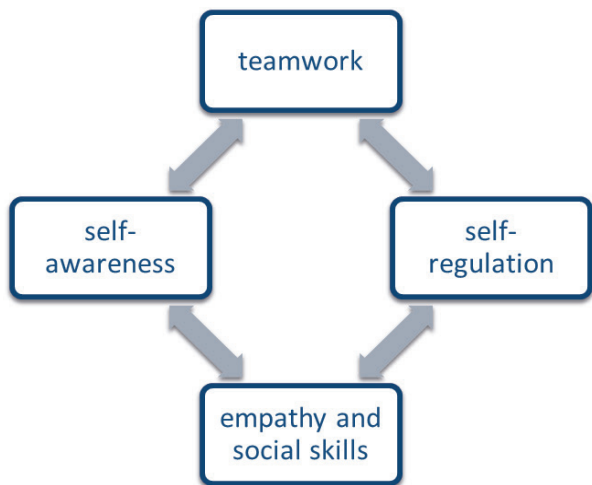
The importance of emotional intelligence is growing constantly. Currently, majority of companies are hiring the employees by testing their emotional intelligence instead of Intelligence quotient. Why the emotional intelligence of workers is important? Firstly, emotional intelligence (EI) is a person's ability to understand other people's emotions, intentions, and desires, as well as their own. This also includes the ability to manage your own emotions and those of others in order to solve practical problems [D. Goleman, 10 p., 2012].

The value of this emotional intelligence in real life is undeniable. Whatever you call the ability to understand yourself, control yourself, strive for goals, empathize with others and interact effectively with them, it is obvious that this is a valuable skill, useful not only in business (where it was first mentioned), but also in pedagogy.

The real research about emotional intelligence began in the 60s of the last century, the main research took place in the 80s, and in 1990 an article by Peter Salovey and John Mayer "Emotional intelligence" was published. The authors gave this definition to this concept: "It is the ability to perceive and Express emotions, understand and explain them, assimilate emotions and thoughts, and regulate one's own emotions and those of others"[D. Goleman, 11 p., 2016].

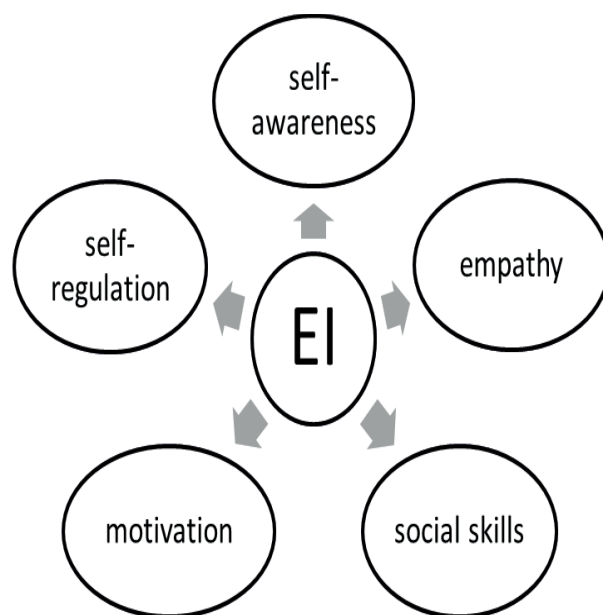
Generally, researchers agree that people with high emotional intelligence achieve great career heights, establish communication with people more easily, and in principle have a better opportunity of becoming successful.

If emotional intelligence is considered by certain skills, we get the following findings:

(Figure - 1)

However D. Goleman identified five components of emotional intelligence (but it should be borne in mind that not everyone agrees with its development):

(Figure – 2)

In Kazakhstan A.A. Tolegenova considered emotional intelligence from the point of view of psychophysiology [Tolegenova A.A., 2009, 115 p.]. In his study, psychophysiological parameters of emotional intelligence are considered as the basis of individual characteristics of a person in the regulation of emotions. The importance of emotional intelligence for productive activity, social adaptation and stressful situations is emphasized.

In the second case, we are talking about the ability to be aware of your own emotions and their causes, as well as to understand yourself as a whole: your goals, interests, advantages and disadvantages, etc. The ability to self-regulate involves the ability to control you. Motivation is a willingness to achieve goals, and empathy is the ability to understand and empathize with others. Finally, by socialization, the author of the book meant the ability to communicate without conflict with people and influence them [T. Bradberry, J. Greaves, 37-53 pp., 2009].

Since then, there have been many developments in which the concept of emotional intelligence is interpreted in the same way, not quite so, and almost not at all. Most of them consider emotional

intelligence as the basis for success in business and management. For example, the following fact is given: the level of emotional intelligence of the boss is on average 20% higher than that of his subordinates.

Emotional intelligence and professional burnout of a teacher.

A teacher is a person who needs a high level of emotional intelligence. The teacher is experiencing intense emotional stress every minute. This is sympathy for the mood of the student (and there are many children, and everyone has something different on their soul), and responsibility for the life and health of not always calm and disciplined children, and anxiety and guilt for not passing a report on time, and excitement because of an open lesson... You can't list them all. But there are always conflict situations that you want to get out of with honor and minimal losses [T. Bradberry, J. Greaves, 38-54 pp., 2017].

A high level of emotional intelligence will help

to avoid many problems, the main of which is professional burnout of the teacher.

Professional burnout is a real and acute problem. Emotional and physical stress leads to an increase in severe symptoms that interfere with quality work and destroy the teacher's personality. Burnout can manifest itself in complete apathy, unwillingness to work creatively, use a wide range of methodological techniques. There may be nervousness, irritability, intolerance, which the teacher may find difficult, or even impossible to contain. Sometimes, the teacher's self-esteem drops, he loses interest in life, in the family, is always set up for failure, and begins to feel fear of the administration or the parents of students.

All of these symptoms can be avoided or reduced by increasing your level of emotional intelligence.

We are sure that these findings of soft skills are absolutely necessary for every human. However in this article will be focused on why a teacher should develop emotional intelligence:

1	2	3	4
Controlling own feelings	Comprehending students	Resolving conflicts	Improving the effectiveness of communication
Teachers feel anger, irritation, can take many things to heart and are guided by feelings in making decisions. All this may be invisible to colleagues and students, but for the teacher it does not go unnoticed. Negative emotions accumulate and the stress threshold becomes lower and lower. In this case, high emotional intelligence helps to "rationalize" feelings, understand the causes of emotional shock and make more objective conclusions. You will not consider negative emotions (you're own and others') as something that "accumulated", "appeared from nowhere" and "you need to rest-it will pass by itself». Developed emotional intelligence will help you see the cause-and-effect relationship and deal not with negative emotions, but with what causes them.	And in General, all the people who are in your circle of communication. And it's not even a matter of showing empathy, digging deep into the life of each student (of course, you don't need to do this) and making concessions on any issue. In this case, it is important for the teacher to read the student's reactions to what is being said and what is happening in the classroom, to assess their motivation and non-verbal signs. A vivid example of such reading is when the teacher, based on a combination of signs (silence, fidgeting in the chair, and lack of contact with other students), determines a student who is uncomfortable to study in a group — to perform exercises together with someone, conduct dialogues and speak publicly. The solution to this problem will depend on the situation and capabilities of the teacher / school (transfer to individual training, change the group to a less crowded one, individual project, etc.), but its definition is clearly the merit of developed EI and empathy.	And teachers have to solve them. If we talk specifically about teachers, conflicts may arise in communication with management, parents, clients, and even relatives who are unhappy that you spend another weekend at work. The worst thing you can do is go into mutual accusations and compromises that, in the end, do not suit anyone. In conflict situations, EI operates on the basis of the analysis of emotions. To do this, you need to: 13. calm down 14. evaluate why the other person is dissatisfied (do not try to evaluate the objectivity of claims; the main thing is to understand the emotion and its cause) 15. say it all out loud («I understand it upsets you that...», «I would feel the same if...») 16. offer a solution (it should satisfy both you and the other person at least partially) In any case, learning to deal with annoyance is already an invaluable skill, especially if you work with people. Plus, people with high EI not only successfully solve their conflicts, but also help others do it, and this is a fundamentally important skill for a teacher.	People with high EI are better at defining their communication priorities, explaining their emotions themselves, are not biased towards others, and do not have high expectations for people. What does it mean? That it will be easier for you to become a leader in the team (in the classroom or among colleagues), initiate changes without negativity (for example, calmly convince the headmaster of your school that you just need a sofa in the teachers' room), share experiences and help other people cope with emotions.

In fact, how to improve emotional intelligence is a topic for an entire book. Here is a short list of recommendations that will help you take a step towards a better version of yourself:

	Your emotions are first	Pay attention to your emotions — to do this, clearly formulate the emotion, name it, and think about what caused it.
	Make right decisions	Often remind yourself that emotions are fleeting and can be no better base for serious decisions. After an emotional shake-up, pause before making decisions.
	Choose the “both”	Do not support only one side in the conflicts of others in the work environment.
	Negative emotions are fine	Accept negative emotions as a type of the norm.
	Develop listening	Try to listen colleagues’, parents’, even students’ opinions and ideas.
	Others’ feelings are important too	Acknowledge other people’s emotions and fears. Never ignore other people’s feelings.
	Only positive words	If you want to say something in a negative way, stop yourself and replace all negative words with positive ones.
	Praising	Begin to praise other people if not already doing so.

Continuous development of emotional intelligence by the teacher not only facilitates communication and increases its effectiveness, but also improves the emotional state in General — prevents the appearance of anger, irritability, stress and professional burnout [6].

Finally, we would like to give some emotional intelligence exercises and examples for teachers.

№1

To practice self-knowledge, you can perform an interesting exercise. It will take 5-10 minutes. First, you need to cover your ears with your hands and look around, paying attention to as many small things as possible. Then open your ears and close your eyes. Now you need to listen carefully to your surroundings. Finally, the third part of the exercise is to close your eyes and ears and try to perceive the world with the help of other senses.

№2

Another useful exercise offers specific reflection. You should try to name the emotions that you are currently experiencing, and think about what this emotion is useful for.

It is often recommended to keep a diary of emotions. It can be made in the form of a table, where the first column indicates the emotion, and the second — its causes, manifestations, etc.

№3

To learn self-regulation, it is usually recommended to stand in the “leader’s pose” for two minutes every day: straighten your back and raise your hands and head.

№4

Teachers know how to work with motivation! But let’s look at one exercise. We need to make a list of problems. It is advisable to remember all the problems that exist at the moment.

№5

Then you need to reformulate all the problems in the goal, trying not to use “negative wording”, that is, the particle “not” and words like “stop”. Be sure to monitor the change in your emotional state.

№6

The «Five whys» technique can also be useful. For example, you might ask yourself, «Why did I become a teacher?» For each answer, you need to ask the question “Why?” again.

№7

You can use this game to train your empathy. Turn on the TV while the movie is being shown, but do not turn on the sound. Try to understand the emotions that the actors are trying to convey without words. You can watch documentaries, talk shows, and political debates.

You can do the same in transport, trying to determine the emotional state of people around you and coming up with as many reasons for this state as possible.

As for social relations, reflection can also help. Take a closer look at your relationship with a certain person and analyze (preferably in writing, in the form of a table) what emotions you experience in communicating with him (you need to remember more and determine their frequency approximately), and what emotions he is with you. Ideally, the relationship should be balanced (it is wrong if you have negative emotions, and the other person — positive or Vice versa). If this is not the case, you should try to determine the cause of this imbalance.

In addition, we prepared ten questions test for English teachers to check their emotional intelligence.

Test

Please, read the questions and choose only one

correct answer.

1. The ability of a person to recognize emotions, understand the intentions, motivations and desires of other people and their own, as well as the ability to manage their own and other people's emotions is called:

- a) emotional analysis;
- b) emotional intelligence;
- c) emotional burnout;

2. According to experts, what determines the emotional intelligence of an effective teacher?

- a) high level of passing the emotional intelligence test (above 80 %);
- b) confidence in professional competence, the formation of empathy;
- c) adequacy of self-esteem and level of claims, communicative tolerance;

3. For teachers with a high level of emotional intelligence is typical.

- a) low or insignificant level of personal anxiety, emotional stability;
- b) response "by the mechanism of a conditioned reflex, the manifestation of activity with a predominance of external components over internal";
- c) internal locus of control, the ability to explain emotional States;

4. What level of emotional intelligence is described: high level of anxiety, average or low rate of adaptation to certain conditions, emotional instability, and difficulty identifying your own emotions?

- a) average;
- b) high;
- c) low;

5. What does emotional intelligence suggest?

- a) conscious management of emotions;
- b) using emotions to improve performance;
- c) perception, evaluation, and expression of emotions;

d) all answers are correct;

6. Can I increase my EQ?

- a) yes;
- b) no;

7. Emotions can be divided into three types:

- a) beneficial, neutral, destructive;
- b) dangerous, ineffective, destructive;
- c) deliberate, uncontrolled, destructive;

8. What is alexithymia?

- a) difficulty in understanding and defining your

own emotions and those of others;

b) memory loss due to trauma, brain diseases;

c) selective impairment of the ability to master the skills of reading and writing while maintaining the overall ability to learn;

9. How can I determine the level of emotional intelligence?

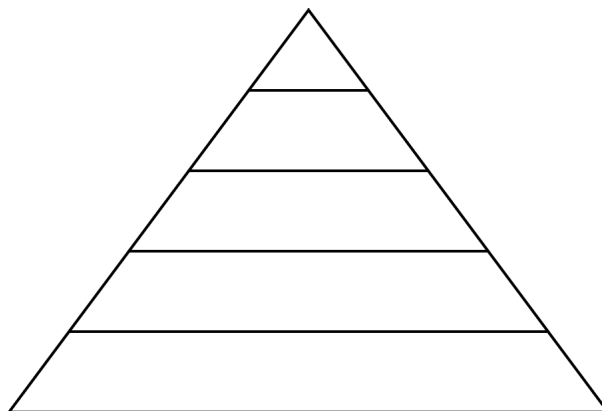
- a) do an MRI;
- b) conduct testing;
- c) you can't measure emotional intelligence;

10. What emotions can be classified as destructive?

- a) Serenity;
- b) Anger;
- c) Hate;

We prepared task as well. Put the following skills which are important to an English teacher to develop the emotional intelligence and explain why. Remember, the most important one should be on the top of pyramid.

Skills: motivation, self-awareness, social skills, empathy, self-regulation.

(Figure – 3)

In conclusion, it is known that now all this information seems to be some kind of obsession-you need to monitor yourself, others, try to understand everyone and analyze every situation. This is difficult only at first. As soon as you make a habit of it, you will start to enjoy the fact that you prevented a quarrel, were able not to quarrel with a very conflicted person, or achieved your goal in communicating with the boss and everyone was satisfied.

REFERENCES:

1. Daniel Goleman, Emotional Intelligence, Bloomsbury, 2012.
2. Daniel Goleman, Working with Emotional Intelligence, Bloomsbury, 2016.
3. Tolegenova A.A. Psychophysiological study of emotional intelligence. - Almaty: Kazakh National University, 2009 . 115 p.
4. Travis Bradberry, Jean Greaves, Emotional Intelligence 2.0, Handcover, 37-53p, 2009.
5. Travis Bradberry, Jean Greaves, The Emotional Intelligence QuickBooks, Handcover, 2017.
6. Peter Salovey, David Sluyter, Emotional Development and Emotional Intelligence: Educational Implications, Basic Books; Illustrated Edition, 2015.
7. Waldman I. A. Key aspects of the quality of education: lessons from international experience. - Moscow center for quality of education, 2009.
8. Zimnaya I. A. Psychological aspects of learning to speak a foreign language. Book for teachers. - M.: Enlightenment, 1985.

САДЫБЕКОВА САЛИМА ИЗБАСҚАНҚЫЗЫ,

ф.ғ.к., доцент,

Гуманитарлық-педагогикалық институты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

БАСҚЫНБАЕВА ЖАНСАЯ ИМАНҒАЛИҚЫЗЫ,

магистрант,

Гуманитарлық-педагогикалық институты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
E-mail: jani_98_14@amil.ru

ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН ШЕТЕЛ ТІЛІНЕН ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫСЫН ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Мақала техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында кәсіби бағытталған шетел тілінен лексикалық дағдыны дамытудың теориялық негіздерін талқылауға бағытталған. Кәсіби-бағытталған коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудағы лексиканың маңызын ашып көрсетілген. Сондай-ақ, мақалада, когнитивті-коммуникативті, контекстік-құзыреттілік және тұлғаға бағытталған секілді кәсіби бағытталған лексикалық дағдыны дамыту тәсілдері мен бұл тәсілдерді пайдаланудағы әрқайсысының өзіне тән қағидалары мен жаттығу түрлері сипатталған. Сонымен қатар, автор кәсіби лексикалық құзыреттілікті дамытудың лингводидактикалық аспектісі мәселесіне тоқталған.

Түйін сөздер: кәсіби-бағытталған лексика, коммуникативтік құзыреттілік, лексикалық құзыреттілік, когнитивті-коммуникативті тәсіл, контекстік-құзыреттілік тәсіл, тұлғаға бағытталған тәсіл.

САДЫБЕКОВА САЛИМА ИЗБАСҚАНҚЫЗЫ,

к.ф.н., доцент,

Гуманитарно-педагогический институт,
Кызылординский университет им. Коркыт Ата

БАСҚЫНБАЕВА ЖАНСАЯ ИМАНҒАЛИЕВНА,

магистрант,

Гуманитарно-педагогический институт,
Кызылординский университет им. Коркыт Ата,
Эл.почта: jani_98_14@amil.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ОБУЧАЮЩИХСЯ ПО ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОМУ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ОРГАНИЗАЦИЯХ ТЕХНИЧЕСКОГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Статья направлена на обсуждение теоретических основ развития лексических навыков обучающихся по профессионально-ориентированному иностранному языку в организациях технического и профессионального образования. Выявлено значение лексики в формировании профессионально-ориентированной коммуникативной компетенции. В статье также описаны способы развития профессионально ориентированных лексических навыков, таких как когнитивно-коммуникативные, контекстуальные и личностно-ориентированные, а также их конкретные принципы использования и типы упражнений для каждого из этих подходов. Кроме того, рассмотрена проблема лингводидактических аспектов развития профессиональной лексической компетентности.

Ключевые слова: профессионально-ориентированная лексика, коммуникативная компетентность, лексическая компетентность, когнитивно-коммуникативный подход, контекстно-компетентностный подход, личностно-ориентированный подход.

SADYBEKOVA SALIMA IZBASKANKYZY,

Ph.D., associate professor,
Institute of Humanities and Pedagogy,
Korkyt Ata Kyzylorda University

BASKYNBAYEVA ZHANSAYA IMANGALIEVNA,

Master course student,
Institute of Humanities and Pedagogy,
Korkyt Ata Kyzylorda University,
E-mail: jani_98_14@amil.ru

THEORETICAL BACKGROUND FOR DEVELOPING LEXICAL SKILLS OF STUDENTS IN PROFESSIONAL-ORIENTED FOREIGN LANGUAGE AT TECHNICAL AND VOCATIONAL EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. The article is aimed at discussing the theoretical basis of the developing lexical skills in professionally-oriented foreign language classes in technical and vocational education institutions. It considers the meaning of lexical skills in the formation of professionally-oriented communicative competence. Moreover, the article describes ways to develop professionally-oriented lexical skills such as cognitive-communication, contextual-competence and personality-oriented, as well as their specific principles of usage and types of exercises for each of these approaches. In addition, the authors touch upon the problem of linguistic-didactic aspects of the developing professional lexical competence.

Key words: professionally-oriented vocabulary, communicative competence, lexical competence, cognitive-communicative approach, contextual-competence approach, personality-oriented approach.

Кіріспе

Қазіргі таңда шетел тілдерін, оның ішінде, ағылшын тілін оқуға деген қызығушылық жылдан-жылға артып келеді. Заманауи қоғамда, адам дамуы мен жетілуінде шетел тілдерінің алатын әлеуметтік маңызы өте зор. Шетел тілін білу тек жеке кәсіби жетістіктерге емес, сондай-ақ, халықаралық және академиялық байланыстардың тиімділігі мен сыртқы экономикалық және гуманитарлық бірлестікке тиімді қол жеткізудің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады.

Әйгілі Еуропа мен Америка университеттерінде оқуды жалғастыру мүмкіндігіне ие болу үшін, студенттер өз мамандықтары бойынша кәсіби терминологияны қолдана отырып, әріптестерімен қарым-қатынас жасауы қажет. Шетел тілін кәсіби тұрғыдан меңгеру, мансапты өсіру мүмкіндіктері бар әрі қызықты, көп ақы төленетін жұмыс табуға және кәсіби қызметті жоғары деңгейге көтеруге, кәсіби саладағы жаңа жетістіктермен хабардар болуға жол ашады.

Көптеген ғалымдар техникалық білім беру ұйымдарында білім алушылардың шетел тілін коммуникативті тұрғыда меңгеруге деген қажеттілігінің маңыздылығын атап өтті.

Еліміздегі техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында шетел тілін оқыту тәжірибесі көрсеткендей, болашақ мамандардың кәсіби қарым-қатынас саласындағы ауызекі тілдік қарым-қатынасты меңгеру деңгейі стандартқа сай келмейтіндігін аңғаруға болады. Бұл білім алушылардың кәсіби шет тілдік ортамен белсенді өзара байланысуға дайын еместігін білдіреді. Түлектер өз мамандықтары бойынша әдебиеттерді оқып, үйренген тақырыптарын тәжірибеде қолдана алады, бірақ өз ойларын шет тілінде еркін айту, кәсіби қарым-қатынасқа түсу олар үшін әлі де қиын нәрсе. Бақылаулар, сұхбат пен сауалнамалардың нәтижелері арқылы, студенттердің кәсіби қарым-қатынастағы негізгі мәселелерінің

бірі - коммуникативті-функционалды лексиканы тиісті деңгейде меңгере алмауы екенін байқауға болады.

Кәсіби-бағытталған коммуникативтік құзыреттілікті дамытудағы лексиканың маңызы

Болашақ техникалық маман иелерін шынайы кәсіби шеттілдік қарым-қатынасқа даярлауға бағыттау - техникалық-кәсіптік білім беру ұйымдарындағы шетел тілдерін оқытудың басты мақсаты, бұл бір жағынан «әлеуметтік маңызды» болса, ал екінші жағынан «әдістемелік тұрғыда негізделінген» [Ларина Т.А., 2007, 23 б.]. Тәжірибелер көрсеткендей, егер білім алушылар алынған білімі, білігі мен дағдыларын іс жүзінде қолданатын болса, олардың «шет тілі» пәніне деген қызығушылығы артады.

Кәсіби-бағытталған коммуникативті құзыреттілік дегеніміз - білім алушының кәсіби-мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайларында шетел тілінде сөйлеу қабілеттілігі мен дайындығы, яғни, оның белгілі бір деңгейде тілді, сөйлеуді және әлеуметтік-мәдени білім, білік пен дағдыларды игеруі. Көп жағдайларда, білім берудің мемлекеттік стандартына сәйкес жоғары және орта білім беруге қойылған талаптарын іске асыру үшін мұғалімдер оқу үдерісінде негізінен коммуникативті мақсаттарға көп көңіл бөледі. Осылайша, олар шетел тілінің кәсіби-бағдарланған қарым-қатынасын игерудің негізі болып табылатын лингвистикалық құзыреттілікті, соның ішінде лексикалық дағдыны қалыптастыруға аса мән бермей жатады [Краснощекова Г.А., 2010, 27 б.].

Техникалық университеттегі жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, білім алушыларда көбінесе бастауыш лингвистикалық білім жетіспейді және олардың бастауыш лингвистикалық біліктері мен дағдылары қалыптаспаған. Төмен деңгейлі лингвистикалық құзыреттілік, өз кезегінде, болашақ инженерлік-техникалық профильдегі мамандардың кәсіби бағдарланған коммуникативті құзы-

реттілігін қалыптастыруда қиындық туғызады. Сондықтан да, кәсіби-бағытталған лексикалық құзыреттілікті қалыптастыру өте маңызды, ол кейін коммуникативті құзыреттілікті қалыптастырудың негізіне айналады.

Француз зерттеушісі С. Мойранттың пікірінше, лингвистикалық құзыреттілік дегеніміз - тіл жүйесінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және мәтіндік модельдері жайлы білім мен оларды сөйлеуде дұрыс қолдана білу [Мойран С., 1982, 123 б.].

Лексикалық құзыреттілік - коммуникативті құзыреттіліктің ажырамас бөлігі, оның қалыптасуы мен дамуын шартты түрде бірнеше деңгейлерге бөлуге болады:

1) тілдің лексикалық құрамын білу (фразеологиялық тіркестер, жеке сөздер);

2) тілдік бірліктер мен сөздердің мағынасын анықтай білу (синоним - антоним, сөз тіркестері, т.б.);

3) мәтінмен жұмыс кезінде лексиканы қолдана білу, қойылған коммуникативті тапсырманы ескере отырып, сөйлеу алу.

Кәсіби бағытталған лексикалық дағдыны дамыту тәсілдері

Кәсіби-техникалық білім беру мекемелерінде аталған пәнді оқытудың негізгі сипаттамасына: салалық ерекшелік, яғни, болашақ мамандық пен оны игеру үдерісінің ерекшеліктерін көрсететін әдістер мен тәсілдер жиынтығы жатады. Бұл тізімді когнитивті-коммуникативті, контексттік-құзыреттілік және тұлғаға бағытталған оқыту тәсілдері құрайды. Барлық тәсілдер өз кезегінде оқыту үдерісімен біріге отырып, кәсіби бағытталған лексикалық дағдыны, соның ішінде, дыбыстық, графикалық және семантикалық бірліктерді үйренуге бағытталған сөз, сөз тіркесі, сөйлем және мәтін деңгейіндегі жаттығулармен қамтамасыз етуі тиіс. Кәсіби лексиканы дамытуға бағытталған тәсілдер төмендегі қағидаттарға сүйенеді:

- таңдалған кәсіби-бағытталған лексикалық материалдың коммуникативтік маңыздылығы;

- лексикалалық дағдыны оқылым, жазылым және ауызша сөйлеу дағдыларымен өзара байланыста жетілдіру үшін материалдардың жүйелі әрі жағдаятқа негізделген болуы;

- кәсіби-бағытталған лексикалық құзыреттілікті қалыптастыруда, оқыту мен студенттердің өз бетінше оқуының үйлесімділігі;

- лексикалық құзыреттіліктің даму деңгейін автоматтандырылған түрде бақылау үшін компьютерлік бағдарламаларды нақты білім беру үдерісіне интеграциялау арқылы оқытуды дараландыру.

Кәсіби-бағытталған лексикалық дағдыны дамытудың негізгі тәсілдерінің бірі - сөздік қорды игеру үшін өте маңызды болып табылатын когнитивті-коммуникативті тәсіл. Бұл тәсіл, дәл осы кәсіби білім алушылар үшін шетел тілі лексикасын дамытуға үлкен септігін тигізеді, себебі,

олар кәсіби біліммен қатар сөйлеу дағдысын да қатар меңгереді. Кәсіби-бағытталған лексикалық материалды ойдағыдай игеру когнитивті үдерістердің кешенімен қамтамасыз етіледі. Шетелдік қарым-қатынас үшін білім алушылардың кәсіби бағдарланған лексикалық бірліктерді әр түрлі контексте қабылдауы, тілдік және сөйлеу қабілеттерімен қатар, тану, зейін, есте сақтау, елестету, танымдық ойлау қабілеттері де маңызды. Осы себептен коммуникация мен когнитивтік қасиеттер бір-бірімен тығыз байланысты.

Когнитивті-коммуникативті тәсіл кәсіби-бағытталған лексикалық құзыреттілікті қалыптастырудың келесі аспектілерін жүзеге асыруды көздейді:

• кәсіби-бағытталған шетел тілін оқыту үдерісінің коммуникативті бағытын ескеру;

• лексикалық және грамматикалық біліктер мен дағдыларды қалыптастыру мен дамытуда танымдық компонентті ескеру.

Бұл сипаттағы оқытуды ұйымдастыру үдерісінің ерекшелігі төмендегідей:

1) тілді қатынас құралы ретінде пайдалану үшін жағдайлар жасау, жұмыстың ұжымдық формаларын қолдану, проблемалық жағдаяттарды қою және т.б арқылы студенттердің белсенді шығармашылық әрекетін ұйымдастыру;

2) коммуникативті тәсілдің "мотивация" аспектісін ескеру керек, яғни, студенттердің кәсіби тақырыптар бойынша қарым-қатынас жасау, сөйлеу-ойлау белсенділігі, байланыс, жағдаяттылық, ақпараттылық, жаңашылдық және т.б. бойынша шетел тілінде сөйлесуге деген ішкі қажеттілігін қамтамасыз ету арқылы мотивациясын көтеру [Ушакова Н.Л., 2009, 172 б.].

Сонымен, кәсіби-бағдарланған шетел тілін оқытудың когнитивті-коммуникативті тәсілі - бұл білім алушының үйреніп жатқан шетел тілі жүйесі туралы дұрыс түсінігі мен сөйлеу дағдыларын ертерек қалыптастыруды, жазбаша және ауызша мәтіндерде кәсіби-бағытталған лексиканы қолдана білуді көздейтін оқытудың әдіснамалық негізі және жеке тұлғаға бағытталған тұжырымдама болып табылады.

Келесі тәсіл *тұлғаға бағытталған тәсіл* болып табылады. Кәсіби-бағытталған лексикалық құзыреттілікті тиімді қалыптастыру үшін білім алушылардың жеке тұлғалық ерекшеліктерін ескерген жөн, өйткені әрқайсысының білімді меңгерудегі өзіндік әдістері, өзіндік оқу стратегиясы бар. Бұл тұлғаға бағытталған тәсілді қолдану арқылы жасалады.

Тұлғаға бағдарланған тәсіл келесі факторларға негізделген:

• кәсіби-бағытталған лексикалық дағдыны дамыту кезінде, білім алушының жеке басының ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескеру;

• берілген тапсырманы немесе мәселені шешу арқылы білім алушылардың жеке-кәсіби қасиеттерін дамыту.

Зерттеулер бойынша, техникалық бағытта оқитын білім алушылар «логикалық-математикалық интеллект» иелері болып табылады [Гарднер Х., 1983, 439 б.]. Олар үшін сандармен жұмыс істеген оңай және оқу материалдарын қисынды, жүйелі түрде қабылдауды әлдеқайда жеңіл деп санайды [Кристисон М., 1996, 12 б.]. Бұл, студенттер кәсіби-бағытталған лексикалық дағдыны алған лингвистикалық ақпаратты түсініп, жинақтап қорыту арқылы дамытады дегенді білдіреді [Шмидт Р., 2012, 17 б.].

Сонымен қатар, интеллекттің логикалық-математикалық түріне ие білім алушылар көбіне тұйық, әрі қарым-қатынас жасауда ұяң болып келеді. Бұл білім беру мекемелерінде шетел тілін оқытудың басты мақсаты - кәсіби-бағытталған коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру. Ал, білім алушылар үшін компьютерлік бағдарламалар арқылы лексиканы өздігінен дамытқаннан кейін қарым-қатынас құру әлдеқайда жеңіл болады.

Психологияда, ана тілінің де, шетел тілдерінің де лексикалық жүйесін тез әрі нық игеруге көмектесетін психикалық үдерістер, мотивациялар мен психологиялық қабілеттер мәселелеріне үлкен мән беріледі. Зейін, есте сақтау және ойлау секілді танымдық үдерістер, кәсіби бағытталған шетел тілінің сөздік қорын игеруде маңызды рөл атқарады.

Жоғарыда аталған тәсілдерден басқа, кәсіби білім беру мекемелерінде шетел тілін оқыту процесіне *контекстік-құзыреттілік тәсілін* енгізу қажет. Контекстік тәсіл - болашақ маманның кәсіби қызметіне қатысты пәндік мазмұн үлгісін жасайтын дидактикалық құралдар жүйесі. Кәсіби бағдарланған шетел тілін оқыту аясындағы контекстік тәсілді қолданудағы басты мақсат білім алушылардың болашақ кәсіби қызметке байланысты әртүрлі контексттерде үйренген кәсіби бағдарланған сөздік қорды дұрыс пайдалануға баулу болып табылады.

Контекстік тәсіл тұжырымдамасы белгілі бір қағидаттарға негізделген: тұлғаның белсенділік қағидасы, проблемалық қағидасы, оқыту мен тәрбиелеудің бірлігі қағидасы, оқу іс-әрекетінің әр түрлі формаларында болашақ кәсіби қызметтің мазмұны мен шарттарын дәйекті үлгілеу қағидасы.

Бұл тәсіл бойынша, кәсіби-лексикалық бағытталған лексикалық дағдыны үйрету үш кезеңнен тұрады. Бірінші кезеңінің басты мақсаты - сөздің синтаксистік орнын анықтау, сөздің формасы (фонетикалық және орфографиялық аспектілері, оның құрылымы мен грамматикалық ерекшеліктері), мағынасы мен қолданылуымен танысу. Бұл кезеңді студенттерге коммуникативті емес жаттығуларды беру арқылы өткіземіз.

Ал, екінші кезеңінің мақсаты - білім, білік пен дағдыларды қалыптастыру. Кәсіби-лексикалық материалға машықтану кезінде коммуникативті

емес және шартты-коммуникативті жаттығулар қолданылуы керек. Бұл жаттығулар тізімі төмендегідей:

- үйренетін лексикалық бірліктердің жалпы және өзгешелік белгілерін анықтауға бағытталған саралау жаттығулары;
- жаңа лексикалық бірліктердің жазылуы және айтылуын есте сақтап, ассоциация құру үшін имитациялық (еліктеу, қайталау) жаттығулары;
- сөйлемдерде жаңа лексикалық бірліктерді қолдану барысында, оларды дұрыс таңдау үшін қолданылатын конструктивті жаттығулар;
- мәтіннің бір бөлігін өзгертуге бағытталған трансформациялық жаттығулар;
- білім алушылардың жаңа лексикалық бірліктерді пайдалана отырып, реплика құруына көмектесетін репродуктивті жаттығулар.

Кәсіби-бағытталған лексиканың дағдылары дамытуда әр түрлі жаттығуларды қолдануға болады. Мысалы, тізімнен дефиницияға сәйкес келетін сөзді таңдау; белгіленген сөздерді тізімдегі басқа сөздермен ауыстыру; сөйлемдердегі белгіленген сөздерді синоним, омоним және антоним сөздермен ауыстыру; жаңа сөздерді қолданып, сөйлемді қайта құру; терминдерге түсінік беру; сөздердің астына сол сөздермен тіркес құрау; бос орындарды тиісті сөздермен толтыру; терминдерге өз анықтамаларын беру және т.б.

Үшінші қорытынды кезеңде, жаттығулар студенттердің лингвистикалық, қарым-қатынас қабілеттерімен қатар кәсіби қызметіне де сәйкес әр түрлі тапсырмаларды қамтуы қажет. Сондай-ақ, болашақ маман ретінде кәсіби бағыттағы сөйлеу дағдысын дамытуы маңызды болып саналады [Александрова Е.В., 2009, 106 б.]. Осы кезеңде коммуникативтік жаттығуларды орындату арқылы студенттердің шығармашылық белсенділіктерін арттыратын боламыз. Бұл жаттығуларға: оқылған немесе тыңдалған мәтінге жоспар құру; жаңа сөздерді қолдана отырып, белгілі бір тақырып бойынша сұрақтарға толық жауап беру; мәтінге аннотация жасау; мәтінді қайта айтып беру; сөйлемді аяқтау; мәтіннен растайтын немесе жоққа шығаратын фактілерді таңдап, өз ойын қосып айтып беру; нұсқаулар жазу; жаңа лексиканы қосып, тақырып бойынша монологтық мәлімдеме дайындау және т.б.

Көбінесе, коммуникативті жаттығулар студенттердің қызығушылығын тудырып жатады. Оның себебі, бұл жаттығулар лексикалық материалды еріксіз жаттауға мүмкіндік беретін рөлдік ойындар мен сөйлеу жағдаяттарынан, кәсіптік іскерлік және білім беру ойындары, топтық және жеке жобалар мен презентациялар, сұрақ-жауаптар мен конференциялар, байқаулар мен жарыс-сайыстардан тұрады.

Кәсіби лексикалық құзыреттілікті дамытудың лингводидактикалық аспектісі

Әрбір саладағы секілді, техникалық маман-

дардың да лексикасын сол тілдің сөздері құрайды. Сөздік қорға тек жеке сөз ғана емес, тұрақты тіркесті және идиома да жатады. Кәсіби бағдарланған лексиканы оқыту мазмұнының әдістемелік құрамына: баспа сөздіктерін қолдану, жеке сөздіктер мен жаңа сөздік қоры бар карточкаларды жүргізу және оқылған лексиканы қайта құру және жүйелеу жолдары туралы қажетті анықтамалар мен нұсқаулықтар кіреді. Бұл болашақ маманға кәсіби-бағдарланған лексика бойынша өз бетінше жұмыс істеуге мүмкіндік береді [Сухарева Т.Н., 2002, 79 б.]. Бұл құзыреттіліктің мәні, біріншіден, нақты сөйлеу жағдаятына байланысты ұзақ мерзімді жадтан сөзді лезде еске түсіру, екіншіден, оны сөйлеу кезінде қолдана алу қабілеті.

Ғылыми-техникалық мәтіндер мен кәсіби қарым-қатынас, ең алдымен, белгілі бір қызмет саласының мамандары қолданатын арнайы сөздік қордың болуымен сипатталады. Д.Е. Розентальдың анықтамасы бойынша, арнайы лексика дегеніміз - бұл адамның еңбек әрекетінің әр түрлі салаларына қатысты заттар мен ұғымдарды атайтын және жиі қолданылмайтын сөздер мен сөз тіркестерінің жиынтығы [Розенталь Д.Е.]. Тілдің кәсіби мақсаттарға тән ерекшелігі - терминдер мен кәсіби сөздік қордың болуы.

Кәсіби сөздер - белгілі бір шаруашылыққа, кәсіпке байланысты қолданылатын, жалпы халыққа бірдей түсінікті бола бермейтін, қолданылу өрісі шектеулі сөздер. Қазақ тілі кәсіби сөздерге бай. Термин сөздер дегеніміз - ғылым, техника, өндіріс және т.б. саласындағы арнаулы ұғымдар мен зат атауларын білдіретін сөздер.

Ағылшын тілінде де, кез-келген басқа тілдер секілді сөздің көп мағыналылығын байқауға болады. Оның ішінде, кәсіби бағдарланған лексика шеңберінде де осы жағдайды кездестіреміз. Әрине, бұл білім алушы сөздің барлық мағынасымен бір уақытта танысуы керек дегенді білдірмейді. Дегенмен, сөздің ең жиі кездесетін мағынасын білуі керек. Мысалы: *critical* - сыни, қауіпті, тәуекелшіл, шешуші, бұрылыс кезеңі, талғампаз, талапшыл, тапшы, өте қажет сияқты мағынаны білдіруі мүмкін. Оның тура мағынасын анықтау, тек контекстке байланысты болады. Яғни, сөздер текстте басқа сөздермен бірігіп келіп, басқа мағынаны білдіріп жататын кездері болады. Мысалы, *practical* сөзі жеке тұрып - тәжірибелік, пысық, қолайлы дегенді білдірсе; *practical accuracy* - нақты дәлдік; *practical application* - тәжірибеге енгізу, секілді басқа сөздермен бірге келгенде мағынасы өзгеріп кете береді. Кәсіби лексиканы оқыту барысында осы жайтты негізге алу қажет.

Белсенді кәсіби-бағытталған лексиканы таңдау барысында, осы саланы зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне сүйенген жөн. Олар құрастырған критерийлер мыналар:

- сөзді қолдану және термин жиілігі (белгілі бір сөзді қолданудың жалпы саны);

- семантикалық маңыздылығы (тек өтетін тақырыпқа сай сөздер ғана емес, сонымен бірге тақырыптың маңызды ұғымдарын бейнелейтін сөздерді қосу қажеттілігі);

- сөздердің тіркесімділігі (лексиканың құндылығы оның басқа сөздермен тіркестік қабілетімен анықталады);

- сөзжасамдық құндылықтың болуы;

- сөздің көп мағыналылығы;

- сөздің стильдік бейтараптылығы.

Сонымен қатар, кәсіби-бағдарланған лексикалық дағдыны дамыту тиімділігін арттыру үшін лексикалық материалды іріктеуге әдістемелік типология негізінде дифференциальдық тәсілді қолданған жөн. Себебі, ол шетел тілінің сөздік қорын игерудегі қиындықтардың өрбуін қарастырады. Х.А. Палмердің пікірінше, шетел тілінің лексикасын меңгерудегі негізгі қиындық сөздің формасы, мағынасы мен қолданылуының күрделілігіне негізделген [Палмер Г., 1969, 89 б.]. Ол нақты заттарды, іс-әрекеттерді және қасиеттерді білдіретін сөздерді меңгеру көмекші сөздер мен абстрактті ұғымдарды білдіретін сөздерді меңгеруге қарағанда әлдеқайда жеңіл болатындығын атап өтті.

Қорытынды

Қорытындылай келе, техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында білім алушылардың болашақта өз мамандығы бойынша кәсіби шет тілінде қарым-қатынас жасауы үшін олардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру қажет. Ал, коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда лингвистикалық, оның ішінде лексикалық дағдыны дамыту өте маңызды болып саналады. Себебі, лексика кез-келген тілдің сөздік қорын құрайды. Кәсіби-бағытталған лексикаға терминдер мен кәсіби сөздер жатады. Бұл сөздерді, басқаша айтқанда кәсіби-бағытталған шетел тілінен лексикалық дағдыны дамытуда когнитивті-коммуникативті, контекстік-құзыреттілік және тұлғаға бағытталған оқыту тәсілдері қолданылады. Бұл тәсілдер өзіндік кезеңдер мен сол кезеңдерге лайықталып жасалған әр түрлі жаттығуларды қамтиды. Оларға коммуникативті емес, шартты-коммуникативті және коммуникативті жаттығу түрлері жатады. Бұл жаттығулар мен тапсырмалар, мақсатына сәйкес түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, білім алушылардың кәсіби бағытталған лексиканы үйренуіне мүмкіндік береді. Кәсіби-бағытталған шетел тілінен лексикалық дағдыны дамыту барысында лексикалық материалды дұрыс таңдай білу өте маңызды. Бұл үдерісті жүзеге асыруда өзектілік және ақпараттық мазмұн қағидасы, жүйелілік қағидасы секілді тағы басқа көптеген критерийлерді негізге алған жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ларина Т.А., Лингвистикалық емес университеттер студенттеріне кәсіби бағытталған шет тілінде білім беруде интерактивті құзыреттілікті қалыптастыру - Барнаул, 2007 – 192 б.
2. Краснощекова Г.А., Арнайы емес лингвистикалық білімнің негізін қалау - Таганрог, 2010 - 227б.
3. Мойран С., *Enseigner a comminiquer en langue etrangere* - Париж, 1982 - 188б.
4. Ушакова Н.Л., Мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастырудың когнитивті және коммуникативті тәсілі - 2009 –235б.
5. Гарднер Х., Ақыл-ой интеллект теориясының негіздері. - Нью-Йорк, 1983–512б.
6. Кристисон М., Көп интеллектуалды қолдану арқылы тілдерді оқыту және үйрету, 1996 –20б.
7. Шмидт Р., Шетел тілін үйренудегі зейін мен хабардарлық. 2012– 30 б.
8. Александрова Е.В., Заңгерлік мамандықтар студенттері арасында кәсіби-бағытталған лексикалық құзыреттілікті қалыптастыру әдістемесі - М., 2009 - 159б.
9. Сухарева Т.Н., Тілдік емес университет студенттері арасында сөз қолданудың коммуникативті стратегияларын қалыптастыру: ағылшын тілі материалы бойынша - М., 2002–138б.
10. Розенталь Д.Е., Лингвистикалық терминдер сөздігі: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/DicTermin.php
11. Палмер Г., Сөздік қорды таңдау туралы Интериум есебі - Лондон, 1969.- 165б.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ларина Т.А., Формирование интерактивной компетенции при обучении студентов нелингвистических вузов профессионально ориентированному иностранному языку – Барнаул, 2007– 192с.
2. Краснощекова Г.А., Фундаментализация неспециального лингвистического образования– Таганрог, 2010 –227с.
3. Мойран С., *Enseigner a comminiquer en langue etrangere* - Париж, 1982 - 188 с.
4. Ушакова Н.Л., Когнитивно-коммуникативный подход к формированию межкультурной компетенции – 2009 –235с.
5. Гарднер Х., Фреймы теории разума множественного интеллекта. - Нью-Йорк, 1983–512 с.
6. Кристисон М., Преподавание и изучение языков с помощью множественного интеллекта, 1996 –20с.
7. Шмидт Р., Внимание и осведомленность в изучении иностранного языка. 2012– 30с.
8. Александрова Е.В., Методика формирования профессионально-ориентированной лексической компетенции у студентов юридических специальностей– М., 2009 – 159с.
9. Сухарева Т.Н., Формирование коммуникативных стратегий сло-воупотребления у студентов неязыкового вуза: на материале английского языка– М., 2002– 138с.
10. Розенталь Д.Э., и др. Словарь лингвистических терминов: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/DicTermin.php
11. Палмер Г., Interium Report on Vocabulary Selection - Лондон, 1969. -165с.

REFERENCES:

1. Larina, T.A. Formation of interactive competence in teaching students of non-linguistic universities in a professionally oriented foreign language - Barnaul, 2007– 192p.
2. Krasnoshchekova, G.A. Fundamentalization of nonspecial linguistic education - Taganrog, 2010 –227p.
3. Moirand, S. Enseigner a comminiquer en langue etrangere - Paris, 1982 - 188p.
4. Ushakova, N.L. Cognitive and communicative approach to the formation of intercultural competence - 2009 –235p.
5. Gardner, H. Frames of mind theory of multiple intelligences.-New York: New Basic Books, 1983–512p.
6. Christison, M.N. Teaching and Learning Languages Through Multiple Intelligences, 1996 –20 p.
7. Schmidt, R. Attention and Awareness in Foreign Language Learning. 2012 - 30 p.
8. Alexandrova, E.V. Methodology for the formation of professionally-oriented lexical competence among students of legal specialties - М., 2009 - 159 p.
9. Sukhareva, T.N. Formation of communicative strategies of word use among students of a non-linguistic university: on the material of the English language - М., 2002– 138 p.
10. Rosenthal, D.E. et al. Dictionary of linguistic terms: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/DicTermin.php
11. Palmer, H. Interium Report on Vocabulary Selection - London, 1969. - 165 p.

САМЕТОВА ФАУЗИЯ ТОЛЕУШАЙХОВНА,
кандидат филологических наук, профессор,
Академия Кайнар,
г. Алматы, Казахстан

СМАГУЛОВА БАКЫТ АБАЕВНА,
кандидат филологических наук,
КазНПУ имени Абая,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: 180710@mail.com

РУССКИЙ ЯЗЫК КАК УЧЕБНАЯ ДИСЦИПЛИНА В ВУЗЕ

Аннотация. Научно обоснованный отбор учебного материала в целях обновления содержания учебной дисциплины представляет собой одну из актуальных проблем обучения языкам. В условиях нового социального заказа при отборе содержания языковых дисциплин во внимание берутся такие экстралингвистические составляющие, как сферы общения, речевые ситуации, социальные роли, коммуникативные потребности обучающихся. Этим детерминирован интерес лингводидактики к прагмалингвистике. Актуализация прагматических навыков общения на изучаемом языке при обучении второму языку – требование времени интеграции и глобальной межкультурной коммуникации. Прагмалингвистический подход к обучению второму языку дает возможность сделать процесс овладения неродным языком более плодотворным.

Ключевые слова: русский язык, вуз, учебная дисциплина, неродной язык, прагмалингвистика.

САМЕТОВА ФАУЗИЯ ТӨЛЕУШАЙЫҚҚЫЗЫ,
филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
Қайнар академиясы,
Алматы қ., Қазақстан

СМАҒҰЛОВА БАҚЫТ АБАЙҚЫЗЫ,
филология ғылымдарының кандидаты,
Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы қ., Қазақстан

ОРЫС ТІЛІ ЖОО-ДАҒЫ ОҚУ ПӘНІ РЕТІНДЕ

Аннотация. Оқу пәнінің мазмұнын жаңарту мақсатында оқу материалын ғылыми тұрғыдан іріктеу тілдерді оқытудың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Жаңа әлеуметтік тапсырыс жағдайында тілдік пәндердің мазмұнын таңдау кезінде қарым-қатынас салалары, сөйлеу жағдайлары, әлеуметтік рөлдер, оқушылардың коммуникативті қажеттіліктері сияқты экстралингвистикалық компоненттер ескеріледі. Бұл лингводидактиканың прагмалингвистикаға деген қызығушылығын анықтайды. Екінші тілді оқытуда оқытылатын тілде қарым-қатынастың прагматикалық дағдыларын өзектендіру - интеграция мен жаһандық мәдениетаралық қарым-қатынас уақытының талабы. Екінші тілді оқытудың прагмалингвистикалық тәсілі ана тілі емес тілді меңгеру процесін жемісті етуге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: орыс тілі, жоғары оқу орны, оқу пәні, ана тілі емес, прагмалингвистика.

SAMETOVA FAUZIYA TOLEUSHAIKHOVNA,
candidate of philological sciences, professor,
Kainar Academy,
Almaty, Kazakhstan

SMAGULOVA BAKYT ABAYEVNA,
candidate of philological sciences,
KazNPU,
Almaty, Kazakhstan

RUSSIAN AS AN ACADEMIC DISCIPLINE IN HIGHER EDUCATION

Summary. Scientifically based selection of educational material in order to update the content of the discipline is one of the urgent problems of language teaching. In the context of a new social order, when selecting the content of language disciplines, such extralinguistic components as communication spheres, speech situations, social roles, and students' communication needs are taken into account. This is determined by the interest of linguistics to pragmalinguistics. Actualization of pragmatic communication skills in the target language when teaching a second language is a requirement for integration and global cross – cultural communication. A pragmalinguistic approach to learning a second language makes it possible to make the process of mastering a non-native language more fruitful.

Keywords: Russian language, University, academic discipline, non-native language, pragmalinguistics.

Введение

Глобализация и вхождение в мировое сообщество, как характерные для XXI века и по-своему знаковые тенденции, диктуют сегодня требования к образованию, успех которого в определенной степени обеспечивается и языковой подготовкой обучающихся. Такое понимание роли языковых дисциплин в подготовке специалистов бакалавров обусловлено тем, что языковые умения и навыки на современном этапе развития педагогической науки рассматриваются как метаумения, лежащие в основе учебной деятельности в целом.

Стратегические задачи динамичного индустриально-инновационного развития Казахстана требуют от вузов обеспечения выпускниками – трехязычными, способными к профессиональной деятельности в условиях нарастающей интеграции и международного сотрудничества, что подразумевает успешное осуществление деловой межкультурной коммуникации, оперативное реагирование на вызовы быстро меняющегося мира.

Говоря о трехязычии молодых казахстанцев как конечной цели языковой подготовки личности, отметим, что в провозглашенном триединстве каждый из языков занимает определенную позицию в соответствии с выполняемыми в обществе функциями. Кроме того, важно, на каком языке человек говорит свободно, получил среднее образование. Так, для лица, свободно владеющего казахским языком, окончившего школу с казахским языком обучения, русский язык будет выполнять познавательную функцию, которая реализуется в учебном процессе при освоении специальности. В этих условиях русский язык выступает как язык изучаемой специальности, поскольку без преувеличения можно утверждать, что самый передовой опыт, лучшие достижения научной мысли, становятся доступными на русском языке. Поэтому хорошее знание русского языка сокращает путь к инновациям в сфере изучаемой специальности. Иностраный, в частности английский, язык в данном контексте служит средством, обеспечивающим выход в дальнее зарубежье, как в профессиональной, так и в житейско-бытовой сферах. При высоком уровне владения он, наряду с русским

языком, способствует совершенствованию в профессиональной сфере.

По-иному происходит распределение языков в случае, когда человек свободно говорит на русском языке, окончил русскую школу. Обучение казахскому языку в вузе для него представляется важным ввиду того, что как гражданин Казахстана он обязан уметь вести деловое общение на государственном языке, делопроизводство в необходимой ему мере, свободно пользоваться им в житейско-бытовой сфере. Как и в первой ситуации, английский язык выступает как язык специальности и как средство общения с партнерами из дальнего зарубежья.

Таким образом, овладение каждым из трех языков – казахским, русским и иностранным – сегодня рассматривается как личностная потребность, возникающая при социальном взаимодействии индивида, а при получении высшего образования – как одна из профессиональных потребностей специалиста, без которой невозможен карьерный рост.

В условиях информационного общества, с характерными для него новизной, динамичностью и разнообразием, перед образованием стоит вопрос «*Как учить результативно?*». Есть только один путь для достижения поставленных целей. И это – инновационные педагогические технологии. Хотя «сегодня мы не можем утверждать, что в дидактике и методике обучения сложилась четкая система научных определений и классификаций педагогических технологий, принятая всем научным и педагогическим сообществом», – как подчеркивает Е.В. Куликова, однако все они обладают общим свойством, отличающим их от традиционных методик [Куликова Е.В., 2011].

Являясь ключевым элементом термина *инновационные педагогические технологии* слово 'технология' уже означает, что «цели задаются достаточно однозначно» и должны успешно реализоваться. Иначе говоря, поставленные образовательные цели в ходе применения педагогической технологии реализуются, в итоге обеспечивается гарантированный результат обучения. Обеспечивается запланированный результат вследствие опоры на активные методы и формы обучения, а также особенности целеполагания, при котором педагогические цели

формулируются как предполагаемый результат деятельности обучающихся в виде конкретных умений. Для этого необходимо добиться понимания студентом того, в какой ситуации и для чего он может использовать изучаемый материал. Ориентир на применение в реальной жизни мотивирует обучающегося.

В контексте педагогической технологии ценным оказывается отношение к познавательной деятельности самого обучающегося, его желание достичь предполагаемого результата. Перед преподавателем встает задача, как, с помощью каких приемов организовать учебно-познавательную деятельность обучающихся по усвоению учебного материала. И здесь ему на помощь приходит весь богатый арсенал методических приемов, подходов, принципов, накопленных педагогической и методической наукой и передовым опытом, в том числе - лингводидактикой. С повсеместным распространением информатики и мультимедиа значительно расширяются возможности оптимизировать обучение языкам, сделать его, во-первых, более привлекательным, интересным и, во-вторых, более результативным. Все вышеперечисленное представляет собой базу для развития инновационных педагогических технологий и открывает перспективы их применения в соответствии с целями реального учебного процесса, контингента обучающихся, их индивидуальных возможностей.

Известно, что успех общения, в том числе и делового, профессионального, зависит не только от желания говорящего вступить в контакт, но и от умения реализовать речевое намерение. Последнее зависит от степени владения единицами языка (лексико-фразеологическими и грамматическими), а также – умения пользоваться ими в конкретных ситуациях общения. При этом важно иметь в виду, что знание отдельных элементов языка само по себе не может быть отнесено к понятию «владение языком как средством общения». Названные условия владения языком составляют сущность коммуникативной компетенции, которая сегодня представляет собой одну из главных целей обучения второму / иностранному языку. Установлено, что коммуникативная компетенция является лингвистически, психологически и методически организованной системой, т.е. имеет сложную природу. Следовательно, для того чтобы добиться ее развития, следует учитывать все факторы, ее формирующие. Коммуникативная компетенция позволяет достичь единства «языка и речи» как средства (язык) и способа ее реализации (речь), поэтому уровень ее развития может служить надежным критерием оценки знаний студентов по предмету, что является одной из важнейших составляющих педагогической технологии и позволяет обеспечить ее результативность.

Формирование коммуникативной компе-

тенции на изучаемом языке является сегодня важнейшей задачей языковых курсов в вузе. В соответствии с обозначенным приоритетом и требованиями времени сформулированы цели дисциплин «Казахский язык», «Русский язык» и «Иностранный язык». Все они являются общеобразовательными [Жумашева А.А., 2019, с. 141]. Так, целью обучения казахскому языку является овладение студентами русского отделения казахской речью в различных сферах общения: разговорно-бытовой, учебно-профессиональной, социо-культурной. В связи с этим курс предусматривает: накопление лексического запаса, изучение особенностей фонетической и грамматической системы казахского языка, обучение культуре речи, привитие навыков аудирования, чтения, говорения и письма на казахском языке; знакомство с образцами ораторского искусства и текстами по специальности.

Основная часть

Целью дисциплины «Русский язык» является совершенствование русской речи студентов казахского отделения в различных сферах общения: разговорно-бытовой, учебно-профессиональной, социо-культурной. В связи с этим курс предусматривает: систематизацию знаний о грамматическом строе русского языка, совершенствование навыков грамотного письма, устной речи, оформление деловых бумаг, умение конспектировать и реферировать литературу по специальности на русском языке; привитие навыков аудирования, чтения, говорения и письма на русском языке. Дисциплина «Иностранный язык» изучается и на русском, и на казахском отделениях вузов, практически ставит те же задачи, что и «Русский язык». При этом следует учесть, что в последние годы курс русского языка как второго все больше тяготеет к позиции «русский язык как иностранный», хотя в целом в обществе русский язык как средство общения, в том числе межнационального, свои позиции в Казахстане, в основном, сохранил.

У названных курсов можно выделить общую составную цель: привитие навыков общения в различных ситуациях – от элементарных, житейских, до профессионально-деловых, в устной и письменной форме (последнее предполагает навыки деловой переписки, обсуждения вопросов учебной, профессиональной и научной деятельности).

Рассмотрим инновационные педагогические технологии применительно к такой учебной дисциплине, как русский язык для нерусских. Огромный размах и масштабы русской лингводидактической науки в годы советской власти позволили создать стройную, научно обоснованную систему обучения русскому языку в национальной школе. В новых социокультурных условиях «парада суверенитетов» курс практи-

ческого русского языка, безусловно, претерпел изменения. Они, прежде всего, коснулись двух составляющих образовательного пространства: а) отводимого ГОСО, типовым учебным планом и программой объема часов, т.е. нормативной базы, и б) социокультурной среды, характеризующейся некоторым ослаблением интереса к русскому языку и мотивации для его изучения.

Эти факторы объективно приводят к тому, что сегодня остро стоит проблема результативности процесса обучения русскому языку. Как видим, сокращение часов на дисциплину и весьма невысокий уровень мотивации обучаемых имеет следствием повышение требований к качеству преподавания, необходимость использования более эффективных инновационных педагогических технологий, пересмотра методических стратегий, тактик, приоритетов. В то же время вступление Казахстана в Болонскую конвенцию настоятельно требует высокой результативности языковой подготовки студентов. Так, на современном этапе развития полиэтничного, поликультурного казахстанского социума курс русского языка в вузе для лиц, окончивших школу с нерусским языком обучения, выполняет общеобразовательную функцию, являясь средством получения научной информации на русском языке.

Этим обусловлена постановка конкретной цели - формирование у будущих специалистов коммуникативной компетенции, способности решать речевыми средствами русского языка коммуникативные задачи в повседневной учебной, бытовой, социальной сферах.

Это значит, что по окончании курса студент должен:

- понимать устную и письменную речь,
- извлекать информацию из научно-учебных, научно-популярных и научных текстов,
- свободно общаться на заданную тему, выражать свое мнение,
- уметь составлять деловые бумаги личного характера, разные виды плана, а также тезисы, конспекты и другие репродуктивные жанры научной речи.

Данный курс основан на комплексно-концентрическом принципе и предполагает углубление знаний на каждом последующем уровне о нормах русского литературного языка во всех его ярусах: фонетико-орфоэпическом, лексико-фразеологическом, словообразовательном, грамматическом, включая орфографию и пунктуацию. При этом усвоение языковых норм, или языковая компетенция, рассматривается как база для формирования речевой компетенции, позволяющей продуцировать речь, в том числе – связные высказывания в виде устных выступлений, рассказов, сочинений на заданную тему. В связи с этим становится очевидным доминирование речевой практики обучаемых над грамма-

тическим материалом, который не должен быть перегружен теоретическими сведениями. При изучении любой темы курса внимание должно быть направлено, прежде всего, на развитие речи студентов, что достигается путем реализации личностно-ориентированного и коммуникативно-деятельностного подходов.

Курс русского языка строится таким образом, чтобы способствовать развитию у студентов сознательного отношения к языковым явлениям, выработке умения самостоятельно анализировать их и употреблять в речи, чему способствуют навыки трансформации, компрессии, подбора синонимов (лексических и грамматических).

Учет типичных трудностей усвоения русского языка как неродного, интерференции родного языка отражается в усилении профилактической работы над:

- согласованием в роде, числе и падеже прилагательных и других частей речи и форм, изменяющихся по адъективному типу склонения;
- видо-временных форм глагола;
- произношением специфических звуков и звуко сочетаний, подвижным ударением и интонированием вопросительных предложений без вопросительных слов;
- строем предложения, в том числе – сложного (сложноподчиненного и бессоюзного).

В свете сказанного научно обоснованный отбор учебного материала в целях обновления содержания учебной дисциплины представляет собой одну из актуальных проблем обучения языкам. В условиях нового социального заказа при отборе содержания языковых дисциплин во внимание берутся такие экстралингвистические составляющие, как сферы общения, речевые ситуации, социальные роли, коммуникативные потребности обучающихся. Этим детерминирован интерес лингводидактики к прагмалингвистике как научному направлению, интегрирующему достижения теории речевой деятельности, коммуникативной грамматики, теории речевых актов, которые в совокупности составляют основу курса русского языка как иностранного для зарубежных студентов), а также курса русского языка как второго (или неродного) для жителей стран СНГ. Актуализация прагматических навыков общения на изучаемом языке при обучении иностранному / второму языку – требование времени интеграции и глобальной межкультурной коммуникации. Кроме того, следует отметить уровень развития лингвистики, четко обозначившийся в языкознании интерес к природе и составляющим речевого общения. Прагмалингвистический подход к обучению второму языку дает возможность сделать процесс овладения неродным языком более плодотворным. Отсюда вырисовывается актуальная лингводидактическая задача – описать прагматическую функцию языковых средств в учебных целях, с методичес-

ких позиций.

При этом будем иметь в виду, что роль данных прагмалингвистики будет только возрастать с повышением уровня владения языком, поскольку она рассматривает особые условия и способы употребления языковых средств, формирующих высказывания, и в целом правила общения, включая прежде всего речевое общение. Так, если на начальных первом, втором уровнях обучения языку приоритетное внимание уделяется лексико-грамматической основе высказывания, то далее, на третьем, четвертом и выше уровнях, считаем уместным работать над прагматическими значениями, которые являются основой любого общения. Выражаются они при помощи языковых единиц на лексическом и грамматическом уровнях.

Сравним различные высказывания: «Закрой окно!», «Не закроешь ли ты окно?», «Хорошо бы закрыть окно», «Дует». В одной и той же речевой ситуации с открытым окном, в одном контексте, все эти разные по форме предложения реализуют одну иллокутивную функцию – побуждают адресата речи закрыть окно. И, наоборот, одно предложение в различных ситуациях может выполнять разную иллокутивную функцию. К примеру, предложения «Не хотите ли Вы сесть?», «Может, еще?» можно произнести в зависимости от ситуации с угрозой, раздражением, иронией, издевкой, удивлением, как просьбу и т.п.

Уяснению их конкретной прагматической функции в естественном общении способствуют, помимо интонации, невербальные средства, сопровождающие речь и обстановка речи, социальный контекст.

В учебных условиях наиболее эффективным способом добиться усвоения прагматической функции высказывания, исходя из комплекса экстралингвистических условий общения, является работа над художественным текстом, и в особенности, драматическим, построенным на диалогах героев (с вкраплением монологов и полилогов). Причем современный уровень технического оснащения позволяет закрепить прагмалингвистический анализ реплик героев в диалогических единствах просмотром и сопутствующим комментарием видеосюжетов на начальных этапах работы. Для этих целей незаменимыми представляются ставшие в свое время популярными советские мультфильмы, например, «Трое из Простоквашино», «Ну, погоди!», «Маша и Медведь», «Доктор Айболит» и др., ценность которых заключается в том, что они дают неограниченные возможности для работы с речью. Это и аудирование, и говорение (начиная с простого, на первый взгляд, озвучивания ролей героев просмотренного мультфильма и заканчивая выступлением-анализом речевого поведения героев, речевой ситуации, прагматической составляющей речевого общения или

более того – участием в дискуссии по вышеназванным вопросам и др.)

По мере дальнейшей работы над прагматической составляющей речевого общения можно усложнить учебную задачу: сначала просмотреть видеоролик, связанный с ситуациями делового, профессионального общения двух и более участников (фрагменты из фильмов), затем прокомментировать речевое поведение собеседников с точки зрения их коммуникативных целей, стратегий и тактик их достижения и т.д.

Прагматический подход к изучению лексико-грамматического содержания изучаемых единиц (предложений, связного текста), традиционно рассматриваемых в семантике или синтаксисе, позволяет выявить новые существенные характеристики соответствующих явлений [Гак В.Г., 1982; Остин Дж., 1986; Азнаурова Э.С., 1988; Винокур Т.Г., 1993].

Так, уже на начальном уровне обучения следует обратить внимание на вопросы типа «У Вас нет часов?», которые требуют не ответа «Да, есть» (без сообщения, который час игнорирующего контекст и тем самым нарушающего требования речевого этикета), а подразумевают просьбу сказать, который час. Прагматическое значение вопроса «У Вас нет часов?» в данном случае тождественно вопросу «Сколько времени?» или «Который час?», а вопросы «Ну, ты идешь или нет?», «Ты скоро?» подразумевают императив «Собирайся быстрее!», «Пойдем быстрее!». Учет этого позволяет углублять содержание курса русского языка как иностранного и как второго / неродного (в условиях стран СНГ) данными прагмалингвистики, непосредственно обращенной к речи, к речевому общению и, по нашему убеждению, должны учитываться при отборе учебного языкового материала и разработке методического сопровождения курса.

Достаточно серьезную методическую проблему в тюркоязычной аудитории, и в частности казахской, составляет усвоение вопросительных предложений, так как в родном языке студентов-казахов вопросительные предложения формируются при помощи вопросительных слов, интонация принимает участие лишь как сопутствующий фактор, в то время как в изучаемом русском языке интонация формирует вопросительные предложения в качестве самостоятельного средства (Ср.: «Встреча началась?» – «Кездесу басталды ма?»). Отсюда необходимость системной работы над вопросительными предложениями, тем более, что отмечается большое разнообразие их типов и классификаций. Так, в зависимости от признака запроса информации различаются информационные и риторические вопросы. Между ними существует множество переходных явлений, образуемых при помощи модальных, эмоционально-оценочных и отрицательных слов. Например: «Ты себе желаешь

зла?» / «Ты ведь не желаешь себе зла?» / «Разве ты желаешь себе зла?» С коммуникативной точки зрения выделяются переспрашивающие, уточняющие, идентифицирующие и др. вопросы. С точки зрения содержания можно выделить вопросы уточнения, возражения, недоумения и т.д., ориентированные на модальную часть высказывания.

Прагмалингвистика позволяет перевести прагматический потенциал вопросительных предложений в лингводидактическую плоскость, градуировать его по степени сложности и тем самым подвести к методическим решениям. Умение применять разные типы вопроса в соответствии с речевой ситуацией и коммуникативной задачей участника речевого общения входит в коммуникативную компетенцию обучаемого, формируется на начальном, элементарном и базовом, уровнях овладения языком и совершенствуется на последующих, более высоких ступенях.

Также широкий диапазон прагматической информации, актуальной для изучающего русский язык, включает в себя категория вежливости, представленная в плане содержания принципом вежливости П. Грайса и в плане выражения – языковыми единицами разных уровней (словами, их формами, словосочетаниями, предложениями) [Грайс Г.П., 1986, с.135]. Так, вежливые вопросы и вежливые просьбы представляют собой один из способов снижения категоричности высказывания, что в свою очередь является показателем увеличения дистанции между участниками общения. Иначе говоря, чем больше дистанция между партнерами по коммуникации, тем более вежливым становится их обращение друг к другу. Увеличение же дистанции, как известно, связано со статусными различиями говорящих. Таким образом, для изучающего русский язык актуально усвоить такие модели предложений, которые приводят к снижению категоричности высказываний. В связи с этим оправданным представляется введение в содержание курса русского языка на более высоких уровнях различных модальных глаголов, вводных элементов, форм сослагательного наклонения [Дьяконов И.А., 2020] («Было бы удобнее / правильнее / разумнее », модальных слов со значением предположения, модусной предикатной группы («я думаю/ я боюсь/ я надеюсь, что »), придаточных условия («Если я не ошибаюсь / Если я Вас правильно понял») + утвердительное предложение в функции вопроса:

А) «Я думаю/ Я боюсь/ Я надеюсь, что + Вы идёте завтра на эту встречу?»

Б) «Если я не ошибаюсь / Если я Вас правильно понял + Вы не возражаете против данного предложения?»

Исходя из понимания роли практического применения языкового материала в реальном

общении, даже искусственно созданном в учебном процессе (начиная с минимальных диалогов и заканчивая высказываниями на заданную тему, а в идеале – и участием в дискуссиях), для того чтобы сократить дистанцию между обучающимся и речевыми ситуациями, требующими продуцирования речи, мы обратились к такой форме работы, как *изучение* речевого поведения коммуникантов, например, в мультфильме и на начальном уровне владения языком *воспроизведение*, а на следующих, продолжающем и среднем – внесение возможных изменений в реплики героев, то есть *речетворчество* в заданной речевой ситуации.

Студенты-первокурсники с неподдельным интересом работают в этом направлении, привнося немало творческих элементов. Так, появилась идея перевести на русский язык мультфильмы на казахском языке, при этом адекватно передать именно прагматику оригинала средствами русского языка. Притягательность сюжета, любимых народных героев Алдара-косе, Кошкара, Теке и др. оказалась настолько сильной, что студенты добивались поставленной цели, несмотря на трудности технического характера, недостаточность мультимедиа навыков, не говоря уже о языковой подготовке в целом, и в частности – о владении прагматической составляющей речевого общения. Некоторые студенты заинтересовались созданием комиксов на известные сюжеты или сюжеты из студенческой жизни, в которых именно прагматическая составляющая представляет интерес.

Следует подчеркнуть, что данная форма работы была предложена в качестве альтернативной некоторым запланированным видам самостоятельной работы обучающихся (СРО) и самостоятельной работы обучающихся под руководством преподавателя (СРОП) и выполнялась энтузиастами исключительно добровольно. Но при этом характерно, что желающих выполнять такого рода задания среди первокурсников оказалось немало. Практически половина курса с энтузиазмом взялась за альтернативную форму СРО и СРОП. Своего рода поощрением труда и стараний целеустремленных обучающихся явилось применение созданных ими работ во время СРОП, привлечение остальных студентов к озвучиванию русского перевода казахских мультфильмов, с опорой на приведенный в кадре текст.

Следовательно, при обучении русскому языку как неродному (второму) в вузе овладение студентами прагматической составляющей речевого общения представляет собой возможность совершенствования их речевой компетенции и в целом – языкового капитала, который в современном мультикультурном обществе является своеобразным ключом к профессиональному росту. Это, в свою очередь, выдвигает

задачу лингводидактического описания прагматической функции языковых средств в ситуациях как повседневного общения, так и профессионального. При этом эффективным окажется учет соответствий и различий изучаемого (русского) и родного языка, что позволит выстроить методическую систему, ориентированную на речь и речевое общение, межъязыковую и межкультурную коммуникацию.

Таким образом, для обеспечения результативности при уровне подходе к обучению, в первую очередь, требуется научно обоснованный отбор и распределение языкового материала, что находит свое воплощение в учебных, учебно-методических, дидактических материалах и соответственно отражается в контрольно-измерительных заданиях, позволяющих отслеживать динамику учебных достижений каждого студента. Их разработка представляет собой первый шаг, своеобразный фундамент, без которого немислимо организовать уровень обучение.

Поскольку фиксация, оценивание учебных достижений студентов является незаменимой составляющей их учебно-познавательной деятельности, своеобразным рычагом ее результативности, необходимо сделать процесс оценивания прозрачным, опирающимся на четкие, поддающиеся измерению показатели владения программным материалом во всех четырех видах речевой деятельности: аудировании, чтении, говорении, письме (письменной речи).

Заклучение

Траектория учебных достижений студента по русскому языку определяется согласно теории речевой деятельности, по сформированности знаний, умений и навыков в четырех видах речевой деятельности – аудировании, говорении, чтении и письме. Данное деление является достаточно условным, поскольку в реальной речи эти четыре вида речевой деятельности тесно переплетаются, взаимно связаны. Так, студент, который не владеет навыками чтения, испытывает затруднения при говорении и письме также, как человек, не владеющий навыками аудирования, т.е. не умеющий на слух воспринимать информацию, не различающий на слух слова, предложения и их смысл, не понимающий звучащую речь, и сам не будет ни говорить, ни писать. Каждый из видов речевой деятельности в то же время имеет свою специфику и соответственно с ней – разные методические приемы контроля.

Подводя итоги, нужно отметить, что для результативного обучения при уровне подходе к обучению, в первую очередь, требуется научно-обоснованный отбор и распределение языкового материала, что должно найти свое воплощение в учебных, учебно-методических, дидактических материалах и соответственно отражаться в контрольно-измерительных заданиях, позволяющих отслеживать динамику учебных достижений каждого студента.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Куликова Е. В. Актуальные вопросы понятий о технологиях, педагогических технологиях, методиках и системах. 25 декабря 2011 г - <http://philology7.wmsite.ru/>
2. Жумашева А.А., Саметова Ф.Т., Жапарова Б.М. К вопросу о проектировании образовательных программ вузов // Наука и жизнь Казахстана. – №9/1. – 2019. - С.140-149.
3. Гак В.Г. Прагматика, узус и грамматика речи // Иностраные языки в школе. – 1982. – №5. – С.11-17.
4. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С.22-130.
5. Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. – Ташкент: Фан, 1988. – 119 с.
6. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий. – М., 1993. – 109 с.
7. Грайс Г.П. Постулаты речевого общения // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 130-147.
8. Дьяконов И.А. Российская государственная система тестирования граждан зарубежных стран. по русскому языку. Проект «TESTOR.RU» [Электронный ресурс]. – URL: http://www.testor.ru/files/Conferens/probl_ur_vlad/Ros_gos_sist.doc (дата обращения: 21 августа 2020 г).

УДК 14.35.05

SAKHARIYEVA SVETLANA GENNADIYEVNA,

Candidate of pedagogical sciences, docent,
East Kazakhstan University named after S. Amanzholov,
Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan,
E-mail: sakhariyeva@mail.ru

RADCHENKO NATALIYA NIKOLAYEVNA,

Candidate of pedagogical sciences,
East Kazakhstan University named after S. Amanzholov,
Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan,
E-mail: radchenkon76@inbox.ru

DEVELOPMENT OF STUDENTS CIVIC CONSCIOUSNESS

Summary: The authors of the article on the basis of the analysis of modern psychological and pedagogical literature clarified the concept of "civic consciousness". The model of formation of civil self-consciousness of University students, which consists of the purpose, approaches, principles, subjective position, values, methods, technologies, pedagogical conditions and the final result is described. The authors describe in detail the results of diagnostics of levels of development of civil consciousness of students of Russia and Kazakhstan, the analysis of the results of the study.

Keywords: civic self-consciousness, high school students, development of civic consciousness.

СТУДЕНТТЕРДІҢ АЗАМАТТЫҚ САНА-СЕЗІМДЕРІН ДАМУЫ

Аңдатпа: Заманауи психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдауға негізделген мақаланың авторлары «азаматтық сана-сезімділік» түсінігін нақтылады, сондай-ақ мақсаттары, тәсілдері, принциптері, тақырыптық ұстанымы, құндылықтары, әдістері, технологиялары, педагогикалық шарттары және түпкілікті нәтижесі бар жоо студенттерінің азаматтық сана-сезімін қалыптастыру үшін әзірленген моделін сипаттады. Авторлар Ресей мен Қазақстанның студенттерінің азаматтық өзін-өзі дамыту деңгейін диагностикалаудың нәтижелерін егжей-тегжейлі сипаттап, зерттеу нәтижелерін талдады.

Түйін сөздер: азаматтық сана-сезімділік, жоо студенттері, азаматтық сана-сезімді дамыту.

РАЗВИТИЕ ГРАЖДАНСКОГО САМОСОЗНАНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация: Авторами статьи на основе анализа современной психолого-педагогической литературы уточнено понятие «гражданское самосознание», а также описана разработанная модель формирования гражданского самосознания студентов вуза, состоящая из цели, подходов, принципов, субъектной позиции, ценностей, методов, технологий, педагогических условий и конечного результата. Авторами подробно описаны результаты диагностики уровней развития гражданского самосознания студентов России и Казахстана, проведен анализ результатов исследования.

Ключевые слова: гражданское самосознание, студенты вуза, развитие гражданского самосознания.

The issues of the formation of civic-mindedness as an integrative quality of the individual, allowing a person to feel socially, morally, legally and politically capable, acquire special significance in the conditions of the democratic society's formation, the new social and political realities of the present, and the integration of the CIS states in the world community. The emphasis is on the state documents of Russia and Kazakhstan, where it is emphasized that the priority is the patriotic and civic education of the younger generation - children and youth. At the same time, a special role belongs to educational institutions, as integrating centers for joint educational activities of the school, family and public organizations. In the

laws "On Education" of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan education of citizenship, patriotism, respect for human rights and freedoms, love for the environment, the Motherland and the family are highlighted among the main principles of state policy in the field of education. In modern conditions it is impossible to solve it without students' self-awareness of citizens with certain rights and duties, what is the formation of students' civic consciousness in general educational institutions.

The difficulty of the formation of civic consciousness in modern realities is due to complex socio-economic processes. Inflation, unemployment, declining incomes and living standards

of a significant number of citizens have led to a number of socially dangerous phenomena, in particular, such as the priority of material values over spiritual values, the growth of politicality, aggressiveness, the spread of alcoholism, drug addiction, gambling among students. In these conditions, the formation of the basic personality traits of the graduate of the general education school, his social activity and responsibility, requires a new formulation of the system of civic education, updating and improving its forms, methods and means. In this connection, the professionally organized upbringing of the citizenship of the younger generation and its civic self-awareness, the civic position of the youth in the unity of educational and extracurricular activities becomes extremely topical. It is the revival of youth public organizations, the promotion of legal knowledge and a healthy lifestyle, the prevention of drug addiction and alcoholism.

On the basis of the analysis of the works of A.N. Leontiyev [Leontiev A.N., 1977, pp.180–202.], A. Maslow [Luzina L.M., 2000, 219 p.], L.I. Malenkova [Malenkova L.I., 2002, 480 p.], V.V. Stolin [Maslow A.H., 1982, 74 p.], we consider the civil self-consciousness of high school students through self-awareness as a person, family, school, fatherland, and the planet. These social institutions have a direct impact on the formation of civic consciousness of high school students.

One of the components of civic self-awareness is the knowledge and self-awareness of a person, then we consider it expedient to use methods such as the study of documents and the results of activities for studying the formation of civic self-consciousness, as the students' essays; questionnaires and interviews. We find these methods adequate to the goal, because the subject can most fully express his self-consciousness only himself in his judgments, assessments, reflections, definitions, in his attitude.

A true citizen of the Fatherland can be characterized by civil self-consciousness, patriotism, manifested in pride for the achievements of his state and bitterness because of its failures, respect for its historical past, respect for people's memory, national traditions, conscious work for the welfare of the state, readiness to defend the country.

To characterize the degree of formation of civic consciousness in relation to the homeland among high school students in Russia and Kazakhstan, we were helped by their own answers to questions of the questionnaire and interviews, as well as the content analysis of the texts of their essays.

326 students of grades 10-11 of the schools in Ust-Kamenogorsk (Kazakhstan) and 287 students in Novosibirsk (Russia) took part in our study.

To the question of the questionnaire: "Do you

consider yourself as a citizen of Kazakhstan, a patriot of your homeland?" - 67.2% of the respondents answered positively, 17% found it difficult to answer, and 15.8% of the polled students answered negatively. The number of students who are not aware of themselves as citizens of Kazakhstan is quite high, but it is encouraging that 67.2% of those who participated in the questionnaire survey noted that they consider Kazakhstan their homeland and themselves as citizens and patriots of their state. In addition, 31% of high school students, to the interview question: What rules do you try to follow in your life? - they answered: "The main thing to be useful and necessary for people and their country". On the similar question of the questionnaire: "Do you consider yourself as a citizen of Russia, a patriot of your Motherland?" 86% of the students surveyed answered yes, 8% did not answer, 6% answered "no". The fact that 6% of students gave a negative answer indicates the need for further work on civic education, but a positive result of 86% shows the presence of civic self-awareness among high school students who are aware of themselves as citizens of their homeland.

To support the fact that most students understand themselves as patriots of their countries, we will cite data from mini-essays on the topic: "What do you think about patriotism in your country". An analysis of the texts of the works showed that only one percent of the students surveyed in Russia and 1.5 percent of high school students of Kazakhstan do not consider themselves as patriots of their countries. While the overwhelming majority of respondents are aware of themselves as patriots of their country and show civil self-consciousness towards it through the importance of their country's dignity, pride for the country and the president, through the belief that in the future where the country will become one of the great countries of the world. The analysis showed that the following statements are often met: "I think that there are real prerequisites for Kazakhstan to become a mighty power", "I am proud of Russia and its president", "Our country has many virtues that we can be proud of, "Kazakhstan's patriotism is a reality. Many Kazakhstan people consider themselves as patriots. I belong to them too. Patriotism is a love for the Motherland, a duty to it. I love my homeland, my city. My goal in life is to make Kazakhstan better "," Now Russia is a completely new, independent and free state, and all the difficulties and problems that exist are temporary. We are proud of our Motherland! Our future is in our hands! ", Etc. Among the main indicators of civic self-awareness, we noted the readiness and ability to protect and take care of our Motherland. Table 1 reflects the ratio of young men to military service (based on questionnaires).

Table 1. Distribution of answers to the question: "How do you feel about serving in the army?"

Variants of answers	Number of answers in%
I'll go to serve with pleasure	10
I will fulfill my duty as a citizen	19,3
I consider the service as an opportunity to become a real man	19,6
The service is a debt to the homeland	20,4
Service in the army is a heavy duty, which must be carried out	16,2
I will try to avoid service in the army	22,1
I am already preparing for service in the army	23

The results recorded in Table 1 show that, in spite of existing problems and the increased unpopularity of the army service; only 22.1% of surveyed high school students do not want to serve in the army and will try to avoid conscription into the ranks of the military forces. While the other respondents are positively think of military service ("I will go to serve with pleasure", "I will fulfill my duty as a citizen", "I consider service as a duty to the Motherland", etc.), with the exception of 16.2% of young men, who consider service in the army - a heavy duty, but agree to fulfill it as it is their duty.

To the questionnaire of the questionnaire: "How do you feel about military service?" 30% of Russian high school students answered that they "will try to avoid military service," 70% said they will serve for one reason or another, 6% of them will go, 28% of students will fulfill their duty as a citizen, 12% -

consider the service as an opportunity to become a real man, 10% - consider the service as a debt to the Motherland, 14% - consider that military service is a heavy duty that must be fulfilled. These results are quite optimistic despite the difficulties in the Russian army; only 30% of schoolchildren will try to avoid service in the army, while 70% of them are ready to fulfill their duty.

Among the basic characteristics of the personality of the citizen to his state and his homeland, we also noted such features as knowledge and respect for the history, culture, traditions of his state, the desire to study them; knowledge and respect for the country's constitution, state symbols; knowledge and awareness of his rights and obligations of a citizen, readiness to observe them. Table 2 shows the attitude of high school student to the study of history, culture, traditions of people in the country.

Table 2. Distribution of answers to the questions of the questionnaire: "Is the study of the history, culture, traditions and customs of people inhabiting your country interesting for you?"

Variants of answers	Number of answers in %
Yes, of course	43,4
I would like to know even more	18,3
I don't think it's interesting	13
No	4,3
It's difficult to answer	21

Although the number of positive answers is quite high - 61.7%, in our opinion, the fact that 21% of students found it difficult to answer, and 17.3% answered negatively, makes us to pay attention to the ethno-cultural education of young people, the upbringing of a multicultural personality.

To the question of the questionnaire: "How well do you know the constitution of your country, the basic rights and duties of its citizens?" - 34% answered "Very good", 35.7% "Quite good", 23.2% - "Rather bad", 7.1% - "I do not really know".

In the essays on the topic "If I were the President of my country" the civic self-consciousness of the students was manifested through understanding the problems facing the motherland, worrying about the future of their country, empathizing with surrounding people, pride in the achievements of the state. In addition, the civic self-consciousness of the students was expressed in the interest to the past and present of their country, its culture;

in the need to revive traditions, to restore cultural monuments; in the pursuit of activities aimed at the prosperity of the state, improving the welfare of fellow citizens.

As a result of the content analysis of the essay texts, we obtained the following results: 43.6% of high school students are concerned with the problems of secondary and higher education; 23% offer to increase the size of pensions, salaries for doctors and teachers ("The future of our country depends on it"); 57.1% offer to solve the problems of poverty and unemployment ("It is necessary to create new jobs, open factories, enterprises"). 21% of high school students offer to replace the officials ("We need to remove the soulless officials robbing the country and people, replace them with honest people"); 27.3% suggest introducing new laws that do not violate the rights and freedoms of citizens; 54.6% of students are concerned with environmental problems; 36.5% offer to develop the culture and

traditions of the people inhabiting the country. The problems of the spread of drug addiction, AIDS, crime are worried by 41.4% of respondents; 47% propose to develop the national industry ("It is necessary to develop those industries that are vitally important, stop exporting raw materials abroad"). 78.7% of students in their essays spoke out in favor of maintaining peace in the country ("Kazakhstan is our mutual home and we have to live in concert", "To protect peace and harmony among all people inhabiting Russia is the duty of every citizen").

We also used the method of content analysis in the study of the essays on the topic: "What makes me happy and disturbing in my life" for students of grades 10-11 in the cities of Ust-Kamenogorsk (Kazakhstan) and Novosibirsk (Russian Federation). In accordance with the accepted technique of content analysis (identification of units of analysis, finding their indicators in the text, statistical processing), we began to study the text of essays with the identification of semantic units. As a semantic unit, we singled out the attitude of students towards the state (the Motherland). Since the same semantic element of the text content can be expressed in different verbal form, we needed to find in the text all possible expression forms of the semantic unit, that is, to detect the signs or indicators of this unit of analysis. We used stable phrases expressing a specific topic as indicators. For example, such as "concerned with environmental issues", "worried about the situation of pensioners", etc. The final stage of the content analysis was statistical processing, which consisted in calculating the frequency of use of the selected indicators. The data obtained in the analysis of essays, we compared with the results of the survey methods. Calculations we carried out according to the formula: $K = C * 100\% / \sum C$, where K is the "specific weight" of the semantic unit, C is the number of indicators of the selected semantic unit in the text, $\sum C$ is the sum of the essay texts.

After carrying out the content analysis of the essay texts, we calculated that the number of indicators of the selected semantic unit (ratio to the homeland) = 159. Consequently, $K = 159 * 100\% / 287$, the specific weight of the semantic unit is $K = 55.4\%$. As you can see, 55.4% of high school students in their essays, the topic of which is not directly related to the notions of the state, the homeland, nevertheless, expressed civic self-consciousness in relation to their homeland, to the state. They showed civic self-consciousness through understanding the problems existing in the country, worrying about the future of the country, in empathizing with surrounding people: "I am concerned about the growth of crime in Russia, terrorism, bribery, corruption, hazing in the army, low level of medicine and education"; "I am concerned about environmental pollution in Kazakhstan"; "It's worrisome that in our country

there are a lot of homeless people who do not have a home or a family"; "The problem of drug addiction worries more and more. It is impossible to go into the staircase - everywhere there are syringes." Besides, that high school students are aware of the problems existing in Russia and Kazakhstan, they offer options for their solution.

At the same time, the analysis of research materials has shown the need to conduct targeted work to develop civic consciousness of high school students in both Kazakhstan and Russia. We have developed a model for the development of the study of personal education. Under modeling in the theory of education, it is customary to understand the method of cognitive and practical activity that allows adequately and integrally reflect the essence, the most important components and qualities of the educational process in model representations, to obtain and use new information about the present and future state, laws and trends of functioning and development of the education process [Malenkova L.I., 2002, 480 p.].

The purpose of the model we designed is the development of civic consciousness of high school students in educational and extracurricular activities.

The methodological basis of the model is the main modern approaches to the process of education and the principles of citizenship. Among the methodological approaches to the modern process of education in school, we dwelled on several: it's systemic, activity-oriented, person-oriented, philosophical and anthropological, synergistic, because only their unity makes it possible to form such a complex personal education as civil self-awareness. Let's briefly dwell on the content of each of them.

The essence of the systems approach is that the educational process in which the development of civil self-awareness of high school students takes place is viewed as a system. Systems approach [Rapotevich E.S., 2011, 928 p.] in the development of civic self-consciousness of high school students allows teachers and students to build their own mental and practical activities more systematically and purposefully, more appropriately choose ways of cognition and management of systemic phenomena and processes.

The basic idea of the activity approach [Leontiev A.N., 1977, pp.180-202.] in education is not connected with the activity as such, but with the activities as a means of formation and development of the individual subjectivity. That is, in the process and result of the use of forms of methods and methods of educational work, it is born not a robot, trained and programmed to clearly perform certain types of activities, but a person who is able to choose, evaluate, program, design those activities that are adequate to his nature, satisfy his needs for self-development and self-realization. Thus, as a common goal is seen a

Man, capable of transforming his vital activity into a subject of practical transformation, treating himself, assessing himself, choosing the methods of his activity, controlling its course and results. This fully applies to the development of civil self-awareness of high school students. In our study, the activity approach means the organization and management of a targeted educational and upbringing activity of a high school student in the context of his life activity - the orientation of interests, life plans, value orientations, understanding of the meaning of instruction and development of civil qualities, personal experience.

The person - oriented approach [Rapotsevich E.S., 2011, 928 p.] in modern pedagogy is one of the most popular. This is due primarily to the fact that the dynamic development of modern society requires the formation in the individual is not so much socially typical, as brightly individual, allowing a person to become and remain himself in a rapidly changing society.

Philosophical-anthropological approach [Nurgalieva A.K., 2009. - 381 p.] aimed at understanding the spiritual life of high school student, the spiritual existence. If the subject of scientific cognition is the external manifestations of a student's life (everything that can be observed through the senses and fixed), then the various modes (ways) of spiritual existence (faith, hope, love, vocation, purpose and meaning of life, act as unity of action, experience, belief, thought and feeling, conscious and unconscious). Philosophical-anthropological approach opens the possibility of educating a young man to correlate with their real life, spiritual existence, and not substitute for "training" by introducing into artificially created situations and events.

The synergetic approach [Shchurkova N.E., 1995, 118 p.], which describes the development of open nonlinear systems (including educational ones) on the basis of self-organization and self-development is important for our research.

Constructing the model, we relied on a number of principles: anthropologism, integrity, subjectivity, self-actualization, dialogism.

The principle of anthropology prescribes the consideration of the concept of "human" as a something initial, basic category, and all other concepts and categories as derivatives of the original, describing and deepening the understanding of the essence of man and the specifics of his being; and also fixes the choice of a person as the basic value determining the goals, methods, means and forms of education; it focuses attention, mutual efforts of the subjects of the educational process on actualization, reproduction and implementation of the "human in a man".

The principle of integrity determines the integrity of the educational system aimed at developing the patriotic and civic qualities of high

school students in the unity and interconnection of components, as well as the integrity of the patriotic orientation of the individual manifested in the unity and interrelation of motives, goals, attitudes, needs, worldview expressed in attitudes and behavior.

The principle of subjectivity, which focuses on the help of a senior pupil in becoming his real subject of life activity, contributing to the formation and enrichment of his subject experience, aimed at the inter-subject nature of interaction.

The principle of self-actualization, aimed at encouraging and supporting the aspiration of high school students to manifest and develop their natural and socially acquired opportunities.

The principle of dialogism provides the subject-to-subject nature of the relationship between the participants in the educational process, their value-semantic equality and parity in the upbringing and self-education; it creates an opportunity for free dialogical self-realization of the subjects of the educational process in their communication with themselves, with other people, with different cultures.

In our model there are two equivalent subjects: teachers and senior pupils, the relations between them are based on mutual respect, partnership and cooperation.

An important component of our model is the goal issues. The goal of "development of civic consciousness of high school students" involves designing the result - directly of the most civic self-awareness. In the theory of organization [Stolin V.V., 1983, 48 p.], we can distinguish goals set from outside (goal-objectives); goals born as a result of communication and interaction of subjects in the system itself (goal-orientation); and the organizational goals themselves, aimed at maintaining a certain managerial order (objectives of the order). Goals set from the outside, perceived as debt, become goal-targets. The interest of people in maintaining a certain order turns organizational goals into goal-orientation. The goal of education in our model is to help the senior pupil by educational institutions (the family, the school, the society) in their mastering, appropriation and development of the dialectical unity of the common (universal), the particular (social), the individual (unitary), the creation of conditions for the realization of its essential forces, among which patriotic qualities occupy one of the central places.

The objectives of upbringing and education are: the formation of patriotic outlook; the development of universal norms of morality (the value of human life, the notion of the meaning of life; motherhood; the role of men and women in society; attitude towards children and the elderly; peace; love; the human right to own uniqueness, etc.); the formation of a careful and caring attitude to nature; the assimilation of the cultural and spiritual heritage of different nations and peoples, the desire to

multiply it; formation of humanistic relations in a group, collective, society; formation of readiness for active self-knowledge and objective self-awareness, self-esteem, correction of one's own activity, behavior, relations; education of readiness for the permanent self-improvement, self-education, self-determination; inclusion process of high school students in patriotic and civic activities.

In our model, there is a close connection between goals and objectives of upbringing and between goals and tasks of self-education; this is the basic theoretical position of the model. After all, L.S. Vygotsky once noted the fact that a man, in essence, educates himself. And also from the scientific point of view, it is impossible for one to educate another [Vygotsky, L.S., 1991, 472 p.]. That is, a teacher at his own can't make a high school student worse or better. He can only create the conditions for a high school student to want to become what the teacher would have liked. It is known that the self-actualizing personality develops only when the educational process in the school meets these two basic conditions: If educative activity is instrumental as student self-activity; if during the educational process high school students are included in the process of self-knowledge and self-education. Psychologists identify two main sources of self-education, realizing that the teacher can stimulate the self-actualization of the personality of students in the educational process: external requirements that turn into the internal plan and the actualization of the student's personality in the educational process; internal requirements of the person to themselves, due to the awareness of the contradictions of the "I-real" and "I-ideal", between the goals of the young man and the possibilities of their realization, between the realized shortcomings and the need for their eradication.

The goals and objectives of upbringing and self-education are most fully realized with an adequate selection of the content of upbringing. In our model, the content of education is universal and national values: Earth, Fatherland, Family, Labor, Knowledge, Peace, Culture and Human. We believe that the appeal to fundamental values, the orientation towards which should give birth in patriotic and civil features, needs and deeds, distinguishes them from the whole range of universal values and shows the importance for the content and organization of the educational process. The choice of such content was due to the fact that human value: impart an atmosphere of spirituality and spirituality to the educational system, put pupils in the position of seeking the meaning of life, turning to the ideal, perfection; contribute to an emotional attitude to the surrounding people, the manifestation of care, attention and interest; ensure the unique integrity of the upbringing and development of the individual; allow us to solve systematically the problems of intellectual, moral, spiritual, patriotic upbringing.

The next structural component of our model is the methods of upbringing and self-education, which consists of three main groups: persuasion (self-belief); stimulation (self-stimulation); organization (self-organization) of life. In our opinion, the methods of persuasion in the process of development of civic consciousness of high school students should be combined with methods of self-confidence, because only personal needs, values and social norms realized on this basis are organically included in the content of life forms and determine the behavior of the person. Self-confidence depends on the experience of the individual and her relationship with the world, is based on knowledge, primarily of an ideological nature, which are closely related to the will, constitute the content of the motives of activity, form the attitudes of the individual.

Methods of organizing life activity are transformed into methods of self-organization, if the objective of activity is subjectively experienced as a unique person-significant, bringing satisfaction; the situation when a high school student is included in a shifting relationship of mutual dependence and mutual subordination; when the activities of students are accompanied by a positive assessment of small and large achievements, positive reinforcement, the creation of a situation of success. The methods of self-education include: self-knowledge, self-control and self-stimulation.

The next important structural model component is the technologies of upbringing process. With the use of technology in our study, we, on the one hand, sought through the system of teaching teachers to ensure that they mastered their technology of developing civic consciousness of high school students, on the other hand, actively included the students themselves through the use of organizational, activity and personality-oriented technologies in this process.

The result of our structural-content model is the high level of formation of civic self-awareness of high school students, the formation of which can be evaluated according to the following criteria: civilian outlook; civil attitude to oneself and to the world; frequency of their manifestations in communication and activity, for the purposes and attitudes of the student's personality. We distinguish the following levels of the formation of personality patriotic qualities: high, medium, low. Among the pedagogical conditions that contribute to the effectiveness of the introduction of the model, we distinguish: pedagogical management; creating an educational environment and pedagogical monitoring.

The study showed that in the civic consciousness of older students, the most clearly manifested cognitive and emotional components, whereas the activity component manifests itself to a lesser degree, which indicates the lack of participation of

schoolchildren in specific practical matters, which is due to a certain extent to the lack of youth associations and the insufficient participation of schoolchildren in self-management. The work started on approbation and implementation of

the designed model led to the need to continue research on this problem, drawing more attention to the method of educational work of the school, which will optimally contribute to the formation of civic consciousness of schoolchildren.

REFERENCES:

1. Leontiev A.N. Activity. Consciousness. Personality. - M., 1977, pp.180–202.
2. Luzina L.M. The theory of education: the philosophical-anthropological approach, Pskov, 2000, 219 p.
3. Malenkova L.I. Theory and methods of education - M., 2002, 480 p.
4. Maslow A. H. Self-actualization / Trans. with English. - M., 1982, 74 p.
5. Modern dictionary of pedagogy / Comp. Rapotsevich E.S., Minsk, 2011, 928 p.
6. Nurgalieva A.K. Civil education in the university. - Pavlodar, 2009. - 381 p.
7. Shchurkova N.E. The way of life, worthy of Man, and its formation in a schoolboy, Smolensk, 1995, 118 p.
8. Stolin V.V. Self-consciousness of personality - M., 1983, 48 p.
9. Vygotsky, L.S. Pedagogical Psychology, Moscow, 1991, 472 p.
10. Yakunin V.A. Pedagogical Psychology, St. Petersburg, 1998, 639 p.

ТОҚПАНОВ ЕРКІН АЙЫПҰЛЫ,

г.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент),
І. Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Талдықорған қ., Қазақстан,
E-mail: tokpanov1960@mail.ru

СЕМИНАР ЕРКЕГУЛ,

магистр, оқытушы,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ЗАМАНАУИ ЭЛЕКТРОНДЫ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕРІ

Түйіндеме: Мақалада «Сандық Қазақстан» бағдарламасының талаптарына сәйкес заманауи электронды білім беру ресурстарының мүмкіндіктерін тиімді пайдаланып жағдайында жаратылыстану пәнін қашықтықтан оқыту жағдайында негізгі және қосымша оқыту тетіктері ретінде электронды білім беру ресурстарының, «ZOOM онлайн конференция», «bilimland.kz», «orip.kz», «daryn.kz», «Cisco Webex Meetings» білім беру тұғырларының мүмкіндіктерін тиімді пайдалану әдістері қарастырылған. Мақалада қашықтықтан оқыту барысында бейне сабақтар өткізуге, шағын оқу бейне фильмдерін жасауға «Camtasia Studio», «Freemake Video Converter» және оқушылардың оқу нәтижелерін бағалау құралы ретінде Google жүйесінде «ISpring Quiz Maker» электронды онлайн-тестеді пайдалану әдістері ашылған. Мақала қашықтықтан оқытылатын сабақтарды ұйымдастыру ерекшеліктеріне арналған, сондай-ақ онлайн сабақтарды құру үрдісінде электрондық білім беру тұғырлары мен ресурстарының маңызы сипатталған. Электронды оқу платформалары мен ресурстарды практикада пайдаланудың негізгі бағыттары анықталған.

Тірек сөздер: қашықтықтан оқыту, электронды білім беру ресурстары, онлайн конференция, онлайн-тест.

ТОКПАНОВ ЕРКІН АЙЫПОВИЧ,

к.ғ.н., и.о. ассоциированного профессора (доцент),
ЖГУ имени И.Жансугурова,
г. Талдықорған, Казахстан

СЕМИНАР ЕРКЕГУЛ,

магистр, преподаватель,
Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова,
г. Актөбе Казахстан,
E-mail: tokpanov1960@mail.ru

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ И РЕСУРСОВ В ПРОЦЕССЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ГЕОГРАФИИ

Аннотация: В статье рассмотрены эффективные методы использования возможности электронных образовательных ресурсов и образовательных платформ «Онлайн конференция Zoom», «bilimland.kz», «orip.kz», «daryn.kz» «Cisco Webex Meetings» в условиях перехода на дистанционное обучение в соответствии с требованиями Государственной Программы «Цифровой Казахстан». Раскрыты методы применения программы «Camtasia Studio», «Freemake Video Converter» для проведения онлайн конференции и создания видео материалов, составления онлайн тестов с применением компьютерной программы «ISpring Quiz Maker» и электронных онлайн-тестов в системе Google как средства оценки результатов обучения учащихся. Статья посвящена значению электронных образовательных ресурсов в процессе создания дистанционных уроков и особенностям их организации. Определены основные направления использования электронных образовательных платформ и ресурсов на практике.

Ключевые слова: Электронная образовательная платформа, электронный образовательный ресурс, Онлайн конференция, онлайн-тест.

TOKPANOV ERKIN AIOPOVICH,

Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor,
ZhSU named after I. Zhansugurov,
Kazakhstan, Taldykorgan,
E-mail: tokpanov1960@mail.ru

SEMINAR ERKEGUL,

Master, senior teacher,
Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan

METHODS OF USING ELECTRONIC EDUCATIONAL PLATFORMS AND RESOURCES IN THE PROCESS OF DISTANCE LEARNING OF NATURAL SCIENCE

Annotation: The article discusses effective methods of using the possibilities of electronic educational resources and educational platforms «Online conference Zoom», «bilimland.Kz», «opiq.Kz», «daryn.kz», «Cisco Webex Meetings» in the context of the transition to distance learning in accordance with the requirements of the State Program «Digital Kazakhstan». The methods of application of the program «Camtasia Studio», «Freemake Video Converter» for holding an online conference and creating video materials, compiling online tests using the computer program «ISpring Quiz Maker» and electronic online tests in the Google system as a means of assessing student learning outcomes are disclosed. The article is devoted to the importance of electronic educational resources in the process of creating distance lessons and the peculiarities of their organization. The main directions of using electronic educational platforms and resources in practice have been determined.

Keywords: Electronic educational platform, electronic educational resource, Online conference, online test.

Kіріспе

Сандық Қазақстан бағдарламасының талаптарының бірі заманауи электронды білім беру ресурстарының мүмкіндіктерін тиімді пайдаланып оқушылардың өз бетімен білім алу дағдыларын қалыптастырып, танымдық белсенділіктерін арттыру, қашықтықтан оқыту технологиясын енгізу.¹

Пандемияға байланысты еліміздегі орта, орта арнайы және жоғарғы білім беру жүйесін жаппай қашықтықта оқытуға көшірге байланысты орта мектепте жаратылыстану пәнін оқыту барысында оқушыларға білім беру, оқу нәтижелерін бағалау құралы ретінде заманауи электронды білім беру ресурстарының маңыз артты.

Жаратылыстану пәнін қашықтықтан оқыту барысында оқушыларға негізгі теориялық түсініктерді меңгертуде «ZOOM онлайн конференция», «bilimland», «opiq kz», «daryn.kz» білім беру тұырлары өзінің тиімділігін көрсетті. Жоғарыда аталған білім беру тұғырларының ішінде мұғалімнің өзі дайындаған оқу материалдарын ұсынуға, негізгі түсініктердің мазмұнын ашатын интербелсенді бейнематериалдарды ұсынуға оқушылармен кері байланыс орнатуда, өзекті жағдайлар тудырып бірлесіп шешуде ZOOM онлайн конференцияның мүмкіндігінің зор екенін көрсетті.

Қашықтықтан оқыту жағдайында оған оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру үшін «Camtasia Studio», «Freemake Video Converter»

бағдаламаларының негізінде дайындалып түрлендірілген тақырыптың мазмұнын ашатын дыбыстық нәтиже берілген шағын 1-2 минуттық бейне материалдарды енгізуге болады [Ибрагимов И.М., 2015, 98 б.].

CamStudio-мониторда жүріп жатқан барлық оқиғалардың дайын бейненін сақтау арқылы монитордағы барлық оқиғаларды AVI немесе SWF форматында қатты дискіге жазуға мүмкіндік беретін тегін және қарапайым бағдарлама. Бағдарлама жаратылыстану пәнінің кез-келген тақырыбының мазмұнын ашатын көрсетілімдіер, сызба-нұсқалар, интербелсенді оқу материалдар енгізілген 30-40 минуттық сабақтарды әзірлеп өткізуге болады.

Жаратылыстану пәнінен өтетін онлайн сабақтар барысында алдын-ала дайындалған тақырыптың мазмұнын ашатын көрсетіп, табиғатта жүретін үдістер мен құбылыстардың түзілу заңдылықтарын ашу үшін мәтінді, сызба-нұсқаларды талдауға, желіде отырған білімалушылармен талқылау арқылы кері байланыс орнатуға болады [Зайнутдинова Л.Х., 2009, 150 б.].

Нәтижелер мен талқылаулар. Саңырауқұлақ пен микроорганизмдер тақырыбын өткенде «ZOOM онлайн конференция» білім беру тұғырын қолданып өткізілген онлайн сабақ барысында үшін «Kahoot Camtasia Studio», «Freemake Video Converter» бағдаламаларымен өңделіп қысқартылған «Микроорганизмдерді зерттеу

¹ Постановление Правительства Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.10.2020 г.) от 12 декабря 2017 года № 827. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Онлайн закон». Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=37168057 свободный (Дата обращения: 28.01.2019).

және өсіру әдістері» тақырыбында 1-2 минуттық бейне материалды көрсету арқылы оқушыларға микроағзалардың негізгі түрлері, зертхана жағдайында өсіру және зерттеу әдістері, вирустардан қорғану тәсілдері туралы мәліметтер алады [Боброва И.И., 2009, бб. 124-125].

Көрсетілім аяқталған соң оқу материалдарын талдау оқушылармен кері байланыс орнату арқылы «Коронавирус COVID-19» індетінің адамзатқа тигізетін қаупі, аурудың алғашқы белгілері, сақтану шараларын бірлесіп талқылау білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттыруға, қажетті ақпараттарды іздеу, талдау жинақтау арқылы өз ой қорытындыларын шығару дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

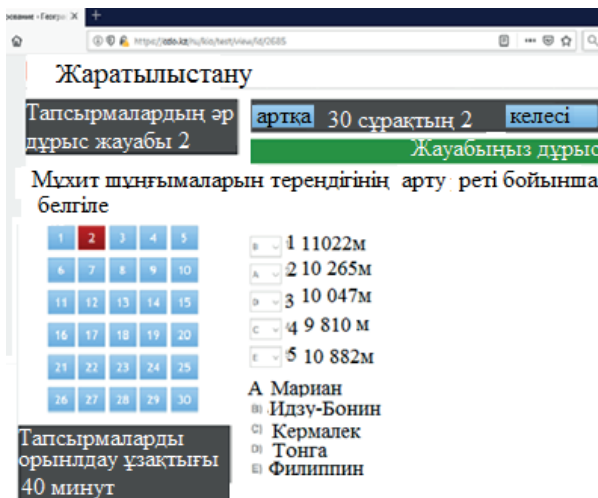
Онлайн сабақ барысында бактериялардың алуантүрлілігін ашатын көрсетілімді оқушыларға көрсетіп желіде отырған оқушылармен бірлесіп талдау пішіні, мекен ортасы, қоректенуін, таралу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Өзекті сұрақтар қою арқылы көрсетілімдерді талдау өз кезегінде оқушылардың көру арқылы есте сақтауын, мұғалім мен және өзара вербальды және и вервальды емес қарым қатырасты қамтамасыз етеді.

Үстіміздегі жылдың төртінші оқу тоқсанында орта білім беру жүйесін толық қашықтықтан оқытуға көшіру сандық Қазақстан бағдарламасына сәйкес электронды білім беру ресурстарын оқу үрдісінде қолдануды әліде жетілдіруді, білімалушылармен кері байланыс орнатуды, оқу нәтижелерін бағалауды қамтамасыз ететін отандық қашықтықтан білім беру тұғырларын құру қазіргі кезеңдегі шешімін табуды қажет ететін өзекті мәселелердің бірі екенін көрсетті.

Қашықтықтан оқыту барысында мұғалімнің өз оқу материалдарын енгізіп оқушыларға ұсыну үшін оқушылармен кері байланыс орнату, бағалау тетіктерін енгізу арқылы қазіргі талаптарға бейімдеп «bilimland», «orip.kz», «daryn.kz» блім беру тұғырларынн жетілдіру қажет. Сонда олар маңызды білім беру міндеті ретінде оқушыларға сапалы білім беру ғана емес, алған білім нәтижелерін сауатты бағалауға, өз беттерімен білім алуды қамтамасыз ететін заманауи интербелсенді оқытуды құрастыру болып табылады. Өйткені, онлайн сабақтар барысында оқушылардың алған білім нәтижелерін қашықтықтан тексеру оқушылардың жаратылыстану пәнінен жаңа материалды қаншалықты дұрыс игергенін, олардың бағалаудың басқа түрлерін қолданудың қажеттілігін анықтауға мүмкіндік береді.

Қашықтықтан білім беру жағдайында интернетті пайдаланып тақырыптың мазмұнына сәйкес оқушылардың оқу материалдарын меңгеру деңгейін тексеруде онлайн тест бағдарламаларының маңызы зор. Жаратылыстану пәнін қашықтықтан оқыту жағдайында оқушылардың оқу нәтижелерін тексеруге арналған тестер құғуға қолайлы бағдарламаның бірі «ISpring Quiz Maker»

электронды онлайн тестлеу бағдарламасы болып табылады. Ол интербелсенді тапсырмаларды қолданып оқытушылардың тақырып бойынша алған білімінің деңгейін анықтап балл жүйесімен көрсетуге мүмкіндік береді.

2-сурет. Жаратылыстану пәнінен берілген сәйкестендіруді талапететін онлайн тест тапсырмалары

Оқытушылар үшін-бұл күрделілік деңгейі әр түрлі тапсырмаларды орындау арқылы білім алушылардың түсіру, қолдану, талдау, жинақтау дағдыларыны қалыптастыруды ынталандыратын құралы қызметін атқарады.

Сабақтың құрылымдық элементтерінің бірі оқыту нәтижелеріне қол жеткізу үрдісін бағалайтын, күрделілік деңгейілері, ұсыну формалары әр түрлі бақылайтын және түзететін тапсырмалар болып табылады. Қашықтықтан білім беруге көшу жағдайында оқушылардың алған білімдері мен қалыптасқан іскерлік дағдыларын тестілік бақылау білімді меңгеру сапасын жедел тексеруді, қателерді тез арада түзету және олқылықтарды толықтыруға, түсініктерді қалыптастыру деңгейін жедел тексеруге, олардың оқыту нәтижелерінің ілгерілеу деңгейін анықтап, мониторинг жүргізуге көмектеседі.

География пәнінен оқушылардың алған білімдерін тексеру үшін негізгі түсініктерді, белгілі бір үрдістерді зерттеу әдістері мен зерттейтін құралдарды, географиялық, биологиялық, физикалық және экологиялық атауларды меңгеру деңгейін анықтауды көздейтін бір жауапты, көп жауапты және электронды оқулықтардың мүмкіндіктерін пайдаланған жөн. Осы қағиданы басшылыққа алсақ, білімге қызығушылығын арттыра отырып, ағымдық бақылаулардан да жетістікке жетеді. Себебі, әрбір сабақтан соң пысықталған сұрақтар қорытынды бақылауда жеңіл әрі тез жауап берулеріне көмектеседі.

Оқушылардың жаратылыстану пәнінен алған білімдерін тексеруде ойлануды, талдауды жинақтап ой қорытындыларын талап ететін онлайн

тест тапсырмаларының бірі берілген бес жауаптағы негізгі түсініктердің (атаулардың) мәнін айқындайтын сандық көрсеткіштерін сәйкестендіруді қажет ететін тапсырмалар. Бұл тестің негізгі басқа нұсқаларынан ерекшелігі бес жауаптың

барлығының дұрыс жауаптарының болуында (2 және 3 суреттер).

Ежелгі грек аңыздары бойынша ғаламшардарды атын мән-мағанасымен сәйкестендіріңіз.

1 Меркурий 2 Шолпан 3 Марс 4 Нептун 5 Сатурн

Планеталардың реттік саны	Сәйкес келетін жауаптың әріптері
1Меркурий	A Егіншілік құдайы
2Шолпан	B Соғыс құдайы
3Марс	C Теңіздер құдайы
4. Нептун	D Сұлулық пен махабат құдайы
5 Сатурн	E Сауда құдайы

Пәнде қарастырылатын тақырыптағы өлшем бірліктерді қолданып оқушылардың тәжірибелік есептер шығару дағдыларының қалыптасу деңгейін тексеруді қамтамасыз ететін логикалық есептер шығаруды көздейтін тапсырмалар. Он-

лайн бағалау құралының бұл түрінің басты ерекшелігі белгілі бір үрдістер мен құбылыстардың бір-бірімен корреляциялық байланыстарын математикалық әдіспен анықтауға мүмкіндік береді (3-сурет).

Жердің өз білігінен және орбитасын бойлай 1 секундтағы қозғалу жылдамдығын естеріңе түсіріп 1 минутта, бір сағатта, бір тәулікте және 365 тәулік 6 сағатта (365,25 тәулікте) қанша шақырым жол жүретінін есептеу арқылы Жер орбитасының ұзындығын анықтап кестенің бірінші бағанасындағы тапсырманың жауабын екінші бағана жазып есептеп шығар.

ТАПСЫРМА	ЖАУАПТАРЫ
Жердің өз білігінен және күнді айнала қозғалу жылдамдығы, км/с	30
Жердің 1 минутта өз білігін және орбитасын бойлай қозғалатын жолының ұзындығы, км	$30 \times 60'' = \square$
Жердің 1 сағатта өз білігінен және орбитасын бойлай қозғалатын жолының ұзындығы, км	$\times 60' = \square$
Жердің 24 сағатта өз білігінен және орбитасын бойлай қозғалатын жолының ұзындығы, км	$\times 24 = \square$
Жердің 365,4 тәулікте өз білігінен және орбитасын бойлай қозғалатын жолының ұзындығы, км	$\times 365,25 = \square$
Жердің күнді айнала қозғалатын орбитасының ұзындығы, км	(шамамен)

4-сурет. Интербелсенді есептар шығару арқылы жердің өз орбитасымен айналу жылдамдығы мен орбитасының ұзындығының арасындағы корреляциялық байланыстарды анықтауды көздейтін онлайн тест тапсырмасы көрсетілген.

Үшінші төртінші түрлері бір немесе көп жауапты күрделілік деңгейі әр түрлі дәстүрлі тест тапсырмалары. Оқушылардың жас ерекшелігін, қабылдау мүмкіндіктерін ескеріп құрылған бағалау тетіктері бар онлайн тестер қашықтықтан оқыту жағдайында оқу нәтижелерін шынайы бағалауға мүмкіндік беретін маңызды құрал екені анықталды.

Онлайн тест жасау үшін пән мұғалімдері Google бұлтты жүйесінің қызметін қолдануға болады. Ол үшін Google жүйесіне тіркеліп, жеке кабинетке кіріп, Google-диск қойындысын ашу керек. Содан кейін «құру» батырмасын басу, ашық терезеде «тағы» қойындысын табу және тест жасау үшін бізге қажетті бет ашылады. Ол «жаңа форма» деп аталады ашылған терезеде бізге қа-

жетті тест атауын енгізіп, сұрақтарды, сондай-ақ жауап нұсқаларын енгізуге мүмкіндік береді. Әрбір сұраққа қарама-қарсы сюжетті сурет салуға, қажет болса, сұраққа түсініктеме беруге, өлшемдер қойындысында тесттің орындалуын түзетуге және бақылауға болады.

Негізгі қорытындылар

Қазақстан Республикасының орта білім беру жүйесінің төртінші тоқсанда қашықтықтан оқыту жүйесіне көшуіне байланысты заманауи электронды білім беру ресурстарының жаратылыстану пәнін оқытуда бірқатар маңызын анықтады.

1. Қашықтықтан оқыту барысында «ZOOM онлайн конференция», «bilimland», «орік kz», «daryn.kz» білім беру тұғырлары өзінің тиімділігін көрсетті. Қалыптасқан жағдайларға сәйкес Қазақстан Республикасында білім беруді қашықтықтан оқытуға көшіру талаптарына сәйкес отандық электронды білім беру өнімдерін қалыптастырып одан ары жетілдіру қажеттігі туындады.

2. Жаратылыстану пәнін оқыту барысында «ISpring Quiz Maker» және Google жүйесіндегі электронды онлайн тестлеу бағдарламаларымен құрылған тестерді оқушылардың алған білімін жинақтап бағалау құралы іретінде қолдану тиімді екенін көрсетті.

3. Сандық Қазақстан бағдарламасының ыта-лаптарына сәйкес пән мұғалімдері «Camtasia Studio», «Freemake Video Converter» бағдарламаларын қолданып бейне сабақтар, ақырыптың мазмұнын ашуға, табиғаттағы үрдістер мен құбылыстардың түзілу заңдылықтарын түсіндіруге мүмкіндік беретін интербелсенді бейне материалдарды дайындап іс жүзінде пайдалану география пәнінің мұғалімдерінің кәсіби біліктіліктерін арттыруға мүмкіндік беретінін көрсетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Боброва И.И. Методика использования электронных учебно-методических комплексов как способ перехода к дистанционному обучению // Информатика и образование. – 2009 – N 11 – С. 124-125.

2. Ибрагимов И.М. Информационные технологии и средства дистанционного обучения. М. АCADEMA. 2015. - 300с.

3. Зайнутдинова Л.Х. Создание и применение электронных учебников. Астрахань, ООО «ЦНТЭП», 2009.- 364 с.

УДК 373.1.02:372.8

ТОЛЫБАЕВА ГАУҒАР РҮСТЕМҚЫЗЫ,

2-ші курс магистранты,
 әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
 Алматы қ. Қазақстан,
 E-mail: gaukhar1397@gmail.com

Ғылыми жетекші: ТАУСОҒАРОВА АЯУЖАН ҚАЙРАТҚЫЗЫ,

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
 E-mail: ayauzhan1971@gmail.com

КВЕСТ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ РЕТІНДЕ

Түйіндеме: Мақала шет тілдерін оқытудың заманауи және танымал интерактивті түрі ретінде қарастырылатын білім беру квестін зерттеуге арналған. Мақалада квест құрастыру алгоритмі сипатталады. Квесттің негізгі компоненттері қарастырылады. Педагогикалық технология ретінде шет тілі сабақтарында білім беру квестіне талдау жүргізіледі. Шет тілін оқытуда интерактивті түрде квест орындаудың иллюстративті сценарийі келтіріледі. Шет тілдерін оқыту мақсатының компоненттерін іске асыру тұрғысынан практикада өткізілген квесттерге егжей-тегжейлі шолу келтіріледі. Білім беру квесті шет тілдерін оқытудың негізгі мақсатына жетуге, атап айтқанда білім алушының тұлғасын дамытуға, оның пәндік іскерлігін және өзге тілді құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететіні туралы қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: білім беру квесті, оқытудың интерактивті нысаны, педагогикалық технология, шет тілін оқыту компоненттері, лингво-мәдениеттанулық және коммуникативтік құзыреттілік.

ТОЛЫБАЕВА ГАУХАР РУСТЕМОВНА,

Магистрант II курса,
 Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
 г. Алматы, Казахстан,
 E-mail: gaukhar1397@gmail.com

Научный руководитель: **ТАУСОҒАРОВА АЯУЖАН КАЙРАТОВНА,**

Кандидат филологических наук, доцент
 E-mail: ayauzhan1971@gmail.com

КВЕСТ КАК УЧЕБНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТЕХНОЛОГИЯ

Резюме: Статья посвящена исследованию образовательного квеста, который рассматривается как современная и все более популярная интерактивная форма обучения иностранным языкам. Описан алгоритм построения квеста. Рассмотрены основные составляющие квеста. Проведен анализ учебного квеста на занятиях по иностранному языку как педагогической технологии. Приводится иллюстративный сценарий выполнения квеста в интерактивной форме при изучении иностранного языка. В статье представлен подробный обзор практических заданий с точки зрения реализации компонентов цели обучения иностранным языкам. Сделан вывод о том, что образовательный квест способствует достижению основной цели обучения иностранным языкам, а именно развитию личности студента, развитию его предметных умений и иноязычной компетенции.

Ключевые слова: образовательный квест, интерактивная форма обучения, педагогическая технология, компоненты обучения иностранному языку, лингво-культурологическая и коммуникативная компетенции.

TOLYBAYEVA GAUHAR RUSTEMKYZY,

Master's student of the 2nd course,
 Al-Farabi Kazakh National University,
 Almaty, Kazakhstan,
 E-mail: gaukhar1397@gmail.com

Supervisor: **TAUSOGAROVA AYAUZHAN KAIRATKYZY,**

Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor
 E-mail: ayauzhan1971@gmail.com

QUEST AS AN EDUCATIONAL-PEDAGOGICAL TECHNOLOGY

Abstract: The article is devoted to the study of educational quest, which is considered as a modern and increasingly popular interactive form of teaching foreign languages. The algorithm for constructing the quest is described. The main components of the quest are considered. The analysis of educational quest in foreign language classes as a pedagogical technology is carried out. An illustrative scenario of completing the quest in an interactive form while learning a foreign language is provided. The article provides a detailed overview of the practical quests from the point of view of implementing the components of the goal of teaching foreign languages. It is concluded that the educational quest contributes to the achievement of the main goal of teaching foreign languages, namely, the development of the student's personality, the development of his subject skills and foreign language competence.

Key words: educational quest, interactive form of learning, pedagogical technology, components of the goal of teaching a foreign language, linguistic and cultural and communicative competence.

Introduction

The general concept and the entire system of modern foreign language education are undergoing significant changes in connection with the innovative processes taking place in society. Achieving the goal of developing a student's personality, developing their subject skills and knowledge of a foreign language requires creating an educational environment that helps students learn the language experience they have gained.

The use of interactive forms of teaching foreign languages contributes to the creation of such a language environment, which is due to the wide opportunities for their use in the educational process, as well as the interest of students in these activities. Since projects, presentations, cases, role-playing games, brainstorming, discussions, and mental maps have already become traditional in foreign language lessons [Kalugina Yu.V., Mustafina A.R., Salimgareeva N.I., 2014, p. 160].

In recent years, quests in reality have become widespread and very popular among young people. Quest is an entertaining game for a team of several people, in a specially prepared room. Often quests are equipped with colorful decorations, mechanical and electronic devices, as well as special effects for full immersion in the game's atmosphere. The plots of quests in reality differ in a variety: from popular movies and computer games to completely unique author's scenarios. To successfully complete the quest, you must use logic, dexterity and coordination in a time-limited environment, as well as work in a team. Usually the quest in reality lasts 60-90 minutes [Selevko G.K., 2005, p. 371].

The analysis of the methodological literature allows us to conclude that there is no sufficient research on the educational quest, including in foreign language classes, as a pedagogical technology. At the same time, it should be noted that teachers are interested in the web quest, which it is considered both as a training technology, as a type of project activity, and as a form of intermediate and boundary control of knowledge, and as a way to activate educational activities in general (L.G. Verkieva, S.Yu. Antonova, A.V. Gorbunova,

O.A. Gorshkova, D.S. Kaneva, O.G. Melnik, A.Yu. Melnikova, N.V. Minina, N.V. Nikolaeva, E.V. Serdyuk, Yu.A. Chaika, B. Dodge, A. Lamb, K. Letkeman, etc.) [Salistra I.D., 1966, p. 252].

In this article, quest is considered as one of the non-trivial interactive forms of teaching foreign languages, which contributes to the formation of basic competencies of students through development of critical thinking, ability to compare and analyze, classify information and also solves a number of educational problems objectives: increasing students' motivation for the discipline being studied (foreign language); development of skills to work in a team; development skills of conscious independent work; individualization of the learning process (choosing a comfortable pace of work, the possibility of consultation, feedback); reflection.

Main body

The current language situation is complicated by the fact that English is actively included in the linguistic and communication space of the Kazakh community with the dominance of the Russian language, which requires studying to the extent necessary for integration into the world economy [Zhetpisbayeva B. A., 2008, p. 328]. That's way using new educational technology such as quest during foreign language teaching process is necessary for our community. Quest technology was actively used in pedagogical practice by teachers at school No. 62 in Almaty. Teachers themselves have developed a number of author's quests (search and problem tasks with elements of role-playing games) within the lesson and out-of-class controlled independent work of students [Kudryavtseva O.V., Kuznetsova E.P., 2015, p. 184].

This article analyzes a number of educational tasks in a foreign language as a pedagogical technology that implements all the components of the purpose of teaching a foreign language: educational, cognitive, practical, and developmental. A training quest is usually based on the following algorithm [Sokol I.N., 2014, p. 130], (see figure 1):

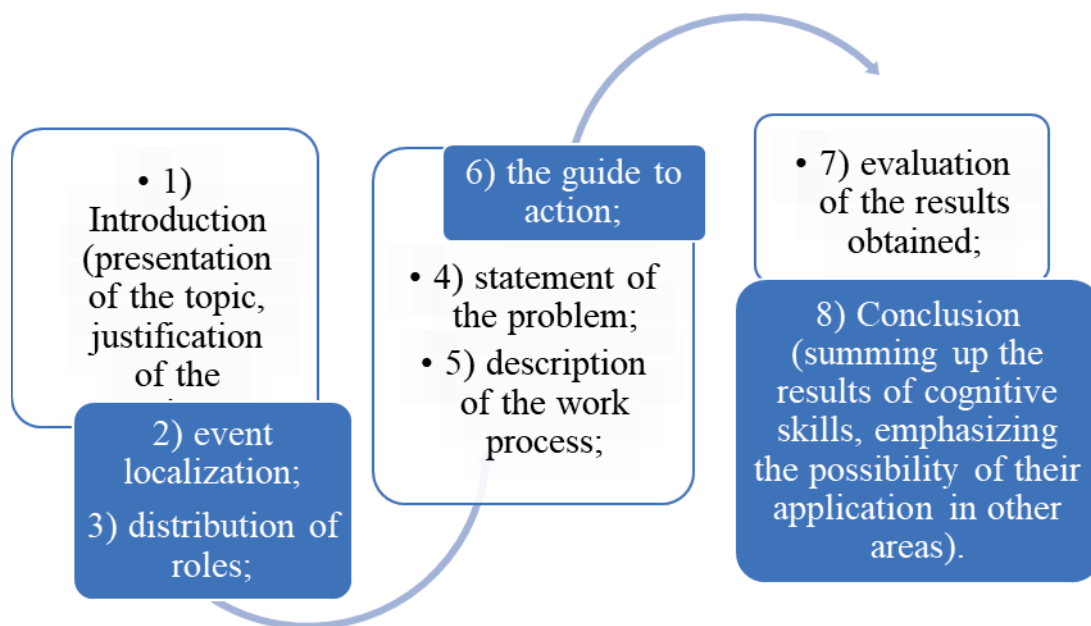

Figure 1. Structure of a training quest

By theme, the quest can be linked to the theme of the calendar-themed plan or timed to a specific event that is significant for all participants of the event. The distribution of roles in the quest is determined by both the scenario and the form of student work chosen by the teacher. First of all, students themselves participate in the implementation of the scenario. High school students or students who have already had experience of participating in such events acted as coordinators of the movement in the ongoing quests.

So, at the beginning of the school year, a fascinating and informative quest “World of words” was held in order to adapt students to a new teaching method and familiarize them with educational materials and rules. The quest was organized for high school students. The place of the quest was the educational institution itself and the

surrounding area.

The quest was aimed at expanding the general educational outlook of students, familiarizing them with spiritual, national and universal values, and developing the socio-cultural and communicative competence of the individual by studying various texts and words [Klychnikova Z.I., 1993, p. 207]. The subject of the quest was texts about traditions and cultures of different countries. And the main goal of the quest was to replenish the vocabulary of students and to develop their communication skills.

Given the variety of thematic focus and a wide range of goals and objectives, each quest has its own unique structure and objectives. According to various system and instrumental-significant features of the classification of Sokol I. N. quest “World of words” was [Sokol I.N., 2014, p. 140]:

Table 1
Characteristic of the quest “World of words”

1. According to the form of conducting	web-quest, aimed at searching and analyzing web resources, and creating a web product (website, blog, virtual dictionary, etc.);
2. By mode	in virtual mode;
3. By implementation period	short-term, deepening of knowledge and their integration, designed for several lessons;
4. In the form of work	group work;
5. By subject content	mono quest;
6. According to the structure of plots	they are distinguished: linear, when problems are solved in a chain, one after another;
7. Environment:	virtual educational environment;
8. On the technical platform	virtual diaries and journals (blogs, LJ, etc.), sites, online dictionaries, forums, social networks;
9. According to the dominant activity of students	research quest, information quest, creative quest, search quest, game quest, role-playing quest;

10. By the nature of contacts:	students of the same group;
11. By task type (classification of B. Dodge and T. March)	a) translation demonstration of understanding of the topic based on the presentation of materials from different sources in a new format: creating a presentation, electronic dictionary; b) planning and design - developing a plan or project based on specified conditions; c) compilation transformation of the format of information received from different sources: creation of a book of recipes, a virtual exhibition, a time capsule, a culture capsule; d) analytical task search and systematization of information; e) detective, puzzle, mystery story conclusions based on conflicting facts;

Conclusion

In the educational process, the language should be developed not in competition, but in unity [Syrymbetova L.S., Zhumashev R.M., Nygmetuly D., Shunkeyeva S.A., Zhetpisbaeva B.A., 2017, p. 74]. After having such experiment, teachers have determined that group work was more effective, since the joint activity of students in a foreign language allows them not only to gain new knowledge, but also to develop their communication skills: listen to the opinion of another, weigh and evaluate different points of view, participate in discussions, solve a number of problems, work with sources of information, although quest tasks can be performed individually. Searching for information involves developing skills such as:

- * find the information you need using various sources, including modern multimedia tools, personal conversations;
- * determine the degree of its authenticity / novelty / importance;
- * process according to the situation and tasks;
- * archive and save;
- * use it to solve a wide range of problems [Levites D.G., 1998, p. 288].

Most importantly, the goal was achieved. Students were able to make an electronic dictionary and learn those passing different tasks. When there are advantages, it is sure to have opposite side. Difficulties in completing quest tasks were consisted

not only in finding answers to questions, but also in time limit and technical problems. Students did not have time to complete the assigned tasks in time, and some problems were due to different levels of students. Although all participants in the quest were from the same class. There were cases when students did not understand the entire text and were unable to move on to the next stage. It showed the level of class in this subject and the shortcomings of teachers in methodology.

The team, passed all the stages of the quest in time and collected a dictionary, won and passed those words in the last stage of the quest. After completing each stage of the quest, the team had to submit the file with new words in Whatsapp, so, that the teachers would check how many correct new words each team has found. A prerequisite for getting the next hint was the successful completion of the previous task. Notification of passing to the next stage was carried out using an e-mail, which the coordinators transmitted to the teams if the task was completed correctly at the last stage. In this quest, there were two levels of search: teams had to not only pass the maximum number of waypoints in the allotted time, but also collect a dictionary (at the final stage) of the keywords that were contained in each text of each stage [Klarin M.V., 1995, p. 176]. Thus, the quests analyzed in this paper can be summarized in the following table.

Table 2
Structural analysis of the quest "World of words"

Theme of stages	Main tasks	Tools
1. Earth & our place on it (for reading and writing)	To assemble the text from the specified sentences in the correct order and write down new words.	Internet, computer/laptop, online dictionary.
2. Traditions & Language (for listening and speaking)	To listen the story, catch and translate new words by using online dictionary and record the retelling.	Internet, headphones, computer/laptop, online dictionary, mobile phone.
3. Travel & Tourism (for reading, speaking and listening)	To watch the film with subtitles, find words from the film according the given definitions.	Internet, online dictionary, computer/laptop.
4. Charity & Conflicts (for reading, writing and speaking)	To read dialogue, make same one by using new word list and catch it on video.	Internet, camera, mobile phone, computer/laptop.
5. Science & Technology (for reading, listening and writing)	To watch TV program, work with new words and write review of it by using new words.	TV, computer/laptop, Internet.

In general, the quest stages described above are multi-faceted educational activities, since they combine various tasks and techniques, but are united by a common goal of teaching a foreign language:

- the development of the student's personality;

- the development of his subject skills and foreign language competence.

The implementation of the components of the foreign language teaching goal is presented in the following table [Filatov V.I., 2004, p. 275].

Table 3

The implementation of goal of the educational - pedagogical quest

Components of goal	Constituents
Practical component	Development of dialogic speech and communication skills.
Developing component	Development of logic, attention, memory, and critical thinking, ability to work in a team.
Educational component	Expansion of horizons, the development of erudition and language guesswork, the ability to analyze and generalize.
Educative component	Introduction to the spiritual, national and universal values of different cultures, the formation of a worldview.

The table shows that practical component includes working out the skills of understanding foreign language speech in the form of questions, instructions and tasks, the practice of speech, as well as the use of specific lexical units on a given topic. Developing component affects the activity of thinking and memory. Educational component consists in the development of interest and formation of cognitive activity, expanding the general educational outlook of students. Educative component includes the introduction to spiritual, national and universal values, the development of

social and cultural competence of the individual [Azimov E.G., 2009, p. 488].

Thus, quest as a pedagogical technology contributes to the transfer of foreign language culture to students, promotes their involvement in the dialogue of cultures, develops students' General academic skills, their creative and cognitive skills, increases interest in learning a foreign language in General and allows you to control the formation of linguistic and cultural and communicative competence.

REFERENCES:

1. Azimov, E.G. A new dictionary of methodological terms and concepts / E.G. Azimov // – M., 2009. – p. 488.
2. Filatov, V.I. Methods of teaching foreign languages in primary and secondary school / V.I. Filatov // – Rostov-on-don, 2004. – p. 275.
3. Kalugina Yu.V. Interactive forms of learning as a tool implementation of the competence approach in foreign language classes in higher education / Yu.V. Kalugina, A.R. Mustafina, N.I. Salimgareeva // – Ufa: Bashkir state university, 2014. – p. 160.
4. Klarin, M.V. Innovation in the global pedagogy: learning through research, games and discussions / M.V. Klarin // – Riga, 1995. – p. 176.
5. Klychnikova, Z.I. Psychological features of teaching reading in a foreign language / Z.I. Klychnikova // – M.: Education, 1993. – p. 207.
6. Kudryavtseva, O.V. The use of game technologies for the development of reading skills in English lessons / O.V. Kudryavtseva, E.P. Kuznetsova // – M., 2015. – p. 184.
7. Levites, D.G. The practice of training: modern educational technologies / D.G. Levites // – M., 1998. – p. 288.
8. Salistra, I.D. Essays on methods of teaching foreign languages / I.D. Salistra // – M.: Higher school, 1966. – p. 252.
9. Selevko, G.K. Classification of educational technologies / G.K. Selevko // – M., 2005. – p. 371.
10. Sokol, I.N. The classification of quests / I.N. Sokol // – Ukraine: Helvetica publishing house, the scientific journal "Young scientist", 2014. - №6. – p. 130-140.
11. Syrymbetova, L. S., Zhumashev R. M., Nygmetuly D., Shunkeyeva S. A., Zhetpisbaeva B. A. Methodological approaches and basic strategies training in three languages in the Republic of Kazakhstan // Vestnik NGPU, 2017.T. 7. № 4. – p. 74.
12. Zhetpisbayeva, B. A. Multilingual education: theory and methodology: monograph / B. A. Zhetpisbayeva // – Almaty: Bilim, 2008. – p. 328.

ТУРДАЛИЕВА ШОЛПАН ТУРСУМБАЕВНА,к.п.н., доцент,
Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати,
E-mail: chopik_74@mail.ru**СТЫБАЕВА АЙГУЛЬ ШИЛДЕБАЙКЫЗЫ,**к.п.н., доцент,
Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати,
E-mail: a.stybaieva@mail.ru

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ТРЕНИНГ КАК МЕТОД РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Аннотация: Мақалада ерекше білім беруді қажет ететін балалардың шығармашылық қабілетін қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Шығармашылық қабілет адамның жеке даралық ерекшелігі мен сапалық қасиеті ретінде сипатталады. Ол оның түрлі шығармашылық іс-әрекеттерін сәтті орындауымен анықталады. Әлеуметтік-психологиялық тренинг ерекше білімді қажет ететін балалардың шығармашылық қабілетін дамытатын негізгі әдістердің бірі.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру, инклюзивті орта, шығармашылық қабілет, әлеуметтік-психологиялық тренинг.

Аннотация: В данной статье изучается проблема формирования творческих способностей детей с особыми образовательными потребностями. Творческие способности рассматриваются как индивидуальные особенности и качества человека, которые определяют успешность выполнения им творческой деятельности разного рода. Основным методом развития данных способностей детей с ООП выступает социально-психологический тренинг.

Ключевые слова: инклюзивное образование, инклюзивная среда, творческие способности, социально-психологический тренинг.

Abstract: This Article presents the learning of the issue on developing creativity among children with special educational needs. Individual peculiarities and ability of people that defines their different creative activities performance shall be considered as the creativeness. The main method of developing these abilities in inclusive children is social-psychological training.

Key words: inclusive education, inclusive environment, creative abilities, social-psychological training.

На сегодняшний день, одним из процессов преобразования системы образования, ориентированного на формирование условий доступности получения качественных знаний для всех, является инклюзивное образование.

Инклюзивное образование – это процесс, направленный на устранение барьеров и включение всех лиц с особыми образовательными потребностями в учебную деятельность, с целью обеспечения равного доступа к качественному образованию и их социальную адаптацию [Ералиева Х.С., 2016].

Анализ взглядов казахстанских ученых З.А. Мовкебаевой, Г.С. Оразаевой, А.Н. Аутаевой, З.Н.Бекбаевой и других, на проблему инклюзивного образования показывает, что при обучении и воспитании детей с особыми образовательными потребностями, нужно учитывать общие, специфические (при разных типах нарушений) закономерности и индивидуальные особенности развития. Немало важное значение в этом процессе имеет среда, в которой обучаются дан-

ные дети.

Особые образовательные потребности - это потребности в помощи и в услугах в учебном процессе, которое осуществляются психолого-педагогическими методами с целью обеспечения успешности в обучении каждого ученика [Елисеева И.Г., Ерсарина А.К., 2019, с. 118].

При обучении в общеобразовательных учреждениях, т.е. в инклюзивной среде, дети с особыми образовательными потребностями общаются со сверстниками, обмениваются навыками взаимодействия в естественной среде и участвуют в групповой учебной деятельности. Дети без ограничений в развитии в инклюзивных классах имеют более развитые навыки, умения в общении и поведении, что положительно влияет на личностное становление особых детей. Таким образом, инклюзивное образование решает проблемы доступного обучения особого ребенка в общеобразовательных учреждениях, его изолированности от общества, ограничения круга общения [Методическое пособие. –

Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2016, с. 55].

Большое количество ученых и практиков отмечают, что вовлечение детей с особыми образовательными потребностями в дополнительную совместную деятельность, с целью развития их интеллектуальных, творческих способностей значительно повышает эффективность инклюзивного образования. Развитие личности детей с особыми образовательными потребностями, их способностей, во многом определяют успешность выполнения той или иной деятельности, в том числе и учебной.

Большое количество ученых (философов, педагогов, психологов) и практиков предпринимали попытки определить сущность понятий «способности», «творческие способности».

Результатом данных попыток явилась разработка методологии исследования общих и специальных способностей; учеными был собран богатый эмпирический материал, сделан подробный его анализ и дана основательная интерпретация содержанию. На сегодняшний день, психология способностей, в том числе и творческих, является одной из важных проблем специальной педагогической и психологической науки.

Таким образом, содержание и сущность способностей определены, структура разработана и представлена в психолого-педагогической литературе. Однако, данные разработки не являются аксиомой, так как каждый ученый представляет свою трактовку сущности, объема, структуры способностей. Следует также добавить, что проблема развития способностей детей с особыми образовательными потребностями не стояла так остро 50, 100 лет назад. Отсюда, проблема изучения способностей не теряет своей актуальности, несмотря на большое количество исследований в данном направлении.

Анализ проблемы развития творческих способностей показывает, что зачастую в бытовом сознании, они соотносятся со способностями к различным видам художественной деятельности, с умением хорошо рисовать, лепить, петь, сочинять музыку и стихи, делать красивые поделки и т.д.

По мнению советских ученых (Б.М. Теплов, Л.С. Выготский, В.Д. Шадриков, В.А. Крутецкий, Н.В. Квач, А.Н. Лук, Д.Б. Богоявленская и т.д.) творческие способности – это индивидуальные особенности качеств человека, которые определяют креативность выполнения им творческой деятельности различного рода.

В нашем случае, рассмотрение творческой личности не представляется возможным без изучения творческих способностей и возможностей здоровья субъекта. В настоящее время наиболее распространенными являются следующие подходы к структуре творческих способностей детей с особыми образовательными потребностями:

- построение моделей структуры творческих способностей в факторном варианте;

- структурирование творческих способностей по критерию функционирования познавательных процессов.

Психолого-педагогические особенности творческой личности в инклюзивной среде, во-первых, обусловлены тем, что многие ученые сводят проблему человеческих способностей к проблеме творческой личности: что не существует особых творческих способностей, а есть личность, обладающая определенной мотивацией и способностями. То есть, если интеллектуальная одаренность не влияет непосредственно на творческие успехи личности, если в ходе развития креативности, формирование определенной мотивации и личностных черт предшествует творческим проявлениям, то можно сделать вывод о существовании особого типа личности – «Человека творческого» [Ахметова Д.З., Челнокова Т.А., Мигранова Г.В., Корвяков В.А., Мухамбетов Д.Г., 2014, с. 173].

В развитии творческих способностей детей с особыми образовательными потребностями, с учетом вышеуказанных подходов к их структуре, важную роль играет социально-психологический тренинг (СПТ). Социально-психологический тренинг – это форма специально организованного общения. В ходе тренинга значительно эффективнее решаются вопросы развития творческой способности личности, формируются коммуникативные навыки. В СПТ используются разнообразные методы и приемы, направленный на групповой психотерапии, медитационные техники, приемы психогимнастики и релаксации (И.В. Вачков), техника обратной связи (Л.А. Петровская), также используются групповая работа и игра (Ю.М. Емельянов). Так же к основным методам можно отнести и виды психотерапии (арт-терапия, сказкотерапия, песочная терапия и т.д.).

По мнению А.С.Прутченкова, социально-психологический тренинг – это форма специально организованного общения, в ходе которого решаются вопросы развития личности, формирования коммуникативных навыков, оказания психологической помощи и поддержки, позволяющие снимать стереотипы и решать личностные проблемы участников [Прутченков А.С., 2001].

Значимость использования СПТ для развития творческих способностей детей с особыми образовательными потребностями очевидна. Эффективность заключается в том, что мы получаем в результате использования метода то, к чему в итоге сводится его применение с практической точки зрения. Главной целью социально-психологического тренинга в данной работе является приобретение участниками тренинга новых знаний, умений, опыта в сфере общения друг с другом и в плане развития творческих

способностей.

Одно из основных достоинств тренинга в том, что во время занятий ребенок чувствует себя принятым и активно принимающим других. Работая в тренинговой группе, участник особыми образовательными потребностями может активно экспериментировать с различными стилями общения, осваивать и отрабатывать совершенно иные, не использованные ранее коммуникативные умения и навыки, ощущая при этом психологическую поддержку, комфорт и личностную защищенность. Важнейшая задача СПТ – это помочь ребенку выразить себя своими индивидуальными средствами, научиться воспринимать и понимать себя, развивать способности и социализация в обществе.

Социально-психологический тренинг способен дать побудительный толчок к развитию творческих способностей, которые впоследствии могут проявляться в условиях реальной жизни и профессиональной деятельности человека. Данный вид тренинга дает возможность для ребенка с особыми образовательными потребностями реализовать свои творческие способности, стать уверенным, успешным, адаптивным, креативным и социально активным. Работа проводится как в индивидуальной, так и групповой форме.

Для эффективного функционирования группы социально-психологического тренинга руководителю, организующему и проводящему занятия с детьми с особыми образовательными потребностями, необходимо осознать общие задачи тренинга:

- развитие и социализация личности с особыми образовательными потребностями в социуме;
- повышение социально-психологической компетентности участников;
- формирование активной социальной позиции у детей с особыми образовательными потребностями;

ребностями;

- развитие способности производить значимые изменения в своей жизни и жизни окружающих людей;

- развитие способности адекватного и наиболее полного познания себя и других детей;

- коррекция личностных качеств и умений, снятие барьеров, мешающих реальным и продуктивным действиям;

- изучение и овладение индивидуализированными приемами межличностного взаимодействия для повышения его эффективности.

Совместная деятельность и общение с детьми с особыми образовательными потребностями протекают в условиях социального контроля на основе социальных норм принятых в обществе образцов поведения, регламентирующих взаимодействие и взаимоотношения людей и образующих специфическую систему. Их нарушение включает механизмы социального контроля, обеспечивающего коррекцию поведения, отклоняющегося от нормы.

Таким образом, задачи социально психологического тренинга – помочь каждому ребенку с особыми образовательными потребностями выразить себя индивидуальными средствами; научиться воспринимать и понимать себя; обеспечить гармоничное сочетание внешней и внутренней рефлексии, оценки и самооценки; стать одним из наиболее важных средств построения профессионально-личностной перспективы детей с особыми образовательными потребностями, их осознанного выбора своего пути не только в профессии, но и в дальнейшей жизни.

В заключении следует также добавить, что творчески развитые личности инклюзивной среды намного быстрее адаптируются в социальной среде, науке и производстве, успешнее осваивают новые виды деятельности, лучше выполняют свою работу.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ералиева Х.С. Внедрение инклюзивного образования в Казахстане. //Иновационные педагогические технологии: материалы IV Международной научной конференции (г.Казань, май 2016 г.). – Казань: Бук, 2016.
2. Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе. – Алматы: Н:ПЦ, 2019. – 118 с.
3. Система критериального оценивания учебных достижений учащихся с особыми образовательными потребностями в условиях инклюзивного образования. Методическое пособие. – Астана: НАО имени И.Алтынсарина, 2016. – 55 с.
4. Применение дистанционных образовательных технологий для обучения лиц с ограниченными возможностями здоровья. / Ахметова Д.З., Челнокова Т.А., Мигранова Г.В., Корвяков В.А., Мухамбетов Д.Г. – Алматы: АЭСА, 2014. – 173 с.
5. Прутченков А.С. Социально психологический тренинг в школе.– М.: Пресс, 2001.

ШУЖЕБАЕВА АРЗИГУЛЬ ИСМАИЛОВНА

к.п.н., қауымдастырылған профессор (доцент),
I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

АБДРАШИТОВА КАЛАМКАС БОЛАТОВНА

«Педагогика және психология» мамандығының
2-ші курс магистранты
I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

МҰҒАЛІМНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛЫҒЫ

Түйін: Мақалада жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетке даярлығын қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Инновациялық іс-әрекет – мұғалімінің дәстүрлі іс-әрекетінен ерекше айырмашылығы бар іс-әрекеттің негізгі түрі болып саналады. Сол себепті инновациялық іс-әрекет жаңашылдықпен сипатталатындығы аталып көрсетілген.

Кілттік сөздер: инновация, жаңартылған білім беру мазмұны, технология, жаңашылдық.

Аннотация: В статье рассматривается формирование готовности учителя к инновационной деятельности в условиях обновления содержания образования. Инновационная деятельность – это основная вид деятельности, который отличается от традиционной деятельности учителя. Таким образом отмечается, что инновации характеризуются новшеством.

Ключевые слова: инновация, обновление содержания образования, технология, новшество.

Annotation: The article deals with the formation of teachers' readiness for innovation in the context of updating the content of education. Innovation is the main activity that differs from the traditional activity of a teacher. Thus, it is noted that innovations are characterized by novelty.

Key words: innovation, updating the content of education, technology, novelty.

Қазіргі дамыған елдер инновациялық идеяларымен дүние жүзін жаулап келеді. Бүгінгі күні өмірімізге дендеп еніп, қолданысы кеңейе бастаған «инновация» термині ауыз екі тілде ғана емес, қоғамдық қарым-қатынаста кеңінен қанат жайып келеді. «Инновация» ағылшын тілінен аударғанда «жаңалық еңгізу, жаңашылдық» деген ұғымды білдіреді. Басты мәні бұрын болмаған жаңалық, қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандырудың жаңа әдісі деген түсініктеменің жиынтығы [Бейсенова Г., 2006, 27 б.].

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласының «Білімнің салтанат құруы» атты қадамында «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді» деген [Назарбаев Н.Ә., 2017, 2 б.].

«Инновация» термині ғылымға XIX ғасырда антропология және этнография арқылы еніп, «дәстүр» терминіне антоним ретінде мәдениет саласындағы өзгерістерді зертеу үдерістерінде қолданыла бастады және өзгеше мәдениетке өту барысындағы жаңалық ендіру деп танылды. XX ғасырдың басында экономика ғылымына ендіріліп, бар элементтердің жаңа комбинациясы ретінде қарастырылып, халық шаруашылығында, адам өмірі мен тұрмысында «пайда табудың» көзі ретінде саналып, циклдік кризисті жеңудің

негізгі құралы деп қарастырылды [Кравченко А.И., 1990, 115 с.].

Ғалымдар «инновация» ұғымына көптеген анықтамалар берген. Мысалы, ағылшын ғалымы Э. Роджерс: «Инновация – нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея» деп тұжырымдаған. Ал, ресейлік ғалым А.И. Кочетов «Инновация – көрсетілген деңгейге апаруды қамтамасыз ететін теориялық, технологиялық және педагогикалық іс-әрекеттің біртұтас жаңа үлгісі» деген болатын [Кочетов А.И., 1996, 328 с.].

Қазақстандық ғалымдардың ішінде ең алғаш «инновация» ұғымына анықтама берген – Н.Нұрахметов. Ғалым «Инновация, инновациялық үдеріс деп отырғанымыз білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі» деп тұжырымдайды. Ал Ш. Таубаева мен К. Құдайбергенова өздерінің «Педагогикалық инновативтің ғылым ретінде қалыптасуы» атты еңбектерінде «Инновация – бұл нақты қойылған мақсатқа жетуде ойға алынған жаңа нәтиже» деген анықтама береді [Таубаева Ш., Құдайбергенова К., 1993, 95 б.].

Қорыта келе, «инновация» термині жаңашылдық дейтін болсақ, онда «технология» терминінің мағынасы қандай екеніне тоқталайық.

«Технология» – өндірістің белгілі бір саласындағы өндірістік үдерістер мен әдіс-тәсілдердің жиынтығы, сондай-ақ өндірістік әдіс-тәсілдердің ғылыми сипатталуы [Ожегов С.И., 1989, 56 с.]. Яғни, «инновациялық технология» дегеніміз

- білім беру саласындағы педагогикалық мақсатқа жету үшін пайдаланылатын әдістемелік құралдардың қолдану реті мен жиынтығының жүйесі. Инновациялық технология – білім беру саласында ғылыми жетістіктерге негізделген жаңа ақпараттық технологиялар.

Қазіргі жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында ешбір сабақты инновациялық технологиясыз елестету мүмкін емес деп ойлаймыз. Себебі, инновациялық іс-әрекет – мұғалімнің дәстүрлі іс-әрекетінен ерекше айырмашылығы бар іс-әрекеттің негізгі түрі болып саналады. Инновациялық іс-әрекет жаңашылдықпен сипатталады.

Жаңашылдық – ғылыми идеялардың тууынан оның практикалық қолданысқа енуіне дейінгі барлық кезеңдерді қамтитын үрдіс. Осыған сай педагогикалық ортада өзгерістер орын алады.

Барлық педагогикалық жаңашылдықтар атқаратын қызметіне қарай 3 түрге топтастырылады:

1) жаңашылдық – білім беру үдерісінің тиімділігін қамтамасыз ететін жағдай (білім берудің жаңа мазмұны, инновациялық білім беру ортасы, мәдени-әлеуметтік жағдай және т.б.);

2) жаңашылдық – жаңа өнімдер, жаңа туындылар, жаңа идеялар (педагогикалық құрал, білім берудің технологиялық жобалары және т.б.);

3) ұйымдастыру-басқарушылық жаңашылдық (білім беру жүйесі құрылымындағы сапалы жаңа шешімдер және олардың қызметін қамтамасыз ететін басқарушылық іс-әрекеттер).

Жаңашылдыққа ұмтылған мұғалім инновациялық іс-әрекетке даярлық дәрежесін қалыптастырудағы педагогикалық әдістерді білгені жөн. Олар жалпы ғылыми және нақты ғылыми әдістер болып екіге бөлінеді.

Жалпы ғылыми әдістер – жалпы теориялық (абстракция мен нақтылау, анализ және синтез, индукция және дедукция), **социологиялық** (анкета жүргізу, интервью алу, рейтинг), **әлеуметтік-психологиялық** (социометриялық, тест жүргізу, тренинг өткізу), **математикалық** (ранжирлеу, коррекциялау) болып ажыратылады.

Нақты ғылыми әдістердің өзі теориялық және эмпирикалық әдістерге бөлінеді.

Теориялық әдістерге модельдеу, жобалау, болжам жасау, ойша эксперимент жүргізу, мұғалімнің жеке құжаттарына талдау жүргізу (сабақ жоспары, күнтізбелік жоспар, әдістемелік жұмыстар, жеке кітапхана қорына, әдістемелік, оқу-дидактикалық материалдарға), мұғалімнің кәсіби біліктілік деңгейінің өсуіне диагностикалық талдау жасау жатады.

Ал эмпирикалық әдістер қатарын бақылау, өзін-өзі бақылау, әңгіме, педагогикалық консилиум, өз іс-тәжірибесін тарату, насихаттау; инновациялық іс-тәжірибені үйрену, зерттеу, талдау, өз практикасына енгізу; педагогикалық эксперимент, ғылыми педагогикалық экспедиция, ғылыми-педагогикалық форум, педагогикалық ринг құрайды [Бұзаубақова К.Ж., 2009, 68 б.].

Мұғалімнің инновациялық іс-әрекетін қалып-

тастырудың өзіндік шарттары бар:

- инновациялық іс-әрекет жайлы білімі;
- инновациялық іс-әрекетті тудырушы факторлар;

- инновациялық іс-әрекетті қалыптастыру принциптері;

- инновациялық іс-әрекетті қалыптастыру әдістері;

- инновациялық іс-әрекетті қалыптастыруды, оқытуды, білім беруді ұйымдастыру формалары;

- жаңалықтың өмір сүру сатыларын меңгеру;

- инновациялық іс-әрекет диагностикасын меңгеру.

Қазақстандық ғалым Қ.М. Нағымжанова кәсіби инновациялық іс-әрекетті қалыптастырудың 3 кезеңін атап көрсетті.

Бірінші кезең – жаңалықты анықтау: жаңалықтың қажеттілігін анықтау, жаңалықты қажет етуді мойындау, жаңалыққа деген қызығушылықты көрсету, жаңалықтар бойынша ақпарат жинау.

Екінші кезең – жаңалықты таңдау, жаңалықты қолданысқа енгізуге шешім қабылдау: жаңалықты құрып, жасау, оны алдын-ала бағалау, оған баламаны іздеу.

Үшінші кезең – жаңалықты қолдану: іске асыру кезеңдерін зерттеп дайындау, жаңалықты іске асыру, жаңалықтың нәтижесін талдау.

Бірінші кезеңде мұғалім жаңалықтың қажеттілігін дәлелдеу арқылы, жаңалық туралы ақпарат жинайды. Әртүрлі жаңалықтардың ішінен қажеттісін таңдап алып, оны қолдану туралы шешім қабылдайды.

Екінші кезеңде таңдап алынған жаңалықты еңгізу жоспарын құрып, оны іске асырады. Жаңалықты қолдану барысында мұғалім жаңалықты еңгізуге кедергі келтірген факторларды ескере отырып, өз іс-әрекетіне өзгерістер енгізеді. Жаңалықты еңгізу уақыты аяқталғаннан кейін, мұғалім үшінші кезеңге көшеді.

Соңғы кезеңде мұғалім өз іс-әрекетіне талдау жасау арқылы жаңалықтың оқу-тәрбие жұмысының нәтижесін көтеруге ықпалын анықтайды, жаңалықты таратуды ұсынады [Нағымжанова Қ.М., 2002, 134 б.].

Жоғарыда көрсетілген инновациялық іс-әрекеттің кезеңдеріне сәйкес мұғалімнің бойында репродуктивті, эвристикалық, шығармашылық деңгейлерге сай сапалар болуы тиіс.

Репродуктивті деңгей – іс-әрекетті, білімді белгіленген межеге дейін қабылдай алу деңгейі, педагогикалық жаңалықтарға тұрақты көзқарас. Мұғалім оқыту мен тәрбие беруде балама технологиялардың қажеттілігін түсініп, өз жұмысында пайдаланады. Өзін-өзі кәсіби жетілдіру қажет екендігін түсінеді.

Эвристикалық деңгей – жаңалықты тұрақты, мақсатқа сай, саналы енгізумен сипатталады. Мұғалімнің бойында рефлексия мен эмпатия басты орын алады.

Шығармашылық деңгей – жаңаны ойлап табу-

ға бағытталған қабілеттер деңгейі. Бұл деңгей инновациялық іс-әрекеттің жоғары нәтижелілігімен сипатталады. Мұғалімде ғылыми және педагогикалық қажеттілік үйлесімділік табады. Мұғалімнің инновациялық іс-әрекетінде шығармашылық белсенділік, педагогикалық интуиция, білім беруде авторлық көзқарастар пайда болады.

Қазіргі оқыту технологиялары мұғалімнің «дайын білімді» баяндаудан гөрі, оқушыға толық не жартылай өз бетінше жұмыс істеуге бағытталғанымен ерекшеленеді. Жаңа педагогикалық технологияны меңгерген әрбір мұғалім өз сабағын нәтижелі даму жағынан көре алады.

Мұғалімнің инновациялық даярлығын қалыптастыруда ақпарат және телекоммуникация құралдарының, сондай-ақ жаңа ақпараттық коммуникациялық технологиялардың алатын орны ерекше. Себебі ақпарат – белгісіздіктің сырын ашатын жаңалық, хабарлама, мәлімет болып табылады.

Жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында инновациялық технологияларды қолдана отырып біз «білім» атты ғажайып әлемнің белгісіз қырларын тани аламыз. Әрине, ол үшін мұғалім өз ісінің шебері болуі тиіс. Шеберлілік үнемі іздену мен талпынысты талап етеді. Себебі жаңартылған білім берудің мәні – оқушының функционалдық сауаттылығын және сыни тұрғысынан ойлау қабілеттерін қалыптастыру және дамыту. Оқушы мектеп қабырғасында алған білімін өмірде қажетіне асыра білуі керек. Осыған орай мұғалімдердің алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру, жаңа инновациялық технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр.

Бұл мәселенің бүгінгі күні маңызды екенін мектеп мұғалімдерінен алған сауалнамадан байқауға болады. Сауалнаманы Медеубай Құрманов атындағы №2 орта мектептің бастауыш сынып мұғалімдерінен алдық. Барлығы 22 мұғалім қатысты. Олардың барлығы жаңартылған білім беру мазмұнымен таныс болғанымен, оның ішінде 32%-ы тәжірибеде инновациялық даярлығының кемшілдеу тұстары бар екендігін: кейбір әдіс-тәсілдерді пайдалануда, қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыруда қиындықтар туындайтынын атап көрсетті.

Сол себепті осы мәселені шешу үшін мектеп ұстаздарымен түрлі тренингтер өткіздік.

Өткізілген тренингтердің барысында мұғалімдер оқу бағдарламасының және оқу жоспарларының құрылымын талдауда факт, идея, әрекет және сұрақ қою арқылы өрбітіп, келесі қадамдарын айқындап отырды. Сонымен қатар, тиімді оқыту мен оқудың әдіс-тәсілдерін қарастыруда белсенді оқу, бірлескен әрекет, саралау, оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандырудың қадамдарын және белсенді оқытудың тиімді жолдарын өзара топтық және жұптық жұмыстар арқылы бірлесе шешіп, шешімін таба алды.

Тренинг өткізудегі ескеретін нәрсе – бұл қатысушыларды дұрыс ұйымдастыру, қауымдастық командада белгілі бір мақсатта жұмыс жасауға және алға қойған міндеттерді жұмыла орындауға мүмкіндік беру. Тапсырмалар мен жаттығуларды орындату арқылы мұғалімдердің өз тәжірибесімен салыстыру, мәселені шешуде өзіндік көзқарастарын дәлелдеу, дайын жауапты бермей, іздену, әдіс-тәсілдерді түрлендіре отырып қолдану дағдыларын жетілдіруге болады.

Жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында мұғалімдер инновациялық технологияларды пайдаланып қана қоймай, басқа әріптестерімен үнемі тығыз байланыс орната отырып, тәжірибе алмасулары қажет. Бұл мұғалімдердің сыни тұрғыдан сұрақтарды өрбіте алуына, инновациялық технологияларды толық меңгеруіне, өз жұмысына рефлексиялық талдау жасаудың жаңа жолдарын игеріп, білуіне жол ашады деп ойлаймыз.

Қорыта айтқанда, бәсекеге қабілетті тұлғаны тәрбиелеп, дамытуымыз үшін ең алдымен жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында мұғалімдердің кәсіби құзіреттілігін жетілдіруіміз қажет.

Осы орайда ұлы ағартушы, ғалым Ахмет Байтұрсыновтың «Ұстаз үздіксіз ізденгенде ғана, шәкірт жанына нұр құя алады» деген сөзі, бүгінгі күннің жаңашыл ұстаздарына айтылғандай. Себебі, еліміздің болашағы – жас ұрпақты тәрбиелеу және сапалы білім беру мұғалімдердің қолында екенін ұмытпағанымыз жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бейсенова Г. Жаңа ақпараттық технологиялардың тиімділігі. Қазақстан мектебі, №6, 2006 жыл, -27 б.
2. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы. «Егемен Қазақстан» газеті, 17 сәуір 2017 жыл, -2 б.
3. Кравченко А.И. Инновации/ Современная западная социология: Словарь. –М.: Политиздат, 1990. -115с.
4. Кочетов А.И. Культура педагогического исследования. – Минск, 1996. -328с.
5. Таубаева Ш., Құдайбергенова К. Педагогикалық инноватиканың ғылым ретінде қалыптасуы // Қазақстан жоғарғы мектебі. -№95, 1993. -95 б.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов /Под ред. Н.Ю.Шведовой, 21-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1989, -56 с.
7. Бұзаубақова К.Ж. Мұғалімнің инновациялық іс-әрекетке даярлығын қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздері. Алматы, 2009 жыл, -68 б.
8. Нағымжанова Қ.М. Бастауыш сынып мұғалімінің инновациялық іс-әрекетін қалыптастырудың педагогикалық шарттары: пед.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2002. -134 б.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА PHILOLOGICAL SCIENCE

ӘОЖ 821.512.122

АБИЛХАМИТҚЫЗЫ РЫСГҰЛ,

доцент,

Қазақ әдебиеті кафедрасы,

Филология факультеті,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

E-mail: risgul555@mail.ru

СҰЛТАНОВА АҚТОРҚА АМАНГЕЛДІҚЫЗЫ,

докторант,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

E-mail: toroka74@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІН – УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІКТІҢ ШАҒЫН МОДЕЛІ

Түйіндеме: Көркем уақыт бұл көркем шығармадағы іс-әрекеттің реті мен орналасу тәртібін реттейді. Кеңістік – кейіпкердің өмір сүретін ортасы. Уақыт пен кеңістікті логикалық байланыса келе, хронотоп құрайды. Д. Әшімханұлы («Жер аңсаған Саратан») шығармасында кейіпкерлердің өмірі екі түрлі қиылыспайтын хронотопта өтеді.

Кілт сөздер: Көркем проза, хронотоп, кеңістік, уақыт, кейіпкер.

Аннотация: Художественное время – это порядок, последовательность действия в художественном произведении. Пространство – это совокупность мелочей, в которых живет художественный герой. Логически соединяясь время и пространство создают хронотоп. Так в произведениях Д. Ашимханулы («Жер аңсаған Саратан») жизнь героев протекает в двух непересекающихся хронотопах.

Ключевые слова: Художественная проза, хронотоп, пространство, время, персонаж.

Summary: Artistic time is an order, a sequence of actions in a work of art. Space is a set of little things in which the artistic hero lives. Logically connecting time and space create a chronotope. So in the works of D. Ashimkhanuly ("Jer most Saratan") the lives of the characters occurs in two disjoint chronotope.

Key words: Artistic prose, chronotope, space, time, character.

Кіріспе

Көркем әдебиет – уақыт пен кеңістіктің шағын моделі. Бүгінгі таңда көркем шығармадағы уақыт пен кеңістік мәселесі біршама теориялық еңбектерде сөз етіліп келеді.

Хронотоп – жанр табиғатымен тікелей ұштасып жатқан ұғым. Жанр мен жанрлық түрдің анықтамасы, нақтылы көрінісі осы ұғыммен байланысты. Идеялық көркемдік мақсатқа тәуелді уақыт пен кеңістіктің хронотоп ретіндегі қызметі сюжеттің өрілу жүйесінен, оқиғалардың орналасу тәртібінен, іс-әрекеттің жылдам, я болмаса баяу суреттелінуінен, кейіпкерлердің мекенін ауыстыруынан туындап жатады.

Негізгі бөлім

Уақыт пен кеңістіктің хронотоп ретіндегі қасиеті – тарихи поэтиканың негізгі нысаны. Ол өз алдына арнайы зерттеудің нысаны бола алады. Егер қарапайым мысалмен түсіндіретін болсақ, жол жүруді алайық. Кеңістіктегі арақашықтықтарды бағындыру үшін арнайы уақыт бірлігі керек. Сондықтан да ертегілерде бұл өте тез, жылдам орындалады (ұшқыш кілем, сиқырлы етік т.б.). Ал шынайы өмірде жол жүру белгілі бір уақытты қажет етеді. Осындай жайттар көркем шығармада елеулі орын алады. Сонымен қатар жол-жөнекей әртүрлі қызықты оқиғалар болуы мүмкін.

Көркем мәтіндегі хронотоп ұғымы жанрдың тарихи пайда болған мерзімінен, шығармадағы

тарихи оқиғаның бейнелеуінен гөрі оның ішкі көркемдік болмыс-бітіміне жақын. С.Ю. Неклюдовтың айтып отырған алғашқы зерттеу бағыты хронотоптың нысанасы емес, ол негізінен тарихи еңбектердің мақсатына лайық. Мұнда жанрдың шығуына қашан, қандай тарихи оқиға, орта, жағдай себеп болды, кейіпкерлердің прототипі кімдер, шығарма бізге не туралы мәліметтер береді деген сауалдардың төңірегінде өрбісе, хронотоп көркемдік қоспалардың қалыптасу, қызмет ету заңдылығымен байланысты [Неклюдов С.Ю., 1972, 22 б.].

Уақыт-кеңістік мәселелері кейіпкерлер арасындағы айырылысу жағдаяттарында ерекше көрініс табатынын айта кеткен орынды. Мысалы, бір кеңістікте бірге жүрген адамдардың, белгілі уақыт өткенен кейін басқа жерде, кеңістіктерде болуы немесе керісінше кездесулері сынды. М.М. Бахтин айтып кеткендей, көркем әдебиеттің әртүрлі жанрларында хронотоп мәселесі әр қырынан көрінеді. Бұл турасында О.А. Светлакова хронотоп арқылы жанр ерекшеліктері анықталатынын айта келіп, «хронотоп және жанр бір-біріне тәуелді» [Светлакова О.А., 1985, 4 б.] - дейді.

В.Е. Хализевтің уақыт-кеңістік категориясын әдеби тек проблемасына байланысты зерттеу қажет деп: «эпос, лирика, драмада өмір шындығы әртүрлі дәрежеде игеріледі. Сондықтан әрбір әдеби тектің өзіне тән хронотопы болады» [Хализев В., 2002, 152 б.] деген пікірін басшылыққа ала отырып, повестің жанрлық ерекшелігінің бірі ретінде хронотоп, кеңістік, уақыттың жанр анықтаудағы мәнін пайымдаймыз.

Сөзіміз дәлелді болу үшін уақыт, кеңістік, хронотоп ұғымдарына жеке-жеке тоқталып, Д. Әшімханұлының «Жер аңсаған Сарыатан» шығармасына талдау жасайық.

Кеңістік – көркем шығарманың басты тірегі. Оқиға белгілі бір уақытта, белгілі бір жерде өтіп жатады. Бұл әрекет көркем шығарманың негізгі арқауы болып табылады. Кеңістік әр шығармада әр тараптан көрінеді. Мәселен, кей шығармаларда оқиға уақыты айтылмайды, тіпті көрініс таппауы да мүмкін. Бұл жағдаят шығарманың өзіндік ерекшелігі болып табылады. Негізгі идеяны ашу үшін арнайы басты тәсілі ретінде саналады. Көркем шығармада осы аталған жерлер көбінесе символикалық мәнге ие. Ерте кезде бұл сияқты орындарға жол айырықтары, ертегілердегі сілтеме сөздер жазылған ауыр тастар (Оңға барсаң..., солға барсаң...). Бұл турасында ғалым С. Қасқабасов: «Географиялық тұтастану жоғарыда қарастырып өткен барлық циклдену түрлерімен байланыста болады, өйткені кез келген іс-қимыл белгілі бір жерде, бір кеңістікке өтеді. Тіпті кейбір эпикалық туындыларда кейіпкер жер шарлап, бірталай елді аралайды, ал батырлар әр жақта жатқан бірнеше елді мекенді жаулап алады. Кейіпкердің бүкіл өмірі, іс-әрекеті бір жерде өтпейді, ол, кәдімгі болмыстағыдай, ел аралап,

жер көріп, кейде жорықпен, кейде құдалықпен, кейде Жерұйық іздеумен, әйтеуір әртүрлі себептермен кезіп жүреді. Және оның сапарлары, қалай болса солай емес, белгілі бір ретпен болады. Олай болатыны — фольклорлық шығарма өзінің кейіпкеріне лайық (әйел, тұлпар, дос, дұшпан тауып бергені сияқты) жерлерді іздестіреді, оларды тауып, қаһармандық өмір жолына, іс-әрекетіне сәйкес етіп топтастырады» [Қасқабасов С.А., 2002, 15-16 б.] - дейді.

Ал көркем әдебиеттегі кеңістік орасан зор, ауқымды географиялық жер телімін алуы мүмкін. Мәселен, О. Хаксли «Контрпункт» романында Ұлыбритания мен Үндістан жерлерінде болған оқиғаларды суреттейді.

К. Воннегуттің «Мысықтың бесігі» атты романы үш түрлі кеңістікте суреттеледі. Біріншіден, соғыстан соңғы Америка; екіншіден, Ұлы Отан соғысынан кейінгі Еуропа; үшіншіден, ойдан шығарылған Тральфамадор ғаламшарындағы кейіпкер өмірі беріледі. Қазақ фольклорында да бұндай кең ауқымды кеңістік кездесетіндігі академик С. Қасқабасов еңбегінде де айтылады: «Асан Қайғы жайлы қоныс іздеп, Қазақстанның барлық түкпірін шарлайды, тіпті Ресейге, Қытайға, Ауғанстанға, Иранға да барады».

«Табакеркадағы қала» ертегісінде В.Д. Одоевский шағын кеңістіктегі оқиға желісін береді.

Б.М. Бахтин әдеби кеңістікті екіге бөледі: 1. Шынайы кеңістік; 2. Қияли кеңістік. Ойдан шығарылған қияли кеңістік көбінесе қиял-ғажайып фантастикалық шығармаларда кездеседі. Қияли кеңістік керағар ой мен пікірлер тудыруы мүмкін. Яғни, өмірде бар нәрсе мен ойдан шығарылған дүние арасындағы сәйкессіздік мәселесін айтуға болады.

Кеңістік мәселесі сюжеттің дамуына, қалыптасуына үлкен роль атқарады. Д. Дефоның «Робинзон Крузо» шығармасында іс-әрекет жабық кеңістікте, тірішіліксіз аралда өтеді. Яғни, кеңістіктің тұйықталуы, Робинзонның аралда жападан жалғыз қалуы, шығарманың көркемдігін, ерекшелігін айқындай түседі.

Ал біз нысанамызға алып отырған Д. Әшімханұлының «Жер аңсаған Сарыатан» туындысындағы оқиға шетсіз-шексіз сары далада өтеді. Шығармада ол былай суреттеледі: «...Ұшы-қиырсыз сары дала. Сары даланың ұшында – сары бел. Сары белдің бауыры – сағым ба, әлде шалқар көл. Шартабақ күн төбеде. Шалқыған ыстық жер – көкте. Табанын тасқа тілдіріп, жанарын жасқа жудырып, мағдайын желге күңсітіп, таңдайын шөл қағсытырып, сар желіп келеді Сарыатан. Таусылмайды сары дала, жеткізбейді сары бел. Сары белдің ар жағы – бота күнгі мекені. Бота күнгі мекенін боздап іздеп келеді, жүректегі бар шерін қозғап іздеп келеді» [Әшімханұлы Д., 2000, 78 б.]. Осы жолдар шығармада төрт рет қайталанады. Әр қайталануында шығармаға әртүрлі реңк береді. Бұл жолдар шығарма басында оқиғаның

өту орнын, мекенін берсе, екінші қайталануында сыбызғы үнімен берілген сары әуен кейіпкердің сағынышын бейнелейді. Осы тұстан негізгі сюжеттік желі дамып, кейіпкерлердің характерлері даралана бастайды. Зерттеуші С.В. Ананьеваның «Время – пространство – автор» автор атты еңбегінде атап көрсеткендей, хронотоп кеңістік-уақыт, көркем уақыт пен сюжетке тікелей қатысты дей келе, «жанрлық түрлер нақты хронотоп көрінісімен сипатталады» [Ананьева С.В., 2003, 27 б.] - деген пікірін басшылыққа ала отырып, шығарма сюжетін де ескергеніміз жөн.

Үшінші қайталауда тұйық кеңістіктегі кейіпкерді шағын эпизодпен берілген ішкі бұлқынысын туған жеріне қарай, яғни ашық кеңістікке жетелейді. Ол шығармада: «...Көгілдір таудың ар жағы – қасиетті атамекені, құт қонған қара қонысы. Буырқанып аққан Бұқтырма, сылдырай сыңсыған Ақтұма, қара орманды Майшоқы, дара шыңды Тасшоқы, бәрі-бәрі сол жерде – қасиетті атамекенде. Құдай-ау, оған да жетер күннің жеткені ме шынымен...» [Әшімханұлы Д., 2000, 96 б.] - деп суреттеледі.

– Ал төртінші қайталануда екі кейіпкер екі айырылып, бірі Көгілдір тауды бетке алса, бірі Көкентауға бұрылып, кері қайтады. Яғни, шығарманың аяқталуы да жоғарыда берілген жолдар арқылы шешімін табады. Шығарманың бар болмысы осы аталған жерлердің аясында өтеді. Бұл турасында ғалым С. Қасқабасов: «Кейде уақыт сығымдалып, тез өтіп жатқанда, кеңістік, керісінше, өзгермей бір жер болып келеді. Енді бірде уақыт жылжымай, бір орнында тұрады да, кеңістік өзгеріп отырады. Ал, олардың сәйкестігі шектелуден көрінеді, яғни эпос та уақыт та, кеңістік те тұйықталып көрінуі мүмкін: кейіпкер туып, өлетіні сияқты, үйден шығып, қанша жерді шарласа да, үйге қайтып оралады. Бұл, әсіресе, прозалық шығармаларға тән» [Қасқабасов С.А., 2002, 115 б.] - дейді. Орынды пікір. Д. Әшімханұлында бұл екеуі де бар. Бір кейіпкері жападан жалғыз қалып қалғысы келмей, беймәлім кеңістікке шығуға ұмтылады. Бірақ субъективтік кеңістік жеңіс тауып, бұрынғы тұйық кеңістігіне қайта оралады. Ал, екінші кейіпкері кеңістіктің жалғыздыққа ықпалын түйсіне отырып, беймәлім сағыныш арқылы одан шығудың жолын іздеуге талпыныс жасайды. Яғни, «сөз өнерінде кеңістік көркем уақытпен тығыз байланысты. Ол қозғалмалы. Ол қозғалысқа жағдай жасайды, өзі де өзгереді, қозғалады. Бұл қозғалыс (қозғалыста кеңістік пен уақыт бірігеді) жеңіл не қиын, жылдам не баяу, қоршаған ортаның қарсылығымен немесе себеп-салдарлық қарым-қатынастармен байланыста болуы мүмкін [Он жасымда.

– Қалай тапқаным, қайдан тапқаным есінде ме?

– Есімде, аға. Мен онда Метрейдің шошқасын бағып жүргем...

– Жә, одан бері неше жыл өтті?

– Он бес жылдай болып қалар.

– Дұрыс айтасың. Он бес жыл...» [Әшімханұлы Д., 2000, 79 б.] .

Бұл он бес жыл сюжеттік кеңістік-уақытты қамтиды. Осы жылдар арасында болған оқиғада кейіпкердің өткені туралы ойлары, шегініс жасап еске алуы, сағынышқа ұласқан туған жерге деген сезімі, беймәлім болашағы туралы толғаныстары беріледі.

Көркем әдебиетте жанр анықтауда сюжет ұғымының, оқиға желісінің, маңызы ерекше. Кез келген жағдаят, әсіресе тартысты, шиеленісті жағдаят өз шешімін табуды ұйғарады. Өмірде әртүрлі күрделі мәселелердің шешімін әрдайым оңайлықпен шешуге келмейді. Егер кейіпкер алдына мақсат қойса, екі түрлі мүмкіндік беріледі: 1. Ол көздеген мақсатына жетеді; 2. Көздеген мақсатына жете алмайды (әсіресе, драмалық, трагедиялық шығармаларда).

Бұл мәселе жазушының шеберлігіне негізделеді. Кез келген жазушы өз кейіпкерін дамыта отырып, өмір шындығы мен әр адамның арманындағы қияли шындықтың ара жігін ажыратуға тырысады. Бұл туралы Г.К. Косиковтың пікіріне сүйенсек, кейіпкер әлеміндегі тартыстардың барлығы олардың қиялындағы шындықтың шынайы өмірмен байланысын танып білуден құралады. Өз арман-мақсатына жету үшін ол уақыт талаптарына бағына отырып өседі немесе өшеді. Көркем әдебиеттің ерекшелігі де осы сюжет шешімінің жұмбақ болуында. Кітап оқуға құмарлықты шыңдайтын да осы, оқиға желісінің немен аяқталатынын білмеуі болып табылады. Көркем әдебиеттің уақытпен тығыз байланыстылығы да осыдан көрініс табады.

Жазушы өз шығармасында оқиға өтетін белгілі бір кеңістікті жасай алған. Ол кеңістіктің ауқымы кеңейіп, оқиғадан да тыс дүниелерді қамтыған. Сондықтан да көркем шығарманың өз ішінде ғана жүріп отыратын уақыт пен кеңістікке қатысты адамдардың көңіл-күйінің өзгеріп отыруы – осының айғағы.

Шығармада суреттелетін оқиғалардың уақыты, мезгілі нақтылы берілмесе де, таңның қылаң беруі, күннің шығуы, сәуле шашуы, тал түс, төбедегі шартабақ күн бәрі де мезгілдік қызмет атқарып тұр. Сонымен бірге жазушы шығармаларындағы оқиғалар, іс-әрекеттер сюжеттік уақыт жағынан алғанда шамамен он бес жыл аралығындағы мерзімді қамтып көрсетеді. Бұл кезеңдегі көріністер кейіпкердің жан-дүниесіне сыналай кіру, ой дүниесін ақтару арқылы лирикалық шегініс, кейіпкер монологтары арқылы беріліп отырады.

Қорытынды

Көркем шығармадағы кеңістік пен уақыт сол шығармадағы оқиға, іс-әрекеттерге қатысты өзгереді. Ал олардың алмасуына, бір-біріне қатысты жүйеге түсуіне әлеуметтік жағдай себепші

іс-әрекеттің мән-мағынасына бағындырылған. Шығармада қаһарманның дүниеге келген сәтінен кемеліне келген шағына дейінгі кезеңді тездетіп баяндау, уақытты сығымдау немесе оны созу, оқиғаны тек соның айналасына жинақтап, дамыту т.б. хронотоп арқылы жүзеге асырылады. Біз нысанамызға алып отырған Д. Әшімханұлының шығармасындағы уақыт оқиғаның суреттелуіне байланысты бірде жедел, бірде баяу жүріп,

кейде үзіліп те беріліп, бірде автор уақытты кейін қарай жылжытып суреттеп береді. Сондай-ақ, уақыт кейін жылжытылып, негізгі оқиғалар, тартыс лирикалық шегініс арқылы беріліп отырады.

Уақыт пен кеңістікті зерттеу көркем шығарманың тініне бойлап, оның құрылу спецификасын, жазушының дүние туралы концепциясын айқындауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Неклюдов С.Ю. Время и пространство в былине // Славянский фольклор. Отв. ред. Б.Н. Путилов, В.К. Соколова. М.: Наука, 1972, с. 18-45.
2. Светлакова О.А. Художественное время и пространство в романе Сервантеса «Дон Кихот». АКО. – Ленинград, 1985. – 207 с.
3. Хализев В. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 2002. – 420 с.
4. Қасқабасов С.А. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
5. Әшімханұлы Д. Самырсын сазы. – Астана: Елорда, 2000. – 366 б.
6. Ананьева С.В. Время – Пространство – Автор. – Алматы, 2003. – 86 с.
7. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Москва: Наука, 1979. – 352с.

ALGOZHAYEVA MADINA YERTAYKYZY,

Master student of the 2nd course,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: algozhayeva.madina@gmail.com

Supervisor: **BEKTEMIROVA SAULE BEKMUKHAMEDOVNA,**
Cand.Sc.Phylology, Acting Associate Professor

THE INFLUENCE OF TURKISM ON THE LEXICAL AND SEMANTIC CHANGES OF ENGLISH LANGUAGE

Summary: In this article analyzed the influence of Turkism on the lexical and semantic changes of English language. Investigate works on Turkism in Indo-European languages. Semantic changes were identified, such as the displacement of Turkic borrowings due to the interaction of specific and borrowed names, narrowing or expansion of meanings, deterioration or improvement of meanings, as well as the appearance of secondary meanings.

Key words: language contacts, lexical meaning, borrowing, Turkisms, semantic changes.

АЛГОЖАЕВА МӘДИНА ЕРТАЙҚЫЗЫ,

2-ші курс магистранты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: algozhayeva.madina@gmail.com

Ғылыми жетекші: **БЕКТЕМИРОВА САУЛЕ БЕКМУХАМЕДОВНА,**
ф.ғ.к., доцент м.а.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРГЕ ТҮРКИЗМНІҢ ӨСЕРІ

Түйіндеме: Мақалада ағылшын тіліндегі түркизмнің лексика-семантикалық өзгерісі қарастырылды. Үндіеуропа тілдеріндегі түркизмнің еңбектері талданды. Семантикалық атаулардың кірме сөздердің енуі, өзгеруі, олардың мағыналық жағынан сөздердің нашарлауы немесе жақсаруы, сонымен қатар екінші мағыналардың пайда болуы сияқты өзгерістер талқыланады.

Түйінді сөздер: лингвистикалық байланыстар, лексикалық мағына, кірме сөздер, түркизмдер, семантикалық өзгерістер.

АЛГОЖАЕВА МАДИНА ЕРТАЙҚЫЗЫ,

Магистрант 2-го курса,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан,
e-mail: algozhayeva.madina@gmail.com

Научный руководитель: **БЕКТЕМИРОВА САУЛЕ БЕКМУХАМЕДОВНА,,**
к.ф.н., и.о. доцента

ВЛИЯНИЕ ТЮРКИЗМА НА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние тюркизма на лексико-семантические изменения английского языка. Проанализированы работы по тюркизму на индоевропейских языках. Выявлены семантические изменения, такие как смещение тюркских заимствований из-за взаимодействия конкретных и заимствованных имен, сужения или расширения значений, ухудшения или улучшения значений, а также появления вторичных значений.

Ключевые слова: языковые контакты, лексическое значение, заимствования, тюркизмы, семантические изменения.

Introduction

The role of borrowings in different languages varies and depends on the specific historical conditions of each language's development. Language cannot develop using only internal language means. Significant enrichment of its vocabulary is achieved by borrowing individual elements, words, phraseological units and syntactic phrases from another language. Among the key factors influencing this process, we note the maintenance of military, trade and cultural contacts between two or more peoples. In English, the percentage of borrowings is much higher than in many other languages, because for historical reasons, it turned out to be, in contrast to, for example, Icelandic, very permeable. More than any other language, English has had the opportunity to borrow foreign words in terms of direct contact: first in the middle ages from successive foreign invaders in The British Isles, and later in the conditions of trade expansion and colonization activity of the British themselves. It is estimated that the number of native words in the English dictionary is only about 30%, and borrowings in English can be found from almost 500 languages.

According to Yu.O. Zhluktenko, language contacts are certain interlingual or interlinguistic connections between two or more languages [Zhluktenko Yu. O., 1966. p. 122].

The problem of language contacts and borrowings was considered by E. Gaugen, Yu.O. Zhluktenko, L.P. Krisin, and others linguists. Prominent Western European borrowings from the Turkic languages are still insufficiently covered" [Krymskiy A., 1974, p. 577].

From an etymological point of view, all vocabulary is divided into native and borrowed. Borrowing vocabulary is a consequence of the rapprochement of peoples on the basis of economic, political, scientific and cultural ties. In most cases, borrowed words enter the language as a means of naming new things and expressing previously unknown concepts. Borrowed words can also be secondary names of already known objects and phenomena. This happens if a borrowed word is used for a slightly different characteristic of the subject, if it is generally accepted international term, or if foreign words are forcibly introduced into the language (during military occupation).

Some of the least numerous layers of borrowing in English are turkisms and borrowings from Malay. Turkisms passed into English through different languages, for example, German: shabrack, trabant; Spanish: bocasin, lackey; Latin: janissary, sable; Italian: bergamot, kiosk. The largest number of Turkisms moved to English from French, for example: badian, caique, caviar, odalisque, sabot, turkuose. In cases where, Turkisms passed into English through several languages, most often the last was French.

It is believed that there are about four hundred

turkisms in the English language, 55% of which are ethnographic realities, 26 relate to socio-political vocabulary, and 19% are natural realities.

Turkisms in English are the result of the interaction of the speakers of these languages with representatives of the Turkic peoples. Within the framework of this study, Turkisms are understood as lexical units borrowed by the English language directly from the Turkic languages, with the help of intermediary languages or through the Turkic languages to "express new concepts, differentiate existing ones and designate previously unknown <...> reality of objects and phenomena" [Oreshkina, 1994, p. 13].

The most developed socio-political realities: bashi-bazouk, begum, effendi, chiaus, cossack, ganch, horde, janissary, khan, lackey, mameluke, pasha, saber, uhlan. Turkic words were borrowed in English both through direct contacts and through intermediary languages. Words of Turkic origin began to penetrate the language of the ancestors of the English - angles and Saxons at the end of the IV century, when they were conquered by the Huns-Turks. In 376. the whole of Central Europe was under the rule of the Huns, and only in 449, shortly before the death of the Hun king Attila, the first groups of angles, Saxons and Jutes began to move to The British Isles.

Turkic words were borrowed in English through direct contacts and through intermediary languages. Words of Turkic origin began to penetrate the language of the ancestors of the English — angles and Saxons at the end of the IV century, when they were conquered by the Huns-Turks. In 376, the whole of Central Europe was under the rule of the Huns, and only in 449, shortly before the death of the Hun king Attila, the first groups of angles, and Saxons and Jutes began to move to The British Isles. This migration process lasted for about 150 years.

Thus, the direct influence of the Turkic vocabulary on the old English language under the domination of the Turks over the Germanic tribes lasted for at least 73 years. Given the superiority of the Turks of that time over the Germanic tribes both culturally and militarily, the old English language should have included many turkisms, especially military, horse-breeding terminology, as well as words denoting concepts related to the structure of the state.

In Hornby's English, dictionary of interpretation was written 44 format of Turkic words and analyzed 118 lexical units of Turkic origin words fixed in Webster's International etymological dictionary. Attempt to classify them by semantic series: "Person - ayatollah, bashi- bazouk, beebie, mullah; Life - angora, macramé; Food - caviar, kefir- yogurt; Clothing - caftan, gilet; Plants - bergamot, taiga; Animals - jackal, irbis; Tool punishments/ Weapons - kurbash, yataghan".

As an result of Turkic, borrowing words identified 46 essence with the word turkey and 21 words of

formation Turkish. For example: “turkey-cock, turkeyfoot, turkey wing, Turkish delight, Turkish knot”. All of this suggests a high degree of assimilation formants in English.

According to R. A. Naleway [Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English / ed. by J. Crowther, 1999, p.131-146] in the Russian language most of the types of clothing were borrowed from Turkic language. As reported by I. Bikinin [I. Bikinin, 1998. p. 7–8.]. The number of Turkic words in English it is from 400 to 800. Paradigmatic relations within

Names of materials	Karakul, Shagren, Chekmak, kendyr
women’s clothing	Dolman, burka, Karako, jelik, yashmak, Kaftan
men’s clothing	burka, caftan, vest
hats	yarmulke, Kalpak, Martagon, tarbush
shoes	clogs

One of the example of incorrect etymology is the borrowing word sabot in the crusade era. It is suppose that the word sabot adopted from French language saboteur, sabotage. The word sabot intervention of Turkish got from Arabic language. The etymon sabot indicates the Arabic “sabbat – sandal”. In originally this word borrowed from Saracen Turks language who lived in the middle East.

It is aware that the Turkic word “chabat” (chabata, tsabat, Sabat, Shabat) came from the verb “chabu”, which means “to cut, chop”. In originally, it is meant- “shoes cut from a single piece of wood”. Then it including wicker, it is different types of wooden shoes. Chabat in Turkic language means different types of shoes. In the modern Tatar language, this word means “lapot”-“shoes woven from bast”.

The word “Sabot” borrowed in the old French language it is original meaning is - “shoes made of a single piece of wood”.

“Detail heeled boots” Russian word has the same Turkic etymon- “cabat”. This word in Spanish language came from Turkic races that arranges during Arab caliphates in Spain and has form Zapata.

In English, in addition to sabot, saboteur, sabotage, there are several other turkisms — derived from the verb chabu. These are words such as chabouk (chabuk, chawbuk) — “whip, long whip”; chibouk — “Chub, pipe”; saber (sabre) — “sabre”; sjambok — “whip, whip made of rhinoceros skin”.

Additionally the word sabot, saboteur, sabotage in English has several other turkisms which came from the verb “chabu”. These are words: “chabouk (chabuk, chawbuk) — “whip, long whip”; “chibouk” — “Chub, pipe”; saber (sabre) — “sabre”; “sjambok” — “whip, whip made of rhinoceros skin”.

Derivatives of the verb “chabu” entered English through French, German, Afrikaans, Malay, and Indian languages. In all these turkisms, the semantics of the verb “chabu”-“to cut, chop, lash” — have been preserved to some extent.

Most of the Turkic words came into English

the clothing groups are relationship between the phenomena of the surrounding reality. Analyzed of borrowing words helps on the specifics of their functioning and due to the extralinguistic factors. In the recent period of the developing English language Turkic words are adapted and actively used in speech.

In accordance with etymological dictionaries of English language among 30 turkisms are included as a theme group. For example:

through different languages, such as Arabic, Persian and Indian language. In the XVI century the first trading post were founded in India. However, basic words entered in the XIX century, when India became in the British Empire colony.

From different Indian languages about 900 words have entered in English language, in which among 40 of this words are originally Turkic words. For example: “beebee, begum, burka, cotwal, kajawah, khanum, soorme, topchee, Urdu”.

Over 60 turkisms entered in English through Russian language. For example: “astrakhan, ataman, hurrah, kefir, koumiss, mammoth, irbis, shashlik, and others”.

Through Polish language into English entered such words as “hetman, horde, and uhlan”.

From Hungarian language, through the intermediation of German and French, came to the English such turkisms as “soash, haiduk, kivasz, and vampire”.

One of the most used turkisms in English is “soash”, which means- “big covered cart”. Most etymological dictionaries indicate the word “coach”, as a name of village in Hungary. Kocs, where allegedly, made the first coated cart. However, in the Old Russian language it is mean as “a large covered cart for nomadism”, which later called a kibitka.

From the Turkic derivatives are formed different language, among them Russian language. For example Turkic root “Kuch”, which means “to wander”, “to pass”, in Russian language it is mean “namad” - “Kosh, Koshevoy, Koshchey, Kuch”.

In Hungarian language had over 800 turkisms. The old Russian language knew the Turkic word “Koch”, which means “big covered cart”. Hungarians first came to the Avar lands in Pannonia. Hungarians were in close relationships with Russian and German, from this they borrowed each other’s words and rich their language. In 800 defeated by Charlemagne Avar-Turks, where lived in Modern Hungary, or from the language Avar language- the

Huns. In Spanish language, also has the Turkic word "coch", which means- "car, wagon". Moreover, other meaning is "a coach, a cart, a carriage, a tourist bus, a tutor, an instructor, a trainer etc".

Turkisms entered in English language through different languages, for example: German "German: shabrack, trabant; Spanish: bocasin, lackey; Latin: janissary, sable; Italian: bergamot, kiosk". Most of the borrowing turkisms came to the English from French language, fore example: "badian, caique, caviar, odalisque, sabot, turkuose".

In Crusades era native French speakers were in close relationship with Turks. In XIV-XVI centuries many French, Spaniards and Italians were in the corps of Turks during the magnification of the Ottoman Empire. They were so enthusiastic of the luxury and wealth of the Ottoman Empire caused the phenomenon of turkophilism in Europe. In the XV-XVI centuries Europeans experienced experienced religious persecution and the oppression of feudal lords. Turkey was one of the tolerance, equity and wealth country in the XVI centuries and most the European scientist wrote about Turkey more than 900 works. That is why most of the turkisms emerge in French and other European languages.

Since 1579, friendly relations have been established between Turkey and England. A large number of English traders went to Turkey. There were built Anglican churches, and established English trading colonies. The British, who was in Turkey wrote in their letters, diaries and reports about the life and customs, and describes material and socio-political structure of Turkey? Most of the English writers used Turkic words in their works on Eastern themes. Particularly Christopher Marlowe, Shakespeare, Byron, and Scott used turkisms in their works.

In 1847 in Istanbul were published Newspapers, "The Levant Herald and The Levant Times ", seven published in French, one in German, two in English language, and 37 in Turkish. Turkisms came to English not only from the Turkish language. In 1558-59, the British tried to use the Volga trade route, which had just fallen into the hands of the Moscow state, to reach India through Iran. In 1558, the English merchant Anthony Jenkinson with assistants Richard and Robert Johnson and a Tatar interpreter, equipped with letters of Ivan IV, go down the Volga. They visited Kazan, Astrakhan, the Mangyshlak Peninsula, Baku, Bukhara and Samarkand. After Jenkinson in the Volga region was visited by many English travellers. In 1601, Sir Anthony Shirley and his assistant, William Paris, made a trip to the Caspian sea. In 1625, he published his impressions of this journey.

In 1858, was published a book of travels by Thomas Atkinson, who visited Kazakhstan. In the XIX century travelers, diplomats and merchants, English scouts also penetrated into Central Asia. In 1824, captain Conolly and Colonel Stothardt were executed in Kokand, having made their way under

the guise of Muslims from India. In beginning of the XX century, British capitalists had almost all the copper, polymetallic, and coal mines in Kazakhstan, where many English skilled and engineers worked. Diaries, reports, and letters of Englishmen who have visited the Volga region, Transcaucasia, Central Asia, and Siberia are full of turkisms that reflect concepts and realities that were previously unknown to the British and which had no equivalents in English: "astracan, aul, batman, carbuse, jougara, pul, saigak, toman, turquoise (meaning "precious stone")", and others.

Most of the turkisms that entered before the 19th century in the English language has already fallen out of used. The remaining words are used mainly to describe: the flora, fauna, life, customs, socio-political life and administrative-territorial structure of the Turkic region.

However, there are many Turkic borrowings related to the common frequency vocabulary. Some turkisms, such as "bosh, saviare, coach, horde, jackal, kiosk", and others, develop new meanings that are not inherent in their etymons.

The word "horde" engaged in English language as "a Turkic nomads' state", afterwards develop into "a group of rough, crude people".

The word *jackal*, in addition to its means "a man doing another one's preparatory draft work", giving birth to the verb *to jackal*, "to do the preparatory work".

The Turkish word *kiosk*, means "a tower, a cabin on a deck of a ship; a villa, a summer palace", which was borrowed by English in the meaning of "a villa, a summer residence", afterwards became "a newspaper booth, a convenience shop, a telephone box, a box at the entrance to the underground transportation, a warehouse for tools".

The Turkic proper names of such menacing enslaver as "Attila", nicknamed "the Scourge of God", "Gengis Khan", "Baber", "Tamerlane", became nominal names. The same thing happened with the ethnonyms "hun", "Saracen", "Tartar", and "Turk". The English can call a stubborn, young Tartar boy, — "tatarchonok". "Meet a stronger opponent" sounds in English to catch a Tartar, means "run into a Tartar".

The use of a etymon is the use of a word in its primary meaning; which is perceived by native English speakers as the main one, despite the development of additional values. For example, for Turkism the word "Balaklava" in the Collins English Dictionary means "a small port in Ukraine, in S. Crimea" [Collins English Dictionary / ed. J. Williams. – Complete & Unabridged 10th ed. – L.: HarperCollins, 2009, p.57]. Since the mid XIX centuries semantics meaning of words changed. It is known that during the Crimean war, frozen British soldiers "they invented an headdress that completely covers the head, neck, ears and mouth" and named it its "balaklava". Nowadays, "balaclavas" are used to protect the face

of special services, mountain climbers, skiers and racers.

Therefore, we can distinguish three meanings of the lexeme in question in diachronic terms: toponym, historical headdress, and device for protection faces. By conforming the corpus data the dominant value remains the name of the toponym [*British National Corpus / University of Oxford; Web-master Lou Burnard. – Oxford: Univ. of Oxford, 2009. – Electronic text data*].

Development of the subject-logical based on values metaphorical transfer. For example, the Turkic word- "martagon" (turban) in the meaning of "headdress" is practically not found in modern English texts. At the same time in the, Botanical this word is also part of the Latin name of the plant "Lilium martagon" (curly Lily). In common use, the name of the flower only the second part of the text is abbreviated and used. The value transfer was completed by analogy: the flower of the curly Lily is similar in shape to a turban. The Turkish origin of the word is indirectly confirmed by the second name of the flower in English – "Turk's cap lily".

Syntactic transposition. As a example of syntactic transposition is the Turkism "dolman", originally signifying a type of long masculine Turkish dresses, and then a hussar uniform. In the era The American civil war was popular dolmans – women's dresses with puffy sleeves that visually made the figure more stooped and thus reduced waist size.

The noun dolman, by switching to the inflection paradigm, either becomes an adjective, or takes on "adjectival signs in the composition of the non-complex construction" "noun + "Noun". Stable expression became the phrase "dolman sleeve". There is no unambiguous equivalent of its translation, but the expression sleeve conveys the semantics of the dolman sleeve combination most accurately "bat", it is, "a loose, puffy, light sleeve".

In concordance with the electronic etymological dictionary the Turkic word "caftan" (kaftan), which means "the long tunic worn by the inhabitants of Turkey" in 1591. According to other sources, this Turkism was borrowed "approximately in 1585-1595 through the Russian language, which, apparently, came from Persian through the languages of the Turkic group" [*Dictionary of the English Language Online. – Electronic text data*].^{aww}

In fact, "caftan" (kaftan) is Turkism, rather than borrowing from Farsi. It is indirectly confirmed by historical facts. The Kaftan, which appeared in the Ottoman Empire, served as an indicator of status and wealth the owner. It is specify cloth, embroidery, number of buttons, etc. Through the conquests of the Ottoman Empire, clothing it became international: caftans were worn, for example, in Russia, Morocco, and Senegal. How the subject of a new style of clothing in the West he widely used since about 1965, in the era of the hippie movement.

In the Oxford English dictionary, the lexeme Kaftan (Kaftan) has two meanings: "1. A Long loose clothing, usually with a belt at the waist, worn by men in the middle East; 2. And by women long loose dress".

In the "dictionary of the English Language online" we find the following definition: "long, full, usually collarless robe with wide sleeves that are worn at home for relaxing or having fun or on the beach as a cover".

By analyzing the materials, the word "caftan" has two meanings:

1. Kaftan (ist.) – a type of men's clothing, widely distributed in the territory of the Ottoman Empire.

2. Kaftan (modern) – a type of women's clothing, as a rule, the length is below the knee, although there are exceptions: as its perfect body when she leaves her Lotus cradle, she seems calm and serene in a short silk caftan that Drapes softly her strong shoulders [*The Corpus of Contemporary American English / Brigham Young University; Web-master Mark Davies. – Provo : Brigham Young Univ., 2009*].

In addition, a number of connotations were identified, such as:

1. The "Kaftan" is popular in couturiers, designers and show business stars. For example: Nicole Richie a big statement in a vintage Missoni Kaftan with flowers and birds... [ibid.]; One person is enjoys fly fishing, and the other is worried that trout will splatter her Gucci coat [ibid.].

2. Compatibility of the word "Kaftan" (Kaftan) with the names of famous brands indicates that this is a expensive women's dress for special occasions. The main colors used are: bright, bold, rich, deep, and brilliant (shiny, bright, bold colors and patterns). These can be classic "black or white colors" (white and black), red (red, crimson), purple (purple, Royal), shades of blue (blue, dark blue, sea colors), cherry (cherry), and can be saffron (saffron-yellow), the color of grass green (herbaceous green), orange (orange): she was dressed in Saffron-yellow caftan this time with purple embroidery on it [*British National Corpus / University of Oxford ; Web-master Lou Burnard. – Oxford: Univ. of Oxford, 2009*].

An important indicator of the adaptation of the Turkism Kaftan in English is the inclusion of the lexeme in word-forming relations, "Kaftan" from the noun using the suffix-ed formed the adjective "caftaned", for example: it has not yet unfolded that web of propaganda where the disease, prostitution, a caftan-clad Jew hiding in alley waits to desecrate Aryan woman with blurry blur together and become one [*The Corpus of Contemporary American English / Brigham Young University ; Web-master Mark Davies. – Provo : Brigham Young Univ., 2009*].

Conclusion. After reviewing the available writings of scholars in the field of the history of the English language, dealing with issues of language contact and borrowing, we revealed an interesting fact that borrowing in the English language are striking not

only for its quantity, but also a variety of languages from which they borrowed.

Based on this, we can conclude that the Turkic loanwords that came into the English language as a result of contacts between different cultures not only enrich it with new concepts that did not take place in this culture, but also, having undergone morphological and phonetic changes, have lost their former appearance and become an integral part of the vocabulary of the English language. The using borrowings the capabilities of corpus linguistics allows us to establish cases of spelling variability of turkisms, to trace dynamics of their lexical meanings, to identify features of functioning in English language and on this basis clarify their

dictionary definitions.

To considering all thins, foreign language borrowings have played a huge role in the development of the English language .However, it should be remembered that the English language has never ceased to be by itself, since its grammatical structure was almost not exposed to foreign languages impacts. Despite the large number of borrowings from other languages, English has not lost its identity and remains the language of German groups with all the characteristics inherent in it throughout its development. The changes it has undergone in connection with borrowing have only enriched it vocabulary.

REFERENCES:

1. Zhluktenko Yu. O. *Movni kontakty [Language contacts] / Yurii Oleksiiovych Zhluktenko.* – K. : Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu, 1966. – 122 p.
2. Лексические взаимодействия английского и восточных языков. Зиза М.В. (выдержки из статьи)
3. Биккинин, И. Тюркизмы в английском языке / И. Биккинин // Татарская газета. – 1998. – 25 дек. (№ 13). – С. 7–8.
4. Krymskyi A. *Tiurky, yikh movy ta literatury [Turks, Their Languages and literatures]/ A. Krymskyi// Твори в 5 т.- К.,1974- Т.4-639с.*
5. Хорнби А.С. Толковый словарь английского языка. - В 3-х т., тт. 1-3. – Ставрополь, 1992. - т. 1 - 540 с., т. 2 – 511 с., т.3 – 509 с.
6. Юналеева, Р. А. Тюркизмы русского языка (проблемы полиаспектного исследования) / Р. А. Юналеева. – Казань: Тагмат, 2000. – 172 с
7. Online Etymology Dictionary [http:// www.etymonline.com](http://www.etymonline.com)
8. British National Corpus / University of Oxford; Web-master Lou Burnard. – Oxford: Univ. of Oxford, 2009. – Electronic text data. – Mode of access: <http://www.natcorp.ox.ac.uk>, free.
9. Collins English Dictionary / ed. J. Williams. – Complete & Unabridged 10th ed. – L.: HarperCollins, 2009. – 1028 p.
10. Dictionary of the English Language Online. – Electronic text data. – Mode of access: <http://dictionary.reference.com>, registration
11. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English / ed. by J. Crowther. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1999. – 2088 p.
12. The Corpus of Contemporary American English / Brigham Young University ; Web-master Mark Davies. – Provo : Brigham Young Univ., 2009. – Electronic text data. – Mode of access: www.americancorpus.org, registration.

AMIRBEKOVA AIGUL,Candidate of Philological Sciences,
Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Almaty,
E-mail: marghan01@mail.ru**BERIKBAYEVA KARLYGASH,**Master student,
Abai Kazakh National Pedagogical University

THE VALENCE POTENTIAL OF KAZAKH NEOLOGISMS

Түйіндеме. Мақалада валенттілік ұғымы синтаксис пен лексикалық семантиканың тоғысуындағы құбылыс ретінде қарастырылады. Мақалада валенттіліктің түрлері, валенттілік теориясы қарастырылатын бағыттар да келтірілген. Сөздің кең мағынасындағы валенттілік деп тілдік бірліктің белгілі бір тәртіптегі басқа бірліктермен байланысқа түсу қабілеті түсініледі. Валенттілік теориясының объективтілігі мен ғылыми-практикалық маңыздылығы сөздің лексика-семантикалық әлеуетімен анықталады. Қазақ тіл білімінде валенттілік туралы кеңірек түсінік, басқа деңгейдегі сөздер мен бірліктердің жалпы үйлесімді қабілеті ретінде дамып келеді. Сөздер мен сөздердің семантикасына байланысты лексикалық валенттіліктердің үйлесуінің грамматикалық заңдылықтарын көрсететін сөйлеу бөліктерінің комбинациялық күштері әр тілге тән. Семалық тіркестер басқа сөздің логикалық мағыналарымен сәйкес келеді, нәтижесінде берілген сөз басқа сөзбен тіркесу қабілетін көрсетеді. Бұл оның мағыналық валенттілігі болып саналады. Біз қазақ тіліндегі неологизмдердің валенттілігін анықтап, зерттеуге тырыстық.

Кілт сөздер: валенттілік, үйлесімділік, тіл, сөз семантикасы, синтагматика, логика, лексика.

Аннотация. В статье рассматривается понятие валентности как явления, на стыке синтаксиса и лексической семантики. В статье также представлены типы валентности, направления, по которым рассматривается теория валентности. Под валентностью в широком смысле слова понимается способность языковой единицы вступать в связи с другими единицами. Объективность и научно-практическая значимость теории валентности определяется лексико-семантическим потенциалом слова. В казахском языкознании развивается более широкое понимание валентности как общей сочетательной способности слов и единиц иных уровней. Различаются специфичные для каждого языка сочетательные потенции частей речи, отражающие грамматические закономерности сочетаемости слов и лексические валентности, связанной с семантикой слова. Эти семы согласуются с логическими семами значений другого слова, в результате данное слово демонстрирует способность комбинирования с другим словом. Это считается его семантической валентностью. Мы попытались выявить и исследовать своеобразную валентность неологизмов казахского языка.

Ключевые слова: валентность, совместимость, язык, семантика слова, синтагматика, логика, лексика.

Abstract. The article deals with the concept of valency as a phenomenon lying at the confluence of syntax and lexical semantics. The paper also represents types of valency, directions in which the theory of valency is considered. Valency in the broad sense of the word refers to the capacity of a language unit to enter into communication with other units of a particular order. Objectivity and scientific and practical significance of the theory of valency is determined by the lexical-semantic potential of the word. Semantic valency is based on the logical semes of the word semantics. These semes are consistent with the logical semes of other word meanings; as a result, the given word demonstrates the combining capability with another word. This is considered to be its semantic valency. We have attempted to identify and investigate a peculiar kind of valency in the Kazakh language.

Keywords: valency, compatibility, language, word semantics, syntagmatic, logical, lexical.

Introduction

The purpose of the article is to determine and preserve the depth of use of the word *soetaemosti* in the language of folk memory and to identify the reasons for its widespread use. Compatibility is the main feature of language units based on syntagmatic relations. Syntagmatic relations is the capacity of language units to link to one another in

a speech sequence as a part of the text, sentence, words in accordance with the laws of language. Compatibility is a linguistic category spread in every area of language. The rule that holds "combinability is the combination of words with words, sentence with sentence" is stereotypical and recognized only at the grammatical level. Sounds in the language have the capability to be combined or not to be

combined with each other. Affixes are attached to the root differentially under the laws of language. Words are also combined with each other depending on the content plane and the expression plane. To the extent that this is true, the compatibility phenomenon is the category that plays a significant role in determining phonetic, lexical, morphological, syntactic laws of the language. In this paper, the concept of compatibility is considered equivalent to the concept of valency, since valency is a key indicator defining the capacity of all language units to be combined with each other from the language sounds to the texts onwards.

Methods

The method of **component analysis**. Component analysis was aimed at studying semantics. Using this method, researchers sought to describe the hierarchical structure of word combinations and semantics. The purpose of component analysis is to decompose a value into its component components or minimal units of meaning, which are not further divisible or decomposable. Techniques for decomposing words into semes are different, so there are different procedures for component analysis, grouped together, we can talk about three methods of component analysis:

Logical-semantic analysis in which the meaning of a word is considered outside of its use.

Paradigmatic analysis based on the system organization of vocabulary. Semes are defined by comparing the values of words that are included in a semantic field, thematic or lexical-semantic group. The main principle here is the ratio of values to each other.

Syntagmatic analysis based on the study of word compatibility. The combinability of a word is determined by its meaning. Sometimes words can have the same semantic structure. In such cases, contextual analysis helps to determine their specifics.

The transformation method. This method was developed to study the syntactic structure of phrases and paraphrases. The purpose of the transformational method is an experimental study of the transformation, the transformation of the text or its individual elements, the emergence of a new version that correlates with the old one.

The study of word compatibility and paraphrases is aimed at the implementation of the **target program** "Compiling a dictionary of word compatibility" (2018-20).

S.D. Katznelson, a scientist who recognized that a valency phenomenon occurs in all areas of linguistics and introduced the concept of valency into the language; in his research he wrote: "There are two types of valency in language: one is formal, the second is content-related. Formal valency is related to a certain word form and is determined by elements of synthetic morphology and the content

side depends on the word meaning" [Katznelson S.D., 2002, c. 21]. Scientists investigated the concept of valency in language later, who say that the types of compatibility are not limited to it, distinguish several types. According to the German scientist G. Helbig: "There are three levels of valency in language: logical, semantic, syntactic. Here, the logical valency is considered as an extralinguistic level of compatibility between concepts, semantic valency – is a combination of semantic components (thing or objects of the phenomenon and their properties) in the word, as well as their capability to be combined according to their meaning. Syntactic valency – is the capability of individual words to be combined (free collocations, phraseological combinations and etc.) under mandatory and optional (additional) relations of individual words" [Helbig G., 1978, c. 157].

The idea that the notion of compatibility known only at the grammatical level, which is reflected in structural linguistics, began to change. It is proved that the function of word compatibility within the meaning is the basis for the formation of phonosemantic, morphosemantic fields. In scholars' post surveys, sorts and types of compatibility only increased. According to V. Gak, "Grammatical word combination indicates its relation to a certain part of speech, and lexical compatibility is a choice and use of words in accordance with its meaning, semantic compatibility considers mutual semantic relationship of two components" [Gak V.G., 1990, c. 483].

Scientist N.Z. Kotelova defines "syntactic word compatibility as a complex and peculiarities of the potential words able to form syntactic relations; and lexical combinability as a complex and a condition for the realization of the phrases able to combine within the meaning, and distinguishes 2 types of compatibility: absolute compatibility and relative compatibility. Absolute compatibility is a compatibility that does not require words of interdependence of the components. Relative compatibility is a combination of significant concepts that interact directly with each other [Kotelova N.Z., 1975, c. 8].

According to M. Vlavatsky: "Word valency is a potential of language syntagmatics and its consideration is required when creating all sorts of combinatorial dictionaries, which gives a systematic description of the syntagmatic relations (syntactic and/or lexical-semantic) most frequent words of a particular language [Vlavatskaya M.V., 2006, c. 7]. I.M. Boguslavsky understands valency as a peculiarity of the word L to describe the situation in which there is a participant X... The word has as many valencies as the participants of the situation (semantic actants), it is necessary to mention in order to interpret it in a comprehensive and an irredundant way [Boguslavsky I.M., 1996, c. 360]. The current situation in the German theory of valency in the 60-70-ies of the XX century contributed to the emergence of two theoretical approaches, syntactic and

semantic. Adherents of the first direction (G. Helbig, W. Flemig) considered valency as a phenomenon of the expression plane, pointed to the autonomy of the three levels of valency and their independence from each other in the description using different categories. The given concept is the basis of "Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben" which describes the syntactic valency of verbs. For example [Helbig G., 1975, c. 238] Einsteigen I. einsteigen 1+(1) = 2 II. einsteigen → Sn, (pS) III. Sn → Hum (Der Fahrgast steigt ein) P = in, durch Wenn p = in pSa → 1. Dir (Er steigt in das Auto ein) 2. Abstr (Er steigt in das Geschäft ein) Wenn p = durch pSa → Anim (Er steigt durch das Fenster ein) the Authors of the given dictionary (G. Helbig and V. Schenkel) understand valency as the most important means of describing a language and teaching a foreign language under the conditions when the subject is given a certain position which is differentiated by quite strict methods of construction between mandatory and optional actants. The actants are the subjects, objects, adverbial modifiers, and prepositional objects. Syntactic valency is a verb ability to open empty spaces around it which can or should be occupied by obligatory and optional actants. Verb description is carried out in three stages: 1) setting the number of actants (valency); 2) setting the syntactic environment of verbs in strictly formal terms; 3) semantic environment of verbs. Authors understand valency as an identification of open semantic and syntactic positions, as well as their syntactic filling. The valence model is based on syntactic valency. Representatives of the second, the so-called semantic direction (V. Bondzio, K.E. Zommerfeldt, etc.), consider this concept as a phenomenon of the content plane believing that valency represents a manifestation of the lexical word meaning. Syntactic valency is considered as an expression form of logical-semantic relations and underlies in the valency dictionary description and distribution of German adjectives [Sommerfeldt K.E., Schreiber H., 1977, c. 29] and nouns where the description unit is a lexical-semantic variant. However, in their dictionaries, the adherents of the second direction demonstrate words in isolation and do not take into account the word connections with their partners. As a positive aspect of this theory, it should be noted that valency is considered not only in quantitative terms, but also in morphological and semantic terms, and the syntactic function of the adjective in the sentence is taken into account as well [K.E., Schreiber H., 1977, c. 30].

Language is one of the main components of national culture, as he is able to embody ideas, thoughts, etc. Moreover, language plays a decisive role in the transfer and preservation of cultural, historical and aesthetic heritage to other generations [Amirbekova, A.B., 2018, c. 96].

According to theory E. Durkheim collective consciousness creates moral social environment forc-

ing people to take events of action and thinking common in this context society [Durkheim E., 1991, c. 46]. According to the research of K.G. Jung: "Collective unconscious is the reservoir where all the "archetypes" are triated. It contains hidden traces memory of the human past: racial and national history, as well as prehuman, animal creaturevania. This is a universal human experience races and nationalities" [Jung K.G., 1991, c. 103]. The nationally-cultural element usually has no formal indicators in linguistic sign and is determined implicitly on the basis of association with the inner form and content of the aggregate value of one or another linguistic unit. A specific complex nature of its consolidation and synthesizing in the content of linguistic unit of the nationally-cultural element are found in phraseological materials and in a literary text [Amirbekova A., 2013, c. 779].

In Kazakh linguistics before the emergence of the valency theory grammatical M. Balakaev in his work defines the concept of compatibility: "Word combination is one of the grammatical features of the language. Within the syntax section, word combination deals with the capacity of individual words and their parts to be combined with other words, types of relationships, as well as the word functions when combined with each other. Words in the Kazakh language depending on the capacity to combine with each other are divided into two large groups of nominal and verbal. Forms of word communication are syntactic supports that form the basis for the word combination and are a criterion for the word classification" [Balakayev M., 1987, c. 40-41].

In the professor R. Amir's works, much attention is paid to the combination of units of syntactic structures and syntactic meanings: "Syntactic meaning is a meaning that conveys abstract grammatical generalizing relations between words and syntactic units" [Amir R., Amirova A., 2003, c. 56].

As for the study of the valency theory by Kazakhstani scholars, Y. Mamanov wrote: "in order to combine words with each other, there ought to be a common sense between them" [Mamanov Y., 2007, c. 78]. S. Issaev in his research wrote: "lexical compatibility is distinguished at the semantic level, syntactic compatibility – is at the grammatical level" [Issaev S., 1997, c. 23]. M. Orazov, who was specially engaged in research on lexical compatibility of words, wrote: "Although there is mention about the syntactic valency in some works in the Kazakh language, but the logical and semantic valency have not become the study objects" [Orazov M., 1991, c. 6]. In Kazakh linguistics one of the first researchers on the issues of compatibility was S. Nurkhanov. In his article he proposes to distinguish the phrase from other word combinations. "The phrase – is a linguistic fact, a pattern/construction, a clause, and word compatibility is a reason, a factor, impulse enabling to come the common names into existence"

and gives a definition of the compatibility of words: "Compatibility is a structural property forming a small context (background) for linguistic units (phoneme, morpheme, lexeme)" [Nurhanov S., 1965, c. 72-73]. According to N. G. Kurmanova: the valency of a verb is its syntactic peculiarity, syntaxeme "verb accumulation". The accumulation of syntactic units near the verb (especially near the verb with a personal ending) is the "translators" of syntactic semantics. In this case, not the lexical constructions composed of lexemes but the syntactic constructions having syntaxeme in its composition are taken as a base" [Kurmanova N.Zh., 2001, c. 57]. Scientist M. Zholshayeva believes that the valency of adjectives is determined based on contiguity [Zholshayeva M., 2001, c. 36].

G. Syzdykova, who studied the theory of compatibility in the Kazakh language, in her dissertation on the issues of combining words close in meaning and compatibility in general concludes: "Only words close in meaning can be combined with each other" and explains the compatibility in the language as follows: "Not only words are combined with each other, but also morphemes and phonemes in the word composition are also connected with each other based on the compatibility. The compatibility of lexical units at a particular level occur under the particular laws. For example: Words, morphemes and phonemes in the word composition in a sentence *Сырт бітімі бұрынғысынан да жарасымды* (Б.Н.) combines with each other under the certain rules. Therefore, the combinable property is distinctive not only to individual words, but also morphemes, sounds that form the basis of the word, i.e. phoneme and phoneme are combined, morpheme and morpheme, some lexemes with others in a strictly selective manner. For example, compatibility at the level of phonemes is determined by the signs of compatibility/incompatibility. Should incompatible phonemes connect, they undergo combinatorial changes. Example: *басшы* (башшы), *сенбі* (сембі), *он күн* (оңгүн) and etc. [Syzdykova G.O., 2010, c. 11].

Main results

Language is the creator of the knowledge of being. To memorize the knowledge of reality and master it is a complex process. Previously acquired knowledge is put in order, new gained knowledge is associated with old ones. In the linguistic environment, linguistic personality influences the formation of cultural and linguistic traditions and their norms. Ethnolinguistic cultural norms are used in the process of thinking and forming the word. Ethnolinguistic and cultural norms are used in thoughts and words and this goes into usage taking into consideration the social and psychological peculiarities of an ethnolinguistic group.

Language is always a link between man and the world. Language describes the image of the world

in human consciousness. But all these arguments should not give a negative idea of whether a person's thoughts depend on the national language. Because the language view will depend on the national outlook, social outlook, worldview of social groups, human personality, etc. In this connection, the language image of the world is filled with cultural, religious, philosophical, and scientific views. Consequently, language cannot be represented directly, but through two stages: from reality to the system of thinking and through the process of thinking to the language. According to the theory of consciousness, thinking always works before language, but it is expressed in language. That is why language can be part of a communication and serve as a system for illuminating thoughts. Consequently, language is not just a form of thought, but an impressive, meaningful expression of it that complements and reflects the idea.

For the public consciousness, language is, first of all, a natural-social phenomenon that has arisen as a result of social and historical progress, since there is no language that exists outside of society. On the other hand, where there is no language, society does not develop well. Language and society are inseparable. Thus, language is an indicator of the development of society, which reflects the culture of society, education, spiritual and cultural level of the population. Modern Kazakh society has mastered the use of expressive exposure, the use of paraphrase combinations, manipulative speech. New paraphrases, which are used to attract public attention to the media, are gaining stability of the language.

1. Precedent paraphrase;
2. Metonymic paraphrases;
3. Metaphorical paraphrases;
4. Emergency paraphrases.
5. Phraseoperiphrases.

Ultimately, the public mind tends to take on new paraphrase useage. This is because the imaginative use of ideas influences the reader's background knowledge, logical knowledge, psychological perception, mood, and spiritual world. Various reactions are formed in the reader: they support, complain, thank, say, they are surprised, satisfied or dissatisfied. New paraphrases in the mass media are aimed at a true illustration of political and social situations. That is why accurately describing validity of paraphrases began to be widely applied. Journalists who have noticed this often use occasional paraphrases to achieve pragmatic goals, such as sharp criticism, puns and to attract public attention (manipulation). Consequently, new applications of paraphrases in terms of content and appearance in the public consciousness will be widely used only after passing through the assessment, emotional, cognitive, and psychological absorption processes.

Results

Phrases and valency (compatibility) are not always equal. For instance, phrases Қызғылт сары орамал (a pink scarf), бойы ұзын қыз (a tall girl) have 2 valency bond (қызғыл сары - 1-valency, қызғыл сары орамал -2-valency; бойы ұзын -1-valency, ұзын қыз -2-valency). In the Kazakh linguistics, compatibility is considered as a part of grammar. And phonetic valency, lexical valency is only just becoming study objects. For example, the specific sound of the Kazakh language – “қ” is never combined with soft vowels. In the Kazakh language there are no combinations of “қө”, “қе”, “қә”, “қі”, “қү”. Only hard vowels are combined with consonant sound қ. And in the word “қи” – which is not a combination of sounds, but the combination of letters. Though it is written as “қи”, but it is read – “қый”. In the same way in native Kazakh words, voiceless consonants are never written after sonorous consonants. Words ending in voiceless consonants require the affixes beginning with voiceless consonants; in Kazakh language, two voiceless consonants cannot stand together at the beginning of words (not Сқақ, but Ысқақ or Сықақ), two vowels cannot stand together in the root word - such are the laws of compatibility of the Kazakh sounds.

It is necessary to strictly comply and specifically investigate the laws of compatibility at the lexical level. For example, the word “зіңгіттей” (hefty) is an imaginative comparison, so it cannot be combined with any word, since originally the word is used in relation to a man of an athletic build. Accordingly, we cannot say зіңгіттей қыз (girl), зіңгіттей әйел (-woman). Here is another example: a dog and a wolf howl. However, the dog barks and the wolf does not bark. So there is no combination such as a wolf barks.

Therefore, the laws of lexical compatibility should be taken into account while translating words from other languages. For example, the concept of animate, inanimate nature is translated into the Kazakh language as тірі and өлі табиғат. In the Kazakh understanding “өлі” (unalive) is a death (the cessation of life) of the living organism that used to be in constant motion. This means that the phenomenon of inanimate nature, though lifeless, but still has the right to exist. Therefore, the equivalents of the words animate, inanimate nature in the Kazakh language тірі and өлі табиғат firmly entered the language as the correct word combination.

In the same way, special attention should be paid to lexical word combinations while translating words that do not have equivalents in other languages. For instance, in Kazakh and Russian languages there are a lot of words that are combined with the word “қара” (black). Қара қағаз – is a death notification of a soldier during the Great Patriotic War. This combination is Kazakh ethnocognitive concept. Although the literal translation is “black letter”, but in Russian is given by the word “похоронка” (funeral).

Another example: “қара қыз” is translated not as “black girl”, but as “girl with dark skin”, “rye bread” is given by the phrase “қара нан”, and the phrase “backdoor” (in Russian “черный ход” – literal translation is “black entrance”) in the Kazakh language is “жасырын жол”. Thus, the word “қара” is not always translated into Russian as “черный” (black); or a combination of кіп сабын is translated not as “dirty soap”, but as a laundry soap (“шаруашылық сабыны”). Therefore, when combining words, taking the rules of compatibility, semantic compatibility of words into account is always essential.

The rules of morphological compatibility are also important for the compliance with the rules of the Kazakh language. This is especially necessary to take into account when drawing up the phrase with the determinative words in -ған, -ген, -қан, -кен, -гіш, -ғыш, -гі, -ғы, -дік, -дық. For example, сүзеген сиыр (not сүзгіш сиыр), қабаған ит (not қапқыш ит), түнгі жаңбыр (not түндік жаңбыр), тарихи құбылыс (not тарихтық құбылыс), әйелдік мейірім (not әйели мейірім). However, there are ways of morphological compatibility that do not obey the rules. For example, күзгі жапырақ (an autumn leaf), күздік киім (autumn clothes); өлшегіш циркуль (a pair of dividers); қысымөлшеуіш құрал (a pressure-measuring instrument); астарлы ақиқат (a genuine truth), астарлық мата (a cloth padding). As we can see from the examples, suffixes synonyms do not always generate words-synonyms, but serve to distinguish the meaning of words. For example, the suffix -гі form the words denoting natural phenomena, and the suffix -дік in the word күздік denotes time of the year, season. Suffixes -гіш and -уіш in the words of өлшегіш and өлшеуіш serve to distinguish the meaning of words. -гіш indicates quality, -уіш calls the word. Suffixes -лы, -лық in the words астарлы, астарлық are used to differentiate the meaning and added not to all words, but only selectively. Thus, suffixes are added to words under the semantic and syntagmatic rules. And possible compatibility of suffixes is taken into consideration.

Discussion

In the Kazakh language, writing words that are written together and separately cause difficulties, as the language is always in development. The modern Kazakh language is undergoing serious dynamic changes. The development of technology, production, industry, business enabled to loan a large number of foreign words into the Kazakh language, in a consequence of which the language has a lot of new names formed by a combination of words, so there has been observed that deviations from language spelling norms are everywhere, since the rules remain the same, and new rules are being developed slowly. Entry of new words into the language requires new rules. And we believe that it is necessary to have spelling rules to write the words together and separately. Since the new

words are mainly formed by a combination of two or three components of language units. For example, the name of the cobbler's tool – ақсақтемір (craftsman's tool is made of good quality steel with a sharp point and two handles) is formed by the internal valency of the words ақсақ and темір. And has nothing to do with the words біз we (an awl), жіп (a thread), қайшы (scissors), пышақ (a knife) that are named on similarity of appearance. The semantic field of the word ақсақ has no relation to the trade of a shoemaker. However, it has not served as an obstacle and a word as a name is firmly established in the language and written together. And the name of the famous historical figure "Ақсақ Темір" (Aksak Temir) is written separately. Professor A. Aldash in drawing up the rules of the new alphabet based on the Latin characters writes: "In the Kazakh language precedent names, precedent symbols in the texts are perceived as indicators of knowledge, a special sign, a national code. Such names are familiar to most people, and for some people they have cognitive and emotional power. Therefore, a person when transferring an acoustic signal (perception through hearing) into an optical signal tries to emphasize it. For this reason, in the modern written language there are orfogramm such as Зеңгібаба / Зеңгі баба /Зеңгі Баба; Қаздауысты Қазыбек, Үкілі Ыбырай, Мүйізді Бұғы ана, Қыз Жібек. Thus, we believe that in order to accurately determine the name of a combination, it is necessary to clarify the crucial points of the compatibility rules.

Novelty/Originality of the research

In modern media, the impressive use of the paraphrase combination enhances the pragmatic power of thought. They are associated with the possibility of knowledge of journalists. That is, through the first primitive concept of consciousness, caused by the visual perception of officials, deputies, police, intellectuals, attitudes and attributes of the service. Generally speaking, paraphrases, the formation of figurative combinations are expressed through simple concepts and associative cognitive units. Or one attribute is born which is the main indicator of this concept of the knowledge system accumulated in consciousness through stereotypes (briefcase, tie, shoulder straps, mandate, pockets, and baton). The reader understands who he is talking about, in these paraphrases without thinking. The reason is that the reader and the journalist have the same background knowledge. The reason is that the simplest stage of background knowledge is at the level of associative knowledge.

Language is spiritual power. Language and symbol make the image pattern recognizable in the human mind. Through language, a person can convey his inner world and his emotions. From this point of view, some readers may understand the meaning of some of the new existing paraphrases, but they may

not pay attention to the fact that these paraphrases can be used for certain pragmatic purposes. Information generated by an external influence in the mind is complemented by an empirical human experience. In addition, ontological fragments of the world arise in a simple image of the world, reflected in the language. For example, metaphoring of the thought is a basic mental action, a way to learn and show the world. And it has a tendency to explain new knowledge with the image of "old eyes." For example, the combination "sitting on a throne" is a paragon, meaning "akims" or "local authorities". It can be understood that the "throne" is not a unit that unites the king and the tsars, but describes the current "leather chairs" in the form of an attribute image of a word. The reason is that in modern spoken language, somebody gets promoted people say "congratulations on the throne" or "congratulations on the chair". Similarly, a leather chair is a figurative combination of administrative activities. The image is a manifestation of the cognitive model of the human consciousness, the knowledge of reality with the help of the artistic world. As a rule, the official has a private office, a leather armchair. Consequently, we know that the unpleasant image of the manager in the mind of the author is stored in the form of a rocking image on the chair.

According to the research of O. Leontovich, a heuristic approach to the recognition and assessment of the social environment is being implemented. As a result, stereotypical language applications appear.

Social stereotypes that arise when evaluating another person in interpersonal relationships, allow a person to perceive another person. They may look different. This may be the image of a particular person who is the owner of any positive or negative attribute, the accumulated image of a "manager", "professional", "journalist". This image is characteristic of a well-known community of people and is considered the benchmark of a leader, professional, journalist in repetitive moments in any respect.

Consequently, in modern public consciousness the concept of officials, akims and officials of local self-government was created not by stereotypes of people who are among the people and think about them, but by association with the throne and the leather chair. This is due to the fact that these paraphrases continue to grow in society: those who sit in a comfortable chair, who sit on the branches of power, wipe their pants in a chair and who seek to sit on the throne.

Conclusion

Compatibility rules should be considered at all levels of the language (phonetics, lexis, grammar, spelling, speech culture). Only this will facilitate the harmonisation of compatibility rules in the Kazakh language.

The uniqueness of the Kazakh language lies in

its imagery. Finding the harmony of two dissimilar things and replacing a new name or concept skillfully implies that people's cognitive thinking is unique, that is, they have a wide background knowledge. Among them, the role of paraphrase is special. Par-

aphrase is a way to replace phenomena and things, based on their distinctive features. Paraphrase enhances the ideological, aesthetic and artistic value of the text. Strengthens the meaning and enhances its effect.

REFERENCES:

1. Domestic Kuznetsov A.M. Katsnelson Solomonovy Davidovich. Linguist of the 20th century // . Part 1 / M.: INION of RAS, 2002. 606 pages.
2. Helbig G. Parts of speech and problem of valency in modern German // Educational helbig. M. 1978. - 259 pages.
3. Gak V.G. Valentnost's hook // Linguistic encyclopaedic dictionary - M.: Soviet encyclopedia, 1990. 689 pages.
4. Kotelova N. Z. Value of word and his compatibility L.: Nayka, 1975. - 73 pages.
5. Vlavatskaya M.V. Combinatorics lexicography (to statement of a problem) // News of the International academy of sciences of higher school // M. 2006. No 1 (35). Page 167 176.
6. Boguslavsky I. M. Sphere of action of lexical units. M.: About languages of culture, 1996. 464 with.
7. Helbig G. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig, 1975. 458 S.
8. Sommerfeldt K.-E., Schreiber H. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive. Leipzig, 1977.
9. Amirbekova, A. B. Linguistic picture of the world of the people as a reflection of collective consciousness (cognitive aspect) / A. B. Amirbekova, G. S. Isaeva. // Molodoi uchenyi (Young scientist). - 2018 .-- No. 41 (227). - S. 94-96. www.moluch.ru
10. Durkheim E. On the division of social labor. M., 1991 .-- 493 p.
11. Jung K. G. On the archetypes of the collective unconscious // Jung K. G. Archetype and symbol. - M., 1991.
12. Amirbekova A, Esenova K., Tymbolova A. Lingocognitive mechanisms of formation of national world-views of kazakh people // Middle-East Journal of Scientific Research 14 (6): 779-783, 2013.
13. Balakayev M. Kazakh language. - Almaty, 1987. - 272p.
14. Amir R., Amirova Syntax of simple sentence: Textbook. - Almaty: On Kazakh the university, 2003. - 199 p.
15. Mamanov. Problems of Kazakh linguistics. Almaty: Arys, 2007.
16. Isaev S. Ideas about Kazakh language. - Almaty, 1997.
17. Orazov M. Semantics of Kazakh language. - Almaty 1991.-213p
18. Nurhanov S. Valency and types of compatibility. - Almaty 1965. - No12. 71-74p.
19. Kurmanova N.Zh. System-structural character word-combination of Kazakh language Journal announcer KazNPU Philology series,- Almaty. 2001. - 70p
20. Zholshaeva M. Ability of compatibility of adjectives is in Kazakh - Almaty, 2001. - 24 b.
21. Syzdykova G. O. Semantic valency is in Kazakh language. - Astana, 2010. - 27 p.

УДК 811.512.122 373.2

БИСЕНБАЕВА МЕРУЕРТ КЕНЖЕҒҰЛҚЫЗЫ,

меңгеруші, PhD доктор,

Мектепке дейінгі тәрбие және тұлғаны әлеуметтендіру кафедрасы,
«Өрлеу» БАҒО АҚ Алматы облысы бойынша ПҚБАИ

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ КІРМЕ ҚАБАТТАРЫ

Түйіндеме: Жер-су атаулары географиялық белгі ретінде адрестік қызмет атқарумен қатар, сол жерді мекендеген халықтың салт-дәстүрі, ой-санасы, рухани болмысының көріністерін бойына терең сақтаған танымдық және кумулятивтік маңызы зор мәдени құндылық болып табылады.

Кілт сөздер: этномәдениет, топоним, ұлттық топонимдік кеңістік, топонимдік жүйе, этимология.

Резюме: Географические названия, наряду с выполнением адресной функции в качестве географической отметки, являются культурной ценностью, имеющей когнитивную и кумулятивную ценность, глубоко пробравшую в себя традиции, сознание и ум, а также проявления духовного бытия народа, населявшего ту местность.

Ключевые слова: этнокультура, топоним, национальное топонимическое пространство, топонимическая культура, этимология.

Abstract: Geographical names, along with the fulfillment of the address function as a geographical mark, are a cultural value with cognitive and cumulative value, which deeply intake the traditions, consciousness and mind, as well as manifestations of the spiritual life of the people, who inhabited that locality.

Key words: ethnoculture, toponym, national toponymic space, toponymic culture, etymology.

Қай халықтың болмасын болмысы мен дүниетанымы, этникалық мәдениеті мен рухани өмірі қай кезде, қандай жағдайда болсын, белгілі бір географиялық кеңістікте көрініс табады, нақтылы тарихи дәуірлердің жемісі болып саналады. Ал халықтың барлық өмір-тіршілігі, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени, рухани байлығы болса, ең алдымен сол халықтың ана тілінен өз өрнегін табады да, асыл қазына болып қалыптасып, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауысып отырады. Бұл - тіл атаулының бәріне тән объективті заңдылық, ортақ қасиет, сондықтан географиялық көне атаулар тарихи ескерткіштер іспетті, себебі өткен замандардың мұралары ретінде мемлекеттер мен халықтардың тарихының, жер жағдайларының, материалдық және рухани географиялық мәдениеттерінің белгілі бір тарихи кезеңдердегі келбетін, қалпын көрсетеді.

Тілдің өмірі тіл иесінің әлеуметтік өмірімен астарлас, өзектес, бірінсіз-бірі бола алмайтын құбылыс. Тілдің де сол халықпен бірге жасап келген тұрақ-мекені, өзен-көлі, тау-тасы, сай-саласы - адам өміріне қатысты оны қоршаған кеңістіктегі барлық нысан сол халықтың этникалық және азаматтық тарихымен бірге туып, біте қайнасқан дәуірлері болатыны шындық және осы табиғи тұтастық тарихи деректерден гөрі тіл байлығынан көбірек көрінеді деп есептеледі. Өйткені тарихи деректер әртүрлі себептермен сақталмауы да, сақталған күнде де анық жетпеуі мүмкін, ал тіл, оның деректері қанша дәуірді басынан өткізсе де, толассыз толығып, ғасырлар бойы жаңарып, жаңғырып отырса да, өткен өмірдің куәгері болуы сөзсіз деп есептеледі.

Атамекен, жер-су атауларының этнос санасында бекіп қалыптасу жолы тым әріден бас-

талады. Ол белгілі адамдар қауымының жетілумен тікелей байланысты. Ә.Т. Қайдардың пайымдауынша, «*этнос* - ғылым жүзінде: «өткен дәуірлерде дүниеге келіп, белгілі географиялық ортада қалыптасқан, шұғылданған тіршілік-тірлігі бірыңғай, мінез-құлқы ұқсас, діні де, тілі де бір, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы ортақ, өзінің ортақ тегін, туыстығын, тұтастығын сезіне білетін, сатылап даму барысында аналық, аталық, рулық, тайпалық, ұлыстық және халықтық дәуірлерді басынан кешіріп, бүгінде дербес ел болып отырған адамдар қауымы» болып танылады [Қайдар Ә.Т., 1998, б. 10].

Бұл тұжырым *ұлт-этнотың* бүгінгі күнге жету жолы ұзақ: сайраған сара жолы да, кедір-бұдыр бұралаңы да бар дегенді аңғартады. Олдың әр қалтарыс-қатпарында халықтың тынысы, тіршілігі, өмірінің өзегі-мәдениеті, тарихы сияқты рухани, материалдық байлығы жатыр, солардың маңызды бөлігі жер-су атаулары болса, оның көне қабаты тарихтың хатындай сыр сақтаған байлығы болып табылады. Осының бәрі тіл арқылы жетеді, тіл арқылы өрнектеледі, тіл арқылы көрінеді. Этнос тарихы тіл тарихына қарағанда, өзгеруге азды-көпті икемді келеді: ол экстралингвистикалық, экономикалық, қоғамдық-әлеуметтік саяси себептерге байланысты болып келеді де, тіл және этнос арақатынасына елеулі әсерін тигізеді.

Кең-байтақ қазақ даласында әрбір тарихи кезеңде тілдері мен діни наным-сенімдері әртүрлі тайпалар мен рулар өмір сүріп, мекен етті, сонымен қатар көрші елдермен қарым-қатынас та ежелгі дәуірлерде-ақ болған. Соның бәрі тілдің лексикасында көрініс табады. Зерттеушілердің пікірінше, қазақ тілінің сөздік құрамындағы кір-

ме сөздер, негізінен, араб, парсы, монғол, орыс тілдерінен енген болса [Жанұзақ Т., 2005, бб. 133-156], қазақ тілі лексикасындағы жалқы есімдер де құрамы мен құрылымы шығу тегі жағынан алуан түрлі. Т. Жанұзақов: «Қазақ халық географиялық терминдерінің бір сарасы басқа тілден енген болып табылады. Сол терминдердің қосылуы арқылы жасалған топонимдер де әр облыста кездесіп отырады. Сондай-ақ, жергілікті тілдерде қолданылатын аясы тар терминдер мен апеллативтер де ұшырасады», - деп, олардың араб, иран, монғол, орыс тілдерінен енген деп топтайды, **иран** тілдерінде тән: *абат, сеңгір, дара, кент, шаһар, дарат, қала, дар, мар, шуй, дария* т.б.; **араб** тілінен: *сайр, рабат, хасар*; **монғол** тілінен: *аймақ, арасан, арал, бақан*; **орыс** тілінен: *балка, село, станица, заимка, усть* т.б. сөздердің апеллатив ретінде жер-су атауларын жасауға қатысатынын көрсетеді [Әбдірахманов А., 1975, бб. 54-55].

Қазақ тілі ғылымында қазақ тілінің монғол тілдерімен қарым-қатынасы екі түрлі жағдайда қарастырылады. Оның алғашқысы - қазақ тіліндегі монғол тілдерінен тікелей ауысып кірген сөздер жайында екені анық, бұл екі халықтың ғасырлар бойы көршілес тұрып қарым-қатынас жасауы себеп болған. Сонымен қатар, XII ғасырда монғолдардың Қазақстан және Орта Азия жерін жаулап алып, ол жерлерде Шыңғыс әулеті билеген ұлыстар мен ордалардың ХҮ ғасырға дейін үстемдік етуінің әсері тиген. Тіпті, қазақ хандықтары ХҮ-ХҮІІІ ғасырларда да монғолдармен тегі бір Жоңғар қалмақтары қазақ жеріне үнемі шапқыншылық жасап отырғаны белгілі [Қойшыбаев Е., 1967, б. 146].

Қазақ тіліне монғол тілдерінен сөз ауысу үдерісін монғол шапқыншылығымен ғана байланыстырмай, түркі және монғол тілдеріндегі ортақтықтан іздеу ХҮІІІ ғасырдағы түркітанушы ғалымдардың пікірлерінен бастау алады. Ш. Сарыбаев швед ғалымы И. Страленбергтің, шығыстанушы, этнограф, әйгілі ғалым Шоқан Уәлихановтың еңбектерінде түркі және монғол тілдерінің туыстығы жайында сөз қозғап, «түркі-монғолға ортақ сөздер» тіркестік атауын қолданғанын келтіреді және де қазақ тілі мен монғол тілдерін салыстыра зерттеу арқылы екі тілге ортақ лексиканың: *адамның дене мүшелері, азық-түлік, туыстық атаулар, киім-кешек, үй жануарлары, жабайы аң-құс жануарлар, құрал-жабдық, өсімдік, табиғат* т.б. тақырыптық топтарын анықтайды, бұлардың ішінде жер-су атауларын жасауға негіз болатын апеллативтер мол [Щербак А.М., 1994, бб. 141-176, 537-539]. «...ортақ тілдік материалдардың бәрін түркі тілдерінен монғол тілдеріне немесе керісінше, монғол тілдерінен түркі тілдеріне енген, демек бір тілден екінші тілге ауысқан элементтер деп кесіп айту қиын. Олай дейтін себепіміз, әдетте, сөздік қор өзгергіш келетіні рас, ал тілдің грамматикалық құрылысы әлдеқайда тұрақты. Өзара туыс емес тілдер бір-бірінен жұр-

нақ, жалғау, есімдік, етістік, сын есім, еліктеуіш сөздерді мол көлемде қабылдай алмайды. Бұлар бір тілден екінші тілге ауыса бермейтін сөздер. Ауыса қалғанның өзінде бірен-саран сөздердің төңірегінен аспайды. Оның үстіне, әдетте, өз бойында көне тілдің ерекшеліктерін молырақ сақтап қалған *жер-су атауларының* құрамында монғол тіліне ұқсас көптеген сөздердің сақталып қалуы, монғол мен түркі тілдерінің туыстығына тағы бір дәлел бола алады» [Щербак А.М., 1994, б. 539], - деп түйін жасайды. Тілдердің туыстығын тек лексикалық элементтерді ортақтығымен дәлелдеу мүмкін емес, осыған орай, Ш. Сарыбаев: «Тілдердің туыстығын дәлелдейтін ең үлкен факт - тілдердің грамматикалық құрылысындағы ортақтық», - деп, *-шы/ші, -лық/лік, -ла/ле* жұрнақтарымен қатар, көптік жалғауының монғол тілінде *-нар* (ахнар-ағалар т.б.) қолданылатынын айта келе, «Бірақ дәстүрлі, атам заманнан келе жатқан байырғы ортақ лексиканың көпшілігін ауысып келген сөздер дегеннен гөрі түркі-монғол тілдерінің ежелгі бірлігінен туған сөздер деп есептеген дұрысырақ болар деп ойлаймыз» [Щербак А.М., 1994, бб. 538-539], - деген пайым жасайды.

Қазақ тіліне монғол тілінен кірген сөздер, негізінен, әкімшілік, ел билеуге байланысты, сонымен қатар, жер-су аттары да мол кездеседі. Жер-су атауларының тақырыптары әр алуан, олардың арасында жердің бедеріне, байлығына т.б. ерекшелігіне және тарихи оқиғаларға қатысты атаулар бар. А. Әбдірахмановтың еңбегінен көпшілікке белгілі: *Тарбағатай* (суырлы), *Қандағатай* (бұғылы), *Толағай* (бас), *Катонқарағай* (катонқайың), *Баянауыл* (Баин ола-Бай тау), *Долаңқара* (жеті тау), *Зайсан* (жақсы), *Нұра* (жыра), *Мұқыр* (шолақ, қысқа), *Қорғалжын* (қорғасын), *Қордай* (қарлы), *Алтай* (алтын тау), *Нұра* (көл, өзен), *Нарынқол* (жіңішке өзен) т.б. [6].

Түркі және монғол тілдерінің байланысын салыстырмалы тұрғыда зерттеуші Г. Сағидолданың пайымдауынша: «Қазіргі қазақ тіліндегі сан ондаған сөздердің түп-төркіні түркі монғол ортақтығына барып саятындығы, қайсы біреулері қазақ халқымен аралас-құраласта, қарым-қатынаста (саяси, әлеуметтік, жаугершілік т.б.) болған әрқилы халықтар тілінен енген кірме сөздер болып келетіндігі белгілі. Бұл құбылыс қазақ тілінің лексикалық жүйесінде сөздердің нақты категориясы ретінде орын алатын географиялық атауларға да қатысты болып келеді. Топонимдер (географиялық атаулар) тілдегі бар сөздер негізінде жасалатынын ескерсек, жер-су аттарының қыр-сыры, мән-мағынасы, қойылу себептері сияқты мәселелер, яғни топонимдер тарихы тіл тарихымен астасып жатары сөзсіз» [Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ., 1997, б. 3].

Белгілі халықтың топонимиясының қалыптасуында географиялық орта, территориядағы этникалық құрам, халықтың дүниетанымы, тарихи оқиғалар, нақты территорияда өмір сүруші

этностың діні, салты, дәстүрі әдет-ғұрпы, шаруашылығы, тұрмыстық тіршілік-тынысы т.б. факторлар негізгі роль атқаратыны белгілі. Осыған орай, Г. Сағидолда «... өткен өмір жолында алуан қилы тарихи оқиғаларды басынан кешірген, әрқилы халықтардың араласуы тым жиі болған қазіргі Қазақстан және Монғолия территориялары үшін топожүйелердің біртекті мүмкін емес. Қазақстан топонимиясы үшін «субстраттық, жалпытүркілік, қазақ тіліндегі, сондай-ақ әртүрлі тілдерден енген кірме атаулар негізіндегі топонимдік қатқабаттылық тән болса, Монғолия топонимиясы - таза монғол тіліндегі атаулардан, тұңғыс-маньчжур және түркі тілдерінен енген кірме атаулардан тұрады» [Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ., 1997, 66.74-75], - деп тұжырымдайды.

Бұдан географиялық атаулардың қалыптасуында кірме элементтердің өзінің аралас келетіні тек араб, парсы тілдерінен ауысқан элементтерге ғана қатысты емес, өзге тілдермен қарым-қатынас нәтижесінің көрінісі де осындай екені аңғарылады. Бұл мәселеге қатысты Г. Сағидолда: «Қазақ топонимиясындағы жалпытүркілік және таза қазақ тілінде жасалған атаулар қабатына, сондай-ақ монғол топонимиясындағы таза монғол тілінен жасалған атаулар қабатына зер салсақ, оларды салыстыра барласақ, бұл атаулық қабаттарды құраушы топонимдердің көбісінің түп негізінде түркі-монғол ортақтығына алып баратын апеллатив лексика жатқандығын аңғарамыз» [Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ., 1997, б. 75], - дейді. Осыған орай, қазақ және монғол топонимиясында кездесетін, екі басқа нысанға берілген, екі түрлі тілдік ортада пайда болған, атаулық тұрғыдан алғанда, әрқайсысы жеке-дара топоним қызметін атқарып жүрген, ішкі мазмұны мен сыртқы тұрпаты бірдей, бірімен-бірі апеллатив лексика тұрғысынан да сәйкес келіп жататын атауларды *гомогенді*, *тектес* топонимдер деп атайды. «Мұндай топонимдерге тереңдей үңілсек, оны жасауға қатысушы апеллатив лексиканың пайда болу, даму тарихы түркі-монғол ортақтығына барып саятындығын, ал топогенезі мен атаулық мән-мағынасының табиғаты түркі, монғол халықтарының мәдени тарихи байланысына алып баратындығын аңғарамыз. Гомогенді топонимдер арқылы біз бұл екі халықтың өмір салтындағы, дүниетанымындағы, тұрмыс-тіршілігіндегі, діни наным-сенім, салт-дәстүр, ырым-рәсімдеріндегі ұқсас жақтарды барлай аламыз» [Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ., 1997, б. 88], - дей келе, Г. Сағидолда қазақ-монғол топонимиясындағы ортақ гомогенді географиялық атаулар қатарына: *Алтынбұлақ/Алтанбұлағ; Харгол/Қарақол; Зост/Жосаты/Жезді/Зэст; Айғыржон/Азрагын нуруу; Өлеңті/Өлеңті; Алтынтау/Алтан уул; Көкоба/Хөховоо; Босаға тау/Босо уул; Шідерті/Чөөдөрөет; Қабырға тау/Хавирга уул; Қатынсу/Хатангол; Хантауы/ Хаануул; Қарағанды/Харганат; Қарауылтөбе/Харуулыновоо;*

Алтай/ Алтай; Тамырсу/Тамиргол; Хантәңрі/Хантәңгэр; Мойылты/Мойлт; Қияқты/Хиягт тәрізділерді жатқызуға болады деп есептейді

Қазақ және монғол топожүйелерінде орын алатын гомогенді топонимдердің пайда болу тарихы қазақ, монғол халықтарының көне мәдениетімен, оның тарихымен сабақтасып жатады. Екі халық өмір сүретін ландшафтағы ұқсастық, жан-жануар мен өсімдік әлемі, әлеуметтік-экономикалық, мәдени өмірдің кей ортақ белгілері т.б. факторлар қазақ және монғол топонимияларына ортақ пайда болуына негіз болды. Бұл, әсіресе, күн көріс көзі көшпелі мал шаруашылығына негізделгендіктен, осы салаға қатысты гомогенді топонимдердің саны біршама

Хан тәңірі - Тянь-Шанның орталық бөлігіндегі оқтай шаншылған, биіктігі 6995 метр биік шың, Қазақстан Республикасы мен Қырғызстанның шекарасында. Атаудың шығуы туралы Е. Қойшыбаев: «Көне түркі тайпаларының бірі тува түркілері де қазіргі Саян тауын *Хантәңірі* -«аспан тау» деп атаған. Бұл жайғдайлардан Біз *Хантәңірін* көне түркілердің «аспантау» мағынасындағы атауы деп айта аламыз» [Сағидолда Ғ., 2000, б. 233], - деп тұжырымдайды. Т. Жанұзақов атаудың көне түркі тілінде *тангар/тәңірі* тұлғасында «көк», «аспан», «құдай» мағыналарын білдіргенін, осы мағынада монғол тілінде де *тэнэр* аталған мағынада қолданылатынын айтады. Ерте замандарда Тенгір көне түркілердің «еңбасты құдайы» саналғаны белгілі. Олардың әулие, құдайларын *Тенгри* (тәңірі), *Умай* (Умай), *Иер-Суб* (жер-су) атағаны жайында VIII-VIII ғасырлардағы Орхон ескерткіштерінде де жазылған. Т.Жанұзақов атау жөніндегі Клоссонның *тенгір* сөзін Хун, Үйсін дәуіріне жатқызып, оның «аспан», «әулиеге балаған көк» деген тұжырымын келтіре отырып, Хан тәңірі атауы «аспанмен таласқан, көкке тірелген биік тау», «аспан тәңірісі, құдайы» деген мағынада қойылған сияқты деп есептейді [Әбдірахманов А., 1975, 66. 192-193]. Аталған тұжырымдарды қолдауға себеп болған тектес атаулардың өзге түркі халықтарының жерінде кездесетіні. Атап айтқанда, Хакас жерінде *хан-тигр*, Кузнецк Алатауының оңтүстігінде, Минусин мен Кузнецк ойпатының аралығында *Тигр Тізі* атты таулар, Алтайда *Тенери* - «көкаспан», *Тенери-айры* - «аспан айрығы» атты көлдер бары келтіріледі. Тау, көл атауларының «аспан», «көк», «құдай» мағынасы сол кездегі адамдардың отқа, аспанға, табиғатқа табынудан пайда болған наным-сеніміне байланысты қалыптасқан.

Алатау - тау, басы Хантәңірінен баталып, аяғы Шымкентке дейін созылып жатқан асқар биік, заңғар тау. Түркілер ежелгі замандардың өзінде-ақ биік шыңды, басында мәңгілік мұз бен аппақ қар жатқан тауларды *Алатау* атаған. Оны: *Кузбас Алатауы, Жоңғар Алатауы, Іле Алатауы, Қырғыз Алатауы, Тянь-Шань Алатауы* атаулары көрсетеді. Е. Қойшыбаев осы атаулардағы *ала*

сөзінің мағынасы қазақ тіліндегі «ақ пен көктің аралас түсіне» қатысты емес, ұлу немесе одан да көнелеу *оло* тұлғасынан шығады деп есептейді [Сағидолда Г., 2000, б. 42]. Демек, Алатау - «ұлы, аса зор, биік тау» деген мағынаға ие екені байқалады [Әбдірахманов А., 1975, б. 152].

Нарынқол - Райымбек ауданындағы өзен және осы өзеннің жағасындағы елді мекен. Т. Жанұзақов зерттеушілердің атаудың бірінші сыңары *нарын* сөзін монғол тіліндегі *нарийан* «жіңішке», ал екінші сыңарындағы *қол* «өзен» деген уәжді ұстанып келгенін айтады. Я. Бичурин еңбектеріндегі Қытай ескерткіштерінен оқылған үйсіндерге тән саналатын: *Дагань, Тархан, Чаян, Бури (бөрі), Ақа, Жосы, Аран, Ши, Сойыс, Тау, Нор, Темір, Темірлік, Күңгел, Нарын, Долос, Талас, Қарқара, Ақсай*, т.б. атаулардың қазіргі сөйлеу тілінде бәрінің де қолданыс табатынын көрсетеді. [Әбдірахманов А., 1975, бб. 121-122]. Райымбек ауданындағы: *Темірлік, Нарынқол, Қарқара, Ақсай, Талас* атауларының сақталып бұл күнге жетуі ғаламат құбылыс екені сөзсіз. Осы деректерге қарай, Т. Жанұзақов *Нарын* тек үйсін сөзі емес, жалпы түркі тіліне ортақ сөз деп таниды. Якут тілінде *нарын* «жіңішке, нәзік» мағынасын білдірсе, *Нарын құмы* (Еділ-Орал өзендері аралығында), *Нарын өзені* (Сырдарияның жоғарғы ағысында, Тувада), *Нарын тауы* (Қырғызстанда) т.б.

Нарынқол атауының екінші сыңарындағы **қол** «өзен, өзен тарамы, сай» мағынасындағы көне түркі сөзі, ол Мойын Чор ескерткішінде кездеседі. Сондықтан **Нарын** атауы тек монғол тіліне тән демей, монғол, түркі тіл бірлігі кезіне ортақ сөз, атау ретінде қарауды ұсынады. Демек, **Нарынқол** атауы - «жіңішке өзен» мағынасын білдіретін ерте заманнан келе жатқан атау деп тұжырымдайды [Әбдірахманов А., 1975, бб. 121-122].

Бұл деректерге қарағанда, өзен аты оның тұрпатына қарай қойылған деп түсіну керек, **Нарынқол** кең арналы өзен емес, ені шағын, жіңішке. Атаудың түркі тілдерінде ұшырасуы - оның көнелігінің көрінісі, ал ол таза түркі тіліне тән атау ма, монғол тіліне тән бе деген мәселе әлі де анықтауды қажет етеді. Және де түркі тілдері мен монғол тілдері арасындағы ортақтықты жоққа шығармайды. Жалпы, қазіргі күні белгілі бір атауды бір семьяға жататын тілдерің біреуіне ғана үзілді-кесілді таңып бекіту аса қиын екені көрінеді.

Шарын - Ұйғыр ауданындағы өзен, көне түркі тілінде - *чаран* - «арынды, тасқынды, екпінді, қар-

қынды өзен» Қырғыз тілінде *шар* - «жылдам, тез, арынды ағыс», монғол тілінде *царга* - «арынды, асау, тентек». Демек, өзен аты түркі, монғол тілдеріне ортақ келіп, «арынды, қарқынды, екпінді, тасқынды» деген мағынаны білдірген [Әбдірахманов А., 1975, б. 134]. Атау қойылған есте жоқ ескі заманда бұл өзеннің өткел бермес асау болғаны анық.

Сөйтіп, монғол тілдік қатарға: *Хантәңірі, Кербұлақ, Қастек, Егінді, Нарын, Нарынқол, Қарқара, Шарын, Қошқар* т.б. атаулар қазақ және монғол тілдеріне ортақ ұғымдарға қатысты жасалғаны байқалады, кей жағдайда көне түркілік элементтер де араласады, олардың нақты шекарасын ашу әзірге қиындау. Бұның себебін Г. Сағидолдақызы түркі, монғол халықтарының ұзақ уақытқа созылған трихи қарым-қатынасы, мал шаруашылығына негізделген көшпелі өмір салтындағы ортақтық, территориялық аралас-құраластық т.б. арқылы түсіндіреді [Сарыбаев Ш.Ш., 2000, б. 59], өйткені бұл халықтардың тілдерінде де өз бейнесін, өз таңбасын қалдырғаны даусыз. Мұндай экстралингвистикалық факторлар монғол тілдерінен түркі тілдеріне, түркі тілдерінен монғол тілдеріне тілдік элементтердің енуін, өзара алмасуын, ауысуын қамтамасыз еткен.

Монғол тілдеріндегі түркілік кірмеліктің ең көне қабатын VIII-XII ғасырдағы түркі текстерінде параллельдері бар сөздер құрайтын болса, ортағасырлық монғол тіліндегі кірме қабат әрқилы болып келеді. Түркі және монғол халықтарының өзара тығыз қарым-қатынасының нәтижесінде түркі тілдерінен монғол тілдеріне, монғол тілдерінен түркі тілдеріне енген сөздер қабылдаушы тілдің фонетикалық, грамматикалық заңдылықтарына сай өзгеріске ұшырайды, яғни дыбыстық, тұлғалық, кейде тіптен мағыналық тұрғыдан меңгеріледі. Жер-су атаулары осы үдерістен шет емес.

Қазақ топонимиясының негізгі өзегін қазақ тілінде жасалған атаулар құрайды, осы қазақ атауларының жасалуына негіз болған апеллатив лексика мен халықтық географиялық терминдердің бірқатары түркі және монғол тілдеріне ортақ лексика болып келеді. Сонымен қатар, қазақ топонимиясында монғол текті кірме атаулар молынан кездеседі. Ал монғол топонимиясы құрамында да түркі тектес атаулар, монғолдың төл атаулары болып есептелетін түркі-монғол параллельдері негізінде жасалған топонимдер, атау жасау процесіне актив қатысатын түркі-монғолға ортақ географиялық терминдер орын алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері.-Алматы:Ана тілі,1998.-304 б.
2. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық).- Алматы: Арыс, 2005.-256 б.
3. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. - Алматы: Ғылым,1975.-206 б.
4. Қойшыбаев Е. Основные типы топонимов Семиречья. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Алматы, 1967.-24 с.

5. Щербак А.М. Введение в сравнительное изучение тюркских языков.- Санкт-Петербург: Наука, 1994.-191 с.
6. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы.- Алматы: Санат, 1997.- 256 б.
7. Сарыбаев Ш.Ш. Қазақ тіл білімінің мәселелері.-Алматы:Арыс,2000.- 624 б.
8. Сағидолда Г. Түркі (қазақ) және монғол халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының топонимияда бейнеленуі. - Алматы: ЖШС Полиграфист, 2000.-254 б.

БҮРКІТБАЕВА ШЫНАРАЙ ДУБІРҚЫЗЫ,

3-ші курс докторанты,
Түркология бөлімі,
ТҮРКСОЙ кафедрасы,
Шығыстану факультеті,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
Алматы, Қазақстан,
E-mail:burkitbaeva.1975@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АХЫСКА ТҮРІКТЕРІ АҚЫНДАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА «ТАРИХИ ОТАН» ТАҚЫРЫБЫНЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанда өмір сүріп жатқан ахыска түріктері ақындарының поэзиясындағы «Тарихи отан» тақырыбы сөз болады. Жырларында тарихи отандары қазіргі Грузия Республикасының Ахыска, Ахылкелек, Аспинза, Адиген және Богдановка аудандарынан еріксіз қуылып Сталиннің бұйрығымен Орта Азия мен Қазақстанға жер аударылған халықтың сүргіндегі қиын тағдырлары, туған отанға деген сағыныш, мұң-зар көркем бейнеленеді. Өлеңдеріндегі әртүрлі мемлекеттердің қарауына, ықпалына, қудалауына, қуғын – сүргініне ұшыраған Ер Түріктің кейінгі ұрпақтарының ата – баба қанымен берілген ішкі жандүниедегі ыза мен кекке толған буырқаныстары талданады. Ақындар түрік халықтары ұрпақтарының қанында сақталған сол намыс оттарының жарқылдауын да поэзиялық романтикалық серпінді әрі элегиялық сарындарымен бейнелей жырлайды. Мақаланы жазу барысында Қазақстандағы ахыска түріктерінің поэзиясы қазақ тілінде жеткілікті дәрежеде зерттелмеген тақырып болғандықтан ғылыми дереккөздер табу барысында қиындықтар кездесті. Негізгі дереккөздер ретінде Алматы қаласындағы ахыска түріктерінің мәдениет орталығынан алынған материалдар мен ақындардың еңбектері пайдаланылды.

Түйін сөздер: Қазақстан, ахыска түріктері, тарихи отан, поэзия, сүргін.

БУРКИТБАЕВА ШЫНАРАЙ ДУБИРОВА,

докторант 3-го курса,
кафедра ТУРКСОЙ,
факультет Востоковедения,
Казакский национальный университет им. Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан,
E-mail:burkitbaeva.1975@mail.ru

АКТУАЛЬНОСТЬ ТЕМЫ «ИСТОРИЧЕСКАЯ РОДИНА» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПОЭТОВ КАЗАХСКИХ АХЫСКА-ТУРКОВ

Аннотация. Статья посвящена теме «Историческая родина» в поэзии месхетинских тюркских поэтов, проживающих в Казахстане. В его стихах рассказывается о нелегкой судьбе людей, депортированных по приказу Сталина в Среднюю Азию и Казахстан, которые были насильно изгнаны из Ахынского, Ахылкелекского, Аспинзинского, Адигенского и Богдановского районов нынешней Республики Грузия. В его стихотворениях анализируются горе и обида потомков Эр Турка, которые подверглись контролю, влиянию, преследованиям и репрессиям со стороны разных государств. Поэты также воспевают искорку пламени чести, хранившуюся в крови потомков тюркских народов, с поэтическими, романтическими, динамичными и элегическими мотивами. На момент написания статьи возникли трудности с поиском научных источников, так как поэзия турок-месхетинцев в Казахстане не была достаточно изучена на казахском языке. Основными источниками были материалы культурного центра турок-месхетинцев в Алматы и произведения поэтов.

Ключевые слова: Казахстан, турки-месхетинцы, историческая родина, поэзия, репрессии.

BURKITBAYEVA SHYNARAY DUBIROVNA,

Doctoral student 3rd course,
Chair TURKSOY,
Faculty of Oriental Studies,
Kazakh National University Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail:burkitbaeva.1975@mail.ru

RELEVANCE OF THE THEME “HISTORICAL COUNTRY” IN THE WORKS OF KAZAKH AKHISKA TURKISH POETS

Summary. The article deals with the theme “Historical homeland” in the poetry of Meskhetian Turkic poets living in Kazakhstan. His poems depict the difficult fate of the people deported to Central Asia and Kazakhstan by Stalin’s order, who were forcibly expelled from the Akhiska, Akhylkelek, Aspinza, Adigen and Bogdanovka districts of the present-day Republic of Georgia. In his poems, the grief and resentment of the descendants of Er Turk, who were subjected to the control, influence, persecution and repression of different states, are analyzed. The poets also sing the sparkle of the flames of honor, preserved in the blood of the descendants of the Turkic peoples, with poetic, romantic, dynamic and elegiac motifs. At the time of writing, there were difficulties in finding scientific sources, as the poetry of the Meskhetian Turks in Kazakhstan was not sufficiently studied in the Kazakh language. The main sources were materials from the cultural center of the Meskhetian Turks in Almaty and the works of poets.

Key words: Kazakhstan, Meskhetian Turks, historical homeland, poetry, repression.

Kіpіcne

Қазақстандық ахыска түріктері ақындары шығармаларының негізгі тақырыбы тарихи отанға деген сағыныш, туған жерді аңсау, туған елдерінің өткенін, бүгінін, ертеңін көз алдыларына елестету арқылы болашаққа үміт арту т.б. мәселелерді қамтиды.

Қазақстандағы ахыска түріктері ХХ ғасырдың 20 – 30 жылдарында әуелі Түркия мен КСРО – ның мемлекетаралық келісімінің, кейіннен КСРО – ның қуғын – сүргінінің зардабын тартқан халық. 1944 жылдың 14 – қарашасында Ахыска, Ахылкелек, Аспинза, Адиген және Богдановка аудандарын мекендеген ең азы 220 ауыл, 120000 – ға жуық ахыска түрігі Сталиннің бұйрығымен Орта Азияға және Қазақстанға жер аударылады. Ахыска түріктерінің Қазақстанға келу, ата-баба жұртын қайта мекен етуінің себебі осындай.

Ахыска түріктерінің шығу тегіне қысқаша тоқталсақ. Ахыска түріктері – Волга өзені арқылы батысқа келген, 1068 жылы орыстарды жеңіп, оңтүстік Ресейге қоныстанған қыпшақ түріктерінің ұрпақтары. Қара теңіздің солтүстігін қол астарында ұстаған қыпшақтардың бір бөлігі оңтүстік Кавказды, бір бөлігі Қырымды мекендеп, кейіннен бұл аймақтарда Алтын Орда билігі құрылады. Қазіргі Грузияның ең үлкен өзендерін жағалай қоныстанған қыпшақтар сол заманда Селжүктердің қол астында болған Тбилиси уәләйатын тартып алып, 1267-1578 жылдар аралығында бүкіл Тбилиси аймағына үстемдік жүргізеді. Грузин қолбасшылары Кур Басардың, Кутлуг Асланның да қыпшақ тегінен шыққандығы белгілі.

Жалпы, бұл аймақтар ешуақытта түгелімен грузиндердің қол астына өтпеген. Сондықтан да, халқының көпшілік бөлігін түріктер құрайды. Ахыска түріктерінің ата-бабалары қыпшақ түрікшесінде сөйлеген. Кейіннен, 1578 жылы (бұл сұлтан III – Мұраттың кезі) Грузия Осман империясына қосылады. Шекаралық аймақтарды нығайту мақсатымен ол жерлерге Анадолияның ішкі аудандарынан (Кония, Токат, Йозғат, т.б.) түріктер әкелініп орналастырылады. 1829 жылғы Едірне келісімі бойынша бұрынғы жерлер Ресейге қайтарылады. Түріктер бергі жақта қалып қояды.

Қазіргі ахыска түріктері – сол түріктердің ұрпақтары. Осы 250 жылдың ішінде бұрынғы қыпшақ түріктерінің тілі толық оғызданып кетеді (1578-1828).

Қазақ жерін көп жылдардан бері мекендеп келе жатқан ахыска түріктері арасынан ақындық шығармашылығымен танымал болған қаламгерлер туындыларының бірқатары Қазақстан тәуелсіздігін жариялағаннан кейінгі соңғы онжылдықтарда жарық көрді.

Хукиев Ибрагим Катипоглу, Бадалов Баһадур Абдуллаһоглу, Караев Камал Караоглу, Мусаев Әмірстан Берфаоглу, Шыңғыс Бадалов, Раушан Мамедоглы, Ю.Зейрек, Асампалы Шалабов, Али Паша Вейселоглы, Бекир Перишан, Ашығ Мәвлүт Әһмәдов, Хаста Хасан, Шайыр Мамош, Мұртаза Лебли (Намазов), Зейнул Йектаи, Тельман Дямуршаев, т.б. ақындардың туындылары Қазақстандағы түрік поэзиясының әдеби орынын дәлелдеуде.

Талдау

Қазақстандық түрік ақыны Бекир Перишанның «Тағы да Отан туралы», «Біз босқынбыз», «Олар», «Босқа кетті», т.б. өлеңдері сөз арқауындағы депортацияға ұшырған туған халқының қасіретті тағдырына арналған.

Туған өлкесінен еріксіз жер аударылған босқандардың ортақ көңіл – күйі лирикалық қаһарманның жанжүйе тебіреністерімен бейнелеген. Бекирдің «Босқа кетті» өлеңінде де айдауда жүрген жанның өз өміріне наразылығы, қорлануы, бұл дүнияға келгеніне өкінуі, күйінуі шынайы суреттелген:

«Дұшпаным болды кәпірден, \ Туғаным өкінем. \ Сүргінге айдап өз елімнен, \ Жат – жұртта жүзім күледі. \ Жат – жұртта мені шеттетті, \ Әр кешкен күнім текке өтті. \ Ақымақ, қуыс кеуделер сөзі, \ Жанымды менің дерт етті... [Бүркітбаева Ш.Д., 2008, б. 2].

Ақынның «Біз босқынбыз» өлеңінде де тағдыр тәлкегіне ұшыраған халқының бұрынғы айбынды, абыройлы кезеңі мен босқыншылыққа ұшыраған кездегі аянышты жағдайы салыстырыла, сабақтастырыла жырланған. Жаратылысынан

еңбекқор, бейнетқор, діндіріне берік, сөзіне нық, сертіне бек, жүрісіне тұрысы сай айбынды түрік халқының жай – күйін «Бұл күндері босқындармыз, Секілдіміз тірі өлік», деп суреттей отырып, өлместің күнін көріп, дауыл қуған кемедей дұшпан қайда қуса, солай қарай қашып бастарын сауғалап, әрең халық болып жүргендерін ашына, егіле жырлайды:

«Ел едік біз еңбек құмар, \Еңбек десе ерлеп тұрар... \ ...Бұл күндері босқын болдық, \Жел үп етсе желдеп тұрар. \ Гулеп тұрған тілі – көрік, \ Халық едік діні берік...». Автор ерлік, әділдік, адамгершілік сияқты ізгі қасиеттерді ту етіп көтерген түрік халқының басына түскен жағдайды суреттейді. Жырдың халықтық сипаты оның сюжетінен, идеялық бағыт – бағдарынан айқын көрініп тұр. Жалқау, надан, жатыпішерлерде ісіміз жоқ, еңбекқор, қолдары шебер, сөздері шешен, дініне берік, сәнді киіне білетін, текті ел едік қазір кіміз, жел қуған қаңбақтаймыз деп ашына жырлайды. Өлеңнің буын ырғағы үйлесімді, қарапайым тілмен көркем жеткізілген.

«...Басымызға лайықты- \ Киюші едік жылы берік. \ Бұл күндері босқындармыз, \ Секілдіміз тірі өлік. \ Дауыл қуған біз кемеміз, \ Бізден тұрақ іздемеңіз. \ Қырық жеті жыл бойында, \ Босып, көшіп біз келеміз. \ Қайда барып, қайда тұрсақ, \ Өлмес күнді ізденеміз. \ Басын әрең құрап халық, \ Таулар асып, қыр аттадық...» [Перишан Бекир, 1996, № 5.,4]. Ауд. Бүркітбаева Ш.

Ақын түрік босқындарын бауыр тартып қамқор, пана болған, егін, бау-бақша өсіруі үшін жер, мекен – жай берген қазақ еліне ризашылығын білдірген. Өзенін де, топырағын да қызғанбаған сол елге алғысын («У орнына бал жаладық, құм орнына шекер жедік») айта отырып, бәрібір туған Отандай сезіне алмаған көңіл – күй шындығын да жазады: «...Өз Отаның болмағасын, \ Ойланасың, толғанасың. \ Біреулерге өгейсің сен, \ Біреулерге қолбаласың. \ Біреулерге келімсексің...» [Перишан Бекир, 1996, № 5.,4]. Ауд. Бүркітбаева Ш.

Түркі өркениеті жазба ескерткіштеріндегі поэзиялық мұралардан бастап желісі үзілмей келе жатқан тақырып – ататек негізі түріктік асқақ көңілді, перзенттік мақтаншыты жырлау.

Бұл – түрікшілдік дүниетаным. Күлтегін, Тоныкөк ескерткіштерінде негізі қаланған, содан бері ғасырлар бойы түркі ақындарының басты тақырыбы болып келе жатқан түрікшілдік жырлары ата-бабалардан кейінгі ұрпақтарға жалғасқан тақырыптың өміршеңдігін дәлелдеп келеді. Бекир Перишанның аталған «Тағы да Отан туралы» өлеңіндегі түрікшілдік дүниетаным аясындағы ойларының лирикалық сыршылдығы, гуманистік – отаншылдық мағынасы поэтикалық бейнелілікпен өрнектелген. Еуропа алпауыттары алдында белі бүгілген елін қайта тіктеп, еңсесін көтерген, түріктердің атасы атанған Мұстафа Кемал Ататүрікке «түрік» деп мөр басылған жүрегін тапсы-

руға дайын екендігін жырлаған ақын, Отаны жоқ жерде өзінің қара құл екенін де жасырмай жырына қосады:

«Менің Ана – Отаным Түркия елі, \ Маған қымбат сол жердің бір сүйемі. \ Қайран анам шет жайлап жүргенімде, \ Сен сүймесең бетімнен кім сүйеді?!... \ ...Кешірімсіз жазадай кешіккені, \ Сенсіз жерде құлмын мен есіктегі. \ Топырағыңды алаңсыз кешіп жүрсем, \ Алаңсызбын имандай мешіттегі...». Туған ел, туған Отан жолында жанын құрбан етер түрік ұлының түріктікті, тектілікті ту еткен ұшқыр ойы сол жолда ештеңеден тайынбас көңіл-күйі шыншыл реалистік сарынмен жырланған. «...Менің мынау жұдырықтай жүрегіме, \ Ұғылы деп түріктің мөрі басылған. \ Бөтен жұртта тұрса да бақ тұрағым, \ Отан үшін өлуге шақ тұрамын. \ Ататүрік қасыңа түбінде мен, \ Мөр басылған жүректі тапсырамын.» [Перишан Бекир, 1996, №5, 4]. Ауд. Ш. Бүркітбаева.

Бекир Перишан ақынның «Мен Түрікпін» атты өлеңіндегі асқақ ойлардан да осындай түрікшілдік сарын сезіледі. Айбынды Ер Түріктің жер – жаһанға даңқы жайылған батырлық – қанһармандық даңқты тарихын сол ата – бабалық елдік, ерлік дәстүрді жүдеп – жадап жүрсе де ұмытпайтын кейінгі ұрпақтар көңілі романтикалық – реалистік тұтастықпен жырланған.

Ұрпақтарының бәріне ортақ бұл сарын – Ер Түріктің бұрынғы айбынды данқын аңсау, содан қуаттану, сол арқылы түркілік өр рухтың аласармайтын келешегіне сену. Бекир Перишан да осы түрікшілдік сарынның мұң мен сенім тұтасқан поэтикалық сипатын жырлаған. Бүкіл түркі баласы қасиетті деп санап, қадір тұтқан көк бөрінің бөлтірігі екенін де еске салып «Ойынан жатса, тұрса бір шығармай, ұлиды тауын аңсап бөлтірігің», деп жырлайды. Ақын «асыл түрік», «батыр түрік» тіркестерімен текті түркілерді көкке көтеріп оқырман назарын өзіне аударады. Жанымда қуат беріп сен тұрғанда мен ешкімге де дес бермеймін, деп шабыттанған елім, жерім деп еңіреген ерлердің психологиялық портретін, әдеби бейнесін жасайды. Жырлары оқуға жеңіл, оқушының патриоттық сезімін оятып, бірден баурап алады.

Армысың, еңіреген Ер Түрігім,
Арнадым саған жырдың ең сұлуын.
Ойынан жатса, тұрса бір шығармай,
Ұлиды тауын аңсап бөлтірігің.
Қайдасың асыл түрік, батыр түрік,
Арманым көкірегімде жатыр тұнып.
Артымда асқар таудай сен тұрғанда,
Ешкім де басына алмас батырсының
[Перишан Бекир, 1996, №5., б. 5]. Ауд. Ш.Бүркітбаева

Қазақстандық ахысқа түріктерінің тағы бір ақыны Али Паша жырларында достықты бауырластықты, Отанға деген махабатты, Түркияға деген сүйіспеншілікті, қазақ халқына деген ризашылықты жырлайды.

Ақын жырларында ахысқа түріктерінің басынан өткерген ауыр азабын, халқының бүгінгі мен ертеңін сөз етеді. Али Пашаның «Қазақтарға ризамын» өлеңінен елімізге жер аударылған барлық түрік халқының қазақ жұртына деген шексіз ризашылығын көреміз. Олардың бастарындағы ауыр жағдайды түсініп, көмек қолын ұсынып, құрметтеген, “Ер Түрік қанынан жаралған түбі бір қандасым!” деп бауырына басқан қазақтарға мәңгі қарыздар екендіктерін айтады.

Ақын адам бойындағы ең асыл қасиеттерді – мейірімділікті, ізгілікті, бауырмалдылықты, қонақжайлықты, жомарттықты, білімділікті мадақтайды. Жыр қарапайым қауымға бірден түсінікті болатындай түрде қанатты сөздермен түйінделіп, сомдалып, көркемдік бүтіндік ішінде дестеленген.

Gelip düştük Kazakistan eline, Келіп түстік Қазақстан еліне,

Bizi böldüler şehere, köyüne, Бізді бөлді қала, ауыл жеріне,

Tez öğrendik Türk Kaazaklar dilini, Тез үйрендік қазақтардың тіліне,

Hürmetli bir konuk saydılar bizi. Қонақ деп сый көрсетті бізге де.

...Biz hürmet gördük Kazak halkından, ...Біз құрмет көрдік қазақ халқынан,

Onlar da bilirler garip halinden, Олар да түсініп, халімізді толқыған,

Bizleri saydılar öz kardeşlerinden, Біздерді санап өз бауырларына,

Atamız Er-Türk saydılar bizi. Атамыз Ер Түрік жаралған қанынан.

Kazak, Türk Atamızın genç balası, Қазақ – Түрік атамыздың кенже баласы,

Mert, cömert doğurur Kazak anası, Намысты, жомарт қып туған анасы,

Çokça var Kazakta bilgin danesi, Өте көп қазақтың білімді данасы,

Taverih kitaplardan bilirler bizi. Тарихи кітаптан танитын бізді...

[Ali Paşa Veyselöğlü., 2005, 6.148-149]. Ауд. Ш.Бүркітбаева.

Ақын жырларынан ежелгі түркі әдеби ескерткіштері мен қазіргі түркі ақындары шығармалары арасында сан ғасырлар бойы бір сәтке де үзілмей келе жатқан көркемдік дәстүр жалғастығы бар екенін байқауға болады. Көк түрік ұрпақтарының қай ғасырда да есіктері болаттан, үйлері тастан көркем салынатынын, қанша рет өшсе де қайта жанатынын, қанша рет өлсе де қайта тірілетінін жырлайды. Ақын күн сайын есіне түсетін туған Отан мен сол құйтұрқы саясат құрбаны болған елі мен жерін, олардың басынан өткен азапты күндерін тамаша суреттеп, жеңіл ұйқаспен көркем жеткізген.

...Ahıska Türkleri pulat kapısı, ...Ахысқа түріктері болат есігі,

Evleri taştan, muhkem yapısı, Үйлері тастан, салынған көркем,

Elimizden çıktı tamam hepisi, Айрылды бәрінен Отан бесігі,

Şu sürgünün günleri yadıma düştü. Сол сүргін күндер, есіме түсті.

...Paşa'nın kalbi gitigide yanar, Пашаның жүрегі күн сайын жанар,

Her saat, her dakika vatani anar, Әр сағат, әр минут Отанды еске алар,

Acaba bu ahlar yerde mi kalar, Апырай, бұл қайғы қашан бітер,

Şu azap günleri yadıma düştü. Сол азапты күндер, есіме түсті.

[Ali Paşa Veyselöğlü., 2005, 6.150]. Ауд. Ш.Бүркітбаева.

Ақынның төменде беріліп отырған «Аспинзам» атты өлеңі туған жері, жасыл желек жамылған, сұлу Аспинзамен қоштасқан жанның қайғылы, қимас сәтін көз алдыға әкеледі. Ақын баршаға түсінікті қарапайым сөздермен тарихи оқиғаның жанды картинасын жасаған. 1944 жылғы Сталин сүргінге айдаған кездегі жер жәннаты Аспинзаның солғын кейпін, бір заманда көкпен таласқан сәнді асқар тауларының шөгіп кеткен бейнесін баяндайды. Әйтсе де автор сол елінен кетердегі туған жердің жадау бейнесін, табиғат картинасын баяндап қана қоймайды көркем шығармаға тән көріктеу құралдарын да қолданады. Өлеңнің соңғы шумақтарында ақын «Оралармыз Құдай жазса өз Отанға, әзірге қош боп тұр, сұлу Аспинзам!» деп жырлайды. Бұдан біз асқақ рухты ақынның алдағы күннен үмітін үзбей, бір күні Отанға қайта оралатынына кәміл сенетіндігін көреміз:

Tarihin bin dokuz yüz kırk dördünde, Жыл мың тоғыз жүз қырық төртінде,

Kara bahtlı oldum, güzel Aspinza'm. Бақытсыздыққа ұшырадым, сұлу Аспинзам.

Sürgün emri verdi gavur bizlere, Сүргінге айдау әмірін берді кәпір біздерге,

Ettiler perişan elin Aspinza'm. Бейшара күй кешті елің, Аспинзам.

Şu süsen, sümbüllü dağların kaldı, Сәнқой, сүмбілді тауларын қалды,

Cennete benzeyen bağların kaldı, Жәннәттан аумайтын бауларың қалды,

Yasemen güllerin sarardı soldu, Жасмин гүлдерін сарғайды, солды,

Kıyamam terkedemem seni, Aspinza'm. Қия алмай, тәрк еттім сені, Аспинзам.

[Ali Paşa Veyselöğlü., 2005, 6.141]. Ауд. Ш.Бүркітбаева.

Қазақстандағы түрік ақындарының түрікшілдік сарындағы өлеңдері жалпы адамзаттық ұрпақтар сабақтастығы дүниетанымына негізделгендігімен ерекшеленеді. Азаматтық – отаншылдық сарындағы өлеңдердің жалпытүркілік

сарынмен жырлануы тәуелсіздік жолындағы қазақ халқының қаһармандық тарихын ұрпақтар жадында жаңғыртады.

Ахысқа түріктері арасынан шыққан ақын Бадалов Бахадүр Абдуллаһоглу да негізінен Отанға деген сағынышты, перзенттік махаббатты, патриоттық сезімді жырлайды. Оның «Не болды» атты өлеңінде туған халқының атамекен қоныстары, туған жерден еріксіз ажыратылған жанның қасіреті, тауқыметі, қуғын – сүргінде жүргендердің аянышты хал – ахуалы реалистік сипатымен жырланған:

Kafkas ülkesinden gelen Türk Eli Кавказ елінен келген түрік халқы

Vetenlerin bilmem hali ne oldi Отандарыңның білмеймін халі не болды

Evlerimiz uçmuş bağlar kurumuş Yйлеріміз ұшып, бауларымыз құрғады

Gobiyet'e geçen Salı ne oldi. Гобинетке өткен сейсенбі не болды

Gobiyet kayalı taşlı yer idi Гобинет таулы – тасты жер еді,

Ahaşen birazca başlı yer idi Аһашен біраз басты жер еді,

Anda'si Varnet'i yaşlı yer idi Андасы, Варнеті көне жер еді,

Ahir kövün Seren-cami ne oldi... Ахыр ауылының Серен мешіті не болды...

...Veten boşandı geldi garibler ...Отан бос қалды, келді басқалар,

Geçti nice nice kövden Arifler Өтті ауылдан қаншама ғалымдар.

Yuvadan ayrılan el'i terifler Ұясынан айырылып, қорқытып, қуылғандар

Gelen yad-yabancı el'en ne oldi... Келген жат елің не болды...

[Badalov Ç., 2004, б. 137-138]. Ауд. Бүркітбаева Ш.

Ақынның мұң мен шерге толы өлең жолдарында мәңгілік атамекенің, ата –қонысын аңсаған халықтың көңіл – күйі танылады. Әрбір халықтың туып – өскен жері, Отаны – мәңгілік тілегінің өзегі. Ақынның өлеңдерінен туған жерінен, атамекенінен еріксіз ажыраған қайғылы адамдардың жан дүниесіндегі күйзелістердің элегиялық – психологиялық сипатын ұғамыз. Ақын жырынан біз Ахысқа түріктерінің қуғын – сүргінге ұшыраған тарихынан хабардар боламыз. Туған жерінен қуылған жандардың, басқа елдерді жерсінбей жатсынуы, ішқұса күйге түсуі, өз Отанын аңсауы реалистікпен суреттеле жырланған. Баһадүр ақынның «Отан» атты өлеңінде де туып – өскен мекеннің сұлу пейзаждық көріністері, жасыл өлкедегі әсем бақтар, тау қойнауларының, баурайларының жанға жайлы, жұпар иісті атырабы, адамдардың да, құстардың да өзара үндескен бейбіт тірлік тынысы романтикалық сағынышпен, өкінішпен жырланған:

Çocuğ idim amma veten göz ögümden heç getmiyer.

El sallayıp yaprahlari ele bildim yola saldi.

Bütün tağlar bağ bostanlar serin hava yol gösterdi

O gülistan şohret eli yüregimden heç getmiyer.

...O gülistan meşe içi insan için derman idi,

O tağlari görmiyenler kohusuna arman idi.

El'im burya düştüğü Stalin'den ferman idi

Geri gedah diyen sözler yüregimden heç getmiyer....

Бала едім бірақ Отан көз алдымнан еш кетпейді,

Қол бұлғаған жапырақтары елді солай жолға салды.

Барлық таулар, бау – бақшалар жұпар ауа жол көрсетті,

О, Гүлстан шаттық елі жүрегімнен еш кетпейді.

...О, Гүлістан орман іші жанға дауа, дәрмен еді, Ол тауларды көрмегендер арманда еді.

Елімнің бұл күйге түсуі Сталиннен әмір еді,

Елге оралсақ деген сөздер жүрегімнен еш кетпейді... [Badalov Ç., 2004, б. 139-140]. Ауд. Бүркітбаева Ш.

Ақынның отаншыл жырлары – уақыт шындығының поэтикалық шежіресі. Туған жердің жанға дауа көк орай белдерін, көк шалғын орманды тау бөктерлерін перзенттік махаббатпен жырлаған азаматтық сарынды өлеңнен ұлттық және жалпы адамзаттық ортақ көңіл – күйі психологиясының тағылымын танымыз.

Қазақстандағы ахысқа түріктері ақыны – Мутиев Зейнулла Габбароглу халқының басына түскен қуғын-сүргін, ауыр азапты егіле жырлайды. Ақынның «Ауылдар, аман бол!» өлеңі ғасырлар қойнауына жол тартқан тұтас бір тарихты алдына жайып салады. Эпикалық баяндау аясында тарихи деректердің шындығы жүйеленген өлеңнің идеялық – композициялық желісінде елден-елге босып кеткен түрік халқы ұрпақтарының аянышты хал – ахуалы айтылған. Туған өлкедегі жастық шақ, аң аулап, мал бағып, егін егіп, ұрпақтарды тәрбиелеген бақытты кезеңнің сағымдай бұлдырып артта қалғаны сағынышпен еске алынады:

Tarih 1944 yılında 1944 жылында

Neçe canlar gözi kaldı eli'nde Қаншама адам екі көзі ел жұртта,

Şalonlar düzüldi demir yolunda Барондар тізіліп темір жолына,

Kövler selamet kal diyen ağlasın... Ауылым аман бол дегендер жыласын...

...Tarimar eyledi düşman malımız ...Дұшпанға таланды мал-мүлкіміз

Bağçalı, meşeli güzel eli'miz Бақшалы, бағбанды керемет жұртымыз

Başha halka göre kısa dilimiz Басқа халықтан

қысқа тіліміз

Evleri Gürci'ye kalan ađlasın... Үйлері грузинге қалғандар жыласын...

[Badalov Ғ., 2004, б. 148-150]. Ауд. Бүркітбаева Ш.

Қыстың қақаған күнінде елден, жерден, мал-мүліктен айырылып, вагондарға тиеліп жер аударылған адамдардың о дүниеге өз Отанынан аттануға зар болған, мақсат-мұратына жете алмаған көңіл-күйі бейнеленген. Тұтас тарихи сюжетке құрылған бұл жырда белгілі бір оқиғаның желісі реалистік шындықпен суреттелген. Шығармада көркемдік бүтіндік сақталған, тілі қарапайым, әрі жеңіл, оқушысына түсінікті, тез баурап әкетеді.

Элегиялық шығарма – лирикалық қаһарманның жандүние күйзелістерін (егілу, жылау, т.б.) бейнелейтін психологиялық сипатты туынды. Халықтың қуғын-сүргінге ұшыраған аса ауыр трагедиялық хал-ахуалын сыншыл реализм аясында баяндай жырлаған шығармадан Жаратушы Алланың құдіретіне мүнәжат еткен мұсылмандық шынайы ықылас – ниеті көрінеді. Тұрақты Отанынан, атамекенінен еріксіз айрылған халықтың мәңгі – бақи тек қана атамекенін аңсайтыны, ешбір елге үйренісе алмайтыны табиғи сипатымен жырланады. Күйзелген кейіпкер сыры – отаншыл азаматтардың ортақ мұңы:

...Vetenim hakkında ğam karalıyam ...Отанды ойласа қайғыдан қан жұтқан,

Sabbar'ın ođlıyam Oşoralı'yam. Габбардың ұлымын шыққан Ошора шаһардан.

Familyem (soyadım) Mutiyev çoh yaralıyam Teĝim Мүтиев жаны жаралы,

Zeynul kimi Türki diyan ađlasın. Зейнулды Түрік дегендер жыласын. [Badalov Ғ., 2004, б. 152]. Ауд. Бүркітбаева Ш.

Қазақстандағы ахысқа түріктері ақындарының бірі – Хукиев Ибрагим Катипоғлу. Отанынан жер аударылған ахысқа түріктерінің 12 жыл бойы заң қызметкерлерінің бақылауында болғаны баршамызға аян. Ақын «Жаратқан, сен маған біраз сабыр бер!» атты өлеңінде сол заң қызметкерлерінің құрсауында жүрген жандардың тілімен үн қатып, адам баласының азаматтық-отаншылдық сезіміне ортақтасатын Жаратушы Аллаға жалбарынады. Кімнің әмірімен, не үшін осылай сүргінге айдалып, қатал жазаланғанын білмей, түсіне алмай дал болған бейшара жанның «Қиянат оғымен жаралаңдым мен, Жазылды маңдайыма жылау-сақтау», деп жазмыштың жазуына көндігіп тек қана Жаратқаннан «Сен, маған сабыр бер!», деп жалбарына медет сұрауы шынайы дестеленген. Жырда тағдырдың ауыр соққысынан қажыған, туған Отанды іздеп шарқ ұрған жанның психологиялық портреті шынайы суреттелген. Жырдың ырғақтары өзара үйлесімді, тілі қарапайым қауымға түсінікті жеңіл. Отанының басындағы тарихи жағдайға қынжылған ұлтшыл, патриот жанның көңіл-күйі көркемдік тұтастық негізінде баяндалған:

...Tođulduđum vetenim nerede kaldı, ...Туған Отаным қайда қалды,

Kismetim yolumu nereye saldı, Тағдыр жолымды қайда салды,

Hasretten kalbim bin bir dert aldı. Қасіреттен жанымды мұң-шер алды.

Bu aci kıameti taşımah için, Бұл ащы қияметті көтеру үшін,

İlahim sen bene birez sabır ver. Жаратқан, сен, маған сабыр бер. [Badalov Ғ., 2004, б. 131-132]. Ауд. Бүркітбаева Ш.

Ақынның «Мен түрікпін» атты өлеңінен де өздерін ежелден көк бөрінің тұқымымыз деп өр санаған түрік халқының ұрпағына тән асқақ рух, қайсар мінез-құлықты көреміз. Айбынды түрік халқының өткен тарихындағы алып тұлғаларын айшықты мән-мағына бере жырына қосқан ақын, өзінің кімнің ұрпағы екенін мақтанышпен жырына арқау етеді. «Мен Түрікпін» өлеңі тарихи, әлеуметтік, көркемдік тұрғыдан алып қарағанда қазақ жыраулары толғауларына ұқсас. Біз бұдан ежелгі түркі әдебиеті мен қазіргі түркі әдебиетінің арасындағы сан ғасырларға созылып жатқан көркем дәстүр жалғастығын көреміз. Ақын көк түріктердің көне дәуірдегі сан қилы тарихындағы кесек тұлғаларды мақтанышпен тізбектеп жырлайды.

Сондай-ақ, әлем тарихында айрықша із қалдырған кешегі түркілердің ерлігін жалғастырап бүгінгі ұрпағының да осал емес екендігін «Мен» сөзі арқылы берген. Ғылымда да, ілімде де, дінде де, соғыста да, ерлікте де, батырлықта да өз орнын ойып көрсеткен ірі тұлғалар тудырған түркілердің дарабоз екендігін осы сөзбен ашықтай түскен.

Мұндай құрылымдағы қарапайым сөзбен жазылған жырдың өзі бейне бір жыр-толғау секілді ырғақты, ұйқасты болып келеді. Автор белгілі бір сөздерді немесе сөз тіркестерін рефран ретінде бірнеше қайталап айту арқылы осы ұғымдарға оқушы назарын көбірек аударып отырады. Қарапайым тілмен көркем жазылған жыр оқушысын тез баурап, ұлттық рухын көтеріп, мақтаныш сезімін оятады:

Ben Uluđbek samalardan, ilm-i-urfan arayan,
Ey, vah, katil ođlum diye, ruhu mengü ađlayan.
Ben Meşreb'im ben Nasimi tabanıdan kesilen
Mahtumkulu benim kendim, yürek – bađrı ezilen.
Zulümlere baş eđmeyen, sürgünlere sabreden,
Garib düşüп, kanlar yutup, dünya yüzün kabreden.

Ben dünenki Atatürk'üm hoklar üzere baş eđen...

...Мен Ұлықбек білімдарлардан ілім теңізін сұраған,

«Ойбай, ұлым қанішер!» - деп, жаны сыздап жылаған,

Мен Мәшрәппін, Мен Насими табанынан таусылған.

Мақтымқұлың менің өзім, бауыр еті езілген,

Залымдарға бас имеген, сабыр еткен, төзім-мен,

Бейшара ғып, айналдырған жердің бетін қа-бірге,

Мен кешегі Ататүрікпін дұшпандары бас иген... [Ибраһим Турки., 2007, б. 3]. Ауд. Бүркіт-баева Ш.

Ал, «Рухымызды көтеріңдер» атты жыр-мо-нологынан ақынның халқы бастан кешкен сүргін қасіретін айна – қатесіз көз алдыңызға елестете-сіз. Ибрагимнің өзі осы жырының алғысөзінде былай деп жазады: «1944 жылдың қуған-сүргін азабы... Бұл азапта шәйіт болған әкемнің әкеле-рі, анамның аналары, ауыр тағдыр түсіме кіреді. Олар сұрақ қояды, мен жауап беремін... Ахыс-каның гүлдері солды ма? Таулары жылап еріді ме? Бұлақтары құрғады ма? Кітаптары жанды ма? Қайғылы тарихы парақталды ма? Қайдан бұл халге түстік? Ахысканың гүлдері солды, таулары жылап еріді, бұлақтары құрғады, кітаптары жан-ды, қайғылы тарихы парақталды. Бірақ Отанында отансыз сенің бұл сұрақтарыңның мәңгі сақтал-ғанына шүкір, ей, азиз Адам!».

Ақынның бұл өлеңінде Ахысқа халқының ба-сына түскен ауыр жағдай қаз-қалпында берілген. Шығармада реалистік шындық көзге ұрып тұр. Сүргінге айдалып жол бойы бірі әке-шешеден, бірі іні-бауырдан айрылып, бірі жұқпалы індеттен көз жұмып, сүйектері жол-жөнекей қалғандар бүгінгі күн өз ұрпақтарына о дүниеден тіл қатып «бізді ұмытпаңдар, құлыптастарға, тарих беттері-не жазыңдар», - деп тұрғандай өлген адамдарды сөйлетіп, тірі адамға ұқсатып бейнелейді. Мұның бәрін автор зор ақындық шабытпен, өз қаһар-мандарының ішкі жан дүниесіне терең поэтика-лық барлау жасау арқылы суреттейді.

Тағы бір Қазақстандық түріктердің дәстүрлі ха-лық ақыны Мамош Қаһраман оғлу. Оның жырла-ры туған топыраққа деген қимастық сезім, мәңгі сарқылмас сағынышқа толы. Ақынның «Ардаһан өзеніне арнау» өлеңінде Түркия шекарасын екіге бөлген Ардаһан өзеніне мадақ, мақтау сөздерін арнайды:

...Түркия сәрһәдини икијә бөлән, ...Түркия шекарасын екіге бөлген,

Мәрфәтин чоҳдур Ардаһан чајы. Құдіретің күшті Ардаһан өзені.

Ичиндә јашыјан гөзәл балыхлар, Суыңда жүз-ген сұлу балықтар,

Мөһәббәтин тарихдә Ардаһан чајы... Тарихта жыр болған Ардаһан өзені...

[Шайыр Мамош., 2006, б. 25-26] Ауд. Бүркіт-баева Ш.

Ахысқа түріктері арасында ақындығымен, айтыскерлігімен кең танылған Зейнул Фаһриог-луның бірнеше кітаптары жарық көрген. Ақын-ның жырларында («Күр өзені») асыр салған, қи-мас балалық шағы өткен туған өлке Ахысканың тау-тасы, орман-өзені, сай-жырасы дәріптеледі. Төменде беріліп отырған «Күр өзені» өлеңін-

де ақын туған жеріне көрік бере, бұралаңдап аққан Күр өзенімен сырласады. Ақын өлеңінен Күр өзенінен туған жерінің хал-жағдайын сұрап, елінде қалғандардың ахуалінен хабар алғысы келіп ынтыққан жанның көңіл-күйін сезіледі. Төк-пе жыр әдісінде жазылған бұл өлеңінің тілі өте жеңіл, айтар ойын да астарсыз ашық айтады. Көз алдыңа табиғаттың таңғажайыптарының бірі суы зәмзәм бұлақтан, жағасы көк майса құрақтан тұ-ратын өзеннің көрінісін әкеледі. Жырда тақырып бүтіндігі сақталып, көркемдік құралдар шебер-лікпен қолданылған.

Ақынның «Отанымды мен ұмытпаймын» атты – өлеңінде лирикалық қаһарманның романтика-лық тұлғасы елестейді. Әдеби шығарма – тіршілік қозғалысындағы күрескер, арманшыл адамдар-дың қайсар рухты болмысын көркем шындық бояуларымен ұғындыратын рухани таным тұғы-ры. Ақынның азаматтық – композициялық же-лісінде өр рухты, намысты, отаншыл, күрескер адамның поэтикалық тұлғалануы дараланған. Тұрмыстық қарама – қайшылықты қозғалыстары ағынында өзіндік қайсарлығынан айнымаған құ-рыш мінезді адамдарға тән мінез – құлық психо-логиясының ерекшеліктері романтикалық реал-истік бояуларымен жырланған. Жырда тірідей кессең де, өртесең де, өлтірсең де Отанынан бас тартпайтын ұлтшыл, нағыз патриоттың бейнесі суреттелген. Дұшпан тізесін батырған сайын қас-қайып қарсы тұрып, иілмеген отаншыл жанның өр кеудесін, дара тұлғасын шыншыл реализммен ашып көрсетіледі. Мұңды лирика көркем баян-далған.

«Жараспас» атты өлеңінде де лирикалық қа-һарманның жан әлеміндегі романтикалық са-рынды қуатты ойларды аңғарамыз. Өлеңнің поэтикалық түйіні – адамзат ұрпақтарының туған жерінде, атақонысында, Отанында ғана қуатты, мығым тұрпатта өмір сүре алатынын дәлелдеу. Өмір қозғалысындағы мағыналы өмір сипаты да осындай өршіл рухты, отаншыл қайсар адам-дардың шынайы көңіл тазалығынан құралатыны да ақиқат. Ақын тұрақты атамекені, Отаны бар адамдардың бақытты көңіл – күйін, азаматтық ұстанымын романтикалық мұңлы – шерлі сары-нымен жырлайды. Өзге елде аянбай етсең де ең-бегіңнің еленбей қалтарыста қалуы мүмкін екен-дігін, басқа отанда қанша талпынғанмен дйттеген мақсатқа жетудің оңайға түспейтіндігін, бәрін, бәрін отансыздықтың кесірінен деп ашына жы-рына қосады.

Ақын Ровшан Мамедоғлу Исмаилов. Ақын жырларында негізінен туған елінің басына түс-кен сүргін жылдарды, халқы шеккен ауыр азапты жырлайды. Бір заманда «Түрік деген сөзді есті-генде қорқыныштан дірілдейтін талайлардың Ер Түрік ұрпағының сағын сындыруға ынтық болып, түрік қанын телегей-теңіз сел қылып ағызып, өз қандарына тұншықтырсам деп армандаған за-лымдардың қара пиғылын ақын реалистік тұрға-

да жырлаған.

Ровшанның «Сүргін» атты дастанында халқының басына түскен азапты жылдар көрінісі, қанішер Сталин мен оның жандайшабы залым Берия тарапынан жасалған қанды жоспар тарихи дәлелдер негізінде көркем суреттелген. Дастанның идеялық – композициялық желісінде тарихи кезең шындығы шынайы бейнеленген.

Дастандағы негізгі кейіпкер – халық. Ахыска жерін мекендеген түрік халқының тыныш, бейбіт тұрмыстағы хал – ахуалының өктем, озбыр шешімнің салдарынан кенеттен бұзылғаны, жазықсыз адамдардың атамекендерінен еріксіз ажырап, басқа өлкелерге аттандырылғаны – эпикалық шығарманың құрылымындағы авторлық баяндаулар мен кейіпкерлер сөздері арқылы айқындалған. Эпикалық шығарманың «Қанмен қойылған қол» атты бірінші бөлімінде КСРО атты мемлекеттегі халықтар тағдырына өздерінше үкім, шешім шығарған Сталин мен Берияның іс – әрекеттері әшкереленген.

Қатыгездік, жеңдеттік іс-шаралардың негізгі ұйымдастырушылары, үкім шығарушылары болған осы екі адамның дастандағы даралана бейнеленуі шығармадағы олардың ішкі монологтары және өзара диалогтары арқылы жырланған. Эпикалық шығармалардағы кейіпкерлер диалогтары арқылы олардың ішкі діл әлемін таныту – әдебиет тарихындағы дәстүрлі тәсіл. Ақын осы тәсілді үйлесімді түрде қолданған. Шығарманың идеялық – композициялық сипатын танытатын осы поэтикалық тәсіл арқылы нысанға алынған тарихи кезең шындығы, қуғын – сүргіндерді ұйымдастырушылардың да озбыр іс – әрекеттері дәлелдене түскен.

Мысалы, дастанда Берияның оңашада өзімен – өзі іштей түйілген, қатыгездік жоспарларын ойлап тұрған сәті де реалистік сипатымен көрінеді. Берия – ХХ ғасырдың 30-50-жылдарында Кеңес Одағында болған саяси – әлеуметтік оқиғалардың негізгі орындаушыларының бірі. Оның саяси – әлеуметтік қызметі мемлекет басшысы Сталиннің қызметімен сабақтас бағаланды. Әсіресе, 1937–1938 жылдардағы және 1941-1945 жж. Екінші дүниежүзілік соғыс, сонымен бірге, 50–жылдардың басындағы аласапыран оқиғаларға тікелей жауаптылығы тұрғысынан айтылады. Ақын «Сүргін» дастанында Берияның Кавказдағы Ахыска түріктерін атамекендерінен қуып шығу жоспарын құрғаны, оны Сталинге баяндап, дәлелдеп мақұлдатықанын тарихи деректер негізінде жазады.

Дастан кейіпкерлерінің бірі – Сталин де озбырлық пен қатыгездікті, халықтар тағдырын өктемдікпен шешуі қаталдық тұғырында бейнеленген. Оның шектен тыс сақтығы, ешкімге сенбейтіндігі, жанындағы Берия секілді ақылшыларының айтуымен кейде өзі де жетік білмейтін қатал, қате шешімдер жасағандығын жазады.

Мысалы, оның Берияның жоспарына әуелде

ойлана, күмәндана қарағанына да автор назар аударған:

Сталин:

-Sürgün etmek biraz çetin olacak Сүргінге айдау, шектен шығу емес пе

Zamanın, devranın pis gelişidir Заманың тұрмынау бет алып егеске.

Türkler bu işte metin olacak Түріктер бұл істе ұста емес пе

Merdanelik bu onların işidir. Мәрттік, батырлық олардың ісі елес пе...

[Memmedoğlu Rovşan., 2007, б. 111]. Ауд. Бүркітбаева Ш.

Берия бейнесі – Сталин сынды күрделі тарихи тұлғалардың талай қателіктерге ұрынуына себепкер болатын екіжүзді кеңесшілердің жинақталған бейнесі. Кавказдағы түріктердің, қарашай – балқарлардың, шешендердің, Волга бойындағы немістердің, Қиыр Шығыстағы кәрістердің Қазақстанға жаппай жер аударылуында, әрине, Сталиннің жанында жүргендердің ақыл – кеңестерінің де ықпал еткені анық. Дастандағы Берияның арандату – азғыру сөздері де халықтар тағдырын тәлкекке түсірудегі аса зиянды кеңес болғанын айғақтайды.

Дастандағы зұлымдық шешім шығарушының сөздері де тарихилық аясында жырланған. Кавказға жақын Түркия мемлекетінің туысқан түркі халықтарына қамқорлық жасауынан сескенген, сақтанған адамның қатал шешімі де адамдар тағдырларын тәлкек еткен тоталитарлық – тирандық басқару жүйесінің қатыгез келбетін елестетеді. Ақынның осы «Сүргін» атты дастаны – депортацияға ұшыраған көптеген халықтар тағдырында ортақ әлеуметтік апат келбетін елестететін шығарма. Дастандағы авторлық – эпикалық баяндаулардың да, кейіпкерлердің монологтары мен диалогтарынан да аталған қуғын – сүргін оқиғаларының шын жүзін көреміз.

Қазақстандағы түрік ақыны Асампалы Зияоглу Чалабовтың жырлары негізінен туған отанды аңсап, туған жермен еріксіз қоштасу дертіне шалдыққан жаралы жүректің мұңын шертеді. «Айдауда жүрген Ахыска түріктеріне, Жоқ, жоқ оралу Отанға.» - деп енді туған елге қайта оралудың мүмкін еместігін, туған жердің мәңгіге көзден бұлбұл ұшқанын түсінген жүрек бұлқынысы ақын көкірегінен зарлы жыр («Жанды жүрегім») болып төгіледі. Поэзиялық шығармаларда тақырып нысанына алынған мәселелер ақынның романтикалық және реалистік көркемдік шешімімен жырланады.

Әсіресе, мұңлы – шерлі, сағыныш пен үмітке, торығуға толы өлең шумақтары жалпылық мәнмен жырланғанда уақыт пен кеңістіктегі оқиғаларды, құбылыстарды көркемдік жинақтаумен өрнектейді. Халықтың басына түскен ауыр қасіретті лирикалық қаһарманның сезімімен беруде адамның ішкі жан әлеміндегі күйзелістердің шы-

найылығы сезіледі.

Ақынның келесі бір «Айдаудағы жан сыздайды» [Çalabov A.Z., 2007, б. 15] өлеңі Кеңес үкіметі тұсында елдеріне баруға тиым салынған халықтардың бірі осы ахысқа түріктері екендігінен мағлұмат береді. Ана тілінде мектеп болмағандықтан, ана тілдерінде ұғыса алмайтын ұрпағының келешегіне алаңдайды. Туып – өскен атамекенінде, Отанында мекендеген халықтардың отбасыларының, балаларының, жалпы адамдардың өзара қарым-қатынастары ана тілі арқылы жүзеге асады. Билік жүйесінің қатал шешімімен өзге халықтармен мидай араласып кеткендердің ана тілдерінде қарым-қатынастар жасауы – өте қиын іс. Ахысқа түріктерінің ана тілдерінің тар өрісті жағдайға ұшырауы – депортацияға ұшыраған халықтардың бәріне де ортақ жағдай. Өлеңдегі азаматтық сарын лирикалық қаһарман арқылы тұтас халықтың ауыр қасіретін танытуымен ерекшеленеді. Түркі халықтарының ақындық-жыраулық поэзиясындағы атамекен хақындағы дәстүрлі сарын жалғастығы аңғарылады.

«Ахысқа түріктері» атты өлеңінде де ахысқа

түріктерінің тағдыры арқау етіле отырып, ата-балалардың бейіттеріне кейігі ұрпақтың беймәлім болашақ тағдырына алаңдаған перзент көңілінің психологиялық хал – ахуалы танылады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Қазақстан түріктерінің тарихи тағдыр жолы мен оның көркем шығармаларында бейнеленуі арқылы сөз өнерінің халықтық сипаты айқындалады. Қазақстандағы түркі халықтары поэзиясы дамуы жолындағы жалпытүркілік жалғастық пен ұлттық бірегейлік ерекшеліктерін осындай азаматтық сарынды шығармалар арқылы да байқаймыз. Саяси-идеялогиялық, тоталитарлық-тирандық озбыр саясат салдарынан қуғын-сүргінге ұшыраған түркі халықтары ақындарының азаматтық сарынды шығармалары ежелден сақталған әдеби дәстүр жолындағы елдік, отаншылдық тақырыптарды жырлау жалғастығын танытады. Тарихилық пен көркем шындық арқылы халық тағдырының күрделі жолы кейінгі ұрпақтарға жетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ибраһим Турки. «Ахысқа Түркләринин Тарихи, әдәбийәти вә ашыхларынын қыса атологийасы», Алматы: «Кітап» баспасы, 2007. 464 б.
2. Бүркітбаева Ш. Отан деп соққан жүректер: Адамдар, зерттеулер. –Алматы: Көркем, 2008. -80 б.
3. Ali Paşa Veyselöğlü. Vatan ve Gürbet. Almatı, 2005. -160 s.
4. Badalov Çingiz. Bütün yönleriyle Ahıska Türkleri. Çimkent, 2004. -248 s.
5. Шайыр Мамош. Яранан тәбиятә вургунам. Шымкент, 2006. -104 б.
6. Memmedoğlu Rovşan. Sürgün. Almatı, 2007. -327 s.
7. Çalabov Asampalı Ziyaoğlü. Vatan Adına Kurbanam. Almatı, 2007. -116s.
8. Перишан Бекир өлеңдері \ «Ленинская знамя» газеті, 1996. № 5.

ҒТАМР УДК 81:001.12/.18

КЕНЖЕБАЕВА АИДА АБДЫГАНИЕВНА,

филол.ф.к., доцент,
Шығыстану факультеті,
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: china.aida@mail.ru

ДЖЕЛЬДЫБАЕВА РАУШАН БАЗИКЕНКЫЗЫ,

филол.ф.к., доцент,
Шығыстану факультеті,
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: nawrao@mail.ru

**ТҮРЛІ ҚҰРЫ ЛЫМДЫ ТІЛДЕР ДЕГІ ДӘРІЛІ К ӨСІМДІКТЕР
АТАУЛАРЫ: Қ Ұ ТА Й, Қ А З А Қ Ж Ә Н Е А Ғ Ы Л Ш Ы Н Т І Л Д Е Р І
М Ә Л І М Е Т І Н Е Г І З І Н Д Е**

Аңдатпа. Берілген мақалада қытай, қазақ, ағылшын тілдері негізінде белгілі лексико–семантикалық топқа жататын дәрілік өсімдіктердің атауларының тізіміне салыстырмалы түрде талдау жасалынады. Авторлар аталған тілдердегі дәрілік өсімдіктердің номинация процесіне байланысты заңдылықтарды жан-жақты сипаттама беріліп, фармакофитонимдердің номинациясы негізінде жатқан ынталандыру (мотивациялық) белгілерді және номинация қағидаттарын анықталған. Мұнда сондай-ақ фармакофитонимдерді қытай, қазақ және ағылшын тілдеріндегі арнайы лексико-семантикалық топ ретінде зерттеу жөнінде ой қозғалып, құрылымы салыстырмалы аспект бойынша берілген дәрілік өсімдіктердің әр түрлі құрылымды тілдерде номинациясының негізгі принциптеріне сипаттама беріледі.

Түйін сөздер: фитоним, фармакофитоним, морфологиялық белгі, фитонимикалық лексика, дәрілік өсімдіктер.

КЕНЖЕБАЕВА АИДА АБДЫГАНИЕВНА,

к.филол.н., доцент,
факультет востоковедения,
КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
г. Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: china.aida@mail.ru

ДЖЕЛЬДЫБАЕВА РАУШАН БАЗИКЕНКЫЗЫ,

к.филол.н., доцент,
факультет востоковедения,
КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
г. Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: nawrao@mail.ru

**НАЗВАНИЯ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ В РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКАХ: НА
МАТЕРИАЛЕ КИТАЙСКОГО, КАЗАХСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ**

Аннотация. В данной статье дается анализ лексико-семантической группы «Названия лекарственных растений» в разноструктурных языках на материале казахского, китайского и английского языков. Для обозначения понятия «название лекарственного растения» в статье вводится и используется термин «фармакофитоним», здесь фармакофитонимы китайского, английского и казахского языков рассматриваются как составная часть научной ботанической терминологии и диалектной лексики, также проведен анализ фармакофитонимов анализируемых языков в сравнительно-сопоставительном аспекте, определены мотивационные признаки, лежащие в основе номинации фармакофитонимов в анализируемых языках и принципы номинации.

Ключевые слова: фитоним, фармакофитоним, морфологический признак, фитонимическая лексика, лекарственные растения.

KENZHEBAYEVA AIDA ABDYGANIYEVNA,

Candidate of philological sciences, docent,
Oriental Studies Faculty,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Language,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: china.aida@mail.ru

DZHEL'DYBAEVA RAUSHAN BAZIKENKYZY,

Candidate of philological sciences, docent,
Oriental Studies Faculty,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Language,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: nawrao@mail.ru

NAMES OF MEDICINAL PLANTS IN DIFFERENT STRUCTURAL LANGUAGES: ON THE MATERIAL OF CHINESE, KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract. This article provides an analysis of the lexico-semantic group “Names of medicinal plants” in different-structured languages on the material of the Kazakh, Chinese and English languages. To designate the notion “name of a medicinal plant”, the article introduces and uses the term “pharmacophytonym”, here the pharmacophytonyms of the Chinese, English and Kazakh languages are considered as an integral part of the scientific botanical terminology and dialectal vocabulary, the analysis of the pharmacophytonyms of the analyzed languages in a comparative aspect is also carried out, motivational features underlying the nomination of pharmacophytonyms in the analyzed languages and the principles of nomination.

Keywords: phytonym, pharmacophony, morphological sign, phytonymic lexicon, medicinal plants.

Қазіргі тіл білімінде халықтардың материалдық және рухани өмірінің ерекшеліктерін көрсететін лексикалық жүйенің компоненттерін зерттеуге деген қызығушылықтың күн санап артып келеді. Жекешелеген тілдердің құрылымындағы ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айғақтау, себептерін түсінуге және зерделеуге ұмтылу, олардың ерекшеліктерін топтастыру және жалпы заңдылықтарын жүйелеуге тырысу – осының бәрі лингвистикалық типологияның пайда болуына әкелді, ол тілдердің туыстық деңгейіне қарамастан олардың ұқсастық дәрежесін зерттейтін тіл білімінің ерекше саласы.

Морфологиялық белгілердің ұқсастығы негізінде тілдерді дербес типологиялық топқа біріктіру дағдысы жалпы қабылданған болып есептеледі, алайда тілдік салыстыруды олардың өзара байланысы мен этно-лингвистикалық факторларына қарамастан жасауға болады. Кез-келген тілде өсімдік атаулары лексиканың ерекше қабаты болып келеді. Өсімдіктердің адам өміріндегі рөлі әрқашан өте маңызды болған. Ең алғашқы дәрі-дәрмектер осы өсімдіктерден жасалған.

Дәрілік өсімдіктердің атаулары олардың өзіндік ерекшеліктерін бейнелейді, халықтардың материалдық және рухани мәдениетін көрсетеді. Ботаникалық терминологияда үлкен топ дәрілік өсімдіктердің халық атауларынан тұрады, олар сөздің шығу тегі, құрылымының ерекшеліктері және басқа сөздермен байланысы тұрғысынан қызықты зерттеу материалы болып саналады. Халық ботаникалық номенклатурасы ғылыми атаулары жағынан айтарлықтай өзгеше: дәрілік

өсімдіктердің халық атаулары бір мағыналы емес, және өсімдіктің бірнеше атаулары болуы мүмкін. Әдетте, фитонимдер әртүрлі нұсқалар байлығымен ерекше болады. Сонымен қатар, мұндай заңдылық байқалады: егер өсімдіктің атауы кең аумаққа таралған болса, онда оның параллель синонимдері болмайды немесе бар, бірақ олар аз, мысалы: қыт. 桦树 huàshù / қаз. қайың / ағыл. birch. Басқа атаулар, керісінше, өте тұрақсыз және көп параллель атауларға ие. Өсімдіктердің халық атаулары ақиқат шындықпен тығыз байланысты: оларда дәмнің, форманың, емдік қасиеті, гүлдеу сипаты, түстің ерекшеліктері және адамға әсер ету табиғаты көрсетіледі [Рубцова О.Г., 2012, с. 74].

Көбінесе әртүрлі өсімдіктер, кейде тұтас топтар бір сөзбен аталады; сондықтан өсімдікке неліктен белгілі бір атау берілгенін анықтау өте қиын, кейде бұл тіпті мүмкін емес. Жиі дәрілік өсімдіктердің әртүрлі тілдердегі фольклорлық атауларының шығу тарихы олардың жалпы шығар жерін көруге мүмкіндік береді. Осылайша, кәдімгі толокнянка – қабыну ауруларында дезинфекциялау құралы ретінде қолданылатын шөптің латынша атауы *uva-ursi*. Тура аудармасы – “аю жүзім (жидек)”. Фитонимдердің ішкі пішінінің әртүрлі тілдерде таңқаларлық сәйкес келуін байқауға болады: орыс. диал. медвежий виноград не медвежье ушко; қыт. 熊果 *xióngguǒ*; қаз. аюқұлақ; ағыл. bearberry; итал. *uva orsina* и фран. *raisin d'ours*.

Дәрілік өсімдіктер әлемі бұрыннан бері адам өмірінде маңызды рөл атқарды. Кез-келген дәрі-

лік өсімдікті анықтау үшін емшілер мен шөп білгірлері осы өсімдіктің өзіне тән қасиеттері мен сипаттамаларына назар аударды және осы сипаттамаларға сүйене отырып, өсімдікке кейінірек тілде диалект фитонимі ретінде бекітілген атау берді. Әр түрлі құрылымды тілдерді салыстыра отырып, лингвистер мен филологтар өсімдіктер номина-циясындағы ең жиі кездесетін белгілерді анықтай алады. В. Гак «сравнение является основным (возможно, даже единственным) методом изучения языка» [Гак В.Г., 1989, с. 7] деп атап өтуі кездейсоқ емес. Қазіргі тіл білімінде салыстырмалы түрдегі жаңа ғылым – контрастивті лингвистика осындай зерттеулермен айналысады. Фитонимдерді жіктеудегі басымдылықты өсімдіктердің фитоморфологиялық қасиеттері ретінде қарастыруға болады. Белгіленген лексико-семантикалық топтағы функционалды эквиваленттер таңдалған фитонимдерді жалпы ынталандыру (мотивациялық) белгілері бар кіші топтарға ұйымдастыруға көмектеседі.^{зерт.} Д. Сетаровтың пайымдауынша, «наименование чаще всего происходит путем абстрагирования наиболее характерных отличительных признаков и свойств объекта. Признак, по которому назван предмет, является мотивирующим, и он выполняет гносеологическую функцию, так как в мотивирующих признаках закреплены результаты познавательной деятельности человека» [Сетаров Д.С., 1984, с.64],

Әр түрлі тілдерде номинация қағидаттары сәйкес келуі мүмкін, бұл атаулардың семантикалық жағынан жақындығын көрсетеді. Мысалы, қазақ тіліндегі күнбағыс лексемасы өзбек тілінде – кунгабоқар, түркмен тілінде – гунбақар, қырғызша – күн бағыш, татарша – көнбағыш, яғни барлығы бір мағына береді. Қытай ғалымы Ян Жуйдің нақты байқауы бойынша ұлттық менталитеттің ерекшеліктері әсіресе анық табиғи нысандар (флора мен фауна) номинациясында көрінеді [Ян Жуй. 2008., с. 46]. Өсімдікке атау бере отырып, тіл иесі өзінің ассоциативті санасын жалпы ұқсастық негізінде жанасымды анықтау үшін қолдана алады. Ян Жуй кез-келген тілдің фитонимдерінің метафоралық номинациясының төрт нұсқасын атайды:

1) соматикалық номинация – сыртқы түрі мен құрылымы бойынша қоршаған әлемнің кез-келген объектісінің өсімдіктің түрі немесе құрылысының ұқсастығына негізделген. Өсімдік атауларының белгілі бір санын шартты түрде белгілейік, олардың арасында келесі мағыналарға ие лексемалар бар:

а) түсі – 火棘 huǒjí (сөзбе сөз от тікенек), 水晶兰 shuǐjīnglán (сөзбе сөз тау хрустальынан жасалған орхидея), 琉璃草 liúlicǎo (сөзбе сөз шыныдан жасалынған шөп). Қытайша номинациямен салыстыру үшін біз өсімдіктердің аттарын ағылшын тілінде береміз: firethorn, ghost plant, starflower. Бұл өсімдіктердің пайда болуы қытай тіліндегі

номинацияда және ішінара ағылшын тіліндегі номинацияда көрінеді;

б) өсімдіктердің пішінінің ерешеліктері – 驴蹄草 lú tí cǎo (сөзбе-сөз есектің тұяғы сияқты шөп), 猪毛菜 zhū máo cài (сөзбе-сөз шошқа қылшықтары бар көкөніс), 露珠草 lù zhū cǎo (сөзбе-сөз шық сияқты шөп), 刺果藜 qì guǒ lí (сөзбе-сөз бүршігі бар алабота жемісі), 凤仙花 fēng xiān huā (сөзбе-сөз феникс гүлдері) т.б. Біз қарастырған номинацияның осы түрінің фитонимдерінің атаулары тек қытай тіліне ғана тән емес, сонымен қатар көпшілік тілдерде де ұсынылған.

2) этологиялық номинация белгілі бір жағдайларда көрінетін объектінің ерекшеліктерін анықтауда тұрады, ол оны өсімдіктер жүйесінің басқа өкілдерінен өзгешелейді. Қытай тілінде мынадай өсімдіктердің аттары бар: 大戟 dà jǐ (сөзбе сөз ежелгі қытайлық қару-жарақ) – улы қасиеті қару ретінде қолдануға болатын улы өсімдік; 女贞 nǚ zhēn (сөзбе сөз пәк әйел) – әрқашан түрі балғын таза әйелдің таза ойымен салыстырылатын мәңгі жасыл өсімдік;

3) функционалдық номинация өсімдіктің осы түрін адам шаруашылығында қолданудың әдеттегі аясын көрсетеді. Өсімдіктердің функционалды пайдаланылуын келесідегідей бағыттарға бөлуге болады: а) медицинада – 黄耆 huángqí (сөзбе сөз сары көсем) – адамдар үшін ең пайдалы дәрілік өсімдіктердің бірі, шөп дәрілерінің «көшбасшысы» деп атауға болады; 沙参 shāshēn (сөзбе сөз құмдағы женьшен) – «адамтамыр», женьшеньнің емдік қасиеттеріне ие; б) тұрмыстық мақсаттар үшін – 蚊子草 wénzǐ cǎo (сөзбе сөз масадан шағуынан шөп) масаларды үркіту үшін қолданылатынынмен ерекшеленеді;

4) темпоралды номинация онша көп емес. Фитонимдердің бұл тобының номинациясында уақыт мәні. Айтылған темпоралдық, әдетте, өсімдіктің гүлдеу уақытына байланысты – 报春花 bàochūnhuā (сөзбе-сөз көктемнің басталуын көрсететін гүлдер), 杜鹃 dùjiān (сөзбе сөз көкек немесе көкектің алғашқы әні кезіндегі гүлдеу) [现代汉语词典, 2005, с. 198].

Фитонимдердегі фаунистік сөздік қорын анықтайтын бөлшектері барлық талданған тілдерге номинация процесінде ортақ болатын әмбебап және ерекше белгілерді ашады. Фитонимдерде жекелеген фаунистік лексемалардың болуы өсімдіктің тұтастай әлде жеке бөліктерінің жануарлар немесе құстар денесінің сырт түрімен ұқсастығын көрсетеді. Бұл ұқсастық сабақтың, жапырақтың, тамырдың, жемістері не тұқымдарының және т.б. құрылымын көрсететін өсімдіктердің атауларында келтірілген.

Дәрілік өсімдіктерге қазақ тілінде атау бергенде үлгі нұсқа ретінде жабайы және үй жануарлары, балықтар, құстар атаулары салмақты рөлге ие. Салыстыру нысаны – жапырақтарының, тамырларының, гүлдері мен жемістерінің пішіні. Сонымен, мына үй жануарлары мен жабайы

аңда үлгі тірек болады: ат, тай, түйе, сиыр, бұзау, бота, аю, есек, ит, қасқыр, қоян, ешкі, қой, киік. Мысалы: атқұлақ, тайтұяқ, түйетабан, сырқұйрық, бұзаубас, ботакөз, аюқұлақ, есекқұлақ, итжидек, қасқыртамыр, қоянот, ешкімия, қойбүлдірген, маралқұлақ, т.б.

Сиыр, тай, ат, қой, түйе, торғай, қозы сынды лексемаларды қамтитын өсімдік атаулары көбіне өсімдіктің өлшем немесе пішін нормаларын көрсетуге қолданылған.

Жоғарыда аталған мысалдарға сай дәрілік өсімдіктердің атауларының көпшілігі қазақтардың көшпелі өміріндегі жануарлардың атқарған маңызды рөлін көрсетеді. Басқа жағынан қарасақ, дәрілік өсімдіктердің атауын қалыптастыру үшін жануарларды білдіретін сөздерді пайдалану жиілігі метафоризация процесі ғана емес, сонымен қатар өсімдіктерді қолдану аясын көрсету қажеттілігімен де анықталады. Мысалы, құстарға немесе жануарларға жем ретінде, айта кетсек: қазжуа, көкекоты, бөденешөп, үкікөз, киікшөп, маралшөп, түйежоңышқа, сиыржоңышқа, ешкімия және т.б. Қасқыр, бөрі, ит, есек сөздері адамдар үшін қауіпті өсімдіктерді атау өлшемі ретінде қолданылды. Мысалы, қасқыртамыр, итжидек, есекқұлақ.

Арыстанқұйрық атын латын тілінен аударғанда ғылыми тектік атау «арыстанның құйрығы» деген мағынаны білдіреді және жоғары ұшындағы жапырақтардың шоғыры арыстанның құйрығының ұшына ұқсайтындығына байланысты. Арыстанның құйрығының ұшына ұқсайтын аналық гүл шоқтарының формасы әр түрлі құрылымды фитонимдерде ортақ арыстан лексемасымен сипатталады: өсімдіктің латынша атауы – *Leonurus*, сөзбе–сөз аудармасы ‘арыстанқұйрық’ (грек. *leon* ‘арыстан’; *ura* ‘құйрық’), қазақ тілінде арыстанқұйрық, ағылшын тілінде *lion’s ear*, *lion’s tail*. Дәстүрлі медицинада өсімдік жүрек-қан тамырлары дәрісі ретінде, етеккір бұзылыстары, тромбоз, артериялық гипертензия, невроздар және тағы да басқа аурулар үшін қолданылды.

Өсімдік атауларының қытай тіліндегі метафоралық мотивациясын талдау атаулардың зоонимдер облысынан фитоним облысына ауысуын анықтауға мүмкіндік берді. Солайша, 老鼠爪 *lǎoshǔzhǎo* өсімдігі (сөзбе–сөз тышқанның табаны) тышқанның табанымен айтарлықтай ұқсастықтарға ие; 马齿苋 *mǎchǐxiàn* (жылқының тістері) формасында жылқы тістеріне ұқсайтын жапырақтары бар. Біз номинацияның бұл түрін соматикалық түрге жатқызамыз, өйткені мұндай атаулардағы өсімдіктер мен жануарлар әлемі арасындағы ұқсастық сыртқы ұқсастықпен анықталады.

Қытай тілінде арыстанқұйрық өсімдігі 益母草 *yìmǔcǎo* деген атауға ие. 益 *yì* – иероглифы қытай тілінен аударғанда пайдалы деген мағынаны білдіреді, яғни оның пайдалы өсімдік екенін айқындайды. Ал 母 *mǔ* – ана иероглифы ағылшын

тіліндегі өсімдіктің тағы бір атауы – *motherwort* (*mother* – ана) сөзімен параллель жүргізеді.

Аюқұлақтың тектік латынша атауы *uva-ursi* «аю жидегі (жүзімі)» дегенді білдіреді және өсімдіктің жапырақтарының пішіні аюдың құлағымен ұқсастығын айқындайды, өйткені аюқұлақтың жапырақтары тұрақты, жапырақшаларға тарылып, жоғарғы жағында дөңгеленген, төменгі жағына бұралған. Қытайша атаулары 熊果 *xióngguǒ*, 熊葡萄 *xióngpútao*, 熊莓 *xióngméi*. Байқағанадай үш атауында да 熊 *xióng* – аю иероглифы бар. Ағылшынша атауы – *bearberry* да тектік латынша атауынан шыққанын байқай аламыз. Халықтық медицинада аюқұлақ негізінен зәр шығару жолдары, уретра және қуық, уролителиаз аурулары үшін антисептик ретінде қолданылады.

Қарғакөз фитонимі оның жемісінің қарғаның немесе сауысқанның қара көзімен ұқсастығын көрсетеді: жидегі бозалаң–қара түсті. Латынша *paris quadrifolia* атауындағы *quadri* төрт, ал қытайша атауы 四叶重楼 *sìyèchónglóu* деп берілген, себебі қарғакөз төрт жапырқтың үстінде өседі. Осылайша кейбір атаулар ерекше белгілері бойынша аталатын болса, кейбір өсімдіктер латынша атауына жақын болады. Өсімдік өте улы, бірақ кептірілген жидектері мен жапырақтары халық медицинасында қолданылады. Өсімдіктің адам ағзасына қабынуға қарсы, несеп айдататын, тыныштандыратын, түйілуді басатын және жараларды емдейтін әсері бар.

Қазтабаншөп немесе қазтабан деген атау өсімдікке гүлдерінің күлтесі қаздың табанына ұқсағандықтан қойылған. Бұл өсімдіктің қытайша атаулары көп, солардың бірі 鹅绒委陵菜 *éróngwěilíngcài*. Мұндағы 鹅绒 *éróng* – қаздың мамығы, өсімдіктің былай аталуы – жапырақтардың пішіні қаздың мамығына ұқсас болып келетіндіктен. Кәдімгі қазтабан сонымен қатар күміс қазтабан деп те аталады, себебі сабағында ақшыл түсті түгі бар, осыдан өсімдік күміс түсті сияқты көрінеді. Осыған орай ағылшынша атауы *silverweed* – күміс шөп. Халықтық медицинада қазтабаншөп диарея үшін қолданылатын тиімді асқазан емі ретінде белгілі. Қазтабаншөптің тұнбасы мен қайнатпасы тырысуға қарсы, қан тоқтатушы, антисептикалық және несеп айдататын әсерге ие.

牛膝 *niúxī* – амарант тұқымдас өсімдік, жасыл–күлгін сабақты, пішіні бойынша тізені еске түсіретін үлкен түйіндік буындары бар, қытайша атауының түп тегі осыған байланысты, аударғанда «сиыр тізесі» деген мағынаны білдіреді. Ағылшынша атауы – *ox knee*.

Құрамында қасқыр немесе ит лексемалары кіретін фитонимдер тобын бөлек атап айта кетсек болады. Олардың семантикасы жоғарыдағы фитонимдердің семантикасына ұқсас. Мысалы, қазақша итошаған немесе иттікен атаулары қолданылса, қытайша атауы 狼把 *lángpá*, 狼 *láng* – қасқыр. Итошаған несеп айдайтын және пот-

гоникалық қасиеттерге ие, ас қорытуды жақсартады, бұзылған зат алмасуын жақсартады. Қытай және Тибет халық медицинасында өсімдік экзема, дизентерия, дене буындары аурулары кезінде ұсынылады. Ірі шоңайнаның қазақша халық атауы түйежапырақ, өсімдіктің бұлай атауының себебі – өсімдік жапырақтары өте үлкен, «түйедей» болып келеді. Яғни, жоғарыда біз айтып өткендей өсімдіктің үлкен не кішкентай екенін айқындау үшін кейбір жануарлармен салыстыру жүреді. Ірі шоңайнаның қытайша атауы 牛蒡 niúbàng, мұнда жапырақтардың үлкен екендігін 牛 niú – сиыр лексмасы көрсетіп тұр. Халық медицинасында шоңайнаның қолданысы өте кең және жан-жақты, өйткені оның қабынуға қарсы, жараны басатын және диабетті емдейтін қасиеттері бар.

Тайтұяқ, басқаша тайтабан өсімдігінің жапырақтарының пішіні аттың тұяқтарына қатты ұқсас болып келеді, өсімдік атауы осыған байланысты. Қытайлықтар да өсімдік жапырағының осы ерекшелігін байқап, өсімдікке 马蹄香 mǎtíxiāng деген атау береді. 马蹄 mǎtí дегенді ат тұяғы деп аударамыз. Халық медицинасында тайтұяқтан жасалған препараттарды сары ауру, гастрит, шемен, бауыр және өт қабының аурулары, тері аурулары, әсіресе жүйке аурулары кесірінен шыққан экзема кезінде қолданса болады.

Фитонимикада неғұрлым егжей-тегжейлі қарау кезінде өсімдіктердің көптеген атаулары кездеседі. Көптеген өсімдіктердің атаулары олардың түрі мен түсіне байланысты қойылған. Өсімдік жапырақтарының құрылымы мен сыртқы түрі талданатын тілдерде олардың номинация процесін анықтады. Жалпы латынша millefolium атауы (лат. mille “мың” folium “жапырақ”) жапырақтардың пішініне байланысты алынған: ол бірталай рет ұсақ-ұсақ бөліктерге бөлінген. Қытайша атауы да 千叶蓍 qiānyèshī, қазақша атауы да мыңжапырақ, ағылшынша атауы да thousand-leaf, thousand-seal жапырақтарының құрылысына байланысты аталған. Халық медицинасында кәдімгі мың-жапырақты ұйқысыздық, несеп-тас ауруы, кейбір бауыр аурулары, зәрді ұстамау кезінде, жараларға басатын және мол етеккір кезінде қан тоқтататын дәрі ретінде кең қолданысқа ие. Құрылымы бойынша сүтті шырынды шығаруға қабілетті өсімдіктер, атауларында сәйкес келетін сүт лексемасына ие.

Сүттіген сабағы мен жапырағы медицинада қолданылатын улы сүтті шырыны бар шөпті немесе бұталы өсімдік. Қытайша атауы 乳浆大戟 rǔjiāngdàjì, 乳 rǔ лексемасы сүт мағынасына ие. Ағылшынша атауын milkweed тура аударсақ сүтті шөп деген мағына береді. Сүттігенді халық медицинасында зұлым адамдар жасаған «дуалау», сүйелдерді, мүйізгек пен беттегі дақтарды кетіру үшін, іш өткізгіш және құстырғыш дәрі ретінде пайдаланатын болған. Өсімдіктер атауларында гүл мен оның гүлдерінің түсі мен сыртқы құры-

лысы кеңінен көрсетілген.

Томағашөптің гүлі томағаға ұқсас болып келеді, сондықтан атауы осындай. Ағылшынша атауы да бас киіммен байланысты skullcap. Халық медицинасында томағашқп ежелгі уақыттан бастап, ең алдымен қан кетудің барлық түрлерінде қан тоқтататын дәрі ретінде қолданылды. Айдаршөптің сабағының ұшындағы гүлі айдарға ұқсайды. Ағылшынша атауы да сәйкес, халықта оны crested lark дейді. Халық атауы – «таспиқ моншақтары». Қытай атауы 相思子 xiāngsīzi «махаббат ауруы» деп аударылып, аңызбен түсіндіріледі. Аңыз бойынша осы өсімдіктің көлеңкесінде қайтыс болған ер адамның әйелі бұл жерген кетпей, көз жасы мен қайғыдан қайтыс болады. Бытыра көлемді, өсімдіктің қан қызыл түсті тұқымы моншақ немесе таспиқ ретінде қолданылады. Тағы бір қытайша атауы – 鸡母珠 jīmǔzhū өсімдік ұрықтарының пішінін анықтайды. Қазақша атауында да осындай жағдай байқалады – шытыра моншақты ағаш.

Дәрілік өсімдіктердің атауларындағы жарқын бояу әртүрлі түстердің спектрлерімен ұсынылған. Алғашқы көктемгі гүлдердің арасында адонистің гүлдену түсіне теңдесі жоқ. Беткейлерде ол сәуірдің аяғында-мамырдың басында гүлдей бастайды, ал оның ашық сары гүлдері қардың және былтырғы өңсіз шөптің аясында «жанып» тұрады. Цикорийдің матаны сары немесе әдемі кілегей түске бояй алатындығына байланысты өсімдік мақсары деп аталады.

Көктем жанаргүлінің қытайша аты 春侧金盏花 chūncèjīnzhānhuā, ағылшыншасы – yellow pheasant’s eye. Екеуінде де гүлдің түсін айқындайтын лексемалар бар, олар 金 jīn – алтын және yellow – сары. Көктемгі жанаргүлді жүрек қызметін реттейтін дәрі ретінде, сондай-ақ жалпы тынышталдырғыш және несеп айдайтын дәрі-дәрмек ретінде қолданады.

Көккөкіре өз атауына гүлдерінің ашық көк түсі үшін ие болды. Қытай тіліндегі атауы да гүлдің түсіне нұсқап тұр 蓝芙蓉 lánfúróng, 蓝 lán – көк. Ал ағылшынша көккөкіренің бірнеше атауы бар bluebottle, bluecup, blue blob, blue bonnet. Көріп тұрғанымыздай blue лексемасы гүлдің көк түсін бізге айтты. Халық медицинасында көккөкіре гүлдерінің қайнатпалары көздің қабыну аурулары, көру шаршауы кезінде қолданылған. Қайнатпасы бар шүберекті сыздауық, қышыма, трофикалық жаралар кезінде қолданады.

Меруертгүл фитонимі қытай және ағылшын тілдерінде жебесінің бір жақты ақ қоңырау тәрізді хош иісті гүлдердің құрылымына негізделген атаулары 铃兰 línglán және may bell, 铃 líng және bell аудармалары – қоңырау. Ал қазақша атауы гүлдері ұсақ інжу маржандарғы ұқсайтындығына негізделген. Бұл өсімдік негізіндегі дәрілік заттар медицинада жүрек-қантамыр жүйесінің бұзылуын емдеу үшін кеңінен қолданылады.

Күнбағыс аталу себебінің екі нұсқасы бар: бірі

гүл қоржыны күнге ұқсағандықтан, екіншісі өсімдік күнге қарап өсетіндіктен. Осыған орай қытайша атауларының кейбіреуі 太阳花 tàiyánghuā, 日头花 rítouhuā. Осылайша күнбағысты қытай тілінен күнге ұқсайтын гүл деп аударсақ болады. Дәрілік өсімдік ретінде де күнбағыс кеңінен қолданысқа ие: құрғақ жапырақтары мен гүл күлтелерінен тәбетті арттыру үшін тұнба дайындайды және де сол гүл күлтелерінен жасалған тұнба ыстық түсіру үшін пайдаланылады.

Сары түйежоңышқа атауында өзінің қандай түсті екенін бізге айтып тұр. Қытайша 黄香草木樨 huángxiāngcǎomùxī және ағылшынша yellow sweet clover немесе yellow melilot атаулары да өзінің түсін айқындайды. Көп ойланбай yellow мен 黄 huáng деген лексемаларды сары деп аударамыз. Емдеу мақсатында сары түйежоңышқа жоғары тыныс алу жолдарының ауруларын емдеу үшін, қабынуға қарсы, ауырсынуды басатын дәрі ретінде қолданылады.

Топырақбастың ұшы топырақ түсті болып келеді, қазақша және қытайша атауы өсімдіктің түріне байланысты қойылған. Қытайша бұл өсімдікті 铁色草 tièsècǎo деп атайды. 铁色 tièsè дегенді жер түсті немесе топырақ түсті деген, ал өсімдікті топырақшөп деп аударамыз. Топырақбас өсімдігі антиоксидант болып келеді, ол иммунитетті жақсартады, вирустық аурулар мен қабынуды тежейді.

Итмұрын гүлдері мен жемістерінің ашық түсі өсімдіктің латынша тектік атауының rosa қалыптасуын анықтады. Латынша түр атауы cinnamomea (грек. κινναμωμον 'қоңыр'). Осыған байланысты түрлі тілдерде фитонимдер өсімдік бұтақтарының даршын тәрізді қызыл-қоңыр түсін сипаттайды: қазақ тілінде – қоңыр раушан, қытай тілінде – 肉桂蔷薇 ròuguìqiángwēi, ағылшын тілінде – cinnamon rose. Итмұрын поливитаминді, қабынуға қарсы, өт пен несеп айдайтын әсерге ие, сондай-ақ асқазан-ішек жолының жұмысын реттеуге көмектеседі.

Сары мүйіз көкнәр, мүйізнәр немесе мүйізшөп өзінің әдемі сары гүлдері мен мүйізге ұқсас ұзын иілген тұқым қорапшасына байланысты аталды. Ағылшынша атауы да өсы ерекше байланысты қойылған – yellow hornpoppy. Халық медицинасында несеп айдайтын дәрі ретінде, сондай-ақ іріңдеу және соғып алу кезінде қолданылады. Бұл өсімдіктен жасалған препараттар жоғары тыныс алу жолдары мен өкпе ауруларының кең спектрінде жөтелге қарсы дәрі ретінде қолданылады.

Ақ тұңғиықтың әсем гүлдері бұлт сияқты аппақ түсті болады, қытайша атауы 白睡莲 báishuìlián, ағылшыншасы white water lily. Барлық атауларына ортақ лексема – ақ, ол өсімдік гүлінің түсін айқындап тұр. Халық медицинасында жапырақтарынан жасалған қайнатпа, өте аз мөлшерде, тәбетті арттыру үшін, сондай-ақ ішек жаралары, бүйрек және қуық аурулары кезінде

пайдаланылады. Қоңырауша немесе басқаша қоңыраугүлдің гүлдері қоңырау тәріздес көк түсті болады. Ағылшынша атауында да harebell немесе bluebell, қытайша атауында да 风铃草 fēnglíngcǎo қоңырау лесемасы бар. Халық медицинасында қоңыраугүлдің тамыры негізінде дайындалған тұнба өте кең қолданысқа ие. Тамырдың мұндай тұнбасы тамақ ісіктері үшін қолданылады. Алтыншыбық немесе сарыраушан бір шыбығының ұшында сары түсті гүл шоғыры орналасқанына байланысты аталған. Бұл жерде біз сары мен алтын түстерді синоним ретінде көреміз. Қытайша атауын 一枝黄花 yīzhī huánghuā – бір шыбықтағы сары гүл деп аудардық, ал ағылшынша атауы – european goldenrod, golden – алтын түсті. Алтыншыбық жасушалар, ұлпалар мен мүшелерде зат алмасу процессін жақсартуға ықпал етеді, улы заттар мен ауыр металдардың тұздарын шығарады.

Көптеген ұқсас шөптердің арасында дәрілік өсімдіктерді тану және номинациялау үшін жиі олардың айқын дәмі немесе иісі қолданылды. Қазақ тілінде «дәм» мотивациялық белгісі дәрілік өсімдіктің тәтті, ащы, қышқыл дәмін бейнелейді: тәттітамыр, қышқылшөп, ащы жұсан. Сонымен қатар, қазақ тілінде дәмді ауыспалы мағына арқылы да беруге болатындығын қоса кетейік: қымыздық (себебі қымыздың дәмі қышқыл). Қазақ тілінде «иіс» мотивациялық белгісі шөптердің жақсы, хош, тіпті жаман иістерін білдіреді: әтіршөп или әтіргүл, жұпаргүл, хош иісті рута, иісті балдыркөк, сасыршөп, сасықшөп және т.б. Келесі мысалда белгінің иіспен білдірілуін көре аламыз.

Салыстырмалы тілдерде мелиссаның атауларын салыстырайық. Қытай тілінде 柠檬香蜂草 níngméngxiāngfēngcǎo өсімдігінің негізгі мотиваторы 柠檬香 níngméngxiāng – лимон иісі, ал мотиватор форманты – 香蜂草 xiāngfēngcǎo – мелисса; қазақ тілінде лимондық мелиссаның негізгі мотиваторы – оның иісі – лимондық, форманты – мелисса. Осылайша, өсімдіктерді әртүрлі өмірлік жағдайларда қолдану өсімдіктердің тәтті, ащы, қышқыл дәмін, сонымен қатар олардың хош иісті, еліктіретін немесе сасық иісін бағалай отырып, ерекше номинация принциптерін айырып алды. Бал өсімдіктері иістерді жәндіктерді өзіне тарып, тозаңдандыру үшін қолдана алады, сондықтан бұл өсімдіктердің атауларында бұл өсімдіктердің тәттілігін көрсететін бал лексемасы бар.

Мелиссаның жапырақтары мен өркендерінің лимонды хош иісі қытай тілінің бай синонимдік қатарында айқын көрсетілген: 柠檬香脂草 níngméngxiāngzhīcǎo, 柠檬香草 níngméngxiāngcǎo, 柠檬香蜂草 níngméngxiāngfēngcǎo. Жалпыға ортақ лексемасы – 柠檬香 níngméngxiāng – лимон иісті, яғни номинацияның негізгі мотиваторы өсімдіктің иісі болып тұр.

Өсімдіктің лимон иісіне ие екенін қазақ тілі және ағылшын тілі фитонимдерінен де байқай

аламыз: лимондық мелисса және lemon balm.

蜜蜂花 mífēnghuā – мұндағы қытай тіліндегі фитонимінде бал арасы – 蜜蜂 mífēng иероглифының болуы лимон мелиссасы керемет бал өсімдігі екенін көрсетеді. Халық медицинасында жапырақтары мен гүлдері бар өсімдіктің ұштары тахикардия, тыныс демікпесі, бас ауруы, ұйқысыздық және каназдықта қолданысқа ие болған.

Өсімдіктің бүкіл бөліктерінде хош, жағымды иістің болуы өсімдіктің ғылыми атауында байқалады. Мысалы, кәдімгі жұпаргүл – қазақ тілінде өсімдіктің гүлі жұпар, яғни хош иісті екенін айқындайды. Ағылшын тіліндегі sweet marjoram атауындағы sweet – тәтті деп аударамыз, мұндағы тәтті деген лексема өсімдіктің дәмі емес, өсімдіктің тәтті иісі туралы айтады. Жұпаргүлдің қытайша атауы 滇香薷 diānxiāngǔ, біз 茵 xiāng лексемасын хош иісті деп аударамыз. Жұпаргүлді халық медицинасында сал ауруы, ішек ауруы, эпилепсия, сонымен қатар терлететін және несеп айдайтын дәрі ретінде қолданылады.

Бүгінгі таңда шөп дәрімен емдеу әртүрлі ауруларды емдеудің жетекші әдістерінің бірі болып табылатындығы кездейсоқ емес. Көрсетілген лексико-семантикалық топта әртүрлі құрылымды тілдердегі жалпы мотивациялық белгісі бар жеке топшаларға бөлуге болады. Бұл дегеніміз, негізінен мотивациялық белгі кездейсоқ емес, ол өсімдіктің қасиеттерін көрсетеді. Номинацияның негізін анықтау субъектінің белгілері мен қасиеттерін білуге көмектеседі.

Дәрілік өсімдіктерді пайдаланудың негізгі көрсеткіштерін анықтау үшін емшілер оларға «сөйлейтін» атаулар беретін болған. Атаудың негізіне осы өсімдік көмектесетін аурудың атауы жатты. Сонымен қатар, өсімдіктердің атауларын қалыптастырудың кең таралған әдістерінің бірі – осы өсімдікпен емделетін мүшенің немесе адам денесінің бір бөлігінің атауымен атау, мысалы, қазақ тілінде: жатыршөп, асқазан шөп.

Дәрілік өсімдіктердің атаулары мотивациялық атрибуттардың тасымал-дағыштарында жалпы семенің болуы арқылы анықталатын бірдей мотивациялық атрибутты жүзеге асыратын аттар топтарының аясында қарастырылады. Мәселен, жоғарыда аталған толғақшөп, қайызғақшөп, сүйелшөп, жатыршөп, жөтелшай дәрілік шөпті өсімдіктердің атау құрамындағы -шөп, -шай форманттары «белгілі бір ауруларға көмектесетін шөп» мотивациялық мағынасына ие. Толғақ, қайызғақ, сүйел, жатыр, жөтел мотиваторларында «емдік қасиеттер» мотивациялық белгісінің тасымал-даушысы ретінде «ауру, симптом» семасы көрінеді. Бұл кіші топтағы өсімдіктер күнделікті өмірде қолдану мүмкіндігін көрсететін атаулармен бекітілген.

Сүйелшөптің тамыры мен балғын шырыны терідегі әртүрлі ісіктерге, әсіресе сүйелдерді кетіру үшін қолданылады. Ағылшынша атауы tetterwort tetter бұзаутаз (тері ауруы), яғна тері ауруларын

емдеуге қолданылады.

Жөтелшай жөтелді кетіру үшін ерте замандардан бастап пайдаланылған. Қытайша атауы 药水苏 yàoshuǐsū. Қазіргі кезде жөтелді кетіру үшін негізінен сұйық дәрі ішеміз (сироп), соны бұрынғы заманнан білген қытайлықтар шөпке 药水 yàoshuǐ иероглифтарын берген.

Жөтелшайдың ұнтақталған жапырақтарының тұнбасы перифериялық қан айналымын жақсарту үшін тиімді, сонымен қатар жөтелді емдеуге қолданылады. Өсімдік қан қысымын төмендетеді, вегето-тамырлық дистонияны емдеудің тамаша құралы.

Адамтамырдың қытай тілінен енген атауы женшын. 人參 rénshēn өсімдігін кейде «адамтамыр» деп те атайды. Атауларында адам лексемасының болуы өсімдіктің қолданысының әмбебаптығын көрсетеді. «Адамтамыр» қартаюды баяулатады, қанды тазартады. Ежелгі Қытай императорлары адамтамырдың бір граммы үшін бір грамм алтын төлейтін. Ал Цин Шихуанди адамтамырды іздеуге тіпті экспедициялар жіберетін тұғын, оны мәңгі өмір эликсирі деп есептейтін.

Өкпе шерменгүлі атауы айтып тұрғандай өкпе ауруларына қарсы қолданылатын. Сонымен қатар өсімдік өт қабы ауруларын емдеу үшін де қолданылған. Қытайша атауы бұл қасиетін айқындайды – 龙胆 lóngdǎn, 胆 dǎn – өт қабы.

Кермек өсімдігінің басқаша атауы тұмарбояу. Барлығымыз білетін қазақ халқында тұмардың мағынасы ерекше. Тұмар – тіл-көзден, зиянды тылсым күштерден сақтайды деп сенген ертеден келе жатқан қазақ халқының бұйымы. Осы атау тұмарбояу шөбінің емдік қасиеттерінің молдығын білдіреді. Тұмарбояудың қытайша атауы – 大叶补血草 dà yè bǔ xuè cǎo. 补血 bǔ xuè – қан аздықтан көмектесетін деген мағынаға ие. Кермек медицинада қан тоқтатушы, қабынуға қарсы дәрі ретінде белгілі. Дәрілік шөпті өсімдіктердің атаулары – бұл тірі табиғаттың белгілі бір аспектілерін қамтитын, ұлттық белгілер жүйесі, адамның бұл өсімдікті қалай көретіндігі, оны қалай есінде сақтағаны, оған қандай ассоциация тудыратындығы, яғни сапалық параметр ерекшеленеді (түс, өлшем, пішін, құрылымдық ерекшеліктері жағынан сипаты). Өсу орны (географиялық және ландшафттық түсініктер) маңызды: батпақ, тоған, орман, шөл, дала, таулы, тұзды, сазды, құмды, тасты жерлер. Осыған байланысты реляциялық параметр көрінеді, бұл табиғи әлемді берілген пәндік салалармен салыстыру арқылы номинациялауға мүмкіндік береді.

Өсу орнына байланысты өсімдіктің атауы дәл сол өсімдіктің қай объектінің қасында өніп-өсетініне байланысты атауға ие болады. Атап айтсақ, өсімдіктер жол бойында, тауларда, шалғындарда, тастарда, бақта, батпақта, топырақта және т.б. жерлерде өседі. Әртүрлі құрылымдағы тілдерде жолжелкенді таңбалау үшін фитонимдердің үл-

кен синонимикалық қатары оның жолға қатысты екенін көрсетеді, сондықтан фитонимдерде жол лексемасы қолданылады. Қытай тілінде жолжелкен 当道 dāngdào деп аталады, яғни мұндағы фитонимде де жол лексемасы қолданылған.

Жержаңғақтың жемістері жер астында өсетіндіктен берілген атау. Ағылшынша groundnut, қытайша диалект атауы 地豆 dìdòu, бұл атауды ханьдық хакка субэтникалық тобы қолданады.

Қазіргі кездегі халықтық медицинада жержаңғақ диатез кезінде қоректік дәрі ретінде, ал Қытай халық медицинасында жапырақтары мен жержаңғақтың сабақтары тыныштандыратын дәрі ретінде қолданылады.

Күнбағыс аталу себебінің екі нұсқасы бар бірі гүл қоржыны күнге ұқсағандықтан, екіншісі өсімдік күнге қарап өсетіндіктен. Осыған орай қытайша атауларының кейбіреуі 向日葵 xiàngrìkuí, 向阳花 xiàngyáng huā, 朝阳花 cháoyáng huā, яғни күнге қараған гүл, ағылшына атауы да күнмен байланысты sunflower.

Тастақты қойбүлдіргенді тасжидек немесе тастағы бүлдірген деп атайды, бұл өсімдіктер дымқыл тастардың маңайында өседі, өнеді. Бұл өсімдіктің 石生悬钩子 shíshēng xuángōuzi қытайша атауындағы 石生 shíshēng дегенді тастың қасында өсетін деп түсінсек болады. Ағылшынша атауында да stone bramble тас лексемасы бар – stone. Халық медицинасында жапырақтар мен сабақтарының қайнатпасы асқазан–ішек жолдары ауруларында, буындардың қабынуына қарсы дәрі–дәрмек ретінде қолданады.

Орман бүлдіргенін халық арасында орманжидек деп те атайды, өсу орнының лексемасына ие бұл өсімдік біз салыстырып отырған тілдерде де осы лексемаға ие: 森林草莓 sēnlín cǎoméi және woodland strawberry. Сонымен қатар орман бүлдіргенін ағылшын тілінде wild strawberry, ал қытай тілінде 野生草莓 yěshēng cǎoméi деп атайды, себебі өсімдік адамның көмегісіз жабайы орманды жерде өседі. Орман құлпынайы – витаминдер көзі, сондықтан авитаминоз кезінде баға жетпес көмек көрсетеді. Сонымен қатар, жидектер ас қорытуды қалпына келтіреді, тәбетті қоздырады. Құрамында темірдің жоғары шоғырланының арқасында орман құлпынайы қанның айналым қызметін жақсартады.

Соңғы жылдарда ұлтаралық қатынастардың өсуіне және дамуына байланысты әртүрлі тілдік топтарды және құрылымдары әртүрлі туыс емес тілдерді, атап айтсақ қытай, қазақ, ағылшын тілдерін салыстыра зерттеуге зор көңіл бөлінді.

Бір-бірімен байланысты емес тілдерді типологиялық салыстыру негізінде салыстыра отырып, олардың жүйелік және құрылымдық тұлғасын анықтауға, осы тілдердің өзіндік ерекшелігін көрсететін басым (доминантты) типологиялық белгілерді зерттеуге және анықтауға болады.

Зерттеушілердің пікірінше, бір-бірімен байланысы жоқ туыс емес тілдерді салыстырмалы түр-

де зерттеу (генетикалық, құрылымдық жағынан) – шет тілдерін оқытудың ең тиімді және дұрыс әдісі болып табылады. Қазақ тілін басқа шет тілдермен салғастырмалы және салыстырмалы түрде зерттеу арқылы ана тіліміздің қолдану аясын кеңейтіп және дәрежесін жоғарлата алатынымыз сөзсіз. Сонымен қатар, туыстық белгілері жоқ тілдерді салыстыру және салғастыру әдістерімен зерттей отыра, сол тілдердің құрылымын, ол тілдерде сөйлейтін этникалық топтардың ерекшеліктері мен салыстырылып отырған тілмен кейбір ұқсастықтарын анықтап, зерттеуге болады. Шет тілдер жүйесін зерделеу кезінде ана тілімен салыстыру олардың тіліндегі ерекшеліктер мен айырмашылықтарды жүйелі және терең зерттеуге мүмкіндік береді.

Тілді ұзақ уақыт аралығында зерттеу лингвистердің негізгі тілдік функцияларды, оның ішінде номинативті функцияларды анықтауға деген қызығушылығын көрсетеді. «Номинация» терминінің анық еместігі атауды процесс ретінде де, нәтижесінде ретінде де қарастыруға болатындығын және тілдік элементтер белгіленген объектілерге сай келетінін көрсетеді.

Дәрілік өсімдіктердің атауларын кешенді түрде талдау фармако-фитонимияның арнайы ұйымдастырылған лексико-семантикалық топ екенін көрсетеді. Сонымен қатар, фитонимдік сөздік қоры лексемалар жиынтығы тұрғысынан сан алуан, онда тілдің дамуы мен түрлену процесі барысында ішкі формасын сақтай алатын атаулар басым, бұл фитоним номинациясының мотивін және ақпараттық мазмұнын анықтауға мол мүмкіндік береді.

«Дәрілік өсімдіктердің атаулары» лексико-семантикалық тобын зерттеу кезінде семантикалық талдау денотаттың белгілері мен қасиеттері ана тілінің қоғамдық тәжірибесін ашып, сипаттамалық немесе метафоралық салыстыру арқылы ұқсас мәнге ие басқа нысандармен берілетінін көрсетеді.

Салыстырмалы тілдердегі дәрілік өсімдіктердің аттарын құрылымдық-семантикалық талдау әр түрлі құрылымдық тілдердің фармакофитонимдік лексикасының типологиялық жалпылығын анықтайды және фито-морфологиялық қасиеттеріне, ұлттық, тілдік және мәдени ерекшеліктеріне, жалпы номинативті лексикасына негізделген.

Дәрілік өсімдіктерді атаудың принциптері әр түрлі экстра-лингвистикалық факторлардың көп болуымен алдын-ала анықталған. Номинация процесінің негізі белгілі бір әлеуметтік маңызы бар белгілер (өсімдіктің иісі, дәмі, дәрілік қасиеттері және т.б.) ғана емес, сонымен бірге тек классификация мақсатында қолданылатын белгілер (түсі, фитонимдердегі фаунистік лексика және т.б.) болып табылады. Олар әмбебап категорияны білдіреді, ол тілге, ұлтқа және тіл иелерінің діни сенімдеріне тәуелді болмайды, бірақ әртүр-

лі тілдерге тән жеке белгілері арқылы көрінетін ұлттық болмысқа ие болады.

Фитонимдік лексиканы бақылау мен зерттеу оның фитоморфологиялық, географиялық белгілерін және тіл иелерінің этномәдени ұғымдарын

көрсетеді. Алайда, фитонимның көп жағдайларда ерекше бейнесі бар өзіндік мәнерлігіне ие халық өнерінің жарқын нәтижесі екенін атап өткіміз келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Рубцова О.Г. Семантико–этимологическая характеристика народных названий лекарственных растений в разносистемных языках / О.Г. Рубцова, Л.М. Глизерина. // Материали за 8-а международна научна практична конференция «Образование и наука на XXI век». – София. «Бял ГРАД–БГ» ОДД. – 2012. – Т. 29. Филологични науки. – С. 73–79.

2. Гак В.Г. О контрастивной лингвистике // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастная лингвистика. М.: Прогресс, 1989. – 440 с.

3. Сетаров Д.С. Номинация, мотивация и этимология слова (на материале названий животных). Вильнюс, 1984. – 67 с.

4. Ян Жуй. Фитонимы с метафорической мотивированностью в русском и китайском языках // Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Серыя 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. 2008. № 1. – 46–48 с.

5. 现代汉语词典 (Словарь современного китайского языка). Изд-е 5-е. Пекин: Бизнес-издательство, 2005. – 1958 с.

KALDYBAY BAKHYTGUL NURLANOVNA,

2 course of master degree,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty,
E-mail: Bakush-96@mail.ru

SEITZHANOV ZUFAR NURSAPEVICH,

Dr. Sci. (Philology), Professor,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty,
E-mail: seytzhanov.zufar@kaznu.kz

HISTORICAL ACCURACY OF THE TRILOGY «AK ZHAIYK»

Summary. The article reveals the historical truth in the novels of Khamza Yesenzhanov. The thematic system of stories is defined. The historical cognition and artistic decision, as well as educational and educational value of historical novels in the national cognition are analyzed. The formation of Soviet power in Western Kazakhstan and the fate of historical figures are described. The analysis of the story will also analyze the opinions of foreign researchers.

Keywords: revolution, history, party, politics, communist, army, collectivization.

ҚАЛДЫБАЙ БАҚЫТГҮЛ НҰРЛАНҚЫЗЫ,

2-ші курс магистранты,
7M01701-Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ.,
E-mail: Bakush-96@mail.ru

СЕЙТЖАНОВ ЗУФАР НҰРСАПАҰЛЫ,

профессоры, филология ғылымдарының докторы,
Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ.,
E-mail: seytzhanov.zufar@kaznu.kz

«АҚ ЖАЙЫҚ» ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТІЛІК

Аңдатпа. Мақалада қазақ қоғамындағы талантты жазушы Хамза Есенжанов романдарындағы тарихи шындық қарастырылған. Жазушы романдары мен көркем идеялардың тақырыптық жүйесі анықталады. Тарихи романдардың тарихи білімі мен ұлттық танымдағы тәрбиелік мәні талданады. Батыс Қазақстандағы кеңес үкіметінің орнауы мен тарихи тұлғалар тағдыры баяндалады. Романды талдауда шетелдік зерттеушілердің де пікірлері сарапталады.

Түйін сөздер: Төңкеріс, тарих, партия, саясат, коммунист, армия, ұжымдастыру.

КАЛДЫБАЙ БАКЫТГУЛЬ НУРЛАНОВНА,

магистрант 2-курса,
специальность 7M01701-Казахский язык и литература,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, Алматы,
E-mail: Bakush-96@mail.ru

СЕЙТЖАНОВ ЗУФАР НУРСАПАЕВИЧ,

профессор, доктор филологических наук,
кафедра казахской литературы и теории литературы,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы,
E-mail: seytzhanov.zufar@kaznu.kz

ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТЫ В ТРИЛОГИИ «АҚ ЖАЙЫҚ»

Аннотация. В статье раскрывается историческая правда в романах Хамзы Есенжанова. Определена тематическая система романов и художественная идея. Анализируются исторические познания и образовательное и воспитательное значение исторических романов в национальном познании. Описываются становление Советской власти в Западном Казахстане и судьбы исторических личностей. Анализируются также мнения зарубежных исследователей.

Ключевые слова: Революция, история, партия, политика, коммунист, армия, коллективизация.

All the events in the novels written in the direction of the poetics of historical reality in Kazakh prose show the writer's skill in artistic depiction of reality, his own style. Continuing the tradition of M. Auezov in the genre of historical novels, Kazakh novelists adopted the best world literary works.

In its tradition, based on history, the genres of the historical novel are actively growing, writers actively worked in it: I. Yessenberlin, M. Magauin, A. Kekilbaev, H. Yesenzhanov, S. Mukanov, A. Alimzhanov, S. Smatayev, Sh. Murtaza, D. Doszhanov and others. The leading role of literature in attracting public attention to the history of Kazakhstan and its influence on other spheres of public opinion is directly related to the work of these authors. The goal of the writers in awakening and fostering the national consciousness of the Kazakh people was to continue the tradition of historical novels.

Various pages of the country's history have acquired a new look and artistic expression. The desire of the people to learn about the past history and its main events, the traditions of national interests, the spread of the ideas of freedom and freedom, the citizens who ruled the country at that time defended the honor of the country. Special mention should be made of the talented writer Khamza Yesenzhanov, who built his work on such a historical theme. He is a brilliant artist who has left an indelible legacy, a master of words, writing a series of interconnected historical revolutionary novels.

Khamza Yesenzhanov was born on December 25, 1908 on the shores of Lake Shalkar, at the mouth of the Ankata River, in the first village of the former Zhympit uyez of the Ankata volost, into a middle-income family of Iksan. Khamza Yesenzhanov graduated from a seven-year rural school and left for Almaty in 1926. The future writer studied at the zootechnical veterinary technical school, and in 1930 he became a student at the Kazakh Pedagogical Institute (now KNPUI named after Abai). The young scientist, striving to learn, studied at the graduate school of the Leningrad State Institute of Arts in 1935-1936.

Returning to Almaty, he headed the "Literature and Folklore" sector the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences and taught at the Pedagogical Institute. Later he worked as director of the Almaty Regional Philharmonic Society and the current M. Auezov Kazakh Drama Theatre. During his stay at KazPI, he wrote a long story entitled "On the Bank

of the Olenta", dedicated to the last battle of the Civil War. It was reviewed by one of the prominent Kazakhstani writer Beimbet Mailin and published in the journal "New Literature" (1930, No. 7).

Already in these first works, he accurately described the historical events of the Civil War and laid the foundation for a great future historical work. The author published the first book from the trilogy "Yaik – the Bright River" in 1957, the second book - in 1960, the third book - in 1965. For this novel in 1967, Kh. Yessenzhanov was awarded the State Prize of the Kazakh SSR named after Abai. In 1972, the novel "The Tragedy of the Zhunusovs" was published, which is a continuation of the epic "Yaik – Bright River". For his contribute on to literature, Khamza Yessenzhanov was awarded the Orders of the Red Banner of Labor, the Badge of Honor and many medals [Yessenzhanov H., 2014, p. 20].

Having written historically valuable works of Kazakh literature, the talent was able to show readers the true fate of the country in Soviet times. Note that Khamza Yessenzhanov, while writing the trilogy "Yaik – the Bright River", constantly imagined each scene of separate events and many images. The writer, who was born and raised on the banks of the Ankata River, in his youth, witnessed the flames of the revolution in Western Kazakhstan. Sofiya Tastemirova, beloved wife of the veteran writer, said: "There are many unpublished works by Hamza. Shortly before his death, the writer wrote two plays. One of them is Saudebek-Naiman. Later called "The Tragedy of the Ambassador", it is based on a historical theme.

And the second play, originally called "Bigaysha", later "On the Fertile Land" was performed on a modern theme, she recalls. Tastemirova Sofiya Zhakiyevna was born in the city of Kyzylzhar and is one of the Kazakh girls with higher education from among doctors. On April 19, 1938, when Khamza Yessenzhanov became an enemy of the people and ended up in prison, next to the writer who was sitting in cold Siberia, S. Tastemirova was next to him, repeating Volkonskaya's feat. This bold step saved Khamza Yessenzhanov from disaster and contributed to the publication of not only the trilogy "Yaik – the Bright River", but also the dilogy "The Tragedy of the Zhunusovs".

Laureate of the International M. Sholokhova, the writer Sabit Dosanov published material representing the creative elaboratory of Kh. Yesenzhanov in the newspaper "Kazakh Adebieti"

and spoke about the heroism of the writer in writing the trilogy: "There are two powerful forces that brought Khamza Yessenzhanov to today's heights. One of them is a talent given by God, and the other is hard work and success". Thus, despite the state ban, while behind bars, he wrote individual episodes of future novels on the edge of the newspaper and on scraps of paper and hid them under the lining of his jersey. He is a role model for future youth, even as a hard working writer who did not lose his pen even when he was very ill.

In the novels, epically widely illustrated during the Civil War in Western Kazakhstan and in the era of the formation of Soviet power, the writer created true drawings of that era, attracting a wide mass of people, representatives of various classes and groups to historical events. It is known that when creating the image of one of the main characters of the "Yaik – Bright River" trilogy, Khakim Zhunussov, the writer took a prototype of four people who were in history. One of them was Kh. Yesenzhanov's brother, lawyer Kaiyrzhan. The image of a panic-stricken steppe that has gone through such a story - a sunny summer day and a winter blizzard, a cozy sunny night - is brightly drawn by the great artist and gives the novel a new look [Bekbergenov M., 1987, p.107].

Aleksey Tolstoy, in his article "A Quarter of a Century of Soviet Literature" published in the *Novy Mir* magazine in 1942, said: "Sholokhov is a phenol men on in our literature – he came to literature with his theme of the birth of a new society." The same can be said about the famous theme "Yaik – Bright River". The famous writer Nikolai Maslin in his work "Roman Sholokhov" revealed the epic features of this work in all its aspects. M. Auezov was the first to recognize the qualities of the work "Yaik – Bright River", and was the first to present it. The outstanding writer of our era M. Auezov called the trilogy "The first work written in the European style" [Auezov M., 1962, p.85].

In connection with the 70th anniversary of Khamza Ikhsanuly, Doctor of Philology, Academician Zeinolla Kabdolov in the article "Poet of Struggle and Victories" in the newspaper "Socialist Kazakhstan" dated January 16, 1979 "Each event in the " Yaik – Bright River "life of every hero. Isn't it that art has deep roots in life?" – he wrote.

In the first book of the trilogy "On the Eve of the Coup", which shows the first tremors of the Urals, the conflicts between the Soviets and the Voysko government, fragments that depict the young, perky, far from society Khakim, were published in the 3rd issue of the West Kazakhstan regional newspaper "October Tuy", in 5-6 numbers of the newspaper "Leninshil zhas", in October in one of the newspapers "Kazakh Adebieti".

In this first book ("On the Eve of the Coup"), the author described the intelligent, approving the path of justice, Zhunus Khadzhi, who secretly traveled

around the country under a pseudonym, explained to the steppe Kazakhs the secrets of the class struggle in the villages, who rebelled to the secret actions of A. Aytiev, who prepared great social changes in consciousness people and arbitrariness of the Shugyl clan. In his work, the writer enriches any of the main components of the events taking place in history with appropriate premises and evidence. Thus, the historical document is supplemented with substantial details and deepens its content.

Until May 1918, the number of volunteer sin the units formed on the territory of Kazakhstan did not exceed 7000 people. Their organizational side was not sufficiently strengthened, and a strict order was not established. Nevertheless, there was a time in Kazakhstan at that time when the found at I on stone of a real socialist Red Army was being laid.

The second book of the trilogy, entitled "Hardening", reads: "In May-June 1918, a" special army "formed by the Saratov Soviet from Saratov, Tambov, Pugachev, Novouzensk detachments was sent to the Ural Front, and all other numerous armed forces were sent to the Urals front and transferred to the command of the commander of the 4th Army MV Frunze. In the same autumn, the forces of the young Red Army liberated the cities of Astrakhan, Pugachev, Simbirsk, Samara, Kazan from the hands of the White Cossacks, and the pace of the enemy who surrounded them slowed down", the event is said in the pages of history. At the same time, the revolutionary MV Frunze from 1916 carried out revolutionary work on the Western Front.

Under his leadership, the troops of the Southern Group defeated the main forces of Kolchak. Chapaev's detachment, sent to Uralsk, also went down in history as "The Belokazach command in Uralsk, frightened by the energetic actions of Chapaev, directed most of its forces against Chapaev and inflicted great damage on the brigade" – events that appeared on the pages of history [Eleukenov Sh., 1968, p.195], in the novel Yaik – Bright River "the same situation is presented." Although in number being like one regiment, Chapaev's detachment attacked Uralsk three times over the summer and captured Zhetikol-Zhekendi, Shipov and Taskala in a fierce war.

It was the commander of the Cossack military corps, General Akutin, sometimes in voluntary lyre treating from the divisions, and sometimes, not including a regiment in the regiment, ended up in the army of atamans. «This testifies to the fact that the given historical data in the novel were able to perfectly combine with historical reality, without departing from the historical basis. The third book of the Tough Times trilogy, published in 1965, is full of great controversy and, finally, a narrow period of liberation. The first excerpts from this book were published in the newspapers "Socialist Kazakhstan" in 1964, "Leninshil zhas" in 1965, in the magazine "Zhuldyz" and in the news papers "Oral әнірі",

"Communist Zholy".

Bakhytzhан Karatayev is one of the most beloved Kazakhstani, who reads and speaks words of justice. On the basis of specific materials, the author describes in detail the fact that the national liberation movement of the Kazakh people was legally involved in the revolutionary struggle of the proletariat. At the same time, the writer successfully portrayed Bakhytzhан Karatayev, a representative of the ancient Kazakh intelligentsia, as a communist [Karataev M., 1984, p.95].

This image helped the writer to expand the historical horizons of the work, to show the hereditary nature of the struggle of the sons of the people for freedom. In this narrow period, in the portrait of Bakhytzhан, we present the history of the country, the history of the region, the former life of the Kazakhs, the bloody battles of the fathers who fought for freedom. In the trilogy Bakhytzhан Karataev, sitting behind bars, writes: "A country that stands for freedom gives birth to worthy sons." This has happened many times in history. Our former hero Isatai joined forces against the armed forces of the king and khan and fought for nine years. In the end, he died bravely on the bloody front. They say that he is a man who gave his life for people.

Except for the curved saber, sword, shotgun and spear, only the heart and hands of the ancestors fought for freedom and honor, even when they choked on fire under the cannon and a hurricane of bullets. At that time, there was everything on the battlefield, courage, courage. The Freedom People's Movement, who defended the honor of the country and fought with all their might at the head of Maishoka to take revenge on the people who broke their wings, was one of the country's most inspiring and legendary heroes. The action of the heroes on the Maishoks who valiantly fought the enemy with a higher power, who defended the honor of the country, responded with blood, was one of the most inspiring and legendary in the country [Ershov L.F., 1988, p. 547].

Thus, the writer Bakhytzhан Karatayev conveyed the difficult thoughts and hardships of his time, which he saw and understood in his youth. After that, in a Siberian prison there was a cruel, fearless sentence, a brave man who died, beheaded, a homeless orphan, a wild steppe ... – all this sincerely symbolizes the fact that everything was listed before our eyes.

As the last source of the novel "Narrow period", the writer put forward the idea that thanks to the struggle for freedom that people have dreamed of for centuries, the help of the Russian people and the leadership of the Leninist party won victory in Kazakhstan. This is one of the manifestations of historical facts in the trilogy "Yaik - BrightRiver". The stories of K. Arslanov, the decision of the Senate of 1744, made at the suggestion of the Orenburg Governor-General Neplyuev, "Steppe Nizam" of

1868, the works of N.N Sereda and A.I Dobromyslov are based on the general historical choice of real life realities transmitted by B. Karatayev.

The writer Khamza Yesenzhanov, without ceasing to write the trilogy "Yaik – Bright River", published "Many Years Later" and "The Tragedy of the Zhunusovs", which are its legal continuation. The main events of the novels tell about the life of the Ural region after the Civil War, about the restoration of the national economy, as well as an artistic chronicle of the years of collectivization of Western Kazakhstan. The author emphasizes Kunyskerei, whose characters are mostly former acquaintances who appear individually in the novel. The reader is told about the participation of Khakim Zhunussov in the struggle. In the novel, the young man seeks justice and seeks to advance his country, which is lagging behind in the study of history [Kirabaev S., 1977, p. 185].

The author's novel "Many Years Later" clearly shows the policy of the Soviet government in the countryside during the country's constitution. At the same time, the actions of the country's activists, Khamza Yesenzhanov, skillfully described the course of the plenum of the Zhymptinsky district party committee. District Party Committee Secretary Gabdol Dauletov was an experienced communist who was received several times by Lenin, the leader of the Bolshevik Party. The leader of a party with a prototype (Kh. Churin) was forced to pursue the policy of the new government. Its goal is to seize power from the wealthy, confiscate their property and hand it over to members of a class under government pressure [Smele J.D., 2016, p.116].

The idea of the party secretary is supported by the district prosecutor, the protagonist of the work, Khakim Zhunussov. The common goal of both is to complete the "great" event appointed by the party. Changing the village and directing it to a new life. Does this work radically to rely on the poor and exclude the influence of the rich? Soon the collection of Khamza Yesenzhanov "The Tragedy of the Zhunusovs" was published. It was the complete version of The Zhunussov Brothers.

"The Tragedy of the Zhunusovs" is a work that revealed the truth of the "white spots" of the thirties. In the novel, the writers ought to show epoch-making events and conflicts, focusing on the work of the life of the characters as a whole. In "The Tragedy of the Zhunusovs" the writer managed not only to convey the literary and artistic reality of the country's life, but also to reflect on the fate of famous people and historical personalities. Thinking about all this, the writer pays special attention so as not to exactly contradict the spirit of the times.

Another valuable fact conveyed by the "Tragedy of the Zhunusovs" is the story of Kunyskerei, which as a whole has become a key line in the novels of Kh. Yesenzhanov. Kunyskerei is a famous person, a fighter. The ancestors died in the war with the tsarist

army during the events in 1869, and the related dynasty was engaged in crafts, making weapons, and from one side to the other along the Sham and Zhem experienced many raids on freedom all night long. Bakhytzhon considers yesterday's riots in 1916, the campaign for freedom and equality, which began in 1917, to be a legitimate continuation of the centuries-old people's ideals, the struggle associated with such ancient Kazakh beliefs as hereditary heroism, hereditary disease [Raleigh D., 2006, p.347].

Over time, heroism will have a different meaning. While the ingenuity of the brave father was recognized as a ram, the destructive power of Kunyskerei turned into revenge. At a defining moment in the fate of his indomitable courage, he was given the honor line to fight against the government officials who attacked him in the song, and the end of the defense was revenge, murder and innocent bloodshed. According to historians who have studied the life of Kunyskerei Kozhakhmetov, he became a "robber" and became a fugitive because of the cruelty of time and the suffering of innocent people. He was born in 1895 in the Kyzylkoginsky district of the Atyrau region into a poor peasant family.

The image of Kunyskerei Kozhakhmetov in Kazakh literature is described in detail in the books of the writer Marat Mazhitov "Footprint in the sand", "Kunyskerei", the story of the writer, local historian Utepbergen Alimgereyev "Kunyskerei" and Kaiyrzhan Khasanov "The Story of Two Heroes". The events of the novel are reflected not only in the fate of the Kazakh people, but also in the contradictory reality of the post-revolutionary Kazakh aul on the Soviet path. Note that the writer paid special attention to the aggravation of the conflict in the Kazakh aul in the late 1920s, the struggle of new supporters against the rich and powerful in the village [Поляка Г.Б., 2018, с.128].

The situation of the people living on the great Kazakh steppes on the banks of the Ural River was as tragic as on the Don. The revolution and civil war that spread across the Russian Empire and the great Kazakh steppes punished innocent people. Like the Don Cossacks, the Ural Kazakhs mercilessly killed each other in the turmoil of time. Among the mare Russians from Russia. Khamza Yessenzhanov, who skillfully described the struggle between man and death, not only enlightened the soul of each character, but also convinced the reader of their actions. He dared to refer to the realities of the Stalinist era, even during the period of Soviet ideology, when the topic was completely closed [Ye, B., Zhang, B., Luan Q., 2019, p. 733].

Mikhail Sholokhov in his work "Quiet Don" does not repeat the achievements of Gogol, L. Tolstoy, Dostoevsky, Chekhov, he creates his own worlds. His principle of nationality is realized with the deepest skill. And not only because the people are the main

object of the story, its main driving force. This is typical of the best novels that are now classified as Soviet classics.

The author of "Quiet Don" spoke about the tragedy of the historical transition from the old, formed for centuries, to a new order of life. He discerned such a deep content of the transitional era from capitalism to socialism, which escaped the eye of many writers. The theme of the tragedy M. Sholokhov connected both banks of the river of time - "the present century and the past." The need for unity on the land renewed as a result of the victory of the revolution is where the way out of the state of tragic splitting of national life lies [Smyslova E.V., Khabibullina L.F., 2019, p.82].

The entire course of the content of the epic revealed and emphasized by the writer two features, two moments of the October Revolution: the indissolubility of the national and the international - the nationwide. K. Fedin said: "Mikhail Sholokhov's merit is gracious in the courage inherent in his works. He never avoided the contradictions inherent in life ... His books show the struggle in the fullness of the past and the present. And I involuntarily recall the behest of Leo Tolstoy, given to himself in his youth, the behest not only not to lie directly, but not to lie and negatively - by keeping silent. Sholokhov is not silent, he writes the whole truth" [Cemile K., 2016, p.94].

The connection of events in Sholokhov's work with historical reality corresponds to historical reality in the novels of Khamza Yesenzhanov. When writing the trilogy "Yaik - the bright river" the writer tried to depict the events of the October Revolution as realistically as possible. Khamza Yesenzhanov in his novel borrows from the people not only an assessment of social and historical events, moral criteria, but also direct artistic material - songs, proverbs, sayings. For the writer, folklore is, first of all, a source of popular opinion about the events of past years, an instrument for additional research of the popular understanding of the ongoing revolution.

The fate of the Kazakh people was full of dark years. The country has experienced the ups and downs of evil politics. Tragedies such as the national liberation uprising of 1916, the Civil War, the famine of the 1930s, repression, and the Great Patriotic War are not forgotten. Khamza Yesenzhanov, describing the reality of a certain historical period, tried to see the example he left behind for time and people. It is safe to say that the ideological and artistic concept of the author's work has become a school for modern writers. He added his opinions to reflections on the fate of the Kazakh people [Maslov K., 2020, p. 426].

The main key to the truth in the work of the outstanding master of artistic expression Khamza Yesenzhanov should be that the writer does not paint or exaggerate on paper. Serious dialogues about life itself and people, serious presentation

directs the reader to reality. As we noticed from the novel, the idea, in order to achieve the intended goal, the writer makes efforts to combine the outer form of the hero with their inner world.

The famous writer T. Akhtanov explained: "If the future generation wondered: who I am, who my country was, what were the heights of my ancestors, how many victories they celebrated to this day, if he wanted to absorb moral qualities, personality and courage, character, the spiritual experience of his predecessors, I would like to know the dignity of my country, the history of its struggle, I cannot go

along with others without getting into the treasure created by Khamza Yesenzhanov " [Ершов Л.Ф., 1988, с.137].

Raising topical issues of the history of the people, he not only played a significant educational role for the reader, but also showed that the Kazakh people have a long history, culture and traditions, caring leaders and great figures of art and science. He presented his folk ideas. The presentation of these issues at a high ideological and artistic level testifies to the high level of the writer's creativity.

REFERENCES:

1. Yessenzhanov H. Collection of multivolume works.-Almaty: Holiday, 2014.-20p
2. Bekbergenov M. Chronicle of the great era. - Almaty: Zhazushy, 1987.—107p.
3. Auezov M. Time and literature. - Almaty: GMK. 1962. -85p.
4. Eleukenov Sh. Kazakh novel and modernity. –Almaty: Zhazushy, 1968. -195 p.
5. Karataev M. Traces of search. Literary criticism. -Almaty: Zhazushy, 1984. -95 p.
6. Ershov L.F. History of Russian Soviet Literature. M.: Higher school, 1988.-547p.
7. Kirabaev S. Revolution and literature. I volume. - M.: Nauka, 1977.-185p
8. Smele J.D.The Russian Civil Wars, 1916–1926: Ten Years that Shook the World. L: Hurst, 2016. -116p.
9. Raleigh D. The Russian civil war, 1917–1922 // The Cambridge History of Russia. Vol. III. The Twentieth Century / Ed. by R.G. Suny. Cambridge,2006. -347 p.
10. Поляка Г.Б. История России. М.: Юнити, 2018. -128 с.
11. Ye, B., Zhang, B., Luan Q. The October revolution and the spread of the Russian language in China (1920–1930s). Modern History of Russia Vol. IX. Issue 3. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu24.2019.312> 2019.-733с.
12. Smyslova E.V., Khabibullina L.F. The enderby novels by anthony burgess: The artist's concept. Humanities and Social Sciences Reviews.Vol.7.Issue6. file:///C:/Users/Asus%20Vivo/Downloads/2029-Main%20Article%20Text-5316-1-10-20191116.pdf 2019. -82p.
13. Cemile K. Kazak edebiyatında imaj ve kimlik (1925-1991). Ankara,2016.- 94с.
14. Maslov K.Between Literature and Psychology: Konishi Masutaro (1862–1940) in the History of Russo–Japanese Scientific Connections. Japanese Psychological Research.Vol. 62. Issue 4. 2020. -426 p.
15. Ершов Л.Ф. История русской советской литературы. М.: Высш.шк., 1988. -137 с.

МАҚҰЛОВА ЛАУРА ТӨЛЕГЕНҚЫЗЫ,

ф.ғ.к., доцент,

Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
E-mail: makulovalaura@mail.ru**МЕЙІРМАНОВА ГҮЛНҰР СОВЕТҚЫЗЫ,**

ф.ғ.к., доцент,

Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
E-mail: meirmanova_79@mail.ru**АНАФОРАЛЫҚ ФУНКЦИЯДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН
СІЛТЕУШІ ЕСІМДІКТЕР**

Түйіндеме. Жұмыстың негізгі мақсаты қазақ тіліндегі сілтеу есімдіктерінің анафоралық функциясын анықтау болып табылады. Жұмыста дейксис, анафора, катафора сияқты ұғымдардың тіл білімі тарихында зерттелуіне тоқтала отыра, анафоралық қолданыстың негізгі жолдары сараланады. Тілдік материалдар негізінде қазақ тіліндегі сілтеу есімдіктерінің анафоралық функциялары нақтылы мысалдармен дәлелденеді. Мәтін ішіндегі анафораның түр-түрі анықталады. Сілтеу есімдіктерінің сөзді, сөз тіркестерін, сөйлем мүшелерін, предикаттарды, сөйлемдерді, синтаксистік тұтастықтарды, мәтіндерді алмастырып, сілтей отыра анафоралық функцияда қолданылатындығы дәлелденген.

Кілт сөздер: анафора, дейксис, субститут, катафора, антецедент, референт, мәтін.

Резюме. Основной целью работы является определение анафорической функции указательных местоимений на казахском языке. В работе анализируются основные пути анафорического применения, подчеркивая изучение таких понятий как эйксис, анафора, катафора в истории языкознания. На основе языковых материалов анафорические функции указательных местоимений на казахском языке подтверждаются конкретными примерами. Определяется тип анафоры внутри текста. Доказано, что существительные ссылок используются в анафорической функции, заменив и указав слова, словосочетания, органы предложения, предикаты, предложения, синтаксические целостности, тексты.

Ключевые слова: анафора, дейксис, субститут, катафора, антецедент, референт, текст.

Summary. The main purpose of the work is to determine the anaphoric function of demonstrative pronouns in the Kazakh language. In this work are used comparative, semantic and synthesized methods. The article deals with problems of research concepts deists, substitute, and anaphora, cataphoresis in linguistics and basic forms of anaphoric use of functions in the Kazakh language. On the basis of language materials proved anaphoric demonstrative pronoun functions in the Kazakh language. Also identify the types of anaphora within the text. On material of the Kazakh language are proved an anaphoric using of the demonstrative pronouns replacing words, phrases, sentence parts, predicates, offers, syntactic whole, texts.

Keywords: anaphora, deixis, substitute, cataphora, antecedent, referent, text.

Тілдік ситуацияның міндетті компоненттерінің құрамына сөйлеуші мен тыңдаушы, сөйлеу орны мен уақыты және де сөйлеу актісінің басқа сөйлеу актісімен сәйкес немесе сәйкес еместігі енеді. Тілдік ситуацияның бұл ерекшеліктеріне есімдіктің негізгі екі қызметі негізделген: дейксис және анафора.

Есімдіктерге синтаксистік тұрғыдан қарағанда олардың табиғаты ашыла түсетіндігін тіл білімі тарихында көптеген ғалымдар атап өткен. Солардың бірі А.В. Исаченко өзінің «О синтаксической природе местоимений» деген еңбегінде былай деген: «Явное отсутствие критериев морфологического характера, позволяющих объединить столь пестрый лексический материал в единый

морфологический класс, с одной стороны и беспорное наличие в языке класса «слов-субститутов», с другой, заставляют подойти к вопросу о местоимениях не с морфологической и не семантической, а с синтаксической точки зрения» [Исаченко А.В., 1965, с. 159].

Ғалымдар арасында анафора мен дейксистің ұқсастығы мен айырмашылықтары жайында көптеген даулы пікірлердің өрбігендігін біз тіл білімі саласындағы еңбектерден көре аламыз. Негізінен, қазіргі тіл білімінде олар сілтеудің екі түрі ретінде кеңінен сөз болуда. Мәселен, Т.В. Шемелева өз еңбегінде былай дейді: «Несмотря на то, что большинство анафорических местоимений сочетает анафорическую функцию с дейкитичес-

кой, выделение анафоры наряду с дейксисом при описании класса местоимений, является необходимым и оправданным. При собственно дейктическом указании местоимения идентифицирует опираясь на ситуацию акта речи, а анафорические показатели идентифицируют референт, опираясь на контактные связи» [Шемелева Т.В., 1997, с. 14].

Орыс тіл біліміндегі ғалымдардың есімдіктерді сөз етудегі алғашқы кездегі басты мәселесі есімдіктерді жеке сөз табы ретінде қарастыру, я қарастырмау төңірегінде топтасты. М.В. Ломоносов, А.Н. Гвоздев және т.б. ғалымдар есімдіктерді ерекше сөз табы ретінде қарастырса, А. Пешковский, В. Мигрин тәрізді ғалымдар оларды басқа сөз таптарының құрамында қарастыра отыра, есімдіктер жеке сөз табын құрай алмайды деген.

Соңғы жылдардағы синтаксис саласындағы еңбектерді қарап отырсақ, есімдіктердің синтаксистегі рөлдерінің зор екендігіне назар аударылады. Мәселен, Ж.А. Жакуповтың «Қазақ тілінің функционалдық синтаксисі» тақырыбындағы докторлық диссертациясында бұл туралы былай делінген: «Сөйлемнің коммуникативтік мүшеленуі құрылымының нақты қарым-қатынасқа қызмет етуін көрсетеді, сондықтан да сөйлемді контекстен, мәтіннен бөлек алып қарау әрқашан тиімді бола бермейді. Өйткені кез-келген сөйлем мәтіннің құрамдас бөлігі болады да, сол сөйлемдер тұтас мәтінді құрау үшін бір-бірімен байланысты болып тұрады. Міне, осындай байланыстың белсенді құралы есімдік болады» [Жакупов Ж.А., 2017, 160 б].

Сонымен, дейксистік сілтеуді тікелей референтке жатқызамыз және де ол дейксистік белгі мен оның референтінен тұратын екі элементті қамтиды. Ал, анафоралық сілтеу сол сөйлеу актісін өзіндегідей референті бар келесі бір сөйлеу актісіне қатыстыра байланыстырады және де үш элементтің арақатынасына құрылады: екі тілдік белгі (оның біреуі дейксистік) мен референтті (екі мағынаны да қамтитын референт) қамтиды. Сондықтан да тіл білімінде анафораны көбінесе конферентті сілтеу деп атап жүр.

Анафоралық қатынастарды қарастыруда антецедент, қайталау, анафора, катафора, ретроспективті, проспективті анафора, субститут, орынбасу, субстанционалды, концептуалды, дискурсивті анафора деген ұғымдар мен анафораның түрлері ажыратылады. Біз енді сондай анафоралық қатынастар мен анафораның түрлерінде сілтеу есімдіктерінің жұмсалу ерекшеліктерін сөз етпекпіз.

Анафора да тіл білімінде дейксис тәрізді кең және тар мағынасында жұмсалады. Кең мағынасында ол жалпы мәтіндегі сөздердің бәрін көрсететін болса, тар мағынасында ол тек алдыңғы контекстегі, сөйлемдегі элементтерді сілтеуді іске асырады да, анафора және катафора деген ана-

фораның екі түрін ажыратады немесе анафораның бұл екі түрін біз ретроспективті және проспективті анафора те деп атаймыз, біз өз мақаламызда анафора (айтылғанды сілтеу) деген атауды қолданып, сілтеу мағынасы бар есімдіктердің анафоралық қолданыстарын саралап көруді мақсат еттік. Жұмысты жазуда есімдіктердің лексикалық сипатын ашу үшін сипаттау, салыстыру, жинақтау, семантикалық, компоненттік талдау әдістері, сондай-ақ олардың синтаксистік қолданыстағы қызметтерін анықтау үшін саралау, кешенді мәтіндік талдау, топтастыру, баяндау, жүйелеу әдістері пайдаланылды.

Сілтеу есімдіктері анафоралық қолданыста кеңінен жұмсалып, мәтін, сөйлем элементтерін байланыстырады және де мәтіндегі керексіз қайталауларды ауыстырады. Мысалы: *Бұл кітап қызық. Осыны тауысып тастасақ қайтеді* (Ә. Нұршайықов); (анафора).

Сөйлеу актілерінің күнделікті қолданысында анафора мен оның антецеденті мәтінмен енгізіліп отырады, сондықтан да анафора мәтіндегі екі белгінің – анафоралық көрініс пен антецеденттің арасындағы байланыстарды көрсетеді. Сілтеу есімдіктері анафоралық қолданыста жұмсалғанда, олардың антецеденттері әртүрлі болып келеді. Олар тұлға атауы, зат немесе заттық емес атаулар болып келулері мүмкін, кейде тіпті кең көлемде предикаттарды, сөйлемдердің үзінділерін антецедент ретінде тани аламыз. Есімдіктердің анафоралығы мәтінмен танылады, сондықтан сілтеу мәні басым есімдіктердің анафоралық қызметін сөз ету барысында біз мәтін синтаксисін басты нысана етеміз.

Ал есімдіктердің заттық емес формалары предикаттарға, анығырақ айтқанда, предикатты құрылымға сілтеуге арналған. Мысалы, *Жоламан ақырында атқа қонды. Үш жыл бойы Елек маңайына салынған бекіністер мен қалаларды шабуылдаумен болды. Бұған жауап ретінде патша үкіметі жасақ үстіне жасақ шығарды* (І. Есенберлин).

Предикаттың қайталауларына сілтей отыра, есімдік жалпы предикаттық кешеннің де қайталауларына нұсқайды. Мысалы, *Мен сені ауылыңа іздеп барамын, мұны сен күтпеген кезде жасаймын* (Д. Исабеков) Мұнда «мұны» анафоралық есімдігі «мен сені ауылыңа іздеп барамын» деген предикаттық кешенді толығымен ауыстырып тұр.

Заттық емес формаларда антецедент пен қайталау позициясының арасындағы байланыс сәйкес келмейді. Заттық емес есімдіктер предикат пен предикаттық құрылымды сілтейтіндігіне біз жоғарыда көз жеткіздік. Тіпті, заттық емес формалардың антецеденті зат есім болған күннің өзінде, ол жеке актантаы емес, жалпы предикаттық топты білдіреді, сонымен бірге заттық емес формалар басқа есімдіктер сияқты өздері бар сөйлесімде атаулық позицияда тұрады. Сонымен, заттық емес сілтеу есімдіктері синтаксис-

тік аспектіде толық емес атаулардың субституты болады. Мысалы, *Ербол бір сағаттай мызғып алды, бұл оны біршама тынықтырды, ал Абай бұл түнді ұйқысыз өткізді* (М. Әуезов). Мұндағы «бұл» деген заттық емес фома «Ерболдың бір сағаттай мызғып алғаны» деген прикаттық құрылымымен байланысты. Антецедентті қайталаудың орнына қою үшін оған атауыштық форма беру керек. «Ерболдың бір сағаттай мызғып алғаны оны тынықтырды» деп ауысар еді.

Зат есім мен есімдіктік көрсеткіштен тұратын есімдіктік топтар (бұл оқиға, оның келуі, мына күш) толық атаумен (зат есімдер мен есім сөздермен) де, сондай-ақ, предикаттық құрылыммен де байланыста бола береді. Олар бұл жағдайда толық емес атаулардың субституттары ретінде көрінеді, яғни мұндай топтардағы заттық және заттық емес қайталаулар арасындағы айырмашылық жойылады. Сонда *бұл оқиға* деп те, *бұл кітап* деп те айта беруге болады. Мысалы, *Тұрар да айланып қалды. Бірақ бұл сескенетін дәнеңе жоқ* (Ш. Мұртаза); *Озық оқуға оның да ойы бар. Бұл ойын Мағаш та мақұлдайды* (М. Әуезов); *Былтырғы жылы қиын оқиға болған еді. Сол оқиғаның соңы осы болды* (Д. Исабеков). Мұнда *бұл, сол* есімдіктері *Тұрар, ой, оқиға* деген заттық және заттық емес атауларды талғамай сілтеп тұр.

Сілтеу есімдіктері енетін есімдіктік топ сол құрамдағы етістіктер мен зат есімдердің мағыналарымен сәйкес келуі керек. «Бұл» есімдігі анафоралық қолданыста заттық емес мәнде жұмсалғанда өзінің орын ауыстыратын етістіктерімен байланысады да, болған оқиға, құбылыстардың жалғасын, мәні мен маңызын сілтеп көрсетеді және де олар бұл қолданысында жай анафоралық та, әрі анафоралық, әрі дейксистік те болып жұмсала алады. Мысалы, *Қара мысықты іздеп табамын деушілік әлі тоқтар емес. Бұл әлі жалғасады, бұның соңы көрінер емес* (Ш. Мұртаза); *Менің айтқанымды бұлжытпай жеткіз. Бұл өте маңызды* (Д. Исабеков). Мұндай құрылымдарда заттық емес есімдіктер синтаксистік субъектінің орнында болады.

Заттық емес есімдіктік формалармен, сондай-ақ пропозиционал етістіктер де байланысады, мұндай етістіктермен байланысқанда заттық емес формадағы сілтеу есімдіктері синтаксистік объектінің орнын алады. Мысалы, *Ол осыны айтты да, өз жөніне кетті. Бұл туралы Балқаш өлкесі, Сарысу алабы түгел хабардар болды* (І. Есенберлин).

Анафоралық құрылымның семантикалық ерекшеліктері бір ғана тұлға, зат немесе оқиғаның түрлі таусылмайтын тәсілдермен берілуіне негізделеді. Сонда бір ғана зат түрлі синонимдермен, жалпы атаулармен, түрлі дескрипциялармен аталады. Заттар мен тұлғалардың сілтеу есімдіктері арқылы сілтелуін оңай көрсете алсақ, оқиғалардың сілтеу есімдіктері арқылы қайталануын анықтау қиынға соғады. Мәтінде бір ре-

ферентке формасы, семантикасы жағынан бір-бірінен мүлде алыс анықтамалар сәйкес келуі мүмкін. Егер сілтеу есімдігі анафораның құралы болса, онда ол контекстің сәйкес келетін элементтерін немесе үзінділерін көрсетеді, мұнда антецеденттегі ақпарат антецедентке сілтеу жолымен қысқарған түрде беріліп отырады.

Ал егер сілтеу есімдігі атаулы қолданыста көрінсе, яғни зат есімнің қасында болса, онда мұндай анафоралық құрылымдар көп жағдайда жаңа қосымша ақпаратты жеткізу қызметін атқарады, ал есімдік анафораның екі элементінің теңестірілуіне, контекстің өзіне сай бөлігімен байланысына сілтейді. Мысалы, *Ол сол күнді менімен өткізу мүмкіндігіне ие болу үшін бәрін де берер еді, бірақ мен оның бұл ойын жоққа шығардым* (Д. Исабеков).

Контекст элементтерін семантикалық жағынан байланыстыруда зат есімнің қасындағы сілтеу есімдіктері ерекше роль атқарады. Сілтеу есімдіктері зат есімнің қандай да бір семантикалық белгілері арқылы контекстің басқа элементтерімен сәйкес келуінің белгісі ретінде қызмет атқарады. Сондықтан да сілтеу есімдіктері лексикалық бірліктер арасындағы семантикалық қатынас жеткіліксіз болған кезде мәтіншілік байланысты іске асыру үшін қолданылады. Мысалы, *Біздің пір тұтатын ағамызбен жүздесуімізге ол тиым салды. Біз соның өлеңдерін оқып, шапағаты мол әңгімелерін тыңдап өмірге құлшынамыз. Осы мейірімді жанның рухани көмегі болмағанда, біздің киномыз не болары да белгісіз еді.* «Осы мейірімді жан» мен «ағамыз» деген сөздердің бір тұлғаға қатысты екенін «соның» есімдігі білдіріп тұр.

Мысалы, *Сандықты ашқан кезде, бұл жердегі қыз атаулының жүректері лүпілдеп кетті, бұл заттарға бәрі де көптен ынтық еді* (Ғ. Мүсірепов). Мұндағы «бұл» деген сілтеу есімдігі *сандық, заттар* деген сөздердің байланысына сілтейді, бірақ алғашқы мысалдағыдай бұл атаулар бір референтке қатысты деп айта алмаймыз, тек олардың арасындағы мағыналық байланысты байқаймыз.

Анафоралық қолданыстығы сілтеу есімдіктері тұлға және зат, оқиғаларды белгілеуді іске асырады. Сондай-ақ, жекелеушілік, жалғыз белгілеушілік қасиетте болады. Мұндай мағыналарында есімдіктік сілтеулерді жалқы есімдермен салыстыруға болады. Мысалы, *Міне, мынау менің әйелім, танысып қойыңыз; Әне, анау көрінгені Машук, - деді Рысқұлов* (Ш. Мұртаза).

Бұл қолданыста сілтеу есімдіктеріне анықтылық, айқындылық белгісі тән болады. Бұл тек өзінің жалпы мағынасында бірдей референцияның болуына мүмкіндік бермейтін сөйлесімдерде ғана алынып тасталынады.

Сілтеу есімдіктерінің анафоралық қолданыстарын сөз етуде біз «бұл» есімдігінің көп жұмсалатындығын байқадық. Сондай-ақ, «бұл» есімдігі

септік жалғауларын талғамай қабылдай отыра, мәтінде анафоралық қолданыс табады. Мысалы, *Жастардың барлығы да тапқыр-ақ. Ал ол бұлардың ішіндегі ең шапшаңы және айтқышы еді* (М. Әуезов); *Шіркін-ай, мұнша қартайып кеткен екенсіз ғой, - деп әйелін іштей елжірей аяп, бұған өзін кінәлі санағандай сезімде қалды* (Ш. Айтматов); *Әйелдер әкелген тамақтарын бәрімізге тегін бөліп берді... біз мұны халықтық майданнан жеңіспен келген жігіттеріне шашқан шашуы деп қабылдайық* (Ә. Нұршайықов); *Бұқардың гүлі төгілген сарғылт жібегімен көмкерілген салтанатты сарайларында еш өзгеріс жоқ. Мұнда өзгеріс уәзір, бекзадалардың жүріс-тұрысында, сөйлеген сөздерінде* (І. Есенберлин); *Театр осы, - дедім мен үлкен үйді нұсқап. - Бұдан біз қалай табамыз?- деді Ерғазы апалақтан* (Ә. Нұршайықов); *«Лейла» дейтін фотоаппарат қатталды. - Мұнымен әуестігіңіз бар ма еді? - деп сұрады безеу бет* (Ш. Мұртаза).

Бұл мысалдардағы «бұл» есімдігінің түрлі формаларының анафоралық қолданыстары арқылы түрлі антецеденттер қайталанып жұмсалған: *жастардың - бұлардың, мұнша қартайып кеткеніне - бұған, әйелдердің әкелген тамақтарын - мұны, Бұқардың салтанатты сарайларында - мұнда, театр - бұдан, фотоаппарат-мұнымен* деген қатынастардан көп үнемдеу үлгісін, қажетсіз қайталауларды болдырмау мақсатының орындалатындығын байқай аламыз.

«Бұл» есімдігі субстантивтенген сын есімдерді ауыстыруға да бейім тұрады. Мысалы, *Менің соңғы айтайын дегенімді тыңдасаңыздар. Бұл есімдік мәселесіне қатысты. Сіздің ойыңыздағыны орындау мүмкін емес. Ал сіз мұны мүмкін етіңіз* (Д. Исабеков).

Сондай-ақ, «бұл» есімдігі өзінің антецеденті белгісіздік есімдіктерінен болғанда, соларды сілтеп, нақты көрсетеді. Мұндай жағдайда «бұл» есімдігі бірден-бір сілтеу құралының қызметін атқарады. Мысалы, *Есікті біреу қаға бастады. Бұл шабындықтан кештетіп жеткен Айдар екен (есікті қаға бастаған бастаған біреу - бұл)*.

Анафоралық қолданыстағы «бұл» есімдігінің қолданылуына семантикалық қажеттілікті үйлесімділік қолданысты предикат тудырады. Мысалы, *Ит судағы өз бейнесін көріп, бұл басқа ит деп ойлады*.

Сондай-ақ, анафоралық құрылымда антецедент пен предикатив бір-бірімен мүлдем сәйкес келмеген кезде «бұл» есімдігі кеңінен қолданысқа түседі (яғни антецедент пен предикатив жанды-жансыз, көпше-жекеше болып ажыратылады). Мысалы, *Бұдан бір ғасыр бұрын мұнда динозаврлар мекендеген. Бұл қазір кездеспейтін жағдай*.

«Бұл» есімдігінің анафоралық қолданысындағы мағынасы объектіге ешбір концептіні байланыстырмай-ақ сілтеп көрсете алатын дейкисітік қолданыстағы мағыналармен сәйкес келеді.

Сөйлеуші объектіні алдындағы концептіден босатып алғысы келсе, ол ештеңені салыстырмай-ақ анафоралық «бұл» есімдігімен көрсете алады. Мысалы, *Қай Айнұрды айтасың, ол кім өзі? Бұл марқұм Асанның қызы* (Ә. Кекілбаев).

Субъекті өз бейнесін теледидар арқылы тамашалағанда, «бұл» есімдігі анафоралық қолданыста жұмсалады. Мысалы, *Ол айнадағы өз келбетін танымай да қалыпты. - Бұл мен бе? - деп таңданып, өкіне қарауда*.

Сонымен, «бұл» есімдігінің анафоралық мүмкіндіктері шашыраңқы деуге болады. Үшінші жақтағы «ол» есімдігі үшін айқын болып келетін субъективті және предикативті антецеденттер арасындағы шекара мұнда бұзылады, сондай-ақ, анафора мен дейкис арасындағы қатынаста ауытқиды, яғни алдағы мәтінде эксплицитті көрінбеген, алдағы мәтінде анық емес көрінген объектіге сілтеу мүмкін болады.

Тілдік элементтерді сәйкестендіру, байланыстыру үшін контекст жеткіліксіз болғанда сілтеу есімдіктерінің анафоралық жұмсалымдарына қажеттілік туындайды. Сонда сілтеу есімдіктері өздігінен қарым-қатынасқа түсе алмайтын атауларды байланыстыра отыра, кореференттілікті қалыптастырудың құралы ретінде жұмсала алады. Мысалы, *Мен оқушыларым Пифагор теоремасын білмейді деген ойда болғым келмейді. Мені бұл сұмдықтан құтқара көріңдер*.

Мұнда «бұл» есімдігі болмаса, «оқушыларым Пифагор теоремасын білмейді деген ой» деген үзінді мен «сұмдық» деген сөздің арасында сәйкестік те болмас еді, бұл байланыс анафоралық қолданыстағы есімдікті қолданыс арқылы ғана беріледі.

Міне, осылайша сілтеу есімдіктері антецеденттердің тепе-теңдіктерін сілтей отыра, контекстке қосымша сәйкестікті енгізеді. Анафорадағы сілтеу есімдіктерін қолдану қайталау құралымының сәйкестігіне байланысты, өйткені реті әртүрлі бір референтке сілтеу ретіндегі белгінің мағынасы әртүрлі болып келеді.

Сілтеу есімдіктерінің анафоралық қолданыстығы контекспен байланысы өзара байланысты көптеген факторлармен, яғни қайталау енетін үзіндінің синтаксистік құрылымында да, антецеденті бар үзіндіге де байланысты болады, солармен анықталады. Сілтеу есімдіктерінің қолданысына антецедент пен қайталаудың қатынастары әсер етеді, сондай-ақ сілтеу есімдіктері бар анафоралық сөйлемдер контекстен, жағдайдан тыс айтыла алмайды.

Сонымен бірге, сілтеу есімдіктерінің сөйлемде жұмсалымы басқа бір лексемаға қарсы қойылатын топтың болуымен де байланысты, яғни сол топтағылар бір-біріне белгілері жағынан қарсы қойылады. Мысалы, *Жомарттың осы айтқаны мен алдыңғысының арасында көп уақыт өте қойған жоқ. Мұнда әрекеттер уақыттық белгілері жағынан қарсы қойылған*.

Анафораның аясындағы сілтеу есімдіктері көбінесе тілдік жүйеде бір-біріне сәйкес емес және семантикалық топқа енбейтін бірліктерді теңестіру құралы ретінде жұмсалады. Мысалы, *Дәмежанның қолөнері, баласының саудасы, әкесінің шағын істері жанұяны асырауға жетпей-ақ жатады. Алайда **бұлардың** да сентігі тиін-ақ жатыр.*

Сілтеу есімдіктерінің анафоралық қолданыстарына көз жүгіртіп қарап отырсақ, анафоралық сілтеу есімдіктері бар тұтастық мынадай құрылымнан тұрады: есімдіктермен берілген референт, оны ауыстыратын сілтеу есімдіктері немесе онымен мағыналық байланыстағы жағдай немесе мәтін барысында алдын ала айтылған үзінді.

Заттық емес сілтеу есімдіктері үшін предикатты құрылым антецедент болса, заттық есімдіктер үшін тұлға мен зат болады, ал объективті мағына үшін антецедент зат есімнің семантикасымен анықталады. Мәселен: «Бұл өте маңызды, бұл маған ұнайды» дегенде «бұлдың» не екендігі алдыңғы мәтіндегі зат есімнің семантикасынан белгілі болады.

Заттық сілтеу есімдіктері анафоралық қолданыста тек синтаксистік мақсатта қолданылады. Олар мәтінде айтылған зат есімдерді ауыстырады. Мысалы, *Жоқ бермеймін. Сен **мыналардың** тырнағынан құтылып үйге келгенде ашамын* (Ш. Мұртаза); ***Мына** сөзіңді бізден басқа ешкім естімесін* (алдында айтылған сөзді) (Ә. Нұршайықов).

Сілтеу есімдіктері контекстің немесе ситуацияның элементтерінің байланысын көрсетеді. Сілтеу есімдіктері үшін сөйлесіп отырған кезде сөйлеушілерге белгілі, бірақ контексте көрінбеген объектіні көрсету тән емес. Сілтеу есімдіктерінің сілтейтін атауы контексте болуы керек. Ал олар болмаса, сілтеу есімдіктері анафоралық емес, тура дейксистік қолданыста жүреді.

Сілтеу есімдігінің қажеттілігін белгілейтін факторлар әртүрлі, оның қолданылуы алдыңғы мәтінде айтылған қайталауларға байланысты. Мысалы, ***Бұл** қайғының қиын соққаны-ай* дегенде алғашқы сөйлемдерде сол қайғы туралы айтылмаған болса, онда «бұл қайғы» деген тіркесте жалпы қайғы туралы түсінікті ұғынар едік.

Сілтеу есімдіктері мен жіктеу есімдіктері сөз болып отырған мәселеге, тұлғаға қатысты болса, көп жағдайда орын ауыстырады. Жіктеу есімдіктері тұлғаны тікелей сілтеп көрсетсе, сілтеу есімдіктері контекстік сілтеу арқылы көрсетеді. Бұл туралы біз үшінші жақ жіктеу есімдіктерін сөз еткенде, олардың сілтеу есімдіктерімен алмасып қолдануларын сөз еткенде де айтқан болатыбыз.

Жалпы мағынадағы зат есім нақтылауды қажет ететін жағдайда антецент пен қайталауды байланыстыратын міндетті құрал ретінде сілтеу есімдіктерінің қолданылуы семантикалық фактор болса, оны контекспен әлсіз ғана байланыстыра-

тын құрылымдардағы қолданысы синтаксистік фактор болып табылады. Осы синтаксистік және семантикалық факторлардың тіркесі сілтеу есімдіктерінің қолданысының міндетті шарты болып табылады. Мынадай жағдайларда сілтеу есімдіктерінің анафоралық қолданыстары міндетті болмақ деген қорытынды шығаруға болады:

1. Бір референтке қатысты мәтіннің үзінделерін сәйкестендіру арқылы өздігінен тығыз байланысқа түспейтін тілдік элементтер арасындағы байланысты көрсету қажет болғанда. Мысалы, *Ақырында жүзін жабатын адам да болмай қалды қасында. **Мұндай** болар деп ойлап па едік* (Ш. Айтматов); *Ұялақтық – ұлтымызға тән қасиет қой. Әсіресе, ауыл балалары ұяң келетін әдеті емес пе? Жасында мен де **сондай** болдым* (Ә.Нұршайықов).

Бұл мысалдардағы *мұндай, сондай* деген анафоралық қолданыстағы сілтеу есімдіктері тілдік элементтер арасында байланыс орнатып, қолданылу жүйелерін міндеттеп тұр.

2. Семантикалық байланыстардың әлсізденуі синтаксистік факторларға байланысты болғанда сілтеу есімдіктерінің анафоралық қолданыстары міндетті болады.

Мысалы, *Біздің қыстауларымыздың үстінен көп ауыл күзекке қарай көшіп өтеді, солардың малынан сескеніп жер қорумен күн кештік қой. Енді **осыған** орақ салармыз дегенде **мынаған** кездесіп тұрғанымыз жоқ па? **Осыны** көпке жеткізу шарт,-дейді Абай* (М. Әуезов); *Кімнің сатушы, кімнің алушы екенін де ажырату қиын. **Мұнда** бәрі де сатылады: байдың ары да, жарлының малы да* (І.Есенберлин); *Қошемет көрсеткен студенттерге қайта-қайта бас иіп, жымия күлімдеп, **сонысымен** бәрімізді баладай қуантып, профессор төрге қарай аяңдады* (Ә.Нұршайықов); ***Осындай** бір ұл табылса қайда, шіркін?!* (Д.Исабеков).

Мұндағы *осыған, мынаған, осыны, мұнда, сонысымен, осындай* деген сілтеу есімдіктері толықтауыш, пысықтауыш, анықтауыш қызметтерін ауыстырып, семантикалық байланысты нығайтып тұр.

3. Сөйлесім жалпы пікір ретінде түсініліп оны жекелеген сөз ретінде қолдану қажеттілігі туындағанда анафоралық қолданыстағы сілтеу есімдіктерінің жұмсалуы міндетті. Бұл ретте предикаттың да, есімнің белгілі-белгісіздігінің де семантикалық маңызы зор.

Мысалы, *Кімнің құсы бұрын борып дуадақ ілсе, Еңлік-Кебек жыры **соныкі** болсын* (М. Әуезов); *«Голощекин» дегенде, аруақтардың да сүйектері сырқырап кететін шығар, **соны** сезген гүлдер де жиырыла қалатын болар* (Ш. Мұртаза); *Енді осы мені жіберіп отырған әңгімеден **соның** бәрін біліп алуыңа болады* (Д. Исабеков).

Анафоралық қайталаудың құрлымында сілтеу есімдіктері эллипсистеніп, анафора нөлдік болатын жағдайлар да кездеседі. Нөлдік тұлғада кеңі-

нен қолданыла алатын жіктеу есімдіктеріне қарағанда, сілтеу есімдіктері бұл тұлғада өте сирек қолданылады. Олар арнайы жағдайларда, толық емес сөйлесімдерде ұшырасады.

Мысалы, *Сол бір фиалка осы дүкендегі сізге ең қатты ұнайтын гүл екенін білетін едім. Өтінішке орай, сатылып кетті. (Сол гүл); Ербол бұның бұрынғы Ментай еместігін сезгендей болды: жарқырап күлмейді, ойындағысын ашық айтпайды. (Бұл Ментай).* Бұл сөйлесімдердің екінші сыңарларында «сол гүл», «бұл Меңтай» деген сілтеулер қалдырылып отыр.

Бұл мысалдардағы *осының бәрі, мұның бәрін, осылардың бәрінде, бұның бәріне* деген есімдікті тіркестер анафоралы қолданыста жұмсала отыра, алдыңғы сөйлемдегі көптеген элементтерді, кейде бірнеше сөйлемдерді жинақтап, бір-ақ ауыз сөзбен жеткізіп беріп отыр.

Сонымен бірге, анафоралы қолданыстағы

есімдікті тіркестердің үш есімдіктің басын құрайтын кездері де болады.

Мысалы: *Алдыңғы жыл, былтыр – екі жыл зорлап, үлгергенін тартып алып келген еді. Енді биыл **міне, осының бәрін** түгелдей орып алмақ (М. Әуезов); Тұрар «Алаш көсемі Жанша үйіне қалай тап болған. Жол-жәнекей Наденькамен қалай тағдырласқан! **Міне, мұның бәрінде** жұмбағы көп өмір жатыр (Ш. Мұртаза).* Мұндағы *міне, осының бәрін, міне, мұның бәрінде* деген анафоралы есімдікті тіркестер затты ерекше даралап жинақтауда мәтінге экспрессивті мән беріп отыр.

Сонымен бірге сілтеу есімдіктері сөйлеу актісінің номинативтік және коммуникативтік аспектілерімен байланысты белгілерді көрсетуге мүмкіндік беретін сөйлесім аспектілерін саралау құралының қызметін атқарады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Исаченко А.В. О синтаксической природе местоимений // Проблемы современной филологии: сборник статей к 70 летию академика В.Виноградова. – Москва, 1965. – С. 159.
2. Шемелева Т.В. Русское местоимение как часть речи // АКД. – Москва: 1997. – С. 14-18.
3. Жақупов Ж.А. Қазақ тілінің функционалдық синтаксисі (контекст проблемасы) // ДД – Алматы, 2001. – 160 б.

МИХАЛЬЧЕНКО ЕЛЕНА НИКОЛАЕВНА,

старший преподаватель,
кафедра иностранных языков,
КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: yelena_spb@mail.ru

ГУМАРОВА ШОЛПАН БИЛАШЕВНА,

старший преподаватель,
кафедра иностранных языков,
КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: gumarova5619@gmail.com

ОВЛАДЕНИЕ АНГЛИЙСКИМ ЯЗЫКОМ БИЛИНГВАМИ В КАЗАХСТАНЕ. ПРЕИМУЩЕСТВА БИЛИНГВИЗМА

Резюме. В статье раскрывается влияние двуязычия на интеллектуальное развитие обучающегося. Автор отмечает, что двуязычие позитивно влияет на степень обучения билингвов английскому языку при условии организации учебного процесса с учетом их особенностей. Утверждаются очевидные преимущества студентов – билингвов в освоении иностранного языка. Опыт показывает, что обучаемость билингвов чистого типа выше, т.к. они овладевают вторым языком в детстве, когда активны оба полушария мозга. Монолингвы, начинающие изучать иностранный язык во взрослом состоянии, задействуют преимущественно левое полушарие, которое отвечает за логическое и аналитическое мышление. Чистые билингвы используют способности правого полушария эмоционального и социального восприятия, т.е. получают более полную картину мировосприятия.

Ключевые слова: Билингвизм, интеллектуальное развитие, обучение, язык, преимущества, трехязычие.

МИХАЛЬЧЕНКО ЕЛЕНА НИКОЛАЕВНА,

аға оқытушысы,
шет тілдер кафедрасы,
ҚазҰУ. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: yelena_spb@mail.ru

ШОЛПАН БИЛАШҚЫЗЫ ҒУМАРОВА,

аға оқытушысы,
шет тілдер кафедрасы,
ҚазҰУ. әл-Фараби атындағы қазуу,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: gumarova5619@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОСТІЛДІЛЕРДІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ИГЕРУІ. ҚОСТІЛДІЛІКТІҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Түйіндеме. Мақалада екі тілді білудің білімгердің интеллектуалды дамуына ықпалы көрсетілген. Автордың айтуынша, қостілділердің ағылшын тілін игеру деңгейіне қостілділердің оқу процесін олардың ерекшеліктерін ескере отырып ұйымдастыру оң әсер етеді. Шетел тілін меңгерудегі қостілді білімгерлердің айқын артықшылықтары дәлелденген. Тәжірибе көрсеткендей, таза түрдегі қостілділердің үйренуі жоғары, себебі олар екінші тілді мидың екі жарты шарлары белсенді болған кезде игереді. Шет тілін меңгеруді ересек кезде бастайтын монотілділерденегізінен логикалық және аналитикалық ойлауға жауап беретін сол жарты шар қатысады. Таза қостілділер эмоционалды және әлеуметтік қабылдаудың оң жарты шарының мүмкіндіктерін пайдаланады, яғни, әлемдік көзқарастың толық бейнесін алады.

Түйін сөздер: қостілділік, интеллектуалдық даму, оқыту, тіл, артықшылықтар, үштілділік.

MIKHALCHENKO YELENA NIKOLAYEVNA,

Senior lecturer,
Foreign Languages Department,
Al-Farabi KazNU,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: yelena_spb@mail.ru

GUMAROVA SHOLPAN BILASHEVNA,

Senior lecturer,
Foreign Languages Department,
Al-Farabi KazNU,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: gumarova5619@gmail.com

THE ENGLISH LANGUAGE ACQUISITION BY BILINGUALS IN KAZAKHSTAN. BENEFITS OF BEING A BILINGUAL

Summary. The article reveals the influence of bilingualism on the intellectual development of a student. The author notes that bilingualism has a positive effect on the degree of bilingual education in the English language, provided that the educational process is organized according to their peculiarities. The obvious advantages of bilingual students in mastering a foreign language are asserted. Experience shows that the learning ability of compound bilinguals is higher than that of monolinguals. This is explained by the fact that both hemispheres of the brain are active in bilinguals, who acquired the second language in childhood. Whereas in adult monolinguals, which learn a second language, the left hemisphere is mainly involved, this is responsible for logical and analytical thinking. Compound bilinguals use emotional and social perception abilities of the right hemisphere as well, i.e. get a more complete picture of the world.

Keywords: bilingualism, intellectual development, learning, language, advantages, trilingualism.

Известно, что билингвизм – это способность разговаривать, мыслить, общаться на двух языках. Термин «билингвизм» имеет несколько разных определений. Например, Уриэль Вайнрайх, писал, что «явление попеременного использования одним и тем же человеком двух языков следует во всех случаях называть билингвизмом» [Weinreich U., 1953, p. 1]. В.Ю. Розенцвейг дает похожее определение: «под двуязычием обычно понимается владение двумя языками и регулярное переключение с одного на другой в зависимости от ситуации общения» [Розенцвейг В.Ю. 1972. с. 3]. Таким образом, согласно этому определению, люди, которые могут говорить на двух языках, могут быть определены как двуязычные.

Обычно билингвы появляются в семьях, где родители разных национальностей, либо в стране с двумя языками общения. Есть и другой термин – диглоссия, предложенный американским ученым Ч. Фергюсоном в 1959 году [Ferguson C.A., 1959, pp. 325 – 340]. Диглоссия отличается от билингвизма тем, что в определенных ситуациях, чаще официальных – в делопроизводстве, законодательстве, официальной переписке, используется государственный язык. В повседневном общении говорят на другом языке, не являющемся государственным. Но это совсем другое явление. Для Казахстана билингвизм является актуальным, т.к. подавляющее большинство населения говорит на казахском и русском языках.

Казахи говорят на родном казахском языке и без особого труда переключаются на русский язык. В этой удивительной способности заключены огромные преимущества.

В данной статье речь пойдет об обучении билингвов и монолингвов английскому языку. Цель исследования – установить есть ли различия в освоении иностранного языка.

В определении билингвизма нет требования свободного владения обоими языками. Если один язык не мешает другому, то это называется сбалансированным двуязычием. Язык, которым человек владеет лучше, называют доминантным. Причем часто это не обязательно тот язык, которым он овладел раньше, чем другим.

Существует несколько типов билингвов. Так, например, Вайнрах различает билингвов чистого типа (compound), смешанного (coordinate) и субординативный (subordinate), которые отличаются тем, как слова в их языках соотносятся с основными понятиями [Weinreich U., 1953, p. 11]. Билингв чистого типа осваивает два языковых кода одновременно для одного и того же понятия, тогда как у смешанного типа в сознании два набора понятий. Например, в школе такой билингв изучает второй язык, а дома и с друзьями продолжает общаться на первом, т.е. родном языке. Субординативный тип билингвизма отличается тем, что обучаемые изучают иностранный язык, постоянно пропуская его через свой родной язык.

В этой статье речь идет о билингвах чистого типа, так как в Казахстане в основном имеет место именно этот тип билингвизма. У таких билингвов очень хорошо развита когнитивная контрольная система, которая позволяет блокировать нежелательные в определенный момент умения. Билингвы постоянно переключаются с одного языка на другой, поэтому эта необходимость вырабатывает навыки самоконтроля. Билингвы быстрее переучиваются.

Так же известно, что двуязычные студенты быстрее обучаются третьему языку, и очень часто говорят на них чисто, чему способствует система самоконтроля. Многоязычие дает нашему мозгу исключительные преимущества. При занятиях иностранным языком плотность серого вещества становится более высокой и в отдельных областях мозга заметна большая активность, как утверждают нейролингвисты [J. Martensson et al., 2012]. Переключение между языками требует большей активности мозга, делает нас внимательнее при отсеивании ненужной информации, вследствие чего мозг становится здоровее, сложнее, билингвизм задействует больше его возможностей. Билингвы лучше чувствуют себя в атмосфере многозадачности, решения сложных проблем [B. Gold et al., 2013]. Отмечается, что они легче приспосабливаются к неожиданно изменившимся обстоятельствам.

Нельзя обойти вниманием немаловажный вопрос о болезни Альцгеймера и старческой деменции. Несколько исследований нейропсихологов было проведено по этой теме, и результаты сами говорят за себя. Для взрослых, говорящих на одном языке, средний возраст первых признаков деменции составляет 71,4 года. Для взрослых, которые говорят на двух или более языках, средний возраст для этих первых признаков составляет 75,5. В исследованиях учитывались такие факторы, как уровень образования, уровень дохода, пол и физическое здоровье, но результаты были неизменными [F. Craik, E. Bialystok, M. Freedman, 2010]. Если хотите спастись от старческой деменции, изучайте иностранные языки. Двуязычие положительно сказывается на развитии памяти, умении понимать, анализировать явления языка, сообразительности, скорости реакции, математических навыках и логике. Полноценно развивающиеся билингвы, как правило, хорошо учатся и лучше других усваивают абстрактные науки, литературу и другие иностранные языки [Кашкимбаев З., 2000, стр. 173].

Изучение иностранного языка рекомендуется взрослым людям с целью улучшения памяти и других способностей мозга. Факт лучшей памяти у билингвов подтверждается тем, что двуязычные лучше ориентируются на знакомой местности, лучше считают в уме, лучше запоминают последовательность вещей и событий. Билингвы

обладают лучшими способностями к чтению, лучше удерживают в уме список дел, которые необходимо сделать [J. Morales et al., 2013].

Прежде всего, налицо одно преимущество – билингвы владеют двумя языками как родными. Они черпают необходимые им слова, понятия и оттенки из другого языка. Дело в том, что знание двух и более языков облегчает ход мысли. Когда возникает необходимость передать свои мысли более точно, можно употребить слово из другого языка, которое точнее всего передает то, что мы хотим сказать. К тому же билингвы понимают большее количество людей, что является несомненным плюсом.

Чем больше языков мы знаем, тем легче их изучать. Верно ли это? Положительный ответ на этот вопрос может иметь огромное значение для языкового образования. Исследователи ограничивают себя необязательным «смотря по обстоятельствам» (It depends). Почему это так? И от чего зависит наш успех в обучении третьего языка (L3)? Отличие мозга двуязычных людей от мозга одноязычных – это новая область исследований.

Когнитивные и неврологические преимущества билингвизма простираются от раннего детства до старости, поскольку мозг более эффективно обрабатывает информацию и предотвращает снижение когнитивных функций. Обогащенный когнитивный контроль, сопровождающий двуязычный опыт, представляет собой лишь одно из преимуществ, которыми пользуются билингвы. Существуют также ценные социальные преимущества, связанные с билингвизмом, в том числе способность изучать культуру на ее родном языке или общаться с кем-то, с кем вы в противном случае никогда не смогли бы общаться. Когнитивные, нейронные и социальные преимущества, наблюдаемые у билингвов, подчеркивают необходимость рассмотрения того, как двуязычие формирует деятельность и архитектуру мозга, и, в конечном счете, как язык представлен в человеческом уме, особенно с учетом того, что большинство говорящих в мире людей используют более чем один язык.

Эксперимент. Исследование.

В 2018-2019 исследование проводилось на первом курсе трехлетней программы бакалавриата по английскому языку КазНУ им. аль-Фараби. В 7 группах обучалось 87 студентов 1 курса факультета биологии и биотехнологий, специальность биотехнология, казахское отделение. В 2019 – 2020 учебном году изучались группы на юридическом факультете. Наблюдения проводились не только в группах первого курса (41 студент), но и второго курса (27 студентов) – Профессионально – ориентированный английский язык. Все студенты казахского происхождения и говорят по-казахски как родном языке. Их

средний возраст варьирует от 17 до 20. Уровень владения английским языком где-то примерно между A2 и B1 у студентов 1 курса, и B2 – C1 у студентов 2 курса в соответствии с общеевропейской шкалой языковой компетенции (CEFR),

но в этом отношении много индивидуальных различий, особенно когда рассматриваются различные навыки, например, чтение. Лучшие результаты показывают билингвы.

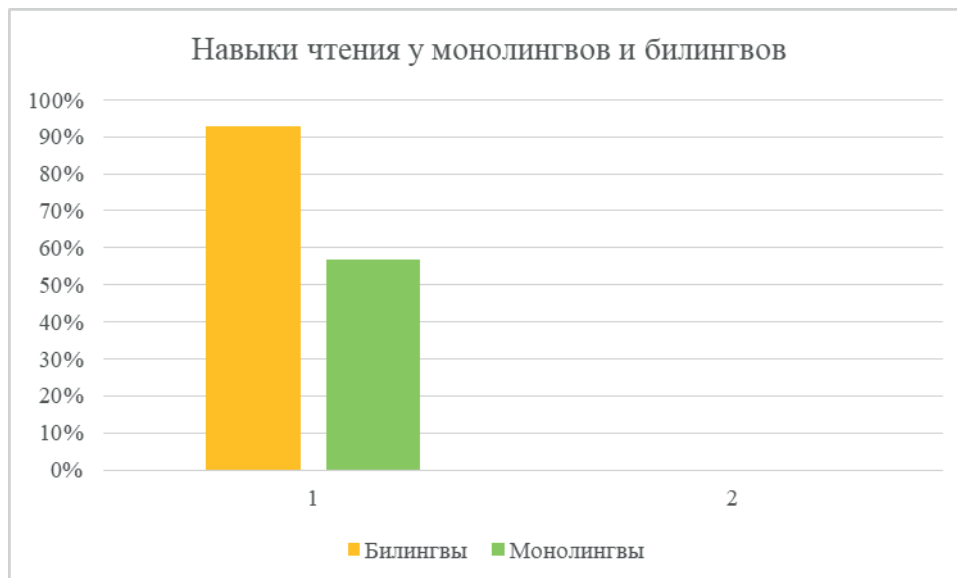

Диаграмма 1. Навыки чтения у монолингвов и билингвов

За время обучения было замечено, что студенты-билингвы овладевают английским языком (L3) быстрее и лучше, чем студенты, говорящие только по-казахски. Двухязычные студенты показывают лучшие результаты в различных тестах, а также чувствуют себя более свободно и заинтересованно на занятиях, нет проблем в поведении, вовлечение родителей таких студентов в учебный процесс выше. Так, например, результаты Рубежного Контроля студентов – билингвов варьируют от 75% до 98%, тогда как результаты студентов, говорящих на одном языке значительно ниже – от 50%. Билингвы реже делают ошибки в произношении. Очевиден факт, что использование второго языка в семье, школе, в окружающей среде не сбивает с толку обучающихся и не сдерживает их развитие. Новые исследования предполагают, что воспитание детей в среде с двумя языками может быть лучше для их ментального развития, чем предполагалось ранее.

Выводы

Знание нескольких языков — это несомненное достояние страны. Те, кто говорит на двух и

более языках имеют значительное преимущество относительно тех, кто говорит только на одном языке. Билингвизм значительно повышает качество жизни и облегчает изучение иностранных языков. Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев считает необходимым, чтобы казахстанская молодежь знала три языка: казахский, русский и английский. В связи с чем, он считает необходимым «Первое - на основе передового международного опыта внедрить современные методы обучения в дошкольных воспитательных учреждениях, они должны быть инновационными, с образованием технологии и креативности. Второе - детально разработать системное предложение на предмет охвата дошкольным образованием детей. Третье - на уровне дошкольного образования обеспечить повсеместное внедрение триязычия. Так мы можем построить логическую систему овладения языками. Азы будут изучать на уровне детского сада, в школе базовый уровень, в университете или в колледже - профессиональный язык по специальностям» [Назарбаев Н.А., 2012].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Weinreich U. Languages in Contact. New York, 1953, p. 1.
2. Розенцвейг В.Ю. Основные вопросы языковых контактов. Новое в лингвистике. Языковые контакты. – М. – 1972.
3. Ferguson Charles A. Diglossia. Word 15, 1959, pp 325 – 340.
4. Weinreich, U. Languages in Contact. The Hague: Mouton, 1953
5. J. Martensson et al. «Growth of language-related brain areas after foreign language learning». Neuro Image, 2012.

6. B. Gold et al. Lifelong Bilingualism Maintains Neural Efficiency for Cognitive Control in Aging. *The Journal of Neuroscience*, 2013.
7. F. Craik, E. Bialystok, M. Freedman. Delaying the onset of Alzheimer disease: Bilingualism as a form of cognitive reserve. *Neurology*, 2010.
8. J. Morales et al. Working memory development in monolingual and bilingual children. *Journal of Experimental Child Psychology*, 2013.
9. Кашкимбаев З. билингвизм как средство формирования культуры межнационального общения нравственного воспитания школьников *Поиск. Гуманитарная наука.* – 2000 – № 4-5 – С. 171-175.
10. Назарбаев Н.А. «Казахстан на пути к обществу знаний» Выступление перед студентами Назарбаев Университета Астана, 5 сентября 2012 года.

МУСТАФИНА МАЙГУЛ АДИБЕКОВНА,кандидат педагогических наук, доцент,
Университет Международного Бизнеса**ӘБУТӘЛІП ОРЫНҒАЗЫ МҰРАТҰЛЫ,**кандидат филологических наук, доцент,
Университет Международного Бизнеса

УЧЕНИЯ АБАЯ – ГЛОБАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Түйін. Бұл мақаланың басты идеясы Абай Құнанбаевты адамзатқа ортақ ойшыл тұлға ретінде таныту және оның шығармашылығы мен өнегесі жаңа ұрпақты табысқа бастайтын мінсіз нұсқаулық екенін дәріптеу. Абай шығармалары адамзатты өсіп-өркендеуге, үздіксіз дамуға, жаңаруға шақырады. Мақалада ұлы ақынның қара сөздерінің әрқайсысы ауқымды мәселелерді қозғай отырып, бүгінгі таңда өзінің маңыздылығын жоғалтпаған тақырыптарға арналғаны түрлі қорытындылар жасалады. Бүгінгі таңда заманның қарқынды түрде өзгеруі барысында әрбір қазақ азаматының борышы ұлттық құндылықтарды сақтап, келесі ұрпаққа мұра ету мәселесі алдыңғы орында. Осы бағытта жаңа дүниетанымға аяқ басып, әлемдегі барлық саладан алда келе жатқан мемлекеттер қатарында бой түзеп қана қоймай, алдыңғы қатардан орын алу бүгінгі таңның басты мақсатына айналғандығы туралы тұжырымдар жасалады.

Түйін сөздер: ойшыл тұлға, қара сөздер, ұлттық құндылықтар, жаңа дүниетаным.

Резюме. Основная идея этой статьи – представить Абая Кунанбаева как великого мыслителя всего человечества и продемонстрировать, что его творчество и учения являются идеальным руководством к достижению успеха нового поколения. Произведения Абая призывают людей к непрерывному росту, постоянному развитию и обновлению. В статье делается вывод о том, что каждое из слов назиданий великого поэта затрагивает широкий круг вопросов и акцентирует внимание на темах, не утративших актуальности по сей день. Сегодня, в стремительно меняющиеся времена, долг каждого казахстанца – сохранить национальные ценности и передать их следующему поколению. В связи с этим делается вывод, что главная цель на сегодняшний день – не только сделать шаг в новое мировоззрение и стать одной из ведущих стран мира, но и стать лидером во всех отраслях.

Ключевые слова: мыслитель, слова назидания, национальные ценности, новое мировоззрение.

Summary. The key idea of this article is to represent Abay Kunanbayev as a great thinker of mankind and to show that his works and teachings are the ideal guide to the success of the new generation. Abay's works encourage people to constant growth, development, and renewal. The article concludes that each word of the great poet's edifications covers a wide range of issues and places the emphasis on the topics that are still relevant. In this period of rapid changes, the duty of each Kazakhstani is to preserve national values and pass them on to the next generation. In this regard, we conclude that at the moment, the key goal is not only to make a move to the new world view and become one of the leading countries in the world, but to take the lead in all industries as well.

Keywords: thinker, edification words, national values, new world view.

Введение

В настоящее время наша страна выбрала путь духовного возрождения, чтобы стать нацией, жить в единстве, держать бразды правления государством, вести людей к общей цели. И во главе возрождения, конечно же, стоит учение Абая, мудрость Абая. Чтобы основа страны была крепкой, а независимость прочной, каждый гражданин должен глубоко изучать Слова назидания Абая. Актуальные вопросы в творчестве Абая – это вечные тематики. Это фундаментальные проблемы, вечные в духовной жизни человека, созданные всей душой. «Слова назидания» Абая – ценное наследие, наполненное глубокими философскими размышлениями. Цель Абая

– это нравственное совершенствование человека, вхождение Казахского общества в число стран с передовой культурой. Мысли в его Словах назидания подтверждают это. Каждый из этих слов является заповедником национального интереса, призывающим людей к единству, труду, нравственности.

Основная часть

Тематика «Слов назидания» – это бытие человека. Мысль в каждом «Слове назидания» дает возможность всесторонне раскрыть эту тему. В нем не только рассматриваются вопросы, связанные с наследием народа или нации, но и анализируются проблемы, которые мучили многих

ученых на протяжении многих лет. Поэтому мы признаем слова назидания Абая одним из неповторимых культурных ценностей, имеющих свое место в мировой цивилизации. Как было сказано выше, произведения Абая являются ценностью, направленной на решение проблем, возникающих на разных этапах общества. В то же время он предсказал, что идеология разных направлений, проникающая извне, поражает сознание молодежи и оказывает негативное влияние. Это философское размышление о сохранении человеческих духовных ценностей, предупреждающее, что это в конечном итоге станет национальной проблемой. Тем самым он пытался восстановить дух всего общества. Абай – человек, прежде всего, признанный в основном гуманностью будущего нации, ценностями человеческой культуры, характером общества. У великого мыслителя был философский подход к социальным проблемам общества.

«Чем промышляет, как живет народ? Есть два средства. Одно из них — воровство. Вор надеется разжиться краденым, бай думает умножить свои стада, вернув похищенное с лихвой, власть имущий, обещая баю сыскать и возратить пропажу, а вору — избежать правосудия, обирает обоих. Обыватель плуствует, донося на вора властям, в то же время, оказывая ему мелкие услуги и скупая у него ворованное по дешевке. И другое — мошенники надомливают людей на хитрости, о которых они и не помышляют, подстрекают: сделай так, и станешь знатным, сделай эдак — добудешь несметные богатства, обретешь славу неуязвимого, устрашишь недругов...» - говорит Абай [Мир Абая, 2020].

Коррупция, карьеризм, жестокость, фанатизм, которые сегодня становятся бичом общества, демонстрируют упадок характера национальной идентичности, ослабление исторического сознания. Процветание нации как нации заключается в ее единстве, уникальности и сохранении духовных ценностей. А агрессия, лень и самодовольство, который указал Абай, проистекают из низкого уровня самосознания.

Хотя человеческое общество материально и технически развито, а жизнь очень удобна и легка, известно, что человек представляет собой сочетание души и тела, его разум, интеллект, внутренний мир, духовность и менталитет многослойны. Со времен Абая человеческий разум поднялся на новый уровень, особенно в развитых и конкурентоспособных странах мира. Развитое гражданское общество и правовое сознание, правовая культура в этих странах предоставляют широкие возможности для счастливой жизни [Кенжегарев Н., 2015]. Одна из казахских пословиц гласит: «Начало успеха - единство, основа достатка – жизнь». Как сказал сам поэт, понятие единства во времена Абая: общность скота, имущества, еды. Это фальшивое, недолго-

вечное единство. Он сказал, что единство, которое пробуждает сознание истинной нации, - это единство разума. Помимо единства, жизнь и работа должны идти рука об руку. По словам Абая: «Если ты жив, но душа твоя мертва, слова разума не достигнут твоего сознания». Если государство и живущие в нем люди будут жить в единстве, страна станет успешной. Стремление народа к образованию, а создания условий для людей со стороны государства – является единством духа. Но что мешало людям развиваться, изучать искусство и науку? Разделение людей в обществе по состоянию на богатые и бедные. О богатых людях Абай сказал: «Религия, бог, люди, народ, знания, честь, совесть, родственники для них не дороже скота». Люди никогда не смогут жить полноценной жизнью, если сосредоточатся только на материальном обогащении. Что касается бедных, Абай сказал: «Бедняки, что смиреннее овцы, озабочены своим пропитанием. Что им советы, знания, учения, когда все это не нужно богатым?». Бедняки даже не могут выбрать, что им делать. Его главная цель – довести до завтра, то что есть. Прежде чем страна начнет процветать, она должна сначала сократить бедность и устранить несправедливый доступ к богатству. Самая распространенная форма неосновательного обогащения – это взяточничество и вымогательство. Государство, превосходящее легальные деньги, никогда не будет развиваться. Наличие коррупции в учебных заведениях и государственном управлении тормозит рост и процветание нашей страны как суверенного государства на несколько лет. Процветание страны начинается с подрастающего поколения общества. Каким примером может быть общество, стремящееся легко зарабатывать деньги, для молодого поколения? Абай поднял идею построения справедливой, открытой, ориентированной на жизнь интеллектуальной нации. Поэтому взгляды Абая очень ценны для идеологии духовного обновления современного Казахстана [Токаев К.К., 2020].

Абай – личность, который любил и критиковал своего казахского народа. Даже если он видел все недостатки казахов, он не решился переехать в чужую страну. Мы можем увидеть это в девятом слове назидания Абая. Абай, потерявший надежду на то, что он сможет исправить всю свою жизнь, казахов, сказал: «Я хоть и живу, живым себя не считаю». Казахское общество во времена Абая не было готово принять философию великого поэта. Это можно узнать со слов Абая: «В молодые годы и не помышлял о том, что можно оставить свой народ, любил казахов всей душой, верил в них. Когда же довелось узнать людей, когда постепенно угасла моя надежда, обнаружил: нет уже той силы, которая позволила бы покинуть родные края, породниться с чужими» [Абай-ақпарат, 2009].

Абай призвал людей расстаться с брэнностью, дормоедством, перестать напрасно хвалить себя, ущемляя другого. Это вредные привычки, которые тянут человека назад. Отчаявшись от современников, Абай оставил бесценное наследие своего жизненного опыта следующему поколению казахов. Хотя он не мог изменить сознание всей казахской общины при своей жизни, впоследствии Абай воспитал и вдохновил многих казахских поэтов и писателей. Один из них – Мухтар Ауэзов. Роман-эпопея Мухтара Ауэзова «Путь Абая» – это начало Абаеведения. Если Абай – наставник, М. Ауэзов – ученик, который вырос под его опекой и распространял свой пример по всему миру. А современные казахи продвигают учение Абая на государственном уровне. Безусловно все поколения знают, что наследие нашего великого поэта – бесценное культурное достояние всего Казахстана. Совершенно очевидно, что признание мудрого мыслителя нашей нации мировой фигурой – это активный шаг на пути к выводу нашей страны в очаг культуры и науки. Достижение такого мирового уровня, в первую очередь, способствует продвижению нашего национального языка, иностранные граждане познают казахскую культуру через Абая и вызывают интерес к нашей стране. Такой культурный интерес способствует интенсивному развитию экономики и туризма. Экономически развитая страна может поднять уровень образования и уровень жизни населения. Наследие Абая передается из поколения в поколение, давая казахскому народу большие надежды занять достойное место на мировой арене. Великий поэт сочетает в себе познание, мысль, сознание, знание, науку и общечеловеческие ценности в целом и предлагает принцип «быть честным» подобно великих людей. Через это, он как будто бы обращается к человечеству. Если человек стремится к разуму и нравственности, его жизнь будет долгой. Один из Абаеведов – М. Мырзахметович, сказал: «Прежде всего, я встал на путь человечества. Если бы я не стал Абаеведом, был бы я одним из взяточников или одним из богатых людей? Благодаря своей справедливости – моя совесть чиста» [Елеухан Н., 2010]. Так философия Абая привела на путь веры многих. По словам М. Мырзахметовича, люди, которые умеют вдумчиво читать Абая и глубоко впитывать его, не могут делать плохих поступков. Потому что в их сердцах учение Абая не ведет их ни на какой злой путь. В своих произведениях Абай описывает понятия, как «Воля», «Разум», «Сердце». Поистине, я могу согласиться с Абаем, что для человека важно объединить волю и разум, и во всем повиноваться сердцу. В наше время ребенка с раннего возраста приучают пользоваться только своим умом. Действовать разумно – это хорошо, но если вы совсем не прислушиваетесь к своему сердцу, вы не будете чувствовать, что живете

полноценной жизнью. А если вы безвольный, вы никогда не сможете делать то, что достигли разумом. Потому что вы боитесь и сомневаетесь и со временем теряете мотивацию. Проще говоря, чтобы найти свое место в мире, вы должны сначала прислушаться к своему сердцу. Как только вы нашли что-то, что вам подходит, вам нужно всем разумом об этом подумать. Дело, выбранное сердцем, всегда легко к обучению и дается с удовольствием. Чтобы довести дело до конца или развиваться долгое время не поддаваясь, нужна неутомимая воля. Читая произведения Абая, каждый может найти ответ на важный жизненный вопрос. Спустя несколько веков человеческий мир всегда стремится к счастью, совершенству и самопознанию. Абай относит все это к концепции «Полноценный человек» [Асан Ж., 2017]. Полноценный человек – это человек, который хочет получить от жизни то, что он хочет, ведет себя сплоченно, не продает свою позицию в испытании жизнью. Я считаю, что сегодня общество уделяет слишком мало внимания развитию духовности и сознания. Свидетельством тому является уровень жестокого обращения с женщинами и детьми в обществе, безработица, разводы, воровство. Все это из-за бессознательной жизни. Абай боялся, что казахский век будет жить как пустой сундук. Бессознательная жизнь заставляет человека отойти от духовного мира и сосредоточиться только на материальном мире и собственном удовольствии. Это потому, что человек, который ценит золото больше своей совести, творит разные зла. Вокруг этого никогда не будет процветания. Напротив, все гниет. В конце концов, такой человек умирает с большим горем и одиночеством. Не следует тратить всю жизнь на знания, которые принесут успех. Также важно уделить время, чтобы узнать друг друга духовно. В этой связи Президент Республики Казахстан К. Токаев: «Жизнь человека состоит из различных социальных отношений. Без них человек будет изолирован от общества. А отношения обязательно порождают взаимную ответственность. Эта ответственность легко нарушается, когда человека одолевает эгоизм и он способен думать только о своей выгоде. Абай своим мудрым изречением «Держа в единении Ум, Сердце и Волю, ты к цельности редкой придешь без труда» показал, что помимо светлого ума и горячей энергии человек нуждается в добром сердце. Эти три понятия он всегда рассматривает в единстве, но подчеркивает, что предыдущие два должны подчиняться сердцу, указывая, что это и есть философия жизни казахского народа. Мы должны заново пересмотреть концепцию Абая о «полноценном человеке». Наши ученые должны провести новые исследования в этой области. В моем понимании, концепция «полноценного человека» должна стать основной в любой сфере нашей жизни, в управлении государством

и в образовании, в бизнесе и в семье», - сказал он. Абай призвал людей проанализировать свои действия, сказав: «Желаешь быть в числе умных людей, спрашивай себя раз в день, раз в неделю, или хотя бы раз в месяц: как ты живешь? Сделал ли ты что-нибудь полезное для своего образования, для земной или потусторонней жизни, не придется ли тебе потом испытать горечь сожаления? Или же ты и сам не заметил, не помнишь, как и чем жил?» [Рухнама, 2003, с.55] Каждый период, каждая эпоха имеет свои трудности и достижения. Только когда человек способен сознательно их принять, он может поднять свое существо до уровня разума. На это указывает Абай. Человек, умеющий совместить светлое будущее с духовной природой своего народа, смотрящий на будущее интересов страны по законам времени, пытается овладеть миром, что является достижением своего времени, тем самым способствуя развитию среды, в которой он живет.

Поэтому можно сказать, что мудрость Абая - основа национального духа.

Заключение

Одно из мудрых высказываний нашего народа: «Кто думает на год вперед — растит пшеницу, кто думает о десятилетиях — выращивает сад, а кто о вечности - воспитывает детей». Несомненно, мудрость Абая Кунанбаева будет актуальна веками. Хотя времена изменились, человеческая природа меняется не так быстро, как время. Обман, грабеж, пьянство, агрессия, лень никуда не денутся. Каждый должен стремиться быть зрелым человеком. По мере увеличения числа энтузиастов земля будет раем для каждого поколения. Все мы знаем, что пример Абая приведет наш народ ко многим достижениям. И теперь, как нации, нам необходимо распространить учение Абая на весь мир и показать его как великую личность в мире.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мир Абая. 45 слов Абая (слова назидания). 2020. <https://astana.sud.kz/rus/content/45-slov-abaya-slova-nazidaniya>
2. Кенжегарев Н. «Слова назидания Абая и современное общество». 2015. <https://abai.kz/post/39273>
3. Токаев К.К. «Абай и Казахстан в XXI веке». 9 января 2020. <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy>
4. Абай -ақпарат. Сборник слова назидания Абая. 2009. <https://abai.kz/post/6>
5. Елеухан Н. Учение Абая о «полноценном человеке» не сбивает нас с пути в хаотическом мире, а ведет по правильному пути - интервью с Абаеведом М. Мырзахметовичем, 2010. https://www.inform.kz/kz/abaydyn-tolyk-adam-ilimi-bizdi-alasapyran-duniede-adastyрмаy-tura-zholga-bastaydy-abaytanushy-m-myrzahmetuly_a2293152
6. Асан Ж. О внедрении учения Абая о «полноценном человеке» в образовательный процесс. 2017. <https://www.zakon.kz/4862336-abaydy-toly-adam-l-m-o-u-der-s-ne-eng-z.html>
7. Рухнама. Библиотека Кереку-Баян // Абай Кунанбаев, 6 кн., - Павлодар, 2003.

ОРАЗБАЕВА ФАУЗИЯ ШАМСИҚЫЗЫ,

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғылымдарының докторы,
профессор, директор,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті жанындағы
«Латын» ғылыми-практикалық орталығы,
Алматы, Қазақстан.
E-mail: f_orazbaeva@mail.ru

ТІЛДІК КОММУНИКАЦИЯ АЯСЫНДАҒЫ АЙТЫЛЫМ ҮДЕРІСІ

Түйіндеме. Адамдар арасындағы тілдік коммуникация процесі толыққанды жүзеге асуы үшін баяншының ойын түсінікті айта білу қабілеті айырықша маңызды. Бұл ретте сөйлесім әрекетінің (речевая деятельность) түрлерінің (виды) арасында айтылым (говорение) процесінің алатын рөлі зор. Мақалада тілдік коммуникацияның басты ұстанымдары мен ерекшеліктері және оған қатысты айтылым әрекетінің негізгі қағидалары, түрлері, талаптары сөз болады. Сонымен қатар айтылым процесінің орфоэпиялық нормамен байланысы, дыбыс пен әріптің сөйлеу мәнеріне қатысты зерделенеді.

Тірек сөздер: тілдік коммуникация, сөйлесім әрекеті, түрлері, айтылым, тыңдалым (аудирование), ұстаным, сөз мәнері (выразительность), сөздік, ережелер.

Аннотация. Для полной реализации процесса языковой коммуникации между людьми говорящему очень важно уметь четко излагать свою мысль. В этой связи среди видов речевой деятельности особо актуальна роль говорения. В данной статье рассматриваются основные принципы языковой коммуникации и виды, правила и требования говорения как деятельности. Также анализируется взаимосвязь орфоэпических норм с процессом говорения, отношение звуков и букв к выразительности речи.

Ключевые слова: языковая коммуникация, речевая деятельность, виды, говорение, аудирование, принцип, выразительность, словарь, правила.

Abstract. For the full implementation of the process of language communication between people, it is very important for the speaker to be able to clearly state his thought. In this regard, among the types of speech activity, the role of speaking is especially relevant. This article discusses the basic principles of language communication and the types, rules, requirements of speaking as an activity. It also analyzes the relationship of orthoepic norms with the speaking process, the relationship of sounds and letters to the expressiveness of speech.

Keywords: language communication, speech activity, types, speaking, listening, principle, expressiveness, vocabulary, rules.

Кіріспе

Тілдік қатынас құбылысы – соңғы жылдары әлемдік тіл білімінде арнайы қарастырылып, ғалымдардың тілге жаңаша көзқарасын қалыптастырған мәселелердің бірі. Әр ұлт тілінің өзінің айтылу, жазылу, сөйлеу ерекшелігі болатыны сияқты, қазақша тілдік қатынастың да өзіндік даму сипаты бар. Ол қазіргі қазақ тілінің теориялық ережелерімен де, практикалық тәжірибелерімен де байланысты.

Тілдік қатынас құбылысына байланысты қарастырылатын ең маңызды мәселенің бірі – сөйлесім әрекеті және оның түрлері.

Сөйлесім әрекетінің түрлері тілдік қатынаспен тығыз байланысты бола келіп, қатысымдық қызметтің жүзеге асуын қамтамасыз етеді. Қатысымдық қызмет мынадай факторларға сүйенеді: адамдар бір-бірімен сөйлесіп, пікір алысу үшін ой дұрыс, ұғынықты айтылып, қабылдаушы айтылған сөзді толық түсінуі қажет.

Тілдік қатынас кезінде белгілі бір ой, хабар, ақпарат не айту арқылы, не жазу арқылы жеткізіледі. Соған байланысты айтылған хабар екінші біреуге есту арқылы, ал жазылған хабар оқу арқылы түсінікті болады. Осыдан келіп айтылым мен тыңда-

лым сөйлесім әрекетінің ауызша, ал жазылым мен оқылым жазбаша түріне жатады. Яғни сөйлеу мен есту ауызша түрде жүзеге асса, белгілі бір хабарды оқу жазылым арқылы болады.

Сөйлесім әрекетінің әрқайсысының (айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым, тілдесім) өзіндік ерекшеліктері бар. Сөйлеу мен жазу белгілі бір хабарды жарыққа шығаруға, жеткізуге қатысты болса, есту мен оқу соны қабылдауға байланысты. Сондықтан олардың әрқайсысы өзіндік қағидаларды қамти отырып, бір-бірімен тығыз байланыста, өзара бірлікте жүзеге асырылады. Мәселен, оқытушы оқушыны қазақ тілінде жазуға үйрете отырып, әрі осы жазылғанды оқи білуге, оқығанды ести білуге, естігенді айта білуге, айтқанға жауап қата білуге баулиды.

Осы тұрғыдан келгенде, сөйлесім әрекетін меңгерту, алдымен, тілдік коммуникация мәселесі мен оған қатысты айтылым процесін жете білуді қажет етеді.

Негізгі бөлім

Тілдік қатынас – адамдарға тән ойлау мен сөйлесім үрдісінің белгілі бір қоғамдық қатынаста тіл арқылы жарыққа шыққан көрінісі.

Тілдік қатынастың басты ерекшелігі: ол үздіксіз қозғалыста болатын сөйлеу құралы тілдің санамен бірлігі арқасында жүзеге асады және адамзатқа тән күрделі процесс болып табылады.

Біріншіден, қандай болсын тілдік қатынасқа кем дегенде екі байланысшы қатысады. Олардың біреуі хабарлайды, екінші қабылдайды, немесе біреуі хабарды айтып, не жазып жеткізеді, екіншісі хабарды алады. Бұл екі процестің екеуі де сөйлесім әрекетінің қатысуымен жүзеге асады; есту мүшелерінің қызметі арқылы тыңдалады; көзбен көру арқылы тілдік таңбалар жүйесімен бейнеленеді.

Екіншіден, тілдік қатынас адамдардың қарым-қатынас құралы тіл арқылы жүзеге аса келіп, бір адамға ғана емес, жалпы адамзатқа, қоғамға қызмет етеді. Ол – адамзат сұранысын өтейтін, сана мен ойдың көрсеткіші болып табылатын күрделі қоғамдық-әлеуметтік құбылыс.

Үшіншіден, тілдік қатынас адамның қоғамдағы орнын бекітеді. Ол қоғамдық қарым-қатынастың негізін сала келіп, адамның әлеуметтік рөлін кеңейтеді және қоғамдық-әлеуметтік диалогтың, пікірлесудің дамуына жол ашады. Сөйтіп, адамдар арасындағы қоғамдық қарым-қатынастың қалыптасуына әсер етеді. Адам мен адам тілдік қарым-қатынасқа түсу арқылы қоғамдық ортаны игереді.

Төртіншіден, тілдік қарым-қатынас – адамзатпен қатар пайда болған табиғи процесс. Себебі, адам тілді тікелей өзі өзгерте алмайды, өзі қолдан жасай алмайды, адам тек тілдік заңдылықтарды зерттейді, пайдаланады.

Бесіншіден, тіл – бүкіл қоғамдық-әлеуметтік құбылыстардың ең күрделісі, ол – кішіден бастап үлкенге дейінгі, ұсақтан бастап іріге дейінгі әрекеттердің жүзеге асуын қамтамасыз ететін құрал. Осы қоғамдық қатынастарды тіл жүзеге асырып қана қоймайды, оған бағыт сілтейді. Сондықтан да ол барлық қоғамдық үрдістердің іске асу көзі болып табылады.

Алтыншыдан, тілдік қатынас әлеуметтік идеялардың жүзеге асуына ықпал ете келіп, бүтіндей қоғамның қалыптасуына қызмет етеді. Ол барлық саяси топтардың байланыстырушы құралы бола отырып, сараптаушылық, бағалаушылық қызмет атқарады.

Қорыта келгенде, **тілдік қатынас /ТҚ/** – ойлау мен сөйлеудің қатысы арқылы тілдік бірліктердің таңбалық жүйесі мен дыбысталу қасиеті нәтижесінде жүзеге асатын, қатысымдық бірліктердің семантикалық заңдылықтарымен тіркесетін, адамдардың өзара түсінісуін қамтамасыз ететін, тек адамзатқа ғана тән күрделі тілдік қоғамдық-әлеуметтік процесс.

Тілдік қарым-қатынас, пікірлесу екі адамның арасында ғана емес, екі топтың арасында немесе бір адам мен ұжымның, көпшіліктің арасында жүреді. Бұл – тілдік қатынастың ұжымдық процесс екенін көрсетеді.

Пікір алмасу кезіндегі қажет әрекет – айтылым үдерісі. **Айтылым** - тілдік қарым-қатынас бары-

сында адамның өз ойын жарыққа шығару процесі, сыртқы қоршаған ортаны сана арқылы қабылдап, пайымдау нәтижесінде ұғынықты сөйлей білу дағдысы.

Лингвистикалық-әдістемелік әдебиеттерде «айтылым» термині «говорение» сөзінің орнына жұмсалады. Орыстілді әдебиеттерде кездесетін «говорение» сөзі қазақша кейде «сөйлесім» деп те қолданылады. Ұлттық әдеби тілімізде «сөз сазы» деген атау сөздің дұрыс айтылу нормасын көрсетеді [Сыздықова Р., 1994, 2 б.]. Қазақ тілінде «сөйлеу» деген сөз бірнеше ұғымды білдіреді. Біз сөйлесім әрекетінің түрлеріне жататын басқа ұғымдарды және «сөйлеу» сөзінің әр түрлі мағынада жұмсалатынын ескере келіп, «говорение» деудің орнына «сөйлесім» терминінен гөрі «айтылым» терминін қолданған дұрыс деп есептейміз. Шын мәнінде, «говорение» «сөйлесімнің» баламасы емес. «Сөйлесім» пікір алмасу кезіндегі ортақ әрекетті білдіреді. Орыс тіліндегі «говорить» - айту, ауызша сөйлеу деген мағынаға қазақ тілінде сәйкес келетін сөз – «айтылым». Ол тілдік қатынаста адамның сөз арқылы ойын түсінікті айта білу қабілеті деген ұғымды дәл әрі нақты жеткізеді.

«Айтылым» - адам мен адамның тілдік қарым-қатынас барысында бір-бірімен өзара жеке тілдесуі, сөйлесуі, яғни бір адамның өз ойын екінші адамға ауызша жеткізуі, айтуы. Айтылым арқылы оқушы өзінің тілегін, сұрағын, пікірін екінші адамға ауызша жеткізеді. Бұл процесс сұраққа жауап қайтара білу, көзқарасын толық баяндап айта білу, қоршаған ортада белгілі бір мәселеге байланысты пікір қоса білу тәрізді күнделікті өмірге қажет әр түрлі жағдаяттарда кеңінен жүзеге асырылады.

Сондықтан тілдік коммуникация барысында айтылым үдерісін іске асыру дегеніміз – адамды ойын ауызша жеткізе білуге, өмірде оны екінші адаммен түсінісе білуге үйрету, ойын ауызша жеткізіп қана қоймай, оған жауап ала білуге, өзара ұғынысуға, тілдік қарым-қатынас жасай білуге үйрету деген сөз.

Айтылым әрекетіне қатысты ең маңызды мәселе – сөзді дұрыс айта білудің заңдылықтары мен қалыптасқан нормаларын меңгеру. Бұл туралы академик Рәбиға Сыздықованың тұжырымдарының қай-қайсысы болсын тіл үйренушіге де, оқытушыға да пайдалы: «Тілдік нормалар оның барлық қаттауында: сөздік саласында /лексикасында/, грамматикасында, дыбыстар жүйесінде, стильдік-көркемдік тәсілдерінде болуы шарт. Норма сондай-ақ тілдің қолданылу түрлерінде де, яғни жазба және ауызша түрде қызмет ету барысында да орын алуы қажет. Сондықтан ана тіліміздің жазба түрімен қатар, ауызша түріне қойылатын талаптардың да күшейе түсуі заңды» [Сыздықова Р., 2014, 5 б.].

Ауызша сөйлеуге үйрету арқылы оқытушы тіл үйренушіні ойын қазақша жеткізе білумен қатар пікір айтуға, көзқарасын білдіруге тәрбиелейді. Ауызша сөйлеуге үйрету – адамның жалпы ойлау қабілетін кеңейту, жетілдіру деген сөз.

Осы тұрғыдан келгенде, айтылым процесін меңгеру үшін мынадай жағдайлар ескерілуі тиіс:

1. Сөйлеуге деген қажеттіліктің алғышарттарын білу.
2. Қоршаған орта, жағдаяттың сұранысын ескеру.
3. Жеке бастың сөздік қорды меңгеру қабілетін дамыту.
4. Жеткізілетін ойдың түпкі мақсатын айқындап алу.

Жалпы ауызша сөйлеуге үйретудің базалық мазмұны сөздік қордың белсенді, жиі және әдеби нормаға сай болуымен байланысты қарастырылады. Сөйлесім әрекетін меңгерудің ерекшеліктері тілдің құрылымдық, дыбыстық, әріптік, тіркесімдік сипатын жете білуді қажет етеді. Сөйлесімге деген қажеттілік оқытушы тарапынан да, оқушы тарапынан да бірдей керек болғанда коммуникация толыққанды жүзеге асады. Мәселен, оқытушы оқушыны сөзге тарту үшін сөйлесуге түрліше қадам жасайды. Ол:

– Кешке үйде боласың ба? – десе, оқушы:

– Жоқ, болмаймын, – деп, диалогты бірден үзе салуы мүмкін.

Ал егер:

– Кешке не істейсің? Мен сенің кешке уақытыңның қалай болатынын білгім келеді, – десе, ол:

– Мен үйде боламын. Сізге менің қажетім бар ма?

немесе:

– Мен кешке футболға барамын. «Уақытыңыз болса, бірге барайық» немесе «Маған айтар тапсырмаңыз бар ма?» т.б. – деуі мүмкін. Осындайdan барып өз-өзінен туындап жатқан сөйлесудің үлгілері пайда болады.

Демек, сөйлеуге үйренудің сыртқы жағдайлармен қатар, ауызша тілдесудің ішкі жағдайларға қатысты қажеттілігі де маңызды роль атқарады. Ауызша сөйлеуге үйретуде қоршаған орта мен өмірлік жағдаяттың орны ерекше. Қоршаған орта мен жағдаят жалпы не нақты оқиғаға байланысты дамытылып, әр түрлі кезеңдерді қамтиды.

Сөйлеуге үйретуде қоршаған орта мен жағдаяттың әсерін ескеру оқу процесін тікелей өмірмен жалғастырады. Сол себепті ситуациялық көрініс өмірде болып жатқан құбылыстарды түсініп, тіл арқылы бейнелеуге көмектеседі. Сабақты өткізу барысында тілдік қатынасты меңгеру үшін алынатын белгілі бір жағдаяттың өтетін орны мен мерзімі анықталады. Содан кейін сабақта сөйлесім әрекетінің басқа түрлері іске қосылады. Әр оқушы баяншының роліне кіріп, жағдаятқа байланысты ой-пікірін, көзқарасын баяндайды, қабылдаушы топ оған жауап қайтарады.

Қазақ тілінде сөйлеуді меңгеру оқушының жеке басының қабілетін ескеріп, соны дұрыс бағыттаумен тығыз байланысты жүреді. Олардың әрқайсысының өзіне тән мінезі, сезімі, қабылдауы, зеректігі, қызығуы, жақсы көретін және жек көретін құбылыстары бар. Осыған қарай олар сөйлеуде не

белсенді, не енжар болады; кейде тез, кейде баяу әрекет жасайды.

Сондықтан сөйлеуге үйретуде оқушының жеке басына тән қасиеттерін, мінез-құлқы мен қабілетін ескеріп отыруға тура келеді. Мұның өзі әр оқушымен жеке-дара жұмыс істеуге, олардың әрқайсысымен тиімді қарым-қатынас жасауға жетелейді.

Ауызша сөйлеуге үйрету – айтылар ойдың түпкі мақсатын анықтап алумен тығыз байланысты, өйткені сөйлеу кезінде сөйлемдер қалай болса солай, бет алды айтыла берсе, ой жүйесіз, түсініксіз болады. Жүйесіз, қате айтылған сөйлем түсінбеушілікке апарады. Сондықтан екінші біреуге арнап айтылған ауызша сөз оған түсінікті болу үшін, қатысымдық мақсатқа сай айтылым нормалары мен талаптарын сақтап отыруды көздейді.

Айтылым әрекетін меңгеруге қойылатын талаптар:

1. Айтылым процесі барысында қолданылатын сөз – жеткізілер ойдың ұйытқысы ретінде маңызды рөл атқаратын қатысымдық бірлік. Ол сөйлеу ағымына түскенде динамикалық қызметке ие болып, тілдік қатынастың феноменіне айналады. Сөздің динамикалық қызметін оны қолданудың тәсілі мен мағынаның берілуі, ойдың баяндалу жолдары анықтайды.

Сөздер коммуникативтік актіге түсу арқылы прагматикалық қызметті жан-жақты атқарады. Дейк Ван Т. прагматикалық кеңістікте синтаксис пен семантика тең дәрежеде көрініс табады дей келіп, прагматикалық интерпретацияның белгілі бір шарттылықтарға негізделетінін айтады [Дейк Ван Т., 1978, 42 б.]. Айтылым әрекетіне қатысты сөздердің прагматикалық қызметін Л.Н. Лейдерман мен Н.В. Барковская көрсеткен үш деңгей негізінде жүйелеуге болады:

I. Концептуалдық деңгей (концептуальный уровень);

II. Ішкі формалық деңгей (уровень «внутренней формы»);

III. Сыртқы формалық деңгей (уровень «внешней формы») [Лейдерман Л.Н., 1996, 22 б.].

Концептуалдық деңгей адресанттың (сөйлеушінің, жазушының, айтушының) тұлғалық болмысын (таным-түсінігін) аңғартатын сөздердің мазмұнымен, қолданылым ерекшелігімен, тұжырымды ой жүйесімен өлшенеді. Мұнда тілдік бірліктердің мағыналық реңкіне, ойды жеткізу барысында адамдардың ішкі жан-дүниесіне әсер ету (таңдану, сүйсіну, сену, үйрену т.б.) қасиетіне ерекше көңіл бөлінеді.

Ішкі формалық деңгейде сөздің белгілі бір уақыт пен кеңістікте қолданысқа түскен мағынасына, сол кездегі ақпараттың мәні мен мазмұнының өзгеру себептеріне назар аударылады.

Сыртқы формалық деңгейді сөздің интонациялық, грамматикалық, жалпы нормалық заңдылықтарына, дәл, анық, таза, дұрыс қолданылу қағидаларына қарап анықтауға болады.

2. Сөйлем құрамындағы дыбыстардың нормаға

сай айтылып, ақпараттың дұрыс жеткізілуі айтылым әрекетіне тікелей ықпал етеді. Ол дыбыс пен әріптің бірегейлік ұстанымына байланысты болады. Дыбыс пен әліпбиді ортақтандыру, бірыңғайландыру жағдайында ұлттық әліпбидегі әріптердің сол тілдің төл дыбыстарына сәйкес келуі – басты шарт. Тілдік дыбыстардың емле жүйесімен ара қатысы айтылым мен жазылым процестерін айқындайды. Қазақ тіл білімінің аса көрнекті өкілі, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: «Емлені бұрынғысынан артық болғандай етіп өзгертуде мағына бар; ал бұрынғысынан төмен болғандай етіп өзгертуде мағына да, мақсат та жоқ» [Байтұрсынұлы А., 2015, 125 б.], - деп, айтылым мен жазылым әрекетіндегі емленің маңызын ашып айтады.

3. «Қазақ тілінің өз табиғатын ескеру бағытында оның жалғамалы тіл екендігі, ауызша сөзді жазба кодқа салу жүйесі немесе керісінше, жазба тілді ауызша кодқа салу мүмкіндіктері мен талаптары қазақ тіліндегі дауыссызға қарағанда дауысты дыбыстардың ырқының басымдығына назар аудару қажеттігін көрсетеді» [Уәли Н., 2018]. Қазақ әліпбиіндегі басы артық әріптерді сұрыптап, тілдік болмысқа лайықтап, атап айтқанда, қазақи дыбысталам (орфоэпия) мен қазақи дыбыс жүйесіне, яғни кезінде Ахмет Байтұрсынұлы мен Құдайберген Жұбанов негіздеген фонологиялық жүйеге икемдеп қайта құру жолымен жаңа тұрпаттағы әліпби жүйесін дамыту қазақ жазуы мен айтылу нормасын бірегейлендіреді.

4. Айтылым процесіне сәйкес сөйлеуге үйрету кезінде қоршаған ортада жайлы психологиялық жағдай орнықтырудың ерекше маңызы бар. Мұндай психологиялық климат тіл үйренушінің сабақта өзін еркін сезінуінен, ойын тура айта білуінен және өзіне қандай материал, қалай айту мәнері ұнайтынын өзі таңдай білуінен көрінеді. Мұнда оқушы білетінін құр жаттанды түрде айтып берудің зиянды, пайдасыз екенін өзі түсінеді. Сөйтіп, оқушы мен оқытушы ауызша сөйлеуге үйренудің тиімді жолдарын бірігіп іздестіретін болады.

5. Тілдік қарым-қатынаста ауызша пікір алмасудың әр түрі қолданылуы мүмкін. Мысалы, **хабарламалық**: әрбір оқушы өзінің ойын, идеясын, кө-

ңіл-күйін, көзқарасын, ұсыныс-пікірлерін айтады; **ақпараттық**: сөйлеушілер газеттен, баспадан оқыған материалдарын, білетін жаңалықтарын ортаға салады; **белсенділік**: тілдік қатынаста кейбір оқушылар пікірлесуден үстемдік алып, басқа оқушыларды өз айналасына топтастырады.

6. Тілдік қатынас түсінікті болу үшін оқыту процесіне әдістемелік бағдар, оқушының күнделікті сөйлеу дағдысын бекітетін амал-тәсілдер, сөз бен ойдың байланысын көрсететін ережелер жиынтығы үздіксіз араласып отырады.

7. Тіл үйренуші мен тіл үйретуші арасындағы қарым-қатынас тең пікірлесуші дәрежесінде өту керек. Мұндай қарым-қатынас адамдарды сөйлеу кезінде артық жасқанудан сақтандырады.

Сабақ барысында тіл үйренушінің сөйлеудегі ұсақ-түйек кемшіліктеріне назар аударып, ескертпе айтудың пайдасы шамалы. Тіл тұтынушы мұндай кездерде сөйлеу мәнерінен гөрі өз ойын дұрыс жеткізе білуді, ұғынықты етіп айтуды көздейді.

Қорытынды

Айтылым – санамен қабылданатын сыртқы дүниенің әсерін ауызша сөйлеу арқылы жарыққа шығаратын, қатысымдық қызмет атқаратын күрделі әрекет.

Айтылым үдерісіне сөйлеу ағымына түскен сөздердің тіркесімділігін, олардың экспереcсивті-эмоционалды мағынаны білдіру ерекшелігін, адресанттың сөйлеу мәнерін, дыбыстардың әуезділігін жатқызуға болады. Оған сөздің бірнеше семантикалық қабаттан тұратын қасиеті, белгілі бір мағынаны білдіру қызметі арқау болады. Сөз басқа тілдік бірліктермен семантикалық жақтан үйлесім тауып, грамматикалық амал-тәсілдер арқылы байланысып, сөйлеу ағымына түседі. Нәтижесінде ойды баяндау, қажетті ақпаратты жеткізу қызметін атқарады. Адамдар тіл арқылы қарым-қатынасқа түскенде қажетті грамматикалық заңдылықтармен, әдістермен сөздер комбинацияланып, адамдардың бір-бірін дұрыс түсініп, ұғынысуына негіз болады. Сөздердің комбинациялануы сөйлеу жағдаятына қарай түрленіп, айтылым процесінде әр түрлі прагматикалық мақсатқа мүдделі болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Байтұрсынұлы А. Шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы, 2015. - 220 б.
2. Дейк Ван Т. Вопросы прагматики теста. \ \ НЗЛ. Вып. 8. – Москва, 1978
3. Лейдерман Л.Н., Барковская Н.В. Введение в литературоведение. – Екатеринбург, 1996.
4. Сыздықова Р. Сөз сазы. – Алматы: «Санат». 1994
5. Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. Көптомдық шығармалар жинағы. 8-том. – Алматы: «Ел-шежіре». 2014. -290 б.
6. Уәли Н. Жаңа емле: ұстанымдары, құрылымы мен мазмұны. – Жаңа қазақ емле жобасы: талдама, сараптама, сынама нәтижелері (алғашқы кезең). - Республикалық семинар-кеңес материалдары - Алматы, 2018.

Мақала Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» атты гранттық жобасы (ЖТН АР08855685) негізінде жарияланды.

IRSTI 811.378.14

TOREKEYEV BAKHYTZHAN ASILKHANOVICH,

Doctoral student,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Kazakhstan, Almaty,
E-mail: torekeyev333@gmail.com

ARTYKBAYEVA AKZHARKYN KADYRBAYEVNA,

s.p.s., professor,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Kazakhstan, Almaty,
E-mail: Artykbayeva1944@mail.ru

DIDACTICS OF DIGITALIZATION OF FOREIGN LANGUAGE EDUCATION IN KAZAKHSTAN: OPPORTUNITIES AND PERSPECTIVES

Аңдатпа: Мақала шеттілдік білім беру саласындағы Цифрлық ресурстар негізінде жоғары оқу орындары студенттерінің Мәдениетаралық Коммуникативтік Құзыреттіліктерін қалыптастырудағы негізгі талаптары, тиімділігі мен алатын орны және де артықшылықтары мен ерекшеліктеріне арналған.

Кілт сөздер: Шеттілдік білім беру; Цифрлық білім беру ресурстары; Мәдениетаралық Коммуникативтік Құзыреттілік; Мүмкіндіктер; Перспективалар.

Аннотация: Статья посвящена основным требованиям, эффективности и роли, а также преимуществам и особенностям формирования Межкультурных Коммуникативных Компетенций у студентов высших учебных заведений на основе Цифровых образовательных ресурсов в сфере обучения иностранным языкам.

Ключевые слова: Обучение иностранным языкам; Цифровые образовательные ресурсы; Межкультурная коммуникативная компетенция; Возможности; Перспективы.

Abstract: The article is devoted to the main requirements, effectiveness and role, also advantages and features of the formation of Intercultural Communicative Competencies of students higher education institution based on Digital Educational Resources in the field of foreign language education.

Keywords: Foreign Language Education; Digital Educational Resources; Intercultural Communicative Competence; Opportunities; Perspectives.

Introduction of Digital Educational Resources in the educational process is interconnected with the improvement of the content and methods of education in the process of teaching foreign languages in relation to the needs of modern life. The program "Concept of the State Standard of Higher Education of the Republic of Kazakhstan" emphasizes that in the system of digitalization of education a special place is given to learning using digital resources, electronic textbooks and complexes in the field of education [URL:<http://zakon.tsnik.kz/doc/123776/kaz/>]. Solving the problems arising from these priorities requires the formation of knowledge and skills, competencies to find solutions to problems that arise in the formation of Intercultural Communicative Competence through the use of Digital Resources in the learning process of students. Modern education is developing in two main conditions, namely, in the context of digitalization and improvement. If we consider it without the general scientific category of "Digitalization", then the modern world would be one-sided and incomplete. Today, human socio-economic activities are complicated by the rapid growth of knowledge required

for its implementation. Therefore, today the digitalization of education is a prerequisite for the creation of an intellectual base of society. Digitalization as an initial trend of socio-economic progress in developed countries is an objective process of all human activities, including in the education system. Due to the rapid development of the digitalization of society, Digital Educational Resources have been growing rapidly over the past five years. Digitalization of society means the use of new computing technologies and the widespread introduction of methods of transmission, receipt, collection, processing and storage of information on the basis of information transmission [Dzhussubaliyeva D.M., 2017, pp. 62-68].

Digital Educational Resources are an integral part of our daily lives, as well as their penetration into all spheres of human activity. The use of Digital Educational Resources accelerates and simplifies the process of working with different types of information. According to the Law on Education, in order to develop students' "Intercultural Communicative Competence at a high level, it is necessary to widely use new pedagogical methods and Digital

Educational Resources in foreign language lessons. Thus, the widespread use of digitalization methods is the only condition for foreign education" [Dzhussubaliyeva D.M., 2017, pp. 62-68].

Today, the issue of digitalization of the university industry is of great interest to many native scientists and methodologists.

One of the priorities of foreign language education is the formation of Intercultural Communicative Competence of students. The acquisition of these competencies by students, on the one hand, meets the requirements of the time, on the other hand, uses Digital Educational Resources as a new tool for teaching subjects in order to provide integration of resources and technical means of education. According to the Russian scientist N.V. Kuzmina, Competence is a teacher's knowledge and dignity that can be the basis for the development of another person [Kuzmina N.V., 1965, pp. 45-46]. According to the native scientist G. Atezhanova, Competence ensures the quality of teaching as a result of education, which in turn requires the implementation of integrated approaches, the creation of a unified system for assessing the quality of teaching [Atezhanova G., 2008, pp. 24-26.]. From our point of view, the Competency approach is not about students' awareness, but about recognizing and understanding real phenomena, mastering modern techniques and technologies, assessing their readiness for professional education in practice, choosing a profession, determining their place in life when it is necessary to orient the labor market and we believe that it develops the skills to solve vital issues that arise when it is necessary to address issues related to lifestyle, the choice of ways to resolve conflicts. Competence consists of many sub-competencies. We believe that the most important of these sub-competencies is Intercultural Communicative Competence. Because in contrast with the past the formation of Intercultural Communicative Competence is a topical issue in the field of education.

We state that the main purpose of the formation of Intercultural Communicative Competence in the digital age is to equip students with the knowledge of information transfer and its application and the formation of the ability to freely and effectively use Digital Educational Resources. In our view, in order to achieve a certain goal in the formation of Intercultural Communicative Competence, we should be guided in our teaching practice by the following key factors: Improving the effectiveness of independent work of students; Work individually, in pairs, in groups; Assign logical, qualitative tasks that develop thinking skills; Improving the theoretical and practical literacy of students. In other words, we believe that the first entry into this space is a teacher who provides it in a systematic and professional way. In order to work in a digital environment, any educator must be a teacher with a well-developed

communicative culture, the ability to use an interactive whiteboard, and the ability to work online.

And now let's focus on the research of scientists in the formation of Intercultural Communicative Competence of students on the basis of Digital Resources in the field of foreign language education. Due to the fact that the formation of Intercultural Communicative Competence of students on the basis of Digital Resources in the field of foreign language education is an integral part of the educational process, fundamental research is conducted: academician S.S. Kunanbayeva often studies the issues of informatization of the theory and methods of teaching a foreign language, A.T. Chaklikova - formation of intercultural communicative competencies, development of intercultural communicative competencies on the basis of information and communication technologies, issues of formation of students' cognitive competencies, Zh.A. Tuselbayeva - methodical preparation of students for the use of ICT, D.E. Sagymbaeva - distance learning of a foreign language, N.S. Asmattulayeva - implementation of moodle technology, U.T. Nurmanaliyeva is engaged in teaching English through electronic textbooks. The role of Digital Resources in the field of foreign language education as a tool for organizing processes G.K. Nurgaliyeva, E.V. Artykbayeva, D.M. Dzhussubaliyeva, A.U. Uvarova, G.Z. Adilgazinov and other scientists consider [Nurgaliyeva G.K., 2015, pp. 102-110].

According to the above-mentioned scientists, one of the reasons for the use of Digital Educational Resources is one of the ways to create a natural environment in the country where you study abroad. In addition, we understand that the use of Digital Educational Resources in foreign language teaching creates great opportunities for students to activate the learning process in the development of new language material, increase interest in the subject. So we understand that Digital Educational Resources, first, the process of using a set of methods and tools to collect, process, and transmit data to obtain new information about the state of an object, process, or phenomenon. Second, a set of technological elements, devices or methods used to process information.

In this regard, D.M. Dzhussubaliyeva in her research considers the concept of Digital Educational Resources as information processing, organizational and managerial concept, the use of a set of different information techniques [Dzhussubaliyeva D.M., 2016, pp. 347-354], so in analyzing the scientific literature on this issue, we can see that researchers consider the concept of digital resources in the field of education in different contexts.

According to A.K. Mynbayeva, Digital Educational Resources reflect the use of computers and audiovisual aids, didactic materials in the learning process, aimed at developing students' personal abilities and activating educational and cognitive

activities, minimizing the study period, as well as achieving deeper understanding of the subject [Mynbayeva A.K., 2010, pp. 20-22]. At the same time, we should recognize that the use of Digital Educational Resources is a didactic process that uses a complex set of computers and other tools.

According to A.D. Ursul, the use of Digital Educational Resources is a systematic process of mastering information as a fund of management and development through the media in order to create a digital society and on this basis to continue the further development of civilization. Its purpose is the mass improvement of intellectual activity through the use of Digital Resources in the field of education, a radical increase in the quality and efficiency of training of new types of professionals who meet the requirements of society, the formation of a new information culture [Ursul A.D., 2009, pp. 20-21].

According to S. Papert, a personal computer allows you to develop general cognitive skills, which are part of a wide range of learning areas, to create new teaching methods [Papert S., 1989, pp. 48-50]. In this case, we can assume that the development of communication skills, independent thinking, the ability to solve problems.

According to the above-mentioned scientists we believe that the use of these opportunities of Digital Educational Resources will create opportunities for the widespread use of the following new types of education: Interactive active dialogue, dialogue through which the user interacts with the computer; Management of specific objects; Use models of various objects and phenomena displayed on the screen; Automatic control over the results of the educational process, self-monitoring and adjustment of the results of control. So we think that the above-mentioned types of services of Digital Resources in education, first of all, allow to develop methods aimed at broadening the horizons of students; secondly, it allows students to form and develop relationships, such as the ability to make effective decisions, which are very important today, or to find ways out of difficult situations.

Effective use of Digital Educational Resources in foreign language education, in turn, contributes to the growth of foreign language learning, the development of visual and theoretical thinking, the adaptation of students to the conditions of the digital society. The main directions of the use of Digital Educational Resources in higher education are the use of electronic textbooks and Internet technology, and the global Internet contributes to the expansion of the field of knowledge of students. In addition, modern teaching aids: computers, telecommunications, the necessary interactive software and teaching aids are important as a methodological tool in the organization of independent learning of students, independent work, providing a variety of learning processes. Many researchers have concluded that working with a computer

helps to develop students' interest in the subject, to actively work with educational and technical literature. The emergence of multimedia, hypertext, networking and digital resources in the field of foreign language education has opened up great opportunities. All this, in turn, leads to an increase in the speed of learning language tools. Experience has shown that digital resources in the field of education have great potential in teaching a foreign language. According to pedagogical research, the following values can be achieved through the use of Digital Resources in foreign language teaching.

The basic principles of teaching a foreign language for communicative purposes using Digital Resources in the field of foreign language education include: Emphasis on all types of speech activity; Use of visual aids in teaching grammar, vocabulary, phonetics; Focus on students using their own creative projects or texts rather than ready-made projects; Elimination of the traditional system of assessment (correct / incorrect), the possibility of multiple choice of the answer; Interaction: student - computer, computer a student; Increasing the activity of students' thinking in the learning process; Updating the forms of teaching methods [Geraskevich N.V., 2013, pp. 64-66].

In our opinion it can be seen that the acquisition of a foreign language is of great importance in the teaching of a foreign language, as it is an integral part of digital resources in the field of education. The combination of the proposed forms, means of presentation, design, art and visual, and other solutions complement its content in the process of learning a foreign language. A teacher who masters the digital resources in the field of education develops an intellectual, spiritual, civic and many other human qualities. Comprehensive use of technical means, Digital Educational Resources in foreign language education in the classroom, simplifies many difficult tasks of the teacher and allows the emergence of fundamentally new approaches to this business. One of such new ways is language teaching through the types of computer programs in the educational system. In addition, through the Internet, students can work on grammar, lexical, phonetic exercises, various tests of authenticity. The Internet provides many opportunities for foreign language learners. They are able to communicate and work with the necessary texts. Through the Internet, students can communicate and develop their language skills. As a digital system, the Internet provides its users with comprehensive information. These include: e-mail, teleconferencing, video conferencing, help directories, online chat, and so on.

According to scientists, the effectiveness of the formation of Intercultural Communicative Competencies of students based on Digital Resources in the field of Foreign Language Education is as follows: Using multimedia (music or narration, animation videos, slide shows); The management

structure of the system - the teacher presents his thoughts, views, in turn, the material presentation, the same educational information for different audiences; Obtaining results through the control of knowledge, assessment; To choose the most effective way for each person to get an education providing an open system of education that allows; Contributes to a radical change in the technique of education; Helps to effectively organize cognitive activity in the learning process; Facilitate individual learning through the use of e-learning [Mukhambetzhanova S.T., 2010, pp. 66-70].

As about the main requirements for the formation of Intercultural Communicative Competencies of students on the basis of Digital Resources in the field of foreign education are as follows: Creating conditions for students to feel free in the learning process; Development of students' interest in learning, the requirement to achieve the expected results; The method aimed at personal development - the use of techniques; Creating opportunities for independent work and decision-making; Make informed decisions based on critically presented information; Attempt to set and justify a goal independently, to plan and implement cognitive activities to achieve the goal; Independent discovery, analysis, selection, reconstruction, storage, conversion and transmission of information, including with the help of digital resources in the field of modern education; Information processing using logical operations (analysis, generalization, generalization, structuring, direct and indirect proof, proof by analogy, modeling, mental experimentation, systematization of materials); Planning and implementation of its educational activities; Implement effective interaction, including conflict resolution, through dialogue with people from other cultures, different perspectives and different orientations; Allowing communication

between groups of people with different views to achieve a common result [Herselman M.E., 2005, pp. 31-36].

In our opinion, the expected result of the formation of Intercultural Communicative Competence is the formation of an individual with a modern culture of digitalization and competence, able to apply theoretical knowledge in practice. Therefore, every member of society should be a person who is literate in information, has a culture of digitalization and Intercultural Communication Competence. In recent years, in scientific and pedagogical works, Intercultural Communicative Competence is considered as a requirement for the quality of training or professional theoretical knowledge and practical skills, an important professionally experienced quality.

Well-known scientists S.E. Shishov and V.A. Kalney believes that the main requirements for the formation of Intercultural Communicative Competencies in the younger generation of educational institutions should be related to other competencies: Political and social competencies. They are the ability of a person to take responsibility for himself; Competences related to the ability to live in a multicultural society; Competence in written and oral communication; Competences related to survival in a digital society; Ability to find what is needed in the flow of information, to critically evaluate it; Respect for interethnic harmony, other cultures, other nationalities; The ability to receive lifelong learning, which is the basis of personal and social life [Bermus A.G., 2010, pp. 25-30].

Therefore, according to scientists taking into account the competencies associated with the ability to live in a digital society, students' Intercultural Communicative Competence levels are as follows: [Bermus A.G., 2010, pp. 50-53]

Table 1 - Students' Intercultural Communicative Competence levels in a Digital Society

№	Levels:	Value of Levels:
1	The first level:	1) General understanding of the use of Digital Resources in the field of education; 2) Isolation of simple ways of working with Digital Resources in the field of education.
2	Algorithmic level:	1) Mastering the didactic potential of digital resources in the field of education; 2) Development of assessment and self-assessment skills.
3	Heuristic level:	1) Use the capabilities of digital resources in the field of education in the processing of various information; 2) Use the capabilities of the interactive whiteboard for the development of electronic lessons; 3) Be able to choose the most effective pedagogical technologies for quality teaching of their subject.
4	Creative level:	1) To master the technology of working with application software; 2) To apply its capabilities to the orientation of disciplines.

We believe that students who have reached the peak of development of these levels can be called a person with Intercultural Communicative Com-

petence. The inculcation of these competencies in students who consider them as individuals requires a comprehensive set of special social educational

competencies in the teaching staff. Student competence can be formed only if the teacher is able to set a project for professional development and offer a system of tasks that will allow a person to apply the acquired knowledge in real life through a clear commitment to their professional activities. If the quality of education is assessed by knowledge, skills, abilities, personality traits, abilities, the person as a pedagogical object is considered as a human experience that is mastered and formed. In order to have an information culture, the younger generation must be able to use traditional and automated means of storing information, to be able to feel the need for information, to find, evaluate and use it effectively.

In general, according to scientists it is necessary to distinguish two groups of factors in the formation of Intercultural Communicative Competence in a Digital Society. The first is the formation of Intercultural Communicative Competence of students: availability of a personal computer; Internet and e-mail; interest in general subjects; information needs in a certain direction. Assuming that students work creatively, the second group includes the formation of Intercultural Communicative Competence of specialists in educational institutions: availability of computer base in educational institutions, classrooms; interest in the use of communication technologies in teaching; computer literacy; special advanced training courses; e-learning can be understood as the presence of methodological complexes [Evstigneyev M.N., 2011, pp. 71-72].

Scientists highlight the relationship between the use of Digital Educational Resources in educational activities and the solution of professional problems, highlighting the basic, general and professional stages of the formation of Intercultural Communicative Competence. Today, the stage of further digitalization of education is substantive and means the transition from computer literacy to the fundamental operational foundations of information culture of the individual, where each student must not only pay attention to information, digital resources in modern education, but also use it effectively. The effectiveness and quality of teaching often depends on the quality of the materials used in the effective organization and use of the self-study process.

We believe that the following achievements will be achieved through the use of Digital Educational Resources in foreign language lessons: Development of grammatical and lexical learning materials using personal computers to create crossword puzzles, tables; Competently write and illustrate words in a foreign language teaching decoration; Expansion of students' self-study and learning through the use of personal computers; Using the Internet, students exchange messages, freely express their ideas. It is planned to ensure a high level of information culture and digital literacy of students, who have mastered the ability to use

Digital Educational Resources, meet the needs of society, have developed competitive, Intercultural Communicative Competence. The modern stage of digitalization of education is characterized by the use of high-capacity, fast-moving media, powerful personal computers with Digital Educational Resources, multimedia technology and virtual reality systems. Therefore, Digital Educational Resources are used in several ways as a didactic tool, as a tool in professional activities, as an expert system and decision support system, as a tool for teaching and research activities.

And now let's summarize the possibilities of Digital Resources in the field of Foreign Language Education and in our opinion, they can be as follows:

- Establish an open education system that allows each student to choose the most effective way of learning;
- Radically change the technique of education;
- Effective organization of students' cognitive activity in the learning process;
- Individualized learning using e-learning.

We believe that Digital Resources in the field of foreign language education are the creation of new opportunities for the transfer of knowledge, the perception of knowledge, the assessment of the quality of education, the comprehensive formation of the student's personality in the educational process.

We suppose that expected results in the use of Digital Educational Resources in the formation of Intercultural Communicative Competence of students in the field of Foreign Language Education:

- Increases students' interest in the lesson;
- Increases the number of visual aids used in the lesson;
- Increases student creativity;
- Teaches students to work individually;
- Develops students' memory, hearing, sight, speech, thinking skills.

In conclusion, we believe that it is possible to develop student competence by improving the quality of students' knowledge, directing their knowledge to life, by forming a self-assessing, highly creative and versatile person, guided by the research topic. The main requirements for the formation of Intercultural Communicative Competence are described. Teachers should not be limited to educating students, teaching them teaching methods and educating them to the general culture. In order to reach the world level in the field of education, the emergence of a new generation of textbooks requires professionals in the field of education to critically review their work, to improve their professional skills in accordance with the requirements of the time. The idea of humanization is the formation of the person of the future, the teacher's trust in students, students' love for the teacher. Modern education is aimed at the full development of the student, first of all, the development of the mind.

Problem-based learning methods should often be used. The main defining factors of competence are the formation of the need for continuing education, readiness to deepen Intercultural Communicative Competence. It is important to create a personal and professional environment that provides Intercultural Communicative Competence of students.

We analyzed the effectiveness and role of the use of Digital Resources in education in the formation of Intercultural Communicative Competence in foreign education, clarified the concepts, explained the essence of the formation of Intercultural Communicative Competence of students through Digital Resources in education. It is impossible to be a competent, versatile specialist in the field of modern education without mastering the latest teaching technologies.

It was noted that the acquisition of Intercultural

Communicative Competence through Digital Resources in the field of education has a positive effect on the formation of intellectual, professional, moral, spiritual citizenship, human image, helps to develop themselves and effectively organize the learning process. In short, the system of person-centered knowledge is based on the comprehensive development of the person in accordance with the educational standards, the presentation of the acquired knowledge to the extent that it can be used in any situation of life depends on the competence of the teacher. Thus, the competence of the teacher plays an important role in the development of personal competencies, self-development, the search for innovation. The use of Digital Resources in the field of education in foreign language lessons is a modern requirement. It broadens the horizons of students, fosters international friendship and culture.

REFERENCES:

1. Atezhanova G. The role of the teacher of the new formation in the formation of psychological and pedagogical competence. Kazakh language, №4, 2008.-P.78.
2. Bermus, A.G. The methodology of teaching foreign languages is using the latest information and communication technologies. Teaching manual. -Moscow, Glossa-Press, 2010.-P.182.
3. Dzhussubaliyeva D.M. Innovative technologies in foreign language education Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference "Foreign Language Education Experience, Problems of Innovation" dedicated to the 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan and the 75th anniversary of Ablai Khan KazUIRandWL, November 18, 2016. -P.347-354.
4. Dzhussubaliyeva D.M. MOOC - the evolution of online education // Bulletin KazNU, Series Pedagogical. - 2017. - №. (2) 51, -P.62-68.
5. Evstigneyev M.N. Competence of a teacher of a foreign language in the field of use of information and communication technologies // Foreign languages in school. № 9, 2011.-P.182 .
6. Geraskevich N.V. Fundamentals of experimental research in the methodology of teaching foreign languages [Electronic resource]: studies. Method. allowance. Direction of training. 050100.62 - Pedagogical education (qualification (degree) "bachelor"): profile "Education in the field of a foreign language". -Surgut:SurSPU, 2013. -P.149. -ISBN 978-5-93190-303 - 3. — AccessMode: <https://rucont.ru/efd/623770>.
7. Herselman M.E., Hay H.R. An investigation into e-learning practices: implications for providers of education and training. South African Journal of Higher Education, №19,2005.-P.393-410.
8. Kuzmina N.V. Psychological activity of the teacher and the formation of his personality: abstract of thesis Doctor of Psychological Sciences. L.1965.-P.50.
9. Mukhambetzhanova S.T., Meldebekova M.T. Methods of formation of teachers' competencies in the use of information and communication technologies. -Almaty, LLP "Dair Publishing House", 2010. -P.76.
10. Mynbayeva A.K., Sadvakasova Z.M. Innovative teaching methods or how to make the lesson interesting: Textbook. - Almaty, 2010. -P.105.
11. Nurgaliyeva G.K. Continuity in the development of the scientific school. -Almaty, National Center for Informatization, 2015. -P.310.
12. Papert S. A revolution in consciousness: Children, computers and fruitful ideas, -M.: Pedagogy Year: 1989, -P.224.
13. Ursul A.D. Educational revolution of the XXI century in the perspective of a sustainable future (beginning and end). The journal of "Knowledge. Understanding. Skill" / Contents / No. 2. 2009,-P.52.

ТУБАЖАНОВ ЕРМЕК МАХМУТОВИЧ,

аға оқытушы, магистр,

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы,

E-mail: ermek.tm@mail.ru

АРАБ ТІЛІНДЕГІ МАСДАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада араб тілінде кеңінен дамыған және көп пайдаланылатын, іс-әрекет есімі масдар (مردصم) жайлы сөз қозғалады. Сондай-ақ, масдарға ұқсас қазақ тілінде кездесетін есімдер де айтылып кетеді. Араб тілінде масдардың дамығаны соншалық, етістік бапқа бөлініп, сол баптағы әр етістіктің пішініне сәйкес, және етістіктің бабына сәйкес масдар пішіндері жасалған, олардың түрлерімен пішіндері мақалада көрсетілген таблицадан көруге болады. Шет тілін оқитын студенттерге арнап араб тілі етістігін 10 бапқа бөліп, топтастырған. Сонымен қатар, бұрыс етістіктердің масдарлары бар. Олар, әдеттегі дұрыс етістіктерден жіктелуі мен масдарының жасалуы өзеше болып келеді. Қазақ тілінде ондай масдар түрлері жоқ. Дегенмен, салғастырмалы түрде, есім, есімше, етіс, сын есім, шырайлар сынды түрлері қазақ тілінде кездеседі. Міне осы терминдерді осы мақалада салғастырмалы түрде осы мақалада қаралды.

Түйін сөздер: етістік, сөз, есімдік, мағына, тіл, пішін, масдар, термин, аударма, грамматика, мағына.

Аннотация. Эта статья посвящена масдару, то есть названию действия, словесному образованию, которое получило широкое развитие в арабском языке. Обозначающая название действия или состояния, выраженного глаголом. Также в нем говорится о подобных существительных, которые встречаются в казахском языке. В арабском языке глагольные существительные были настолько развиты, что глаголы были разделены на десять парод (форм), и каждая разновидность глагола имеет свою собственную форму Масдара в соответствии с глаголом. Стоит отметить, что в арабском языке существуют масдарские формы неправильных глаголов. В отличие от обычных глаголов, спряжение неправильных глаголов и образование масдаров весьма значительны. Масдаров в казахском языке нет, но стоит отметить, что такие имена, как существительные, прилагательные, степень сравнения прилагательного, причастия встречаются и в казахском языке.

Ключевые слова: глагол, слово, местоимение, значение, язык, форма, масдар, термин, перевод, грамматика, значение.

Annotation. This article is about masdar, i.e. the name of the action, the verbal education which has been widely developed in Arabic. Denote the name of the action or state expressed by the verb. Also, it says about similar nouns that are found in the Kazakh language. In Arabic, the verbal nouns were so developed that the verbs were divided into ten parodas (form), and each verb variety has its own masdara form in accordance with the verb. It is worth noting that, in Arabic, there are masdar forms of irregular verbs. Unlike ordinary verbs, the conjugation of irregular verbs and the formation of masdars are quite significant. There are no masdars in the Kazakh language, but it is worth noting that such names as nouns, adjectives, the degree of comparison of an adjective, participle are found in the Kazakh language.

Key words: verbs, words, nouns, meaning, language, form, drunkenness, term, translation, grammar, meaning.

Араб тілінде етістіктен жасалған, арабша масдар (مردصم) кеңінен дамыған іс-әрекет есімі, және іс-әрекет атауын немесе жағдайын белгілейді. Масдар есімдік бола тұра, бірқатар етістіктің қасиеттерін де сіңірген. Яғни, масдар етістік сияқты, іс-әрекетті де білдіре алады. Сонымен қатар, барыс септігі, ілік септігі, шылау және жұрнақтарды басқара алады. Бірақ, етістіктен бір ерекшелігі, масдар іс-әрекетті уақытпен, және оны атқарушы жақпен байланыстыра алмайды. Сол себептен, орыс тілінде *инфинитив* (неопределенная форма глагола) пайдаланатын жерде, араб тілінде іс-әрекет есімі *масдар* пайдаланы-

лады [Бүркітбай Г.Ж., 2000 ж., 119 б.].

Етістік ретінде пайдаланылатын масдар, әдетте белгілі халде қойылады. Масдар нақты мағынаға ие бола алады, ондай кездері масдар әдеттегі зат есім ретінде пайдалана береді. Нақты мағына беретін зат есім тектес іс-әрекет есімдері масдарлардың бір ерекшелігі, олар көпше түрде жасала алуында [Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш., 2000 г., 218 б.].

Әрекет есімі масдар араб тілінде әрекеттің абстракттілі атауы немесе жаққа (адам) бағытталмаған күйін береді, етістіктің нақты сипатын, уақытын және етісін көрсетпейді. Ол етістік жү-

йесіне еніп кетеді де, етістіктің категориясы мен (санаты) бірге қарастырылады. Әрдайым етістіктің барлық түрлерінен, түбір және туынды етістіктерден жасалып, олармен өз бетінше байланыса алады. Араб грамматистері оны барлық етістіктер пішіндерінің семантикалық бастауы деп санайды. Сөздіктерде әрекет есімдері әр етістіктің қасында көрсетіледі. Бұл жерде бірінші баб, қарапайым түбір етістігінің қырықтан астам әрекет есімінің нұсқаларын ұсынады. Әрбір етістіктен ол бір-екі

немесе бірнеше нұсқа болып жасалады [Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно историческом освещении., 1998 г., 104 б.].

Туынды сөздер المشتقات (әлмуштаққат) деп негізгі түбірлерден өрбіген яғни жасалған сөздер аталады. Араб тілінде туынды есім сөздер етістіктен және есімнен белгілі бір үлгілер бойынша жасалады. Ол үлгілер 8 түрге бөлінген және оларды төменде көрсетілген таблицадан байқауға болады.

Етістіктен жасалған есім сөздер:

1	Масдар (іс-әрекет есімі)	المَصْدَرُ
2	Негізгі есімше	إِسْمُ الْفَاعِلِ
3	Ырықсыз есімше	إِسْمُ الْمَفْعُولِ
4	Сапалық сын есім	الصِّفَةُ الْمَشْتَبَهَةُ
5	Салыстырмалы шырай	مُبَالَغَةُ إِسْمِ الْفَاعِلِ
6	Асырмалы шырай	إِسْمُ التَّفْضِيلِ
7	Мезгіл және мекен атаулары	إِسْمُ الزَّمَانِ وَالْمَكَانِ
8	Құрал-сайман атауы	إِسْمُ الْأَلَةِ

Есімнен жасалған есім сөздер.

1. Кішірейткіш атау- *إِسْمُ التَّصْغِيرِ*

2. Қатыстық сын есім- *إِسْمُ الْمَنْصُوبِ*

Олар ішінде төмендегідей топтастырылады:

1) Араб тілінде етістікке ұқсас немесе етістік сияқты әсер ететін негізгі есімше және ырықсыз есімше, сапалық сын есім, салыстырмалы шырай *الصِّفَاتِ الْمَشْتَقَةِ* -туынды сын есімдер деп аталады.

2) Мезгіл және мекен атаулары, құрал-сайман атаулары, кішірейткіш атаулар, қатыстық мын есімдер *الأسماء المشتقة*-туынды зат есімдер деп аталады.

Араб тілінде масдар (*ردصم*) уақытқа, мезгілге және зат есімге қатыссыз болып, етістіктен жасалатын есім сөз масдар мағынасы кейде қазақ тіліндегі қимыл есім мағынасына сәйкес келеді.

Мысалы:

түсіну- *فَهْمٌ*

үйрету- *تَعْلِيمٌ*

қолдану- *إِسْتِعْمَالٌ*

оқу- *قِرَاءَةٌ*

Масдардың түрлері мыналар:

№	арабша масдар пішіні	масдар сөзі	қазақша мағынасы
1	فَعَالَةٌ	زِرَاعَةٌ	егіншілік
2	فِعَالٌ	فِرَاقٌ	айырылысу
3	فَعْلَانٌ	طَيْرَانٌ	ұшу
4	فُعَالٌ	سَعَالٌ	жөтел
	فَعِيلٌ	نَبِيحٌ	ырылдау
5	فُعُولَةٌ	صُعُوبَةٌ	қиыншылық
	فَعَالَةٌ	نِظَافَةٌ	тазалық
6	فَعَلٌ	فِرْحٌ	қуану
7	فَعُولٌ	خُرُوجٌ	шығу
8	فَعْلٌ	فَهْمٌ	түсіну
9	فُعْلَةٌ	حَمْرَةٌ	қызару

1. Түбір етістіктің масдарлары (*المَجْرَدُ*)

2. Туынды етістіктің масдарлары (*المزِيدُ*)

3. Мим масдары (*المَصْدَرُ الميمي*)

4. Қосымша масдарлар

Түбір етістіктің масдарларының екі түрі бар.

а) *الثَّلَاثِيّ الْمَجْرَدُ* - үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістік

б) *الرُّبَاعِيّ الْمَجْرَدُ* - төрт дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістік

Үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің *الثَّلَاثِيّ الْمَجْرَدُ* масдарлары жиі кездеседі. Олардың белгілі-бір қағидаға сүйенген үлгісі жоқ. Барлық бабтардың масдарлары арнайы, және белгілі бір пішін (форма) бойынша жасалады. Бірақ, әр-түрлі бірінші баб етістіктерінің масдарлары бір пішіннен емес, бірнеше масдар пішіндерінен жасалады. Ондай пішіндерді жасауда нақты бір ереженің жоқ болуы. Сондықтан, олардың масдарларын тек сөздіктен қарап білуге болады. Мысал ретінде көп пайдаланылатын бірінші баб масдарының пішіндерін келтірейік, оларды төмендегідей топтастыруға болады:

Араб тілінде الرَّبَاعِيُّ الْمُجَرَّدُ - төрт дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістігінен негізгі есімше жасау үшін, етістіктің осы шағының алдындағы *мударраат харфы* (осы шақ әрпі) - осы шақ

жасаушы (ي - и) әріпінің орнына, *даммалы* (ُ - у) *мим* (م - м) әріпі жазылады, және соңғы әріптің алдындағы әрпіне *кәсра* (- и) қойылады. Оны төмендегі мысалдардан көруге болады:

1	عَلِمَ	үйретті	مُعَلِّمٌ	мұғалім
2	اجْتَهَدَ	ынталандырды	مُجْتَهِدٌ	ынталандырушы
3	تَرَجَّمَ	аударды	مُتَرَجِّمٌ	аудармашы

Қазақ тілінде *есімше* етістіктің есім сөздерге ұқсас белгілері бар түрі. Ол түбір етістіктен арнайы жұрнақтар арқылы жасалады. Мысалы, “-ған, -ген”, “-қан, -кен” жұрнағы етістікке жалғанып, оған өткен шақ мәнін қосады: “жазылған хат”, “келген адам”, “ол кеткен”, “сен бергенсің”, “мен барғанмын”. Сөйлемдегі мағынасына қарай өткен шақ мәнінде де қолданылады: “ол бұрын бізге жиі келетін”. Келесі “-ар, -ер”, “-р”, “-с” жұрнағы қимылдың келешекте жасалуы да, жасалмауы да мүмкін екенін білдіреді: “айтылар сөз”, “бермес ас”, “келер күн”, т.б. Осымен байланысты бұл жұрнақ тілде болжамды келер шақ қызметінде қалыптасқан: “ол бүгін-ертең келер”. Сондай-ақ, “-мақ, -мек”, “-пақ”, “-пек” жұрнағы алда жасалатын істі мақсат етуді білдіреді. Мысалы: “кездеспек күн”, “орындалмақ жұмыс”, “айтылмақ сөз”. Есімшенің осы мағынасына байланысты ол тілде мақсатты келер шақ көрсеткіші болып қалыптасқан: “Ол ел сенімін ақтамақ”. Есімшенің басқа етістіктерден өзіндік ерекшелігі бар. Ол заттық белгі білдіріп, сөйлемнің анықтауыш мүшесі қызметінде қолданылады. Мысалы: “Айтылған сөз - атылған оқ”. Осындағы “айтылған” - сөздің анықтауышы, “атылған” - оқтың анықтауышы. Есімше анықтауыш қызметінде заттың қимылын оның бір белгісі ретінде көрсетеді. Есімшеден болған анықтауыш заттың тұрақты белгісін емес, тұрақсыз белгісін білдіреді. Есімше өте жиі заттық мәнде қолданылатын сөздерге жатады. Есімше заттанғанда, ол зат есімнің жалғауларын қабылдайды: “көргеніңді айт, келгендерді қарсы ал”, т.б. [«Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия «Қазақ энциклопедиясы», 110 б.].

Сапалық сын есімдер қосымша формаларсыз-ақ, тұрып, өзінің семантикасы жағынан тікелей заттың сынын білдіреді. Қызыл, жасыл, ақ, қара, жақсы, жаман, ауыр, үлкен т.б. Қыры - көкшіл, ойы - майса, қызыл, жасыл қызғалдақ. (С. Жұмағали). Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап. Бұларды керек қылмас ешкім қалап. Терең ой, терең ғылым іздейді. Өтірік пен өсекті жүндей сабап. Жақсы ат пен тату жолдас бір ғанибет Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға (А. Құнанбайұлы).

Сапалық сын есімдерден арнаулы формалар арқылы шырай категориясы жасалады. Қазіргі қазақ тілінде, негізінен, сапалық сын есімдерге ғана қосылатын шырай жұрнақтары бар. Мыс.: -ғ ы л т, -ғ ы л т ы м, -ш ы л, -ш ы л т, -ғ ы л т. б. тек түсті білдіретін сапалық сын есімдерге жалғанып, сол түстің бәсеңдеу реңкін білдіреді. Сапалық сын есімдерге бұлардан басқа да сындың белгінің әр-түрлі реңкін білдіретін ұлғайту, кішірейту, солғындықты

көрсететін жұрнақтар, яғни шырай формалары, талғамай жалғана береді. Қалың-дау, қалың-ырақ, жіңішке-леу, жіңішке-рек, толық-ша, толық-тау, толығы-рақ т.б. Сол сияқты, аласа, биік, жақсы, ірі, арық, семіз, жуан, қалың, жұқа, аицы, тұщы, ұзын, қысқа тәрізді сапалық сын есімдердің қай-қайсысына болсын шырай формалары жалғана алады.

Одан басқа сапалық сын есім күшейтпелі мағынада жап-жасыл, боп-боз тәрізді үстеме форманы қабылдай алады. Мысалы: Кешегі құмды дала жап-жасыл алқапқа айналды (М. Ғабдуллин).

Сапалық сын есім түстен басқа да көптеген сынды білдіреді: көлем, заттық қасиет, шек т.б. Мысалы: алыс, жақын, жас, кәрі, жаңа, ескі, толық, жіңішке, нәзік, ыстық, суық, биік, аласа, жарық, қараңғы, құрғақ, ылай, тұнық т.б.

Жақсы қыздан қашқан жалқау жігітті көргенім осы. (С. Бегалин). Жуас түйе жүндеуге жақсы. Жақсы жұмыс жанға тыныс. Жаман ауруға жақсы ас (Мақал).

Сын есімнің салыстырмалы шырайы.

Салыстырмалы шырай қандай-да бір белгінің, сапаның, қасиеттің дәрежесіндегі айырмашылықты білдіреді. Салыстырмалы шырай -ырақ, -ірек, -рақ, -рек, -лау, -леу, -дау, -деу, -тау, -теу, -шыл, -шіл қосымшаларының көмегімен жасалады. Мысалы, үлкен - үлкенірек, кіші - кішілеу, көк - көкшіл т.б.

Салыстырмалы шырай келесі сөздермен тіркесте қолданылады: қарағанда, гөрі, менікінен, сенікінен, сіздікінен. Мысалы, Біздің университетіміз сендердікіне қарағанда үйге жақындау. Біздің ғимарат сіздікінен үлкенірек.

Ескерту: -шыл, -шіл қосымшалары тек түр-түсті білдіретін ақ және көк сын есімдеріне ғана жалғанады [Қазақ тілінің грамматикасы I том, 1967, 172 б.].

Қорыта келгенде, араб тілінде етістіктен жасалған, масдар (ردصم) кеңінен пайдаланылатын әрекет есімі. Араб тілінде жақсы дамыған әрекет есімі, етістіктің қай түрі болмасын, және ол қай бабта (туынды етістік) тұрса да әрекет есімі *масдар* пішініне ие бола алады. Бұл өз кезегі сөйлем құрастыруды жеңілдетеді. Қазақ тілінде әрекет есімі ондай қолданысқа ие болмаған. Мысалы: 1) оқу- أرق, 2) оқу- أراق. Бұл жерде көріп отырғанымыздай, біріншіде - оқу етістік пішінінде тұрса, яғни, етістіктің шағы және жағы көрсетілген. Екіншісінде, ол әрекет есімі ретінде көрсетілген, яғни, оқу процесі (орыс тілінде: чтение), яғни әрекет есімінде шақ және жақ жоқ екенін байқауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бүркітбай Г.Ж., Х. Еллек. Араб тілінің морфологиясы. Алматы.: 2000 ж. 119б.
2. Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка. Москва.: 2000 г. 218б.
3. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно историческом освещении. Москва, 2-е издание.: 1998 г. 104б.
4. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9, III том.: 110б.
5. Қазақ тілінің грамматикасы I том. Алматы.: 1967. 172б.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ ART SCIENCE

УДК 745 / 749

МУКАНОВ МАЛИК ФЛОБЕРОВИЧ,

доктор PhD искусствоведения, доцент,
кафедра «Изящных искусств»,
Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова,
г. Алматы,
E-mail: malik_flober@mail.ru

БАЙДИЛЬДА БАУЫРЖАН НУРБЕКУЛЫ,

профессор, декан,
факультет «Живопись, скульптура и дизайн»,
Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова,
г. Алматы,
E-mail: Bauken.bn@mail.ru

БАЗАРБАЕВА РАУШАН ЕРКЕНОВНА,

профессор ВАК, заведующий,
кафедра «Декоративно-прикладное искусство»,
Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова,
г. Алматы,
E-mail: bazarbaeva_r@mail.ru

СИМВОЛИКА СУФИЗМА В АВТОРСКОМ ГОБЕЛЕНЕ ДОСЖАНОВА БАУЫРЖАНА «ПРОРОК»

Аңдатпа. Мақалада қазақтың жас суретшісі Бауыржан Досжановтың «Пайғамбар» атты авторлық гобеленіне өнертанушылық талдау жүргізіледі, онда ол монументалды-сәндік бейнелеу шешімі мен бейнелі-символикалық тілді тарта отырып, көрермендер алдында сопылықтың діни-мистикалық ілімінің ерекшеліктерін ашуға тырысады.

Түйінді сөздер: Қазақстанның қазіргі заманғы бейнелеу өнері, қазіргі қазақ гобелені, суфизмнің діни ілімі, бейнелеу мәдениетіндегі суфизмнің символикасы, дәстүрлі қазақ көшпелі мәдениетінің архетиптері, гобелен өнеріндегі монументалды образ, Досжанов Бауыржан.

Аннотация. В статье проводится искусствоведческий анализ авторского гобелена молодого казахского художника Бауыржана Досжанова под названием «Пророк», в котором он, привлекая монументально-декоративное изобразительное решение и образно-символический язык, пытается раскрыть перед зрителем особенности религиозно-мистического учения суфизма.

Ключевые слова: современное изобразительное искусство Казахстана, современный казахский гобелен, религиозное учение суфизм, символика суфизма в изобразительной культуре, архетипы традиционной казахской кочевой культуры, монументальный образ в искусстве гобелена, Досжанов Бауыржан.

Annotation. This article presents an art review of «the Prophet» original tapestry by the young Kazakh artist Bauyrzhan Doszhanov, where he, using monumental scale and graphic, figurative and symbolic language, tries to show to the audience features of Sufism, religious and mystical doctrine.

Key words: contemporary fine arts of Kazakhstan, contemporary Kazakh tapestry, Sufism religious doctrine, symbolism of Sufism in fine arts, archetypes of traditional nomadic culture, monumental image in tapestry art, Bauyrzhan Doszhanov.

«Художник обладает особым зрением. Его произведения открывают нам неведомые миры, раздвигают горизонты повседневности, заставляют увидеть в привычном незнакомое, тайну. Как часто наш взгляд скользит по поверхности, и лишь Художник угадает в обманчивой простоте вечную загадку» [Зуйкова Т.Г., Пономарева В.В., 2009, с. 120].

«Высшим пилотажем» в изобразительных видах искусств является умение художника композиционными средствами выразить сложные философские, религиозные, культурологические или социальные аспекты человеческой жизни в простом, точно найденном и доступном для восприятия зрителя художественно-символическом образе. И, наоборот, в простом на первый взгляд природном или бытовом явлении разглядеть сокровенное глубинное содержание, отражающее макрокосмос существования Вселенной. Иными словами, рассказать просто о сложном и увидеть в простом многогранную суть Мироздания - это невероятно сложная творческая задача, и одновременно, весьма притягательная.

Что бы с ней справиться, художники часто прибегают к основным приемам монументального искусства: лаконизм изложения любого сюжета, пластическая экспрессия, увеличение или

уменьшение масштабных отношений, «экономия» цветовых акцентов и пятен, обобщенность формы и ассоциативность. Но, первое место, несомненно, принадлежит такому художественному образу, как метафора. Ни один из видов изобразительных приемов не является столь эффективным и распространенным средством выражения, хотя имеются и другие, не менее важные и значительные приемы, такие как аллегория, гипербола, гротеск и символ, носящих форсированный характер воздействия на зрителей.

Обладая неограниченными возможностями в уподоблении или сближении самых различных образов, по существу, по-новому осмысливая их внутреннюю природу, метафора позволяет обнажить их потаенную суть. Сила метафоры в том, что она способствует установлению таких интуитивных связей в мозге, которые позволяют мгновенно считывать содержание любого художественного произведения. Ведь в этом и заключается главная, определяющая роль любого вида искусства.

Задача данной статьи состоит в искусствоведческом анализе гобелена под названием «Пророк» («Пайғамбар»), размер 150 x 210 см., созданным в 2016 году молодым казахским художником Бауыржаном Досжановым. (Рисунок 1)

Рисунок 1. Б. Досжанов. Пророк. 2016 г. 150 x 210 см.

При беглом взгляде на гобелен можно с уверенностью сказать: он принадлежит к так называемому «бапановскому» изобразительному стилю. Этому в полной мере способствует то обстоятельство, что художник выстроил компо-

зицию своего произведения по канонам эстетики минимализма, культурного феномена, активно развивающегося в искусстве современного казахского гобелена. С другой стороны, если в творческом наследии Алибая и Сауле Бапановых

и встречается что-то похожее на стилизованную Бауыржаном фигуру верблюда, то сюжетной темы ищущего пророка точно нет. Поэтому можно констатировать, что, хотя в гобелене и присутствует зримое сходство стилистическо-изобразительных решений, однако в символично-метафорических аспектах решения художественной идеи произведения, о каких-либо совпадениях или повторе речи быть не может.

Новая работа Бауыржана опять сплошь изобилует изобразительными рефренами – это излюбленный многими художниками мотив изог-

нутого мечом серпа луны и, уже во многом фирменный знак – «а ля досжановский», ало-коралловый цвет фона с меланжевыми переходами в благородный серо-землистый колорит. Так же, как и во многих других его гобеленах, нижнюю кромку произведения окаймляет черная узкая полоса, выступая фундаментом, приземляющим на себя фигуры главных героев изображаемого сюжета. Примером может быть его более ранний гобелен «Хранитель очага» («Ошақбасы қорғаушысы») 2011 г., размер 130 x 210 см. (Рисунок 2)

Рисунок 2. Б. Досжанов. *Хранитель очага*. 2011 г. 130 x 210 см.

Подобную композиционно-изобразительную рефлексию нельзя оправдать приверженностью молодого художника своим, ранее найденным «фишкам», потому что вышеозначенные замечания отходят на второй план, когда начинаешь вникать в сложный комплекс образно-символических ассоциаций вызванных данным произведением.

Бауыржан, при решении художественного образа человека, наполненного знаниями и ищущего достойного ученика, обращается к сложному метафорическому языку притчи, уже практически не привлекаемому современными мастерами казахского гобелена. В данном случае стоит поприветствовать творческую смелость молодого автора, поскольку он верит в духовную зрелость и самостоятельность своего зрителя, что исключает необходимость кого-то просвещать, призывая, убеждать и торопить. «Художественная притча как таковая наделяет своего зрителя, читателя, слушателя большой самостоятельностью, но именно для того, чтобы предложить ему вместе поразмыслить над тем или иным предметом; для этого

необходимо верить в своего зрителя, в его интеллект, способность к сложным ассоциациям, к сосредоточенной медитации». [Якимович А., 1981, с. 91-92]

Главным персонажем композиции гобелена является небольшая фигурка человека-пророка в стилизованной под восточной одежде, ведущего за собой громадного двугорбого верблюда, который занимает своей фигурой всю основную часть тканого полотна. В левой руке, словно недочитанную книгу, пророк несет изогнутую серпом вверх луну. Вся фигура степного дромадера усеяна россыпью разномасштабных лун - даже глаз животного стилизован под узкий силуэт ночного светила. В довершение всего, на своих могучих горбах верблюд бережно, как будто колыбель, несет телу самой большой в композиции белой саблевидной луны.

Тонко прочувствованная Бауыржаном «мера условного» и высокая культура стилизации изобразительных форм в решении художественных образов «Пророка», избавляет произведение от вы-

чурной плакатности и несдержанности в выпячивании казахской национальной символики. Такой подход уже давно воспринимается своеобразным изобразительно-стилевым «штампом» в творчестве молодых авторов современного гобелена, что, безусловно, накладывает негативный отпечаток на общую тенденцию развития этого монументально-декоративного вида искусства в Казахстане. Мы живем в современном мире всеобщей информативной доступности, и здесь, важно не поддаваться мгновенно тиражируемым, расхожим приемам стилизации, порождающих увеличивающиеся ряды эпигонов, «в особенности в условиях всеобщей тяги к стилевому единству» [Николаева Н., 1975, с. 179].

Общая символика гобелена - путник в восточной одежде, восьмиконечная звезда, повисшая над головой верблюда, как цель или ориентир путешествия странника, и, в первую очередь, само вьючное животное, изысканно украшенное подобием лабиринтообразного узора, состоящего из множества пересечений и наслоений силуэтов лун и создающих эффект арабской каллиграфии - дает возможность зрителю прикоснуться к сакральным аспектам исламской культуры.

Нет сомнения в том, что при работе над этим произведением на Бауыржана Досжанова сильное влияние оказало религиозно-мистическое учение суфизма.

Суфизм, как и минимализм в искусстве, в первую очередь указывает своим последователям на воздержанность в жизненных проявлениях каждого индивидуума, проповедует свободу от догм, национальных и кастовых предрассудков, и что особенно важно, напоминает о скоротечности жизни. А она в свою очередь мобилизует скрытые силы художника, с максимальным использованием своих возможностей. Он ценит время, он не тратит впустую свой потенциал, и, насколько возможно, целенаправленно и продуктивно его реализует.

Целью суфизма является воспитание духовного человека, способного возвыситься над негативными качествами своей природы, такими как эгоизм, лень, нетерпимость, гордыня и пр. Суфии несут в мир свое понимание прекрасного. Символика суфизма, выраженная через художественные образы и их мотивы, пронизывает средневековую классическую поэзию Ближней и Средней Азии в лице Ахмеда Яссауи, Руми, Хафиза, Джамии, Низами, а позже казахских поэтов - Бухар-жырау, Шакарима, Абая, Мукагали Макатаева.

Но самое главное – суфизм (собственно говоря, как и все другие вероучения) проповедует любовь ко всем элементам Творения, которая в процессе углубления перенаправляется на самого Творца. И тогда человек начинает видеть, что Божественное начало есть во всем. Но разве не такова сокровенная суть творца-художника?

Суфистское вероучение передается строго от учителя к ученику – мюриду, означаящему «жаж-

дущий». Роль учителя заключается в том, чтобы подготовить ученика к осознанию своего предназначения. Связь между учителем и учеником – это всегда взаимодействие сил не равных по статусу, но равных по жажде устремлений. Не случайно, что о предопределенности встречи ученика с учителем говорит следующая поговорка: «Готов ученик, готов и учитель». Так же, как и в искусстве, настоящего мастера-учителя судьба преподносит в том случае, если неопит носит в душе качества мюрида – жажду знаний и истины.

Теперь, поподробней рассмотрим образ лабиринта, который Бауыржан в данном гобелене смог наполнить тонкими смысловыми параллелями, в конечном итоге обогащающими общую канву художественного содержания произведения.

Первый подтекст, лежащий на поверхности и читаемый зрителем сразу, это сравнение жизненного пути человека с разветвленной системой лабиринтных ходов. Другой, сакральный вариант образа лабиринта в гобелене, отождествляет его с накопленным багажом знаний и опыта жизни странника-ученого. И, если кто-то другой, в качестве ученика захочет посетить лабиринт, то ему не обойтись без помощи его хозяина - единственного человека, подобно сталкеру способного перемещаться в нем без страха заблудиться и не найти выхода.

Один из самых основных постулатов суфизма заключается в том, что учитель должен передавать свои знания молодому последователю. Поэтому, не случайно автор гобелена композиционно располагает фигуру главного персонажа не внутри лабиринта-верблюда, а именно идущим перед ним. Таким способом он еще раз подчеркивает главное достоинство настоящего учителя - постоянно учиться самому и делиться со страждущими своим опытом и знаниями, а не существовать, подобно мифологическому Минотавру только внутри своих владений, подстерегая неподготовленных страждущих, случайно ступивших к нему на порог.

Одним из первых, кто использовал образ лабиринта для обозначения особых состояний человека, был Ф. Ницше. В работе «По ту сторону добра и зла» он прибегает к символике лабиринта при обозначении попыток найти новые модели поведения незаурядных личностей: «Независимость – удел немногих: это преимущество сильных. И кто покушается на нее, ...тот доказывает, что он, вероятно, не только силен, но и смел до разнузданности. Он вступает в лабиринт, он в тысячу раз увеличивает число опасностей, которые жизнь сама по себе несет с собою; и не самая малая та, что никто не увидит, как и где он заблудится, удалится от людей и будет разорван на части... Минотавром совести. Если такой человек погибает, то это случается так далеко от области людского уразумения, что люди не чувствуют и этому не сочувствуют, - а он уже не может больше вернуться назад. Он не может вернуться к состраданию людей » [Ницше

Ф., 1990, с. 47].

Эта обширная цитата немецкого мыслителя и философа Вильгельма Ницше показывает, как легко символика лабиринта входит в систему образов, характеризующих мотивы действия и поведения человека, и доказывает изначальную адекватность этого образа человеческой психике.

Теперь, хотелось бы упомянуть о нескольких негативных моментах, связанных с этой работой. На самом деле, они не несут сильного отрицательного заряда, но и пройти мимо них нельзя.

Итак, первое замечание. Рассматривая тканое полотно, ловишь себя на мысли, что данной работе явно не хватает как физического размера в целом, так и внутри композиционного пространства в частности.

Если первая часть замечания имеет технологическую природу и решается довольно просто - элементарным увеличением физического масштаба гобелена, то ко второй нужно отнестись с большим вниманием, поскольку она имеет художественно-изобразительный характер и сигнализирует об ошибке, допущенной автором при работе над композицией будущего произведения. В гобелене перед фигурой идущего пророка, над лунной, покоящейся на двух горбах и за самим верблюдом совершенно не хватает простора действия. Вследствие этого, главные персонажи выглядят зажатыми в рамках тканного пространства, что в смысловом плане противоречит и разрушает одну из главных тем гобелена - страннику-учителю, чтобы расти духовно, наполняться знаниями, опытом, навыками и найти своего последователя, необходимо постоянно быть в движении.

И второе, когда в произведении мощь общего замысла и идеи, стилизация форм, метафоричность изложения сюжета и образов соответствует лаконичности и монументальности изобразительного решения, как в данной работе Бауыржана, то, в конечном итоге, гобелен лучше «раскрывается» перед зрителем в монохромном исполнении. Тем более, что молодому автору в своем творческом методе уже пора избавляться от «навязчивости» красно-кораллового колорита в пользу других цветовых оттенков.

Завершая искусствоведческий анализ гобелена Бауыржана Досжанова «Пророк» нужно отметить:

в наше время, когда молодые художники серьезно увлекаются абстракционизмом, техносимволизмом и другими «измами» изобразительного искусства, формальных по постановке художественной задачи, справедливо будет сказать, что в гобеленах часто не хватает человеческого присутствия. Когда говорится о «человеческом присутствии», не имеется в виду только введение персонажей в те или иные гобелены, персонажей, которые являются лишь декоративным узором. Напротив, «... речь идет о волнующем, действительно человеческом присутствии. Я имею в виду нечто совершенно незаменимое - сокровенный, интимный графизм. Именно в этом находится сердцевина одной из ключевых проблем современного искусства, способность трансформировать общество, коллектив (или отдельного человека) путем преобразования. И эта способность приводит к тому, что в живописи, в картинах появляются мужчины и женщины более реальные, чем в жизни. Это то, что делали в свое время великие художники прошлого» [Сомвиль Р., 1986, с. 20].

Точка зрения бельгийского художника-монументалиста и одного из реформаторов искусства европейского гобелена Роже Сомвиля подчеркивает художественное достоинство данного произведения, раскрывающего перед зрителем сакрально-философское содержание центрального образа суфизма - Пророка.

Так же можно добавить, что молодой художник стал тщательней относиться к выбору сюжета своих будущих произведений. Определив тему, старается найти ее оригинальное и запоминающееся образно-символическое решение, пусть и оперируя пока найденными ранее изобразительными приемами-рефренами. Можно не сомневаться, что ему со временем удастся избавиться от этого «негативного» момента в своем художественном методе, поскольку на данном этапе деятельности такой подход оправдывается пока еще относительно малым багажом творчески-практического опыта. Как и в некоторых других его работах, монументальная трактовка художественного образа гобелена «Пророк» несет в себе впечатляющий потенциал новых и интересных авторских интерпретаций, что, в свою очередь, обогатит культуру современного искусства казахского гобелена.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Т.Г. Зуйкова, В.В. Пономарева. Вечное путешествие // В сб. материалов конференции: Юнеско и изучение феномена Великого шелкового пути в современном мире, Алматы, 2009 г., - С. 120.
2. А. Якимович. Сюжеты и образы притчи (К проблеме истолкования образного смысла современной картины) // В кн.: Советская живопись 79, Москва, Советский художник, 1981 г., - С. 91 - 92.
3. Н. Николаева. Стилизация и эксперимент // В кн.: Советское декоративное искусство 73/ 74, Москва, Советский художник, 1975 г., - С. 179.
4. Ф. Ницше. По ту сторону добра и зла // В кн.: Ф. Ницше. Сочинения, Т. 2, Москва, Мысль, 1990 г., - С. 47.
5. Р. Сомвиль. Шестнадцать лет спустя // Творчество, Москва, Советский художник, 1986 г., № 8, - С. 20.

МУКЫШЕВ ТАЛГАТ КАРИПЖАНОВИЧ,
доцент (акад.),
«Дәстүрлі музыкалық өнер» кафедрасы,
«Дәстүрлі музыка» факультеті,
Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
доценті (акад.), өнертану ғылымдарының кандидаты,
«Домбыра» кафедрасы,
«Халық музыкасы» факультеті,
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,
Қазақстан, Алматы қ.,
E-mail.ru: mukyshevt@mail.ru

БАШҚҰРТ ХАЛҚЫНЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАБЫ ҚУРАЙ

Аңдатпа. Қурай - башқұрт халқының төл музыкалық аспабы. Қурай тектес аспаптар түркітілдес халықтардың көпшілігінде кездеседі қазақтарда сыбызғы, алтай халықтары мен қырғыздарда чоор, түрікмендерде қарғы туйдук деп аталады. Атаулары әртүрлі болғанымен ойнау, жасалу түрлері бір-біріне ұқсас ортақ мәдениет екені айтылады. Бұл мақала Башқұрт халқының музыкалық аспабы қурайға арналған.

Кілт сөздер: Башқұрт халқы, қурай, сыбызғы, ертегі, туйдук, чоор, дәстүр, күй, орындаушы,

Аннотация. Қурай – национальный башкирский музыкальный инструмент. Инструменты как курай встречаются во многих тюркоязычных народах: у казахов это называется сыбызгы, у народов алтая и киргизов чоор, у туркменов гаргы туйдук. Не смотря на разные названия, вид исполнение и изготовление показывает принадлежность к одной единой культуре. Эта статья посвящается национальному инструменту башкирского народа - кураю.

Ключевые слова: Башкирский народ, курай, сыбызгы, сказка, туйдук, чоор, традиция, күй, исполнитель.

Summary. Kurai - national musical instrument of Bashkir people. Instruments such as kurai are founded in many Turkic nations: Kazakh people calls it sybyzgy, for nations of Altai and Kyrgyz it's called choor and turkmens calls it kargy tuiduk. Even, if all of them have different names, the method of playing and creating shows the belonging to one culture. This article is written about Bashkir musical instrument - kurai.

Key words: Bashkir people, kurai, sybyzgy, fairy tale, tuiduk, choor, tradition, kui, performer.

Табиғат аясында жаралған қурай өсімдігі бір халықтың символы болып ұлттық рәміздері: елтаңбасы мен байрағында қурай гүлдері суреттеліп, қурай сабағы музыкалық аспабы болып күй тартылып және сол қурайдан туған күйлері бүгінде сол халықтың әнұраны болып айтылуда. Ол халық, Урал тауы мен Еділ өзені бойларын жайлаған түркітілдес халықтардың бірі – Башқұрт халқы. Башқұрттар осы музыкалық аспабы қурайды қадыр тұтып символдық деңгейге дейін биіктетіп көтеріп, республика көлемінде «Қурай мерекесі» күнін жылдар бойы үзбей атап өтіп келеді.

Қурай – башқұрт халқының төл музыкалық аспабы [Сулейманов Г.З. Қурай (Учебник по кураю). – Уфа: Башкортостан китап нәшриәте, 1985.-27 б.]. Қурай аспабы башқұрт халқының аңыз-ертегілерінде, жыр-дастандарында айтылып, сол халықтың қайғы – мұңы мен қуанышының талы куәсі болған аспап. Қурай аспабы ғасырлар бойы өзінің бастапқы нұсқасынан көп өзгеріске ұшырамай, бүгінгі заманға дейін атадан-балаға мұра болып үзілмей жалғасып келеді. Осы ғажап үнді қурай аспабының пайда болу тарихы Башқұрт халқының ертегілерінде былай деп баяндалады: «.Ниндәйзәр төбәктә бер яуыз хандың мөгәзлә булыуы, был сер халыққа таралмаһын

өсөн хандың башын қырған ир-атың юк итәлә барыуы халқында һөйләнелә. Осрақлы рәүештә тере қалған бир йәш егет бик алысқа әзәм аяғы басмаған ердәргә, бейек таузар араһына алып барып ташлана. Ул ас һәм яңғыз көйө үз үлемен көткргә дусар ителә. Әммә егеттең ашарға ярақлы үләндәзә, тамыразықтарды белеуе уны ас үлемдән қотқора. Ә, қурай табыуы уға ғүмер буләк итә. «Егет қайтыр юл эзләп йөрөй торғас, ис китмәле серле тауыш ишетеп қала. Китә, ти, шул табыушты юллап. Эзләй-эзләй бара торғас, бер өйкөм кипкән қурай үсеп ултырған ерге барып сыға. Берәүһен қырқып алып, өрөп қараған. Ултыра торғас, бармақ урындарын тишкән. Нықыша торғас, ғәжәп бер моң сығара был. Быны яқындағы ауыл кешеләре ишетеп қала, ти. Шунан улар, моң юллап, урман яғына сығаралар, ти. Килеп етһәләр, ни күрһендәр бер үсмер қурай уйнап ултыра икән». Шул вақыттан алып был үсемлекте лә, көй сығарып уйнарлық музыка қоралын да қурай тип атай башлағанлар» [Рахимов Р.Р. Қурай. Уқу қулланмасы. – Өфө: Китап, нәшриәте, 1999.-6 б.].

Қурай – сөзінің түп мағынасы қураған деген түсінік береді, яғни өсімдік сабағының кепкен-қураған түрі. Урал тау, ормардарында өсетін қурайды башқұрттар «тақия башлы» қурай деп атайды.

Жалпы табиғатта қурай өсімдігінің бірнеше түрлері болады, қазақтар сыбызғы жасайтын қурай түрлерін «қара қурай», «сары қурай», «өгіз қурай» деп те атаған. Қурай, қамыс өсімдігі сабағынан жасалатын үрлемелі аспаптар түркітілдес халықтардың көпшілігінде кездеседі. Айтар болсақ қурай тектес аспаптар қазақтарда сыбызғы, алтай халықтары мен қырғыздарда чоор, түрікмендерде қарғы туйдук деп аталады [Мұқышев Т. *Сыбызғы сазы*. – Алматы. Өнер, 2005.-7 б.]. Дегенмен де башқұрттардың қурай тарту өнері ерте заманнан ел арасына кең таралғандығын және тарихи оқиғаларымен байланысып жатқандығын араб жихангезі Әхмет Ибн-Фадлан, орыс фольклоршысы С.Г. Рыбаковтардың жазған құнды-құнды деректерінен көруге болады. Ерте заманда башқұрттар тырна құсына табынып, тырнаны өздерінің тәңірі деп ұғынған деген ел арасында ауызекі пікірлер де бар. Ол жайында араб жихангезі Әхмет Ибн-Фадланның өз жабаларында: «...992 йылда башқорт ерзере аша үтеп барыусы ғәрәп сәйәһатсехе Әхмет Ибн-Фазлан башқорттарзан, яу вақытында көтмәгәнде торналар сыңрап килеп сығып, дошманды құрқытып кире сигенергә мәжбүр итеп, яу қайтарырға ярзам итеузәре хақында легенда язып ала. Уларзың торнаға табыныузарын һәм уны үзәренең тәңрехе итеп йөрәтәузәрен әйтә. Шулай итеп, бер-берехенә ауаздаш легенда һәм сәйәхтсе язмалары башқорттарзың шул вақытта уқ қурайда уйнауын анығырақ фаразларға ярдам итә» деп жазса, орыс фольклоршысы С.Г. Рыбаков өзінің «Қурай – башкирский инструмент» және «Музыка и песни уральских мусульман с очерком и быта» деген еңбектерінде башқұрттардың музыкалық мұрасы мен қурайшыларының орындаушылық шеберліктеріне және қурай күйлері туралы таңдана жазған [Рахимов Р.Р. *Қурай. Уқу өуланмасы*. – Өфө: Китап, нәшриәте, 1999.-7 б.]. Башқұрт халқы бүкіл болмыстарын осы қурай күйлерімен, күй аңыздарымен байланыстырып орман-тау, өзен-көлдеріне небір ғажайып күйлер арнап шығарған. Қазақ халқының ұлы композиторы Құрманғазы бабамыз асқар Алатауға арнап «Алатау» күйін шығарса, Алатаудың заңғарлығы мен сұлулығына арнап халық қаһарманы, композитор Нұрғиса Тілендиев «Алатау» әнін шығаған. Сол сияқты Башқұрт халқы да өздері мекен етіп жатқан Урал тауын ерекше қадірлейді, ол туралы шыққан жыр-дастандары мен ән-күйлері де ел арасына кең тараған. Соған дәлел Урал тауына арналып шыққан халық күйі «Урал» бүгінгі күнде Башқұртстан Республикасының әнұраны болып шырқалуда.

Қурай башқұрттардың бас музыкалық аспабы болғандықтан басқа қурай тектес үрлемелі аспаптармен салыстырғанда, орындаушылық шеберлігі жағынан үлкен деңгейде дамып, бірнеше мектептерге бөлініп ерекшеленген. Бұл жайында елімізге белгіл аспаптанушы, ғалым Болат Сары-

баев та өзінің «Қазақтың музыкалық аспаптары» атты еңбегінде былай деп жазып кеткен: «*Мысалы: сыбызғы тектес үрлеп тартылытын аспаптардың ішінен бәрінен де башқұрттардың қурайы анағұрлым жетілдірілгенін көресіз...*» [Сарыбаев Б. *Қазақтың музыкалық аспаптары*. – Алматы: Өнер, 1981.-24 б.]. Сондай-ақ түркітілдес халықтардың арасындағы қазақтың қурай тектес сыбызғы аспабы да ертеден еліміздің Шығыс өңірінде қанат жайып кең тараған, Алтай тауының қара қурайынан жасалған сыбызғы өнері Қытайдағы қандастарымыздың да төл өнері болып тартылса, одан әрі Монғолияның Баян-Өлгей аймағында тұратын қандастарымызда үлкен мектеп болып сақталып бүгінгі күнге жетіп отырғанын көруге болады [Мұқышев Т. *Сыбызғы үйрену мектебі*. – Алматы: Курсив, 2017.-11-13 б.]. Ал, еліміздің батыс өңірінің сыбызғышылары, башқұрт қурайшыларымен өнер жарыстырып, күйлер үйреніп тығыз байланыста болған деген деректер бар. Ол жайында қазақ өнерінің алыбы академик Ахмет Жұбанов өзінің күйшілер шығармашылығына арнап жазған еңбегінде, батыс қазақстан сыбызғышылық өнерінің ірі өкілі сыбызғышы Сармалайдың өмірбаяны турасында: «*Кейбір деректерге қарағанда, Волга (Еділ) өзенінің жағасына дейін барып, Башқұрттар жерінде біраз тұрады. Онда башқұрттың тамаша қурайшыларын тыңдап, олардың көптеген күйлерін үйренген. «Естек күй» осылай шыққан дейді айтушылар, былайша айтқанда «Башқұрт күй». Сармалайдың тірі кезінде бұл күй халық арасына кең тараған»* деген деректер жазып қалдырған [Жұбанов А. *Ғасырлар пернесі*. – Алматы: Жазушы, 1975.-283 б.].

Башқұртстан қурай өнерінің – отаны. Башқұрт халқының қурай өнерінің сақталып, дамып-жетілуіне ұшан-теңіз еңбек сіңірген ірі тұлғалардың әрқайсысының баға жеткісіз орындары бар екені де белгілі. Осы елдің атақты қурайшылары туралы бірер мағлұматтар бере кетсек: *Йомабай Мутифұллаулы Исәнбаев* – Башқұрт халқының данқты қурайшысы, БАССР Халық артисі 1891 жылы Орынбор уезді, Верхнее Смакова ауылында туған. Қурай өнерінің кісіби негізін қалаушы, Башқұрт өнерін алғаш шет елдерге танытып Франция, Германия, Бельгия, Голландия сахналарында өнер көрсеткен. 1925 жылы Қазақтың ән атасы Әміре Қашаубаев, өзбек бишісі Тамара ханымдармен бірге Францияның Париж қаласында берген концерттері өте биік деңгейде өтеді. Сол заманның орталық газеттерінде бұл өнерпаздар туралы журналисттер башқұрттың қурайшысы Йомабай Исәнбаев, қазақ әншісі Әміре Қашаубаев, өзбек бишісі Тамара ханымдар өз өнерлерімен Париж халқын таңқалдырғаны жайында жарыса жазды. Осы өнерпаздар 1927 жылы Германияның Франфурте-на-Майне, Берлин және Европа қалаларында берген коцерттерінде, Йомабай Исәнбаев башқұрттың «Сыңғырыу тыр-

на», «Сәлимәкәй», «Буранбай» күйлерін қурайда сызылтып орындайды. 1942 жылы атақты қурайшы Ұлы Отан соғысына аттанып, соғыс майданнан қайтып оралмай қалады. Башқұрт халқы биік қурайшының 100 жылдық мерейтойын Республика деңгейінде атап өтіп, Йомабай Исәнбаевқа «Башқұртстанның Халық артисі» құрметті атағын береді. Бүгінде Башқұрт Республикасындағы Йомабай Исәнбаев атындағы қурайшылар конкурсы, ең биік дәрежедегі халықаралық конкурс болып аталып өтілуде. Өнерпаздың шығармашылық өміріне арналып «Йомабайдың қурайы» атты деректі фильмдер түсіріліп, көше аттары беріліп құрметтелуде. Атақты қурайшы Йомабай Исәнбаевтың өнерін жалғастырған ізбасарлары: қурайшылар Кәрім Дияров, Ишкәле, Ишмулла, Сәйфулла Дилмөхәмәтовтар, ұлағатты ұстаз, кәсіби қурай мектебінің негізін қалаушы Ғата Сөләймәнов, Абдулла Хәлфетдинов, Айрат Кубагушов, Азат Айытқолов, Ришат Рахимов, Ишморат Ильбәков, Рәсүл Қарабулатов, Нургәле Каекбердин, Рәмил Ғәйзуллин, Роберт Юлдашев, Кадир Әубәкиров, Азат Бикчурин (тағыда басқа) сынды

қурайшылар әлем сахналарында қурай өнерінің даңқын арттырып танытқан, башқұрт халқының мақтаныштары. Бүгінде қурай аспабының өркендеуін айтар болсақ, Башқұртстан көлеміндегі концерттік ұжымдары мен филармонияларында, халық оркестрлерінде, қурай ансамбльдерінде, эстрада жанрларында да басты жетекшілік рөлді атқарушы, ол қурай аспабы болып табылады. Оқу жүйесін айтсақ ел өңіріндегі барлық музыка мектептерінде, музыка колледждерінде, сәнғат институттарында қурай аспабы жаппай оқытылып және көптеген оқу құралдары жазылып жеткен үлкен жетістіктерін, қуанарлық жағдайлар деп айтуға болады.

Уфа мемлекеттік өнер институтының ең бірінші бітірген түлектерінің бірі болып елге келіп, Қазақстандағы оқу орындарынан алғаш кәсіби сыбызғы мектептерін ашқан оқытушы – ұстаз, өнерзерттеушісі ретінде жазған ғылыми бағыттағы бұл мақалам, қазақ сыбызғысы мен башқұрт қурайы түбі бір туыстас түркітілдес халықтардың арасында кең тарап, әр деңгейде дамыған ежелгі ортақ асыл мұра екендігін білдіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сулейманов Г.З. Курай (Учебник по кураю) . – Уфа : Башкортостан китап нәшриәте, 1985.-157б.
2. Муқышев Т. Сыбызғы сазы (МонғолиядағыБаян-Өлгий қазақтарының сыбызғы күйлері). – Алматы.Өнер, 2005.-80 б.
3. Рахимов Р.Р. Курай.Уқу құлланмасы. – Өфө: Китап, нәшриәте,1999.-448 б.
4. Сарыбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары. – Алматы: Өнер, 1981.-205 б.
5. Муқышев Т. Сыбызғы үйрену мектебі.Оқу құралы – Алматы: Курсив, 2017.-312 б.
6. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі.– Алматы:Жазушы, 1975.-400 б.

ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALIA

О ЗАСЛУЖЕННОМ ЧЕЛОВЕКЕ!

Ниязов Турсун Равшанович мед-организатор, наставник высшей школы, чья жизнь для нас является образцом для подрастающего поколения.

Он вырастил много кадров и воспитал на руководящей должности в системе Министерства Здравоохранения Узбекистана медицинских работников, которые работают по сей день.

Ниязов Турсун родился 2 мая 1938 года в городе Андижан в Республике Узбекистан.

Отец: Ниязов Равшан был рабочим.

Мать: Ниязова Хикматхон была домохозяйкой.

В 1946 году пошел в первый класс в школу №29, которую окончил в 1956 году. В тот же год стал студентом Андижанского государственного Медицинского института.

Турсун Ниязов в 1962 году окончил лечебный факультет указанного института и начал работать главным врачом в районной больнице №2 Тактакумирского района Каракалпакской Автономной Республики.

Ниязов Турсун в 1966, 1972, 1976 по 1983 год работал членом приёмной комиссии медицинского института.

С 1966 года по настоящее время на кафед-

ре оперативной хирургии в Андижанском государственном мединституте работал сначала ассистентом, затем старшим преподавателем, уважаемым наставником.

За время работы написал более 50 статей в журналах и методические руководства по оперативной хирургии, и перевел 7 монографий с узбекского языка на русский язык.

Активно участвует в общественной жизни института и награждён орденом «За доблестный труд» и медалью «Ветеран труда» и почётными грамотами Минздрав Республики Узбекистан.

С ним работали следующие профессора: Косимхужаев И., Алимов А., Турсунов С., Салиев К.

Жена: Юсупова Минавархон 1941 года рождения, врач педиатр, работала в мединституте ассистенткой на той же кафедре.

Имеет 5 детей и 17 внуков.

Дети: Нилюфар - медсестра, Мухамаджон - художник, Фотимахон - врач гинеколог, Хусанбой - врач педиатр, Хуршидбек - повар. Его сын Хуршидбек Ниязов работает в Казахстане, имеет большой авторитет, показывает мастер-класс и достойно общается с интеллигенцией Казахстана.

*С уважением, доктор юридических наук, профессор,
«Заслуженный деятель Казахстана» Есберген Алауханов*

профессор Т. Ниязов с коллегами!

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abaideldanova Meruyert - PhD student of al-Farabi Kazakh national University.

Абдрахманова Алтынай Алимжановна - 2 курс математика магистранты, I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Абдрахманова Эльмира Сериккельдиевна - кандидат юридических наук, старший преподаватель, кафедра международного права, факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (КазНУ), Республика Казахстан, г. Алматы.

Абдрашитова Каламкас Болатовна - «Педагогика және психология» мамандығының 2 курс магистранты, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті.

Абилхамитқызы Рысгүл - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Филология факультеті, Қазақ әдебиеті кафедрасының доценті.

Абыканова Бакытгуль - к.п.н., ассоциированный профессор кафедры физики и технических дисциплин, Атырауский университет им. Х. Досмухамедова.

Adilbayeva Ulzhalgas - candidate of philology, associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Айдарбаев Сагынғалий Жоламанович - доктор юридических наук, профессор, кафедра международного права, КазНУ имени аль-Фараби.

Ақбарқан Даулетәлі - PhD докторы, аға оқытушы, Еуразия ұлттық университеті. Л.Н. Гумилев, Қытай филологиясы кафедрасының меңгерушісі, Нұр-Сұлтан.

Алауханов Есберген Оразович - «Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор, ученый-криминолог, член Союза писателей и журналистов Казахстана, почетный академик Национальной Академии Наук Казахстана, главный редактор международного научного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Algozhayeva Madina Yertaykyzy - Master student of the 2 nd course of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Algyr Yerzhan - Master student of the 2nd course of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Алтаева Камиля Жакипбековна, - доктор PhD, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби.

Amirbekova Aigul - Candidate of Philological Sciences, Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty.

Artykbayeva Akzharkyn Kadyrbayevna - c.p.s., professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty.

Атем Маржан Нурланқызы - әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Педагогика және психология» мамандығының 2 курс докторанты.

Ахметов Ерик Бауыржанович - и.о. доцента, доктор Ph.D, кафедра юриспруденции, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем.

Ахметова Асем Алтынбековна, - магистр, докторант PhD, кафедра международного права, КазНУ имени аль-Фараби.

Әбутәліп Орынғазы Мұратұлы - кандидат филологических наук, доцент, Университет Международного Бизнеса.

Әділбекова Жеңіскүл Қуандыққызы - ф.ғ.к, доцент, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті.

Әпенев Серік Мейрамұлы - аға оқытушы, заң ғылымдарының кандидаты, халықаралық құқық кафедрасы, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы.

Базарбаева Раушан Еркеновна - профессор ВАК, заведующий кафедры «Декоративно-прикладное искусство» Казахской Национальной академии искусств им. Т. Жургенова, г. Алматы.

Байдильда Бауыржан Нурбекулы - профессор, декан факультета «Живопись, скульптура и дизайн» Казахской национальной академии искусств им. Т. Жургенова, г. Алматы.

Баймагамбетова Зульфия Мажитовна - доктор PhD, доцент, кафедра международного права, КазНУ имени аль-Фараби.

Байтукаева Дана Умирбековна - аға оқытушы, халықаралық құқық кафедрасы, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы.

Бактыбаев Жанат Шаймуратович - п.ғ.к, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Басқынбаева Жансая Иманғалиқызы - магистрант, Гуманитарлық-педагогикалық институты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.

- Бейсенбай Жанерке** - 2 курс магистранты Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.
- Bekish Azamat** – 2nd year doctorate, 6D010200 - specialty - «Pedagogy and Methodology of primary education», Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.
- Бекишева Рысжан Ибраевна** - к.п.н., доцент, КазНПУ им. Абая.
- Бекмагамбетова Роза Карпыковна** - д.п.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы.
- Bektemirova Saule Bekmukhamedovna** - Supervisor – Cand.Sc.Phylology, Acting Associate Professor.
- Berikbayeva Karlygash** - Master student, Abai Kazakh National Pedagogical University.
- Бисенбаева Меруерт Кенжеғұлқызы** - меңгерушісі, PhD доктор, Мектепке дейінгі тәрбие және тұлғаны әлеуметтендіру кафедрасы, «Өрлеу» БАҰО АҚ Алматы облысы бойынша ПҚБАИ.
- Букенбаев Руслан Муратович** - старший юрист АО «БТА Банк», доктор Ph.D.
- Бүркітбаева Шынарай Дүбірқызы** - Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті Шығыстану факультеті Түрксой кафедрасы Түркология бөлімі 3-курс докторанты, Алматы, Қазақстан.
- Газизова Назигул Слямболовна** - КЕАҚ Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, «Құқықтану» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, п.ғ.к., ҚР ПҒА корреспондент-мүшесі.
- Гинятова Айнагуль Жаббаровна** - М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, магистрант, Орал қ., Қазақстан.
- Гумарова Шолпан Билашевна** - старший преподаватель кафедры иностранных языков КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.
- Даменова Айгуль Касеновна** - п.ғ.к., Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті.
- Данияров Талғат Әбубәкірұлы** - П.ғ.к., профессор, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан.
- Джармуханбетова Дана Байсериковна** - аға оқытушы, экология магистрі, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті.
- Джелдыбаева Раушан Базикенқызы** - Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті, Шығыстану факультетінің доценті филол.ғ.к., доцент, Алматы, Қазақстан.
- Досымбекова Мариям Султановна** - к.ю.н., доцент, кафедра международного права, факультет Международных отношений, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
- Ергалымова Ақбөпе Нұрмағамбетовна** - КЕАҚ Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, «Құқықтану» магистрі.
- Ergeshbayeva Shohsanam Sheralikyzy** - Master student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.
- Ергобек Шынгыс Кулбекулы** - кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби.
- Еркебаева Гулназ Абдураманқызы** - ҚазҰҚПУ 2 курс магистранты.
- Ерназарова Гүлбаршын Шаршыбекқызы** - аға оқытушы ф.ғ.к., Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті.
- Жайлау Жанат** - з.ғ.к., м.а.доцент, Алматы Университеті.
- Жақсылықбаева Әсем Алмазқызы** - 2-ші курс магистранті, Әл-Фараби атындағы КазҰУ.
- Жолдасбек Балкенже Казыбекқызы** - Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, 7M01510-химия мамандығының 2 курс докторанты.
- Жугралина Бахыт Мапашевна** - к.ю.н., доцент кафедрасы международного права Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана.
- Жунисов Жасулан Сейткаримович** - аға оқытушы, халықаралық құқық магистрі, Әл-Фараби атандағы Қазақ ұлттық университеті.
- Жұмағұлова Айша Алғабекқызы** - Қазақ тілі білімі кафедрасының PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан.
- Ильясова Гулжахан Уалибековна** - Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, аға оқытушы, PhD докторы.
- Исаев М.С.** - PhD, аға оқытушы, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан.
- Исмаилова Диляра Шахмуратовна** - к.ю.н., доцент кафедрасы «Юриспруденция и международное право» Университета «Туран».
- Kaldybay Bakhytgul Nurlanovna** - 2-course of master degree, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
- Калишева Нагия Хусаиновна** - д.ю.н., доцент, кафедра международного права, Казахский национальный университет имени аль-Фараби г. Алматы, Республика Казахстан.

Кенжебаева Аида Абдыганиевна - Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті, Шығыстану факультетінің доценті филол.ғ.к., доцент, Алматы, Қазақстан.

Кожобекова Акмарал Дабыртаевна - Казахский Национальный женский педагогический университет, доцент кафедры «Менеджмента и основ права», кандидат исторических наук, доцент.

Кожагельдиева Сауле - п.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

Койшибаев Махамбетжан Нахипбекович - аға оқытушы ф.ғ.к., Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті.

Курбанов Габиль - Доктор юридических наук, профессор.

Қусаинов Габит Муканаевич - кандидат педагогических наук, доцент, ЧУ «Центр педагогического мастерства» АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», Нур-Султан, Казахстан.

Кішібаева Д.Ж. - П.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан.

Қаратаева Ақерке Омарбекқызы – Магистрант, «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Құсайынов Асқарбек Қабыкенұлы - педагогика ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының профессоры.

Қыдырбаева Г.Б. - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, «Интеллектуалды ұлт» ғылыми орталығының ф.ғ.д., директоры, қаласы Алматы, Қазақстан.

Makishева Mariyash Kaidaulovna - Associate Professor, Diplomatic Translation Department, Al-Farabi Kazakh National University.

Макулова Лаура Төлегенқызы - ф.ғ.к, доцент, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті.

Машимбаева Гульмира Амангельдиновна - з.ғ.к., доцент, Халықаралық құқық кафедрасы, Халықаралық қатынастар факультеті, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.

Мәмбетова Мәншүк Құдайбергенқызы - Supervisor, Cand. Sc. Phylology., acting Associate Professor.

Медешова Айгуль Бактығалиевна - М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент.

Мейірманова Гүлнұр Советқызы - ф.ғ.к, доцент, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті.

Мейірова Гүлжәмилә - х.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті.

Михальченко Елена Николаевна - старший преподаватель кафедры иностранных языков КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Муканов Малик Флоберович - доктор PhD искусствоведения, доцент кафедры «Изящных искусств» Казахской национальной академии искусств им. Т. Жургенова, г. Алматы.

Муқышев Талгат Карипжанович - Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, «Дәстүрлі музыка» факультеті «Дәстүрлі музыкалық өнер» кафедрасының доценті (акад.) және Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, «Халық музыкасы» факультеті «Домбыра» кафедрасының доценті (акад.), өнертану ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Алматы қ.

Мусина Гульдана Кайратовна - докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы.

Мустафина Майгул Адилбековна - кандидат педагогических наук, доцент, Университет Международного Бизнеса.

Нурмаханова Дина Ерхановна - 3 курс докторанты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті.

Нысанбекова Ләззат - Phd доктор, халықаралық құқық кафедрасы, халықаралық қатынастар факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті.

Омиржанов Есбол Токтарбаевич - к.ю.н., профессор кафедрасы «Право» Казахского национального аграрного исследовательского университета, Казахстан, Алматы.

Онгарбаева Меруерт Сырлыбаевна – Ғылыми жетекшісі, аға оқытушы, Алматы, Қазақстан.

Оразбаева Фаузия Шамсиқызы - ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті жанындағы «Латын» ғылыми-практикалық орталығының директоры, Алматы, Қазақстан.

Otyunshiyeva Aidana Aitukyzy - PhD, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Radchenko Nataliya Nikolayevna - Candidate of pedagogical sciences, East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan.

Раимов Абдурасул Бахадырович - кандидат педагогических наук, доцент кафедры языковых дисциплин Международного университета Silkway, г. Шымкент.

Рустамов Расул - Доцент кафедры «Уголовного права» Полицейской Академии Министерства Внутренних Дел Азербайджанской Республики, полковник полиции, доктор философии по праву.

Рысбекова Ләззат Қасымбекқызы - аға оқытушы, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан.

Sagdullaev Ibrokhim Irismatovich - PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.

Садыбекова Салима Ізбасқанқызы - ф.ғ.к., доцент, Гуманитарлық-педагогикалық институты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.

Саметова Фаузия Төлеушайховна - кандидат филологических наук, профессор, Академия Кайнар, г. Алматы, Казахстан.

Sakhariyeva Svetlana Gennadiyevna - Candidate of pedagogical sciences, docent, East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan.

Seitzhanov Zufar Nursapaeovich - Dr. Sci. (Philology), Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Смагулова Бакыт Абаевна - кандидат филологических наук, КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

Стыбаева Айгуль Шилдебайқызы - к.п.н., доцент, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати.

Сұлтанова Ақторқа Амангелдіқызы - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты.

Tausogarova Ayauzhan Kairatkyzy – Supervisor, Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor.

Teulinova Meiramkul - MA, senior teacher, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Тлеубеков Султан Торебекович - магистр юридических наук, докторант PhD, кафедра международного права, КазНУ имени аль-Фараби.

Тоқпанов Еркін Айыпұлы - г.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент), І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ., Қазақстан.

Токтыбеков Темир Абикенович - к.ю.н., доцент, кафедра Юриспруденции и Международного права, Гуманитарно-юридический факультет, университет Туран, Алматы, Казахстан.

Tolybayeva Gauhar Rustemkyzy - Master's student of the II course, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Толысбаева Алия Дүйсеновна - КЕАҚ Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі, PhD докторы.

Torekeyev Bakhytzhан Asilkhanovich - Doctoral student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty.

Тубажанов Ермек Махмұтович - аға оқытушы, магистр, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы.

Турдалиева Шолпан Турсумбаевна - к.п.с.н., доцент, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати.

Турумбетова Гүлжан Абубакировна – SILKWAY халықаралық университеті Қазақстанның өзіргі заманғы тарихы және география кафедрасының аға оқытушысы
Шымкент

Tusupova Almagul Zhagaltaevna - Candidate of Law Science, Associate Professor, International Law Department, Faculty of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Уинстон Наган (Winston P. Nagan) - Профессор Левинского колледжа Права Университета Флориды, США, Флорида

Фадеев Виктор Николаевич - доктор юридических наук, профессор, профессор кафедры криминологии Московского Университета МВД РФ им. В.Я. Кикотя, г. Москва, Россия.

Шакиров Каримжан Нурумович - доктор юридических наук, профессор, кафедра международного права, КазНУ им. аль-Фараби.

Шужебаева Арзигуль Исмаиловна - к.п.н., қауымдастырылған профессор (доцент), І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті.

Ybyraimzhanov Kalibek - Doctor of pedagogics, professor, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.

Яковенко Людмила Константиновна - кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры языковых дисциплин Международного университета Silkway, г. Шымкент.

МАУЛЕНОВ Г.С.

доктор юридических наук, профессор
Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный
доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общеправовой проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретных преступлений;

- роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

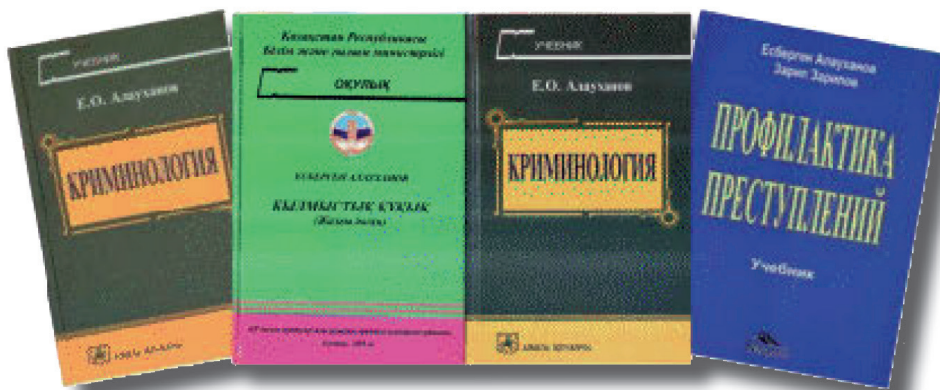
**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№11/1 (144) 2020 жыл**

Бас редактор:

«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

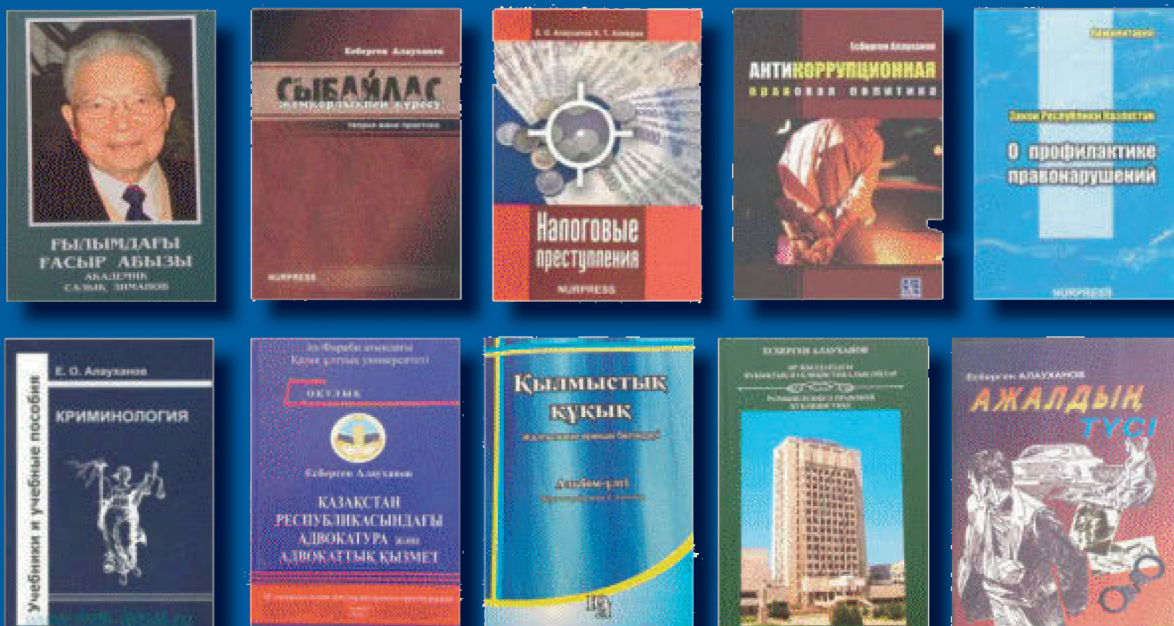
Басуға 3.12.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №72

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отметил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет, Своими гтрудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

